ریشه‌ها و جلوه‌های

تشیع

و

حوزه علمیه اصفهان

در طول تاریخ

جلد دوم

تألیف میر سید حجت موحد ابطحی

بسم الله الرحمن الرحیم

ریشه ها و جلوه های تشیع حوزه علمیه اصفهان در طول تاریخ

نویسنده:

سید حجت موحد ابطحی

ناشر چاپی:

دفتر تبلیغات المهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اصفهان

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵

ریشه ها و جلوه های تشیع حوزه علمیه اصفهان در طول تاریخ جلد ۲ ----- ۳۲

مشخصات کتاب ----- ۳۲

اشاره ----- ۳۲

۱-نقش مساجد اصفهان در فعّالیتهای درسی و حوزه ای ----- ۳۵

اشاره ----- ۳۵

نقش مساجد در فعّالیتهای درسی و حوزهای ----- ۳۶

۱-مسجد جمعه (جامع) ----- ۳۶

مسجد جامع مرکز تعلیم و تربیت اسلامی ----- ۳۸

صفۀ صاحب ، محل تدریس صاحب بن عبّاد ----- ۳۹

مسجد جامع و فعّالیّتهای درسی علاّمۀ مجلسی و أجداد او ----- ۳۹

رونق علمی مسجد جامع در زمان علاّمۀ مجلسی ----- ۴۰

یادگاری از دورۀ رونق علمی مسجد جامع ----- ۴۱

۲-مسجد جامع جورجیر از آثار صاحب بن عبّاد ----- ۴۱

۳-مسجد جامع عبّاسی « مسجد امام » ----- ۴۲

تأسیس جامع جدید ، بر مبنای فعّالیّت علمی ----- ۴۴

چهره هائی از مدرّسین مسجد جامع عبّاسی ----- ۴۵

۴-مسجد شیخ لطف الله ----- ۴۷

وجه نامگذاری مسجد ----- ۵۶

ارتباط مسجد شیخ لطف الله و مدرسۀ خواجه ملک ----- ۵۶

۵- مسجد لُنبان ----- ۵۷

فعّالیّت علمی در مسجد لنبان ----- ۵۸

۶- مسجد علی ----- ۵۹

منارۀ مسجد علی ----- ۶۰

فعّالیّت علمی در مسجد علی ---- ۶۱
۷- مسجد حکیم ---- ۶۱
۸- مسجد سیّد ---- ۶۲
مسجد و مدرسهٔ سیّد، مرکز علم و تدریس ---- ۶۶
۹- مسجد حاج محمّد جعفر آباده ای ---- ۶۷
۱۰- مسجد خیّاطها ---- ۶۸
۱۱-مسجد ایلچی ---- ۶۹
۱۲- مسجد نوبازار ---- ۷۱
۱۳- مسجد جارچی ---- ۷۳
۱۴- مسجد بابا محمّد علی سقّا (مسجد إمامی) ---- ۷۴
اشاره ای قابل توجّه ---- ۷۶
۲-مدارس علمیه اصفهان ، قبل از دوره صفویه ---- ۷۸
اشاره ---- ۷۸
مدارس علمیّهٔ اصفهان قبل از دورهٔ صفویّه ---- ۸۰
۱- مَدْرَس إبن سینا ---- ۸۰
۲ – مدرسهٔ امامیّه ---- ۸۱
۳- مدرسهٔ اوزون حسن ---- ۸۳
مدرسهٔ باباقاسم ---- ۸۴
۴-مدرسهٔ باب القصر ---- ۸۴
۵- مدرسهٔ باقریّهٔ دربکوشک ---- ۸۵
آثاری از سابقهٔ مدرسهٔ دربکوشک ---- ۸۸
مدرسهٔ پاشیر دربکوشک ---- ۸۹
۶- مدرسهٔ تاج الملک ---- ۸۹
۷- مدرسهٔ ترکها ---- ۸۹
۸- مدرسهٔ جعفریّه ---- ۹۱
۹-مدرسهٔ جلال الدّین مِنْکُبِرْنی ---- ۹۴

۱۰- مدرسۀ جلالی ---------- ۹۴
۱۱- مدرسۀ جوهان ---------- ۹۵
خاندان بزرگ و علمی شفروه و تشیّع ---------- ۹۵
شخصیّتی بزرگ و شیعه مذهب ، از خاندان شفروه ---------- ۹۶
حادثه ای جالب ، و أشعاری بدیع ، و شور و عشقی ریشه دار ---------- ۹۸
۱۲-مدرسۀ حاج حسن ---------- ۱۰۰
۱۳- مدرسۀ خواجه صدرالدّین علی طبیب ---------- ۱۰۱
۱۴- مدرسۀ دوّم خواجه صدرالدّین علی طبیب ---------- ۱۰۲
۱۵- مدرسۀ سوّم خواجه صدر الدّین علی طبیب ---------- ۱۰۲
۱۶- مدرسۀ خواجه ملک « مدرسۀ شیخ لطف الله » ---------- ۱۰۲
سرگذشت مدرسۀ خواجه ملک ---------- ۱۰۷
آثاری از مدرسۀ خواجه ملک ---------- ۱۰۸
مدفن ابن سینا ، نزدیک مدرسۀ خواجه ملک ---------- ۱۰۹
۱۷- دار السّیاده ---------- ۱۱۱
مدرسۀ دردشت ---------- ۱۱۳
۱۸-مدرسۀ درویشان ---------- ۱۱۳
۱۹- مدرسۀ سلطان بخت آغا از نشانه های مهمّ تشیّع در اصفهان ---------- ۱۱۳
مدرسۀ در دشت ، از مدارس متعلّق به شیعه است ---------- ۱۱۵
۲۰- مدرسۀ سمیرمی ---------- ۱۱۷
۲۱- مدرسۀ سلطان محمّد سلجوقی ---------- ۱۱۷
۲۲- مدرسۀ عظیم سیّد رکن الدّین محمّد یزدی ---------- ۱۱۸
۲۳- مدرسۀ شمسیّه ---------- ۱۲۱
۲۴- مدرسۀ شهشهان ---------- ۱۲۱
مدرسۀ شوری ---------- ۱۲۲
۲۵- مدرسۀ شیخ أبومسعود رازی ---------- ۱۲۳
۲۶- مدرسۀ شیخ یوسف بنّاء ---------- ۱۲۴

۲۷ - مدرسهٔ صدر منصور ---- ۱۲۴
مدرسهٔ صدریّه ---- ۱۲۵
۲۸- مدرسهٔ علیّ بن سهل بن أزهر ---- ۱۲۵
۲۹- مدرسهٔ فخریّه ---- ۱۲۶
۳۰- مدرسهٔ کرّان ---- ۱۲۷
۳۱- مدرسهٔ مسجد جامع (جمعه) ---- ۱۲۸
۳۲- مدرسهٔ ملکشاهی ---- ۱۲۹
۳۳- مدرسهٔ ملکه خاتون ---- ۱۳۱
۳۴- مدرسهٔ نظامیّهٔ اصفهان ---- ۱۳۱
قابل توجّه ---- ۱۳۳
۳۵- مدرسهٔ نقّاشان ---- ۱۳۴
۳-مدارس علمیّهٔ دورهٔ صفویّه که باقی مانده است ---- ۱۳۶
اشاره ---- ۱۳۶
مدارس علمیّهٔ اصفهان از دورهٔ صفویّه که تاکنون باقی مانده است ---- ۱۳۸
مدرسهٔ امام صادق علیه السلام ---- ۱۳۸
مدرسه ابراهیم بیک ---- ۱۳۸
مدرسه أحمد آباد ---- ۱۳۹
۱-مدرسه إسماعیلیه ---- ۱۳۹
۲- مدرسه ألماسیه ---- ۱۳۹
آثاری از مدرسه ألماسیه ---- ۱۴۱
۳- مدرسه امامزاده اسماعیل ((مدرسه ابراهیم بیک)) ---- ۱۴۱
مدرسه جده ---- ۱۴۵
۴-مدرسه جد بزرگ ---- ۱۴۶
چهره های علمی مدرسه ی جده بزرگ ---- ۱۴۸
آثاری از مدرسه جده بزرگ ---- ۱۵۲
۵- مدرسه جده کوچک ---- ۱۵۳

چهره های علمی مدرسه ی جده کوچک ---------- ۱۵۴
آثاری از مدرسه جده کوچک ---------- ۱۵۵
۶-مدرسه جلالته ---------- ۱۵۷
تعمیرات اساسی جدید مدرسه جلالیه ---------- ۱۵۸
۷- مدرسه چهارباغ « مدرسه امام صادق » ---------- ۱۵۹
تاریخ بنای مدرسه ---------- ۱۶۰
راه حلی برای مشکل تفاوت در نقل ---------- ۱۶۴
مساحت مدرسه چهارباغ ---------- ۱۶۵
حجرات مدرسه چهارباغ ---------- ۱۶۵
وضعیت کلی و ترکیب عمومی مدرسه چهارباغ ---------- ۱۶۶
زیبائیهای مدرسه چهارباغ ---------- ۱۶۷
کتیبه های مدرسه ، ترویجی ازارزش های مکتب أهل البیت ---------- ۱۶۷
تعمیرات مدرسه چهارباغ ---------- ۱۶۹
کتابخانه مدرسه چهارباغ ---------- ۱۶۹
مجلس عظیم افتتاح مدرسه سلطانی (چهارباغ) ---------- ۱۷۰
جمعی از بزرگان حاضر در مجلس افتتاح مدرسه ---------- ۱۷۲
مطلبی مورد توجه و قابل بررسی دربارۀ کاروانسرای مجاور مدرسه ---------- ۱۷۳
چهره های علمی در مدرسه چهارباغ (سلطانی) ---------- ۱۷۴
سایر مدرّسین و طلّاب برجسته مدرسه چهارباغ ---------- ۱۸۱
آثاری از فعالیت علمی در مدرسه چهارباغ ---------- ۱۸۲
وضعیت کنونی مدرسه چهارباغ از نظر درسی ---------- ۱۸۳
مدرسه سلطانی ---------- ۱۸۳
۸- مدرسه حاج شیخ محمد علی ---------- ۱۸۳
نمونه ای از مدرسین مدرسه حاج شیخ محمّد علی ---------- ۱۸۴
مدرسه حکیمیه ---------- ۱۸۶
مدرسه حوابیگم ---------- ۱۸۶

۹- مدرسه خالصیّه ---------------- ۱۸۶

دو سنگ نوشته تاریخی ، در رابطه با مدرسه ---------------- ۱۸۷

تجدید بنای مدرسه خالصیه ---------------- ۱۸۸

سیّد نعمت الله جزائری ، أوّلین مدرّس مدرسه خالصیّه ---------------- ۱۸۹

جلسات بحث علمی در مدرسه خالصیه ---------------- ۱۹۱

۱۰- مدرسه ذو الفقار ---------------- ۱۹۲

تجدید بنای مدرسه ذوالفقار ---------------- ۱۹۴

برنامه مفصل و گسترده مدرسه ذو الفقار ---------------- ۱۹۵

مدرسین مدرسه ذو الفقار ---------------- ۱۹۷

۱۱- مدرسه رفیعه سلیمانیه ---------------- ۱۹۹

۱۲ - مدرسه سارو تقی « مدرسه آقا شیخ محمد علی » ---------------- ۲۰۱

مدرسه سلطانی چهارباغ ---------------- ۲۰۱

۱۳ - مدرسه سلیمانیه ---------------- ۲۰۲

مدرسه سید جزائری ---------------- ۲۰۳

۱۴- مدرسه شفیعیه دردشت ---------------- ۲۰۳

داستانی عجیب و معجزه ای بزرگ ---------------- ۲۰۵

آثاری از فعالیت علمی در مدرسه شفیعیه ---------------- ۲۰۶

۱۵ - مدرسه عربان « مدرسه آیه الله خادمی» ---------------- ۲۰۷

تجدید بنای مدرسه ---------------- ۲۰۸

علماء و مدرسین مدرسه آیه الله خادمی ---------------- ۲۰۹

۱۶- مدرسه و مسجد علیقلی آقا ---------------- ۲۱۰

۱۷- مدرسه کاسه گران ---------------- ۲۱۲

علما ومدرسین در مدرسه کاسه گران ---------------- ۲۱۴

أثری علمی از دوره های گذشته مدرسه حکیمیه ---------------- ۲۱۸

۱۸ - مدرسه مسجد حکیم ---------------- ۲۱۸

اشاره ---------------- ۲۱۸

آثاری از مدرسه مسجد حکیم ---------- ۲۱۹
۱۹ - مدرسه ملا عبدالله ---------- ۲۲۰
چهره هائی از مدرسه ملّا عبد الله ---------- ۲۲۱
۱- ملا عبدالله تستری، اولین مدرس مدرسه ---------- ۲۲۱
ملّا عبد الله عامل إنتشار فقه و حدیث در اصفهان ---------- ۲۲۲
تأثیر علمی و معنوی محقق اردبیلی بر ملا عبدالله ---------- ۲۲۳
ستایش بزرگان درباره ملا عبد الله ستری ---------- ۲۲۴
تاریخ وفات ملّا عبد الله تستری ومدفن او ---------- ۲۲۶
۲- ملّا حسنعلی تستری ---------- ۲۲۷
۳- محقق سبزواری ---------- ۲۳۰
۴- میرزا جعفر شیخ الإسلام ---------- ۲۳۰
۵- آقا سید محمد جواد مسجد شاهی ---------- ۲۳۱
۶- حاج میرزا أبو الفضل خاتون آبادی ---------- ۲۳۱
آثاری دیگر، از سابقه علمی در مدرسه ملا عبدالله ---------- ۲۳۲
مدرسه میرزا شاه حسین ---------- ۲۳۳
مدرسه میرزا تقی ---------- ۲۳۳
۲۰- مدرسه میرزا حسین ---------- ۲۳۳
چهره های علمی مدرسه میرزا حسن ---------- ۲۳۴
آثاری از مدرسه میرزا حسین ---------- ۲۳۶
۲۱- مدرسه ناصریه (ناصری) ---------- ۲۳۶
۲۲ - مدرسه نوریه ---------- ۲۳۸
چهره های علمی از مدرسه نورّیه ---------- ۲۴۰
اثری از مدرسه نورّیه ---------- ۲۴۱
۲۳ - مدرسه نیم آورد ---------- ۲۴۲
مدرسه نیم آور محل اقامت وتدریس علماءبزرگ ---------- ۲۴۴
نسخه ای یادگاری از گذشته مدرسه نیم آور ---------- ۲۵۲

مدرسه نیم آور در حال حاضر ---------- ۲۵۲
۲۴ - مدرسه هارونیه « مدرسه میرزا شاه حسین» ---------- ۲۵۲
۴-مدارس غیر موجود ، متعلّق به دورهٔ صفویّه ---------- ۲۵۶
اشاره ---------- ۲۵۶
مدارس غیر موجود ، متعلّق به دورهٔ صفویّه ---------- ۲۵۸
۱- مدرسهٔ آقا شیر علی ---------- ۲۵۸
۲ - مدرسهٔ آقا کافور ---------- ۲۵۹
۳- مدرسهٔ آقا کمال خازن ---------- ۲۶۱
۴- مدرسهٔ آقا مبارک یا مبارکیّه ---------- ۲۶۱
۵- مدرسهٔ آقانور ---------- ۲۶۳
۶- مدرسهٔ آقانور جولا ---------- ۲۶۴
۷- مدرسهٔ اسفندیاربیک ---------- ۲۶۴
مدرسهٔ اسماعیلیّهٔ تخت فولاد ---------- ۲۶۵
۸- مدرسهٔ افتخار الملک ---------- ۲۶۵
مدرسهٔ أفندی ---------- ۲۶۶
۹- مدرسهٔ ایلچی ---------- ۲۶۶
۱۰- مدرسهٔ باغ سهیل ---------- ۲۶۶
۱۱- مدرسهٔ پریخان خانم ---------- ۲۶۷
مدرسهٔ توشمال باشی ---------- ۲۶۷
۱۲ - مَدرس حاج طاهر شیرازی ---------- ۲۶۷
مدرسهٔ حاج عبد الغفّار صرّاف ---------- ۲۶۸
۱۳ - مدرسهٔ حاجی محمّد باقر ---------- ۲۶۸
۱۴- مدرسهٔ حکمتیّه ---------- ۲۶۹
۱۵ - مدرسهٔ حکیم ---------- ۲۶۹
۱۶- مدرسهٔ خاتون آبادی (اسماعیلیّه) در تخت فولاد ---------- ۲۷۰
۱۷- مدرسهٔ خارج دروازهٔ حسن آباد ---------- ۲۷۱

۱۸ - مدرسهٔ خرابه ---------- ۲۷۱
۱۹ - مدرسهٔ خلیفه سلطان ---------- ۲۷۲
۲۰- مدرسهٔ خواجه محبّت «خواجه مُحب=محبّتیّه» ---------- ۲۷۳
مدرسهٔ خواجه مُحب ---------- ۲۷۴
مدرسهٔ خواجه محرّم ---------- ۲۷۴
۲۱ - مدرسهٔ دارالبطّیخ ---------- ۲۷۴
۲۲ - مدرسهٔ دارالشّفاء ---------- ۲۷۵
۲۳ - مدرسهٔ دار العلم ---------- ۲۷۶
۲۴ - مدرسهٔ دده خاتون ---------- ۲۷۶
۲۵ - مدرسهٔ زهراء بیگم ---------- ۲۷۷
۲۶ - مدرسهٔ زینب بیگم ---------- ۲۷۷
مدرسهٔ سعیدیّه ---------- ۲۷۸
۲۷ - مدرسهٔ شاه «مدرسهٔ مسجد جامع عبّاسی» ---------- ۲۷۸
چهره های علمی مدرسهٔ مسجد جامع عبّاسی ---------- ۲۷۹
۲۸ - مدرسهٔ شاهپوریّه ---------- ۲۸۱
۲۹ - مدرسهٔ شاهزاده ها «مدرسهٔ حکیم» ---------- ۲۸۱
۳۰- مدرسهٔ شاه طهماسب ---------- ۲۸۳
۳۱- مدرسهٔ شاه عبّاس ---------- ۲۸۳
۳۲- مدرسهٔ شفیعیّهٔ أحمد آباد ---------- ۲۸۵
۳۳ - مدرسهٔ شمس آباد ---------- ۲۸۶
۳۴ - مدرسهٔ شهرستان ---------- ۲۸۷
۳۵- مدرسهٔ شیخ الإسلام ---------- ۲۸۷
۳۶ - مدرسهٔ شیخ بهائی ---------- ۲۸۸
۳۷ - مدرسهٔ شیخ علیخان زنگنه ---------- ۲۸۹
۳۸ - مدرسهٔ شیخ لطف الله ---------- ۲۸۹
۳۹ - مدرسهٔ صدر أعظم ---------- ۲۹۰

مدرسهٔ صدر عامّه ---------- ۲۹۰
۴۰ - مدرسهٔ صفویّه «صفوی» ---------- ۲۹۱
۴۱ - مدرسهٔ عبّاس آباد ---------- ۲۹۳
۴۲ - مدرسهٔ عیدیّه (سعیدیّه) ---------- ۲۹۳
۴۳ - مدرسهٔ فاضل هندی ---------- ۲۹۴
۴۴ - مدرسهٔ فاطمیّه ---------- ۲۹۴
۴۵ - مدرسهٔ قاسمیّه هاشمیّه ---------- ۲۹۵
۴۶ - مدرسهٔ قرچقای بیک یا مدرسهٔ کلباسی ---------- ۲۹۵
۴۷ - مدرسهٔ قطبیّه ---------- ۲۹۷
۴۸ - ۴۹ - ۵۰ مدرسه های قیصریّهٔ کهنه و کوچهٔ عربان ---------- ۲۹۸
۵۱ - مدرسهٔ کِشِه ---------- ۲۹۹
۵۲ - مدرسهٔ کمرزرّین ---------- ۲۹۹
۵۳- مدرسهٔ کوچک، در محلّهٔ سر نیم آورد ---------- ۳۰۰
مدرسهٔ کوچهٔ عربان ---------- ۳۰۱
مدرسهٔ کوچهٔ کلباسی «مدرسهٔ کلباسی» ---------- ۳۰۱
۵۴ - مدرسه گچ کُنان ---------- ۳۰۱
۵۵ - مدرسهٔ مادر شاه ---------- ۳۰۲
۵۶- مدرسهٔ مبارکه ---------- ۳۰۳
مدرسهٔ مبارکیّه ---------- ۳۰۳
مدرسهٔ محبّتیّه ---------- ۳۰۳
۵۷- مدرسهٔ محرّمیّه ---------- ۳۰۳
۵۸ - مدرسهٔ محمّد صالح بیک ---------- ۳۰۴
۵۹ - مدرسهٔ مرتضویّه ---------- ۳۰۴
۶۰- مدرسهٔ مریم بیگم ---------- ۳۰۴
مدرسهٔ مسجد شاه ---------- ۳۰۷
۶۱- مدرسهٔ مشعلدار باشی ---------- ۳۰۸

۶۲- مدرسهٔ مقصود عصّار ۳۰۸
۶۳- مدرسهٔ مقصودیّهٔ ناظریّه ۳۰۸
۶۴- مدرسهٔ میرزاخان ۳۰۹
۶۵- مدرسهٔ و مسجد میرزا رضی ۳۰۹
شخصیّتی عجیب و شگفتی آفرین ۳۱۰
۶۶ - مدرسهٔ میرزا عبد الله أفندی ۳۱۲
۶۷ - مدرسهٔ میرزا قاضی ۳۱۳
مدرسهٔ ناظریّه ۳۱۳
۶۸- مدرسهٔ نجفقلی بیک ۳۱۳
۶۹- مدرسهٔ نجفیّه ، معروف به مدرسهٔ توشمال باشی ۳۱۴
۷۰- مدرسهٔ نزدیک مسجد لنبان ۳۱۴
۷۱- مدرسهٔ نوّاب ۳۱۴
۷۲- مدرسهٔ وزیر«مدرسهٔ صدر عامّه» ۳۱۵
مدرسهٔ هاشمیّهٔ قاسمیّه ۳۱۵
هفت مدرسهٔ خواجو ۳۱۵
هفت مدرسه ، دنبال نهر فرشادی ۳۱۶
۵- مدارس علمیّهٔ اصفهان پس از دورهٔ صفویّه تاکنون ۳۱۹
اشاره ۳۱۹
مدارس علمیّهٔ اصفهان پس از دورهٔ صفویّه تاکنون ۳۲۱
۱- مدرسهٔ الغدیر ۳۲۲
نامگذاری مدرسه ۳۲۳
۲- مدرسهٔ أمیر المؤمنین علی علیه السلام ۳۲۴
مدرسهٔ أمین الدّوله ۳۲۴
۳- مدرسهٔ علمیّهٔ باقر العلوم علیه السلام ۳۲۴
۴- مدرسهٔ پا قلعه «مدرسهٔ صدر پاقلعه» ۳۲۵
۵- مدرسهٔ جوادیّه ۳۲۶

۶- مدرسهٔ رکن آلملک ---------- ۳۲۷
مدرسهٔ سیّد العراقین ---------- ۳۲۹
۷- مدرسهٔ بزرگ صدر «مدرسهٔ صدریّه» ---------- ۳۲۹
تأسیس و بنای مدرسهٔ صدر و مؤسّس آن ---------- ۳۳۰
اقدامات تکمیلی و نماسازی مدرسه بعد از فوت مرحوم صدر ---------- ۳۳۲
تعمیرات گسترده و کاشی کاری مدرسهٔ صدر ---------- ۳۳۴
تعمیرات اساسی و نوسازی های دورهٔ معاصر ---------- ۳۳۵
نکاتی که از وقفنامهٔ مدرسهٔ صدر استفاده می شود ---------- ۳۳۶
مدرسهٔ صدر، مرکز تدریس و تحصیل مجتهدین بزرگ ---------- ۳۳۷
دیگر مدرّسین مدرسهٔ صدر ---------- ۳۵۰
مدرسهٔ صدر پاقلعه ---------- ۳۵۰
۸- مدرسهٔ صدر چهارباغ خواجو ---------- ۳۵۰
۹- مدرسهٔ محمودیّه ---------- ۳۵۳
۱۰- مدرسهٔ مسجد رحیم خان ---------- ۳۵۴
۱۱- مدرسهٔ میرزا مهدی ---------- ۳۵۵
چهره های علمی مدرسهٔ میرزا مهدی ---------- ۳۵۶
۶- مدارس علمیّه اصفهان ، مخصوص بانوان ---------- ۳۵۹
اشاره ---------- ۳۵۹
مراکز تحصیل علوم دینیّه برای طبقهٔ نسوان ---------- ۳۶۱
مکتب فاطمه علیها السلام ---------- ۳۶۱
مکتب حضرت زینب علیها السلام ---------- ۳۶۳
مدرسه الزّهراء علیها السلام ---------- ۳۶۴
مدرسه النّفیسه علیها السلام ---------- ۳۶۵
مدرسهٔ کتابخانهٔ أمیرالمؤمنین علیه السلام ---------- ۳۶۶
۷- کتابخانه های اصفهان ، در دوره های گوناگون ---------- ۳۶۷
اشاره ---------- ۳۶۷

کتابخانه های اصفهان ----- ۳۶۹

کتابخانه های اصفهان در دوره های قبل از صفویّه ----- ۳۶۹

۱- کتابخانۀ عظیم إسماعیل بن عبّاد ----- ۳۶۹

۲- کتابخانۀ بزرگ مسجد جامع ----- ۳۷۰

۳- کتابخانۀ شیخ أبومسعود ----- ۳۷۱

۴- کتابخانۀ مدرسۀ حاج حسن ----- ۳۷۱

۵- کتابخانۀ نظامیّۀ اصفهان ----- ۳۷۲

۶- کتابخانۀ خاندان خجندیان «آل خجند» ----- ۳۷۲

۷- کتابخانۀ مدرسۀ بابا قاسم ----- ۳۷۲

۸- کتابخانۀ مدرسۀ سلطان بخت آغا ----- ۳۷۲

کتابخانه های اصفهان در دورۀ صفویّه ----- ۳۷۳

۱- کتابخانۀ شیخ علی منشار عاملی ----- ۳۷۳

۲- کتابخانۀ شیخ بهائی ----- ۳۷۳

۳- کتابخانۀ میرداماد ----- ۳۷۴

۴- کتابخانۀ مدرسۀ ملّا عبد الله ----- ۳۷۴

۵- کتابخانۀ ابن خاتون ----- ۳۷۴

۶ و ۷- کتابخانه های محقّق سبزواری و میرفندرسکی ----- ۳۷۵

۸- کتابخانۀ فیض کاشانی ----- ۳۷۵

۹- کتابخانۀ خاندان خوانساری ----- ۳۷۶

۱۰ - کتابخانۀ خاندان خاتون آبادی ----- ۳۷۶

۱۱- کتابخانۀ صفویّه ----- ۳۷۶

۱۲ - کتابخانۀ محمّد مقیم ----- ۳۷۷

۱۳ - کتابخانۀ میرفندرسکی ----- ۳۷۷

۱۴ - کتابخانۀ میرزا عنایت الله اصفهانی ----- ۳۷۷

۱۵ - کتابخانۀ علاّمۀ مجلسی، پر برکت ترین کتابخانه های اصفهان ----- ۳۷۸

۱۶- کتابخانۀ شیخ أبو طالب زاهدی ----- ۳۷۹

۱۷ - کتابخانۀ ملاّ عبد الله أفندی ---------- ۳۸۰
۱۸ - کتابخانۀ حزین لاهیجی ---------- ۳۸۱
۱۹ - کتابخانۀ مدرسۀ چهارباغ ---------- ۳۸۱
۲۰ - کتابخانۀ مدرسۀ آقا کمال خازن ---------- ۳۸۲
۲۱ - کتابخانۀ مدرسۀ ایلچی ---------- ۳۸۲
۲۲ - کتابخانۀ نائب الصّدر ---------- ۳۸۳
۲۳- تا ... ---------- ۳۸۳
کتابخانه های اصفهان ، بعد از دورۀ صفویّه ---------- ۳۸۴
۱- کتابخانۀ عظیم سیّد شفتی ---------- ۳۸۶
۲- کتابخانۀ خاندان قزوینی ---------- ۳۸۷
۳-کتابخانۀ خاندان خوانساری «روضاتی» ---------- ۳۸۷
۴- کتابخانۀ حاج میرزا محمّد هاشم چهارسوقی ---------- ۳۸۸
۵- کتابخانۀ امام جمعه ها ---------- ۳۸۹
۶- کتابخانۀ آخوند ملاّ حسین ---------- ۳۸۹
۷- کتابخانۀ ملاّ باشی ---------- ۳۸۹
۸ و ۹- کتابخانۀ مدرسۀ پا قلعه و مدرسۀ رکن الملک ---------- ۳۸۹
۱۰- کتابخانۀ منجّم باشی ---------- ۳۹۰
۱۱- کتابخانۀ حکیم نجم اصفهانی ---------- ۳۹۰
۱۲ - کتابخانۀ مستوفی ---------- ۳۹۰
۱۳ - کتابخانۀ حاج آقا منیرالدّین ---------- ۳۹۰
۱۴- کتابخانۀ حاج میرزا أبو الهدی کلباسی ---------- ۳۹۱
۱۵ - کتابخانۀ آقا شیخ محمّد رضا نجفی ---------- ۳۹۱
۱۶- کتابخانۀ بیان الواعظین ---------- ۳۹۱
۱۷ - کتابخانۀ حاج سیّد علی نجف آبادی ---------- ۳۹۱
۱۸ - کتابخانۀ کلباسی ---------- ۳۹۲
۱۹ - کتابخانۀ الفت ---------- ۳۹۲

۲۰ - کتابخانهٔ صدر هاشمی ---------- ۳۹۳
۲۱ - کتابخانهٔ مرحوم مقدّس ---------- ۳۹۳
۲۲ - کتابخانهٔ حاج شیخ کرمانی ---------- ۳۹۳
۲۳ - کتابخانهٔ طبیب زاده ---------- ۳۹۴
۲۴ - کتابخانهٔ سیّد العراقین ---------- ۳۹۴
۲۵ - کتابخانهٔ کتابی ---------- ۳۹۴
۲۶ - کتابخانهٔ مدرسهٔ صدر ---------- ۳۹۴
۲۷ - کتابخانهٔ معلّم حبیب آبادی ---------- ۳۹۵
۲۸ - کتابخانهٔ آیه الله خادمی ---------- ۳۹۵
۲۹ تا ۳۴ - شش کتابخانه ، در شش مدرسه ---------- ۳۹۵
۳۵ - کتابخانهٔ عمومی الزّهرا علیها السلام ---------- ۳۹۶
۳۶ - کتابخانهٔ عمومی أمیر المؤمنین علیه السلام ---------- ۳۹۷
۳۷-کتابخانهٔ مرقد مطهّر علاّمهٔ مجلسی ---------- ۳۹۷
۳۸ - کتابخانهٔ مدرسهٔ ذوالفقار ---------- ۳۹۸
سایر کتابخانه ها ---------- ۳۹۸
کتابخانه های دانشگاه اصفهان ---------- ۳۹۸
۱- کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه اصفهان ---------- ۳۹۹
۲- کتابخانهٔ دانشکدهٔ أدبیّات و علوم انسانی ---------- ۴۰۰
۳- کتابخانهٔ دانشکدهٔ زبانهای خارجی ---------- ۴۰۱
۴- کتابخانهٔ دانشکدهٔ علوم ---------- ۴۰۱
۵- کتابخانهٔ دانشکدهٔ علوم اداری و اقتصاد ---------- ۴۰۱
۶- کتابخانهٔ دانشکدهٔ علوم تربیتی ---------- ۴۰۱
سایر کتابخانه های دانشگاه اصفهان ---------- ۴۰۲
کتابخانه های اداره ارشاد اسلامی و شهرداری و مراکز فرهنگی و خیریّه ای ---------- ۴۰۲
۱- کتابخانهٔ تخصصی دارالقرآن الکریم ---------- ۴۰۳
۲- کتابخانهٔ عمومی مجتمع فاطمیّه علیها السلام ---------- ۴۰۳

۳- کتابخانهٔ عمومی حضرت ولیّ عصر «عج» ---------- ۴۰۳
۴- کتابخانهٔ عمومی این مسکویه ---------- ۴۰۳
۵- کتابخانهٔ عمومی ابوالفرج اصفهانی ---------- ۴۰۳
۶- کتابخانهٔ عمومی ارشاد ---------- ۴۰۳
۷- کتابخانهٔ بنیاد فرهنگی أمیرقلی أمینی ---------- ۴۰۴
۸- کتابخانهٔ عمومی توحید ---------- ۴۰۴
۹- کتابخانهٔ عمومی جلال الدّین همائی ---------- ۴۰۴
۱۰- کتابخانهٔ تخصّصی أمیرالمؤمنین علیه السلام ---------- ۴۰۴
۱۱-کتابخانهٔ عمومی علاّمهٔ امینی ---------- ۴۰۴
۱۲ - کتابخانهٔ خانهٔ کودک و نوجوان باغ غدیر ---------- ۴۰۴
۱۳ - کتابخانهٔ عمومی راغب اصفهانی ---------- ۴۰۵
۱۴- کتابخانهٔ عمومی صائب ---------- ۴۰۵
۱۵- کتابخانهٔ عمومی طغرائی اصفهانی ---------- ۴۰۵
۱۶- کتابخانهٔ عمومی قدس ---------- ۴۰۵
۱۷ تا ۲۲ - کتابخانه های کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان ---------- ۴۰۵
۲۳ - کتابخانهٔ تخصّصی مرکز مطالعات ملل و نحل ---------- ۴۰۶
۲۴ - کتابخانهٔ عمومی شهید مفتّح ---------- ۴۰۶
۲۵ - کتابخانهٔ عمومی میرداماد ---------- ۴۰۶
۸- بقعه ها و مقبره ها ، نشانی از عظمت علمی اصفهان ---------- ۴۰۸
اشاره ---------- ۴۰۸
بقعه ها و مقبره ها ، نشانی از عظمت علمی اصفهان ---------- ۴۱۰
۱- مزار عالم محدّث ، إمامزاده اسماعیل علیه السلام ---------- ۴۱۰
۲- بقعهٔ صاحب بن عبّاد ---------- ۴۱۲
چگونگی بقعهٔ صاحب ابن عبّاد در حال حاضر ---------- ۴۱۳
اشاره ای به شخصیّت علمی و اجتماعی صاحب ---------- ۴۱۳
مرقد آیه الله أدیب در جوار صاحب بن عبّاد ---------- ۴۱۵

۳- مقبرۀ خاندان تُرْکِۀ «آل ترکه» ۴۱۵
۴- مرقد ملّا تاجا ۴۱۶
۵- مزار دو عالم شهید ، سیّد جعفر و سیّد مرتضی «جعفریّه» ۴۱۶
صلوات بر چهارده معصوم ، بالای دَرِ ورودی جعفریّه ، نشانۀ سابقه تشیّع اصفهان ۴۱۸
۶- بقعۀ آقا سیّد مرتضی ۴۱۹
دفن بانوئی صالحه ، و رونق و تعمیر جعفریّه ۴۲۰
دفن عالمی بزرگ و شایسته ۴۲۱
۷- بقعۀ عالم شهید ، سیّد علاء الدّین محمّد «شهشهان» ۴۲۱
۸- مقبره یا بقعۀ علّامۀ مجلسی ۴۲۲
قبرهای تازه در بقعۀ علّامۀ مجلسی ۴۲۷
۱- مرحوم آیه الله طبیب زاده ۴۲۷
۲- آیه الله میر جهانی ۴۲۹
۳ - آیه الله صافی اصفهانی ۴۲۹
مدفن خیر أندیشی أرزشمند ، در بقعۀ علّامۀ مجلسی ۴۳۰
۹- سر قبر آقا ۴۳۲
۱۰- مقبرۀ حاجی کلباسی ۴۳۳
۱۱ - بقعه و مقبرۀ سیّد شفتی ۴۳۵
۱۲- بقعۀ آقا سیّد حسن مدرّس ۴۳۷
۱۳ - مقبره و بقعۀ آقا نجفی ۴۳۹
۱۴- زینبیّه ۴۴۱
سایر بقاع علمی اصفهان ۴۴۱
تخت فولاد، نمایانگر عظمت علمی اصفهان ۴۴۲
تخت فولاد، یاد آور چهره های درخشان ۴۴۳
تاریخچۀ گورستان تخت فولاد، و دفن اموات در آن ۴۴۴
أهمیّت معنوی و تاریخیِ گورستان تخت فولاد ۴۴۵
لسان الأرض ، نشانه ای تاریخی و معنوی ، در تخت فولاد ۴۴۶

قبر حضرت یوشع علیه السلام ، نشانه ای تاریخی و معنوی برای تخت فولاد و لسان الأرض ---- ۴۴۷
تخت فولاد ، محلّ عبادت و تحصیل علم ---- ۴۴۷
تهاجمی بی رحمانه و جاهلانه ، و دفاعی آگاهانه و دلسوزانه ---- ۴۴۸
ساماندهیِ تکیه ها و بقعه های تخت فولاد ---- ۴۴۹
أسناد تاریخی و به یاد ماندنی ---- ۴۵۰
متن فتوای آیه الله العظمی گلپایگانی ---- ۴۵۱
مقالهٔ کیهان فرهنگی ---- ۴۵۲
متن نامه و طومار مردم متدیّن اصفهان ---- ۴۵۴
اشاره ای به تکیه ها و بقعه ها و مساجد و مدارس تخت فولاد ---- ۴۵۶
۱- تکیهٔ آباده ای «حاج محمّد جعفر» ---- ۴۵۸
۲- تکیه و بقعهٔ آقا حسین خوانساری «بقعه العلماء» ---- ۴۵۹
تعمیر و ساماندهی تکیه و بقعهٔ خوانساری ---- ۴۶۱
۳- تکیهٔ آقارضی «تکیه سادات» ---- ۴۶۱
کرامتی جالب ---- ۴۶۳
۴- تکیهٔ آقا سیّد أبوجعفر ---- ۴۶۴
۵- تکیهٔ آقا شیخ محمّد تقی رازی «تکیهٔ مادر شاهزاده» ---- ۴۶۶
۶- بقعهٔ آقا محمّد بیدآبادی ---- ۴۶۹
۷- تکیهٔ آقا میرزا أبوالمعالی کلباسی ---- ۴۷۱
۸- تکیهٔ آقا میرزا محمّد باقر «صاحب روضات» ---- ۴۷۲
۹- بقعهٔ أمین «بانوی ایرانی» ---- ۴۷۴
۱۰ - بقعه و تکیهٔ بابا رکن الدّین ---- ۴۷۵
۱۱ - تکیهٔ بروجردی «تکیه در بکوشکیها» ---- ۴۷۷
۱۲- تکیهٔ تویسرکانی ---- ۴۷۹
۱۳ - تکیهٔ جهانگیرخان قشقائی «تکیهٔ آقا سیّد محمّد تُرک» ---- ۴۸۰
۱۴- تکیهٔ خاتون آبادی ---- ۴۸۱
۱۵- بقعه و مدرسه و مسجد رکن الملک ---- ۴۸۲

۱۶- تکیهٔ ریزی ---- ۴۸۳
۱۷- مقبرهٔ سادات أحمد آبادی «مزار صاحب مکیال المکارم» ---- ۴۸۴
۱۸- تکیهٔ سیّد العراقین ---- ۴۸۷
۱۹- بقعهٔ آیه الله شهید شمس آبادی، و تکیهٔ شهداء ---- ۴۸۹
۲۰- تکیهٔ شهشهانی ---- ۴۹۰
قبرستان عمومی تخت فولاد ---- ۴۹۲
بخش شرقی قبرستان عمومی ---- ۴۹۲
۲۱- مزار ملا اسماعیل خواجوئی ---- ۴۹۲
۲۲- مرقد مطهّر فاضل اصفهانی «هندی» ---- ۴۹۳
قبر فاضلان ---- ۴۹۴
تأسیس بقعهٔ فاضل هندی ---- ۴۹۵
۲۳- تکیهٔ فاضل سراب «تکیه جویباره ای» ---- ۴۹۶
۲۴- تکیهٔ کازرونی ودو بقعه علمی آن ---- ۴۹۷
ألف : بقعهٔ آیه الله درچه ای و آخوند گزی و... ---- ۴۹۷
ب : بقعهٔ آیه الله صدّیقین ---- ۴۹۹
حکیم أردستانی ---- ۵۰۱
۲۵- لسان الأرض ---- ۵۰۲
۲۶- تکیهٔ مقدّس ---- ۵۰۳
۲۷- تکیهٔ ملک ---- ۵۰۳
توضیح: ---- ۵۰۵
۲۸- تکیهٔ میر ---- ۵۰۶
۲۹- تکیه و بقعهٔ میرزا رفیعای نائینی ---- ۵۰۷
۳۰- بقعه و تکیهٔ میر محمّد صادقی ---- ۵۰۸
۳۱- تکیه و بقعهٔ واله ---- ۵۰۹
پایان بخشِ مطالب ---- ۵۱۰
۹- علم طب، و چهره های آن ، در حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ---- ۵۱۲

اشاره ----- ۵۱۲
علم طب ، و چهره های آن ، در حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ----- ۵۱۴
۱- إبن مَنْدُویَه ، طبیب اصفهانی ----- ۵۱۴
۲- أبو الفرج اصفهانی ----- ۵۱۵
۳- عبد الرّحیم بن علی ... اصفهانی ----- ۵۱۶
۴- إبْن مِسْکَوَیْه ... رازی اصفهانی ----- ۵۱۶
۵- أبوعلی سینا، طبیب نامدار اسلامی ----- ۵۱۷
۶- حکیم أبوالقاسم ، طبیب اصفهانی ----- ۵۱۷
۷- محمّد بن عبد الله اصفهانی «طبیب» ----- ۵۱۸
۸-میرزا شریف حکیم اصفهانی ----- ۵۱۸
۹- میرزا هدایت الله طبیب اصفهانی ----- ۵۱۹
۱۰- محمّد سعید بن محمّد صادق طبیب اصفهانی ----- ۵۱۹
۱۱- ذو النّون طبیب اصفهانی ----- ۵۱۹
۱۲- میرزا حسین طبیب ----- ۵۲۰
۱۳- شرف الدّین حسن «حکیم شفائی» ----- ۵۲۰
۱۴- میر محمّد مؤمن تنکابنی اصفهانی ----- ۵۲۱
۱۵- میرزا عبدالرّزاق طبیب اصفهانی ----- ۵۲۲
۱۶- ملّا جلال الدّین محمّد طبیب ----- ۵۲۲
۱۷- سیّد هاشم طبیب ----- ۵۲۳
۱۸ تا ۲۰ - سیّد عبد الباقی طبیب و خاندان علمی او ----- ۵۲۳
۲۱- میرزا نصیر طبیب اصفهانی شیرازی ----- ۵۲۵
آثار تألیفی میرزا نصیر ----- ۵۲۷
۲۲- جلال الدّین محمّد طبیب ----- ۵۲۷
۲۳- میرزا رضا طبیب ----- ۵۲۸
۲۴- میرزا أبو الحسن طبیب ----- ۵۲۸
۲۵- میرزا محمّد طبیب ----- ۵۲۸

۲۶- میرزا محمّد بن أحمد طبیب ----- ۵۲۹
۲۷- میرزا زین العابدین طبیب ----- ۵۲۹
۲۸- میرزا مهدی طبیب ----- ۵۲۹
۲۹ تا ۳۱ - میرزا محمّد باقر حکیم باشی و چند چهره از خاندان علمی او در طب ----- ۵۲۹
۳۲- سیّد علی اکبر صدر الأطبّاء ----- ۵۳۱
۳۳- میرزا محمّد حسین طبیب ----- ۵۳۱
۳۴ - سیّد عبد الوهّاب «معین الأطبّاء» ----- ۵۳۱
۳۵ و ۳۶ - سیّد مصطفی «مؤیّد الأطبّاء» و پدر او ----- ۵۳۲
۳۷- میرزا محمّد طبیب اصفهانی محلّه نوی ----- ۵۳۲
۳۸- میرزا أبوالقاسم طبیب اصفهانی ----- ۵۳۳
۳۹- حاج میرزا علی آقا شیرازی اصفهانی ----- ۵۳۴
۴۰- طبیب جامع ، آیه الله موحّد ابطحی، آخرین چهرهٔ علمی طبّ قدیم در اصفهان ----- ۵۳۵
۱۰- حوزه ها و مدارس علمیّه ، در توابع اصفهان ----- ۵۳۸
اشاره ----- ۵۳۸
حوزه ها و مدارس علمیّه در دیگر شهرهای استان اصفهان ----- ۵۴۰
۱- أردستان ----- ۵۴۰
مسجد إمام حسن علیه السلام در أردستان ----- ۵۴۱
إمامزاده های متعدّد، و جلوه های علم و تشیّع در أردستان ----- ۵۴۱
مدارس علمیّهٔ أردستان ----- ۵۴۲
الف - مدرسهٔ حاج حسین نورالدّین ----- ۵۴۲
ب - مدرسهٔ طاهریّه ----- ۵۴۳
ج - مدرسهٔ علمیّهٔ جدید التّأسیس ----- ۵۴۳
کچو مثقال ----- ۵۴۴
مدرسهٔ علمیّهٔ حاج میرزا علی ----- ۵۴۴
مهر آباد ----- ۵۴۵
۲- پوده «فوده» ----- ۵۴۶

۳- خاتون آباد ---------- ۵۴۶
مدرسهٔ علمیّهٔ خاتون آباد ---------- ۵۴۷
۴- خمینی شهر ---------- ۵۴۷
مدارس علمیّهٔ خمینی شهر ---------- ۵۴۹
الف - مدرسهٔ علمیّهٔ مشکوه ---------- ۵۴۹
ب - مدرسهٔ علمیّهٔ إمامیّه ---------- ۵۴۹
ج - مدرسهٔ حضرت حجّه «عج» ---------- ۵۵۰
د - مدرسهٔ باقر العلوم علیه السلام ---------- ۵۵۰
۵- خوانسار ---------- ۵۵۰
خاندانهای علمی خوانسار ---------- ۵۵۱
چهره های بزرگ علمی برخاسته از خوانسار ---------- ۵۵۲
مدارس علمیّهٔ خوانسار ---------- ۵۵۵
الف - مدرسهٔ علمیّهٔ مریم بیگم ---------- ۵۵۵
ب - مدرسهٔ علمیّهٔ میرباقری ---------- ۵۵۶
ج - مدرسهٔ عظیم ولی عصر «عج» ---------- ۵۵۷
حوزهٔ علمیّهٔ ولیّ عصر«عج» خوانسار ---------- ۵۵۷
خانه های علماء ، مدرسه های پربرکت ---------- ۵۵۹
کتابخانهٔ فاضل ---------- ۵۶۰
۶- خوراسگان ---------- ۵۶۰
مدرسهٔ علمیّهٔ إمام صادق علیه السلام ---------- ۵۶۱
مدرسهٔ علمیّهٔ خواهران ---------- ۵۶۲
کتابخانهٔ إمامزاده أبوالعبّاس علیه السلام ---------- ۵۶۲
۷- داران ---------- ۵۶۲
۸-دُرْچِه ---------- ۵۶۳
مدرسهٔ علمیّهٔ إمام حسین علیه السلام ---------- ۵۶۳
۹- دستجرد جرقویه ---------- ۵۶۳

مدرسهٔ علمیّهٔ دستجرد ---------- ۵۶۴
۱۰- دولت آباد ---------- ۵۶۴
۱۱- دهاقان ---------- ۵۶۴
۱۲- رهنان «رنان» ---------- ۵۶۵
۱۳- زرّین شهر ---------- ۵۶۶
مدرسهٔ علمیّهٔ زرّین شهر ---------- ۵۶۶
مفاخر علمیِ زرّین شهر ---------- ۵۶۶
۱۴-زَوارِه ---------- ۵۶۷
زواره ، مدینه السّادات ---------- ۵۶۸
سابقهٔ تشیّع در زواره ---------- ۵۶۸
شهر زواره، خاستگاه چهره های بزرگ علمی ---------- ۵۶۸
بقعه های دینی زواره، سندی بر دیانت و تشیّع و فرهنگ مذهبی زواره ---------- ۵۶۹
مدرسهٔ علمیّهٔ حاج لطفعلی خان ---------- ۵۷۰
۱۵- سمیرم ---------- ۵۷۱
مدرسهٔ علمیّهٔ إمام جعفر صادق علیه السلام ---------- ۵۷۱
۱۶- سُهْر فیروزان ---------- ۵۷۲
۱۷- شاه تور «شاهطور» ---------- ۵۷۲
مدرسهٔ علمیّهٔ شاهطور ---------- ۵۷۲
۱۸- شهرضا «قمشه» ---------- ۵۷۳
مدارس علمیّهٔ شهرضا ---------- ۵۷۵
الف - مدرسهٔ حسینیّهٔ سادات ---------- ۵۷۵
ب - مدرسهٔ علمیّهٔ صاحب الزّمان علیه السلام ---------- ۵۷۶
ج - مدرسهٔ أقدمیّه ---------- ۵۷۶
د- مدرسهٔ علمیّهٔ إمام حسین علیه السلام ---------- ۵۷۷
ه - مدرسهٔ علمیّهٔ امام صادق علیه السلام ---------- ۵۷۷
و - دار العلم « مدینه العلم صاحب الزّمان «عج»» ---------- ۵۷۸

شمار طلّاب شهرضا ۵۷۹
۱۹ - طالخونچه ۵۷۹
مدرسۀ علميّۀ قائم آل محمّد «عج» ۵۷۹
۲۰- فریدون شهر ۵۸۰
۲۱- فَلاوَرْجان ۵۸۰
مدرسۀ علميّۀ فلاورجان ۵۸۰
۲۲- قَمْصَر ۵۸۱
مدرسۀ علميّۀ ولی عصر علیه السلام ۵۸۱
۲۳- کاشان ۵۸۲
قاطعیت و پایبندی شدید مردم کاشان ، نسبت به مکتب أهل البیت علیهم السلام در طول تاریخ اسلام ۵۸۲
کاشان ، در دیدگاه سیّاح فرانسوی ،از نظر دینی و علمی و مذهبی ۵۸۷
سابقه و أهمیّت علمی کاشان ۵۸۸
مزار إمامزادگان فراوان در منطقۀ کاشان ،نشانۀ بارزی از فرهنگ تشیّع در این سرزمین ۵۹۰
إمامزاده علیّ بن محمّد الباقر علیه السلام نمایندۀ إمام باقر علیه السلام ، در منطقۀ کاشان ۵۹۰
إعزام حضرت سلطانعلی علیه السلام ، از طرف إمام باقر علیه السلام ۵۹۲
خاندانهای علمی کاشان ۵۹۴
چهره های علمیِ بزرگ کاشان ۵۹۵
بقعه های دینی کاشان ، نشانه ای از سابقۀ علمی کاشان ۶۰۴
مدارس علميّۀ کاشان ۶۰۴
مدارس علميّۀ شیعه ، قبل از دورۀ صفویّه ۶۰۵
الف - مدرسۀ صفویّه ۶۰۶
ب - مدرسۀ خواجه معین ۶۰۶
ج - مدرسۀ مجدیّه ۶۰۶
د- مدرسۀ شرفیّه ۶۰۷
ه- مدرسۀ عزیزیّه ۶۰۷
و - مدرسۀ خان ۶۰۷

ز- مدرسهٔ علیّ بن فضل الله ---------- ۶۰۸
ح- مدرسهٔ بابا ولی ---------- ۶۰۸
ط - مدرسهٔ خواجه تاج الدّین ---------- ۶۰۹
مدارس علمیّهٔ کاشان ، از دورهٔ صفویّه تا کنون ---------- ۶۰۹
الف - مدرسهٔ علمیّهٔ سلطانی «مدرسهٔ إمام» ---------- ۶۰۹
ب - مدرسهٔ آقا بزرگ ---------- ۶۱۱
ج - مدرسهٔ میان چال ---------- ۶۱۲
د- مدرسهٔ درب پلان «مصطفویّه» ---------- ۶۱۳
ه- مدرسهٔ رَزّاقیّه ---------- ۶۱۴
و - مدرسهٔ حسینیّه ---------- ۶۱۴
ز- مدرسهٔ و کتابخانهٔ اعتمادی ---------- ۶۱۴
ح- مدرسهٔ محمّد صالح بیک ---------- ۶۱۴
ط - مدرسهٔ حاج محمّد حسین تبریزی ---------- ۶۱۵
ی - مدرسهٔ حاج سیّد مرتضی ---------- ۶۱۵
یا مدرسهٔ فاضل نراقی ---------- ۶۱۵
یب - مدرسهٔ علمیّهٔ آیه الله یثربی ---------- ۶۱۶
مکتب کوثر ---------- ۶۱۶
۲۴- کچو مثقال ---------- ۶۱۷
۲۵ - گلپایگان ---------- ۶۱۷
مدارس علمیّهٔ گلپایگان ---------- ۶۲۰
الف - مدرسه ای قدیمی ---------- ۶۲۰
ب و ج - مدرسهٔ کوی دروازهٔ خوانسار و مدرسهٔ کوی علیا ---------- ۶۲۰
د - مدرسهٔ مسجد حجّه الإسلام ---------- ۶۲۰
ه- مرکز فعّالیّتهای علمی و تبلیغی ---------- ۶۲۰
و- مدرسهٔ آیه الله وحید ---------- ۶۲۱
ز- مدرسهٔ بزرگ آیه الله العظمی گلپایگانی ---------- ۶۲۱

۲۶ - گَوَرْت ---------- ۶۲۲
۲۷ - مِهْرآباد ---------- ۶۲۲
۲۸ - نائین ---------- ۶۲۲
الف - مدرسهٔ إمامزاده ---------- ۶۲۳
ب - مدرسهٔ علمیّهٔ جعفری ---------- ۶۲۳
مفاخر علمی نائین ---------- ۶۲۴
۲۹- نجف آباد ---------- ۶۲۵
وجه نامگذاری به نام «نجف آباد» ---------- ۶۲۵
مفاخر علمیِ نجف آباد ---------- ۶۲۶
مدارس علمیّه و کتابخانه های نجف آباد ---------- ۶۲۷
الف - مدرسه الْحُجَّه ---------- ۶۲۷
ب - مدرسهٔ جامعه الإمام الْمنتظر «عج» ---------- ۶۲۸
ج - مسجد مرحوم آیه الله حججی ---------- ۶۲۹
د- کتابخانهٔ مسجد مرحوم آیه الله حججی ---------- ۶۲۹
ه- کتابخانهٔ زهرائیّه علیها السلام ---------- ۶۲۹
و - حوزهٔ علمیّهٔ زهرائیّه علیها السلام ---------- ۶۳۰
ز- حوزهٔ علمیّهٔ فاطمیّه علیها السلام ---------- ۶۳۰
۳۰ - نَطَنْز ---------- ۶۳۰
۱۱- اصفهان از دیدگاه شعراء و سرایندگان بزرگ ---------- ۶۳۲
اشاره ---------- ۶۳۲
اصفهان از دیدگاه شعراء و سرایندگان بزرگ ---------- ۶۳۴
شهرام محمّدی «آذرخش» « معاصر » ---------- ۶۳۵
سیّد عبّاس حسامی «احساس» « معاصر » ---------- ۶۳۹
مهرداد «اوستا»،علی اکبرکنی پور «مستی»، جواد «آذر» ---------- ۶۴۴
مرحوم استاد سیّد عبد الکریم أمیری فیروزکوهی ---------- ۶۴۷
آقای شکرالله فرقدانی «بیان» «معاصر» ---------- ۶۵۳

پژمان بختیاری ---- ۶۵۶
آقای محمود شاهرخی «جذبه» «معاصر» ---- ۶۵۸
حمید سبزواری «حمید» «معاصر» ---- ۶۶۴
حسین سرور اصفهانی «سرور» ---- ۶۶۶
رضا صغیرا «سعید» ---- ۶۷۵
محمّد «أبوالقاسم» جندقیان « شفیق اصفهانی » ---- ۶۸۲
مصطفی هادوی «شهیر» ---- ۷۰۳
محمّد علی صاعد «صاعد» ---- ۷۰۵
علی شیرانی «صحّت» ---- ۷۱۳
مجتبی کاظم زاده «عطوفی» ---- ۷۳۶
محمود عندلیب «عندلیب» ---- ۷۳۸
محمّد قدسی «قدسی» ---- ۷۴۲
آقای محمّد قهرمان (از مشهد مقدّس) ---- ۷۶۸
آقای محمّد حسن صفوی «قیصر» ---- ۷۷۱
حسن بهنیا «متین» ---- ۷۷۳
محمّد علی مردانی «مردانی» ---- ۷۸۵
آقای عبّاس کی منش «مشفق کاشانی» ---- ۷۸۹
آقای جعفر «نوا» «معاصر» ---- ۷۹۵
آقای محمّد کاظم «واله» ، شاعر و خوشنویس معروف اصفهان ---- ۷۹۹
همای شیرازی ---- ۸۰۱
۱۲- فهرست منابع و مآخذ ---- ۸۰۳
۱۳- فهرست اعلام ---- ۸۲۸
۱۴- فهرست مطالب ---- ۸۸۶
درباره مرکز ---- ۹۱۶

ریشه ها و جلوه های تشیع حوزه علمیه اصفهان در طول تاریخ جلد ۲

مشخصات کتاب

نام کتاب : .... ریشه ها و جلوه های تشیّع و حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان - جلد اوّل

مؤلّف: ....میر سیّد حجّه موحّد أبطحی موسوی اصفهانی

حروفچینی و صفحه آرائی:........................محبّ الزّهراء علیها السلام اصفهان

لیتوگرافی و چاپ : .... أمیر - قم

تاریخ انتشار : .... عید سعید غدیر خم ۱۴۱۸ قمری

ناشر : .... دفتر تبلیغات ألمهدی (عج) اصفهان

قیمت : ....۲۰۰۰ تومان

اصفهان - حوزهٔ علمیّه - مدرسهٔ صدر و مدرسهٔ ذوالفقار

میر سیّد حجّه موحّد أبطحی

ص:۱

اشاره

نقش مساجد اصفهان

در فعّالیتهای درسی و حوزه ای

ص:۳

۱-نقش مساجد اصفهان در فعّالیتهای درسی و حوزه ای

اشاره

بسم الله الرحمن الرحیم

اَلحَمدُلِلّه رَبِّ العالَمین وَصَلَّی اللهُ عَلی سَیِّدِنا وَنَبِیِّنا البَشیرِ النَّذیر الَّذی بُعِثَ رَحمَهً لِلعالَمینَ مُحَمَّدٍ خاتَم النَّبیّینَ وَعَلی آلِهِ وعِترَتِهِ الطَّیِّبینَ الطّاهِرینَ لاسیّما بَقِیَّهِ اللهِ فی الاَرَضینَ، اَلحُجَّهِ بنِ الحَسَنِ العَسکَری؛عَجَّلَ اللهُ فَرَجَه وَلَعَنَهُ اللهِ عَلی اَعدائِهِم اَجمَعینَ مِنَ الآنِ اِلی قیامِ یَومِ الّدینِ .

ص:۴۰

نقش مساجد در فعّالیتهای درسی و حوزهای

از أوّلین روزهای تاریخ إسلام، مساجد، محلّ تعلیم و تعلّم ، و مذاکرهٔ علمی بوده ، و مسجدهای بزرگ و درجه أوّل إسلامی ، همانند : «مسجد اَلحرام » و « مسجد اَلنّبی صَلّی اللَّهِ عَلَیْهِ وَ آلِه » و « مسجد کوفه » و ... ، جایگاه تشکیل مجالس درس و بحث و تحقیق بوده ، و در حوزه های بزرگ ، در شهرهای مختلف ، همانند : نجف أشرف ، قم ، اصفهان ، مشهد و ... ، برای فعّالیتهای درسی و علمی ، از مساجد بهره برداری شده و می شود .

در شهر و حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، در طول تاریخ ، بسیاری از مساجد بزرگ و کوچك ، جایگاه تعلیم و تعلّم و مذاکره و مباحثهٔ علمی بوده ، و ما در این بخش ، تعدادی از مساجد را ، مورد بحث قرار داده ، و پس از معرّفی إجمالی ، اشاره ای به نقش آنها در زمینهٔ فعّالیّت های حوزه ای می نمائیم .

و اینک با ترتیب تقریبی زمان فعالیّتِ علمی ، مساجدی را نام می بریم :

۱-مسجد جمعه (جامع)

مسجد قدیمیِ بسیار بزرگی است در شهر تاریخیِ اصفهان ، در حوالی میدان کهنه ، در محلّهٔ بوإسحاقیّه ، که در حال حاضر، در نزدیکیِ فلکهٔ سبزه میدان (میدان قیام) و خیابان هاتف واقع گردیده است .

این مسجد عظیم و بی نظیر ، که تأسیس أوّلیهٔ آن به دورهٔ ورود اسلام ، به ایران و اصفهان بر می گردد، در حقیقت مجموعه ای از معماری ها و آثار هنریِ

دوره های بعد از اسلامِ تاریخ ایران است ، و یادگارهائی أرزشمند از أدوار گوناگون ایران إسلامی را در خود جای داده است ، و می توان به خوبی ، تحوّلات معماریِ دوره های إسلامیِ تاریخ ایران را ، در مدّت هزار سال ، در آن مطالعه نمود . گنبد جنوبی و شمالی مسجد ، ایوانهای چهارگانه ، مناره های بلند و زیبا، صحن بسیار بزرگ و باشکوه ، سردربهای متعدّد و با عظمت ، چهل ستونها و شبستان های بزرگ و جالب ، غرفه ها و حجره ها ، گچ بری ها و کاشی کاری های متنوّع ، خطوط زیبا و کتیبه های جالب و گوناگون ، و نیز سایر خصوصیات متعدّد و متنوّع این مسجد ، هر بخشی از آن، نشانه ای از معماری و هنرِ دوره های سلجوقیان ، مغولها ، آل مظفّر ، تیموریان ، آق قویونلوها ، صفویّه ، قاجاریّه و ... می باشد .

مسجد جمعهٔ اصفهان ، در نوشتهٔ بزرگانی از دانشمندان و محقّقان و سیّاحان قدیم ، همانند : ابن حوقل و مَقْدسی و مافرّوخی و ناصر خسرو ، و ابن أثیر و یاقوت حموی ، مورد توجّه قرار گرفته ، و باستان شناسهای بزرگی ، همانند : پرفسور پوپ (صاحب شش جلد کتاب بررسی هنرهای ایران) و آقای گُدار (صاحب مجموعه ای در چند جلد تحت عنوان آثار ایران) و ...، تحقیقات بسیار گسترده ای را در مورد این مجموعهٔ بی نظیر أنجام داده ، و عرضه نموده اند ، و در کتابهای أرزشمندی ، همانند : گنجینه آثار تاریخی اصفهان (أثر دکتر لطف الله هنرفر) و آثار ملّی اصفهان (أثر رفیعی مهرآبادی) و دیگر کتابهای تاریخ و جغرافیای اصفهان ، بخش بسیار وسیعی ، به معرّفی خصوصیّات و مزایای گوناگون این مسجد ، اختصاص یافته است .

به عنوان نمونه ، یک جمله کوتاه و گویا و أرزشمند ، از پرفسور پوپ ، ایران

ص:۶

شناس مشهور ، دربارهٔ این مسجد عظیم نقل مینمائیم ، او چنین نوشته است (۱)

این بنا، با عظمت خاموش و جدّی و أسرار آمیزش

یکی از زیباترین آثار معماری جهان است

مسجد جامع مرکز تعلیم و تربیت اسلامی

از زمانهای قدیم ، مسجد جامع محل تعلیم و تربیت دینی در اصفهان بوده ، تا آنجا که مافرّوخی اصفهانی (که از علماء بزرگ اصفهان در قرن پنجم بوده) در کتاب محاسن اصفهان ، چنین توضیح داده است : برای هر نماز ، کمتر از پنج هزار نفر در آن اجتماع نمیکنند ، پهلوی هر ستونی از مسجد ، استادی (شیخی) قرار دارد ، که جماعتی از طالبین علم ، گِرد او را گرفته ، به وظیفهٔ درس و ریاضت نفس ، اشتغال دارند . آراستگیِ این محل ، به واسطهٔ مناظرهٔ فقهاء ، و مباحثهٔ علماء و مجادلهٔ متکلّمین و پند دادن واعظ ها، و ... ، است ... ، در برابر این مسجد ، کتابخانه ای با حجرات و مخزن کتاب وجود دارد، که استاد و رئیس ، أبواَلعبّاس ، أحمد ضبّی آن را ساخته ، و او کتب مربوط به همه گونه از علوم و دانشها را که به مرور ایّام ، فضلا و ادباء سابق انتخاب کرده اند ، در این کتابخانه جمع نموده است ، و فهرست این کتابخانه مشتمل بر سه جلد بزرگ است ، که در برگیرنده کتابهائی در تفسیر قرآن و حدیث و علم نحو و صرف و لغت و شعر و أدب و تاریخ و منطق و ریاضیّات و طبیعیّات و الهیّات و سایر علوم و دانشها می باشد (۲).

در این مرکز علمی ، دانشمندان و بزرگانی ، همانند : حمزهٔ اصفهانی و أبوعلی

۱- اصفهان ، از دکتر هنرفر ، صفحه ۱۰۶

۲- محاسن اصفهان ، صفحه ۸۴ و ۸۵

مسکویه و حافظ أبونعیم اصفهانی و اسماعیل (صاحب) ابن عبّاد ، و أبوعبداَللّه معصومی و مفضّل بن سعد مافرّوخی اصفهانی و ... ، فعّالیّت علمی داشته اند (۱) و از مفاخر علمی این مسجد تاریخی ، به شمار می روند .

صفهٔ صاحب ، محل تدریس صاحب بن عبّاد

در مسجد جمعه (جامع) اصفهان ، آثاری از دورهٔ دیالمه مشاهده می شود ، و ایوانِ جنوبیِ مسجد، هنوز به نام صفهٔ صاحب معروف است ، و معلوم می شود که صاحب ، اسمعیل بن عبّاد (چهرهٔ برجستهٔ شیعه) در بنائی که سابقاً در محلّ این ایوان سلجوقی وجود داشته ، به تدریس می پرداخته است (۲) .

مسجد جامع و فعّالیّتهای درسی علاّمهٔ مجلسی و أجداد او

جدّ مادری علاّمهٔ مجلسی (کمال اَلدّین درویش محمّد اصفهانی (۳)) در صفهٔ درویش ، درس حدیث میگفته است ، و علاّمه ، ملاّ محمّد تقی مجلسی ، در چهلستون مسجد ، در زاویهٔ جنوب غربی مسجد جامع تدریس می نموده ، و علاّمه ملاّ محمّد باقر مجلسی، به جای پدر خود تدریس می کرده ، و لذا در زبان مردم ، این قسمت ، به عنوان مَدْرس مجلسی نامیده میشود . در أیّام زمستان که هوا سرد بوده ، روزهای آفتابی در صفهٔ درویش (محل تدریس کمال اَلدّین

۱- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۳۴ و ۳۵

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۴۳

۳- ملاّ محمد تقی مجلسی ، این بزرگمرد را با عنوان «شیخ الفقهاء و المحدّثین ، در زمان خودش» یاد کرده ، و علاّمه مجلسی ، او را این گونه مورد ستایش قرار داده : نخستین دانشمندی که حدیث شیعه را در زمان دولت صفویه ، در اصفهان نشر داد . به کتاب (علامه مجلسی بزرگمرد علم و دین ، صفحات ۱۸ و ۱۹) مراجعه شود

درویش محمّد) و در مواقع برف و باران ، در شبستانِ چراغیِ مسجد ، معروف به طِنبی ، تدریس می فرموده است (۱).

در دوره ملاّ محمّد تقی مجلسی ، در هر گوشه ای از مسجد جامع ، حوزهٔ درسی و جلسهٔ مذاکرهٔ مباحثِ علمی ، منعقد بوده است (۲) .

رونق علمی مسجد جامع در زمان علاّمهٔ مجلسی

عظمت و گسترش میدان فعّالیّت علمی علاّمه ، ملاّ محمّد باقر مجلسی ، از یک طرف ، و منصب های رسمیِ آن بزرگمرد در زمان خود ، از قبیل منصب شیخ ألإسلامی ، منصب إمامت جمعه و ...، از طرف دیگر، و خُلق و خوی أرزشمند آن پیشوای عالیقدر ، از دیگر سوی ، سبب شد که از شهرهای دور و نزدیک ، مهاجرت علماء و طلاّب علوم دینیّه ، به سوی اصفهان أنجام گیرد ، و خانهٔ علاّمهٔ مجلسی و مَدْرس او (در مسجد جامع) و کتابخانهٔ پربرکت آن بزرگمرد ، کعبهٔ آمالِ طالبان علم و تحقیق گردد، و حوزهٔ درسی علاّمهٔ مجلسی ، جمعیّت أنبوهی از طلاّب و علماء و فضلاء را در بر گیرد، تا جائی که دو نفر از بزرگان شاگردان علاّمهٔ مجلسی ، یعنی : میرزا عبدالله أفندی (صاحب ریاض العلماء) و سیّد نعمت الله جزائری ، که هر دو از مفاخر شیعه و حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، و از مبرّزین شاگردان علاّمهٔ مجلسی بوده اند ، تعداد شاگردان علاّمهٔ مجلسی را متجاوز از یکهزار نفر نوشته اند (۳) و این سخن نشانهٔ رونق بسیار و جالب توجّه ، برای حوزهٔ درسی علاّمهٔ مجلسی می باشد .

۱- زندگینامه علامه مجلسی، ج ۱، ص ۱۸۵ و علامه مجلسی ، بزرگمرد علم و دین ، ص ۲۰۹
۲- زندگینامه علامه مجلسی ، جلد ۲، صفحه ۳۸۲
۳- زندگینامه علامه مجلسی ، جلد ۲، صفحه ۳

یادگاری از دورهٔ رونق علمی مسجد جامع

نسخه ای از کتاب من لا یحضره اَلفقیه شیخ صدوق را، شخصی به نام أبو اَلحسن بن معزّ اَلدّین محمّد قهجاورستانی ، در تاریخ ششم رجب ۱۰۶۰، در مسجد جامع قدیم اصفهان نوشته است ، و همین کتاب را کاتب یاد شده ، در نزد ملاّ محمّد تقی مجلسی خوانده ، و تصحیح نموده است ، و دستخطّ مرحوم مجلسی (ملاّ محمّد تقی) در زمینه تأیید تصحیح و قرائت کتاب یاد شده ، در آخر جزء چهارم کتاب ، مرقوم شده است ، نسخهٔ یاد شده ، در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی موجود میباشد (۱).

۲-مسجد جامع جورجیر از آثار صاحب بن عبّاد

(۲)

مفضّل بن سعد (مافَرّوخی اصفهانی) که از علماء بزرگ قرن پنجم هجری میباشد ، در کتاب محاسن اصفهان ، دو جامع بزرگ را مورد معرّفی قرار داده ، یکی جامع بزرگ عتیق (مسجد جامع مشهور) دوّم جامع جدید کوچک ، مشهور به جورجیر ، که این دوّمی را ، کافی آلکفاه ، صاحب بن عبّاد ساخته است، و از نظر استحکام و صلابت ، برتری دارد بر جامع عتیق.

... قَد اُوتِیَ فَضْلاً عَلی اَلْجامِعِ اَلأکْبَرِ ، فی صَلابَهِ اَلأطْیانِ وَ اَرْتِفاعِ اَلْمَکانِ وَ اَسْتِحْکامِ اَلْبُنْیانِ ، وَ اَلْمَنارَهِ اَلَّتی أجْمَعَ اَلْمُهَنْدِسُونَ عَلی أنَّهُ لَمْ یُبْنَ فی اَلْعالَمِ اَرْشَقُ مِنْها قَدّاً وَ اَتَّمُ مَدّاً وَ اَدَقُّ عَمَلاً وَ اَحْکَمُ تَفْضیلاً وَ جُمَلاً ... إرْتِفاعُها مِأهُ ذِراعٍ وَ سَطْحُها

۱- فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی ، جلد ۵، صفحه ۱۹۱

۲- یاقوت حموی ، در معجم البلدان چنین آورده است : محله بإضفهان و بها جامع غرف بها وکان بها جماعه من الائته قدیما وحدیثا ، که از این جمله استفاده می شود ، محله جورجیر ، محل زندگی علماء و بزرگان دینی بوده است

باعٌ فی باعٍ . وَ فی کلِّ ما عَدَّدَتْهُ وَ سَرَّدَتْهُ مِنَ اَلْمَساجِدِ وَ اَلْخانِکاهاتِ وَدارِاَلْکُتُبِ ، لِلْفُقَهاءِ مَدارِسُ ، و لِلأَدَباءِ مَجالِسُ ، وَ لِلشُّعَراءِ مَواسِمُ وَ مَآنِسُ وَ ... (۱).

چنانچه ملاحظه می نمائید ، مافرّوخی ، این مسجد را از نظر استحکام و اَرزشمندی و بلندی مناره (یکصد ذراع = تقریباً پنجاه متر) بر مسجد جامع کبیر ترجیح داده ، و سپس فعّالیّت های عمرانی اصفهان را ، در زمینهٔ تأسیس مساجد و مدارس و کتابخانه ها و ... معرّفی نموده ، و توجّه اصفهانیها را ، به تأسیس پایگاههای علمی و تشکیل مجالس أدبی ، برای علماء و أدباء و شعراء و ...، روشن ساخته ، و طبیعتاً ، مسجد جامع جورجیر نیز ، در مسیر همان سیاست کلی بوده ، و میدانی برای فعّالیّت علمی و دینی به شمار می رفته است .

مسجد جامع جورجیر ، در حوادث تاریخی از بین رفته ، و به جای آن مسجد حکیم (که از مساجد جامع و تاریخی اصفهان می باشد) ساخته شده است ، و تنها سردری از مسجد جامع جورجیر باقی مانده ، که از آثار تاریخی نیمهٔ دوّم قرن چهارم هجری (دورهٔ وزارت اسمعیل بن عبّاد) به شمار می رود (۲).

۳-مسجد جامع عبّاسی « مسجد امام »

مهمترین مسجد دورهٔ صفویّه ، در شهر اصفهان ، از جهت عظمت معماری و وسعت و ظرافت کاشی کاری و تزئینات حیرت أنگیز ، مسجد جامع عباسی میباشد ، که با نام مسجد شاه شهرت یافته ، و أخیراً (پس از انقلاب إسلامی) به نام « مسجد امام » نامیده میشود .

این مسجد در سال ۱۰۲۰ هجری به فرمان شاه عباس أوّل (کبیر) در طرف

۱- محاسن اصفهان ، صفحه ۸۶

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۴۰ الی ۴۳

جنوب میدان عظیم نقش جهان ، شروع به تأسیس گردیده ، و در سال ۱۰۲۵ به منظور تکمیل آرایش میدان ، سردَرِ آن تکمیل شده ، و سپس ساختمان و تزیین سایر قسمتهای مسجد ، تا آخر عمر او (شاه عبّاس) و سپس تا سال ۱۰۷۷ ادامه یافته است (۱) . بهترین مهندس ها و معمارها و استادکارها ، و نیز هنرمندان کاشیکار و خطّاط ، و هم چنین کارشناسان خُبره در شناخت سنگها و مصالح ساختمانی ، در تأسیس این مسجد به کار گرفته شدند ، و از عجائب وغرائبِ قضیّهٔ ساختن مسجد ، پیدا شدن معدن سنگ مرمر در حوالی اصفهان بوده ، که در هیچ زمان ، کسی از آن نشان نیافته بوده است (۲) و آن سنگهای بینظیر ، در تزیین مسجد، مورد استفاده قرار داده شده است .

سردَرِ ورودی مسجد ، که در جنوب میدان شاه (میدان امام) واقع شده ، از شکوه و زیبائی خیره کننده ای برخوردار است ، و معماران ماهر ، توانسته اند به شکل استادانه ای ، انحرافی را که از خطّ جنوب و شمال (حالت میدان) به خطّ قبله (حالت ساخت مسجد و قبلهٔ آن) وجود دارد ، در دالان مسجد تعبیه کنند ، به طوری که در أوّلین برخورد، تازه واردها احساس انحراف نمی نمایند

گنبد زیبا و با عظمت مسجد ، از سطح زمین ۵۴ متر ارتفاع دارد، و بلندی دو منارهٔ ایوان داخلی مسجد ، هرکدام ۵۲ متر ، و ارتفاع دو منارهٔ سردَرِ مسجد ، هرکدام ۴۸ متر می باشد (۳) . زیر گنبد عظیم و باشکوه مسجد ، حالت انعکاس

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۴۲۷

۲- عالم آرای عباسی ، جلد دوم، صفحه ۸۳۱

۳- فرهنگ معین ، جلد ۶، صفحه ۱۹۷۱ ، ولی در کتاب اصفهان و نیز گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، نوشته دکتر هنرفر ، ارتفاع مناره های داخل مسجد ۴۸ متر ، و ارتفاع مناره های سردر مسجد، ۴۲ متر ، ذکر گردیده است

صوت وجود دارد ، به نحوی که با زدنِ ضـربه ، در مرکز گنبـد ، صدا به خوبی منعکس می شود، و در زبان مردم (گنبد هفت صدا) گفته میشود . صـفۀ جلوی گنبد به ارتفاع ۳۰/۵ متر و به طول ۱۸ متر می باشد . در طرف جنوب غربی مسـجد ، مدرسۀ سلیمانیّه ، و در جنوب شـرقی مسـجد، مدرسۀ ناصـریّه تأسیس شده ، که هر دو ، جزء مجموعۀ ساختمان مسجد می باشد ، و بر شکوه و أهمیّت مسـجد افزوده است . مساحت مسـجد ، از شـرق به غرب، ۱۴۶ متر و از شـمال به جنوب ، ۸۴ متر ، و مساحت صحن، ۵/۵۴×۷۱/۵متر می باشد (۱).

تأسیس جامع جدید ، بر مبنای فعّالیّت علمی

در وقفنامه ای که برای جامع جدید عبّاسـی (مسـجد شاه) زیر نظر نابغۀ دوران ، و افتخار عالَم تشیع ، مرحوم شیخ بهائی أعلی اَللہ مقامه ، در تاریخ شعبان ۱۰۲۳ تنظیم شده است ، بخشی به وظایف مدرّسین و طلّاب جامع عبّاسی ، و حقوق آنها اختصاص داده شـده ، و شـمار مدرّسـین یازده نفر تعیین شـده انـد ، که موظّفنـد به جز دو روز در هفته ، تمام روزها مرتّباً به تـدریس در مسـجد ، اشـتغال داشـته باشـند . در آن وقفنامه ، عدّه ای از مدرّسین که شخصاً نامشان ذکر شده است ، بدین قرار میباشند: ۱- عـالم ربّـانی ، و فاضـل موقـّـد صـمدانی ، آقـا میرزا اسـمعیل خاتون آبادی ۲ - ملاّـ محمّـد تقی طبسـی ۳- ملاّ محمّد حسـین بروجردی ۴- ملاّ محمّد حسین گیلانی ۵- میر محمّد صالح ۶- صوفی رمضان ۷- ملاّ محمّد ولد آقا حسین ۸- ملاّ محمّد علی سمنانی ۹- ملاّ محمّد رحیم یزدی ۱۰ - ملاّ محمّد حسـین گیلانی ، و همچنین برای طلبۀ ساکن حجرات مسـجد جامع عبّاسی، حقوقی قرار داده شده ، که روزانه دریافت دارند ، و تعداد طلّاب، ۳۷ نفر تعیین

ص:۱۳

۱- فرهنگ معین ، جلد ۶، صفحه ۱۹۷۱

شده اند ، که کلّ حجرات دائر باشد ، و هیچگاه حجره ای تعطیل نگردد (۱).

چنانچه ملاحظه می نمائید ، پایه گذاری این مسجد و مرکز دینی ، با راهنمائی مرحوم شیخ بهائی قُدِسُ سِرُّه ، بر مبنای فعّالیّت علمی و حوزه ای أنجام شده ، و در طبیعت این پایگاه بزرگ دینی ، فعّالیّت علمی و عبادی ، رابطهٔ تنگاتنگ یافته است .

چهره هائی از مدرّسین مسجد جامع عبّاسی

علاوه بر شخصیّتهای یاد شده ، در موقوفهٔ جامع عبّاسی ، بسیاری از علماء و مدربّسین عالیقدر در این مسجد به افاضهٔ علمی اشتغال یافته اند، که ذیلاً به برخی از آنها اشاره می نمائیم :

۱- میر محمّد اسمعیل خاتون آبادی ، متوفای ۱۱۱۶ (۲)، که به احترام او تکیه و بقعهٔ خاتون آبادیها تأسیس شده ، و خود ، عالمی بزرگ و صاحب تفسیر قرآن در چهارده جلد میباشد ، و از مفاخر مدرّسین جامع عبّاسی است (۳) .

جمعی از خاندان خاتون آبادی ، از مدرّسین جامع عبّاسی بوده اند .

۲- حاج اسمعیل اصفهانی خاتون آبادی ، از علماء نیمهٔ أوّل قرن دوازدهم ، که عالمی بسیار محقّق و مدقّق بوده ، و مباحث مشکل شفای بوعلی سینا را ، در جامع عبّاسی تدریس می کرده، و از نظر شخصیّت روحی و معنوی و اجتماعی

۱- رونوشت وقفنامه مفصّل مسجد جامع عبّاسی ، در کتاب تاریخچه اوقاف اصفهان ، از صفحه ۵۰ تا ۶۲ نقل گردیده است

۲- این بزرگمرد ، غیر از آقا میرزا اسمعیل خاتون آبادی نامبرده شده در وقفنامه می باشد ، که از علمای نیمه اول قرن یازدهم بوده است

۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۹۱

مورد توجّه بوده است (۱).

۳ و ۴ – میر محمّـد رضا بن میرزا أبو اَلقاسم مدرّس ، متوفّای ۱۲۳۸، و فرزند او میر محمّد صادق ، متوفّای ۱۲۷۱ ، که صاحب تألیف بوده ، و هر دو از مدرّسین جامع عبّاسی بوده اند (۲).

۵- فقیه اصولی و مرجع نامـدار ، آقـا شـیخ محمّـد تقی رازی (صـاحب حاشـیه بر معـالم ، به نام هـدایه اَلمسترشـدین) متوفّای ۱۲۴۸، که از چهره های برجستهٔ علمی قرن سیزدهم در اصـفهان بوده، و در حوزهٔ درسـی عظیم و مشهور او ، در مسجد شاه (جامع عبّاسی) چند صد نفر شرکت می جسته اند ، که عدّه ای از آنها دارای شخصیت علمی و مقام اجتهاد بوده اند .

۶- فقیه مجتهد و مرجع متنفّذ، مرحوم حاج شـیخ محمّد باقر نجفی ، فرزند ، آقا شیخ محمّد تقی رازی ، و متوفّای ۱۳۰۱ قمری ، که از شاگردان شیخ أنصاری بوده و فرزندانی عالم و مجتهد و برجسته تربیت نموده ، و حوزهٔ درسی او ، محلّ پرورش علماء و مجتهدین بزرگ بوده ، و از مفاخر مسجد جامع عبّاسی (مسجد شاه) به شمار می رود .

۷- فقیه و پیشوای عالیقدر ، مرحوم آقا شیخ محمّد تقی ، معروف به آقا نجفی اصفهانی، متوفّای ۱۳۳۲ قمری ، و فرزند مرحوم آقا شیخ محمّد باقر نجفی مسجد شاهی ، که حوزهٔ درسی مهمّی در جامع عبّاسی داشته است (۳) .

۱- أعیان الشیعه ، چاپ قدیم، جلد ۱۱، صفحه ۱۸۵

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۹۱-۹۲

۳- در باره شخصـیت علمی و آثار آقا شـیخ محمد تقی رازی ، و آقا شـیخ محمد باقر نجفی ، و آقا شیخ محمد تقی نجفی، در بخش (خاندانهای علمی اصفهان) « خاندان مسجد شاهی» و نیز بخش (بقعه های علمی و تخت فولاد) بحث و بررسی داریم

علاوه بر یادشدگان ، بسیاری از علماء و مدرّسین بزرگوار ، در طول زمان ، حوزه های درسی بزرگ و کوچکی ، در این مسجد تشکیل می داده اند ، و طلّاب حوزهٔ علمیّه ، با درس و بحث خود، عامل شکوه این پایگاه علمی - عبادی ، بوده اند .

مسجد شاه « مسجد امام » منظور، مسجد جامع عبّاسی میباشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود

۴-مسجد شیخ لطف الله

مسجدی است در جانب شرقی میدان بزرگ نقش جهان ، و این مسجد یکی از زیباترین آثار تاریخی اصفهان است ، که هر بیننده ای را خیره میکند ، و نسبت به هنرمندانی که در أنجام آن دخالت داشته اند ، به تحسین و إعجاب وامی دارد . کاشی کاری های معرّق داخل و خارج گنبدِ شکوهمند آن ، و کتیبه های تحسین برأنگیز آن ، که مقداری به خطّ علیرضا عبّاسی (خطّاط نامدار زمان صفویّه) می باشد ، از نظر ظرافت و دقّت و حسن سلیقه ، کمتر نظیر دارد، و در مجموع، از شاهکارهای بزرگ ایران در نیمه أوّل قرن یازدهم هجری میباشد .

پرفسور پوپ ، که چهره ای مبرّز در آشنائی با ایران و آثار معماری و هنری آن می باشد ، راجع به عظمت معماری و نفاستِ تزئیناتِ مسجد شیخ لطف اَلله ، چنین نوشته است: مسجدی که در سمت مشرق میدان شاه ، و مقابل ساختمان عالی قاپو قرار دارد، یکی از شاهکارهای بی نظیر معماری است ، که در سراسر آسیا خود نمائی میکند . این مسجد زیبا ، که همچون جواهری درخشان در تاریخ معماری ایرانیان می درخشد « مسجد شیخ لطف اَلله » نام دارد . در

ص:۱۶

حقیقت میدان بزرگی که قصر باشکوه عالی قاپو ، در یک طرف آن قرار دارد ، به چنین گوهر گرانبهائی در برابر خود احتیاج داشت، و شاید همین نکته ، شاه عبّاس را بر آن داشت ، تا با ساختن این بنا ، که به سختی می توان آن را محصول دست بشر دانست ، زیبائی میدان را به کمال رساند .

زیبائی کاشی کاری این مسجد (أعمّ از کاشی های معرّق یا کاشیهای هفت رنگ) در نوع خود بی نظیر می باشد ... ، روشنائیِ داخل این مسجد نیز قابل توجّه است ، در أطراف گنبد به فواصل منظّم ، روزنه هائی در قطر گنبد تعبیه شده ، که به وسیلهٔ پنجره های گچ بری ، از داخل و خارج مسدود می شود ، این گچ بریها عبارتند از : طرحهای منظّمی که به نسبت مساوی ، فضای خالی در میان آنها وجود دارد ، مجموع نورهائی که از این پنجره ها به داخل می تابد ، زیبائی آسمانی و خیال پروری ، به تزیینات کلّیِ صحن (۱) می بخشد . کوچکترین نقطهٔ ضعفی ، در این بنا دیده نمی شود ، أندازه ها بسیار مناسب ، نقشه و طرح بسیار قوی و زیبا . به طور خلاصه، توافقی است بین یک دنیا شور و هیجان ، و یک سکوت و آرامش باشکوهی که نمایندهٔ ذوق سرشار زیبا شناسی بوده ، و منبعی

جز ایمان مذهبی و الهام آسمانی نمی تواند داشته باشد (۲) و نیز پرفسور پوپ ، در یکی از کنفرانس هایش اظهار داشت : ذوق ایرانی سبب شده ، که شکلی مافوق تمام أشکال هندسی ، اختراع شود

ص:۱۷

۱- منظور ، صحن زیر گنبد است ، وگرنه مسجد شیخ لطف اَللّه ، صحن ندارد

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۴۱۰ ۴۱۱ به نقل از بررسی هنرهای ایران تألیف پرفسور پوپ

و آن شکل گنبد مسجد شیخ لطف اَلله است ، که با هیچ یک از أشکال هندسی ، منطبق نیست ، و در همین حال ، ذوق سلیم آن را یکی از بهترین أشکال میداند ، و از دیدن آن لذّت می برد ، و در عظمت آن دچار شگفتی می گردد ، و انسان در مقابل این صنعت عظیم ،

سر تعظیم و احترام ، فرود می آورد (۱)

و در کتاب تاریخچۀ أبنیۀ تاریخی اصفهان ، در ضمن تشریحی مفصّل از مسجد شیخ لطف اَلله می نویسد : شبستان مسجد از زیباترین و گرانبهاترین بناهاست ، که به محض ورود ، بیننده را مبهوت ، و خواه و ناخواه ، زبان به تحسین بانی و سازنده میگشاید، و از تلؤلؤ و روشنائی و وضع ساختمان

کاشی های معرّق آن، آفرین می گوید،

تناسب ساختمان ، قدرت فنّ معماری ، و قشنگی و متجانس بودن مصالح شخص را به عظمت خداوندی و نیروی ایمان متوجّه ساخته و مات و مبهوت می شود ... محراب این مسجد که از أوّل ورود ، جلب توجّه می نماید یکپارچه جواهری است که آن را زیباترین محرابها می توان شمرد (۲)

بلندی گنبد تا زیر سقف ، ۳۲ متر است ، و روشنائی داخل شبستان ، از پنجره های ۱۶ گانه معرّق و مشبّک میباشد ، و نور از هر طرف که می تابد ، جلوه خاصّی به کاشی های صحن میدهد . در زیر این صحن عالی مربع شکل (۲۴ × ۲۴ متر) شبستان زیر زمینی ، روی ۴ ستون منشوری شکل قطور قرار

۱- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۶۹۴

۲- آثار ملی اصفهان صفحه ۶۹۹- ۷۰۰ به نقل از تاریخچه أبنیه تاریخی اصفهان

دارد، که از پنجره های أطراف ، روشنائی به داخل می رسد ، و در زمستان برای أدای فریضه به کار می رود .

گنبد مسجد، یک پوش ، و محیطش ۷۰ متر و ارتفاعش از سطح زمین ۴۲ متر است ، و نقش و نگار کاشی های خارج گنبد ، بی ا نـدازه زیبـا و مطبوع و دلپـذیر است . میلـۀ طلاـئین روی گنبـد به ارتفـاع ۳ مـتر ، و دارای سه گـو (گـوی) می باشـد ، که بزرگترین آنها ، محیطش دو متر می باشد (۱). سردَرِ مسجد باشکوه می باشد ، و کاشی کاری بسیار ریز و ظریف دارد .

ساختمان مسـجد شیخ لطف اَلله ، در أوائل قرن یازدهم هجری شروع گردیده ، و سردَرِ باشکوه و زیبای آن (طبق کتیبۀ کاشی کاری) در سال ۱۰۱۲ هجری به پایان رسیده ، و پایان ساختمان و کاشی کاریها و تزئینات مسجد ، در سال ۱۰۲۸ هجری بوده ، چنانچه در دو لوحه در محراب کاشیکاری معرّقِ بی نظیرِ مسجد نوشته شده است: « عمل فقیر حقیر ، محتاج به رحمت خدا ، محمّد رضا بن استاد حسین بناء اصفهانی ۱۰۲۸ (۲) .

کتیبه های مسـجد در بخشـهای مختلف ، در برگیرندۀ آیات قرآنی و أحادیث أئمّۀ معصومین عَلَیهِم اَلسَّلامُ و أسماء مبارکه ، و أشـعاری است که گویای أندیشه و أفکار دست أندرکاران بنای این مسجد عظیم می باشد ، مثلاً ، کتیبه های دو ضلع شرقی و غربیِ داخل گنبد مسـجد شـیخ لطف اَلله ، شامل أشعاری است به زبان عربی ، مشتمل بر أسامی چهارده معصوم عَلَیهِم اَلسَّلامُ ، و گویندۀ این أشعار ، نابغه دوران ، و افتخار عالَم تشیّع ، و آبروی ایران و اصفهان ، شیخ محمّد بن حسین

۱- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۰۷۰۱

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۰۴۰۲

بن عبد اَلصّمد عاملی ، معروف به « شیخ بهائی » می باشد (۱)،

و أشعار یاد شده چنین است :

إله□ بِحَقِّ نَبِیّ اَلأنامِ

شَفیعِ اَلذُّنُوبِ بِیَوْمِ اَلْقِیام

إله□ ، إلهی بِنَفْسِ اَلرَّسُول(۲)

قَسیمِ اَلجِنانِ وَزَوْجِ اَلْبَتُول

إلهی بِحَقِّ اَلزَّکِیِّ اَلْحَسَن

بِحَقِّ اَلْحُسَیْنَ أسیْرِ أَلْمِحَن

إلهی ، إلهی بِزَیْنِ اَلْعِباد

وَ بِالْباقِرِ أَلطُّهْرِ کَرِّ اَلرَّشاد

إلهی وَ بِالصّادِقِ اَلْمُقْتَدی

وَ بِالْکاظِمِ اَلْغَیْظِ ، بَحْرِ اَلنّدا

إلهی بِحَقِّ اَلإمامِ اَلْمُبین

عَلِیِّ اَلرِّضا، قِبْلَهِ اَلطّالِبین

إله□ ، إلهی بِحَقِّ اَلتَّق□

إلهی ، إلهی بِجاهِ اَلتَّقی

إلهی و بِالْعَسْکَرِیِّ اَلْحَسَن

إلهی وَ بِالْقائِمِ اَلْمُؤْتَمَن

تَلَطُّفْ بِعَفْوِکَ یا ذَا اَلْجَلال

عَلی هائِمٍ فی مَهاوِی اَلضِّلال بَهائِیِّکَ اَلْمُذْنِبِ اَلْمُسْتَهام

غَریقِ بِحارِ اَلْخَطایَا اَلْعِظام

وَ أعْتِقْهُ یارَبِّ یَوْمَ اَلْوُرُود

عَلَیْکَ مِنَ اَلنّارِ دَأْبَ اَلوَدُود

وَ یَسِّرْلَهُ أمْرٍ عَسیر

فَأنْتَ عَلی کُلِّ شَیْئٍی قَدیر

و دنبال أشعار یاد شده ، حدیث لوح فاطمه عَلَیْها اَلسّلام نوشته شده است ، بدین شکل

عَنْ جابِرٍ ، قالَ دَخَلْتُ عَلی فاطِمَهَ عَلَیْها اَلسّلام وَ بَیْنَ یَدَیْها لوحٌ، فیها أسْماءُ اَلأوْصِیاءِ مِنْ وُلْدِها ، فَعَدَّدْتُ إثْنی عَشَرَ، أحَدَهُمُ اَلْقائِمُ، ثَلثَهَ مِنْهُم مُحَمّدٌ، و أرْبَعَهٌ مِنْهُمْ عَلِیٌّ عَلَیهِم اَلسّلامُ .

ص:۲۰

۱- شیخ بهائی ، أصلا از جبل عامل (جنوب لبنان) می باشد ، ولی درخشیدن و تجلّی آثار و برکات علمی و معنوی او ، در ایران و اصفهان بوده ، و أفکار بی نظیر و أنفاس قدسی او ، در جهت دادن به شاه عباس کبیر ، و تحقق اقدامات سازنده و مثبت ، برای مکتب مقدس أهل البیت عَلَیهِم اَلسّلامُ ، و عمران و آبادی اصفهان ، و تأسیس مراکز بزرگ دینی و علمی ، نقش اساسی داشته است

۲- مراد از نفس رسول الله صلی الله علیه وآله ، وجود مقدس أمیر المؤمنین علی عَلَیْهِ اَلسّلام می باشد

و در دو کتیبۀ شمالی و جنوبی داخل مسجد شیخ لطف اَللّه ، این اشعار ثبت

شده است :

إلهی بِحَقِّ اَلْهاشِمِیِّ مُحَمَّدٍ

حَبیبِکَ طه ، شافِعِ اَلْعَرَصاتِ

بِحَقِّ عَلِیٍّ نَفْسِه وَ وَصِیِّه

أبی وُلْدِهِ وَ اَلصِّهْرِ ذِی اَلْحَسَراتِ

وَفْاطِمَهَ اَلزَّهْراءِ قُرَّ عَیْنِه

مُجَسِّمَهِ اَلأحْزانِ و اَلْعَبَراتِ

وَمَسْمُومِ أوْلادِ اَلزِّنا،اَلْحَسَنِ اَلَّذی

رَمَی اَلْکَبدَ اَلْحَری جَفاً قَطَعاتِ

وَمَقْتُولِ أوْلادِ اَلْبَغایا بِکَرْبَلَا

اَلْحُسَیْنَ شَهیدِ اَللّهِ فِی اَلْفَلَواتِ

وَ زَیْنِ عِبادِ اَللّهِ ، ذِی اَلْحُزْنِ وَ اَلْبُکاءِ

عَلِیٍّ أبِی اَلأوْصابِ (۱) وَ اَلزَّفَراتِ

وَباقِرِعِلْمِ اَلأوَّلینَ مُحَمَّدٍ

شَبیهِ رَسُولِ اَللّهِ ذِی اَلدَّرَجاتِ

وَمَظْهَرِ دینِ اَلصِّدْقِ وَاَلْحَقِّ جَعْفَرٍ

وَمَظْهَرِهِ فِی اَلْجِهْرِ وَ اَلْخَلَواتِ

وَمُوسی شَهیدِ اَلأشْقِیاءِ وَنَجْلِهِ

عَلِیِّ اَلرِّضا اَلمَسْمُومِ فِی اَلْعِنَباتِ

۱- وصب : بیماری ، لاغری أندام

وَمَعْدِنِ تَقْوَی اَللهِ اَلْجَوادِ وَ إبْنِهِ

مُحَمَّدٍ اَلْمَحْبُورِ (۱) بِالنِّعَماتِ

وَ هادِی اَلوَرئ نَجْلِ اَلتَّقِیِّ مَعْدِنِ اَلنُّقی

عَلِیٍّ خَفیرِ (۲) اَلْخَلْقِ فِی اَلْقَفَراتِ

وَ بِالْحَسَنِ اَلأصلِ اَلأصیلِ بِعَسْکَرٍ

أبی اَلْعِزِّ وَ اَلْخَیراتِ وَ اَلْبَرَکاتِ

بِصاحِبِ هَذَا اَلْعَصْرِ أغنی مُحَمَّدٍ

أیِ اَلْخاتَمِ اَلثّانی لِخَیْرٍ وُصاتٍ

أنِلْن□ ، أنِلْن□ بُغْیَتی بِوَلائِهِمْ

وَصَلِّ عَلَیْهِمْ أفْضَلَ اَلصَّلَواتِ

وَشَفِّعْهُمُ فی عَبْدِ عَبْدِ عَبیدِهِمْ

عُبَیْدِکَ (لُطْفِ اَللهِ) فِی اَلْعَرَصاتِ

وَبِالْباقِرِاَلْبَنّاءِ کاتِبِ هذِه

اَلْحُرُوف وَقاهُ اَلْبارِی ءُ (۳) اَلْعَثَراتِ أشعار فوق که از شیخ لطف اَلله است ، همانند أشعار شیخ بهائی ، توسّل و التجائی است خاضعانه ، به ذیلِ عنایت چهارده معصوم عَلَیهِم اَلسّلامُ ، و همین روحیّهٔ بلند معنوی و استمداد از ألطاف غیبیّهٔ الهیّه ، و استعانت از روح مقدّس معصومین عَلَیهِم اَلسّلامُ است ، که مسجد شیخ لطف اَلله را به شکلی در آورده است که

ص:۲۲

۱- محبور : خوشحال شده

۲- خفیر : نگهبان ، پناه دهنده

۳- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۴۱۳ - ۰۴۱۵ در بعضی از کلمات اشعار یاد شده ، جای تأمُل وجود دارد، و نیازمند به تحقیق می باشد

پرفسور پوپ دربارهٔ آن می گوید:

توافقی است بین یـک دنیـا شور و هیجـان،و یک سـکوت و آرامش باشـکوهی که نماینـدهٔ ذوق سـرشار زیبا شناسـی بوده ، و منبعی جز ایمان مذهبی و الهام آسمانی ،

نمی تواند داشـته باشد و نیز پرفسور پوپ در اظهار نظر دیگری می نویسد : به سـختی می توان آن را (مسـجد شیخ لطف اَللّه) محصول دست بشر دانست . و صاحب نظر دیگری می نویسد:

تناسب ساختمان ، قدرت فنّ معماری و قشـنگی و متجانس بودن مصالح ، شخص را به عظمت خداوندی و نیروی ایمان متوجّه ساخته و مات و مبهوت می شود

وجه نامگذاری مسجد

علّت نامگذاری این مسـجد باشـکوه و عظمت ، این است که فقیه و محقق عظیم اَلشّأن ، شـیخ لطف اَللّه میسـی عاملی ، متوفّای ۱۰۳۲ هجری ، که چهره ای درخشان در حوزهٔ اصفهان بوده ، و از خاندان علمی مهمّی در جنوب لبنان (جبل عامل) برخاسته ، در این مسـجد إمامت جماعت مینموده ، و در مدرسهٔ عظیم مجاور آن ، یعنی مدرسهٔ خواجه ملک ، تدریس و زعامت داشته است ، و بانی مسـجد (شاه عبّاس کبیر) از ابتداء تأسـیس ، تصمیم داشته است که آن بزرگمرد، پیشوائی و إمامت مسجد را بر عهده داشته باشد .

ارتباط مسجد شیخ لطف اللّه و مدرسهٔ خواجه ملک

هم چنانکه در بخش (مدارس علمیّه قبل از صفویّه « مدرسهٔ خواجه ملک »)

ص:۲۳

توضیح داده ایم ، وسعت و گستردگیِ صحن مدرسهٔ خواجه ملک ، تا آنجا بوده ، که به خاطر آن ، در هنگامی که مسجد شیخ لطف اَللہ را تأسیس می نمایند ، صحنی برایش در نظر نمی گیرند، و صحن مدرسهٔ خواجه ملک را ، جانشین صحن جداگانه برای مسجد قرار می دهند ، و بدین وسیله ، رابطهٔ تنگاتنگی بین مسجد شیخ لطف الله و مدرسهٔ خواجه ملک برقرار بوده، و در جنبه های عبادی و علمی ، مکمّل یکدیگر بوده اند .

۵- مسجد لُنْبان

لنبان ، از محلّات بسیار قدیمی اصفهان است ، و نام او در کتاب محاسن اصفهان (از مافرّوخی اصفهانی ، از علماء قرن پنجم هجری) به دفعات ذکر شده است . مسجد این محلّه، متعلّق به دوره های اَوّلیّهٔ إسلامی می باشد ، و مترجم محاسن اصفهان (حسین بن محمّد بن أبی اَلرّضا علوی آوی (۱)) از مسجد و عمارتی توصیف می نماید که یکی از أرکان اصفهان ، به نام محمّد دیلم دستجردی اصفهانی، در قرن هشتم هجری ساخته ، و مترجم کتاب یاد شده ، در بنیان گذاری آن ساختمان ، حضور داشته است (۲) • مسجد یاد شده ، در زمان صفویّه ، تعمیر اساسی گردیده ، و کتیبه ای به قلم محمّد رضا إمامی اصفهانی ، در سال ۱۰۸۰ ، به صورت کاشی کاری ، در آن نصب گردیده است (۳) .

۱- نام مترجم محاسن اصفهان را در کتاب گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، و مقدّمهٔ طبقات اَلمحدّثین بإصبهان ، جلد ۱، صفحه ۴۹ ، به شکل بالا ذکر نموده اند ، ولی محقّق بزرگوار، آقای سیّد جلال اَلدّین حسینی طهرانی ، در مقدّمهٔ محاسن اصفهان ، نام مترجم را ، محمّد بن عبد اَلرّضا حسینی علوی ، ذکر نموده است

۲- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۶۲۶

۳- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۷۲۳

این مسجد ، مورد توجّه مردم با ایمان می باشد، و از نظر معنوی ، اعتقادی راسخ نسبت به آن دارند، و حوائج خود را در عریضه ای مینویسند و به نهر آبی که از این مسجد میگذرد ، می أندازند، و چنین شهرت دارد که ، حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام ، در این مسجد نماز گذارده اند (۱) و علاّمه ، ملاّ محمّد تقی مجلسی ، شرح تشریف فرمائی آن حضرت را به اصفهان ، در شرح فارسی مَن لا یحضره اَلفقیه ، باب اَلخمس ، صفحه ۴۴، نقل فرموده ، و در روضه اَلمتّقین نیز ، به نحو مختصر بیان نموده ، و نماز خواندن امام مجتبی عَلَیْهِ السَّلام را در این مسجد ، ذکر نموده است (۲) . منبر مسجد لنبان ، معروف به منبر صاحب اَلزّمان (عج) است ، و در تاریخ ۱۱۱۴ ساخته شده ، و از نفیس ترین منبرهای عهد صفویّه به شمار می رود، و در لوحه هائی در دو طرف آن ، صلوات بر چهارده معصوم عَلَیهِم اَلسَّلامُ ، کنده شده است (۳) .

فعّالیّت علمی در مسجد لنبان

مسجد لنبان ، از دیر زمانی محلّ فعّالیّت درسی بوده ، و علماء بزرگی همانند : مولی حسین لنبانی گیلانی ، متوفّای ۱۱۲۹، که فقیهی زاهد و صاحب تألیفات بوده ، در این مسجد إمامت و تدریس داشته است (۴)، و هم چنین عدّه ای از خاندان علمیِ سادات بهشتی ، همانند : میرزا محمّد صادق بن میر

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، و آثار ملّی اصفهان

۲- به بخش (فرازهای درخشان از نشانه ها و ریشه های تشیع در اصفهان « ورود امام حسن عَلَیْهِ اَلسَّلام به اصفهان ») در همین کتاب مراجعه فرمائید

۳- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۲۷

۴- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۲۸۸

عبـد اَلباقی بن میر محمّد رضا حسـینی بهشتی ، متوفّای ۱۳۰۸ قمری ، که از علماء زاهـد و دارای شخصیّت اجتماعی بوده ، در این مسجد مبارک ، ارشاد دینی و تدریس و إمامت داشته اند (۱).

۶- مسجد علی

یکی از بناهای تاریخی اصـفهان ، که در مجاورت میـدان قـدیم و بازار بزرگ اصـفهان می باشد ، و در جوار صـحن و بارگاه إمامزاده هارون ولایت علیه السلام قرار گرفته ، مسجد علی است ، که گاهی با نام مسجد سنجریّه نام برده شده است (۲) .

مسجد علی ، یکی از بناهای دورهٔ سلجوقی است ، که قبل از عهد صفویّه منهدم شده ، و لذا در دورهٔ شاه اسماعیل أوّل صفوی ، به وسـیلهٔ میرزا کمـال اَلـدّین شـاه حسـین اصـفهانی ، که نـام او در کتیبه أصـلی سـردَرِ مسـجد آمـده ، و از رجـال دولت شاه اسماعیل بوده ، تجدید ساختمان شده، و به تزئینات کاشی کاری و مُقَرنَسْهای گچی ، آراسته شده است .

معماری مسجد ، و ساختن ایوانهای متعدّد أطراف آن ، در مساجد تاریخی اصفهان ، بی نظیر است ، و تزئینات اختصاصی آن ، قطار بندی های گچیِ جالب و تماشائی است . ایوان جنوبیِ آن ، از سایر ایوانها بزرگتر و شبسـتان گنبد دار مسجد ، با تزئینات بسـیار جالب گچی ، در ضلع جنوبی این ایوان ، واقع شده است . سردَرِ مسجد ، باشکوه ، و مزین به خطوط بنّائی و کاشیکاری معرّق ، و مورّخ به تاریخ تجدید بنای مسجد ، در سال ۹۲۹ هجری ، و با خطّ شمس اَلدّین تبریزی است .

۱- اظهارات آقای سیّد مصلح اَلدّین مهدوی ، نویسنده کتب متعدّده در تراجم و رجال اصفهان

۲- سفرنامه شاردن ، صفحه ۱۰۸

در وجه تسمیه مسجد ، وجوهی گفته اند ، که بعضاً ، توجیه کنندهٔ این نامگذاری از زمان تأسیس و زمان سلجوقیان است ، و بعضاً نشان دهندهٔ این که این نام گذاری ، در زمان تجدید بنای مسجد در زمان صفویّه ، و به احترام نام أمیراَلمؤمنین علی علیه السلام ، انجام شده است (۱).

منارهٔ مسجد علی

در گوشهٔ شمال غربی مسجد علی ، منارهٔ بسیار زیبا و بلندی از دوره سلجوقیان (أواخر قرن پنجم یا أوائل قرن ششم) جلب توجّه می کند ، که ارتفاع آن در زمان ساختمان ، بیش از ارتفاع فعلی بوده ، ولی در حال حاضر در حدود (پنجاه و یک و نیم) ۵۱/۵ متر بیشتر ارتفاع ندارد (۲) . این مناره ، از بالا به پائین ، شامل پنج کتیبه است ، که بعضی با خطّ کوفی ، با کاشی فیروزه ای ، و بعضی دیگر با خطّ بنّائی گچی ، و بعضی دیگر با خطّ بنّائی آجری است . محیط قاعدهٔ مناره در سطح زمین ۱۶ متر ، و محیط مناره ، محاذی پشت بام مسجد علی ، ۱۵ متر، و محیط نعلبکی مناره، ۸۰/۱۲، و محیط قاعدهٔ منارچه ای که بر فراز مناره بنا شده است ، ۷/۷۵ متر می باشد ، و ارتفاع هرپلّه نعلبکی مناره ، ۳۵ سانتیمتر و ارتفاع هر پلّه منارچه ۳۰ سانتیمتر ، و تعداد پلّه های مناره ، از سطح زمین تا بالای منارچه، ۱۶۴ پلّه است (۳) . در سال ۱۳۴۲ شمسی ، تعمیر ٔساسی در مورد این مناره بلند ، أنجام گرفته است .

۱- به گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۳۶۹ و ۳۷۰ (پاورقی) رجوع شود

۲- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۱۹۸ و آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۳۰

۳- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۱۹۹

فعّالیّت علمی در مسجد علی

در مسجد علی ، بعضی از علماء خاندان علمی اژه ای ، تدریس می نموده اند ، که به عنوان نمونه ، از فقیه و متکلّم متبحّر، مرحوم ملاّ علی أکبر اژه ای ، متوفّای ۱۲۳۲ قمری (۱)، صاحب کتاب بزرگ و مفصّل زبده اَلمعارف و پانزده أثر تألیفی دیگر ، می توان نام برد ، که در این مسجد تاریخی ، علاوه بر إمامت جماعت ، حوزهٔ درسی داشته ، و به تربیت طلاّب علوم دینیّه ، می پرداخته است .

۷- مسجد حکیم

در محلّ آثار برجای مانده از مسجد جامع جورجیر (که به وسیلهٔ صاحب « اسمعیل بن عبّاد » ساخته شده) (۲) در فاصله سالهای ۱۰۶۷ تا ۱۰۷۳ هجری، به وسیله حکیم محمّد داود ، طبیب شاه عبّاس دوّم ، مسجد بسیار شکوهمندی ساخته شده ، که یکی از مساجد جامع و بزرگ اصفهان به شمار می رود، و به نام مسجد حکیم ، شهرت یافته است .

مسجد حکیم ، یکی از بناهای معظم و نفیس دورهٔ صفویّه ، در اصفهان به شمار می آید ، که در برگیرندهٔ آثار بسیار أرزشمند معماری ، آجرکاری ، کاشی کاری ، گچ بری ، خطّاطی و ... می باشد ، و چهار دَرْ دارد، که یکی از آنها در شمال غربی است و در میان أهالی محل به (دَرِ جوجه) یا (جوجی) معروف است ، که تحریف شدهٔ کلمهٔ (جورجیر) می باشد ، و از نظر تاریخی ، أرزش فوق اَلعاده دارد، زیرا آن سردَرْ ، أثر موجود و مهم، از دوره ای است ، که

۱- رجال اصفهان ، صفحه ۵۲، و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۴۳۹، ولی در کتاب سیری در تخت فولاد ، صفحه ۶۴، تاریخ وفات این بزرگمرد، اشتباهاً، ۱۳۳۲ ، ذکر شده است

۲- قبلاً دربارهٔ مسجد جامع جورجیر بحث و بررسی داشته ایم

اصفهان پایتخت آل بویه بوده است (۱).

مسجد حکیم ، محلّ تدریس علماء بزرگ و مذاکرهٔ علمی و مباحثهٔ طلّاب بوده ، و از رونق حوزهای برخوردار بوده است . در این مسجد ، شخصیّتهای بزرگی تدریس نموده اند ، همانند : ۱- فقیه و مرجع نامدار حاجی محمّد ابراهیم کلباسی (کرباسی) متوفّای ۱۲۶۱ قمری، ۲ - فرزند بزرگوارشان ، فقیه عالی مقام و صاحب تألیفات فراوان ، آقا محمّد مهدی کلباسی، متوفّای ۱۲۷۸ قمری ۳ و ۴ - دو فرزند دیگر حاجی کلباسی ، مرحوم حاج آقا محمّد و آقا شیخ جعفر کلباسی ، که از علماء بزرگوار بوده اند . ۵ و ۶ - دو فرزند مرحوم آقا محمّد مهدی کلباسی ، به نام حاج میرزا عبد اَلجواد کلباسی و حاج میرزا محمود کلباسی ، که دارای مقام علمی بوده اند. و همچنین غیر از اینها ، از علماء و مدرّسین ، در این مسجد دارای حوزهٔ درسی بوده اند ، و محفل علمی طلّاب حوزه را ، گرم نگاه می داشته اند .

مسجد حکیم ، دارای حجرات فراوانی می باشد ، که مدرسهٔ مسجد حکیم را شکل می بخشد ، و در بخش مدرسهٔ مسجد حکیم، مورد بحث قرار داده ایم .

۸- مسجد سیّد

یکی از بزرگترین و باشکوهترین مساجد شهر تاریخی و مذهبی اصفهان ، مسجدی است که به وسیلهٔ فقیه و مرجع نامدار شیعه ، مرحوم آقا سیّد محمّد باقر شفتی ، متوفّای ۱۲۶۰ هجری قمری ، در محلّه بید آباد ساخته شده ، و هم اکنون یکی از خیابانهای مهم اصفهان ، به نام خیابان مسجد سیّد ، از مقابل سردَرِ بزرگ آن ، میگذرد . این مسجد ، یکی از بزرگترین بناهای قرن سیزدهم ، و از

ص:۲۹

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۴۱

نشانه های بارز طبع و همّت بلند ، و قدرت و نفوذ و دقّت و هوشمندی بانیِ آن میباشد ، که یک فقیه و مرجع بزرگ دینی شیعه است، و این بنای باعظمت ، بدون امکانات و قدرت و ثروت یک سلطان ، یا یک صاحب منصب بزرگ و رسمی ساخته شده ، و تنها با نفوذ دینی و اجتماعی یک پیشوای روحانی و معنوی ، در عالَمِ بناهای تاریخی و میراثهای فرهنگی ، تجلّی یافته است .

صاحب روضات الجنّات ، که خود شخصیّتی بلند نظر است، دربارهٔ این مسجد می نویسد: ... تنها مسجد أعظم او(سیّد حجّه اَلإسلام شفتی) که در اصفهان بنیان شده ، شاهد عُلوّ مقام ، و دلیل بر رفعت بنیان او است ، بلکه مسجد مزبور ، آیتی از آیات مُلْک ، و نشانی از نشانه های سلطنت (معنوی) اوست (۱) . و مرحوم تنکابنی در قصص اَلعلماء ، دربارهٔ این مسجد میگوید :

(مرحوم سیّد شفتی حجّه اَلإسلام) در محلّهٔ بید آباد ، مسجدی بنا کرد که گویا در عالَم ، چنین مسجدی بنا نکرده اند . و مرحوم جابری أنصاری می نویسد : بنای جامع بید آباد ، بر عُلوّ همّتش فریاد میزند ، زیرا مساجد بزرگ را شاهان متعدّد ساخته اند ، و این مسجد را آن پادشاه علماء ، به تنهائی کفالت فرمود (۲)

و آقا محمّد مهدی أرباب ، در کتاب محقّقانه « نصف جهان فی تعریف اَلإصفهان » صفحه ۶۴، می نویسد : مسجد جامع چهارم ، مسجدی است که مرحوم حاجی سیّد محمّد باقر مجتهد رشتی ... ، در محلّهٔ بیدآباد ساخته است .

صحن وسیع و مهتابی ها و حوض بزرگ در آن ساخته ، و گنبدی به قاعده در سمت قبله ، و دو طرف آن چهل ستون کرده اند ، و دو شبستان مواجه مشرق

۱- روضات اَلجنّات صفحهٔ ۱۲۴

۲- بیان آلمفاخر ، جلد ۲، صفحهٔ ۸۵

و مغرب برای آن ساخته ، و بر بالای آنها مهتابی و حجرات برای طلبهٔ علم ، مهیّا داشته اند ... ، بالجمله ، مسجد مذکور کمال تعریف را دارد ، و حکایت همّت این سیّد بزرگ را مینماید ، و هیچ دخلی به مسجد حکیم (۱) ندارد، و به درجات ، از آن بهتر و خوش نما تر، و جامعی نیکو است . مسجد سیّد ، مجموعاً ۸۰۷۵ متر (۸۵ × ۹۵) و به تعبیر دیگر ، هشت جریب و کسری می باشد (۲) .

در طرف جنوب ، گنبد أصلی و ایرانی بزرگ و شبستانهای طرفین قرار گرفته و در طرف مشرق ، شبستانی بزرگ ، و بر روی آن دو مهتابی و حجرات و مَیدْرس (به عنوان مدرسهٔ مسجد سیّد) ، و در طرف مغرب ، شبستانی کوچکتر و بر روی آن دو مهتابی و حجرات برای سکونت طلاّب ، و در طرف شمال ، یک ایوان بزرگ و دو ایوان کوچک در طرفین ، و نیز بقعه و گنبد مقبرهٔ مرحوم سیّد . قرار گرفته است .

مسجد سیّد ، با صحنی بزرگ و ترکیب خاصّ ایوانها و مهتابی ها و حجرات ، و نیز کاشیکاری بسیار زیبا ، از شکوه و جاذبهٔ بسیار زیادی برخوردار است ، و به راستی از مفاخر اصفهان و روحانیّت شیعه ، و از میراثهای بزرگ فرهنگیِ قرن سیزدهم ایران است . این مسجد ، سردری بسیار عالی و رفیع دارد، که در طرف شمال مسجد و روبروی خیابان مسجد سیّد است ، و سردری مجلّل و باشکوه ، در جنوب شرقیِ مسجد دارد، که به طرف کوچهٔ مشایخ بید آباد ، و جنب حمّام دوقلی می باشد ، و دری دیگر در جنوب غربی ، و همچنین دری

ص:۳۱

۱- مسجد حکیم ، سوّمین جامع اصفهان است ، و یکی از مهمترین مساجد تاریخی و بزرگ اصفهان به شمار می رود

۲- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۲۸۶، و بیان آلمفاخر ، جلد ۲، صفحه۸۶

به سوی مقبرهٔ سیّد شفتی (در طرف شمال مسجد) باز می شود .

شروع ساختمان مسجد ، در سال ۱۲۴۰ قمری بوده (۱)، و در زمان مرحوم سیّد شفتی (مؤسّس مسجد) سالها ، در آن اقامهٔ جماعت و تدریس و سکونت طلّاب أنجام می گرفته ، ولیکن تزئینات و کاشیکاریهای گسترده و متنوّع قسمتهائی از مسجد و مقبره ، پس از وفات مرحوم سیّد ، و به وسیلهٔ ذریّه ایشان در طول زمان ، انجام یافته است .

شخصیّتهائی ، همانند : فقیه و مرجع بزرگ ، حاج سیّد اسد اَللهِ شفتی بیدآبادی ، متوفّای ۱۲۹۰ (فرزند مرحوم سیّد شفتی) و مرحوم حاج سیّد جعفر شفتی ، متوفّای ۱۳۲۰، که کوچکترین فرزند مرحوم سیّد شفتی بوده، و از علماء متنفّذ به شمار می رفته (و قسمت عمدهٔ کاشیکاری مسجد ، به وسیلهٔ این بزرگمرد بوده است) و هم چنین ، مرحوم حاج سیّد محمّد باقر ثانی، فرزند مرحوم حاج سیّد أسد ألله شفتی بید آبادی ، و متوفّای ۱۳۳۳ قمری ، که از علماء جامع ، ونافذ اَلقول و أدیب بوده (و به وسیلهٔ ایشان ، تعمیرات و تزئیناتی در داخل مسجد و نیز ، نصب ضریح جهت قبر مرحوم سیّد شفتی (ره) و هم چنین نصب ساعتی بسیار جالب و عظیم، در بالای ایوان بزرگ و جنوبی مسجد أنجام گرفته) تداوم بخش راه مرحوم سیّد بوده اند .

در قسمتهای گوناگون مسجد ، و در ضمن نوشته های موجود در کاشی کاریهای مسجد و مقبرهٔ مرحوم سیّد ، تاریخهای : ۱۲۵۵ و ۱۲۵۶ و ۱۲۵۹ و ۱۲۷۲ و ۱۲۸۸ و ۱۲۹۷ و ۱۲۹۸ و ۱۲۹۹ و ۱۳۰۸ و ۱۳۰۹ و ۱۳۱۱ و ۱۳۱۸ و ۱۳۲۲ و ۱۳۶۰ و ۱۳۶۸ و ۱۳۷۰ دیده می شود، که نشان دهندهٔ أنجام

۱- تاریخ اصفهان و ری ، صفحهٔ ۲۸۸

کاشی کاری و تزیینات مسجد ، در دوره های مختلف است ، گرچه قسمت عمدهٔ کاشی کاریها ، مربوط به دورهٔ مرحوم حاج سیّد جعفر شفتی (ره) میباشد (۱).

مسجد و مدرسهٔ سیّد، مرکز علم و تدریس

این مسجد عظیم ، به ضمیمه مَدْرس موجود در طرف شرق مسجد ، و حجرات وابستهٔ به آن ، در طرف شرق و غرب مسجد (۲) ، از زمان تأسیس تاکنون (در بسیاری از دوره ها) محلّ فعّالیّت در سی و سکونت طلّاب بوده ، و شخصیّتهائی در آن تدریس نموده اند ، همانند : ۱- مؤسس مسجد و مدرسه ، فقیه و مرجع بزرگ شیعه ، آقا سیّد محمّد باقر شفتی قُدِسُ سره ۲ - فرزند عالیقدر ایشان ، فقیه و مجتهد زاهد ، مرحوم حاج سیّد أسد اَللہ بید آبادی قُدِسُ سره ، که أعلم أولاد مرحوم سیّد (ره) بوده است ، ۳ - فرزند دیگر مرحوم سیّد ، مرحوم آقا سیّد مؤمن شفتی ، که در علم و تقوی مشهور و ملجأ خلق بوده ، و پس از مرحوم حاج سیّد أسد الله ، أعلم فرزندان مرحوم سیّد ، بوده است ، ۴- آخوند ملّا حسین نائینی ، که از أساتید مرحوم حاج میرزا رضا کلباسی (ره) بوده است ، ۵- مرحوم آقا شیخ عبد اَلصّمد بن حسین محلّاتی اصفهانی ، که از شاگردان مرحوم حاج سیّد أسد اَللہ شفتی بوده است ، ۶- مرحوم شیخ عبداَلوهّاب زاهدی ، که عالمی فاضل بوده است (۳) ، ۷- مرحوم ملّا تقی دِهَقی ، که از مقدّمات تا دورهٔ سطح نیمهٔ استدلالی تدریس می کرده ، و شاگردان خود را وادار به حفظ کردن شرح لمعه می نموده

ص:۳۳

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۷۶۴ تا ۷۸۸

۲- شمار حجرات مدرسه ، در دار اَلعلم شرق (مخطوط) صفحهٔ ۱۳۳ ، ۲۸ عدد ذکر شده است

۳- کتاب بیان اَلمفاخر ، جلد ۲ صفحهٔ ۹۵ — ۹۷

است (۱) ،

۸- ملّا طاهر شهرکی که عالمی فاضل و مجتهد بوده است (۲) .

در مسجد سیّد ، مکتبهائی نیز تشکیل میشده ، که زیر نظر معلمهائی با علم و فضیلت و دلسوز اداره می شده ، و نوجوانهای مسلمان ، در آنها ، مراحل مقدماتی تحصیل را می پیموده اند (۳) .

۹- مسجد حاج محمّد جعفر آباده ای

مسجد بسیار شکوهمند و جالب و مستحکمی است ، واقع در بازارچه حاج محمّد جعفر ، در خیابان عبد اَلرّزاق ، که قسمتی از آن ، به وسیلهٔ مجتهد و مرجع بزرگ اصفهان ، حاج محمّد جعفر آباده ای ، متوفّای ۱۲۸۰ قمری ، تأسیس گشته ، و بقیّه آن از سابق بوده است (۴) .

این مسجد ، به نوشتهٔ تاریخ اصفهان و ری ، قریب سه جریب است و سردَرِ جالب و ایوان شمالی و جنوبی دارد ، و شبستان أصلی و مهم آن ، که به وسیله حاجی آباده تأسیس شده ، در طرف جنوب مسجد می باشد، و در طرف غربی ، شبستانی داشت که در جریان بمبارانهای وحشیانهٔ بعثی های عراقی ، در جنگ عراق و ایران ، در شب پنجشنبهٔ شانزدهم بهمن ۱۳۶۵ شمسی ، به کلّی ویران گشت ، و سپس با سبک باستانی ، تجدید بنا گردید .

مسجد حاج محمّد جعفر ، و خصوصاً شبستان جنوبی او، از نظر استحکام و زیبائی و کاشیکاریهای متنوّع و جالب ، جزء مساجد مهم به شمار می رود ،

۱- اظهارات آقای سیّد مصلح اَلدّین مهدوی

۲- اظهارات آقای سیّد مصلح اَلدّین مهدوی

۳- بیان اَلمفاخر ، جلد ۲، صفحهٔ ۹۷ - ۹۹

۴- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۵۹۶

و به ثبت تاریخی رسیده است . تاریخهائی که در جاهای مختلف مسجد دیده می شود ، (۱۲۸۰ – ۱۲۹۶ – ۱۳۶۷ – ۱۳۷۰) نشانهٔ مراحل گوناگون ساختمانِ مسجد و تزیینات و کاشیکاری آن ، می باشد .

در این مسجد ، عدّه ای از علماء بزرگوار تدریس فرموده اند ، همانند :

۱- مؤسّس مسجد ، فقیه و مرجع صاحب تألیف و محقّق ، حاج محمّد جعفرآباده ای قُدِسَ سره ، ۲ و ۳- دو عالم بزرگوار، فرزندان مرحوم آباده ای ، به نامهای آقا عبد اَلّجواد (که پس از پدر ، امام جماعت مسجد حاج محمّد جعفر بوده) و آقا عطاء اَللہ (که فردی وارسته و زاهد بوده ، و پس از مدّتی ، به نجف أشرف مهاجرت نموده ، و مجاورت اختیار مینماید) ، ۴ – مجتهد محقّق و بزرگوار ، حاج میرزا عبد اَلغفّار تویسرکانی قُدِسَ سره ، متوفّای ۱۳۱۹ قمری (۱) ، ۵- و أخیراً در دورهٔ معاصر ، یکی از علماء بزرگوار یعنی : مرحوم آیه اَلله ، حاج سیّد احمد فقیه إمامی قُدِسُ سره ، چندین سال ، علاوه بر إمامت جماعت ، و هدایت و ارشاد دینی ، برای طلّاب حوزهٔ علمیّه ، در این مسجد ، تدریس می فرمودند .

۱۰- مسجد خیّاطها

مسجدی است در بازار بزرگ ، که با نامهای : پادرخت سوخته ، پادرخت ، پادرخت سوختهٔ زنجانی ، نیز نامیده می شود . کتیبهٔ سردَرِ آن ، به نام أبو اَلفتح ، سلطان أحمد میرزا ، پسر شاه طهماسب أوّل ، و در قدیمی آن ، مورّخ به سال ۹۷۵ هجری میباشد (۲) . در این مسجد ، حوزه های درسی مهمّی تشکیل می شده ، و بزرگانی از مفاخر حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، در آن تدریس می نموده اند

۱- اظهارات آقای سیّد مصلح اَلدّین مهدوی

۲- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۷۳۴

که به عنوان نمونه ، مواردی را ذکر مینمائیم :

۱- فقیه و مجتهد اصولی ، حاج میرزا علی نقی موسوی زنجانی ، متوفّای ۱۲۵۸ قمری (که سر سلسلهٔ خاندان علمی موسوی زنجانی و صاحب تألیفات بوده) و در این مسجد إمامت جماعت و تدریس داشته است .

۲ - فقیه اصولی و محقّق ، آقا میرزا محمّد باقر زنجانی ، متوفّای ۱۳۰۳، که از شاگردان حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان و نجف اشرف ، و فرزند حاج میرزا علی نقی فوق اَلذّکر بوده، و پس از پدر ، در این مسجد تدریس می نموده است .

۳- فرزند آقا میرزا محمّد باقر ، به نام حاج میرزا أبو القاسم زنجانی ، متوفّای ۱۳۳۶ قمری ، که از علماء پرجوش و فعّال و دارای مرتبهٔ اجتهاد بوده ، و در حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان و نجف اشرف ، تحصیل علم نموده ، و از شاگردان آقامیرزا محمّد هاشم چهارسوقی و حاج میرزا حبیب اَللّه رشتی بوده، و در این مسجد تدریس می نموده است .

۴- آقامیرزا محمّد علی زنجانی ، برادر آقا میرزا أبو القاسم ، و متوفّای ۱۳۴۷ قمری ، که عالمی فاضل بوده ، و در این مسجد تدریس می نموده است (۱).

۵- فقیه جامع و عالیقدر ، حاج میرزا رضا کلباسی ، متوفّای ۱۳۸۳ قمری ، که از أحفاد حاجی کلباسی می باشد ، و خود ، از علماء صاحب تألیف و پر تلاش و خدمتگذار بوده، و در این مسجد، خارج فقه تدریس می نموده است (۲) .

۱۱-مسجد ایلچی

مسجدی است در محلّه و خیابان أحمد آباد ، که در دورهٔ سلطنت شاه

۱- اظهارات آقای سید مصلح الدین مهدوی

۲- اظهارات آقای سیّد مصلح اَلدّین مهدوی

سلیمان صفوی ، به وسیله صاحب سطان بیگم ، دختر حکیم نظام اَلدّین محمّد ، ملقّب به حکیم اَلملک ایلچی، تأسیس شده است .

در کتیبه سردَرِ مسجد ، که به خطّ محسن إمامی ، و مورّخ به سال ۱۰۹۷ هجری میباشد ، نام بانی و دورهٔ تأسیس ملاحظه می گردد ، و در ایوان بزرگ جنوبی مسجد ، تاریخ ۱۰۹۳ در دنبالهٔ نوشتهٔ سورهٔ إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْح، دیده میشود . این مسجد ، گرچه از نظر مساحت ، جزء مساجد معمولی اصفهان است ، ولی از نظر استحکام و کاشی کاریهای زیبا و هنرهای معماری ، به خصوص در قسمت ایوان و سردَرْ ، جلب توجّه می نماید ، و در طول زمان ، محلّ عبادت و تبلیغ دینی بوده ، و کتابخانه داشته است .

عدّه ای از علماء بزرگ ، در این مسجد تاریخی تدریس می نموده اند، همانند : ۱ - فقیه و اصولی و مرجع عالیقدر ، مرحوم حاج شیخ محمّد تقی رازی ، متوفّای ۱۲۴۸ (سر سلسلهٔ خاندان مسجد شاهی) که از چهره های مبرّز علمی و تحقیقی و حوزه ای بوده اند . این بزرگمرد ، قبل از آنکه در مسجد جامع عبّاسی (مسجد شاه) حوزهٔ درسی تشکیل دهند ، در مسجد ایلچی ، تدریس مینموده اند ، ۲ - فقیه اصولی و مجتهد و مرجع عالیقدر ، و صاحب تألیفات ، حاج ملّا حسینعلی تویسرکانی ، متوفّای حدود ۱۲۸۶ (۱)، که در مسجد ایلچی إمامت و تدریس داشته اند ، ۳ - فقیه محقّق و رجالی مدقّق ، حاج آقا منیر اَلدّین بروجردی ، متوفّای ۱۳۴۲ قمری ، که از علماء مبرّز و صاحب تألیفات بوده ، و در این مسجد امامت و تدریس داشته اند . و همچنین ، برخی دیگر از علماء ،

ص:۳۷

۱- در منابع مختلف همانند أعیان اَلشّیعه و رجال اصفهان و سیری در تخت فولاد ، سال وفات مرحوم تویسرکانی با مقداری تفاوت نقل شده است

در این پایگـاه علم و دین ، تـدریس می نموده ، و طلاّـب علوم حوزه ای نیز ، به درس و بحث و مـذاکرهٔ علمی در آن اشـتغال داشته اند .

۱۲– مسجد نوبازار

مسـجد بزرگی است در زمینی به مساحت تقریبی هفت جریب ، در بازار بزرگ اصفهان ، نزدیک مسجد و مدرسهٔ ذو اَلفقار ، که در سال ۱۲۹۹ قمری ، قسمت عمدهٔ آن ساخته شده ، و در سال ۱۳۰۵ قمری ، تمام جهات و تزئینات آن کامل شده است . تأسیس مسـجد ، زیر نظر مجتهـد و مرجع بزرگ ، مرحوم حاج شـیخ محمّـد باقر نجفی مسـجد شاهی ، متوفّای ۱۳۰۱ قمری ، انجـام گرفته ، و جشن افتتاح آن در سال ۱۲۹۹ با حضور مؤسّـس عظیم اَلشّأن آن ، برگزار گردیده است (۱). در طرف جنوب مسـجد ، ایوانی بزرگ و بلنـد ، و گنبـدی جالب ، و شبسـتانی وسـیع ساخته شـده ، و در طرف غرب مسـجد ، شبسـتانی بسـیار بزرگ ، پایین تر از سـطحِ صـحن مسـجد ، مناسب برای فصل زمستان ، ایجاد شده ، و در طرف شمال ، ایوانی بزرگ و جالب ساخته شده ، و در طرف شـرق مسجد ، ایوانچه های متعدّدی بنا شده است . مسجد نو ، در مجموع، مسجدی بزرگ ، همراه با تزئینات و کاشـی کاری می باشـد . در این مسـجد ، از زمان تأسـیس تا کنون ، حوزه های درسـی مهمی تشـکیل می شـده ، و علماء و مدرّسـین زیادی در آن تـدریس می نموده انـد ، و هم اکنون ، جلسات درسـی متعـدّد و مـذاکره و مباحثهٔ علمی ، در سطحی گسترده در آن انجام می شود ،

۱- تاریخ اصـفهان و ری ، صـفحه ۲۹۷ و ۲۹۸ و آثار ملّی اصـفهان ، صفحه ۷۴۱ و تاریخ علمی و اجتماعی اصـفهان ، صـفحه ۳۳۰-۳۳۱

و ذیلاً به عنوان نمونه، شخصیّتهائی از مدرّسین در این مسجد را نام می بریم (۱)

۱- فقیه و مجتهد اصولی ، حاج شیخ محمّد علی (ثقه اَلإسلام) متوفّای ۱۳۱۸ قمری ، مؤسّس مدرسهٔ آقا شیخ محمّد علی .

۲ - فقیه و حکیم زاهد و صاحب تألیف ، ملّا حسن درّی ، متوفّای ۱۳۳۶ قمری،

۳ - فقیه و محقّق نامدار ، و مدرّس و مرجع عالی مقام ، آخوند ملّا عبداَلکریم گزی ، متوفّای ۱۳۳۹ قمری،

۴- فقیه و پیشوای مبرّز و فعّال ، حاج شیخ مهدی نجفی مسجد شاهی ، معروف به حاج آقا نوراَلله ، متوفّای ۱۳۴۶ قمری ،

۵- فقیه و مجتهد زاهد ، حاج سیّد مرتضی خراسانی، متوفّای ۱۳۵۷ قمری

۶- فقیه و فیلسوف و ریاضی و متکلّم و استاد جامع ، آقا شیخ محمّد رضا نجفی مسجد شاهی ، متوفّای ۱۳۶۲ قمری ، که حوزهٔ درسی با أهمیّتی داشته است .

۷- فقیه و مجتهد اصولی ، آقا سیّد مهدی درچه ای ، متوفّای ۱۳۶۴ قمری ، که حوزهٔ درسی پر رونقی داشته است ،

۸ - فقه و اصولی زاهد ، آقا سیّد عبداَلله ثقه اَلإسلام، متوفّای ۱۳۸۲ قمری،

۹- فقیه و مدرّس جامع ، آقا شیخ مجد اَلدّین نجفی ، متوفّای ۱۴۰۳ قمری .

در دورهٔ أخیر ، عده ای از مدرّسین عالیقدر ، در مسجد نو تدریس مینمایند ، و به خصوص جلسات درسهای عقائد و أخلاق ، با شکوه هرچه تمامتر ، تشکیل می شود ، و در هر جلسه ، از پانصد تا هزار نفر طلبه و مدرّس ، در جلسات درسی یاد شده شرکت می جویند، و از همهٔ رتبه های درسی ، و از همه

۱- در این قسمت ، علاوه بر کتابهای دانشمندان و بزرگان اصفهان ، و تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان ، و اطلاعات شخصی ، از اظهارات نویسنده متتبّع ، آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، بهره جسته ایم

مدارس علميّه ، در جلسات درس اخلاق و عقائد یاد شده ، حاضر می شوند ، و به نوبت ، استاد عالیقدر ، حضرت آیه اَلله ، آقای حاج سیّد أحمد فقیه إمامی (1) و استاد بزرگوار، آیه اَلله ، آقای حاج سیّد حسن فقیه إمامی و نیز ، نویسندهٔ این سطور (حاج سیّد حجّه موحّد ابطحی) ، عهده دار تدریس این درسها ، می باشیم علاوه بر اینها ، جلسات درسیِ فقه و اصول و رجال و درآیه و منطق و أدبیات ، در سطوح مختلف ، در این مسجد برگزار می شود ، و مدرّسین عالیقدر ، همانند : آیه اَلله ، حاج سیّد حسن فقیه إمامی و حجّه اَلإسلام و اَلمسلمین ، آقای حاج شیخ علی أکبر فقیه ، و هم چنین نویسندهٔ کمترین ،(حاج سیّد حجّه موحّد ابطحی) و عدّه ای از مدرّسین عالیقدر مدرسهٔ ذو اَلفقار عهده دار تدریس هستند .

و از نکات جالب توجّه این است که ، رونق در سی مسجد نو در دورهٔ أخیر ، مرهون برنامهٔ گستردهٔ مدرسهٔ ذو اَلفقار و مدارس وابسته میباشد ، که با زیر پوشش داشتن أکثر طلّاب جوان و فعّال و درس خوان حوزهٔ علميّهٔ اصفهان ، تشکیل جلسات درسی و مباحثهٔ طلّاب در مسجد نو (که نزدیک مدرسهٔ ذواَلفقار میباشد) از وسعت زیادی برخوردار گردیده است .

۱۳- مسجد جارچی

مسجدی است در بازار بزرگ اصفهان ، نزدیک مدرسه صدر بازار ، که در سال ۱۰۱۹ هجری ، به وسیلهٔ ملک سلطان ، جارچی باشی شاه عبّاس کبیر ، بنا

۱- هم أکنون که مراحل چاپ کتاب (در سال ۱۴۱۷ قمری) در حال أنجام است ، سه سال از ارتحال این بزرگمرد میگذرد ، و حوزهٔ علميّه و جامعهٔ با ایمان اصفهان ، در غم فقدان این عالم بزرگ دینی ، گرفتار می باشند

شده است (۱) . این مسجد صحن ندارد، و به صورت شبستانی است و أطراف آن، با کاشیکاری معرّق ، تزیین شده است .

در این مسجد ، عدّه ای از علماء ، تدریس نموده ، و حوزهٔ درسی تشکیل میداده اند ، که به عنوان نمونه ، از موارد زیر می توان یاد نمود:

۱- حکیم نامدار و محقّق ، جهانگیرخان قشقائی ، متوفّای ۱۳۲۸ قمری،

۲ آقا سیّد محمّد جواد خراسانی، مشهور به جارچی ، متوفّای ۱۳۵۲ قمری ، که از علماء بزرگوار و زاهد و صاحب تألیف بوده است،

۳ - فقیه و مجتهد زاهد ، مرحوم حاج سیّد مرتضی خراسانی ، متوفّای ۱۳۵۷ قمری ، که از علماء و مدرّسین مورد توجّه بوده است ،

۴- فقیه و مجتهد زاهد و صاحب تألیفات ، مرحوم آقا سیّد عبد اَلله ثقه اَلإسلام

میر محمّد صادقی) ، متوفّای ۱۳۸۲ قمری که در این مسجد تدریس فقه و اصول مینموده اند ،

۵- مرحوم آیه اَلله ، آقا سیّد محمّد رضا خراسانی ، متوفّای ۱۳۹۷ قمری ، که از زعمای بزرگ حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان بودند ، و در بعضی از مواقع ، در این مسجد تدریس می نمودند . بنابر اظهارات نویسندهٔ متتبع، آقای سیّد مصلح اَلدّین مهدوی ، علاوه بر یاد شدگان ، عدهٔ دیگری از علماء نیز ، در این مسجد حوزهٔ درسی داشته اند .

۱۴- مسجد بابا محمّد علی سقّا (مسجد إمامی)

مسجدی است قدیمی ، در خیابان عبد اَلرّزاق ، و در مجاورت بازار بزرگ ، که از زمان مرحوم آقا سیّد محمّد إمامی (که از علماء زاهد و مدرّس مدرسه نیم آور بوده) و فرزند ایشان ، مرحوم آیه اَلله ، حاج آقا عطاء اَلله فقیه إمامی قُدِسُ سره ، (که این بزرگمرد نیز ، از علماء مشهور به تقوی و أخلاق ، و مدرّس مدرسخ

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۴۷۷

نیم آور بوده اند) تا کنون ، به إمامت علماء خانـدان علمی إمامی بوده است ، و به همین جهت نام قبلی آن ، (بابا محمّد علی سقّا) متروک شده ، و به نام « مسجد حاج آقا عطاء » و « مسجد امامی » ، شهرت یافته است .

در أواخر عمر مرحوم آیه اَلله ، حاج آقا عطاء اَلله إما می قُدِسُ سره ، و أوائل دورهٔ إمامت جماعت دو فرزنـد گرانقـدر ایشان، حضـرت آیه اَلله ، آقای ، حاج سیّد أحمد فقیه إمامی و ، حضرت آیه اَلله ، آقای حاج سیّد حسن فقیه إمامی ، که از چهره های مبرّز حوزهٔ علمیّه ، و از شخصیّتهای برجستهٔ جامعهٔ با ایمان اصفهان می باشند ، در سال ۱۳۸۷ قمری (طبق کاشی سردَرِ مسجد) توسعه یافته ، و به شکل جدید و باشکوه ، تجدید بناء گردیده است .

در سال ۱۳۹۷ قمری ، زیر نظر حضـرت آیه اَلله ، آقـای حـاج سیَد أحمـد فقیه إمـامی ، قطعه زمینی نسـبتاً بزرگ در مجاورت مسـجد فوق ، خریداری گردید ، و در آن ساختمان بسـیار شـکوهمندی ساخته شد ، که در طبقهٔ زیرزمین آن ، کتابخانهٔ عظیم اَلزّهراء علیه السلام ، تأسیس یافته (۱)، و در طبقهٔ همکف ، شبسـتانی مجلّل با صحنی زیبا و سردری جالب توجّه ، ساخته شده است .

برای تزئین محراب و داخل شبسـتان و صـحن و سـردَرِ مسجد جدید ، از کاشیهای معرّق و معقّلی ، و ترکیب آجر و کاشی ، با خطّ بنّائی اسـتفاده شـده ، و در سال ۱۴۰۳ قمری (طبق کتیبـهٔ داخـل شبسـتان) پایـان یـافته است ، و در مجموع ، یکی از آثار معماری و هنریِ دورهٔ معاصر می باشد .

در این مسـجد ، اسـتاد عالیقدر و مؤسّـِس مسـجد و کتابخانهٔ اَلزّهراء علیه السـلام ، حضرت آیه اَلله ، آقای حاج سیّد أحمد فقیه إمامی ، تدریس فقه و اصول و درایه ،

۱- دربارهٔ کتابخانهٔ اَلزّهراء علیه السلام، در بخش (کتابخانه های اصفهان) ، بررسی و توضیح داریم

مینمایند (۱) و به دنبال آن ، بحث و مذاکرهٔ درسی بین طلّاب أنجام میشود ، و با توجّه به این که کتابخانهٔ اَلزّهراء علیه السلام در این مسجد ، دربرگیرندهٔ دهها هزار کتاب از بهترین منابع تحقیق می باشد، این مسجد پایگاهی مهم برای درس و بحث و تحقیق به حساب می آید ، و برای أساتید و طلّاب حوزهٔ علمیّه ، جاذبهٔ تحقیقی و علمی دارد.

اشاره ای قابل توجّه

همچنان که در أوّل بحث اشاره نمودیم ، همهٔ مساجدی را که محلّ بحث و فعّالیّت تدریسی است، مورد معرفی قرار نمی دهیم ، و آنچه ذکر شد نمونه ای است از موارد فراوان ، و گرنه ، مسجدهائی ، همانند : مسجد ذکر اَلله ، مسجد درب کوشک ، مسجد آقا میرزا أحمد شهیدی ، مسجد سه راه نیم آور ، مسجد رحیم خان ، مسجد إمامزاده اسماعیل ، مسجد شیره پزها ، و ... ، در برخی از دوره ها ، محلّ درس مجتهدی بزرگ و مدرّسی عالیقدر بوده است .

سُوی گُنبد شیخ افکن نظر

زفیروزه بین گُنبدی جلوه گر

نه تنها تاج اصفهان را به سر

که تاجی است شایان به فرق ، مهز

چه تاجی که چون زد به سر اصفهان

از این تاج شد تاجِ فرق جهان

۱- هم أکنون که مراحل چاپ کتاب در حال انجام است (۱۴۱۷ قمری) سه سال از ارتحال آن بزرگمرد می گذرد، و حوزهٔ درسی ایشان ، تعطیل گردیده است

هُوَ سبحانه الله

ستایشت کنم ای اصفهان که زیبایی

به حسن و جلوه چو خورشید عالم آرایی

از آن بشر هُنر شُهرهٔ جهانی تو

که قبله گاه ، مَهز پروران دنیائی

(آیت دشتچی اصفهانی) (آیت)معاصر

ص:۴۴

۲-مدارس علمیه اصفهان ، قبل از دوره صفویه

اشاره

ص:۴۵

مدارس علميّهٔ اصفهان قبل از دورهٔ صفويّه

شهر تاريخی اصفهان ، از دير زمانی محلّ فعّاليّت علمی و پرورش علماء و محقّقين ، و جايگاه تحصيل علم و تحقيق و تدريس ، و نشر أنديشه های علمی و دينی بوده است ، و علاوه بر مساجد بزرگ و خانه های علماء ، مدرسه هائی وجود داشته ، كه مركز رسمی فعّاليّت های درسی و علمی بوده است .

در اين بخش ، به أندازه ای كه تحقيق و بررسی های ما ياری كرده ، به شماری از مدارس اصفهان كه از قرن پنجم تا دورهٔ حكومت صفويّه ، محلّ فعّاليّت علمی بوده ، و به آنها دست يافته ايم ، توجّه نموده ، و مورد بررسی قرار ميدهيم .

البته بايد توجّه داشت كه برخی از آنها ، تاكنون باقی می باشد ، و أكثر آنها از بين رفته ، و فقط نام و نشانی از آنها يافته ايم و از اين مجموعه ، تعداد قابل توجّهی ، متعلّق به شيعه ، و برخی از آنها مربوط به أهل سنّت بوده ، و برخی نيز ، وضعيت نامعلومی دارد .

و اينک به ترتيب حروف ألفباء ، از اين مدارس ياد می نمائيم

۱- مَدْرَس إبن سينا

شيخ اَلرّئيس أبوعلی سينا ، فيلسوف و طبيب بزرگ ايران ، مدّتی وزارت علاءـ اَلدّوله كاكويه را داشته ، و در آن زمان، در مدرسهٔ بزرگی در محلّهٔ دردشت ، تدريس می نموده است ، كه از آن مدرسه ، فقط گنبدی آجری باقی مانده ، كه گنبد مَدْرَسِ إبن سينا خوانده می شود (۱).

برخی از مطّلعين ، اظهار نظر می كنند كه ، مدرس ابن سينا محوّطهٔ بزرگی بوده

۱- گنجينهٔ آثار تاريخی اصفهان ، صفحهٔ ۴۷ ، آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۳۱ ، تاريخ مدارس ايران ، صفحه ۹۹

که تا پشت مدرسهٔ شفیعیّه دردشت امتداد داشته است (۱).

با توجّه به تشیّع علاء اَلدّوله کاکویه (که از خاندان آل بویهٔ شیعی می باشد) انتساب مدرسهٔ یاد شده به شیعه ، کاملاً روشن می باشد .

۲ - مدرسهٔ امامیّه

مدرسهٔ بسیار جالبی است ، که در خیابان هاتف و در کنار بقعه باباقاسم قرار گرفته است ، و با توجّه به استحکام و نوع کاشی کاری و تزئینات آن ، که از آثار تاریخی أرزشمند اصفهان به شمار می رود ، از مدارس قابل توجّه محسوب می گردد . این مدرسه در سال ۷۲۵ هجری ، برای تدریس باباقاسم ، که از عرفای مشهور قرن هشتم به شمار می رود ، ساخته شده ، و تاکنون باقی مانده است ، و تنها مدرسه ای است در اصفهان که توانسته است موجودیّت خود را در طول زمان (از قرن هشتم تاکنون) با حوادث گوناگون آن ، حفظ نماید .

أصل ساختمان ، متعلّق به زمان تأسیس مدرسه است ، ولی کاشی کاری ها و نوشته های موجود در جاهای مختلف آن ، بعضاً متعلّق به زمان تأسیس (که تسنّن بر اصفهان حاکم بوده) ، (۲) و بعضی دیگر ، در ضمن تعمیراتی در دوره های بعد ، (که تشیّع حاکم گردیده و به وجود آمده است .

این مدرسه قبلاً به ملاحظه نام مُدرّس آن ، (مدرسهٔ با با قاسم) نامیده می شده

۱- دار اَلعلم شرق (مخطوط) ، صفحهٔ ۲۳

۲- به نظر نویسندهٔ معاصر آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، نوشته هائی که نشانه تسنّن است، متعلّق به دورهٔ حاکمیّت أفغانهای مهاجم و سنّی مذهب در اصفهان است ، وگرنه در دوران حکومت صفویّه ، تمامی آثار و علائم تسنّن از شهر و ساختمانهای آن از بین رفته ، آن هم در مدرسه ای که محلّ نشر و ترویج مکتب تشیّع و تعلیم معارف أهل اَلبیت عَلَیهِم اَلسَّلامُ بوده است دارالعلم شرق « مخطوط » ، صفحهٔ ۳۶)

ولی در زمان حاکمیّت مکتب امامت و ولایت بر شهر اصفهان ، به نام (مدرسه امامیّه) شهرت یافته است .

مدرسه امامیّه چهار ایوان در چهار طرف ، و ۳۲ حجره دارد، که در ضمن دو طبقه ، تأسیس یافته است ، و نمای صحن با ایوانهای بزرگ و کوچک و کاشی کاری ها و مُقَرنسهای زیبا ، جاذبهٔ خاصّی دارد، و کاشیها و رنگ و لعاب آنها ، مخصوص است ، و مشابه آن تنها در صفهٔ عمر ، در مسجد جامع دیده می شود (۱). خطوط بنّائی و کوفی و ثلث ، که در تزئینات مدرسه به کار رفته ، متنوّع و جالب و همراه با کاشی کاری ها ، نشانه ای از معماری و هنر قرن هشتم ، در ایران و اصفهان می باشد .

مساحت مدرسه ، سه هزار متر (۵۰×۶۰) می باشد (۲) .

با گذشت زمان ، ویرانی زیادی بر حجرات و سردَرِ مدرسه وارد شده بود ، و بخصوص در دوران حکومت پهلوی ، با متروکه گردیدن مدرسه ، خرابی بسیاری بر حجرات طبقهٔ دوّم وارد گردیده بود، که با همّت یکی از علماء و مدرّسین حوزهٔ علمیّه اصفهان ، آیه اَللّه ، آقای حاج سیّد حسن فقیه امامی دامت برکاته در حدود سال ۱۴۰۰ قمری تعمیرات اساسی مفصّلی در این مدرسهٔ أنجام گرفت و طلّاب حوزهٔ علمیّه ، در آن اسکان یافتند (۳) .

در طول زمان ، علماء بزرگواری در این مدرسهٔ تدریس نموده اند که فقیه

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۳۰۳ و آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۳۵

۲- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحهٔ ۷۲

۳- هم اکنون که مراحل چاپ کتاب أنجام میگیرد (در سال ۱۴۱۷ قمری) برای بار دوّم نیز، آیه اَللّه امامی ، تعمیرات مفصّل دیگری را در مدرسهٔ امامیّه أنجام داده اند ، جزاء اَللّه عن اَلإسلام خیر اَلجزاء

و محدّث بزرگ شیعه ، ملاّ محمّد تقی مجلسی متوفّای ۱۰۷۰، در میان آنها از أهمیّت ویژه ای برخوردار است (۱) . و بعضی احتمال داده اند که ، نابغهٔ بزرگ اسلام و ایران ، شیخ بهائی متوفّای ۱۰۳۰ قمری ، در این مدرسهٔ تاریخی تدریس نموده اند . یکی از علماء ، به نام شیخ محمّد ابراهیم بن محمّد علیّ بن محمّد بن مقصود علی طبسی خراسانی ، (که دانشمندی صاحب تألیف بوده ، و آثاری همانند : « تعلیقات بر مشاعر ملاّصدرا » و « مرآت آگاهی » و « میزان اَلسّداد » و « قسطاس اَلغیّ و اَلرّشاد» و «سماء اَلهدایه » و « مظاهر اَلأنوار » و «منتخب وافی » داشته است) ، کتابی به نام « تذکره اَلمحدّثین » (که مختصر کتاب « منیه اَلمرتاد » است) ، در مدرسهٔ باباقاسم تألیف نموده ، و آن را در سال ۱۲۳۵ به پایان رسانیده است (۲) .

برای آشنائی بیشتر با وضعیّت معماری و تزئینات و خصوصیّات مدرسه امامیّه ، به گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحات ۳۰۲ تا ۳۱۰، و آثار ملّی اصفهان ، صفحات ۴۳۳ تا ۴۴۰ ، و فهرست بناهای تاریخی و أماکن باستانی ایران ، صفحهٔ ۳۸ و تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحهٔ ۷۱ - ۷۲ مراجعه شود .

۳- مدرسهٔ اوزون حسن

اوزون حسن ، که از مشهورترین سلاطین « آق قویونلو » بوده، و از سال ۸۵۸ تا ۸۸۲ سلطنت کرده ، مجموعه ای معماری به او منسوب است ، که در ضمن آن، مدرسه ای بوده در محلّهٔ خواجو ، و قبر شاه حسن هم در آنجا بوده است (۳)

۱- اظهارات آقای سیّد مصلح اَلدّین مهدوی

۲- نابغهٔ فقه و حدیث ، صفحه ۳۰۹.

۳- تاریخ مدارس ایران ، صفحهٔ ۲۲۱، و تاریخچهٔ محلّهٔ خواجو ، صفحهٔ ۱۳

محلّ این مدرسه ، حدود دبیرستان صارمیّه فعلی (بین چهارراه نقّاشی و مکینهٔ خواجو) ، در باغ نو بوده است (۱).

با توجّه به این که اوزون حسن ، گرایش به سوی تشیّع داشته ، و در ترویج آن کوشیده ، و دختر خود را به عقد ازدواج شیخ حیدر صفوی در آورده ، که محصول آن ، تولد شاه اسماعیل أوّل صفوی (پایه گذار حکومت رسمی شیعی در ایران) می باشد (۲) . به خوبی ، انتساب این مدرسه را به تشیّع ، می توان دریافت .

مدرسهٔ باباقاسم

مقصود ، مدرسهٔ امامیّه می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

۴-مدرسهٔ باب القصر

در میان نسخه های خطّی مدرسهٔ فیضیّه قم، مجموعه ای است به شماره ۱۱۵۷ ، به خطّ نستعلیق ، از عماد بن میر حیدر حسینی که در مدرسهٔ باب اَلقصر اصفهان ، در تاریخ شوّال ۱۱۱۱ هجری نوشته شده است (۳) .

و نیز یکی از علماء بافضیلت ، به نام شیخ محمّد حسین بسطامی ، در زمانی که در اصفهان اشتغال به تحصیل داشته ، کتاب « مبداء و معاد » ملاّ صدرای شیرازی را ، در مدرسهٔ باب اَلقصر ، در سال ۱۲۱۷ استنساخ نموده ، و حاشیه هائی بر مطالب کتاب نوشته ، و در آخر آن ، مقاله ای بلیغ و مبسوط ، در زمینهٔ تاریخ فراغت از استنساخ کتاب نوشته ، که نشانهٔ فضل و تبحّر او در علوم أدبی می باشد نسخه یاد شده در کتابخانهٔ حسینیّهٔ شوشتریها ، در نجف أشرف موجود

۱- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۲۲۱٠

۲- دائره اَلمعارف تشیّع ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۱۳۲ - ۱۳۳

۳- فهرست نسخه های خطّی کتابخانهٔ مدرسهٔ فیضیّه قم، از رضا استادی ، جلد ۲ ص ۶۱

است (۱) . به نظر نویسنده دار اَلعلم شرق ، ظاهر این است که مراد از مدرسهٔ باب اَلقصر ، همان مدرسهٔ درب کوشک می باشد ، که در مجاورت باب اَلقصر قرار داشته ، و به همین مناسبت ، به نام مدرسهٔ باب اَلقصر نامیده شده است (۲) .

۵- مدرسهٔ باقریّهٔ دربکوشک

آقای دکتر لطف اَلله هنرفر ، در گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، می نویسد : سردَرِ زاویهٔ درب کوشک ، که مورّخ به سال ۹۰۲ هجری ، از دوران حکمرانی أبو اَلمظفّر ، رستم بهادرخان آق قویونلو است ، تا سنوات أخیر در جای أصلی خود (محلّه در بکوشک) قرار داشته است ، و چون نزدیک به انهدام و ویرانی بوده ، در باغ چهلستون سردری بنا شده ، و کاشی های نفیس آن را به سردر جدید انتقال داده ، و نصب نموده اند . در مجاورت این سردر ، مقبره ای بوده ، که بسیاری از معاریف قرن نهم و دهم ، در آن مدفون بوده اند ، و اکنون جزء خانه ها شده است ، و یک شیر سنگی هم در آن محل بوده ، که شهرت محلّی دارد یک مدرسهٔ قدیمی که سابقاً تزئیناتی از نوع کاشی های معرّق داشته است ، به نام مدرسهٔ درب کوشک یا (باقریّه) در مجاورت سردَرِ مزبور و قبرستان سابق در بکوشک واقع شده ، که طلبه نشین است ، و فعلاً هیچ گونه تزئیناتی ندارد . کتیبهٔ سردَرِ این زاویه ، به خطّ ثلث سفید معرّق بر زمینهٔ کاشی لاجوردی ، حاکی از آن است که زاویهٔ درب کوشک و مقبرهٔ مجاور آن ، که از قرار معلوم ، گنبدی هم داشته ، در دورهٔ حکمرانی رستم بهادر خان آق قویونلو بنا شده ، کتیبه سردَر که به

۱- اَلکرام اَلبرره ، جلد ۱، صفحهٔ ۳۷۹

۲- دار اَلعلم شرق (مخطوط) ، صفحهٔ ۴۶

خطّ معین منشی و مورّخ به سال ۹۰۲ هجری می باشد ، به شرح زیر است ...(۱)

مدرسهٔ باقریّه درب کوشک ، به نام (مـدرسه باقریّه) یا (مدرسه درب کوشک) یا (مدرسه پاشـیر) یا (مدرسهٔ باب اَلقصـر) نیز ، نامیده می شود . برخی را اعتقاد بر این است که مدرسهٔ درب کوشک ، غیر از باقریّهٔ در بکوشک می باشد (۲).

جابری أنصاری می نویسـد : مدرسهٔ درب کوشک ، کاشـی کاری ممتازی داشـته ، و أشـعاری در عهد صـفویّهٔ بر کاشـی های آنتیك (قیمتی و عتیقهٔ) آن منقور شده ، که معلوم نگردید ، چگونه کاشی های سردر ، یک مرتبه از میان رفت (۳) .

مرحوم حاج سـیّد أسد اَلله شفتی مجتهد بزرگوار ، فرزند مرحوم سیّد شفتی ، این مدرسه را تعمیر نموده (۴) ، چنانچه سرپرست فعلی مدرسه ، حجه اَلإسـلام و اَلمسـلمین ، آقای حاج شـیخ محمّد حسـین رشتی (که از أحفاد دختری مرحوم سـیّد شفتی می باشند و در سالهای ۱۳۹۲ – ۱۳۹۳ قمری ، تعمیراتی أساسی أنجام داده اند (۵) .

مـدرسه درب کوشک ، درحال حاضـر ۱۶ حجره دارد، و یـک طبقه است و تزئینـات آن از کاشـی و آجر می باشـد ، و کـتیبهٔ سردَرِ مدرسه از بین رفته ، و کاشی های نفیس مدرسه ، به خارج ایران برده شده است (۶).

۱- گنجینّ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۳۵۸ – ۳۵۹

۲- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحهٔ ۷۸

۳- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۲۳۸

۴- تاریخ اصفهان و ری ، صفحهٔ ۲۳۸

۵- متأسـفانه در حـال أنجام مراحـل چاپ کتاب ، مرحوم آقای رشتی دار دنیا را وداع گفته انـد ، رحمه اَلله علیه ، و حشـره مع أولیائه اَلطّاهرین

۶- اظهارات آقای رشتی ، سرپرست مدرسه

در طرف غربی مـدرسه ، در پشت ساختمـان مـدرسه ، بقعه ای وجـود دارد که سازمـان میراث فرهنگی ، تعمیراتی بر روی آن أنجام داده ، و اظهار نظر شده که این قسمت ، از آثار دورهٔ تیموری می باشد (۱).

جوی آب در وسـط مـدرسه و درختهـای چنار بلنـد ، بر زیبائی مـدرسه افزوده است ، و خیابان جدیـد آلإحـداثی که از خیابان مسـجد سیّد به سوی دروازه دولت (میـدان امام حسـین علیه السـلام) کشـیده شده ، و به نام آیه اَللّه طیب نامیده شده ، موقعیّت محلّیِ مدرسه را أفزایش داده است .

حجرات مدرسـهٔ درب کوشک ، مسـکونی می باشـد ، و طلّاب آن در همین مـدرسه و سایر مدارس علمیّه ، از محضـر أساتید حوزهٔ علمیّه ، کسب علم می نمایند . از مدرّسین بزرگواری که در این مدرسه تدریس می نموده اند ، به عنوان نمونه می توان به شخصیّت های ذیل اشاره کرد .

۱- مرحوم حاج شیخ أبو اَلقاسم ، معروف به « حاج آخوند زفره ای » متوفّای ۱۳۵۲ قمری ، که در علوم أدبی ، مدرّسی بزرگ و نامدار بوده، و از عموم محلّات و مدارس علمیّه ، به محضر و جلسهٔ درس او حاضر می شده اند ، و أکثر علماء و فضلاء ، در مراحل أوّلیهٔ علوم حوزه ای (دورهٔ مقدمات و سطوح اَوّلیه) از محضر آن مدرّس عالیقدر ، استفاده می نموده اند .

مرحوم حـاج آخونـد زفره ای تألیفـاتی داشـته ، و در علوم غریبه و جفر و طلسـمات زحمـاتی کشـیده ، و موفقیّت هـائی داشـته است(۲).

۲-مرحوم حاج ملّا حسینعلی صدّیقین ، متوفّای ۱۳۶۸ قمری ، که علاوه بر علم

ص:۵۴

۱- اظهارات آقای رشتی ، سرپرست مدرسه

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان صفحهٔ ۱۰۰

و دانش ، مقام بزرگی در زمینهٔ زهد و تقوی و سلوك معنوی و ریاضات نفسانی داشته و از محضر حاج محمّد جواد بید آبادی ، استفاده های شایان ، در زمینهٔ مسائل اخلاقی و روحی برده ، و از مفاخر معنوی عالَم روحانیّت بوده است .

۳- مرحوم حاج شیخ محمّد حسین أشنی قودجانی ، که مجتهدی مبرّز و عالمی زاهد بوده ، و در حوزهٔ اصفهان و نجف ، تحصیل علم نموده ، و به مقام اجتهاد رسیده، و سالهائی در حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، به تدریس خارج فقه و اصول اشتغال داشته ، و در سال ۱۳۷۵ قمری وفات یافته است (۱).

۴- مرحوم میرزا علی أصغر شریف ، متوفّای ۱۳۸۴ قمری ، که در مدرسهٔ میرزا مهدی ، و أخیراً در مدرسهٔ درب کوشك ، تا آخر عمر تدریس سطوح فقه و اصول می نموده است .

آثاری از سابقهٔ مدرسهٔ دربکوشک

در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، نسخه ای از کتاب « سفینه اَلنّجاه » تألیف محمّد بن عبد اَلفتّاح تنکابنی (فاضل سراب) موجود است ، که آن را أبو اَلحسن بن میر یحیی کَسکری ، در روز چهارشنبه ۲۶ ربیع اَلثانی سال ۱۱۰۳ در مدرسهٔ دربکوشك به اتمام رسانیده است (۲) .

و نیز در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، نسخه ای از «اثولوجیا » ، موجود است که محمّد جعفر بن مختار مازندرانی ، آن را در ماه صفر ۱۰۸۸، در مدرسهٔ باقریّهٔ اصفهان نوشته است (۳) .

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۵۵۱

۲- فهرست کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، جلد ۱۰، صفحهٔ ۱۹۹۱

۳- دار العلم شرق (مخطوط) صفحهٔ ۴۹

و هم چنین شیخ محمّد صادق بن أبی اَلفتح اصفهانی ، در ابتداء تحصیل ، کتاب « مغنی اَللّبیب » و برخی از کتب درسیِ دیگر را ، در سال ۱۲۰۶ هجری ، در مدرسهٔ باقریّهٔ اصفهان نوشته است (۱).

و در کتابخانهٔ فرهنگ اصفهان ، (کتابخانهٔ عمومی) ، نسخه ای از کتاب کافی وجود دارد، که آن را علی مازندرانی ، در شوّال ۱۰۶۸ وقف بر کتابخانه مدرسه باقریّه نموده ، و تولیت آن را به «آقا سیّد محمّد کاظم بن سیّد سلطان حسین حسینی» واگذار نموده است ، و احتمالاً آقا سیّد محمّد کاظم ، متولی و مدرّس مدرسه نیز بوده است (۲) . به احتمال قوی ، به نظر می رسد ، که مراد از مدرسهٔ باقریّه ، همین مدرسهٔ باقریّهٔ در بکوشک باشد .

مدرسهٔ پاشیر دربکوشک

مقصود ، مدرسهٔ باقریّهٔ در بکوشک می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود

۶- مدرسهٔ تاج الملک

مدرسه ای است که ، أبونصر ، تاج اَلملک ابن بهرام اَلقوهی (کوهی) وزیر شمس اَلدّولهٔ دیلمی ، در اصفهان بنا کرد ، و در آن، علوم شرعی و سایر علوم تدریس می گردید (۳) . این مدرسه متعلق به أوائل قرن پنجم و وابسته به مکتب تشیّع می باشد .

۷- مدرسهٔ ترکها

این مدرسه ، در زمان حاضر به نام «مدرسهٔ امام هادی علیه السلام » نامیده می شود .

۱- ألکرام اَلبرره ، صفحهٔ ۶۳۵

۲- دار اَلعلم شرق (مخطوط) صفحهٔ ۴۹

۳- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۳۷ - ۳۸

أصل آن از دورۀ آق قويونلوها است و در دورۀ صفويّه تعمير شده ، و سپس در زمان قاجاريّه ، به وسيله حاج محمّد ابراهيم تاجر ، تعمير گشته و موقوفاتى بر آن معيّن گرديده (۱)، و در دورۀ بازسازى و تعمير مدارس دينيّه ، (پس از تهاجم پهلوى أوّل بر مراكز و مدارس دينى) به وسيلّۀ مرحوم آيه اَلله ، حاج آقا حسين خادمى ، و مرحوم آيه اَلله ، حاج سيّد عبد اَلحسين طيّب تعمير گرديد ، و محلّ سكونت طلاّب حوزه قرار گرفت ، و تاكنون ، معمور و مسكونى طلاّب مى باشد ، و صحن كوچكى با نماى كاشى كارى دارد، و يک طبقه است .

محلّ مدرسه ، محلّۀ درب كوشك و در نزديكى خيابان جديد اَلإحدائى است كه ، به نام آيه اَلله طيّب ناميده شده است .

با توجّه به گرايش مهمترين چهره هاى « آق قويونلوها » همانند : اوزون حسن نسبت به تشيّع ، و نيز با توجّه به باقى ماندن مدرسۀ تركها « امام هادى عليه السلام » در دورۀ حاكميّت مطلق تشيّع در اصفهان ، به خوبى معلوم است كه مربوط به تشيّع ميباشد . در مدرسۀ تركها شخصيّت هائى تحصيل علم نموده اند ، همانند :

۱- نويسنده محقّق ، آقاى أبو اَلقاسم رفيعى مهرآبادى ، كه صاحب تأليفات أرزشمندى همانند : آثار ملّى اصفهان و آتشكده أردستان و تذكره خط و خطّاطان مى باشد ، و از چهره هاى معروف و نويسندگان عاليقدر به شمار مى رود .

۲- نويسندۀ عاليقدر ، آقاى سيّد مصلح اَلدّين مهدوى ، صاحب تأليفات بسيار (۲) كه صاحب حق ، در زمينه شناساندن چهره هاى علمى و دينى اصفهان

۱- تاريخ اصفهان و رى ، صفحۀ ۲۴۵
۲- از قبيل رجال اصفهان ، دانشمندان و بزرگان اصفهان ، زندگينامۀ علاّمه مجلسى ، (دو جلد) تاريخ علمى و اجتماعى اصفهان (سه جلد) ، بيان اَلمفاخر (دو جلد) ، سيرى در تخت فولاد ، تاريخچه محلّۀ خواجو و شمار ديگرى از تأليفات أرزشمند

و معرّفی عظمت تاریخی و علمی این شهر بزرگ و أرزشمند ، می باشند .

۳- مرحوم حاج سیّد مصطفی « مؤیّد اَلأطبّاء » ، متوفّای ۱۳۷۳ قمری ، فرزند حاج سیّد محمّد تقی طبیب حسینی درب امامی ، که از أطبّاء معروف اصفهان بوده ، و عصرها ، در یکی از حجرات این مدرسه طبابت می نموده است (۱)

۸- مدرسۀ جعفریّه

یکی از مدارس بسیار مهم و أرزشمند شیعه در اصفهان ، که متعلّق به دوره های قبل از صفویّه می باشد ، و از نشانه های روشن تفکّر و اعتقاد شیعی در اصفهان ، در قرن هشتم به شمار می رود ، مدرسۀ جعفریّه است ، که در کنار بقعه و مزار امام زاده جعفر علیه السلام « جعفریّه » (واقع در خیابان هاتف فعلی) بوده است

این مدرسه ، به احترام و به مناسبت شخصیّت بزرگ علمی و اجتماعی و مبارزاتی عالِم شهید ، سیّد جعفر (مشهور به امامزاده جعفر) متوفّی و شهید در سال ۷۲۵ هجری ، تأسیس گشته ، و به نام « مدرسۀ جعفریّه » نامیده می شده است (۲) .

شاردن در سفرنامه خود می نویسد : سپس به مدرسۀ جعفریّه که با وجود قِدمت ساختمان ، بسیار زیبا است می رسیم . نقاط مهمّ این مسجد (مدرسه) از سنگ مرمر و کاشی بنا شده است (۳) .

این عبارت نشان می دهد که همانند بقعه جعفریّه ، ساختمان مدرسه ، از

۱- دارالعلم شرق (مخطوط) ، صفحۀ ۵۷

۲- دربارۀ بقعه جعفریّه ، و شخصیّت امامزاده جعفر ، در بخش « بقعه های علمی » بحث و بررسی داریم ، مراجعه شود

۳- سفرنامه شاردن ، صفحه ۷۵

استحکام و عظمت و زیبائی برجسته ای برخوردار بوده است .

و جابری أنصاری دربارهٔ این مدرسه می نویسد : و مقبرهٔ جعفریّه ، در صد و پنجاه ذرع تخمیناً ، فاصله با امامزاده اسماعیل علیه السلام است ، که گنبد و بقعه و ضریحی دارد ، که برابرش ، قبر سیّد مرتضی پدرش ، در آن صندوق است ، و این مقبره را بنائی عالی و وسیع بود ، و کاشیکاری معرّق ممتاز ، از بهترین کاشی کاریهای قدیم ، و مدرسهٔ بزرگ نیز جنب آن بود ، دارای حجرات و کاشی کاریهای شگرف ، که از همه کاشیها بهتر می نمود ، و آن مدرسه را مجاورین ، جزو خانه های خود نموده ، و کاشی ها نیز ، مانند سایر کاشی ها و عتیقه جات ، راه برونی گرفت ، و خود جعفریّه ، سیّد جعفر بن سیّد مرتضی (۱) و نسبش به سیّد حسن بن حسین بن محمّد بن علیّ بن اَلحسین می رسد ، که با امامزاده أحمد علیه السلام ، از نژاد حضرت امام محمّد باقر علیه السلام می باشند ، و شهامتی در سیّد بوده ، که روی سنگ قبرش نوشته ، صاحب شمشیر و قلم هر دو بوده ، و شجاع و پهلوان و رشید ، و پدر و پسر ، هر دو را شهید می نویسند ، و مقاماتی شامخ و ألقابی عالی ، برای آنها رقم می نمایند (۲) .

آثاری از دورهٔ آبادی و فعّالیّت علمی در این مدرسه ، باقی مانده است که ، ذیلاً به برخی از آنها اشاره می نمائیم :

۱- در میان کتب خطّی دانشکدهٔ حقوق ، نسخه ای از « لوایح جامی » ، به خطّ عبد الغفّار بن محمّد بن یحیی رشتی وجود دارد ، که در سال ۱۰۲۰ آن را در

۱- دربارهٔ نام پدر سیّد جعفر « در بخش بقعه های علمی » بحث نموده ایم ، و طبق دقت در نوشته سنگ قبر امامزاده جعفر ، نام پدر ایشان را « حسن » نشان داده ایم ، مراجعه شود

۲- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۱۹۰- ۱۹۱

مدرسه جعفریّه نوشته است (۱)

۲- در فهرست کتابخانهٔ مجلس شورای ملّی ، از نسخه ای از تفسیر « التّحریر » شرح تحریر مجسطی ، از نظام نیشابوری ، حسن بن محمّد (م - ۷۳۰) یاد شده ، که به خطّ نستعلیق ریز نوشته شده ، و کاتب آن در سال ۱۰۲۶، نسخه را در مدرسهٔ جعفریّه اصفهان نوشته ، و به پایان رسانیده است (۲) .

۳- نسخه ای از کتاب مطوّل به خطّ نسخ صادق بن أمین ، در کتابخانهٔ مدرسهٔ عالی سپهسالار وجود دارد ، به شماره ۱۰۵۹، که در سال ۱۰۵۰ ، در مدرسهٔ جعفریّه اصفهان نوشته شده است (۳) .

۴- در کتابخانهٔ ملّی ملک ، نسخه ای از قواعد اَلأحکام علاّمه حلّی وجود دارد، به شمارهٔ ۱۹۱۹، که به خطّ نستعلیق محمّد رضا بن قاضی محمّد چکانی می باشد ، و در سال ۱۰۵۳ در مدرسهٔ جعفریّهٔ اصفهان نوشته شده است (۴) .

مدرسه جعفریّه ، از زمان تأسیس تا دورهٔ صفویّه ، و سپس تا أوائل قرن چهاردهم ، باقی بوده ، چنانچه از عبارت مرحوم جابری أنصاری « متولّد ۱۲۸۷ و متوفّای ۱۳۷۶ قمری » بر می آید ، که نوشته است: (... و مدرسهٔ بزرگ نیز جنب آن بود ، دارای حجرات و کاشی کاری های شگرف ، که از همه کاشی ها بهتر می نمود ...) ، و پس از آن در أثر حوادث گوناگون ، بالأخص حاکمیّت و تهاجم ضدّ دینی حکومت پهلوی أوّل ، مدرسهٔ جعفریّه ویران گردیده ، و فقط بقعه جعفریّه و بقعه امامزاده مرتضی ، باقی مانده ، و بخش مهمّی از

۱- دار اَلعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۶۸، محیط أدب ، صفحه ۱۰۳

۲- فهرست کتابخانهٔ مجلس شورای ملّی ، جلد ۱۰، بخش چهارم ، صفحهٔ ۱۸۸۱

۳- فهرست کتابخانهٔ مدرسههٔ عالی سپهسالار ، جلد ۲، صفحهٔ ۴۲۱

۴- فهرست کتابهای خطّی کتابخانهٔ ملّی ملک ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۵۷۳

صحن و ساختمانهای متعلّق به جعفریّه ، به تصرّف غاصبین در آمده ، و بقعه ها نیز ، تقریباً متروکه گردیده بود .

در سال ۱۴۰۷ قمری ، پس از فوت بانوی صالحه ، و زاهدهٔ عابده « حاجیه خانم منصوره فقیه أحمد آبادی » (مادر نویسندهٔ کمترین) بنت مرحوم آیه اَللهِ ، حاج سیّد محمّد تقی موسوی احمد آبادی (صاحب کتاب مکیال اَلمکارم) و دفن آن سیّدهٔ صالحه ، در صحن امامزاده جعفر علیه السلام ، این کمترین (با کمك پدر و برادرانم) تعمیرات قابل توجهی را در مورد بقعه ها و صحن امامزاده أنجام دادم ، و بقعه ها از حالت متروکه در آمد، و پس از فوت پدر بزرگوارم « مرحوم آیه اَللهِ ، حاج سیّد مرتضی موحّد ابطحی قُدِسُ سره » در تاریخ نهم جمادی الثّانیه ۱۴۱۳ قمری (أیّام فاطمیّه) و دفن ایشان در بقعهٔ جعفریّه عَلَیْهِ اَلسَّلام ، تعمیرات ادامه یافت ، و هم اکنون ، مزار شریف دو امامزادهٔ بزرگوار ، مورد توجّه زائرین قرار گرفته ، و محلّ اجتماع و توسّل معنوی مردم با ایمان و ولایت می باشد .

۹-مدرسهٔ جلال الدّین مِنْکُبِرْنی

(۱)

مدرسه ای بوده که در سال ۶۲۰ هجری ، با هزینهٔ سه هزار دینار ، به وسیله جلال الدّین منکبرنی ساخته شده است (۲) .

۱۰- مدرسهٔ جلالی

در کتاب « ألمختارات من الرّسائل » که مجموعه ای از منشئات و فرامین وأحکام دیوانی و شرعی و عرفیِ قرنهای پنجم و ششم و هفتم هجری است ، از

ص:۶۱

۱- لقب جلال الدّین خوارزمشاه می باشد ، و تلفّظ و معنی دقیق کلمه ، هنوز معلوم نیست (به لغتنامهٔ دهخدا ، لغت مِنْکُبِرْنی مراجعه شود)

۲- تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۱۲۹

مدرسه ای به نام جلالی یاد شده ، که ضیاع آن ، اختلال پذیر شده بوده است (۱) .

۱۱- مدرسهٔ جوهان

در شمار مدارس قبل از صفویّه ، یکی نیز « مدرسه جوهان » ، نامبرده شده است (۲) . محلّهٔ جوهان ، یکی از محلّات اصفهان در قرن ششم و هفتم بوده ، و برخی از چهره های خاندان معروف شَفَرْوَه (شَفَرْوَه ، شَبْرُوِهْ) در آن سکونت داشته اند ، که از آن جمله است : أبو اَلبرکات ، رزق اَلله بن هبه اَلله ، متوفّای ۵۶۱ هجری ، و مدفون در مدرسهٔ جوهان (۳) .

از جملهٔ بالا استفاده می شود که ، مدرسهٔ جوهان ، در نیمهٔ قرن ششم موجود و مورد توجّه بوده است .

خاندان بزرگ و علمی شفروه و تشیّع

گرچه خاندان علمی شفر وه ، به تشیّع شهرت ندارند ، و بسیاری از شخصیّت های آنها ، در شمار پیروان مذاهب دیگر می باشند ، ولی با این حال ، برخی از چهره های آن خاندان ، از مفاخر شیعه می باشند ، و آثار دوستی و محبت شدید نسبت به أمیر اَلمؤمنین علی علیه السلام ، در بعضی دیگر ، نمایان و آشکار می باشد ، که ذیلًا به دو نمونهٔ جالب ، توجّه می نمائیم (۴) .

۱- ألمختارات من اَلرّسائل ، صفحه ۲۹۳

۲- مقاله دار اَللعلم شرق ، در مجموعهٔ محیط أدب ، صفحهٔ ۱۰۴

۳- مجلّه یادگار ، سال پنجم، شماره ۶ و ۷ صفحهٔ ۱۱۵

۴- برای آشنایی با خاندان شفر وه ، به مجلّه یادگار ، سال پنجم، شماره ۶ و ۷ و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۵۷ - ۵۸، و آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۸ و لغتنامهٔ دهخدا و فرهنگ معین ، تحت عنوان شفروه و شفروه ای ، مراجعه شود

شخصیّتی بزرگ و شیعه مذهب ، از خاندان شفروه

شیخ أبو اَلسّعادات ، أسعد بن عبد اَلقاهر بن أسعد اصفهانی ، که از مشایخ بزرگوارِ افتخار عالم تشیّع ، مرحوم سیّد رضی اَلدّین علی بن طاووس حلّی بوده ، از چهره های مبرّز شیعه و اصفهان ، و خاندان علمی شَفَرْوَه (شَفَرْوَه ، شَفَرْوَیْه) ، به شمار می رود . مرحوم حاج آقا بزرگ تهرانی در بارهٔ او می نویسد : أسعد بن عبد اَلقاهر بن أسعد بن سفرویه ، أبو اَلسّعادات اصفهانی ، (و شفروه به جای سفروه نیز نقل شده است) ، او مؤلف کتاب «رشح اَلولاء فی شرح اَلدّعاء » می باشد و از بزرگان مشایخ رضی اَلدّین ، علی بن طاووس است ، و کتابهائی دارد از قبیل : « مجمع اَلبحرین » و « مطلع اَلسّعادتین » و « اکسیر اَلسّعادتین » و ..... .(۱)

و شیخ حّر عاملی ، در أمل الأمل درباره او می نویسد : شیخ أسعد بن عبد اَلقاهر بن أسعد اصفهانی ، أبو اَلسّعادات ، عالمی فاضل و محقّق بوده ، و کتابهائی دارد که از آنها است ، کتاب «رشح اَلولاء فی شرح اَلدّعاء » و کتاب « توجیه اَلسّئوالات فی حل اَلإشکالات » و کتاب «جامع اَلدّلائل و مجمع اَلفضائل » و غیر اینها . علیّ بن طاووس از او روایت میکند ، و محقّق ، بزرگ ، خواجه نصیراَلدّین طوسی ، و میثم بن علی بحرانی ، در نزد او تحصیل علم نموده اند (۲) .

وصاحب أعیان اَلشّیعه ، آقا سیّد محسن امین جبل عاملی دربارهٔ او مینویسد : مولی أبو اَلسّعادات بن عبد اَلقاهر بن أسعد اصفهانی ، عالمی فاضل و بزرگوار و محقّق است ، علیّ بن موسی بن طاووس ، همهٔ کتب و اصول و مصنّفات را ، از او نقل می نماید ، چنانچه در أوّل « فلاح اَلسّائل »، تصریح

۱- طبقات أعلام اَلشّیعه ، الأنوار اَلسّاطعه (مربوط به قرن هفتم) ، صفحهٔ ۱۷

۲- أمل اَلأمل ، قسم دوم ، صفحه ۳۲

نموده است ، و کفعمی نیز از او نقل حدیث مینماید ، در حواشی کتاب « جنّه اَلواقیه » و غیر او، و او را با عنوان (اَلشّیخ اَلعالم) ستوده است ، و علاّمه مجلسی ، در جلد ۱۷ بحار او را یاد نموده ، و فرموده که او از أصحاب ما است (و از علمای شیعهٔ اثنی عشریّه می باشد) ... (۱) . و در کتاب اَلذّریعه آمده است:

« ألفائق علی اَلاربعین فی مناقب امیراَلمؤمنین عَلَیْهِ اَلسّلام » یا (کتاب اَلفائق) از أبی اَلسّعادات ، أسعد بن عبد اَلقاهر بن سفرویه اصفهانی ، چنانچه در بعضی نسخ است ، و شاید شقروه باشد ، که اسم یا لقب جدّ او است ... سیّد بن طاووس ، در کتاب (اَلطّرائف) گفته است که ، در این کتاب ، أحادیث صریحی است از پیامبر أکرم صَلّی اللَّهِ عَلَیْهِ وَ آلِه در مورد خلافت علی عَلَیْهِ اَلسّلام و مناقب بسیار أرزشمندی نقل نموده است ... و این أبو اَلسّعادات ، از مشایخ ابن طاووس می باشد (۲).

و نیز در کتاب اَلذّریعه است : « اکسیر اَلسّعادتین » ، از شیخ أبی اَلسّعادات ، أسعد بن عبد اَلقاهر اصفهانی ، که سیّد رضی اَلدّین علیّ بن طاووس حلّی ، همهٔ کتب و اصول و مصنّفات را در سال ۶۳۵ از او روایت کرده ، (چنانچه در أوّل فلاح اَلسّائل تصریح نموده است) (۳) . و هم چنین در کتاب اَلذّریعه آمده است

رشح اَلولاء فی شرح اَلدّعاء » یعنی دعا صَنَمَیْ قریش ، از شیخ أبی اَلسّعادات ، أسعد بن عبد اَلقاهر بن أسعد اصفهانی ، که سیّد رضی اَلدّین ، جمال اَلسّالکین ، علیّ بن طاووس ، و محقّق ، نصیراَلدّین طوسی و شیخ میثم بحرانی از او روایت

۱- أعیان اَلشّیعه ، چاپ جدید ، جلد ۳، صفحهٔ ۲۹۷

۲- اَلذّریعه ، جلد ۱۶ ، صفحهٔ ۹۰

۳- اَلذّریعه ، جلد ۲ ، صفحهٔ ۲۷۸

می نمایند ... (۱) .

و هم چنین در کتاب اَلذّریعه ، جلد ۴، پیرامون کتاب « توجیه اَلسّئوالات » و در جلد ۵ در مورد معرّفی کتاب «جامع اَلدّلائل » و در جلد ۲۰، به مناسبت ذکر « مجمع اَلبحرین و مطلع اَلسّعادتین » و در جلد ۱۰، صفحهٔ ۹ - ۱۰، و جلد ۸، صفحهٔ ۱۹۲، و جلد ۱۱، صفحهٔ ۲۳۶، و جلد ۱۳ ، صفحهٔ ۲۵۶ - ۲۵۷، در مورد کتاب « رشح اَلولاء، فی شرح دعاء صنمی قریش » ، مطالب جالبی آمده است .

حادثه ای جالب ، و أشعاری بدیع ، و شور و عشقی ریشه دار

یکی از چهره های خاندان شفر وه ، به نام حسین بن عبید اَلله نقل می کند که ، پدرش ، أبو اَلوفاء، عبید اَلله بن هبه اَلله ، متوفّای ۵۸۵ هجری ، که در علم و فضل وأدب ، از أعیان اصفهان بوده، و در فصاحت و بلاغت و ظرافت و لطافت ، در نظم و نثر ، مقامی بلند داشته است ، در ضمن سفر حج وارد بغداد می شود ، و روزی در مدرسهٔ ناجیهٔ بغداد ، به ذکر مناقب حضرت علی بن أبی طالب عَلَيْهِ اَلسَّلام می پردازد ، و در این هنگام ، مقارن غروب آفتاب بوده ، بالبداهه این اشعار را انشاء می نماید:

لاتَعْجَلی یا شَمْسُ حَتّی یَنْتَهی

مَدْحی لِفَضْلِ اَلْمُرْتَضی وَ لِنَجْلِه

یَثْنی عِنانَكِ إنْ غَرَبْتِ ثَناؤُهُ

أنَسیتِ یَوْماً قَدْ رُدِدْتِ لأجلِه

إنْ كانَ لِلْمَوْلی وُقُوفُكِ فَلْيَكُنْ

هَذاَ اَلْوُقُوفُ لِخَيْلِه وَ (۲) لِرَجْلِه

یعنی : عجله و شتاب نکن ای خورشید (برای غروب کردن) تا به پایان برسد ستایش من ، در مورد (علیّ) مرتضی و فرزندان او علیه السلام

۱- اَلذّریعه إلی تصانیف اَلشّیعه ، جلد ۱۱ ، صفحهٔ ۲۳۶

۲- مجلّهٔ یادگار ، سال پنجم ، شماره ۶ و۷، صفحهٔ ۱۱۴ و ۱۱۵

جمع میکنـد (و می گیرد) عنـان تـو را ، اگر غروب کنی ، ثنـای او (۱) آیـا فراموش کردهـای روزی را که به خـاطر او بـاز گردانده شدی (۲) .

اگر بـه خـاطر مـولی (در آن روز) توقّف کردی ، پس بایـد همیـن توقّف را (امروز) ، به خـاطر سـواره و پیـادهٔ او ، (که از خدمت گذران اویند) أنجام دهی .

این داسـتان جالب ، شور و محبّت و دوستی عمیق این دانشـمند و سخنور اصفهانی شفروه ای را ، نسبت به مقام و فضائل مولی اَلموحّـِدین امیراَلمؤمنین علی علیه السـلام ، به خوبی نشان می دهد ، و از نشانه های ارتباط قلبی مردم و علماء قدیم اصـفهان با مقام ولایت أهل اَلبیت علیهم السلام ، به شمار می رود .

مشـابه داسـتان یـاد شـده را ، سـبط بن جوزی ، در کتاب «تـذکره خواصّ اَلاُمّه » صـفحهٔ ۳۱، (چـاپ فرهاد میرزا) با مقـداری تفـاوت ، از أبی منصور مظفّر بن أردشـیر عبـادی واعظ ، نقل نموده است ، و نیز گنجی شافعی در کتاب «کفایه الطّالب » و ابن حجر هِیتمی در « ألصّواعق اَلمحرقه » و شـیخ سـلیمان حنفی قندوزی در « ینابیع اَلموده » و دیگران ، عین قضـیّهٔ سبط بن جوزی را نقل نموده اند (۳)

.مدرسه ای است در خیابان هارونیّه ، نزدیک به مزار شریف امامزاده

ص:۶۶

۱- اشـاره به این که عظمت معنوی ثناخوانی علی عَلَیهِم اَلسَّـلامُ ، آنقـدر است که نمی گـذارد تو غروب کنی ، و عنان گیر تو خواهد شد

۲- اشاره است به حدیث مشـهور ردّ شـمس (بازگرداندن خورشـید) برای علی عَلَیهِم اَلسَّـلامُ که در میان کتب شـیعه و سـنّی مشهور و معروف می باشد

۳- احقاق اَلحق (با تعلیقات آیه اَللہ مرعشی نجفی) ، جلد ۵، صفحهٔ ۵۲۲ - ۵۲۴

هارون ولایت علیه السلام و متّصل به مسجد علی و منارهٔ بزرگ مجاور آن ، که در حال حاضر معروف به ،

۱۲-مدرسهٔ حاج حسن

مدرسه حاج حسن می باشد ، و احتمال دارد که این مدرسه ، همان مدرسّ سلطان محمّد سلجوقی است (۱) که در زمان صفویّه تعمیرات و تغییراتی اساسی یافته است .

در سردر این مدرسه ، پس از بسم اَللّه اَلرّحمن اَلرّحیم و حدیث نبوی : أَنَا مَدِینَهُ الْعِلْمِ وَ عَلِیٌّ بَابُهَا ، نوشته شده است :

سرمایهٔ نجات بود مهر بوتراب

خواهی اگر نجات ، از او روی بر متاب

مدرسه حاج حسن دو طبقه است ، و أطراف آن حجرات و ایوانها قرار گرفته، و با آنکه از آثار تاریخی اصفهان به شمار رفته ، ولی دچار ویرانی شده ، و متروکه گردیده است .

نویسندهٔ آثار ملّی اصفهان ، در سال ۱۳۰۸ شمسی ، از این مدرسه دیدار نموده ، و برخی از محصّلین علوم جدیده و کمی طلبه ، در آن سکونت داشته اند ، و به نظر همین نویسنده ، ساختمان مدرسه ، اگر هم مربوط به زمان سلجوقیان باشد ، ولی شکّی نیست که کتیبهٔ آن (که در بالا ذکر گردید) از زمان صفویّه به بعد ایجاد شده ، و از همان موقع ، به عنوان مدرسهٔ حاجی حسن شهرت یافته است ، و قاعدتاً باید در زمان صفویّه به حالت ویرانی در آمده باشد ، تا حاجی حسن ، در صدد احیاء و تعمیر آن بر آمده باشد (۲).

حکیم و طبیب نامدار و عظیم اَلشّأن ، مرحوم آقا میرزا أبو اَلقاسم طبیب

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۳۷۹

۲- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۶۹

ناصر حکمت) متوفّای ۱۳۷۱ قمری (که در تقوی و فضیلت و علم و دانش و طبّ یونان ، علماً و عملاً سرآمد بوده و در این مدرسه به تدریس کتب طبّ قدیم و مداوای بیماران می پرداخته است (۱) و پدر این نویسندهٔ کمترین ، یعنی مرحوم آیه اَللّه ، حاج سیّد مرتضی موحّد ابطحی قُدِسُ سره متوفّای ۱۴۱۳ قمری ، از شاگردان پرتلاش و مورد علاقهٔ آن بزرگمرد در علم طب ، به شمار می رفتند .

۱۳- مدرسهٔ خواجه صدرالدّین علی طبیب

مدرسه ای است در روستای نصر آباد ، در مغرب اصفهان ، که بانی آن ، صدراَلدّین علی طبیب (جدّ اعلای مؤلف تذکره نصر آبادی) می باشد ، و آن را در قرن نهم ، در کنار خانقاه شیخ أبو اَلقاسم نصر آبادی ، بنا کرده است .

این مدرسه که با خانقاه ، با عنوان (تکیهٔ میان ده نصر آباد) اشتهار دارد ، قسمتی از کاشی های آن از بین رفته ، و در قسمت باقی مانده ، نام صدراَلدّین علی طبیب (بانی مدرسه) و تاریخ بناء (سنه أربع و خمسین و ثمان مأه) یعنی ۸۵۴ هجری، دیده می شود ، و هم چنین این اشعار : کمترین بندگان آستانش صدر دین

کرد سال هشتصد و پنجاه و پنج ، این یادگار

عَلَی اَللهِ فی کُلِّ اَلْأُمُورِ تَوَکُّلی

و بِالْخَمْسِ أصْحابِ اَلْکِساءِ تَوَسُّلی

مُحَمَّد اَلْمَبْعُوثِ وَ اَبْنَیْهِ بَعْدَهُ

وَ فاطِمَهَ اَلزَّهْراءِ و اَلْمُرْتَضی عَلی

دیده می شود (۲) و به طور وضوح مشخّص می شود که این مدرسه متعلّق به شیعه بوده است .

ص:۶۸

۱- دار اَلعلم شرق (مخطوط) ، صفحهٔ ۷۶

۲- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، از ۳۲۹ تا ۳۳۳ ، آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۸۲۰ - ۸۲۱

۱۴- مدرسۀ دوّم خواجه صدرالدّین علی طبیب

خواجه صدر اَلدّین علی طبیب ، علاوه بر مدرسه نصر آباد ، مدرسه ای در حوالی مسجد جامع قدیم ساخته ، و در جنب خانۀ میرزا هدایت اَلله طبیب ، که تا أوائل زمان میرزا طاهر نصرآبادی ، مؤلف « تذکر نصرآبادی » درگاه آن باقی بوده، و در اواخر کار ، أثری از آن باقی نمانده است (۱).

۱۵- مدرسۀ سوّم خواجه صدر الدّین علی طبیب

خواجه صدراَلدّین ، مدرسۀ دیگری هم در محله بابا قاسم در کوچه میرزا شریف حکیم ساخته ، و تا زمان میرزا طاهر نصرآبادی (که از أحفاد وی می باشد) باقی بوده است (۲) . این دو مدرسه نیز ، متعلّق به شیعه بوده است .

۱۶- مدرسۀ خواجه ملک « مدرسۀ شیخ لطف الله »

این مدرسه در جوار مسجد شیخ لطف اَلله ، و میدان بزرگ نقش جهان بوده است . جنوب آن متّصل به مسجد شیخ لطف اَلله ، و شمال آن تا محلّ فعلی سرای بیگدلی (واقع در خیابان حافظ) امتداد داشته ، و در نتیجه ، از نظر وسعت و مساحت زمین ، بسیار بزرگ بوده است .

به نظر عدّه ای از صاحب نظران مسائل تاریخ و جغرافیای اصفهان ، مدرسه خواجه ملك ، همان مدرسه شیخ لطف اَلله است ، که شماری از نسخ خطّی موجود در کتابخانه های معاصر ، در آن مدرسه نوشته شده است ، و به مناسبت سرپرستی و تدریس شیخ لطف اَلله میسی در آن ، به نام آن بزرگمرد نامیده شده ،

۱- تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۱۸۰

۲- تاریخ مدارس ایران ، صفحۀ ۱۸۰

ولی در مقابل ، برخی دیگر از نویسندگان ، احتمال قوی داده اند که ، مدرسهٔ شیخ لطف اَلله ، در جنوب مسجد شیخ لطف اَلله ، و مدرسهٔ خواجه ملک ، در شمال مسجد بوده است .

آقای سیّد مصلح اَلدّین مهدوی می نویسند : به نظر نویسنده ، دو مدرسه در طرفین مسجد شیخ لطف اَلله قرار داشته است ، آن که به سمت جنوب بوده ، مدرسهٔ شیخ لطف اَلله است ، که فعلاً کاروانسرای مخروبه ای است ، و آن که در جهت شمال قرار دارد ، (سمت چپ کسی که روبروی دَرِ مسجد می ایستد)، مدرسهٔ خواجه ملک نام داشته است (۱).

و سیّد عبد اَلحجّه بلاغی می نویسد : ...، و نیز مدرسه خواجه ملک ...، ومدرسهٔ شیخ لطف اَلله ، قرینهٔ او ، که ألان کاروانسرا شده (۲) .

و نویسندهٔ کمترین ، نظریّهٔ أوّل را ترجیح می دهم ، و بر این مبنی بررسی خود را دنبال می نمایم .

أصل مدرسهٔ خواجه ملک ، متعلّق به قبل از صفویّه است (۳) ولی خواجه ملک ، که از بزرگان اصفهان بوده ، و در زمان شاه اسماعیل صفوی زندگی میکرده ، مدرسه را توسعه می دهد ، و سرائی هم در کنار او بنا میکند (۴) .

مدرسهٔ خواجه ملک ، همان طوری که از نظر مساحت و وسعت برجستگی داشته ، از نظر علمی و معنوی نیز ، از اهمیّت فوق اَلعاده برخوردار بوده ، تا آنجا که بسیاری از شخصیّت های علمی و دینیِ آن زمان ، از طلبه ها و تربیت

۱- دار اَلعلم شرق (مخطوط) ، صفحهٔ ۱۵۷

۲- أنساب خاندانهای مردم نائین ، صفحهٔ ۱۲۳

۳- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۶۵۷ و دار اَلعلم شرق (مخطوط) صفحهٔ ۱۰۱

۴- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحهٔ ۸۲

شده های این مرکز علمی و حوزه ای بوده اند .

صاحب روضات اَلجنّات ، که خود چهره و شخصیّت بزرگ علمیِ اصفهان ، در زمان خویش بوده، و نظری بلند دارد، در دو قسمت از کتاب نفیس «روضات اَلجنّات » به تعریف و تمجید از این مدرسه می پردازد ، که ذیلاً بیان می نمائیم :

۱- در قسمت شرح حال شخصیّت برجسته و بارز شیعه و حوزهٔ اصفهان ، یعنی محقّق عظیم اَلشّأن و استاد اَلکل ، آقا حسین خوانساری قُدِسُ سره متوفّای ۱۰۹۹ هجری ، و محلّ تحصیل آن بزرگمرد ، می نویسد :

وَنَزَلَ فی مَدْرَسَهِ خواجه مَلِک، اَلَّتی هِیَ بِجَنْبِ مَسْجِدِ اَلشَّیْخ لُطْفِ اَللهِ ، اَلواقِع فی مِیدْانِ اَلشّاه ، وَهِیَ مِنْ أکْثَرِ مَدارِسِ اَلْبَلْدَهِ اَلْمُشارِ إلَیْهِ ، بَرَکَهً وَ أوْفَرِها تَأثیراً ، فی بُلُوغِ طَلَبَهِ اَلْعُلُوم إلی مَعارِجِ اَلْعِلْم وَ اَلْیَقینِ وَقَدْ بُنِیَتْ مِنْ قَبْلِ ظُهُورِ اَلدَّولَهِ اَلصَّفَوِیَّهِ أوْ فی أوائِلِ تِلْکَ اَلدَّوْلَهِ ... وَکانَتِ اَلْمَدْرَسَهُ اَلْمَوصُوفَهُ مُنْذُ بُنِیَتْ مَحَطّاً لِرِحالِ أکابِرِ اَلْفُضَلاءِ وَ مَجْمَعاً وَ مُحْتَشَداً لأعاظِمِ اَلْعُلَماءِ وَاَلْفُقَهاءِ ... فَبَقِیَ اَلأقا حُسَیْنُ اَلْمَذْکُورُ ، هُنالِکَ مَشْغُولاً بِالإفاضَهِ وَ اَلإرْشادِ ، ما غَبَّ إستِفاضَتُهُ عَلی حَسَبِ اَلمُرادِ ، مِنْ مَیامِنِ أنْفاسِ کُلِّ اُسْتادٍ (۱).

چنانچه ملاحظه می نمائید ، در این عبارات جالب ، مدرسهٔ خواجه ملك پربرکت ترین و مؤثّرترین مدارس ، در رساندن طلّاب علوم دینیّه ، به مرتبه های بلند علم و یقین معرّفی گردیده ، و توضیح داده شده ، که این مدرسه از ابتداء تأسیس ، محلّ بار فرود آوردن بزرگترین فضلاء ، و محلّ اجتماع بزرگترین فقهاء و شخصیّت های علمی بوده است ، و مرحوم آقا حسین خوانساری هم در این مدرسه ، علاوه بر استفادهٔ علمی از أساتید بزرگ ، شخصاً به تدریس وأفاضه می پرداخته است .

۱- روضات اَلجّنات ، چاپ قدیم ، صفحه ۱۹۶

۲ – در بخش شرح حال و معرّفی عالم عظیم اَلشّأن ، مولی محمّد زمان بن مولی کلبعلی تبریزی (از علماء نیمهٔ أوّل قرن دوازدهم) که از شاگردان بزرگ علّامه مجلسی و آقا حسین خوانساری و شیخ جعفر قاضی رضوان اَلله علیهم بوده ، مطالبی می نویسد ، که مفادش چنین است : او صاحب تصنیف های متعدّده است که از آن جمله ، شرح بر « زبده اَلاصول » شیخ بهائی و ...، و نیز « فرائد اَلفوائد ، فی أحوال اَلمدارس و اَلمساجد » (۱) می باشد .

این کتاب را در روزگاری که این بزرگمرد ، در مدرسه شیخ لطف اَلله (۲) وارد شده ، و امور مدرسه ، از طرف سلطان ، به ایشان واگذار گردیده بوده ، تألیف نموده است .

۱– نسخه کتاب فرائد اَلفوائد ، که مورد استفادهٔ صاحب روضات اَلجنّات بوده ، در دسترس محقّقین متأخّر نبوده است ، تا آنجا که گمان میرفته نسخهٔ آن از بین رفته باشد ، تا آن که آقای ایرج افشار ، به نسخهٔ منحصر به فرد این کتاب ، در کتابخانهٔ پادشاهی برلین ، برخورد می نماید ، و ضمن مقاله ای ، آن را مورد معرّفی قرار داده ، و در ضمن آن مقاله می نویسد : این کتاب ، که رساله ای است به فارسی ، در أحوال مدارس و مساجد ، و در باب تعلیم و تربیت اسلامی است ، و علی اَلظاهر ، کتابی است مستقل و یکتا در زبان فارسی ، با مزایائی از قبیل بعضی اطلّاعات تاریخی مربوط به اصفهانِ دورهٔ صفوی ، و علماء آن عهد ، و تألیف شخصی است به نام (محمّد زمان بن کلبعلی تبریزی) که خود ساکن مدرسهٔ خواجه ملک بوده ، و در سال ۱۱۲۲ از تألیف آن فارغ شده است . وی (ملّا محمّد زمان) راجع به مدرسهٔ خواجه ملک ، در فصل ششم کتاب ، می نویسد : این مدرسه در نزد فرقهٔ محقّه (یعنی شیعهٔ اثنی عشریّه) چون مدرسهٔ نظامیّه است ، پیش أهل سنّت (تاریخ فرهنگ اصفهان صفحهٔ ۲۶۵ – ۲۶۶)

۲– به اعتبار این که در زمان مرحوم شیخ لطف اَلله میسی ، مدرسهٔ خواجه ملک ، زیر نظر آن بزرگمرد بوده ، مدرسهٔ شیخ لطف اَلله می نامند

نویسنده ، در کتاب یاد شده ، در تعریف و تمجید از مدرسهٔ نامبرده ، مبالغهٔ بسیار نموده ، و بخشی از برکات این مدرسه ، که خود نویسنده تجربه نموده ، و آثار لطیفی که در تربیت طلاّب داشته (۱) ذکر نموده است (۲)، آنگاه عده ای از شخصیّت های برجستهٔ علمی و دینی ، که در این مدرسهٔ مبارکه تربیت گردیده ، و به ترقّیات کامله رسیده اند ، یاد میکند ، و ما نیز ، همانها را بر می شمریم :

۱- (استاد اَلفقهاء و اَلحکماء ، محقّق نامدار) آقا حسین خوانساری قُدِسُ اَلصِرُه

۲- مولی ، شمس اَلدّین گیلانی ، صاحب حاشیه بر شرح حکمه اَلعین و بر حاشیهٔ خفری بر حاشیهٔ قدیم .

۳- مولی حسن گیلانی ، که در آن عصر، در فضیلت و تقوی ، نظیر نداشته است ۴- ملاّ مراد تفرشی ، صاحب حاشیهٔ بر فقیه و مختلف ، و دیگر آثار تألیفی . ۵- أمیر سیّد حسین عاملی ، صاحب تألیفات گرانقدر ، همانند رسالهٔ جمعه . ۶- مولی علی قلی خلخالی ، که أدیبی ماهر بوده است . ۷- زبده اَلمحقّقین و أسوه اَلسّالکین ، مولی رجبعلی تبریزی

۸- أمیر قوام اَلدّین طهرانی ، که شاگرد مولی رجبعلی تبریزی ، و مؤلف کتاب عین اَلحکمه بوده است .

۹- عمده اَلزّهاد، مولی موسی طبسی

۱۰- فرزند عزیز او ، حاج محمّد مؤمن ، صاحب کتاب مناهج اَلعرفان (که به نظر صاحب روضات اَلجَنّات ، وی از أجلاّء عرفاء متأخّرین بوده ، و کتابش بزرگ ،

۱- وَقَدْ بالَغَ فی اَلثَّناءِ عَلی تِلْکَ اَلْمَدْرَسَهِ اَلْمُبارَکَهِ وَ أشارَ فیهِ إلی نَبْذَهٍ مِنْ بَرَکاتِهَا اَلْمُجَرَّبَهِ ، وَ مَیامِنِ تَأثیراتِهَا اَللَّطیفَهِ فی حَقِّ اَلطَّلَبَهِ ...

۲- روضات اَلجنّات ، چاپ قدیم ، صفحهٔ ۲۸۸ - ۲۸۹

و در دو مجلّد میباشد ، که در زمینهٔ خودش ، همانند ندارد) .

۱۱- میراسماعیل خاتون آبادی ، صاحب بقعه و تکیه معروفه در تخت فولاد

۱۲ - فرزند او ، علاّمه ، رئیس فضلاء زمان ، میر محمّد باقر خاتون آبادی

۱۳ - مولی محمّد صالح استر آبادی

۱۴- مولی چلبی موصلی

۱۵ - مولی محمّد حسین بروجردی

۱۶- مولی سعدی رشتی

۱۷- مولی محمّد علی طهرانی (۱) ، آنگاه صاحب روضات ، می فرماید : و از جملهٔ فضلاء بزرگی که در مدرسهٔ خواجه ملک تحصیل علم کرده اند، همانا فاضل محقّق ، و متکلّم حکیم ، و فقیه بارع أدیب ، مولی أبو اَلقاسم بن محمّد ربیع جرفادقانی (۲) صاحب تصنیفات بسیار ، و حواشی لطیف بر بسیاری از کتب معقول و منقول می باشد .

سرگذشت مدرسهٔ خواجه ملک

مدرسه خواجه ملک ، در دورهٔ شاه عباس أوّل تعمیر گردیده ، و استادیِ رسمی آن به شیخ لطف اَللہ میسی واگذار شده بوده است (۳) .

وسعت و گستردگی صحن مدرسهٔ خواجه ملک تا آنجا بوده ، که به خاطر آن در هنگامی که مسجد شیخ لطف اَللہ را که از مساجد بسیار شکوهمند و زیبای اصفهان است تأسیس میکنند ، صحنی برایش در نظر نمی گیرند و صحن مدرسه

۱- روضات اَلجنّات ، صفحهٔ ۲۸۸

۲- جرفادقان معرّب گلپایگان میباشد (فرهنگ معین)

۳- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۸۴

خواجه ملک را ، جانشین صحن جداگانه برای مسجد قرار میدهند .

مدرسهٔ خواجه ملک ، در أثر حوادث تاریخی پس از حکومت صفویّه از بین رفته ، و محلّ آن به صورت خانه های مسکونی و محلّ کسب و کار در آمده است

آثاری از مدرسهٔ خواجه ملک

در میان کتابهای باقی مانده از دوره های گذشته ، نسخه های أرزشمندی ملاحظه می شود، که در این مدرسه نوشته شده ، و زینت بخش کتابخانه های معتبر معاصر می باشد ، که ذیلاً به برخی از آنها اشاره می شود .

۱- نسخه ای از «تهذیب اَلوصول الی علم اَلاصول » علاّمه حلّی را ، یکی از علماء ، به نام أبو اَلقاسم بن محمّد بن میرزا علی گلپایگانی، در دههٔ آخر رمضان ۱۰۴۴ هجری، در مدرسهٔ شیخ لطف اَلله ، به خطّ نستعلیق نوشته است (۱).

۲- نسخه ای از « شرائع اَلإسلام» محقّق حلّی را ، عبد اَلقادر بن حیدر قهپائی، در مدرسهٔ شیخ لطف اَلله ، تحریر نموده است (۲) .

۳- نسخه ای از « ألتّلخیص » ابن رشد أندلسی را شخصی به نام گدا علی مشهدی ، در مدرسهٔ شیخ لطف اَلله اصفهان ، در پنجشنبه دوازدهم جمادی اَلأولی ۱۰۷۴ به پایان رسانیده است (۳) .

۴- نسخه ای از « قواعد » شهید أوّل را ، محمّد قاسم بن أحمد طبرستانی ما پطری ، در مدرسهٔ شیخ لطف اَلله میسی عاملی ، در سال ۱۰۶۹ هجری نوشته

ص:۷۵

۱- فهرست کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، جلد ۸، صفحهٔ ۴۸۱

۲- فهرست نسخه های خطّی کتابخانهٔ مسجد اعظم قم ، صفحهٔ ۲۳۴)

۳- فهرست کتابهای خطّی کتابخانهٔ ملّی ملک ، جلد ۱، صفحهٔ ۱۶۷

و ۷۶) و ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه علمیه اصفهان که

ج ۲)

است (۱) .

۵- نسخه ای از « شافیه » (در علم صرف) را ، محمود بن محمّد کاظم اصفهانی ، در مدرسهٔ شیخ لطف اَلله ، به خطّ نستعلیق نوشته است (۲) .

مدفن ابن سینا ، نزدیک مدرسهٔ خواجه ملک

پس از آنکه تحقیق و بررسی اینجانب دربارهٔ مدرسهٔ خواجه ملك پایان یافت ، و مقالهٔ مربوط به آن را تکمیل نمودم ، به مقاله ای محقّقانه از استاد محقّق و نامدار ، مرحوم جلال اَلدّین همایی برخوردم ، که در مورد بوعلی سینا و رابطه اش با اصفهان ، تهیّه شده ، و در جلد دوّم جشن نامهٔ ابن سینا (از سلسله انتشارات انجمن آثار ملّی) به چاپ رسیده است . در این مقاله ، بخشی دارد که مناسب با این قسمت می باشد ، و ذیلاً درج می گردد :

مدرسهٔ خواجه ملك (به فتح میم و کسر لام) در قسمت شرقی میدان شاه ، أوائل بازار آهنگران ، جنب مسجد شیخ لطف اَلله ، از مدارس طلبگی بسیار قدیم اصفهان ، محلّ تحصیل جماعتی از علماء بزرگ بوده، و در فتنهٔ أفاغنه ، خرابی کلّی بدان راه یافته ، تا کم کم خراب شده ، و در این أواخر زمین آن به خرید و فروش رفته ، أکنون محلّ آن به نام « تیمچهٔ شیخ حیدر » معروف است . با این وصف ، خوشبختانه هنوز از بقایای عمارات قدیمش ، دو حجره در سمت شمال صحن بزرگ تیمچه موجود است ، به علاوهٔ دو سه محلّ سنگ کاری و آجرکاری که وضع بنای قدیم را حکایت می کند، و از روی أطلال (نشانه های) باقی مانده معلوم می شود، که اَصل بِناء، متعلّق به دوره های قدیم قبل از صفویّه است .

ص:۷۶

۱- فهرست نسخه های خطّی کتابخانهٔ مسجد اعظم قم ، صفحهٔ ۴۴۴

۲- یادداشتهای آقای مهدوی به نقل از فهرست کتابخانهٔ رضویهٔ قم ، صفحهٔ ۴۸

وضع این مدرسهٔ را در حالتی که مخروبه و خالی از سکنه بود ، خودِ این بنده و بسیاری از أهالی اصفهان که سنّتشان کمتر از پنجاه نباشد ، تا این أواخر دیده ایم

چون از مسجد شیخ لطف اَللّه ، وارد بازار آهنگران می شوی ، به فاصلهٔ حدود پنجاه قدم ، مدرسهٔ خواجه ملک در ضلع شرقی بازار واقع بود .

درب بزرگ مدرسه ، در طرف شمالی کوچه باز میشد ، که به « محلّهٔ تحت گنبد » راه داشت ، در جلوخان مدرسه ، طاق مرتفع زیبائی بود ، مقابل درب مدرسه در ضلع جنوبی کوچه ، که پشت « مسجد شیخ لطف اَللّه » می شود ، سردابِه ای وجود داشت ، که آن را نیز ، « مقبرهٔ أبوعلی سینا » می گفتند .

سردابِه ، از بین رفته ، و تغییرات کلّی در آن واقع شده ، أما محلّ آن در حال حاضر ، قسمتی پشت دکّه أنبرسازی است ، که پهلوی درب تیمچهٔ شیخ حیدر

مدرسهٔ خواجه ملک قدیمی) واقع شده است ، و قسمتی از آن سردابِه نیز ، به ولایت شرعیّه مرحوم حاج شیخ جمال اَلدّین مسجد شاهی (مجتهد و روحانی معروف) که امام جماعت مسجد شیخ لطف اَللّه بود، جزو مُتَوَضَّأ و حوضخانهٔ آن مسجد گردید .

خلاصه آنکه ، آن سردابِه نیز به «مدفن أبوعلی سینا » اشتهار داشت (۱) و هنوز أشخاصی در آن محلّ هستند ، که وضع بنای مدرسهٔ خواجه ملک و سردابِهٔ مجاور آن ، و شهرت آن را به «مقبرهٔ أبوعلی سینا » خوب به خاطر دارند .

یکی از فضلای منسوب به حاج شیخ جمال اَلدّین ، برای بنده حکایت کرد ، که چون برای ساختن مُتَوَضَّأ و حوضخانهٔ جدید مسجد شیخ لطف اَللّه ، در این

۱- هم چنانکه گنبد مدرس ابن سینا در محلّهٔ دردشت اصفهان به مدفن ابن سینا اشتهاری دارد (صفحهٔ ۲۸۷ از کتاب جشن نامهٔ ابن سینا جلد ۲) .

حول و حوش ، کند و کوب می کردند، به سردابهٔ بزرگ آجری رسیدند ، که در وسط آن قبری مجلّل با سنگ لوح قدیمی به خطّ کوفی بود ، أهل فّن خواندند و معلوم شده که « مدفن شیخ اَلرّئیس أبوعلی سینا » همین جا است ، امّا دانسته نشد که با سنگ قبر چه معامله کردند ؟ (۱) .

مقاله مفصّل (رابطه ابن سینا با اصفهان) که توسط استاد جلال اَلدّین همائی ، (که محقّقی بزرگ دربارهٔ تاریخ اصفهان و بزرگان آن می باشد) تهیه ، و در جشن هزارهٔ ابن سینا ، در تاریخ یکشنبه پنجم اردیبهشت ماه ۱۳۳۳ (۲۱ شعبان ۱۳۷۳ قمری) به صورت سخنرانی ، توسّط آن بزرگمرد ایراد گردیده است .

۱۷- دار السّیاده

سلطان محمود ، غازان بن أرغون خان مغول ، (برادر سلطان محمّد خدابنده) از دوستداران خاندان عصمت و طهارت علیه السلام بود ، و در سال ۷۰۲، از مذهب أهل سنّت فاصله گرفت، و به مذهب حقّ شیعهٔ امامیّه روی آورد (۲) و همین أمر سبب شد که ایلخانان ایران ، نه تنها قبول اسلام نمودند ، بلکه در عهد جانشین غازان ، به تشیّع گرویدند، و خود مروّج آداب اسلامی شدند (۳) .

غازان خان ، دو نوبت پیامبر أکرم صلی الله علیه وآله را به خواب دید ، و آن حضرت ، توجّه او را نسبت به أمیراَلمؤمنین و امام حسن و امام حسین علیهم السلام معطوف نمودند ، و در بیداری هم ، آثار و برکات زیادی را در اثر عنایت و توجّه به أهل البیت علیهم السلام دریافت نمود ، و به همین جهت ، توجّه به سادات و فرزندان

۱- جشن نامه ابن سینا ، جلد ۲، صفحه ۲۸۹ - ۲۹۰

۲- مجالس اَلمؤمنین ، قاضی نوراَلله تستری ، ج ۲، ص ۲۵۴ ، به نقل از تاریخ حافظ أبرو

۳- فرهنگ معین جلد ۵، صفحهٔ ۱۲۳۴

پیامبر صلی الله علیه وآله را، در متن فعّالیّت های اجتماعی خود قرار داد ، و « مدارس » و «مساجد » و « دار اَلسّیادهائی » را تأسیس نمود ، که از جمله در اصفهان و شیراز وبغداد و تبریز و کاشان و چندین شهر دیگر (۱) داراَلسّیاده هائی تأسیس نموده ، و موقوفه هائی برای آنها قرار داد، که سادات و ذراری رسول اَللّه صلی الله علیه وآله در آن اجتماع نمایند ، و از درآمد آن موقوفه ها ، بهره مند گردند (۲).

دار اَلسّیاده ها ، که یکی از آنها در شهر اصفهان تأسیس گشته ، منزلگاه سادات و نقباء و أشراف ، و محلّ تعلیم و تعلّم أولاد حضرت علی عَلَیْهِ اَلسَّلام بوده ، و بدین جهت ، باید داراَلسیاده را ، در شمار مدارس اصفهان به شمار آورد ، و ظاهراً این دار اَلسّیاده ، در قتل عام تیمور و خرابی های او ، ویران گردیده است (۳) .

در کتاب تاریخ زنجان ، به نقل از مرحوم علاّمهٔ مجلسی ، نقل شده که در اصفهان چند موضع وجود دارد، که در زمان شاه خدابنده بناشده ، و أسامی أئمّهٔ اثنی عشر ، بر کتیبه های آنها نقش بسته ، و ثبت شده است ، که از جملهٔ آنها ، مسجد جامع قدیم میباشد ، که در سه موضع آن ، أسامی آنها ثبت گردیده ...، و از جمله ، «منار داراَلسّیاده » است ، که غازان خان برادر شاه خدابنده ، او را إحداث کرده، و خود خدابنده ، او را به اتمام رسانیده است (۴) .

این مطلب نشان میدهد که ، داراَلسّیاده نه تنها از نظر ساختمانی ، دارای

۱- دار اَلعلم شرق (مخطوط) ، صفحهٔ ۱۰۵ ، تعداد داراَلسّیاده ها را ده عدد شمرده است (به نقل از نفایس اَلفنون)

۲- مجالس اَلمؤمنین ، جلد ۲، صفحهٔ ۳۵۵

۳- دار اَلعلم شرق (مخطوط) صفحهٔ ۱۰۵ ، به نقل از مجلّهٔ نامه آستان قدس شماره ۳۸

۴- تاریخ زنجان ، صفحهٔ ۱۹۸

اهمیّت و عظمت بوده (تا آنجا که برای آن مناره ایجاد شده) بلکه با نقش بستن نام أئمّه اثنی عشر ، شعار تشیّع بر آن حاکم بوده ، و ظهور داشته است .

مدرسهٔ دردشت

مراد ، مدرسه سلطان بخت آغا است ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

۱۸-مدرسهٔ درویشان

این مدرسه ، در محلّه خواجو ، مجاور قبر شاه حسن بوده است ، ولی در این زمان أثری از آن وجود ندارد (۱).

احتمال دارد این مدرسه ، همان مدرسهٔ شاه حسن « اوزون حسن » باشد ، و به علّت سکونت درویشان در او ، به این نام نامیده شده باشد ، و بنابراین ، از مدارس شیعه به شمار می رود .

۱۹- مدرسهٔ سلطان بخت آغا از نشانه های مهمّ تشیّع در اصفهان

در محلّهٔ دردشت ، سردری بلند و دو مناره وجود دارد ، در کنار گنبد و مقبرهٔ سلطان بخت آغا ، که حاکی از وجود مدرسه ای بزرگ و بنای مفصّل ، و مجموعه ای گسترده است ، که در طول زمان و در أثر حوادث تاریخی ، از بین رفته است .

سازندهٔ مدرسه ، « خان سلطان » مشهور به « سلطان بخت آغا » دختر أمیر غیاث اَلدّین کیخسرواینجو (مقتولهٔ در ۷۶۰ هجری) است ، که پس از کشته شدن ، در بقعه ای که به نام او است ، و گنبدی زیبا و جالب دارد، و متّصل به دو منارهٔ

۱- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۶

در دشت میباشد ، مدفون گردیده است ، و بر قبر او سنگ یکپارچهٔ سماق نفیسی می باشد ، که خود او در زمان حیاتش ، در سال ۷۵۳ هجری دستور داده آماده کنند ، و بر روی آن کتیبه ای را حجّاری نمایند .

دو منارهٔ دردشت ، که قسمت بالای آنها خراب شده ، بر فراز سردَرِ بلندی به ارتفاع حدود پانزده متر قرار گرفته ، و ارتفاع باقی ماندهٔ دو مناره ، از سطح پشت بامِ آن ، بیش از هشت متر نیست ، و مجموعاً حکایت از ساختمانهای گسترده و مفصّلی دارد ، که پشت این سردَرْ قرار داشته، و در أثر حوادث نامعلومی از بین رفته است .

آقای دکتر لطف اَلله هنرفر ، که چهره ای پرکار در زمینهٔ شناخت و معرّفی آثار باستانی و تاریخی می باشد ، در کتاب گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان می نویسد

به طوری که معمّرین ساکن در أطراف این بنای تاریخی ، برای نگارنده نقل کرده اند ، تا یک قرن پیش (أواخر قرن سیزدهم هجری قمری) هم، اطاقهای ویرانهٔ أطراف مدرسهٔ دردشت ، که مناره ها و سردر فعلی ، مدخل آن محسوب میشده ، باقی بوده است ، و تدریجاً ضمیمهٔ خانه های أطراف شده ، و تا یک قرن پیش ، به صورت تکیه ، محلّی برای اجتماع مردم محلّه دردشت بوده است . در أطراف گردنهٔ گنبد آرامگاه سلطان بخت آغا نیز، آثاری مشاهده می شود ، که اتّصال بقعه را به بناهای دیگر، در أطراف آن ، می رساند، و چنین استنباط می شود که ، باقی ماندهٔ آثاری از یک مجموعهٔ ساختمانیِ مفصّل و وسیع بوده ، که به احتمال قوی ، بانی ساختمان آن ، خودِ (سلطان بخت آقا) و یا شوهر او « سلطان محمود آل مظفّر » بوده است . بقعهٔ فعلی ، از طرف ضلع شمالی ، راهی به داخل مدرسه داشته است ، که فعلاً مسدود می باشد ، و ترتیب ساختمان بقعه ، در مجاورت سردر ، و راه داشتن آن به مدرسه ، باز مؤیّد این

مطلب است که ، ساختمان مناره ها و سردَرِ فعلی مدرسه نیز ، از اقدامات خود سلطان بخت آغا بوده است (۱). یک نام تاریخی از این محلّ، که تا این عصر باقی مانده ، نام شوری است ، که هم اکنون ، حمّام شوری نزدیک این بناء و « امامزاده شوری » (امامزاده عبداَلله) به این نام موجود است ، و احتمال داده شده ، مدرسهٔ متصّل به مناره های در دشت هم « مدرسهٔ شوری » نام داشته است (۲) .

مدرسهٔ در دشت ، از مدارس متعلّق به شیعه است

گرچه با توجّه به سوابق تسنّن در اصفهان ، به نظر ابتدائی حدس زده می شود که این مدرسهٔ عظیم ، با سردَرْ و مناره های شکوهمند آن ، متعلّق به أهل تسنّن باشد ، ولی با توجّه به دلائل أرزشمندی که ذیلًا به چهار عدد آنها اشاره می شود ، این مدرسه ، از نشانه های جالب برای سابقهٔ دیرینهٔ تشیّع در اصفهان می باشد .

۱- کتیبهٔ مناره های دردشت ، که یکی از آنها ریخته و دیگری باقی است و به خطّ آجری بر زمینهٔ کاشی فیروزه ای ، به شرح زیر است .

لا إِلهَ الَّا اَللَّهُ ، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اَللَّهِ ، عَلِيٌّ وَلِيُّ اَللَّهُ حَقّاً

شعار عَلِيٌّ وَلِيُّ اَللَّهُ ، آنهم با تأکید به وسیلهٔ کلمهٔ حَقّاً ، بر منارهٔ بلند این ساختمان ، نشانه ای از وابستگی این بناء ، به تشیّع می باشد .

برای آشنائی با کتیبهٔ یادشده ، به کتاب گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۳۲۰ و نیز آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۲۸ ، مراجعه شود (۳) .

ص:۸۲

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۳۱۷ - ۳۱۸

۲- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۵ و ۴۲۷ و گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۳۲۰

۳- هم اکنون که مراحل چاپ کتاب در حال أنجام میباشد ، تعمیراتی أساسی بر روی این مناره ، به وسیلهٔ سازمان میراث فرهنگی ، أنجام گرفته است

۲- سازندهٔ این بنا (سلطان بخت آغا) دختر أمیر غیاث اَلدّین کیخسرو (اینجو از آل اینجو) و همسر سلطان محمود آل مظفّراست ، و آل اینجو و آل مظفّر ، از سلسلهٔ سلاطین شیعه می باشند (۱).

۳- در دورهٔ صفویّه ، که آثار و پایگاه های وابسته به تسنّن ، از بین می رفته ، نه تنها گنبد و بقعهٔ سلطان بخت آغا ، از بین نرفته ، بلکه سنگ قبر نفیس با کتیبهٔ تاریخ دار آن باقی مانده ، و جالب است بدانیم ، طبق تحقیق آقای دکتر هنرفر ، علّت این که سنگ قبر سلطان بخت آغا ، به غارت نرفته ، جنبهٔ قداستی است که عامّهٔ مردم برای این بقعه قائلند ، و آن را متبرک می دانسته اند ، و حتی امروز هم که هفت قرن از تاریخ بنای آن می گذرد ، مانند عموم زیارتگاهها ، بر مزار این بانوی مقتوله ، شمع روشن میکنند (۲).

۴- در مجموعهٔ ساختمان تاریخی و باعظمت «امام زاده اسماعیل عَلَیْهِ اَلسَّلام » دَرِ نفیس و متبّت کاری شده ای وجود دارد، که « مرقد امامزاده اسماعیل » را به «مرقد شعیای نبی عَلَیْهِ اَلسَّلام » متصّل می سازد ، و از درهای نفیس بناهایِ تاریخیِ اصفهان است ، و در دورهٔ پادشاهی سلطان محمود آل مظفّر ، در این مکان نصب شده است . در أطراف لنگهٔ راست و چپِ در ، صلوات بر چهارده معصوم عَلَیهِم اَلسَّلامُ منقور است ، و نیز در یک قسمت ، چهار کلمهٔ محمّد و در قسمت دیگر ، چهار کلمهٔ علی ، نقش بسته، و جزء نوشته های این در ، چنین است : أَمَرَ بِإِحْداثِ هـذَاَ اَلْبابِ إحْرازاَ لِلْمَغْفِرَهِ وَ اَلثَّوابِ فی أیّامِ ..... شاه مَحْمُودِ بْنِ اَلسُّلْطانِ اَلأَعْظَمِ ، مُحَمَّدِ بْنِ

ص:۸۳

۱- زندگینامه علاّمهٔ مجلسی ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۱۳

۲- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۳۱۹

اَلْمُظَفَّرِ ... (۱).

و چنانچه ملاحظه می نمائید ، ساختن دربی برای امام زاده اسماعیل، آنهم با صلوات بر چهارده معصوم ، و نقش چهار محمّد و چهار علیّ ، نشانه ای از تشیّع سلطان محمود آل مظفّر (همسر سلطان بخت آغا) می باشد (۲).

۲۰- مدرسهٔ سمیرمی

مدرسه ای بوده ، که به وسیلهٔ علیّ بن أحمد بن علیّ بن عبد اَللّه سمیرمی ، متوفّای ۵۱۶، وزیر سلطان محمود بن محمّد بن ملکشاه سلجوقی ، تأسیس گشته است (۳) .

۲۱- مدرسهٔ سلطان محمّد سلجوقی

مدرسه ای است که ، سلطان محمّد سلجوقی ، برای حنفی ها ساخته ، و قبر سلطان محمّد هم ، در آن مدرسه قرار گرفته ، و امروزه در محلّهٔ داراَلبطیخ مشهور است (۴) .

برخی معتقدند که ، مدرسهٔ سلطان محمّد ، همان است که به نام «مدرسهٔ حاج حسن » نامیده می شود، و در کنار مسجد علی و منارهٔ بلند مجاور آن قرار دارد ،

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۵۲۹ - ۰۵۳۰
۲- برای آشنائی کاملتر با این بناء و بانی آن ، به گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحات ۳۱۴ تا ۳۲۱ ، و آثار ملّی اصفهان صفحات ۴۲۴ تا ۴۲۹ ، و صفحهٔ ۴۵ ، و تاریخ مدارس ایران ، صفحهٔ ۱۷۹ ، و فهرست بناهای تاریخی و أماکن باستانی ایران، صفحهٔ ۳۹، و تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحات ۷۲ تا ۷۴ ، مراجعه شود
۳- تاریخ مدارس ایران ، صفحهٔ ۱۲۹
۴- تاریخ اصفهان و ری ، صفحهٔ ۲۲

و در دورهٔ صفویّه تجدید بنا شده است (۱)

۲۲- مدرسهٔ عظیم سیّد رکن الدّین محمّد یزدی

این مدرسه ، به همّت سیّد رکن اَلدّین محمّد یزدی ، بانی مدرسهٔ رکنیّهٔ یزد، متوفّای ۷۳۲ هجری (که عالم و سیّدی عالی مقام ، و خیر أندیشی نامدار بوده ، ونسبش به حضرت سیّد اَلشّهداء ، امام حسین علیه السلام می رسد ، و بناها و آثار دینی و عمرانیش ، زبانزد بوده) ساخته شده است .

در کتاب « جامع مفیدی » ، جلد سوّم ، از صفحهٔ ۵۴۳ تا ۵۵۸ ، شرح حال و گرفتاری و مظلومیّت او ، و عنایت خاصّ رسول خدا صلی الله علیه وآله نسبت به او و فرزندش ، (أمیر شمس اَلدّین محمّد) و نجات آنها ، و نیز جریان منصوب شدن او به مقام قضاوت ، از طرف سلطان أبوسعید بن سلطان محمّد خدابنده (۲) را ، بیان نموده (۳) و در ضمن آن شرح حال ، مرقوم داشته است : بر ضمائر أرباب توفیق ، پوشیده نخواهد بود که آن حضرت، آن مقدار بُقاع نَفّاع، و عمارات فلك ارتفاع که معمار همّت عالی نِهْمَتش (۴) ، در أطراف جهان ، از مدارس و خوانق و مساجد

۱- برای آشنائی بیشتر، به گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحات ۲۳۴، ۲۳۵ ، ۲۳۸ ، ۳۷۹ و ۶۶۸ و تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۱۲۸ و آثار ملّی اصفهان صفحات ۳۹، ۴۶۹ و ۷۹۰ و تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحهٔ ۶۷ - ۶۹ مراجعه شود

۲- سلطان أبوسعید ، از سلاطین شیعه مذهب مغول ، و شخصی عدالت دوست و رعیّت پرور بوده است ، (مجالس اَلمؤمنین ، جلد ۲، صفحهٔ ۳۶۳

۳- جریانات یاد شده ، در تاریخ جدید یزد ، تألیف أحمد بن حسین بن علی کاتب نیز از صفحهٔ ۱۲۵ تا ۱۲۹ نقل شده است

۴- نهمت = همّت و اهتمام در رسیدن به مقصود (مخصوصاً مقصودهای معنوی) ، منتهای همّت و اهتمام ، (فرهنگ معین).

ودارالشّفاء و اربطه (رباط ها) و غیرها ساخته و پرداخته ، که هرگز هیچ پادشاهی ذوشوکت ، صاحب حشمت ، به عمارت عُشْر آن ، موفّق نگشته (۱) .

سیّد رکن اَلدّین محمّد یزدی ، و فرزندش ، أمیر شمس اَلدّین محمّد ، متوفّای ۷۳۳ (یک سال پس از وفات پدر) (۲) وقف نامه ای دارند ، که موسوم به «جامع اَلخیرات » بوده ، و در آن ، به أبواب اَلخیری ، واقع در خارج یزد ، اشاره شده است (۳) . بر پایه وقفنامهٔ یاد شده ، مدرسه ای در کوی بازار خواجه محمود اصفهان ، به نام « مدرسهٔ عصمتیّه » تأسیس نموده اند ، که شامل سه بنا بوده است ۱- دار اَلحدیث ۲- دار اَلأدویه ۳- دار اَلکتب (۴) از وقفنامهٔ سیّد رکن اَلدّین بر می آید ، که موقوفات بسیاری از قبیل : تمامی بازار خواجه محمود ، حمّام مردانهٔ متصّل به بازار ، چند دکّان واقع در همان محلّه ، تمام سرای نو، دکّان طباخی که سه طبقه بوده ، تمامیِ قصر مورّح ، واقع در بازار عسکر ، و دیگر موقوفه ها ، بر این مدرسه وقف نموده و شرط نموده اند ، که در داراَلحدیث و خانه های محلّ سکونت وابسته به آن ، ده نفر از فقهای

۱- جامع مفیدی ، جلد ۳، صفحهٔ ۵۵۷

۲- وی از طرف سلطان أبوسعید ، به منصب صدارت نائل گردیده بود ، و همانند پدرش مردی خیر أندیش و رعیّت پرور بود ، و در تأسیس بناهای دینی و علمی و بهداشتی و غیر آن، کوشش می نمود ، و دستور داده بود وکلایش در یزد و اصفهان و قم و کاشان و ساوه و همدان و ری و قزوین و سلطانیّه و تبریز و شیراز و أبرقوه و کازرون ، مدارس و مساجد وبُقاع و أرْبِطَه و کاروانسرا و حمّام بسازند (جامع مفیدی ، جلد ۳، صفحهٔ ۵۵۹)

۳- مجموع بناها و آثاری که وقفنامهٔ جامع اَلخیرات ، آنها را دربر می گیرد ، ۴۵ باب میباشد ·(فرهنگ اصفهان ، صفحهٔ ۲۶۲)

۴- تاریخ مدارس ایران ، صفحهٔ ۱۷۹، آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۳۵ و فرهنگ اصفهان . صفحهٔ ۲۶۲ - ۲۶۳

أصحاب حدیث ، منزل نمایند، و سالیانه به هرکدام ۱/۳ ۶۸۰ دینار از پول رایج ، که هر روزی ۲/۳ ۱ دینار باشد ، (تقریباً) بدهند ، و برای تدریس و تعلیم طلبهٔ علم وفقه ، مدرّس عالم متبحّر مُتَفَنِّن ، و مجتهد ذوفنون درعلم حدیث ، گمارده شود ، که هر روز بعد از نماز صبح ، و بعد از ختم قرآن و خطبه ، به إلقای درس بپردازد ، و هر سال ۱۸۲ دینار (یا نصف دینار در روز) به او داده شود ، و در آن مدرسه ، مُعیدی (۱) منصوب شود ، عالم و دانشمند ، که درس استاد را برای شاگردان تکرار کند، و سالی ۱/۴ ۹۱ دینار، یعنی هر روز ۱/۴ دینار به او داده شود، و امامی در آنجا نصب شود ، که عالم به أرکان نماز و شروطش باشد ، و مواظب بر إقامه جماعت ، در نمازهای پنجگانه باشد ، و در هر سال، ۳/۴ ۶۰ دینار ، یعنی روزی ۱/۶ دینار ، به او داده شود ، و هم چنین مؤذّن متدیّن و رسمی ، و چند نفر حافظ قرآن که مرتباً تلاوت قرآن کنند ، و نیز فرّاش و دربان و ناظر بر امور مدرسه نصب شود ، و حقوق مرتّب داده شود ، و نیز برای إطعام و أنجام مراسم لیله اَلرّغائب (۲) و مراسم عید فطر و قربان و مولد پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله ، و مراسم نیمهٔ شعبان (۳)، و مراسم شبهای رمضان ، و نیز مراسم تجهیز أموات و کمک و إطعام مسافران ، و مصالح بیت اَلأدویه ، هرکدام مبلغی معیّن شده است (۴) .

از این وقفنامه بر می آید که، مدرسهٔ عصمتیّه و دار اَلحدیث و دار اَلکتب ودار اَلأدویهٔ آن ، مرکزی مهم برای فعّالیّت علمی و تبلیغی و اجتماعی ، به شمار

ص:۸۷

۱- معید ، کسی است که درس را تکرار میکند تا شاگردان خوب یاد بگیرند

۲- لیله اَلرّغائب ، أوّلین شب جمعهٔ ماه رجب را گویند

۳- شب تولّد امام زمان ، حضرت حجّه بن اَلحسن اَلعسکری (عج)

۴- شرح موقوفات مدرسهٔ سیّد رکن اَلدّین ، و مصارف آنها ، در کتاب أرزشمند آثار ملّی اصفهان ، از صفحهٔ ۳۵ تا ۲۷ نقل شده است

میرفته، و از جامعیّت چشمگیری برخوردار بوده است .

مدرسهٔ سیّد رکن اَلـدّین محمّـد یزدی ، (چنانچه از شخصـیّت بانی آن ، و نیز سـلطان حاکم زمان ، سـلطان أبوسـعید ، فرزند سلطان محمّد خدابنده «که از سـلاطین شیعه مذهب می باشد » بر می آید) از مدارس متعلّق به شیعه بوده ، ولی در حال حاضر در أثر حوادث تاریخی ، أثری از آن باقی نمانده است .

۲۳- مدرسهٔ شمسیّه

قبـل از آن که حکیم اَلملـک أردسـتانی ، « مدرسـهٔ حکیمیّه » (کـاسه گران) را در بازار ریسـمان ، محلّهٔ میـدان کهنه بسازد، همین مـدرسه ، قبـل از سـاختن مدرسـهٔ حکیمیّه، به نـام « مدرسـهٔ شمسـیّه » بوده است ، که به نظر آقـای رفیعی مهرآبادی ، در کتاب آثار ملّی اصـفهان ، گمان می رود که مدرسهٔ ویرانه ای بوده ، که شمس اَلدّین محمّد یزدی (۱) بانی آن بوده ، و چون مخروبه شده بوده ، توسّط حکیم اَلملک ، با صلاحدید و تصویب مراجع وقت ، تجدید بنا گردیده است (۲)

۲۴- مدرسهٔ شهشهان

یکی از علماء و سادات بزرگ اصفهان ، در قرن نهم هجری ، سیّد علاء اَلدّین

۱- شـمس اَلدّین محمّد یزدی ، متوفّای ۷۳۳ هجری ، فرزند سیّد رکن اَلدّین محمّد یزدی است که این پدر و پسـر در تأسیس بناهای علمی و اجتماعی و بهداشتی و عام اَلمنفعه ، خدمات زیاد داشـته اند و مخصوصاً پسـر ، که وزیر سـلطان أبوسعید بوده ، در شـهرهای یزد و اصـفهان و قم و کاشـان و سـاوه و همـدان و ری و قزوین و سلطانیّه و تـبریز و شـیراز و أبرقوه و کـازرون ، مدارس و مساجد و بقاع و کاروانسـرا و حمّام ساخته است و در یزد ، مدرسهٔ شمسیّه را بنا نهاده است (جامع مفیدی ، جلد ۳، صفحهٔ ۵۵۹ و صفحهٔ ۶۵۵ و نیز به بررسی ما ، در مورد مدرسهٔ سیّد رکن اَلدّین یزدی مراجعه شود

۲- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۸۳

محمّد بوده ، که به شاه شاهان (شهشهان) و شاه علاء اَلدّین محمّد ، شهرت یافته بوده است . به علّت عظمت شخصیّت او محلّه ، دَرْبِهْ یا دَریهْ یا حسینیّه (که به اعتبار حسینیّهٔ سیّد علاء اَلدّین محمّد ، به این نام خوانده می شده) به نام محلّهٔ شهشهان شهرت یافته است .

سیّد علاء اَلدّین محمّد ، در این محلّه ، حسینیّه و مدرسه داشته ، و پس از آنکه به دستور شاهرخ، به ساوه تبعید گردیده ، و در سال ۸۵۰ هجری ، به شهادت می رسد ، پس از مرگ شاهرخ ، جنازهٔ او را با احترام فراوان به اصفهان منتقل نموده ، و در حسینیّه و مدرسهٔ او ، مدفون می نمایند ، و بقعه و گنبدی جالب برای او بنا می کنند ، که هم أکنون موجود است ، و از مزارات متبرّکهٔ اصفهان به شمار می رود ۰

مدرسهٔ شهشهان و بقعه و مزار او ، یکی از نشانه های بارز نفوذ و موقعیّت و فعّالیّت علمی و رسمی شیعه در اصفهان ، در قرن نهم هجری می باشد .

بقعهٔ شهشهان ، در نزدیکی مسجد صفا ، و با فاصلهٔ نسبتاً کمی با خیابان ابن سینا ، قرار گرفته است (۱).

مدرسهٔ شوری

آقای دکتر لطف اَلله هنرفر ، در دنبالهٔ معرّفی مقبرهٔ سلطان بخت آغا ، واقع در

۱- دربارهٔ مدرسه و حسینیّه و بقعهٔ شهشهان ، و شخصیّت شاه علاء اَلدّین محمّد ، به گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحات ۳۳۳ تا ۳۴۱، و آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۵ و ۲۳۷ - ۲۳۸ و تاریخ مدارس ایران ، صفحهٔ ۱۷۹ ، و فهرست بناهای تاریخی و أماکن باستانی ایران ، صفحهٔ ۴۲ ، و شماری از کتب تراجم و رجال ، همانند رجال اصفهان ، و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، می توان مراجعه نمود

محلّهٔ دردشت می نویسد : یک نام تاریخی از این محل ، که تا این عصر مانده « شوری » است که هم أکنون ، «حمّام شوری » نزدیک این بناء و «امامزاده شوریٔ» یا « امامزاده عبداَلله » به این نام موجود است ، و بعید نیست که مدرسهٔ متصّل به مناره های در دشت هم ، « مدرسهٔ شوری » نام داشته است (۱)

به عنوان مدرسهٔ سلطان بخت آغا ، رجوع شود .

۲۵- مدرسهٔ شیخ أبومسعود رازی

شیخ أبومسعود رازی ، از بزرگان محدّثین قرن سوّم هجری است ، و بعضی او را از چهره های بسیار مؤثّر ، در توجّه مردم اصفهان ، نسبت به شخصیّت و عظمت مولای متّقیان امیراَلمؤمنین علی علیه السلام می دانند ، و داستان آمدن او به اصفهان ، و سخنرانی های او را در جامع رنگرزان، و نقش او را در جلوگیری از سبّ و جسارت به آن حضرت ، سندی بر تشیّع او میشمارند ، و در مقابل ، برخی دیگر ، او را از مشایخ صوفیّهٔ أهل سنّت می دانند ، و بر همین مبنی ، بقعه و خانقاه و سایر امور متعلّق به آن را مورد تخریب قرار دادند .

خانقاه شیخ أبو مسعود ، از ابتدای قرن چهارم ، شهرت زیادی داشته ، و یک دستگاه ساختمانی وسیع ، شامل بازار و چهارسو و حمّام ، و باغی برای کورها و عاجزها و ... را در بر می گرفته است ، ولی در حال حاضر غیر از بقعه و سردر کاشی کاریِ آن ، چیزی از آنها باقی نمانده است (۲) .

در کتاب محیط أدب ، مقالهٔ اصفهان یا داراَلعلم شرق ، از مدرسه ای به نام

ص:۹۰

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۳۲۰

۲- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۳۵۳ - ۳۵۴ ، در حال حاضر سازمان میراث فرهنگی استان اصفهان ، به تعمیر بقعهٔ شیخ أبومسعود مشغول می باشد

شیخ أبو مسعود رازی یاد می کند (۱).

برای آشنائی با شخصیّت شیخ ابو مسعود ، و مسائل مورد بحث در مورد بقعه و مزار وی ، و تاریخچهٔ آن ، به کتاب «خلد برین » تألیف مرحوم حاج شیخ أحمد بیان اَلواعظین ، و کتاب «گنجینه آثار تاریخی اصفهان » از صفحهٔ ۳۵۳ تا ۳۵۸، و نیز ، به بخش « فرازهائی درخشان ، از ریشه های تشیّع در اصفهان » در همین کتاب مراجعه شود .

۲۶- مدرسهٔ شیخ یوسف بنّاء

شیخ یوسف بنّاء ، از عرفای معروف قرن سوّم بوده ، و از أجداد مادریِ حافظ أبونُعَیم اصفهانی می باشد ، و در محلّهٔ روشاباد ، که جزء محلّهٔ خواجوی دورهٔ صفویّه بوده ، مدفون گردیده است (۲) . مدرسه ای به نام او در محلّه شیخ یوسف (جزء محلّهٔ خواجو) بوده (۳)، که زمان تأسیس و خصوصیّات او را به دست نیاورده ایم ، بعضی آن را از مدارس دورهٔ صفویّه شمرده اند ، ولی آقای سیّد مصلح اَلدّین مهدوی ، در « مقالهٔ اصفهان یا داراَلعلم شرق » (در مجموعه محیط أدب) این مدرسه را ، جزء مدارس قبل از صفویّه به شمار آورده اند (۴) و به نظر می رسد ، که همین نظریّهٔ أخیر صحیح باشد .

۲۷ – مدرسهٔ صدر منصور

در قرن ششم هجری ، مدرسه ای به وسیلهٔ صدر منصور نظام اَلدّین ، در شهر

ص:۹۱

۱- محیط أدب ، صفحه ۱۰۴

۲- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۲۳۲

۳- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۳۴

۴- محیط أدب ، صفحه ۱۰۴

اصفهان تأسیس گردیده ، که شاعر نامدار ایران ، جمال اَلدّین محمّد بن عبد اَلرزّاق اصفهانی ، قصیده ای مشتمل بر سی و پنج بیت ، در مدح مدرسه و بانی آن ، سروده است که از آن جمله است أشعار زیر:

زهی عالی بنای قصر معمور

که باد آفات دهر از ساحتت دور

چو قبله شرط اکرام تو واجب

چو کعبه حظّ تعظیم تو موفور

مفیدانت چو طوطی جمله منطق

فقیهانت چو غنچه جمله مستور(۱)

مدرسهٔ صدریّه

نام دیگری است برای مدرسهٔ نظامیّهٔ اصفهان ، که به مناسبت عنوان صدر اَلدّین خجندی (مدرّس و سرپرست آن) صدریّه نامیده شده است (۲) .

به عنوان مدرسهٔ نظامیّه رجوع شود .

۲۸- مدرسهٔ علیّ بن سهل بن أزهر

علیّ بن سهل ، از محدّثین و عرفای قرن سوّم ، و أوائل قرن چهارم هجری بوده، و در سال ۳۰۷ وفات یافته است (۳) .

در کتاب « محیط أدب » (مقالهٔ اصفهان یا دارالعلم شرق) از مدرسه ای به نام

۱- دیوان جمال اَلدّین محمّد بن عبد اَلرزّاق اصفهانی ، صفحهٔ ۱۸۱ - ۱۸۳

۲- لغتنامه دهخدا ، عنوان نظامیّه

۳- ذکر أخبار اصفهان ، از حافظ أبی نعیم ، جلد دوّم ، صفحهٔ ۱۴ ، ولی در کتاب گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۲۹۶ ، علیّ بن سهل از بزرگان قرن هشتم هجری به شمار آمده ، و این یک سهو اَلقلم است

عليّ بن سهل یاد شده است (۱)

در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، مجموعه ای است به نام دستور، به شماره ۲۱۴۴، که آن را تاج اَلدّین حسین صاعد ، جمع آوری نموده ، و در آنجا اظهار می دارد : روز شنبه ۶ شوّال ۹۸۶، نهمین روزی که در اصفهان رسیدم ، و در مدرسهٔ شیخ عليّ بن سهل بسر می بردم ، آن را نوشتم (۲) .

از بیان فوق استفاده می شود که ، در أواخر قرن دهم ، مدرسه ای با نام عليّ بن سهل موجود و مسکونی بوده ، و احتمالاً همان محلّ خانقاه عليّ بن سهل ، یا مجاور آن بوده است .

۲۹- مدرسهٔ فخریّه

یکی از مدارس علمیهٔ اصفهان ، که در قرن یازدهم ، دائر و مسکونی بوده ، مدرسه فخریّه میباشد ، نسخه ای از کتاب « معارف إلهیّه » تألیف محمّد رفیع ، مشهور به پیرزاده ، به خطّ أبی صالح حسینی مشهدی وجود دارد ، که در سال ۱۰۹۸، در « مدرسهٔ فخریّهٔ اصفهان » نوشته شده است (۳)... او نیز همین أبو صالح حسینی مشهدی ، نسخه ای از « رسالهٔ تَیاسُر قِبله » از محقّق حلّی را ، در مدرسهٔ فخریّه ، در شهر اصفهان نوشته ، و این نسخه در کتابخانهٔ دانشگاه تهران موجود است (۴) .

۱- محیط أدب ، صفحه ۱۰۴

۲- دارالَعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۸۶

۳- اَلذّریعه ، جلد ۲۱ ، صفحه ۱۹۱

۴- دار اَلعلم شرق (مخطوط) ، صفحهٔ ۱۹۴ ، برگهٔ ضمیمه به نقل از فهرست کتب اهدائی مرحوم مشکوه به دانشگاه

مرحوم رفیعی مهرآبادی ، با استناد به جلد سوّم فهرست کتب اهدائی مرحوم مشکوه ، این مدرسه را از آثار فخر اَلملک بن خواجه نظام اَلملک طوسی شمرده ، که تا قرن یازدهم باقی بوده است (۱).

ولی آقای سیّد مصلح اَلدّین مهدوی (نویسندهٔ معاصر) اظهار می دارند که : بعید به نظر می رسد که مدرسهٔ فخریّه ، که در فهرست مذکور است ، همان مدرسهٔ إحداثی فخر اَلملک باشد ، زیرا کلیّهٔ آثار دورهٔ سلاجقه ، در عهد مغول از بین رفته است ، و اگر چیزی و أثری باقی باشد ، رنگ تشیّع به خود گرفته است (۲) .

به نظر می رسد ، إظهار نظر قطعی در چنین مواردی ، نیاز به دلیلهای روشن تری دارد، که متأسّفانه به دست ما نرسیده است .

۳۰- مدرسهٔ کرّان

بعضی ، مدرسهٔ کرّان را ، از آثار خواجه نظام اَلملک در محلّه کرّان ، برشمرده اند ، و سپس احتمال داده اند که این مدرسه ، همان نظامیّهٔ مشهور اصفهان باشد (۳) ، ولی با توجّه به این که ، نظامیّه اصفهان ، در محلّهٔ دردشت بوده (۴)، و کتاب « تجارب اَلسّلف » تأسیس مدرسهٔ کرّان را ، به ملکشاه نسبت میدهد (۵)، معلوم می شود که این مدرسهٔ کرّان ، همان مدرسهٔ ملکشاهی در محلّهٔ داراَلبطیخ (که جزء محلّهٔ کرّان بوده است) می باشد .

۱- آثار ملّی اصفهان ، ص ۴۴ ، بنقل از فهرست کتب اهدائی مرحوم مشکوه ج ۳، ص ۲۷۷

۲- دار اَلعلم شرق (مخطوط) ، صفحهٔ ۱۹۵

۳- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۵

۴- به محاسن اصفهان ، صفحهٔ ۱۰۴، و گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۶۲ با نقلی که از ترجمهٔ محاسن اصفهان ، نموده مراجعه شود

۵- تجارب اَلسّلف ، صفحهٔ ۲۷۷ - ۲۷۸

برای آشنائی بیشتر با این مطلب به قسمت مربوط به مدرسهٔ نظامیّه و مدرسهٔ ملکشاهی در همین کتاب مراجعه شود .

۳۱- مدرسهٔ مسجد جامع (جمعه)

در کتاب ایرانشهر جلد أوّل ، پس از مقداری توضیح دربارهٔ مسجد جامع اصفهان ، و حریقی که در سال ۵۱۵ هجری ، به وسیلهٔ باطنیّه ، در آن رخ داده ، می نویسد :

بنای (مسجد – مدرسه) که با اَلحاق یک حیاط مدرسه ، به کوشک مساجد قدیمی ایرانی ، صورت می گرفت ، به سرعت در ایران رونق یافت (۱).

و در کتاب فرهنگ اصفهان ، در بخش تشریح وضعیّت و معماری مسجد جامع آمده است :

ساختمانی در شمال شرقی به نام (صفه) « مسجد و مدرسهٔ عمر» وجود دارد که به وسیلهٔ عمر بن عبد اَلعزیز عجلی ، از خاندان أبی دُلف که والی همدان و اصفهان بود (۲۸۱ هجری) أنجام یافته ، و ضمیمهٔ مسجد گردیده است (۲) .

و در تاریخ مدارس ایران ، به نقل از تاریخ ایران پطروشفسکی ، آمده است : در قرن هشتم مدرسه ای در جنب مسجد جمعهٔ اصفهان ساخته شد (۳) .

البته بایـد توجّه داشت که ، آنچه در قرن هشتم در أیّام سلطنت سلطان محمود آل مظفّر أنجام شده ، ساختمان مجدّد همان قسمتی است که ، به وسیلهٔ عمر

۱- ایرانشهر ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۸۳۲

۲- فرهنگ اصفهان ، صفحهٔ ۲۶

۳- تاریخ مدارس ایران ، صفحهٔ ۱۷۹

بن عبد اَلعزیز عجلی ، أنجام یافته بوده است (۱).

از مطالب بالا استفاده می شود که ، مسجد جامع اصفهان ، علاوه بر این که خودش ، محلّ تعلیم و تشکیل جلسات درس بوده (چنانچه از نوشتهٔ ، مافرّوخی اصفهانی در محاسن اصفهان ، صفحهٔ ۸۵ بر می آید) و علاوه بر آنکه کتابخانهٔ معظم و مفصّلی داشته ، که دارای حجرات و خزانهٔ کتاب بوده ، و فهرست آن در سه جلد بزرگ تنظیم گشته (۲) مدرسه ای هم داشته ، که رسماً با عنوان « مدرسه » نامیده می شده است .

۳۲- مدرسهٔ ملکشاهی

این مدرسه ، از مدارسی است که در دورهٔ سلجوقیان برای فعّالیّت علمی غیر شیعی (حنفی و شافعی) به وجود آمده ، و در محلّهٔ داراَلبطّیخ أحمد آباد بوده ، که در حال حاضر ، مقبرهٔ خواجه نظام اَلملك می باشد ، و به نام تربت نظّام مشهور شده است (۳) .

ص:۹۶

۱- تاریخ فرهنگ اصفهان ، ص ۲۷ ، و در کتاب آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۴ بنای مدرسه را از آثار عمر بن عبد اَلعزیز ، و سلطان محمّد آل مظفّر را ، تعمیر کنندهٔ مدرسه دانسته است ، ولی در گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۱۳۶ و ۱۳۷ با توجّه به کتیبهٔ تاریخی صفهٔ عمر ، از دورهٔ سلطان محمود آل مظفّر و جملّه های (و ممّن بادر و أجاز ، و آثر فأجاد ، و آجتهد فی أیّام سلطنه سلطان محمود ... ببناء هذا اَلإیوان اَلعالی لابتغاء مرضاه ربّه و إضافه الی اَلمسجد اَلجامع باصفهان ... أضعف عباد اَلله ، مرتضی بن اَلحسن اَلعباسی اَلزّینبی ...) این قسمت را ، غیر مربوط به عمر بن عبد اَلعزیز می داند ، و بانی آن را ، مرتضی بن اَلحسن اَلعباسی اَلزّینبی می شناسد

۲- محاسن اصفهان ، صفحهٔ ۸۵

۳- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۲۳۸

در کتاب « تجارب اَلسّلف » دربارهٔ تأسیس این مدرسه آمده است :

سلطان ملکشاه در اصفهان مدرسه ای بنا کرد ، در محلّه کرّان (۱) و سپس شرح می دهد که ، ملکشاه نخواست مدرسه را مخصوص حنفی ها کند، و چون ملکشاه حنفی ، و خواجه نظام اَلملک شافعی (۲) بود، رعایت حال او را نمود، و دستور داد بنویسند :

وُقِفَ عَلی أصْحابِ اَلإمامَیْنِ ، إمامَیِ اَلأئمَّهِ ، صَدْرَیِ اَلإسْلامِ (۳) آنچه در کتاب آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۵ آمده دربارهٔ مدرسهٔ کرّان (که خواجه نظام اَلملک طوسی آن را بنا کرده ، و چون خواجه در مذهب حنفی اصرار و تعصّب داشته ، مقرّر کرده بود که بر بالای درب مدرسه ، نام شافعی را نویسند ، بلکه بنویسند « وقف علی أصحاب امامی آلأئمّه ، صدری آلإسلام» و سپس احتمال داده که این مدرسه ، همان مدرسهٔ نظامیّه اصفهان باشد) مطلب نادرستی است ، زیرا نظامیّه اصفهان در محلّهٔ دردشت بوده ، و مدرسهٔ محلّهٔ کرّان ، مدرسهٔ ملکشاهی است ، و خواجه نظام اَلملک شافعی بوده ، نه حنفی ، و نوشتهٔ تجارب اَلسّلف ، مطالب کتاب یاد شده را مردود می نماید ..

۱- محلّه داراَلبطّیخ ، جزء محلّه کرّان بوده است

۲- صاحب أعیان اَلشّیعه ، خواجه نظام اَلملک را ، جزء وزراء شیعه مذهب سلجوقیان ، دانسته است (أعیان اَلشّیعه ، چاپ جدید ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۱۹۲) و البته باید دانست که ، این نظریّهٔ منافات ندارد با شهرت شافعی بودن خواجه ، زیرا بسیاری از بزرگان اجتماعی ، که واقعاً شیعه بوده اند ، زیر پوشش شافعی بودن ، حرکتهای خود را عملی می ساخته اند، و از روی تقیّه ، خود را شافعی مینامیده اند ، زیرا نزدیک ترین مذاهب چهارگانهٔ أهل تسنّن ، به تشیّع ، مذهب شافعی میباشد .

۳- تجارب اَلسّلف ، صفحهٔ ۲۷۷ - ۲۷۸

۳۳- مدرسهٔ ملکه خاتون

در کتاب « راحه اَلصّدور » ، از مدرسه ای به نام ملکه خاتون یاد می کند ، و چنین می نویسد : و پیش از وفات ملکشاه ، بر آن عزم بودند که در اصفهان ، به بازار لشکر ، (اینجا که امروز مدرسهٔ ملکه خاتون است) داراَلخلافه و حرمی بسازند، و او را آنجا بنشانند (۱). از عبارت یاد شده استفاده می شود که ، در زمان تألیف کتاب راحه اَلصّدور (سال ۵۹۹) مدرسه ای در اصفهان بوده ، به نام مدرسهٔ ملکه خاتون ، که آباد بوده است (۲) .

۳۴- مدرسهٔ نظامیّهٔ اصفهان

مدرسه مهمّی بوده ، که خواجه نظام اَلملك طوسی ، متوفّای ۴۸۵ هجری در اصفهان تأسیس کرده ، و در آن علوم و دانشها ، بر غیر طریقهٔ تشیّع مطابق مذهب شافعی) تدریس می شده است . در کتاب محاسن اصفهان ، مفضّل بن سعد ، مافَرّوخیِ اصفهانی ، در این زمینه نوشته است :

وَ أمَرَ بِإبْتِناءِ مَدْرَسَهٍ تُجاوِرُ جامِعَها ، لِلْفُقَهاءِ اَلشَّفْعَوِیّهِ ، فَابْتُنِیَتْ کَأحْسَنِ مارُؤِیَ هِیْأهً وَهَیْکَلاً وَ صَنْعَهً وَ عَمَلاً وَ مَحَلاًّ وَ مَنْزِلاً ، وَ عَلی طَرَفِها مَنارَهٌ عَجیبَهُ اَلْوَضْعِ ، رائِقَهُ اَلْأصْلِ وَ اَلْفَرْعِ ، یَصْعَدُ ثَلاثُ أنْفُسٍ إلی أعْلاها فی ثَلاثِ دَرَجاتٍ، فَلا یَری أحَدٌ صاحِبَهُ إلی أنْ یَعْلُوها ، وَ قَدْرُ مَا اَنْصَرِفَ فی نَفَقاتِها وَ اَلْمَوْقُوفِ عَلَیْها مِنَ اَلضِّیاعِ وَ اَلْمُسْتَغَلّاتِ اَلْمَوْسُومِ إبْتِیاعُها لِلْوَقْفِ عَلَیْها ، عَشَرَهُ آلافِ دینارٍ (۳) .

و در گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان می نویسد: حسین بن محمّد بن أبی اَلرّضا

ص:۹۸

۱- راحه اَلصّدور ، صفحهٔ ۱۴۰

۲- تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۱۲۸

۳- محاسن اصفهان ، صفحهٔ ۱۰۴

علوی آوی ، که محاسن اصفهان مافرّوخی را ، در سال ۷۲۹ هجری ، به فارسی ترجمه کرده ، در ذیل کتاب مزبور ، که خود بر آن أفزوده است ، دربارهٔ مدرسهٔ خواجه نظام اَلملك اصفهان گوید که : این مدرسه در محلّهٔ (دردشت) و در نزدیک جامع بزرگ ، بر محلّت دردشت بر وصفی و أصلی هرچه خوبتر ، و هیئتی و شکلی هرچه مرغوبتر ، در غایت رفعت ، از جهت صنعت و عمل ، و نهایت رتبت ، از طرف منزلت و محل ، و بر در آن ، مناری چون ستون قبّهٔ آسمان ، کشیده و دراز ، و با عیّوق و فرقدان ، همنشین و همراز ، عجیب شکل ، بر سه پایه آن ، صعود و عروج نمایند ، تا بر کنگره و قفصه نرسند ، خود را به یکدیکر ننمایند ، خرج بی پایان و بی حد بر آن صرف ، و ضیاع بی شمارِ بی عدد بر آن وقف ، چنان که هر سال مبلغ ده هزار دینار ، محصول مستغلات و موقوفات بوده ، و أکنون آن را بکلّی مستأکِلَه ، ربوده (۱).

چنانچه ملاحظه می نمائید ، مدرسهٔ مهمّی در نزدیکی جامع اصفهان بوده ، و موقوفه و درآمد بسیار هنگفت داشته ، منارهٔ آن از عجائب بوده ، زیرا بسیار بلند بوده ، و سه پلکان داشته ، که تا قبل از رسیدن به سر مناره ، راه بهم نداشته ، و کسی که از یکی از آن پلکانها صعود می کرده ، کسانی را که در دو پلکان دیگر بوده اند نمی دیده است ، و در مجموع ، مدرسه ای با شکوه بوده ، که از نظر ساختمان و محل و نحوهٔ اداره شدن و ... ، عالی ترین وضعیّت را داشته است .

البته باید توجّه داشت که ، متن عربی محاسن اصفهان ، با آنچه در ذیل ترجمه محاسن اصفهان آمده ، تقریباً یک نوع تشریح و توصیف است ، ولی جای سؤال است که چرا این مطلب ، در أصل ترجمه قرار نگرفته ، و به عنوان ذیل ترجمه

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۶۲، به نقل از ترجمهٔ محاسن اصفهان، صفحه ۱۴۲

و ۱۰۰) و ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه علمیه اصفهان که

ج ۲

و از مترجم کتاب ، دانسته شده است .

این مدرسه و منارهٔ یادشده، تا نیمهٔ أوّل قرن هشتم ، در اصفهان باقی بوده و فقط أملاک و مستغلّات موقوفهٔ آن را تصرّف کرده بوده اند (چنانچه از ترجمهٔ محاسن اصفهان که در سال ۷۲۹ نوشته شده ، استفاده می شود) ولی زمان خراب شدن ساختمان آن معلوم نیست (۱).

قاضی أرجائی (أرّجانی) اصفهانی ، که نسبش به جابر أنصاری می رسیده ، از مدرّسین نظامیّهٔ اصفهان ، در زمان خواجه نظام اَلملک ، بوده است (۲) . و مدرسهٔ نظامیّهٔ اصفهان ، به خاطر عنوان مدرّس آن (صدراَلدّین خُجندی) به «صدریّه » هم ، مشهور بوده است (۳) .

البته باید توجّه داشت که ، لقب «صدراَلدّین » در رؤسای شافعیّه ، جزء أَلقاب عمومی بوده ، و کسانی را که از خاندان خجندی (آل خجند) به ریاست شافعیّه می رسیده اند ، به لقب «صدراَلدّین » ملقّب می نموده اند ، و بیش از بیست نفر از آنها، لقب صدر اَلدّین داشته اند ، که محمّد بن ثابت بن علی خجندی ، متوفّای ۴۸۳(سرسلسلهٔ خاندان آل خجند) از طرف خواجه نظام اَلملک ، مدرّس نظامیّهٔ اصفهان گردیده است (۴) .

قابل توجّه

در فهرست نسخه های خطّی کتابخانهٔ مدرسهٔ فیضیّهٔ قم (تألیف محقّق معاصر

ص:۱۰۰

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۶۲

۲- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۱۸۳ ، تاریخ اصفهان و ری ، صفحهٔ ۲۱۵ - ۲۱۶

۳- تاریخ مدارس ایران ، صفحهٔ ۱۱۹

۴- لغتنامهٔ دهخدا ، (عنوان خجندیان) و تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحهٔ ۵۸ - ۵۹

آقای شیخ رضا استادی) نسخه ای از « شرح مختصر اَلاُصول » عضد اَلدّین ایجی مورد معرّفی قرار گرفته ، که به خطّ نستعلیق محمّد زمان حسینی اصفهانی می باشد ، و در یکشنبهٔ ۲۶ ربیع اَلثّانی ۹۲۶، در مدرسهٔ نظامیّهٔ اصفهان ، نوشته شده است(۱).

احتمال می رود که این مدرسه ، همان نظامیّهٔ خواجه نظام اَلملک طوسی است ، که تا این زمان باقی مانده ، و احتمال داده می شود که ، مدرسهٔ دیگری می باشد ، که بدین نام شهرت داشته است .

۳۵- مدرسهٔ نقّاشان

این مدرسه ، در تختگاه هارون ولایت شهر اصفهان واقع بوده ، و درویش یوسف کشمیری (که از فنون علم بهره داشته ، و شعر می سروده) مدّتی در آن ، سکونت داشته است (۲) .

در « مقاله اصفهان یا داراَلعلم شرق » این مدرسه ، از مدارس قبل از دورهٔ صفویّه به شمار آمده است (۳) .

و در کتاب « داراَلعلم شرق » آمده است که : ظاهراً مدرسهٔ نقّاشان ، همان مدرسه هرون ولایت می باشد (۴) .

ص:۱۰۱

۱- فهرست نسخه های خطّی مدرسهٔ فیضیّهٔ قم، جلد ۱، صفحهٔ ۱۵۷

۲- تذکرهٔ نصر آبادی ، صفحهٔ ۲۰۴

۳- محیط أدب ، صفحهٔ ، ۱۰۴

۴- دار اَلعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۵۲

اصفهان

شهرمزفزایِ بوَد بزرگ

زنده است زنده رود که ایران بوَد بزرگ

مست اصفهان زعلم و ، مزَشهره همچوپا

این خطّ از قیام دلیران بوَد بزرگ

راه ، هنربپوی که باشد ، رهی نکو

یعنی به دانش و مهز انسان بوَد بزرگ

ای اصفهان سپاس خدای غفور را

نام تو در تمام جهان همان بوَد بزرگ

صدها مَزتراست که باشد به اشتهآ

دنیا به اعتراف که ایران بوَد بزرگ

فَرّت رسد به مهروشکوهت رسد به ماه

همواره رَتبت تو چوکیهان بوَد بزرگ

همواره باد نام تو همراه عزّوجاه

راهت چو کهکشان و چوکیهان بوَد بزرگ

ای شهر باهنر به جهان جاودان بمان

دی قدرتو بلند و به عنوان بوَد بزرگ

نامت نویدبخش (طلانی) به شعرتر

دریای بخشش تو چون عمّان بوَد بزرگ

۳-مدارس علميّهٔ دورهٔ صفويّه كه باقى مانده است

اشاره

ص:۱۰۳

مدارس علميّهٔ اصفهان از دورهٔ صفويّه که تاکنون باقی مانده است

در دورهٔ صفويّه ، که مدرسه سازی بر مبنای فرهنگ و أنديشه و اعتقاد اسلامی، و در مسير مکتب غنیّ تشيّع ، و تحت تأثير هدايتهای أهل اَلبيت عَلَيهِم اَلسَّلامُ ، رواج و گسترش داشته است ، بسياری از علماء و ثروتمندان و معماران و هنرمندان و استادکارانِ حجّاری ، کاشی کاری ، گچ بری ، طرّاحی ، نقّاشی و خطّاطی و ... ، دست به دست هم داده ، و مدرسه هائی مستحکم ، زيبا ، و باشکوه ، و پر برکت ، ساخته و به يادگار گذارده اند ، که در طول چندين قرن، پابرجا مانده ، و در حوادث سخت و شکنندهٔ طبيعی و تاريخی و اجتماعی ، نه تنها محفوظ مانده ، بلکه آثار و برکات مستمرّی داشته است .

و اينک به ترتيب حروف اَلفباء ، به شرح حال آن مدارس و گوشه ای از عظمت و استحکام و زيبائیِ آنها ، و نيز هنرها و إبتکاراتی که در آن مدارس ، به کار گرفته شده ، و هم چنين آثار و برکات علمی و دينی که از آن پايگاههای علم و دين به ظهور رسيده ، می پردازيم

مدرسهٔ امام صادق عليه السلام

مقصود ، مدرسهٔ چهارباغ ، (سلطانی) می باشد ، و آن را تحت عنوان مدرسهٔ چهارباغ بررسی نموده ايم به عنوان ياد شده ، مراجعه شود .

مدرسه ابراهيم بيک

مقصود ، مدرسهٔ إمامزاده إسماعيل است ، که به مناسبت نام بانی آن ، به نام مدرسهٔ ابراهيم بيک هم ، خوانده شده است . به عنوان مدرسهٔ إمام زاده اسماعيل رجوع شود .

ص:۱۰۵

مدرسه أحمد آباد

در کتاب آثار ملّی اصفهان ، از مدرسهٔ جلالیّه ، با نام مدرسهٔ أحمد آباد یاد شده است . به عنوان مدرسهٔ جلالیّه مراجعه شود

۱-مدرسه إسماعیلیه

مدرسه ای است در کوچهٔ قصر منشی اَلممالك ، منشعب از بازارچهٔ حسن آباد و در نزدیکی خیابان نشاط و مساحت آن ۲۵ × ۲۵ متر می باشد ، و به صورت دو طبقه است ، و ساختمان اَوّلیّهٔ آن هنوز باقی میباشد .

این مدرسه به وسیلهٔ شخصیّت بزرگ علمی ، مرحوم میر محمّد اسماعیل خواتون آبادی متوفّای ۱۱۱۶ هجری ، که مجتهدی بزرگ و زاهد و صاحب أثر بوده ، تأسیس گشته است (۱).

وی تألیفاتی داشته ، که از آن جمله ، تفسیری بزرگ بر قرآن ، در چهارده جلد میباشد ، و صاحب مقامات معنوی و کرامات بوده است (۲) .

مدرسهٔ اسماعیلیّه ، همانند بسیاری از مدارس ، سالهای زیادی متروکه گردیده بود، ولی در سالهای أخیر ، معمور و مسکونی گردیده ، و عموم حجرات آن محل سکونت طلّاب حوزهٔ علمیّه میباشد .

۲- مدرسه ألماسیه

مدرسه ای است در محلّهٔ چهارسوق مقصود ، و از مدارس نسبتاً کوچك اصفهان می باشد . بانی مدرسه ، حاج ألماس نامی، از غلامان دربار صفویّه بوده ،

ص:۱۰۶

۱- وقایع اَلسّنین و اَلأعوام ، صفحهٔ ۵۵۵ - ۵۵۶

۲- رجال اصفهان (تذکره اَلقبور) ، صفحه ۱۰۰

و به نوشته کتاب (بخشی از گنجینهٔ آثار ملّی) وقفنامهٔ مدرسه ، به تاریخ یکهزار و یکصد و چهار هجری ، باقی می باشد (۱).

جابری أنصاری در حوادث سال ۱۳۵۵ قمری چنین می نویسد :

خرابی مدرسهٔ ألماسیّه در چهارسوق مقصود ، و فروش آجرهای آن به دراهم معدود (۲) .

ولی پس از گـذشت چند سال ، مرحوم آیه اَللهِ ، حاج شـیخ مهدی نجفی مسـجد شاهی ، مدرسه را تجدید بنا نمودند ، ولی به جای دو طبقـهٔ قبلی ، تنها موفّق به ساختن یک طبقه گردیدند . مدرسهٔ ألماسیّه ، در حال حاضـر معمور و مسـکونی طلّاب می باشد . در طول زمان، عده ای از فضلاء و علماء ، در مدرسهٔ ألماسیّه تحصیل علم یا تدریس نموده اند، همانند :

۱ مرحوم شـیخ محمّد حسن بن ملاّ محمّد لاری بیضاوی ، متوفّای ۱۳۳۵ و مدفون در صـحن إمامزاده أحمد ، که از فضلاء و مدرّسین بوده ، و از شاگردان حاج شیخ محمّد باقر مسجد شاهی (نجفی) به شمار رفته است .

۲- مرحوم سیّد زین اَلعابـدین أبرقوئی ، متوفّای ۱۳۷۲ قمری ، که از چهره هـای برجسـتهٔ در زهـد و تقوی ، و از شـاگردان آقا سیّد محمّد باقر درچه ای و آخوند کاشی بوده است .

۳- مرحوم آقای حاج سیّد مصطفی مهدوی هرستانی ، متوفّای ۱۴۰۹ قمری، که از شخصیّت های مبرز حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، و از مراجع دینی در این شهر ،

۱- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۴۶

۲- تاریخ اصـفهان و ری ، صفحهٔ ۴۱۲، و نیز به أنساب خاندانهای مردم نائین صـفحهٔ ۱۲۳ مراجعه شود . تخریب یاد شـده ، در دورهٔ حاکمیت پهلوی أوّل ، و تهاجم او بر حوزه های علمیّه ، و مراکز دینی بوده است

به شمار می رفتند ، و مورد توجّه مراجع بزرگ تقلید بوده ، و در مدرسهٔ جدّه بزرگ تدریس می نمودند .

۴- مرحوم آقای حاج شیخ عباسعلی أدیب حبیب آبادی ، متوفّای ۱۴۱۲ قمری، که از علماءِ جامع معقول و منقول و ریاضی ، و صاحب تألیفات متعدّده بودند ، و از مدرّسین نامدار حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان به شمار می رفتند .

۵- مرحوم آقای شیخ محمّد رضا محقّق خراسانی ، که از فضلاء و مدرّسین مدرسه ألماسیّه ، بوده است (۱).

آثاری از مدرسه ألماسیه

شخصی به نام محمد طیب هزار جریبی ، نسخه ای از کتاب حدود و دیات ، از علامه مجلسی را ، در سال ۱۹۵۲ برای مولانا ، آخوند محمد جعفر ، در مدرسه خواجه ألماس نوشته است (۲) .

و هم چنین در سال ۱۳۰۴، محمد مهدی بن کربلائی محمد علی جابلقی ، در مدرسه ألماسیه ، کتاب رضوان الأملین را ، که حاشیه بر قوانین آلأصول میرزای قمی است ، و تألیف محمد بن عبد الصمد حسینی شهشهانی می باشد ، تحریر نموده است (۳) .

۳- مدرسه امامزاده اسماعیل ((مدرسه ابراهیم بیک))

یکی از مجموعه های بسیار أرزشمند تاریخی اصفهان ، بناهای جالب امامزاده اسماعیل عَلَیْهِ اَلسَّلام و مزار و مسجد شعیای نبیّ عَلَیْهِ اَلسَّلام و مدرسهٔ إمامزاده

ص:۱۰۸

۱- دارالَعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۳۴

۲- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم ، صفحه ۱۵۱

۳- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم ، صفحه ۲۰۶ - ۲۰۷.

اسماعیل است ، که از نظر سابقهٔ تاریخی و معماری و کاشی کاری و هنرهای دیگر ، در ردیف مجموعه های أرزشمند و برجسته به شمار می رود .

در کتاب تاریخ اصفهان و ری آمده است:

صحن و بقعه و مسجد و مدرسه و مقبره ، تقریباً بیش از سه هزار ذرع، دارای مبانی شگرف بوده ، و کاشی کاری مُعَرَّق و نقّاشی مُنَقَّح و دربهای مُنَبَّت چوبی و فولاد کاری داشته ، دربِ دالانِ مستطیلِ ضریح، قطعهٔ جواهر صنعتی بود ، که ذرّه ذرّه های زر را ، با چکش در پولاد به کار برده ، هر زمان به زیارت بقعه میرفتم تا نیم ساعت چشم از استادی آن پولاد ساز ، با زرکوبی و نازك کاری در آن ، بر نمی گرفتم ...، و گنبد چهارسوق إمامزاده ، بسی عالی بود ... ، درب متبّت داخل ، که راهرو ضریح به قبر شعیا است زمان شاه محمود بن أمیر مبارز اَلدّین مظفّری ، حدود هفتصد و کسری نصب شده ، أسامی دوازده إمام، میان درب و أطراف ، با خطّی خوش به صنعت درودگری بر آن مرقوم است ... ، دستگاه إمامزاده اسماعیل عَلَیْهِ اَلسَّلام بسیار عالی بوده ، خانه هائی أطراف داشته که در آن ، شمع مومی ریختندی ، و مخصوصاً دو شمع مومی ، شبهای جمعه روشن می کردند ، در شمعدان طلا، که بلندیِ شمع به حدّی بود که با نردبان آن را روشن می ساختند (۱).

أطراف صحن إمامزاده اسماعیل عَلَیْهِ اَلسَّلام ، حجره های زیادی ساخته شده ، که از أوّل تأسیس ، به منظور تحصیل علم و سکونت طلّاب در نظر گرفته شده ، و عنوان « مدرسهٔ علمیّهٔ دینیّه » داشته است .

کتیبهٔ سردَرِ أصلی إمامزاده اسماعیل عَلَیْهِ اَلسَّلام ، حاکی از اقدام حاج محمّد ابراهیم

۱- تاریخ اصفهان و ری ، از جابری أنصاری ، صفحهٔ ۱۸۷- ۱۹۰

بیک یوز باشی ، نسبت به تعمیر و تزیین بنای تاریخی إمامزاده اسماعیل ، در دورهٔ سلطان حسین صفوی می باشد ، که در سال ۱۱۱۵ به پایان رسیده است، و در طرفین در ، به خطّ نستعلیق سفید بر زمینهٔ کاشی خشت لاجوردی رنگ ، أشعاری نوشته شده (۱) ، که از آن جمله است:

أوّل ابراهیم، از أمر شهنشاه جهان *** آن که محمود دو کون ، از طالع مسعود شد

در صفای بقعه و سعی بنای مدرسه *** کین عمارات ، از علوّ همّتش موجود شد

و نیز ، در دو إسپر طرفین دَرِ چوبی صحن به خطّ بنّائی نوشته شده :

قالَ اَلنَّبِیُّ صَلَّی اللّٰه عَلَیْهِ وَ أَلِه : أَنَا مَدینَهُ اَلْعِلْمِ وَ عَلِیٌّ بابُها

همانطوری که ملاحظه می نمائید ، عنوان مدرسه ، در متن برنامه ریزی برای این مجموعهٔ ساختمانی عظیم و زیبا ، بوده است .

آقای رفیعی مهرآبادی ، پس از نقل أشعار مذکور می نویسد: از کتیبهٔ مذکور معلوم می گردد ، که مجموعهٔ بنای إمامزاده اسماعیل ، علاوه بر مسجد و مرقد شعیا عَلَیْهِ اَلسَّلام ، شامل مدرسه هم بوده است ، که به وسیلهٔ ابراهیم بیک یوزباشی ، به فرمان سلطان حسین صفوی ، مورد تعمیر قرار گرفته است (۲) .

و هم چنین در صفحهٔ ۴۳۳ آثار ملّی اصفهان ، می نویسد: این مدرسه ، مدرسهٔ إمامزاده اسماعیل) ، در صحن إمامزاده اسماعیل ، ساخته شده است .

مدرسهٔ إمامزاده اسماعیل ، که به مناسبت نام بانیِ آن ، مدرسهٔ ابراهیم بیک

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۵۴۰

۲- آثار ملّی اصفهان ، صفحهٔ ۰۷۵۹

هم نامیـده شـده ، در حوادث تلخ تاریخی ، متروکه گردیده ، و در دورهٔ حکومت پهلوی ، محلّ سـکونت مساکین و آوارگانِ قحطی و خشکسالی گردیده بود، و نویسـندهٔ کمترین ، از دوران کودکی میدیدم ، که خانواده هائی از روستائیانِ مسکین ، در حجره های آن سکونت داشتند، تا آن که با کمک جمعی از مؤمنین ، و نظارت حضرت حجّه اَلإسلام و اَلمسلمین ، آقای حاج آقا محمّد فقیه أحمدآبادی (دائی نویسـنده) ، حجرات و صحن إمامزاده تعمیر گردید ، و با موافقت ایشان، اینجانب ، در سال ۱۴۰۰ قمری ، عده ای از طلّاب حوزهٔ علمیّه را ، در حجرات مدرسه إسـکان دادم ، و در حال حاضر ، مدرسهٔ یاد شده ، آباد و مسکونی طلّاب می باشد .

مرحوم آیه اَللہ ، آقا سیّد محمّد تقی موسوی فقیه أحمد آبادی ، متوفّای ۱۳۴۸ قمری ، صاحب کتاب نفیس « مکیال اَلمکارم »، و پدرشان ، مرحوم آقا میرزا عبداَلرزّاق موسوی ، متوفّای ۱۳۱۹ قمری ، که از علماء جلیل اَلقدر بوده است ، در مسجد إمامزاده اسـماعیل ، (مسـجد شـعیای نبی) إمامت جماعت داشـته ، و بر این مجموعـهٔ عظیم مـذهبی نظارت می نموده اند ، و هم چنین پـدران آنها، تا زمان جّـد أعلایشان ، میر محمّد تقی موسوی (۱) در این مجموعـهٔ دینی و علمی ، دخالت و نظارت و کوشـش علمی و ارشادی داشته اند .

مرحوم آیه اَللہ اَلعظمی ، آقـا سـیّد أبواَلحسن اصـفهانی ، در سالهـای اقامت و تحصـیلشان در حوزهٔ علمیّـهٔ اصـفهان ، مـدّتی در مدرسهٔ إمامزاده اسماعیل ، اقامت داشته اند .

۱- میر محمّد تقی موسوی ، وزیر شاه صفیّ صفوی بوده است (سیری در تاریخ تخت فولاد صفحهٔ ۱۳۴)

مرحوم آقا سید محمود کلیشادی ، متوفای ۱۳۲۴ قمری ، معروف به « سید مغنی گوی » (که از مدرسین بزرگ و مشهور و أدیب و شاعر و صاحب تألیفات عدیده ، بوده (۱)) در مدرسه امامزاده اسماعیل ، تدریس می نموده ، و یکی از شاگردان مبرز آن بزرگمرد، مرحوم آیه الله سید محمد تقی فقیه أحمدآبادی ، بوده است (۲) (۳) .

مدرسه جده

در مدرسه در بازار بزرگ اصفهان ، و در نزدیکی یکدیگر، و در یک دوره ، ساخته شده است ، که هر دو به نام جدّه می باشند ، ولی یکی به نام جد بزرگ ، و دیگری به نام جده کوچک ، و گفته میشود ، مدرسه أول را جدّه کوچک شاه عباس ثانی ، و دومی را جده بزرگ او ، به نام دلارام خانم ، ساخته است (۴) ولی به مناسبت مساحت و وسعت زیاد مدرسهٔ اول ، او را به نام جده بزرگ نام برده ، و به دلیل فضای کوچکتر مدرسه دوم، آن را به نام جده کوچک ، نامیده اند (۵) .

در یادکردن از این دو مدرسه ، عموماً با قید کوچک و بزرگ ، مقصود گوینده

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۴۹۴ ، و سیری در تخت فولاد ، صفحه ۱۴۹

۲- اظهارات فرزند ایشان ، حاج آقا محمد فقیه أحمد آبادی دام عزه

۳- در باره مجموعه مسجد و مدرسه و مزار امامزاده اسماعیل ، در بخش امامزاده ها) و نیز بخش (بقعه های علمی بررسی های دیگری داریم

۴- در کتاب آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۴۳، احتمال داده شده ، که بانی هر دو مدرسه ، یک نفر باشد به نام دلارام خانم ، (جده شاه عباس ثانی) و عنوان بزرگ و کوچک ، منحصرا مربوط به وسعت و مساحت مدرسه است

۵- گنجینه آثار تاریخی اصفهان - آثار ملی اصفهان - تاریخ فرهنگ اصفهان - تاریخ مدارس ایران - دار العلم شرق

یا نویسنده، مشخص می شود ، ولی گاهی از قیدهای یاد شده ، استفاده نمی شود و با بکار بردن عنوان مدرسه جده ، همان

۴-مدرسه جد بزرگ

، اراده میشود چنانچه در تذکره نصرآبادی در چندین مورد، از شاگردان محقق نامدار و بزرگ قرن یازدهم، مرحوم آقاحسین خوانساری یاد نموده ، و نوشته است: در مدرسه جده ساکن هستند، و با توجه به اینکه مرحوم آقا حسین خوانساری ، تولیت و تدریس مدرسه جده بزرگ را بر عهده داشته ، و مرحوم آقاجمال خوانساری، فقیه و محقق بزرگ ، در همین مدرسه تدریس مینموده (۱) و تا سال ۱۳۰۸ شمسی (نیمه اول قرن چهاردهم قمری) تولیت مدرسه با خاندان آقا جمال خوانساری بوده (۲) و هم چنین با توجه به عظمت مدرسه جده بزرگ، در انظار طلاب و عموم مردم ، و تدریس مدرسین بزرگ هر زمان در آن مدرسه ، اطلاق عنوان مدرسه جده ، به مدرسه جده بزرگ منصرف می گردد .

و اینک هرکدام از دو مدرسه یاد شده را مورد بررسی قرار میدهیم . ۴- مدرسه جد بزرگ

مدرسه باشکوهی است ، واقع در بازار بزرگ اصفهان ، و در نزدیکی چندین مدرسه مهم دیگر از قبیل : مدرسه صدر - مدرسه ملا عبد الله - مدرسه جده کوچک که در نیمه اول قرن یازدهم هجری تأسیس گشته ، و در تاریخ ۱۰۵۸ کتیبه آن نصب گردیده است .

قسمتی از این کتیبه ، که در سر در این مدرسه ، به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی ، به خط محمد رضا إمامی نصب گردیده ، چنین است:

۱- تذکره نصر آبادی ، صفحه ۱۵۲

۲- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۴۲

قَد وفَقَت عُلياحَضرَت المُفخَمَّهَ المُكَرَّمَهُ ...... جَدَّهُ السِلطانِ آلأعظَم ، مُرَوِّج مَذهَبِ الأئِمَّهِ الإثنى عَشَر .. أبُو المُظَفَّر ، شاه عَبّاسِ الثانِى الصَّفَوىِّ .... بِبِناءِ هـذِهِ المَـدرَسَهِ المُبارَكِهِ ، وَ وَقَفَها عَلَى الطَّلَبهِ الاثنى عَشَـرِيَّهِ ... فى ثَمانِ وَ خَمسينَ وَ ألفٍ ، كَتَبَهُ مُحَمَّد رِضَا الإمامىّ (۱) .

مدرسه جدّه دو طبقه است ، و در طرف شمالی و جنوبی آن ، دو مدرس ، و در طرف شرقی آن ، یک مسجد ساخته شده ، و حجرات مدرسه که در حدود ۷۰ باب میباشد ، در طبقه اول و دوم قرار گرفته ، و نمای مدرسه با کاشیکاری تزئین گردیده است .

در ضلع شرقی مدرسه ، به خطّ نستعلیق مشکی ، بر زمینه کاشی خشت زرد رنگ ، بالای درب مسجد ، این جمله نوشته شده است :

«گشت تعمیر این خجسته بنا ۱۳۳۴ »

مدرسه جدّه بزرگ ، همانند عموم مدارس دینیّه ، سالهای رکود و نیمه تعطیلی یا تمام تعطیلی دوره پهلوی أول را پشت سرگذاشت ، و در اواخر قرن چهاردهم ، با همت جمعی از مؤمنین تعمیری اساسی یافت ، و هم اکنون در زمره مدارس آباد و کاملاً مسکونی می باشد ، و محل تحصیل و سکونت طلاب حوزه علمیه است . جوی آبی که در وسط مدرسه بوده ، و بر زیبائی و صفای مدرسه می افزوده ، خشک شده ، و فعلا وجود ندارد . مرحوم جناب در کتاب «الإصفهان » ، طول و عرض مدرسه را ۵۰ × ۸۰ و تعداد حجرات آن را ۶۷ و تعداد طلاب آن را ، پنجاه نفر می نویسد (۲) .

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۵۵۳

۲- الإصفهان ، چاپ دوم، صفحه ۱۱۰

چهره های علمی مدرسه ی جده بزرگ

مدرسه جده بزرگ از ابتدای تأسیس ، محل تحصیل فضلاء ، و تدریس بزرگان حوزه علمیه بوده ، که ذیلا به جمعی از آنها اشاره می نماییم :

۱- استاد الکلّ فی الکل، ذو الجمالین ، استاد الحکماء و المتکلّمین ، مربّی آلفقهاء و المحدّثین ، فرید الدّهر و وحید آلعصر ، علاّمه معقول و منقول، حلال مشکلات علمیّه ، و جامع بین فطانت و سرعت انتقال ذهنی و کوشش و تلاش تحقیقی ، مرحوم آقا حسین بن جمال الدین خوانساری ، مشهور به محقق خوانساری و متوقای ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ قمری .

وی ، به نوشته نصرآبادی در تذکره اش « تولیت و تدریس مدرسه جدّه را بر عهده داشته ، و عمده فضلاء ، در حاشیه درس آن قبله عرفاء حاضر شده ، استفاده می نمایند، و خود در منزل به إفاده مشغولند(۱)».

۲ - فقیه محقّق ، حکیم مدقّق ، اصولی متفکّر ، جمال الدّین و المحقّقین ، مولی محمّد بن آقا حسین ، معروف به « آقا جمال خوانساری » ، متوفای ۱۱۲۱ یا ۱۱۲۵ هجری ، که از مفاخر علمی حوزه علمیّه اصفهان ، و از مدرّسین و مؤلّفین نامدار بوده، و حاشیه های او بر : «شرح لمعه » و « شرائع» و « شرح إشارات » و «شفاء» و « من لا یحضره الفقیه» و «غرر و درر آمدی » و دیگر تألیفات آن بزرگمرد ، نشانه قدرت اندیشه و تبحر علمی و جامعیت در علوم و فنون، میباشد . وی ، به نوشته تذکره نصرآبادی « هر روز به مدرسه جده می آمده ، و طلاب علوم دینیه ، از همان مدرسه و دیگر مدارس حوزه اصفهان ، از حوزه در سی او مستفید می شده اند (۲).

ص:۱۱۵

۱- تذکره نصرآبادی ، صفحه ۱۵۲

۲- تذکره نصرآبادی ، صفحه ۱۵۲

۳ – ملاّ شعیبا خوانساری ، که عالمی وارسته و بسیار مؤدّب و مورد علاقه شدید مرحوم محقّق خوانساری بوده ، و در سال ۱۰۸۳ وفات یافته ، و از ساکنین مدرسه جده بوده است (۱).

۴– میرزا معزّ موسوی قمی ، متخلّص به فطرت ، که جوان لایق و فاضلی بوده و دو سال در مدرسه جدّه ساکن گردیده و از درس و محضر محقق خوانساری، استفاده نموده است (۲) .

۵– مولی محمد علی شوشتری ، که از شاگردان محقق خوانساری ، و ساکن مدرسه جده بوده است (۳) .

۶– ملاّ نصیرا، متخلّص به « مشتاق » ، که اصلاً تویسرکانی بوده، و در مدرسه جده ساکن گردیده ، و از شاگردان محقّق خوانساری بوده است (۴) .

۷– حسن بیک طهرانی ، که مدّتی در مدرسه جّده ساکن بوده ، و شعر نیز می سروده است (۵) .

۸– حکیم و شاعر و خطاط نامدار ، آقا محمد کاظم واله ، متوفّای ۱۲۲۹ قمری ، که مورد توجه مردم ، و از ساکنین مدرسه جده بوده است (۶).

۹– آخوند ملاّ محمد حسین کرمانی ، متوفّای ۱۳۳۰ قمری ، که مجتهدی زاهد و مرجعی متواضع بوده ، و استادهائی همانند : آقا شیخ محمّد باقر مسجد شاهی

۱– تذکره نصرآبادی ، صفحه ۱۹۴

۲– تذکره نصرآبادی صفحه ۱۷۶

۳– تذکره نصرآبادی ، صفحه ۱۸۵

۴– تذکره نصرآبادی ، صفحه ۱۹۶

۵– تذکره نصرآبادی ، صفحه ۲۰۶

۶– دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۶۲

و آقا میرزا محمّد باقر چهارسوقی و ملّا حسینعلی تویسرکانی داشته ، و از

طلاب مدرسه جدّه ، و سپس از مدرّسین همین مدرسه بوده ، و از آثار دینی و اجتماعی او ، علاوه بر قضاوت شرعی و حلّ مشکلات دینی و اجتماعی مردم، تجدید بنای مسجد نور و رضوان در اصفهان می باشد (۱).

۱۰ - شیخ حسن دشتکی ، که عالمی فاضل و از شاگردان : حاج میرزا بدیع درب إمامی و آخوند ملا حسین کرمانی و آقا سید محمد باقر درچه ای بوده ، و در مدرسه جده سکونت داشته ، و تدریس ادبیات و سطوح فقه مینموده ، و در سال ۱۳۴۴ وفات یافته است (۲) .

۱۱ - فقیه و مجتهد و محقّق و مرجع بزرگوار ، مرحوم حاج میر محمّد صادق مدرّس خواتون آبادی ، متوفای ۱۳۴۸ قمری ، که از رؤسای علماء و از مدرّسین افتخار آفرین حوزه علمیه اصفهان بوده ، و حوزه درسی او از عظمت برجسته ای برخوردار بوده است . وی در حوزه اصفهان و نجف تحصیل علم نموده، و از درس دو چهره علمی نامدار ، آقا سید محمّد کاظم یزدی و آخوند ملاّ محمّد کاظم خراسانی بهره گرفته ، و از خواص مرحوم آخوند خراسانی، و یاور ایشان در تألیف کتاب شریف کفایه الأصول بوده است ، و پس از مراجعت به اصفهان ، علاوه بر مرجعیت دینی و اجتماعی ، مدرس بزرگ مدرسه جده بوده ، و حوزه درسی او، « مجمع أفاضل » به شمار می رفته است .

۱۲ - فقیه مجتهد و اصولی محقق ، آقا سیّد محمّد نجف آبادی ، متوفّای ۱۳۵۸ قمری ، که از چهره های مبرّز علمی اصفهان و از مراجع دینی بوده ، و حوزه

۱- دارالعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۶۱- ۶۲

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۴۹

درسیّ برجسته داشته است .

وی از شاگردان بزرگانی ، همانند : آقا سید محمد کاظم یزدی و آخوند خراسانی و حاج آقا رضا همدانی و آقا سید محمد فشارکی و ... ، بوده ، و دو جلد حاشیه ایشان ، بر کفایه الأصول ، از حواشی برجسته آن کتاب شریف ، می باشد .

مرحوم آقا سیّد محمّد نجف آبادی ، در مدرسه جدّه بزرگ و مدرسه صدر و ... ، تدریس می نموده اند .

۱۳ - مرحوم حاج شیخ محمد حسن نجف آبادی ، متوفّای ۱۳۸۴ قمری ، که عالمی مجتهد ، و فقیهی زاهد ، و مدرسی نامدار و متبحر بوده ، و استادهائی ، همانند : آخوند ملا محمد حسین کرمانی و آقا سید محمد باقر درچهای و آخوند کاشی و جهانگیر خان قشقائی (در اصفهان) ، و آخوند خراسانی (در نجف اشرف) داشته ، و خود ، در مدرسه جده ، به تدریس اشتغال داشته است .

حوزه درسی مرحوم نجف آبادی ، مجمع أفاضل بوده، و در زمینه علم و تقوی و زهد و معنویت و علاقه به خاندان رسالت ، و ایشان از مفاخر حوزه علمیه اصفهان به شمار می رود . نشانه علاقه شدید او به مقام أهل البیت علیهم السلام کتاب « فضیله السیاده » او ، درباره سادات و اهمیت آنان می باشد ، و این کتاب به چاپ رسیده است (۱).

۱۴ - فقیه و مجتهد محقّق ، مرحوم آیه الله ، حاج سیّد علی علّامه فانی ، متوفّای ۱۴۰۹ قمری ، که از چهرهای برجسته علمی و صاحب تألیفات بسیار و حوزه درسی مورد توجه در حوزه نجف و قم بودند، و چندین سال ، در فصل تابستان و ماه مبارک رمضان ، در هنگام اقامت در شهر اصفهان ، در مدرسه جدّه بزرگ،

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۷۶

تدریس فقه و اصول و تفسیر می نمودند .

۱۵ – فقیه زاهد و عالم ربّانی ، مرحوم آیه الله ، حاج سیّد مصطفی مهدوی هرستانی ، متوفّای ۱۴۰۹ قمری ، که از علماء متنقذ و محبوب اصـفهان ، و مورد توجه مراجع عالیقدر تقلید ، و از چهره های شایسـته حوزه علمیه اصـفهان بودند ، و حوزه درسـی ایشان، در مدرسه جدّه بزرگ تشکیل می گردید .

۱۶ – مدرّس حکیم و ریاضـی هَیَوی ، و فقیه اصولی و عالم جامع ، مرحوم آیه الله ، حاج شـیخ عباسـعلی أدیب ، متوفای ۱۴۱۲ قمری ، که از معمرین علماء اصفهان ، و از مدّرسین پر تلاش حوزه علمیه بودند ، و در چندین مدرسه و از جمله ، مدرسه جده بزرگ تدریس می نمودند .

علاوه بر مدرسـین یاد شـده ، در دوره های مختلف ، شخصـیت های علمی دیگری نیز در این مـدرسه ، تـدریس و یا تحصـیل داشته اند (۱) که ذکر همه آنها به درازا میکشد .

آثاری از مدرسه جده بزرگ

در کتابخانه جامع گوهرشاد ، نسـخه ای از کتاب « ألمطالع السـعیده » فی شرح آلفریده ، تألیف سیوطی وجود دارد، که محمد مهدی بن محمد هاشم ، در ماه شوال ۱۱۰۵ در مدرسه جده کبیره اصفهان ، نوشته است (۲) .

و نیز در کتابخانه آستانه قدس رضوی علیه السلام نسخه ای از کتاب « شرایع

۱– همانند : آقا شـیخ محمد حسن مشـکینی ، فرزند آقا شـیخ علی بن شـیخ أبو القاسم عاملی (از أعقاب شهید ثانی) ، متوفای ۱۳۶۸ قمری ، که عـالمی فاضل و حکیمی فقیه بوده ، و مـدرس فقه و اصول و حکمت در مـدرسه جـده بوده است (سـیری در تخت فولاد، صفحه ۷۵).

۲– دارالعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۶۱(برگه ضمیمه)

الإسـلام » محقّق حلّی وجود دارد، که به خطّ کـاظم بن حسـنعلی می باشـد ، و در ربیع الثـانی ۱۲۳۱، در مـدرسه جده بزرگ اصفهان نوشته شده است (۱).

و در کتابخانه دانشکده حقوق ، نسخه ای از کتاب « مغنی اللّبیب » وجود دارد ، به خط عبد الحکیم حسینی تفرشی ، که آن را در مدرسه جده اصفهان نوشته است (۲) و ظاهرا مراد ، مدرسه جدّه بزرگ می باشد .

و همچنین ، در کتابخـانه جامع گوهرشاد ، نسـخه ای از « شـرح لمعه » موجود است، که در سال ۱۰۸۵، در مدرسه جده نوشته شده ، و نسخه ای از کتاب «نظم اللئالی » سید أبو القاسم استرآبادی موجود است ، که به وسیله محمد بن علی أصغر قائنی ، در رمضان ۱۲۵۴ در این مدرسه نوشته شده است (۳) .

و نیز در کتابخانه آیه الله ، مرعشی نجفی ، مجموعه ای وجود دارد از رساله هائی در طب ، که به خط نستعلیق محمد حسن بن محمد رحیم خوئی می باشد ، و در سال ۱۲۴۰ در مدرسه جده اصفهان نوشته شده ، و به وسیله کاتب وقف شده است (۴) .

۵- مدرسه جده کوچک

مدرسه ای است واقع در بازار قهوه کاشیها (منشعب از بازار بزرگ) که در نزدیکی مدرسه جده بزرگ واقع شده است .

بـانی مـدرسه ، جـدّه شـاه عبّاس ثانی ، به نام دلارام خانم بوده ، و تاریـخ نصب کتیبه داخل مـدرسه ، ۱۰۵۷ میباشد . حجرات مدرسه ۳۸ عدد و به صورت

۱- فهرست کتابخانه آستانه قدس رضوی ، جلد ۵، صفحه ۴۵۴

۲- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۵۹

۳- دار العلم شرق (مخطوط) صفحه ۱۶۱ برگه ضمیمه)

۴- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله ، مرعشی نجفی قم، جلد ۱۲، صفحه ۱۲۲- ۱۲۴

چهره های علمی مدرسه ی جده کوچک

دو طبقه می باشد ، و به نوشته مرحوم جناب در (آلإصفهان) طول و عرض مدرسه ۲۵ × ۲۵ می باشد (۱).

مدرسه جدّه کوچک ، از دو قسمت تشکیل شده ، یکی صحن أصلی و حجرات مدرسه ، و دوم صحنی کوچک و شبستانی که مدرس مدرسه ، به شمار می رود .

کتیبه سردر مدرسه ، مشتمل بر جمله هائی است که قسمتی از آن چنین است

قَد وُفِّقَت عُلیا حَضرَت المُفَخَّمَهُ المُکَرَّمَهُ المُعَظَّمَهُ، النَّبیلَهُ الجَلیلَهُ العالِیَهُ جَدَّهُ السُّلطانِ الأعظَم .. مُرَوِّج مَذهَبِ الأئِمَّهِ الإثنی عَشَر علیهم السلام ، أبُو المُظَفَّرِ شاهُ عَبّاسِ الثّانِی الحُسَینِیّ الصَّفَوِیّ .... بِبِناءِ هذِهِ المَدرَسَهِ المُبارَکَهِ وَ وَقَفَها عَلَی الطَّلَبَهِ الإثنی عَشَرِیَّهِ ، و جَعَلَتُ ثَوابَها هَدِیَّهً لِرُوحِ خَلَفِ السَّلاطینِ العِظامِ ..... السُّلطانِ صَفیّ میرزا بِحَقِّ النَّبِیَّ سَیِّدِ الکَونَینِ ، کَتَبَهُ مُحَمَّد رِضَا الإمامیّ فی ۱۰۵۶ (۲) .

مدرسه جدّه کوچک ، در طول تاریخ موجودیتش ، محلّ تحصیل و تدریس فضلاء و علماء بزرگی بوده است ، که ذیلاً به نام برخی از آنها اشاره می نمائیم .

۱- حکیم متکلّم و فیلسوف فقیه ، آخوند ملاّ محمد کاشانی ، معروف به آخوند کاشی ، متوفای **۱۳۳۳** که از مفاخر علمی و از چهرهای مبرز در سیر و سلوک معنوی بوده ، و در دوران تحصیل ، در مدرسه جده کوچک سکونت داشته است .

۲- عالم أدیب و مدرّس فقیه ، میرزا علی محمد نائینی ، متوفّای **۱۳۳۴** قمری که از شاگردان جهانگیر خان (در اصفهان) و آیه الله میرزا محمّد تقی شیرازی

۱- الإصفهان ، چاپ دوم، صفحه ۱۱۰

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۵۵۵ - ۵۵۶

(در عراق) بوده است . وی ، اجازه اجتهاد از حاج میر محمّد صادق مدرّس

خاتون آبادی) داشته ، و حجره او در مدرسه جدّه کوچک بوده ، و در جوانی از دنیا رفته است (۱).

۳- مدرّس محقّق و عالم زاهد ، سیّد میرزا أردستانی ، متوفّای ۱۳۵۱ قمری ، که از ساکنین و مدرسین مدرسه جده کوچک بوده است .

۴- عالم محقّق و مدرس موفّق و زاهد متّقی ، شیخ محمّد علی مدرّس فتحی دزفولی ، متوفای ۱۳۵۷ قمری که شخصیتی ارزشمند در علم و عمل ، و صاحب تألیف بوده، و در مدرسه جده کوچک تدریس می نموده است .

۵- فقیه متکلّم و مجتهد مجاهد ، و جامع معقول و منقول ، سیّد حسن مدرّس سرابهای إسفهای قمشه ای ، اصفهانی ، شهید سال ۱۳۵۷ قمری ، که از چهره های برزگ و نامدار روحانیّت ، در عالم مبارزه و جهاد و شهادت است ، و مبارزات و مخالفتهای او با حکومت پهلوی اول ، و استعمار انگلیس ، عالمگیر میباشد . وی ، مدّتها ، در مدرسه جدّه کوچک ، تدریس فقه و اصول مینموده است .

۶- مدرس محقّق و فاضل ، شیخ هبه الله هرندی ، متوفّای ۱۳۶۶قمری ، که از شاگردان آقا سیّد محمّد نجف آبادی و آقا میر سیّد علی نجف آبادی و حاج میر محمّد صادق خواتون آبادی بوده ، و در مدرسه صدر و جدّه کوچک ، تدریس می کرده است . علاوه بر یاد شدگان، عدّه دیگری از علماء و مدرّسین و فضلاء از ساکنین یا مدرّسین مدرسه جدّه کوچک بوده اند .

آثاری از مدرسه جده کوچک

نسخه ای از « شرح فصوص الحکم » داود قیصری ، به خطّ نستعلیق حیدر

ص:۱۲۲

۱- رجال اصفهان ، صفحه ۲۲۱

علی سرحدی ، در کتابخانه جامع گوهرشاد موجود است ، که در سال ۱۲۲۸، در مدرسه جدّه کوچک ، نوشته شده است (۱) . و در کتابخانه دانشکده حقوق، نسخه ای از کتاب « میراث » مولی محمّد تقی بن حسینعلی اصفهانی موجود است ، که آن را محمّد کریم بن حاج محمّد ابراهیم قمی ، در جمادی الأولی ۱۲۷۶ ، در مدرسه جدّه کوچک ، کتابت نموده است (۲) .

۶- مدرسه جلالیّه

مدرسه ای است در خیابان أحمد آباد ، که در دوره سلطان حسین صفوی ، به وسیله جلال الدّین محمّد طبیب (پزشک خاصّ حرم سلطان صفوی)، متوفّای ۱۱۳۱ قمری ، ساخته شده ، و کتیبه آن که در سر درِ مدرسه ، نصب شده ، مشتمل بر این جملات می باشد :

قَد وُفِّقَ لِبناءِ هذِهِ اَلمَدرَسَهِ المُبارَکَهِ ،بِمَ‌امِنِ دَولَهِ السُّلطانِ الأعظَم ، مُرَوِّجِ مَذهَبِ آبائِهِ آلأئمَّهِ المَعصُومینَ .. أبُو اَلمُظَفَّرِ شاهُ سُلطان حُسَینِ المُوسَوِیِّ اَلصَّفَوِیِّ ... طَبیبُ خُدّامِ حَرَمِهِ العَلِیَّهِ الدَّاعی لِخُلُودِ دَولَتِه ، جَلالُ الدّین مُحَمَّد فی ۱۱۱۴

در پشت بغل سردَرِ مدرسه جلالیّه ، به خطّ نستعلیق سفید ، بر کاشی لاجوردی رنگ ، دو بیت زیر نوشته شده است :

أجر و تاریخ این بنای رفیع

خواستم از خدا و خیر أنام

بشنیدم ندا ز عالم غیب

بدهد ذو الجلال و الإکرام(۳)

۱۱۱۴

ص:۱۲۳

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۶۵(برگه ضمیمه)

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۶۶

۳- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۶۱

ولی با حساب دقیق ، مصرع (بدهد ذو الجلال و الإکرام) به حروف أبجد مطابق ۱۱۱۵ خواهد بود .

محل دفن جلال الدّین محمد طبیب ، در ضلع شمالی مدرسه ، در اطاق وسط می باشد ، که به عنوان مَدرس مورد استفاده قرار می گیرد .

۶-مدرسه جلالته

۱۲ حجره أصلی در یک طبقه ، و ۳ حجره در طبقه فوقانی دارد ، و مساحت آن ۳۰ × ۳۵ متر می باشد ، و جزء آثار تاریخی و میراثهای فرهنگی ، محسوب گردیده است .

در دوران حکومت پهلوی اول ، مدرسه جلالیّه به تصرف عدوانی اداره فرهنگ در آمد، و تبدیل به دبستان پسرانه گردید ، و در سال ۱۳۸۴ قمری ، (آذرماه ۱۳۴۴ شمسی)، با اقدامات مرجع عالیقدر شیعه :

حضرت آیه الله العظمی ، آقای حاج سیّد محمّد رضا گلپایگانی قدس سره

به حوزه علمیّه باز گردانده شد، و با همت مرحوم آیه الله حاج شیخ مرتضی أردکانی ، تعمیر اساسی یافت ، و مسکونی طلّاب گردید (۱) . و کتابخانه ای نیز در آن دائر گشت ، و عدّه ای از مدرّسین به تربیت و تعلیم طلّاب اشتغال یافتند .

مدرسه جلالیه در طول زمان ، محلّ تحصیل و تدریس جمعی از علماء و فضلاء بوده ، مثلاً: پدر نویسنده کمترین ، مرحوم آیه الله ، آقای حاج سیّد مرتضی موحد ابطحی ، متوفّای ۱۴۱۳ قمری ، و مرحوم حجّه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج سید مصطفی موحّد محمّدی ، در دوران طلبگی در این مدرسه تحصیل

۱- در لوحه ای از کاشی ، در سردرب مدرسه، چنین کتیبه شده است : هو العلیم ، به أمر مبارک حضرت آیه الله العظمی ، آقای گلپایگانی ، و همت عالی حضرت حجه الاسلام آقای اردکانی ، مدرسه جلالته ، در تاریخ آذرماه ۱۳۴۴ ، به تصرّف وقف و طلّاب علوم دینیّه در آمد

علم نموده اند، و نویسنده این سطور (حاج سیّد حجّه موحّد ابطحی) و نیز حجه الاسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ مهدی فقیه ایمانی ، و برخی دیگر از مدرسین ، پس از بازگرداندن مدرسه به حوزه علمیه ، از سال ۱۳۸۵ قمری به بعد ، در این مدرسه ، به تدریس علوم حوزهای اشتغال داشته ایم .

در کتابخانه مدرسه رضویه قم ، نسخه ای از کتاب « شوارق لاهیجی » موجود است ، که به خطّ أبو القاسم بن أحمد حسینی ، کزازی آلأصل، اصفهانی المسکن میباشد ، و در تاریخ ۱۲۴۳، کتابت آن را در مدرسه جلالیّه اصفهان به پایان رسانیده است (۱).

تعمیرات اساسی جدید مدرسه جلالیه

در سال ۱۴۱۴ قمری ، نویسنده این سطور (حاج سیّد حجّه موحّد ابطحی) به یکی از نیکوکاران اصفهانی ، پیشنهاد نمودم که تعمیرات اساسی مدرسه جلالیه را (که به صورت مخروبه ای در آمده بود) بر عهده گیرد، و ایشان از محضر مرجع عالیقدر شیعه : حضرت آیه الله العظمی ، آقای حاج سیّد محمّد رضا موسوی گلپایگانی قدس سره ، کسب اجازه نمود، که بابت وجوهات شرعیّه ، این عمل شایسته را انجام دهد ، و ایشان مشروط به نظارت این کمترین ، اجازه فرمودند ، و از آن زمان تا این تاریخ (ماه رمضان ۱۴۱۵ قمری)، در مدّت یک سال و نیم مرتباً تعمیرات اساسی و نوسازی وضوخانه و دستشوئی های مدرسه ، در حال انجام بوده و در حال حاضر نزدیک به پایان می باشد . و با هزینه ای سنگین ، این مجموعه علمی و دینی و تاریخی ، مطابق اصول باستان شناسی ، تعمیر گردیده و إنشاء الله تعالی در آینده ای نزدیک ، مجدداً تحت برنامه ای منظّم،

۱- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۷۰، (برگه ضمیمه) به نقل از : فهرست کتابخانه رضویّه قم

محل سکونت و تحصیل و تدریس خواهد شد (۱).

۷- مدرسه چهارباغ « مدرسه امام صادق »

این مدرسه به مناسبت عنوان بانی آن ، (سلطان حسین صفوی) ، به نام سلطانی خوانده می شود ، و به مناسبت محل آن (که حاشیه خیابان چهارباغ می باشد) ، با عنوان مدرسه چهارباغ یاد میشود ، و پس از انقلاب اسلامی ایران ، (در سال ۱۳۵۷ شمسی = ۱۳۹۹ قمری) با نام مدرسه علمیه امام صادق علیه السلام نامیده شده است .

نویسندگان درباره این اثر بزرگ فرهنگی و هنری ، هرکدام تعبیراتی دارند که نشان دهنده عظمت این مجموعه تاریخی می باشد ، مثلًا : دکتر لطف الله هنرفر ، باستان شناس معاصر ، می نویسد:

مدرسه چهارباغ یا مدرسه سلطانی ...... مهمترین و زیباترین بنای شاهانه دوره سلطنت شاه سلطان حسین است . نهر فرشادی و چنارهای داخل مدرسه ، صحن این بنای تاریخی را ، روح أفراتر از بناهای دیگر دوره صفویّه ، در اصفهان نموده است . مدرسه چهارباغ ، أنواع کاشیکاری عهد صفویّه را در

۱- هم اکنون که مراحل چاپ کتاب ، در حال انجام است (نیمه سال ۱۴۱۷قمری = ۱۳۷۵ شمسی) یکسال و سه ماه از تاریخ إتمام تعمیرات کامل و نوسازی قسمتی از مدرسه ، میگذرد ولی متأسفانه ، جمعی از افراد ناآگاه زیر نظر برخی از اشخاص ... !! به مجرد تکمیل و آماده سازی مدرسه ، به غصب حجرات آن شتافتند ، و با این که بسیاری از مراجع معظم تقلید، عمل آنها را خلاف شرع دانستند، آنها دست از آن اقدام خلاف أخلاق و خلاف عرف و خلاف شرع، برنداشتند ، ولی امیدواریم همچنان که غصب مدرسه، تکرار شد ، بازگشت آن به مسیر دینی ، و مطابق قواعد فقه أهل البیت علیه السلام نیز ، تکرار گردد

بر دارد ، و چون آخرین بنای باشکوه آن دوره است ، آخرین تحوّلات صـنعت کاشـی کاری را می توان در آن مطالعه نمود . أنواع کاشی کاری (معقلّی) و (گره کاری)، امتیازی مخصوص ، به این بنای تاریخی داده است (۱).

محمّد مهدی اصفهانی، در کتاب « نصف جهان فی تعریف الإصفهان »، پس از شرح مفصّلی درباره بنای مدرسه ، می نویسد : مجملاً ، شـرح حالات و صـفات این مدرسه و مسجد شاه (مسجد إمام واقع در میدان امام) را کتابی علیحدّه و مُدَوّن بایست ، که به این اختصار راست نیایـد ، و می توان ادعا نمود که مـدرسه ای به این نفاست و خوبی ، در ایران ساخته نشـده ، و در غیر آن هم به این وضع ، مشکل است (۲) .

و آقای ابوالقاسم رفیعی مهر آبادی ، می نویسد : این مدرسه که از بهترین مدارس بنا شده در ایران است ...(۳).

و آقای عبدالحسین سپنتا ، می نویسد: مدرسه سلطانی و کاروانسرای بزرگ سلطانی متّصل به آن ... از بناهای مهم اصفهان ، و یادگار دوران سلطان حسین صفوی است ... و به قول پرفسور پوپ ، بهترین دلیل بقای ذوق و قریحه هنری ایران ، در آن عصر است ... که جا دارد آن را بنای عظیم بنامیم (۴) .

تاریخ بنای مدرسه

مدرسه چهارباغ با توجّه به بزرگی و انواع کارها و هنرهای گوناگون ، از

ص:۱۲۷

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۸۵

۲- نصف جهان ، صفحه ۷۱

۳- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۴۴

۴- تاریخچه اوقاف اصفهان ، صفحه ۱۱۷

قبیل معماری ، کاشیکاری ، حجّاری ، خطّاطی و نقّاشی و ... که در آن به کار رفته ، در مدّت چندین سال ساخته شده ، که مادّه تاریخهای موجود در کتیبه ها ، و تاریخهای مکتوب در کاشی کاری ها، و نیز قضایای تاریخی ثبت شده درباره تأسیس مدرسه و افتتاح رسمی آن ، گویای آن می باشد ، و ذیلاً به مواردی اشاره می نمائیم:

۱- در داخل گنبد مدرسه چهارباغ ، که در جنوب مدرسه واقع است کتیبه های بسیار مفصّلی تعبیه شده ، که صلوات مفصل خواجه نصیر بر چهارده معصوم علیهم السلام ، در آن نوشته شده ، و در آخر صلوات بر امام زمان (عج) آمده : کتبه عبد الرّحیم فی ۱۱۰۴

۲- در کتیبه های نمای خارجیِ ایوانِ جنوبیِ صحنِ مدرسه چهارباغ، به قلم عبد الرّحیم جزائری ، أحادیثی راجع به ارزش علم و عالم نوشته شده ، و در آخر آن آمده است : کتبه عبد الرحیم فی ۱۱۱۲

۳- در سرسرای شمالی مدرسه ، به خطّ محمّد صالح اصفهانی ، در ألواح جداگانه ای ، أشعاری به خطّ نستعلیق نوشته شده ، که در آخر آن آمده است : بهر تاریخ بنا و سال اتمامش (نجیب)

و مطلعی چون مهر و مه ، گرداند زیب خافقین

مسجد سلطان عادل ، ماه اوج مشرقین ۱۱۱۸

مدرس عالیجناب شاه دین ، سلطان حسین

کتبه محمّد صالح

۱۱۱۹

۴- در شبستان مُسَقَّفِ مدرسه چهارباغ ، که در ضلع شرقی گنبد مدرسه بنا شده ، و به وسیله در مُنَبَّت کاری نفیسی ، به محوطه زیر گنبد ارتباط پیدا میکند ، سه محراب وجود دارد ، و در اطراف یکی از محرابها، کتیبه ای هست

که با این عبارت ختم می شود : کتبه محمد مؤمن الحسینی ۱۱۱۸

۵- در اطراف سرسرای مدخل مدرسه چهارباغ ، به خطّ محمد صالح اصفهانی أشعاری نوشته شده که در آخر آن آمده است:

قلم گرفت و نوشت (أزهری) بتاریخش

و به نام مدرسه شَه شُد، از کمال ، آباد۱۱۱۹

کتبه محمّد صالح

۶- بر نمای خارجی ایوان شمالی مدرسه چهارباغ، درباره فضیلت علم و مقام معلم و وظیفه متعلّم ، أحادیثی نوشته شده ، به قلم علی نقی امامی ، که در آخر آن کتیبه است : کتبه علی نقی الإمامی سنه ۱۱۱۹

۷- و در کتیبه داخل ایران ، أحادیثی جالب راجع به پیامبر ، و أمیر المؤمنین و فاطمه زهراء و امام حسن و امام حسین و امام زمان علیهم السلام ، نوشته شده ، و در آخر آن آمده است : کتبه ابن محمد محسن الإمامی ، علی نقی آلإصفهانی ۱۱۱۹

۸- و در داخل ایوان شرقی ، کتیبه ای است مفضل ، که در آخر آن آمده :

ثُم أمَرَ بِتَرصیفِ هذَا الإیوانِ الرَّفیعِ ، لِمُدارَسَهِ کُتُبِ العُلُومِ ، وَ سَنَهُ إثمامِهِ،

هُوَلِمِصباحِ العِلمِ مِشکوهُ

کتبه محمّد رضا ۱۱۱۹

۹- در کتیبه قسمت فوقانی محراب و منبر مدرسه چهارباغ ، در زیر گنبد ، سه حدیث بسیار جالب راجع به فضائل مولی المتقین، أمیر المؤمنین علیه السلام ثبت شده ، و در آخر آن آمده است : کتبه عبد الرحیم الجزائری ۱۱۲۱

۱۰ – در کتیبه سر درب مدرسه چهارباغ ، به سوی بازارچه بلند ، که در طرف شمال مدرسه قرار دارد ، دستور بنای مدرسه به أمر سلطان حسین صفوی ، شرح داده شده ، و در آخر آن آمده است : کتبه عبد الرّحیم فی ۱۱۲۱

۱۱- در سردَرِ اصلی مدرسه ، که به سوی خیابان چهارباغ می باشد ، کتیبه ای با کاشی معرّق نصب شده ، و در آن، پس از شرح نام بانی مدرسه (سلطان حسین صفوی)، و انگیزه معنوی او براین کار، نوشته شده ، کتبه عبد الرحیم الجزائری فی۱۱۲۲

۱۲ - و در اطراف گنبد مسجدِ مدرسه چهارباغ ، که در طرف جنوب مدرسه واقع است ، به خطّ ثلث سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی ، کتیبه جالبی نقش بسته ، که بعد از بسم الله الرحمن الرحیم و حمد و ثنای خداوند و صلوات و سلام بر پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله آل آنحضرت ، بالأخص أمیرالمومنین علیه السلام چنین آمده است : وَبَعدُ فَإنَّ عِمارَةَ المَساجِدِ لِإقامَهِ ذِکرِ اللهِ ، وَ تَأسیسَ المَدارِسِ لِتَنفیذِ أمرِ اللهِ ، مِن أعظَمِ المَثُوباتِ لَدَیهِ وَ أقرَبِ القُرُاتِ إلَیهِ ، و سپس در ادامه کتیبه ، نام بانی سلطان صفوی) و انگیزه معنوی او ذکر شده ، و در آخر ، آمده است : کتبه عبد الرحیم الجزائری فی ۱۱۲۲

۱۳ - در کتیبه فوقانی داخل گنبد مدرسه ، حدیث بسیار جالب و مفصّلی ، از أهل سنت درباره قضیه مؤاخاه بین أصحاب ، و نیز مؤاخاه بین پیامبر صلی الله علیه وآله و علی علیه السلام نقل شده، و در آخر آن نوشته شده : کتبه الفقیر عبد الرحیم الجزائری فی ۱۱۲۳

۱۴ - در کتیبه های افقی داخل گنبد مدرسه ، أحادیث جالبی درباره أمیر المؤمنین علیه السلام نقش بسته ، و در بالای گوشواره شمال شرقی ، چنین نوشته شده است :

وَ قالَ أیضاً : حُبُّ عَلِیِّ بنِ أبی طالِبٍ حَسَنَهُ لایَضُرُّ مَعَها سَیِئَهُ وَ بُغضُهُ سَیَّئَهُ لایَنفَعُ مَعَها عِبادَهُ ، وَ قالَ أیضاً : عَلِیٌّ خَیرُ البَشَرِ فَمَن أبی فَقَد کَفَرَ ، فی ۱۱۲۶ علاوه بر تاریخهای یاد شده ، در کتاب وقایع آلسّنین و الأعوام ، درباره وقایع سال ۱۱۱۶ آمده است ... و بناء مدرسه ای نمود در چهارباغ اصفهان ، در هزار

و صـد و شانزده ، و در هزار و صـد و هجـده ، مـدرسه مشـرف بر تمام شدن شد، و در ذی الحجه الحرام آن سال (سال ١١١٨) تـدریس مـدرسه مزبوره را ، به حضـرت علاّمه العلماء ، آمیر محمـد باقرا، سـلمه الله تفویض نمود... (۱) . و دربـاره وقایع سال ١١٢٢ آمـده است: در ماه مبارك رجب المرجّب ، سـنه هزار و یکصـد و بیست و دو ، در روز جمعه دهم شـهر مـذکور ، أهل علم را در مـدرسه جدیـد سـلطانی ، که در جنب چهاربـاغ اصـفهان است ، جا دادنـد و علاّمه العلمائی ، مجتهـد الزّمانی ، آمیر محمّد باقرا ، خلف مرحمت پناه ، عمّ أمجد ، امیر اسـماعیل ، در روز مذکور ، شروع به مباحثه کردند در آن مدرسه ... (۲) . با توجّه به تمامی تاریخهای یاد شـده ، در نظر ابتـدائی ، یک نوع ناهماهنگی بین تاریخهای مکتوب در مدرسه ، و تاریخ موجود در وقـایع آلسـنین ، و هـم چنین ناسازگـاری بین گزارش مربـوط به سـال ۱۱۱۶ کـه در ضـمن آن ، سـال ١١١٨ ذکر شـده ، و گزارش سال ١١٢٢، به نظر می رسد زیرا:

أوّلاً : در وقایع السّـنین ، سال بنای مدرسه را ١١١۶، و سال اتمام آن را ١١١٨، ذکر نموده ، در حالی که تاریخهای مکتوب در مدرسه ، از ١١٠۴ تا ١١٢۶ میباشد .

ثانیاً : در خود کتاب وقایع آلسـنین ، تفویض تـدریس مـدرسه را در ذی الحجه سال ١١١٨ ذکر نموده ، و در سـال ١١٢٢ ، از شروع تدریس در مدرسه یاد نموده است .

راه حلی برای مشکل تفاوت در نقل

أولاً: احتمال می دهیم که ساختمان ایوان و گنبد عظیم در طرف جنوب

١- وقایع آلتنین و الأعوام ، صفحه ۵۵۶

٢- وقایع آلسنین و الأعوام ، صفحه ۵۵۹

مدرسه ، ابتداءً تأسیس شده ، با نقشه و طرحی مستقل ، که تاریخهای ۱۱۰۴ و ۱۱۱۲(که هر دو در مجموعه گنبد و ایوان جلو او می باشد) حاکی از آن است، و سپس تغییر رأی حاصل شده ، و در سال ۱۱۱۶، برنامه مدرسه چهارباغ در نظر گرفته شده ، و تاریخهای ۱۱۱۸ و ۱۱۱۹ و ۱۱۲۱ و ۱۱۲۲ و ۱۱۲۳ و ۱۱۲۶، حاکی از انجام مراحل گوناگون ساختمان و تزیینات و کاشیکاری و نماسازی مدرسه است .

ثانیاً : ذی الحجّه ۱۱۱۸، مربوط به تفویض منصب تدریس است ، (نه انجام تدریس)، و تاریخ رجب ۱۱۲۲ مربوط به جلسه افتتاح رسمی مدرسه و عملی شدن و استفاده از منصب تدریس می باشد .

مساحت مدرسه چهارباغ

مرحوم رفیعی مهر آبادی ، مساحت زیر بنای مدرسه و صحن آن را، قریب ۸۵۰۰ متر ذکر نموده (۱)، و مرحوم جناب در کتاب الإصفهان ، طول و عرض مدرسه را ۱۱۰X

۱۱۵ ذرع (۲) دانسته ، (که به ۱۲۶۵۰ متر مربّع بالغ میشود) و نویسنده کتاب تاریخ اصفهان ، مساحت مدرسه را ۱۲۰۰۰ متر نوشته است (۳) و در هر صورت ، بزرگترین مدرسه دوره صفویه میباشد و از نظر مساحت ، با مدرسه صدر بازار (مرکز حوزه علمیّه) مشابهت دارد .

حجرات مدرسه چهارباغ

مدرسه چهارباغ به صورت دو طبقه است ، و در هر زاویه، صحن کوچکی

۱- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۶۹

۲- ألاصفهان ، چاپ دوم، صفحه ۱۰۹

۳- تاریخ اصفهان ، صفحه ۱۳۰

دارد، که شمار حجرات صحن أصليِ مدرسه ۷۲ عدد ، و حجرات هر صحن کوچک زاویه ، ۶ عدد (جمعاً ۲۴ عدد)، و مجموعِ حجرات یاد شده ۹۶ میباشد ، و در کتاب « ألإصفهان » مرحوم جناب ، و نیز تاریخ اصفهان حسین نور صادقی ، فقط به همین حجره ها توجه شده ، و شماره آنها را ۹۶ عدد دانسته اند . ولی در طبقه دوم مدرسه ، رو به خیابان چهارباغ و نیز رو به بازارچه بلند (۱) در سراسر مدرسه ، حجرات متعددی وجود دارد، که با توجه به آنها و برخی دیگر از اطاق ها ، شمار حجرات مدرسه ، در کتاب وقایع آلتنین صفحه ۵۵۷، و در کتاب آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۶۹، و در کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان صفحه ۶۸۶، ۱۵۰ عدد ، و در کتاب تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۲۹۲، شمار آنها ، ۱۳۴ عدد ذکر شده است .

وضعیت کلی و ترکیب عمومی مدرسه چهارباغ

درب اصلی مدرسه ، با سر دربی بسیار شکوهمند ، به سوی خیابان چهارباغ باز میشود و درب دیگری ، با سر دربی جالب ، به سوی بازارچه بلند (در طرف شمال مدرسه) باز می گردد، و سرسرای جالب و شکوهمندی ، مسیر ورود مدرسه از طرف خیابان می باشد . چهار ایوان مجلّل در چهار طرف ، بر عظمت و شکوه ساختمان مدرسه می افزاید ، و دو مناره بلند در دو طرف ایوان بزرگ جنوبی ، و گنبد مجلل و عظیم در پشت ایوان و بر روی مسجد زیبای مدرسه ، جلوه و شکوه این بنای عظیم را مضاعف ساخته است .

ص:۱۳۳

۱- درحال حاضر حجره های رو به بازارچه بلند وجود ندارد، و به بازارچه ملحق گردیده است

زیبائیهای مدرسه چهارباغ

مهمترین هنرمنـدان نیمه اوّل قرن دوازدهم هجری، در زمینه معمـاری، قطاربنـدی ، کاشـیکاری ، خطّاطی، نقّاشـی، آجرکاری ، حجّاری و ... ، بـا کمـک علماء و شـعراء و ادباء ، همکاری نموده ، و زیبائی های خیره کننـده ای را ، به وجود آورده انـد ، تا جـائی که پروفسور پوپ ، می گویـد: این بنای عظیم ، بهترین دلیل بقای ذوق و قریحه هنری ایران ، در آن عصـر میباشـد (۱). انسـان بـا تماشای سـر دَرِ مجلّل ، و ساختمان رفیع ، و گنبـد و مناره های مجلل مـدرسه ، تماشاگر صـحنه ای بزرگ از هنر می شود ، و با دقّت در ریزه کاری ها و طرح و نقشه های کاشـی کاری مدرسه ، مبهوت بعد دیگری از هنر می شود، و با دقت در کتیبه هـا و مضـامین بلنـد آنهـا ، و نیز، نحوه انتخـاب أحـادیث و آیـات ، برای منعکس نمودن فرهنـگ مکتب أهـل البیت علیه السـلام ، شـیفته ایمان و اعتقاد و هنر دست اندرکاران امور مربوطه می گردد ، و با مطالعه أشـعار نقش بسته در کتیبه ها ، و نیز مادّه تاریـخ های گوناگون ، مجـذوب شـعر و ادب آن سـرایندگان می شود ، و با دقت در خطهای کتیبه ها ، بارک الله گوی ، خطاطان هنرمنـد و زبردست آن زمان خواهد شد . و در یک کلام، تماشاگر چهره ایمان و اعتقاد ، در قالب هنرهای منسـجم و هماهنگ و حیرت انگیز می گردد .

کتیبه های مدرسه ، ترویجی ازارزش های مکتب أهل البیت

کتیبه های مدرسه ، نمایانگر مکتب أهل البیت علیهم السلام و ترویجی شایسته ، از ارزش های مکتب ولایت

مدرسه چهارباغ (سـلطانی) ، از نظر داشتن کتیبه های متنوّع و فراوان، در ردیف اول میراثهای فرهنگی کشور، و بناهای عظیم دینی و علمی، در

۱- تاریخچه اوقاف اصفهان ، صفحه ۱۱۷

أعصـار و قرون گذشـته است ، و دست انـدرکاران سـاختن و پرداختن این مجموعه عظیم دینی ، عـالی ترین پایه های اعتقادی مکتب ولایت و امامت ، (مکتب أهل البیت علیه السـلام) و بالاترین رهنمودهای دینی ، در رابطه با ارزش علم و عالم و معلم، و نیز عمیق ترین شـعارهای ارزشمند مذهب تشیّع را ، به صورت کتیبه هایی زیبا ، بر روی کاشی های نفیس معرق و خشت ، و با رنگهای متنوّع و زیبا و روح پرور ، به معرض دید و تماشای بینندگان در آورده اند ، و درسـهای اعتقادی و عملی و اخلاقی بزرگی را ، در قـالب هنر خطّـاطی و طراحی و نقاشـی بر روی کاشـی هـای نفیس و أعلاـ ، بـه صـورت عینی و دلپـذیر ، به تماشاگران و بینندگان عرضه نموده اند .

این کتیبه ها ، که مشـتمل بر أسـماء الهی ، و أسـماء معصومین علیهم السـلام (به نحو گسترده) و نیز أحادیث فراوانی راجع به فضائـل و منـاقب بیشـمار ، و خلاـفت بلافصل مولی الموحـدین ، أمیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السـلام می باشـد ، و هم چنین در برگیرنـده اخبـار و آثـار زیـادی دربـاره فضائـل و مکـارم خانـدان رسالت (به نحو عموم ، یا با نام مبارک چهره های مقـدس پنج نور پاک) می باشد، و نیز ، در بر گیرنده أحادیث فراوانی درباره ارزش علم و عالم و معلم و وظایف طالب علم و معلم ، و نیز مشـتمل بر أشـعار زیادی راجع به فضـلیت و منقبت خاندان عصمت و طهارت علیهم السلام می باشد ، زیبائی های ظـاهری و ارزشـهای علمی و معنـوی را در هـم آمیختـه ، و بر ذهن هـا و انـدیشه هـای تماشـاگران ، عمومـاً ، و پژوهشـگران و محقّقان ، خصوصاً ، عرضه کرده است .

از جـالب ترین بخشـهای کتیبه های مـدرسه چهارباغ ، کتیبه های داخل گنبـد مـدرسه است ، که در برگیرنـده تمامی صـلوات مرحوم خواجه نصیر طوسی بر چهارده معصوم علیه السلام می باشد ، که بر هرکدام از معصومین ، صلواتی مفصل

و مستقل فرستاده ، و از پیامبر أکرم حضرت محمد بن عبدالله صلی الله علیه وآله شروع کرده ، و به امام دوازدهم حضرت حجه بن الحسن العسکری (عج) ختم نموده است . .

و در یک کلام ، آن چنان این مجموعه هنری و نفیس تاریخی ، با فرهنگ و شعائر مذهبی مکتب تشیع درهم آمیخته ، که هیچ گونه تفکیکی در آن راه پیدا نمی نماید .

و در اینجا مناسب می بینم ، که از زحمات فراوان باستان شناس پرکوش معاصر ، آقای دکتر لطف الله هنرفر ، که تمامی کتیبه ها را خوانده و در کتاب أرزشمند «گنجینه آثار تاریخی اصفهان » منعکس نموده ، قدردانی نمایم .

تعمیرات مدرسه چهارباغ

این مجموعه عظیم ، در طول تاریخ ، مرتبا برای حفظ و نگهداریش نیاز به تعمیرات جزئی و کلی داشته است ، و نمونه آنها تعمیرات سال ۱۳۳۵ هجری قمری ، و تعمیرات سال ۱۳۴۶ قمری ، و تعمیرات ۱۳۱۵ شمسی (۱۳۵۴ قمری) و تعمیرات أواخر قرن چهاردهم می باشد ، که به برخی از آنها در داخل کتیبه هائی ، اشاره شده است .

کتابخانه مدرسه چهارباغ

مدرسه چهارباغ ، کتابخانه نفیسی داشته ، که شرح تأسیس و پیدایش آن را ، میرزا حسین خان ، فرزند محمد ابراهیم خان تحویلدار اصفهانی ، در کتاب جغرافیای اصفهان ، چنین نقل نموده است:

سلاطین صفوی ... کتب هر علمی را تصحیح و تنقیح کرده ، سه دسته از کل آنها را به خط خوش نویسانیده ، وقف فرموده اند)، یک دسته را در کتابخانه مبارکه إمام ثامن ، حضرت رضا علیه آلاف التحیه والثناء ، و نیز یک دسته را در کتابخانه

شاه صفی (۱) قدس الله سره به اردبیل فرستاده بودند ، دسته دیگرش را ، در کتابخانه دولتی مدرسه چهارباغ اصفهان ، ضبط و محفوظ می داشتند ، و از نسخ آنها بعضی دون بعض ، در کتابخانه های اهالی ولایت و مملکت بود، وقتی دولت روس بر اردبیل استیلاء یافت ، کتب و سایر أسباب نفیسه شاه صفی را از میان برد، کتابهای اصفهان را هم ، مدرس مدرسه ، در زمان غلبه أفغان، احتیاط کرد و در خانه خود به سردابی ریخت و در آن را مسدود نمود ، و هشت ، ه سال اغتشاش این طایفه و غیره ، سرکشی نشد ، بسیاری از این کتب به گرد و بید و موریانه ، ضایع شد ، پس از آن هم ، إلی آلان ، در همان سردابها مانده ، و به مرور دهور ، موریانه آنها را از حیّز انتفاع أنداخته ... (۲) .

به جای آن کتابخانه قدیمی ، در سال ۱۳۲۳ شمسی (۱۳۶۲ قمری) ، کتابخانه ای به نام کتابخانه فرهنگ تأسیس گشته ، که پس از انقلاب اسلامی (در سال ۱۳۵۷ شمسی = ۱۳۹۹ قمری) به نام کتابخانه عمومی امام جعفر صادق علیه السلام نام گذاری شده ، و در حال حاضر ۲۴۶۷۰ جلد کتاب (أعم از خطی و چاپی) دارد، و مورد بهره برداری می باشد (۳) .

مجلس عظیم افتتاح مدرسه سلطانی (چهارباغ)

در ذیل وقایع آلسّنین و الأعوام مرحوم آقا سیّد عبدالحسین خاتون آبادی، در باره وقایع سال ۱۱۲۲ هجری قمری آمده است : در ماه مبارک رجب المرجب ۱۱۲۲، در روز جمعه دهم شهر مذکور، أهل علم را در مدرسه جدی

۱- صحیح شیخ صفی است

۲- جغرافیای اصفهان ، صفحه ۸۱

۳- جزوه کتابخانه ابن مسکویه، صفحه ۱۴ - ۱۵

سلطانی ، که در جنب چهارباغ اصفهان است ، جا دادند و علامه العلمائی ، مجتهد الزمانی ، آمیر محمّد باقرا (۱) خلف مرحمت پناه عم أمجد ، آمیر اسماعیل ، در روز مذکور ، شروع به مباحثه کردند در آن مدرسه (۲) ، و امراء و علماء و نجباء را ، احضار فرمودند در مدرسه مبارکه جدید سلطانی (۳) .. حجرات مدرسه مبارکه جدید سلطانی را فیما بین أهل علم قسمت نمودند ، و در آن روز ، عالیحضرت مجتهد آلمانی ، متفرد در جمیع فضائل ، یگانه زمانه ، آمیر محمد باقرا (سلمه الله تعالی) شروع به درس کردند ، و جمیع أهل فضل در آن محضر حاضر بودند، و نجباء و سادات و پادشاهزادگان و أهل کمال ، همگی حاضر شدند ... ، و حاصل آن که ، در دولت صفویه ، چنین اجتماعی هرگز نشده بود . در وقت شروع، به جهت رعایت آداب ، عالیحضرت مجتهد آلمان تکلیف کردند علامه العلمائی ، آقا جمال را (۴) تا أولاً ایشان ، و بعد از آن، خود شروع کردند(۵) و به بیانی فصیح در کمال تنقیح ، درس گفتند (۶).

۱- این سبک تجلیل با آوردن (ی) در آخر کلمه العلماء و الزمان و نیز آوردن (الف) ، در آخر کلمه باقر ، در آن زمان مرسوم بوده و مشابه آن ، ملا خلیلا، ملا شفیعا ، ملا تاجا و ... می باشد که در آن زمان به کار می رفته است

۲- منظور از مباحثه در اینجا ، تدریس نمودن است ، و منظور این است که آقا میر محمد باقر خاتون آبادی ، به عنوان افتتاح مدرسه ، شروع به تدریس نمودند

۳- وقایع آلسنین و الأعوام ، صفحه ۵۵۹

۴- منظور ، فقیه نامدار و عظیم الشأن ، آقا جمال خوانساری ، فرزند استاد الکل فی الکل ، آقا حسین خوانساری میباشد

۵- منظور این است که ، گرچه اولین مدرس رسمی مدرسه ، آقامیر محمد باقر خاتون آبادی بوده اند ، ولی با توجه به حضور آقا جمال خوانساری در مجلس ، و با توجه به عظمت علمی برتری که داشته اند، به عنوان احترام و تشریف رسمی ، مرحوم آقا جمال ، ابتداء به تدریس نموده اند

۶- وقایع آلسنین و الأعوام ، صفحه ۵۵۹ و ۵۶۰

جمعی از بزرگان حاضر در مجلس افتتاح مدرسه

و هم چنین در کتاب وقایع السّنین و الأعوام آمده است : و حضّار آن مجلس عالی ، از فضلاء ، آقا جمال و آمیر محمد صالح شیخ الإسلام (۱) و ملاّ بهاء الدّین ، مشهور به فاضل هندی (۲) و ملاّ محمد جعفر و ملاّ محمد هادی ، أولاد محمد باقر خراسانی علیه الرحمه(۳) و ملا محمد حسین ، ولد ملا شاه محمد تبریزی ، و شیخ زین الدین ، نوادخ شیخ زین الدین ، صاحب شرح لمعه (۵) و سایر أهل فضل ، و از نجباء و سادات ، میرزا باقر صدر خاصه و سادات سلسله خلیفه سلطان مرعشی ، و میرزا سید محمد قاضی (نواده میرزا مهدی اعتماد الدوله) و میرزا داود ، متولی مشهد مقدس، و از آمراء ... (۶) .

از این عبارت کتاب وقایع آلتنین بر می آید ، که در آن مجلس عظیم علمی و دینی ، حد اعلای کوشش انجام شده بود، و سران علماء و بزرگان عصر مجتمع گردیده بودند .

ص:۱۳۹

۱- منظور آقا میر محمد صالح خاتون آبادی ، داماد علاّمه مجلسی است ، که امام جمعه اصفهان ، و نیز دارای منصب شیخ الاسلامی بوده است

۲- مراد ، محمد بن حسن بن محمد ، ملقب به بهاء الدین و صاحب کشف اللثام میباشد ، که از مفاخر علماء شیعه ، در دوره آخر صفویه است

۳- منظور از محمد باقر خراسانی ، محقق نامدار ملا محمد باقر سبزواری صاحب کتاب ذخیره و کفایه می باشد

۴- منظور علامه ملا محمد باقر مجلسی رضوان الله تعالی علیه میباشد

۵- منظور از شیخ زین الدین دوم، شهید ثانی علیه الرحمه است

۶- وقایع آلسنین و الأعوام ، صفحه ۵۶۰

مطلبی مورد توجه و قابل بررسی دربارۀ کاروانسرای مجاور مدرسه

کاروانسـرای مادر شاه ، که در طرف شرق مدرسه چهارباغ میباشد، و از آثار تاریخی و مهّم اصفهان به شمار می رود، و به نام مادر سلطان حسین صفوی تأسیس گشته ، در حال حاضر با حفظ نماهای داخلی آن، و نیز با تعمیر و ترمیم کاشیکاری أطراف صحن آن ، و اضافات و إلحاقاتی به سبک و نمائی جدید ، به صورت مهمانخانه شکوهمند و بزرگی در آمده ، و مهمانسرای عباسی یا هتل عباسی نامیده میشود (۱) و مهمترین و پرجاذبه ترین محلی است که برای پذیرایی از مسافرین خارجی و داخلی ، در نظر گرفته شده است .

نویسنده معاصر و محقق ، آقای حاج شیخ علی دوانی ، مطلبی را از روضه البهیه حاج سید شفیع جاپلقی ، درباره سید شفتی أعلی آله مقامه نقل می نماید، بدین شرح : ... بعد از فراغ از تحصیل ، از عتبات عالیات، به دیار عجم مراجعت کرد، و با حاج محمد ابراهیم کرباسی ، در اصفهان توطّن اختیار فرمود، و آن دو بزرگوار با هم صدیق و رفیق بودند، شنیده ام هنگامی که به اصفهان آمد ، از کتب جز یک جلد کتاب مدارک ، و از أموال غیر سفرۀ نانی ، چیزی نداشت .

در مدرسه شاه ، که درش به طرف مدرسه چهارباغ باز میشد ، سکونت گزید ، طالبان علم و محصلین ، از هر سو به گردش اجتماع نمودند ، مُـدَرَّس مدرسه ، به وی رشک برد، و او را بیرون کرد، و او هم بدون هیچ عکس العملی از مدرسه بیرون رفت (۲) .

ص:۱۴۰

۱- برای آشنایی با کاروانسرای مادر شاه ، به گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۷۱۱ و ۷۲۳ و آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۱۲ و ۴۱۳ مراجعه شود

۲- وحید بهبهانی ، نوشته علی دوانی ، صفحه ۲۲۱

از این عبارت استفاده میشود که کاروانسرای مادر شاه ، در آن زمان، در اختیار حوزه علمیه ، و محل سکونت و تدریس طلّاب و علماء بوده ، و دری از آن ، به سوی مدرسه چهارباغ باز میشده ، و ضمنا با نام مدرسه شاه نامیده می شده است .

ولی در هیچ منبع و یا گزارش دیگری، تأییدی بر این مطلب ، به دست نیامده و نیاز به تحقیق بیشتری می باشد.

چهره های علمی در مدرسه چهارباغ (سلطانی)

در طول تاریخ مدرسه علمیه سلطانیِ چهارباغ ، شخصیّت هائی در این مدرسه تدریس و تألیف نموده ، یا تحصیل و تعلّم داشته اند ، که ذیلاً به نام برخی از آنان اشاره می شود:

۱- اولیّن مدرّس رسمی این مدرسه ، مرحوم آقا سیّد محمّد باقر خاتون آبادی ، متوفّای ۱۱۲۷ قمری ، که مقام اجتهاد داشته ، و در زمان خود، از نظر رسمی و طبقه بندی مناصب (در دستگاه صفویّه) عنوان رئیس کلّ علماء و أشراف و عظماء را داشته ، و هیچ کس را حقّ تقدّم بر آن مجتهد بزرگوار نبوده است (۱)

چنانچه در بیان مجلس افتتاح مدرسه سلطانی نقل کردیم ، مرحوم آقا سیّد محمد باقر خاتون آبادی ، در آن مجلس به عنوان افتتاح برنامه های درسی ، با بیانی فصیح و در کمال تنقیح ، درس گفتند (۲) .

۲ - دوّمین مدرّس رسمی مدرسه ، مرحوم آقا میر سیّد محمد خاتون آبادی ، که در زمان حیات پدر (آقا سید محمد باقر خاتون آبادی) شروع به تدریس

۱- وقایع آلسّنین و الأعوام ، صفحه ۵۶۶

۲- وقایع آلسنین ، صفحه ۵۶۰

نمود، و پس از فوت پدر به منصب مدرسی منصوب گردید ، چنانچه ملاحظه می نمائید :

در هزار و صد و بیست و سه ، در ماه شوال ، به اعتبار کثرت اشتغال مجتهد الزمان ، و به اعتبار این که أکثر اوقات در خدمت نوّاب أشرف (۱) بایست حاضر شوند ، در خلوات ، و فرصت مباحثه و مدارسه نمی شد ، و باعث تعطیل طلبه میشد ، مقرر فرمودند که : خلف الصدق آن مجتهد الزمان ، آمیر سیّد محمّدا، به نیابت والد ماجد خود ، به شغل تدریس اشتغال نمایند ، و حقا که به استحقاق ، به این شغل قیام می نمایند (۲) .

در سال هزار و صد و بیست و هفت ، سیادت پناه ، علاّمی میر سیّد محمّد بن میر محمّد باقر الحسینی ، مدرس مدرسه جدید سلطانی گردید (۳) که تاریخ ۱۱۲۷، مربوط به انتصاب رسمی آقا میر سیّد محمّد می باشد .

۳ - میر معصوم بن میر عبدالحسین خاتون آبادی ، متوفای ۱۱۵۵ قمری ، که از چهره های معنوی قرن دوازدهم میباشد ، و مرحوم آقا محمّد بیدآبادی (آن خداجوی سالک ، و بزرگ چهره عرفان و معنویّت) به او ارادت پیدا کرده ، و وصیت نموده ، که او را در جوار قبر میر معصوم ، مدفون سازند (۴) .

آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، نویسنده متتبع و عالیقدر معاصر ، مرحوم میر معصوم خاتون آبادی را ، جزء چهره های علمی مدرسه سلطانی چهارباغ ،

۱- منظور سلطان حسین صفوی است

۲- وقایع آلتنین و الأعوام ، صفحه ۵۶۳

۳- وقایع آلتنین و الأعوام ، صفحه ۵۶۹

۴- به بخش مربوط به (بقعه های علمی اصفهان) ، قسمت مربوط به « تخت فولاد ، بقعه آقا محمّد بید آبادی » مراجعه شود

ذکر نموده است (۱).

۴- عالم فاضل ، و حکیم محقق ، آقا میر سیّد ابوالقاسم مدرّس خاتون آبادی ، متوفّای ۱۲۰۳ قمری ، که از شاگردان آقا محمّد بید آبادی و ملاّ اسماعیل خواجوئی و آقا سیّد مهدی بحرالعلوم ، قدس سر هم به شمار رفته ، و به نوشته أعیان الشیعه ، از مشاهیر مدرسین اصفهان بوده ، و تعلیقات و حاشیه هائی بر کتب أربعه (کافی ، تهذیب ، استبصار ، و من لایحضره الفقیه) و نیز تعلیقاتی بر تفسیر کاشی نوشته ، و شرحی بر نهج البلاغه و تفسیری فارسی ، تألیف نموده است (۲)

مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی ، او را یکی از بزرگان علماء زمان خودش ، و چهره ای از مشاهیر مدرّسین فلسفه در آن عصر ، و جزء شخصیت های جامع، و دارای فنون گوناگون علمی برشمرده ، و او را به عنوان مدرّس رسمی و انتصابی حکمت ، در مدرسه شاه ذکر نموده ، و آنگاه فرموده است : وَ قالَ المُعاصِرُ الأنصارِیُّ، فی تاریخِ إصفَهانَ : إِنَّهُ کانَ مُدَرِّساً فِی المَعقُولِ وَ المَنقُولِ ، مِنَ الفِقهِ وَ الاُصُولِ ، مُجَرَّداً عَنِ التَّعَلُّقاتِ ، فی مَدرَسَهِ (چهارباغ الشّاهی) (۳) .

۵- مرجع و زعیم نامدار ، و فقیه و اصولی محقّق و عظیم الشّأن ، آقا سیّد محمّد باقر شفتی رشتی اصفهانی ، متوفّای ۱۲۶۰، که از چهره های برجسته حوزه های علمیّه شیعه ، در قرن سیزدهم میباشد ، و تألیفات ارزشمندی ، همانند : مجلدات بزرگ مطالع الأنوار از خود به جای گذاشته ، و آثار و برکات ریاست دینی و علمی و اجتماعی او ، از قبیل : بنای مسجد سیّد (که یکی از

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۷۴، برگه فرعی

۲- أعیان الشیعه ، چاپ جدید ، جلد ۲، صفحهٔ ۴۰۵

۳- ألکرام البرره ، جلد ۱، صفحهٔ ۵۰-۵۱

مهمترین و بزرگترین و باشکوهترین مساجد اصفهان می باشد) ، نشان دهنده قدرت اندیشه ، پشتکار ، ابتکار ، آینده نگری ، مدیریّت ، زهد و تقوی ، نفوذ اجتماعی و محبوبیّت عمیق آن بزرگمرد ، می باشد .

مرحوم سیّد شفتی ، مدّتی در مدرسه چهارباغ تدریس می نموده اند .

۶- آقا شیخ أبو القاسم بن محمّد صادق نورائی سدهی ، متوفّای ۱۳۰۵، که عالمی محقّق بوده ، و پدرانش عموماً از اهل علم و فضل بوده اند، و نسب او به نور الدّین ، علیّ بن عبد العالی میسی کرکی ، میرسد (۱).

وی ، تألیفاتی در زمینه فقه و اصول داشته ، و از شخصیّت های مدرسه سلطانی ، به شمار آمده است (۲) .

۷- حکیم و فیلسوف نامدار ، آقا شیخ محمّد رضا حکیم قمشه ای ، (متوفّای ۱۳۰۶ قمری) که او را از أکابر مدرّسین أوائل قرن چهاردهم شمرده اند (۳) .

تألیفاتی به صورت مستقل ، همانند : رساله ای در وحدت وجود ، و رسالهای در موضوع العلم ، و کتاب الخلافه الکبری ، و دیوان اشعار داشته ، و آثاری به صورت شرح و حاشیه بر کتب دیگر، همانند حاشیه أسفار ، و حاشیه تمهید القواعد ابن تُرکه ، و حاشیه شرح قیصری بر فصوص الحکم، و ... ، از خود به جای گذاشته است .

او استادهائی ، همانند : حاج محمّد لاریجانی ، و میرزا حسن نوری و حاج سیّد رضی لاهیجی داشته ، و شاگردانی همچون : جهانگیر قشقائی و آقا شیخ محمود

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۵۲۴

۲- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۷۴ برگه فرعی

۳- ریحانه الأدب ، جلد ۴، صفحه ۴۹۶

بروجردی ، تربیت نموده است (۱)

او شعر می سروده و (صهبا) تخلّص میکرده ، و در ابتدای امر ، در حوزه علمیّه اصفهان تدریس می نموده و سپس به تهران مهاجرت کرده، و در مدرسه صدر (در جلوخان مسجد شاه) اشتغال به تدریس داشته است .

وی شخصیّتی خوش اخلاق و با ادب بوده، و جامع کمالات علمی و اخلاقی به شمار آمده است (۲) . این بزرگمرد ، مدتی از مدرّسین مدرسه چهارباغ (سلطانی) بوده است (۳)

۸- حکیم الهی و ریاضی متبحّر ، و زاهد مرتاض ، آقا شیخ أسد الله قمشه ای (متوفّای ۱۳۳۴ قمری) ، که از شاگردان میرزا نصر الله حکیم قمشه ای بوده ، و در مدرسه چهارباغ (سلطانی) سکونت داشته ، و حکمت و ریاضیات قدیم و جدید تدریس می کرده است ، او أنواع خط (مخصوصاً خط شکسته) را خوب می نوشته ، و زبان فرانسه را ، بدون استاد یاد گرفته ، و شعر می سروده ، و (دیوانه) تخلّص می کرده است (۴) .

۹- مجتهد بزرگوار و مدرّس عالیقدر ، مرحوم حاج میرزا عبدالحسین خاتون آبادی ، ملقب به (سیّد العراقین) و متوفّای ۱۳۵۰ قمری ، که در حوزه علمیّه اصفهان و نجف تحصیل علم نموده ، و به درجه اجتهاد رسیده است .

وی در اصفهان به تدریس و اقامه جماعت و حلّ و فصل امور طلّاب و مردم با ایمان اشتغال داشته است . مرحوم سیّد العراقین ، از خاندان علمی خاتون

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۳۲۷-۳۲۸

۲- ریحانه الادب ، جلد ۴، صفحه ۴۹۶ - ۴۹۰۷

۳- آقای سید مصلح الدین مهدوی ، در اظهاراتی حضوری

۴- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۱۲۸

آبـادی بوده ، و پـدرانش تـا مرحوم میر محمـد اسـماعیل خـاتون آبـادی ، عموماً از علمـاء بزرگوار و از رؤسـاء علمی و دینی اصفهان ، به شمار رفته اند (۱) .

این بزرگمرد، آخرین مدرّس رسمی و معروف مدرسه چهارباغ (سلطانی) میباشد (۲) و پس از آن، در اثر حاکمیت ضد دینی پهلوی اول ، سالها مدرسه یاد شده تعطیل بوده ، ولی پس از شـهریور ۱۳۲۰ شمسـی، و سقوط پهلوی اوّل ، مدرسه چهارباغ به حوزه علمیه بازگشته ، و محلّ سکونت طلّاب و تدریس علماء گردیده است .

۱۰- حکیم نامـدار و فقیه زاهد ، مرحوم آقا شـیخ محمود مفید ، متوفای ۱۳۸۲ قمری ، که سالها در مدرسه چهارباغ و مدرسـه صدر بازار ، تدریس می نمودند ، و از مفاخر علمی حوزه اصفهان ، و آن دو مرکز علمی ، به شمار می روند .

در بخش « خانـدانهای علمی اصـفهان » و بخش « بقعه های علمی اصـفهان » و نیز ، در بخش مربوط به مدرسه صدر ، در باره این بزرگمرد به نحو مفصّل بحث کرده ایم.

۱۱ - مجتهـد بزرگوار و مـدرّس محقّق و زاهـد ، آقا سـیّد علی أصـغر مدرّس برزانی (متوفّای ۱۳۹۵ قمری) ، که از مدرّسـین برجسـته مـدرسه چهارباغ و مـدرسه صـدر بازار بودنـد ، و در مدّت زمانی طولانی ، جمعی از طلّاب و فضـلاء ، از درس فقه و اصول ایشان استفاده علمی می نمودند .

۱۲ - فقیه بزرگوار و مجتهد اصولی ، آیه الله ، آقا سیّد محمّد رضا خراسانی

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۳۶۰

۲- ایشان تولیت مدرسه را نیز بر عهده داشـته اند ، و در زمان سرپرستی آن بزرگمرد ، تعمیرات مهم و اساسی در مدرسه انجام گرفته است . (گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۷۲۱ - ۷۲۲)

(متوفّای ۱۳۹۷قمری) ، که از چهره های مبّرز حوزه علمیّه اصـفهان به شـمار می رونـد ، و نقش ایشان در احیاء مجـدّد حوزه علمیّه اصـفهان (پس از حکومت خفقـانی پهلوی اوّل) بسـیار جـالب بوده ، و در إحیاء برنامه حوزوی مـدرسه چهارباغ ، و نیز مدرسه صدر ، نقش اساسی داشته اند، و از مدرّسین درس خارج در مدرسه صدر و مدرسه چهارباغ بودند .

۱۳ – مرجع عالیقـدر شـیعه ، و فقیه و اصولیِ عظیم الشّأن ، مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج سـیّد أحمـد موسوی خوانساری رضوان الله تعـالی علیه(متوفّـای ۱۴۰۵ قمری) کـه از مفـاخر علمی و تقـوائیِ جهـان شـیعه و حـوزه هـای علمیّه ، در اواخر قرن چهاردهم ، و از مراجع بزرگ شـیعه ، به شـمار می روند، و با عنوانهای (ثالی تِلوِ معصوم) و (اسوه تقوی و زهد) و (أورَع و أتقی) ، سـتوده شـده ، و أثر گرانقـدری به نام کتاب جامع المـدارک (هفت جلـد) در شـرح مختصـر النّافع ، از خود به جای گذاشـته انـد . مرحوم آیه الله العظمی ، آقـای خوانساری ، شـخصاً فرموده بودنـد ، که من مـدّتی در مـدرسه چهارباغ اصـفهان سکونت داشته ، و مشغول به تحصیل علم بوده ام (۱).

۱۴ – فقیه و مجتهـد محقّق ، مرحوم آیه الله ، حاج شـیخ أحمد فیّاض ، (متوقای ۱۴۰۷ قمری) که از چهره هـای علم و تقوی و زهد در حوزه علمیّه اصفهان ، به شمار می رفتند ، و در مدرسه صدر بازار ، و مدرسه چهارباغ ، تدریس مینمودند .

۱۵ – فقیه زاهد و مدرس بزرگوار ، مرحوم آیه الله ، حاج شیخ علی مشکوه

ص:۱۴۷

۱- یکی از آقایـان روحانیون محترم ، به نام آقای حاج شـیخ مرتضـی تمنائی دام عزه ، در شـرفیابی به محضـر آن بزرگوار ، از زبان ایشان شنیده بود

سدهی (متوفّای ۱۴۱۰ قمری) ، که علاوه بر تدریس در مدرسه صدر بازار ، از مدرّسین عالی مقام مدرسه چهارباغ به شمار می رفتند .

۱۶ - فقیه و اصولی و رجالی و مفسّر عالیقدر ، آیه الله ، آقای حاج سیّد محمّد علی موحد ابطحی دامت برکاته ، که از مفاخر علمی حوزه های علمیه قم و نجف و اصفهان به شمار می روند ، و صاحب تألیفات بسیار و تحقیقات برجسته ، میباشند ، و در حدود سالهای اول انقلاب اسلامی (۱۳۹۹ قمری) ، مدّتی در مدرسه چهارباغ تدریس نموده اند .

ایشان در حال حاضر در حوزه علمیه قم ، دارای حوزه درسی خارج فقه و اصول هستند، و به تحقیق و تألیف و ... ، اشتغال دارند .

۱۷ - فقیه و اصولی عظیم الشّأن ، مرحوم آیه الله ، آقای حاج شیخ حسن صافی اصفهانی ، متوفّای ۱۴۱۶ قمری، که از شخصیّت های برجسته علمی و دینی در اصفهان بوده ، و در مدرسه صدر بازار ، حوزه درسی گسترده ای داشتند، و از زعمای حوزه علمیه اصفهان به شمار می رفتند .

آن بزرگمرد، در أوائل انقلاب اسلامی ، (۱۳۵۷ شمسی = ۱۳۹۹ قمری) مدتی در مدرسه چهارباغ ، تدریس درس خارج می فرمودند .

سایر مدرّسین و طلّاب برجسته مدرسه چهارباغ

علاوه بر شخصیّت های یاد شده ، جمع زیادی از علماء و بزرگان در طول تاریخ حیات مدرسه ، در این مرکز علمی و دینی سکونت نموده ، و به تحصیل، و یا تدریس و تألیف اشتغال داشته اند (مخصوصاً ، از خاندان علمی خاتون آبادی) همانند : آقا میرزا محمّد باقر ملّاباشی، و میر محمّد اسماعیل ثالث خاتون آبادی ، و آقا سیّد محمد رضا خاتون آبادی ، و آقا میر محمّد مهدی

خاتون آبادی ، و آقا سید محمد نجف آبادی و ..... قدس الله سرهم .

آثاری از فعالیت علمی در مدرسه چهارباغ

۱- شخصی به نام محمّد تقی هزار جریبی ، در ذی القعده ۱۱۳۰، نسخهای از « تعلیقه بر تفسیر بیضاوی » تألیف شیخ بهائی قدس سره را ، در مدرسه جدیده سلطانیه اصفهان نوشته است ، و این نسخه ، در کتابخانه فرهنگ مشهد موجود میباشد (۱).

۲ - شخصی به نام مهر علی ، نسخه ای از حاشیه ای بر شرح تجرید خواجه طوسی، از ملاّ عبد الرّزاق لاهیجی را ، باخطّ شکسته نستعلیق ، در جمادی الأولی ۱۱۹۹، در مدرسه چهارباغ نوشته است، و این نسخه در کتابخانه مجلس شورای ملّی موجود میباشد (۲) .

۳- شخصی به نام قربانعلی بن طاهر ، در سال ۱۲۰۸ نسخه ای از ، مفاتیح الشرایع ملاّ محسن فیض کاشانی را نوشته ، و این نسخه در کتابخانه مسجد أعظم قم موجوداست (۳) .

۴- و نیز نسخه ای از کتاب شرح حکمه العین ، به خطّ نستعلیق ، در سال ۱۲۴۱ به وسیله صالح بن غلامعلی جیلانی (گیلانی) نوشته شده ، و این نسخه به شماره ۱۲۱۷ ، در کتابخانه مدرسه فیضیّه قم موجود است (۴) .

۵- و هم چنین شخصی به نام سیّد معصوم بن جعفر حسینی دیلمانی ، کتاب

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۲۸، برگه فرعی

۲- فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی ، جلد ۱۶، صفحه ۲۶۱

۳- فهرست کتابخانه مسجد اعظم قم، صفحه ۳۷۷

۴- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۷۴، برگه فرعی

أصل الأصول محمّد نعیم طالقانی اصـفهانی را ، که در علم کلام و فلسفه بوده ، در تاریخ ۱۲۴۱ در مدرسه چهارباغ اصفهان ، نسخه برداری نموده است، و این نسخه به شماره ۹۹۲ ، در کتابخانه مدرسه فیضیّه موجود است (۱).

۶- در سال ۱۲۶۰ شخصـی به نام نظر علیّ بن محمّد تقی ، نسـخه ای از کتاب لوامع الأنوار العرشیّه ، در شرح صحیفه سجادیّه علیه السـلام تألیف محمد باقر بن سـید محمد موسوی حسـینی شیرازی را در مدرسه سلطانیه ، مشهور به چهارباغ، تحریر نموده است، و این نسخه ، در کتابخانه مسجد اعظم قم ، به شماره ۶۱ و ۶۲ موجود است (۲) .

وضعیت کنونی مدرسه چهارباغ از نظر درسی

در حال حاضر عدّه ای طالب علم ، در رتبه های درسی مقدّمات و سطح متوسط و عالی ، اشتغال به تحصیل دارند، و جمعی از علماء و مدرّسین ، به تدریس برای آنها مشغول می باشند، و در مجموع، یکی از مدارس معمور و مسکونی طلّاب میباشد .

مدرسه سلطانی

یا مدرسه جدیده سلطانی ، مقصود ، مدرسه چهارباغ میباشد ، به عنوان یاد شده مراجعه شود .

۸- مدرسه حاج شیخ محمد علی

پس از آن که مدرسه سارو تقی (واقع در بازارچه حسن آباد) در اثر حوادث

۱- فهرست کتابخانه های خطی مدرسه فیضیه قم، از رضا استادی ، بخش سوم ، صفحه ۴۶ - ۴۷

۲- فهرست نسخه های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، صفحه ۳۴۱

و مرور زمان، به ویرانی گرائید ، مجتهد عظیم الشّأن ، مرحوم آقا شیخ محمّد علی نجفی مسجد شاهی ، ملقّب به ثقه الإسلام، متوفّای ۱۳۱۸ قمری ، که از علماء صاحب تألیف ، و از شخصیّت های مبرّز خاندان علمی مسجد شاهی ، و از مدرسین عالیقدر بوده اند ، تصمیم گرفتند که مدرسه را تجدید بنا نمایند ، که تاکنون ساختمان آن باقی می باشد ، و به مناسبت نام این شخصیّت بزرگوار ، به نام مدرسه آقا شیخ محمّد علی و نیز مدرسه ثقه الاسلام نامیده می شود .

سال إتمام بنای جدید ، در ضمن مادّه تاریخی ، که در جبهه شمالیِ مدرسه ، کاشی کاری شده ، به تاریخ ۱۳۱۷ ثبت شده است ، بدین مضمون:

زد رقم ز الهام غیب از بهر تاریخش أدیب

هیهُنا دارُ السَّلام ، فَاد خُلُو ها آمِنین

و (۱۳۱۷) (۱) ساختمان مدرسه ، یک طبقه و مشتمل بر ۲۵ حجره در اطراف ، و یک مدرس بزرگ در طرف شمالی مدرسه ، و مساحت آن ۴۰×۴۰ (۲) ، و در حال حاضر از مدارس مسکونی طلاّب میباشد .

نمونه ای از مدرسین مدرسه حاج شیخ محمّد علی

مدرسه آقا شیخ محمّد علی ، محلّ تدریس علماء و مدرّسین بزرگی بوده . که ذیلاً به نام و شخصیت چند نفر از آنها اشاره مینمائیم :

۱- مؤسس مدرسه ، مجتهد و صاحب تألیف ، مرحوم آقا شیخ محمد علی نجفی (ثقه الإسلام) ، متوفّای ۱۳۱۸ قمری .

۲ - مجتهد و زاهد بزرگوار ، مرحوم حاج شیخ مهدی نجفی، که از علماء بزرگ اصفهان ، و از چهره های نامدار حوزه علمیّه بوده ، و در سال ۱۳۹۳ قمری

۱- تاریخچه محله خواجو ، صفحه ۲۹ ، تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۰۲

۲- تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان ، جلد ۳، صفحه ۲۹۲

وفات یافته اند .

۳- مرحوم حاج شیخ فرج الله درّی ، متوفّای ۱۳۸۲، که از علماء زهّاد و از أوتاد زمان بوده ، و در زمره مفاخر مدرسه یاد شده، می باشند .

۴- مرحوم حاج شیخ محمود کاشانی ، مشهور به (سالک)، متوفّای ۱۳۸۹ که از مدرّسین سطوح بوده است .

۵- مرحوم حاج شیخ محمّد حسین فقیه نطنزی ، متوفّای ۱۳۹۵ قمری ، که از علماء جلیل القدر، و از مدرّسین پرتلاش ، و إمام جماعت مسجد جامع عبّاسی (مسجد شاه) بوده اند ، و فرزند ایشان ، جناب حجه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ علی أکبر فقیه، از مدرّسین عالیقدر معاصر حوزه علمیه اصفهان ، و از دوستان نویسنده این سطور می باشند ، و در حال حاضر ، به تدریس سطوح عالیه در حوزه علمیه ، و امامت جماعت در مسجد شاه (مسجد امام فعلی) اشتغال دارند .

۶- مدرّس و مجتهد بزرگوار ، مرحوم حاج شیخ مجد الدّین نجفی ، متوفّای ۱۴۰۳ قمری ، که از چهره های مشهور و از مدرّسین جامع ، در زمینه فقه و اصول و هیئت و ریاضی بوده اند .

و هم چنین مدرسه یاد شده ، محل سکونت و تحصیل فضلاء و طلّاب زیادی بوده ، که برخی از آنها به مدارج عالیه علمی و اجتماعی نائل گشته اند ، همانند : مرحوم حجه الإسلام و المسلمین ، حاج سید علی أکبر هاشمی (طالخونچه ای)، متوقای ۱۳۸۸ قمری ، که از علماء و روحانیین بزرگوار ، و از چهره های مورد توجه ، و دارای مکارم اخلاقی بوده اند ، و نیز برادر ایشان ، حضرت آیه الله ، آقای حاج سید اسماعیل هاشمی دام عمره ، که از مدرّسین و دارای تألیفات و أوصاف حمیده و فضائل اخلاقی و روحی می باشند .

ص:۱۵۲

مدرسه حکیمیه

منظور ، مـدرسه کـاسه گران است که ، به مناسـبت عنوان بـانی آن ، حکیـم الملك اردسـتانی ، حکیمیّه نامیـده شـده است . به عنوان مدرسه کاسه گران مراجعه شود

مدرسه حوابیگم

منظور ، مدرسه خالصیه است به عنوان یاد شده رجوع شود .

۹- مدرسه خالصیّه

مدرسه ای بوده ، که در قرن یازدهم ، در سال ۱۰۷۱ قمری ، شخصـی به نام میرزا تقی ، فرزند مرحوم محمّد باقر دولت آبادی ، برای تدریس فقیه محدّث ، و محقق نامدار ، مرحوم سیّد نعمت الله جزائری ، ساخته است .

این مـدرسه تا أوائل قرن چهاردهم باقی بوده، و سـپس به صورت خانه مسـکونی در آمده ، و آثار بنای قدیمی آن از بین رفته است، ولی در سال ۱۴۰۴ قمری ، زیر نظر آیه الله ، آقای حاج سیّد حسن فقیه إمامی دامت برکاته ، به حوزه علمیه برگردانـده شده ، و از آن سال، به وسیله ایشان تجدید بنای آن شروع گردیده ، که بعد از این ، توضیح میدهیم .

این مدرسه ، در محلّه قدیمی جماله ، در کوچه حمام شاه علی ، با مقداری فاصله از حمّام شیخ بهائی ، و بازار بزرگ و خیابان عبـد الرّزاق واقع گردیـده ، و محله ای که مـدرسه در آن واقع شـده ، طبق تصـمیم سازمـان میراث فرهنگی کشور ، به سـبک قدیمی و با حالت سنّتی ابقاء گردیده ، و تعمیرات اساسـی یافته است ، و یادآور شکوه و جلوه کوچه ها و خانه های قدیم می باشد .

مدرسه خالصـیّه ، به مناسـبت نام بانی آن ، مدرسه میرزا تقی ، و به مناسبت نام مدرس عظیم الشّأن آن (مرحوم سید نعمت الله جزائری) مدرسه سیّد جزائری

ص:۱۵۳

نامیده شده ، و هم چنین به نام مدرسه حوّا بیگم نیز ، خوانده شده است .

در وجه تسمیه مدرسه ، به نام حوّابیگم ، وجوه مختلفی را احتمال داده اند ، ولی در سنگ وقفنامه مدرسه و موقوفات آن ، که در سالهای اخیر پیدا شده ، و هم اکنون در دیوار راهرو ورودی مدرسه نصب گردیده ، واقف اصلی مدرسه میرزا تقی بن محمد باقر دولت آبادی میباشد ، و در ادامه عبارت ، همسر واقف ، به نام حوریزاد خانم ، بنت محمّد حسن دولت آبادی ذکر شده ، و او هم أموالی را بر طبق وقفنامه شوهر خود ، وقف نموده است ، و احتمال دارد حوریزاد خانم ، در زبان مشهور خانوادگی، و زبان رایج مردم آن زمان ، حوابیگم خوانده می شده ، و به مناسبت نام او ، مدرسه را به نام حوابیگم خوانده اند .

دو سنگ نوشته تاریخی ، در رابطه با مدرسه

هنگامی که مدرسه خالصیه به حوزه علمیّه برگردانده شد، و شروع به تجدید بنا گردید ، دو قطعه سنگ قدیمی در خرابه های مدرسه پیدا شد، که یکی مشتمل بر وقفنامه مفصل مدرسه و سه مسجد آن، و نیز موقوفاتی بر مدرسه و مساجد یادشده، می باشد ، و با خطّ زیبا حجّاری شده ، و هم اکنون در دیوار راهرو ورودی مدرسه ، نصب گردیده است ، و دومی به خط محمد رضا امامی

خطاط مشهور آن زمان) مشتمل بر عباراتی جالب ، و ماده تاریخ مدرسه است، بدین شرح :

بِسمِ اللهِ الرَّحمنِ الرَّحیمِ قَد وُفِّقَ بِبِناءِ هذِهِ المَدرَسَهِ ، فی زَمَنِ دَولَهِ السُّلطانِ اَلأعظَمِ وَ الخاقانِ آلأکرَمِ ، مَؤلی مُلُوکِ العَرَبِ وَ العَجَمِ ، قَهرَمان الماءِ والطّینِ ، مُرَوِّجِ مَذهَبِ الأئِمَّهِ المَعصُومینَ علیهم السلام السُّلطانِ بنِ السُّلطان، وَ الخاقانِ بنِ الخاقانِ بنِ الخاقان (یک قسمت که مشتمل بر نام سلطان آن عصر

و نام بانی میباشد ، حجّاری نشده است) (۱) ابن مرحوم محمد باقر دولت آبادی ، کتبه محمد رضا الإمامی

این بنا را سه نام نامی آن

که فرح بخش شاب و هم شیخست

أولین مدرسه دوم طیبه

۲۶ ۳۰۹

سیمین خالصیّه تاریخست

۷۳۶

که مجموع کلمات (مدرسه ، طیبه ، خالصیّه) به حروف أبجد ۱۰۷۱ میشود که مادّه تاریخ مدرسه است .

این دو قطعه سنگ از اسناد ارزشمند تاریخی می باشد و موقوفه بودن یک سری از زمینها و دکّانها را اثبات می کند .

از سنگ نوشته وقفنامه بر می آید که ، مدرسه خالصیه دو طبقه بوده است .

تجدید بنای مدرسه خالصیه

هم چنان که قبلًا اشاره شد، در سال ۱۴۰۴ قمری ساکنین در محلّ مدرسه که به صورت منزل مسکونی در آمده بود) مدرسه را تحویل آیه الله ، آقای حاج

۱- در کتاب گنجینه دانشمندان ، صفحه ۶۱۰، و آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۱ و دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۲۹ مشخص نبودن یک قسمت از کتیبه را چنین توجیه کرده اند ، که (عمده تراشیده شده که اگر روزی این سنگ پیدا شود مشخص نباشد که این سنگ متعلق به کدام بنا و کدام بانی است ، ولی اینجانب ، عین سنگ را بررسی کردم ، و هم اکنون این سنگ در مدرسه خالصیه موجود است ، این قسمت از نوشته أصلا حجاری نشده ، نه اینکه خطوط نوشته شده ، تراشیده شده باشد، و احتمال دارد که تأسیس مدرسه و انجام ساختمان آن ، چند سال به طول انجامیده ، و چون می خواسته اند که در هنگام افتتاح مدرسه ، نام شاه همان زمان برده شود، تمامی سنگ قبلا حجاری شده ، و قسمتی که نام پادشاه باید ذکر شود ، باقی گذاشته شده ، تا در زمان لازم ، هر پادشاهی که حاکم و زنده است نام ببرند، و فقط برای حجاری ، همان قسمت باقی مانده باشد ، ولی موفق به انجام این کار نشده اند ، و العلم عند الله

سیّد حسن فقیه إمامی دامت برکاته دادند ، و معظّم له ، با خریدن زمینی در مجاورت مدرسه ، به تجدید بنای آن پرداختند .(۱)

مدرسه خالصیّه ، به صورت دو طبقه ساخته شده ، که در طبقه أوّل ۲۲ حجره، و نیز یک سالن بزرگ در طرف جنوبی برای تدریس و سخنرانی) و یک مسجد در طرف غربی ، و نیز آشپزخانه و سایر نیازهای مدرسه تأسیس شده است . و در طبقه دوم، ۴۳ حجره ساخته شده ، و در هر کدام از طبقه ها ، یک منزل کوچک تأسیس گشته ، که برای مدرّس مدرسه یا مهمانی که از علماء بزرگ بر مدرسه وارد شود، مورد استفاده قرار گیرد .

شکل کلی نقشه مدرسه ، به صورت یک صحن بزرگ و یک حیاط خلوت کوچک (در ضلع جنوب شرقی مدرسه) می باشد ، که حجرات مدرسه در أطراف آنها ساخته شده است . نماسازی مدرسه از آجر تراش و کتیبه هائی زیبا و متعدد از کاشی معرق خوش رنگ ترکیب یافته ، و در کتیبه ها، شوز و آیاتی از قرآن مجید ، أحادیثی در باره علم و عالم، أشعار عربی درباره پیامبر أکرم صلی الله علیه وآله و فاطمه زهراء علیها السلام و أئمه معصومین علیهم السلام و نیز اشعار فارسی نظامی، درباره امام زمان(عج) نقش بسته است .

سیّد نعمت الله جزائری ، أوّلین مدرّس مدرسه خالصیّه

اوّلین و مهمترین مدرّس مدرسه خالصیّه ، فقیه و محدّث نامدار و محقّق ، مرحوم سیّد نعمت الله جزائری قدس سره ، متوفّای ۱۱۱۲ قمری میباشد ، که در علوم

۱- هم اکنون که مراحل چاپ کتاب انجام می گیرد (رمضان المبارک ۱۴۱۷ قمری) مراحل ساختمانی و تزیینات مدرسه خالصه تکمیل گردیده ، و مراسم افتتاح مدرسه در سالروز میلاد صدیقه کبری ، فاطمه زهراء ع (۲۰ جمادی الثانی، ۱۴۱۷ قمری) برگزار گردیده است

فقه و حدیث و رجال و تفسیر و فنون ادبی ، مجتهد و صاحب نظر بوده ، و تحقیقاتی برجسته داشته است ، و از شاگردان علاّمه مجلسی ، سیّد هاشم بحرانی ، ملاّ محسن فیض کاشانی ، شیخ حرّ عاملی و ... ، بوده ، و تألیفاتی ارزشمند از قبیل : أنوار النّعمانیّه (۱) ، شرح بر نهج البلاغه، شرحی کبیر و صغیر بر صحیفه سجادیه ، و دو شرح بر تهذیب الحدیث ، (یکی در هشت جلد و دیگری در دوازده جلد) داشته ، که شمار آنها ، به بیش از ۵۰ عنوان بالغ میشود (۲) و تعدادی از آنها در ضمن چندین مجلد می باشد .

مرحوم سید جزائری ، در شهرهای هویزه ، بصره ، شیراز ، اصفهان ، تحصیل علم نموده ، و در شهر شوشتر سالها اقامت و توطّن داشته است .

آن بزرگوار، پس از آنکه سالها در شهرهای مختلف ، و در محضر بزرگان علم و اجتهاد و تحقیق ، تحصیل علم نموده ، به اصفهان مهاجرت می نماید ، و به محضر مقدس علامه ، ملاّ محمّد باقر مجلسی شرفیاب می شود ، و از علم و معنویت آن بزرگمرد بهره می گیرد ، و مدّت چهار سال در منزل علاّمه مجلسی اقامت نموده ، و سپس با تأسیس مدرسه خالصه ، به آن مدرسه نقل مکان

۱- أنوار نعمانیّه ، کتابی است پرفایده ، که دو جلد بوده ، ولی بعداً به صورت چهار جلد به چاپ رسیده است ، و در خاتمه آن (از صفحه ۳۰۲ تا ۳۲۶) شرح زندگی و شدائدی که آن بزرگمرد در راه تحصیل علم متحمل گردیده ، از سال ۱۰۵۰ تا ۱۰۸۹(سنّ سی و نه سالگی سیّد جزائری) به قلم خود آن بزرگمرد ، به رشته تحریر در آمده است ، و مطالعه آن برای طالبین علم، بسیار آموزنده است ، و نشان میدهد که : نابرده رنج گنج میسر نمی شود مزد آن گرفت جان برادر که کار کرد

۲- در کتاب نابغه فقه و حدیث ، در شرح حال سید جزائری، تألیفات آن بزرگمرد به تفصیل مورد معرفی قرار گرفته ، و از صفحه ۲۲ تا ۹۰ به این امر اختصاص یافته است

می نماید ، و مدرّس رسمی آن پایگاه علم و دین ، میگردد .

مرحوم سیّد جزائری ، چهار سال در مدرسه خالصیّه تدریس نموده، و مجموعه هشت سال در حوزه علمیه اصفهان به تحصیل علم و یا تدریس و تحقیق و تألیف پرداخته است (۱).

جلسات بحث علمی در مدرسه خالصیه

در دوره ای که حوزه علمیه اصفهان (همانند تمامی حوزه های علمی ایران) زیر فشار حکومت پهلوی تضعیف گردیده بود، و بسیاری از مدارس علمیه تعطیل گشته ، و یا غصب شده بود ، مجتهد بزرگوار ، مرحوم آیه الله ، حاج شیخ محمد حسین فشارکی تل ، متوای ۱۳۵۳ قمری ، به یکی از ملازمین و کمک کارهایشان ، به نام شیخ حسن چوب شکن ، اجازه می دهند که در مدرسه خالصه سکونت نماید ، و از این که مدرسه ، به طور کلی از اختیار حوزه علمیه خارج شود (مثل بسیاری از مدارس دیگر)، جلوگیری شود (۲) .

مدّت زمانی مدید ، عدّه ای از علماء بزرگوار ، در این مدرسه ، هفته ای دو جلسه مباحثه علمی برقرار میکردند ، که خود شیخ حسن چوب شکن هم، گرچه در ردیف آنها نبوده ، ولی علاقه مند به مباحث علمی بوده) شرکت می کرده است ، و شخصیتهای یاد شده ، بدین قرار می باشند :

۱- أنوار النعمانیه جلد ۴، صفحه ۳۱۲

۲- بر خلاف آنچه مشهور است ، که شیخ حسن چوب شکن ، غاصب مدرسه بوده ، او به عنوان نگهداری مدرسه از تصرف غاصبانه به وسیله حکومت پهلوی ، اجازه سکونت از مرحوم فشارکی داشته است ، و فرزندان شیخ حسن ، خودشان مراجعه نموده ، و مدرسه را تحویل داده اند ، و تجدید بنای آن شروع گردیده است اظهارات آیه الله ، حاج سید حسن فقیه إمامی ، که قسمت اجازه مرحوم فشارکی را از قول پدرشان ، مرحوم آیه الله ، حاج آقا عطاء الله فقیه إمامی نیا نقل نمودند)

۱- حاج میرزا أبو الحسن بن حاج میرزا عبدالغفّار تویسرکانی ، متوفّای ۱۳۸۳ که از محترمین علمای اصفهان بوده است .

۲ - آقا شیخ محمد اسماعیل بن محمّد حسن معزّی ، معروف به پشمی ، متوفّای ۱۳۶۳ که از مجتهدین بزرگوار بوده است .

۳- حاج میرزا محمّد باقر تویسرکانی ، متوفّای ۱۳۷۴ قمری که از مجتهدین و صاحب تألیفات بوده است .

۴- آقا میرزا حسن بن ملاّ علی کاشانی ، متوفّای ۱۳۷۷ قمری

۵- آقا میرزا رضا، فرزند حاج ملاّ طاهر شهرکی ، معروف به (إلهی) متوفّای ۱۳۷۴ قمری (۱) .

۱۰- مدرسه ذو الفقار

مدرسه ای است در بازار بزرگ اصفهان ، در نزدیکی محلّه نیم آور ، و در مجاورت مسجد تو بازار ، که با مسجدی به همین نام (ذو الفقار) در قرن دهم هجری در زمان شاه طهماسب صفوی ، بنا شده است .

در ساختمان مدرسه ذو الفقار ، کتیبه یا أثری که سال تأسیس و نام بانی و دیگر خصوصیّات مدرسه را نشان بدهد وجود ندارد، ولی بالای دَرِ مسجد ، کتیبه ای به خط ثلث سفید با کاشی معرّق بر زمینه لاجوردی وجود دارد ، بدین شرح :

قَد عَمَّرَ للهِ هذَا المَسجِدَ المَوسُومَ بِذِی القَفارِ فی أیّام خِلافَهِ السُلطانِ الأعظَم الأکرَم ، أبُو المُظَفَّرِ ، شاه طَهماسِب الحُسَینیّ بَهادُرخان ، خَلَّدَ اللهُ مُلکَهُ وَأفاضَ عَلَی العالَمینَ عَدلَهُ ، أضعَفُ عِبادِ اللهِ شَیخ مُحَمَّدُ الصَّفِیِّ ، نَمَّقَهُ مُحَمَّد سِیاوش ، فی سَنَهِ ۹۵۰

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۳۱، و برگه فرعی

از این کتیبه استفاده می شود که ، یکی از علماء آن دوره (شیخ محمّد الصفیّ) این مسجد را در سالهای حدود نیم قرن دهم ، تأسیس یا تعمیر نموده ، و در سال ۹۵۰ کتیبه آن را نصب نموده است . دکتر لطف الله هنرفر ، در کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۳۸۴، تاریخ ۹۵۰ را مربوط به بنای اوّلیّه مسجد دانسته ، و آقای أبو القاسم رفیعی مهرآبادی ، در آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۷۰ ، تاریخ ۹۵۰ را مربوط به تعمیر مسجد شمرده ، و أصل بناء را از زمان جلوتری دانسته ، و معتقد است که مسجد ، در زمان شاه طهماسب تعمیر گردیده است .

لغت عَمَرَ ، به معنی بنا نمود ، و لغت عَمَّرَ ، به معنی آماده نمود بناء را ، و آن را مهیّای بهره برداری کرد می باشد ، و عبارت فوق گرچه احتمال می دهد (عَمَّر) باشد (چنانچه در کاشیکاری تشدید وجود دارد که به معنی تعمیر نموده است می باشد ، ولی احتمال دیگری وجود دارد، که عبارت (عَمَر ، بدون تشدید) و به معنی (بنا نمود) باشد ، و مجموعه قرائن ، از قبیل نام ذو الفقار (که مناسب فرهنگ شیعی است) و تاریخ ۹۵۰ که أوائل حکومت شیعه مذهب صفویّه است، مؤیّد این است که این تاریخ ، مربوط به أصل تأسیس بنای مسجد میباشد . دلیل روشن و قانع کننده ای برای نام گذاری مسجد و مدرسه ، به نام ذوالفقار به دست نیامده است ، تنها شاردن در سفرنامه خود می نویسد:

محلّه نیم آور یکی از محلّات پرجمعیت اصفهان است . نقاط مهّم این محلّه عبارتند از : کوچه جماله و مسجد ذوالفقار ، که وجه تسمیه آن به مناسبت نام شمشیر علی علیه السلام است (۱) .

ص:۱۶۰

۱- سفرنامه شاردن ، صفحه ۸۹

و مؤیّد برای این که این نامگذاری به مناسبت نام شمشیر امام علی علیه السلام است ، و علاقه مذهبی ، و ارتباط قلبی بانی مسجد با أمیر المومنین علیه السلام ، أنگیزه چنین نام گذاری شده ، این است که بر روی در مسجد نیز که به طرف بازار باز می شود ، این اشعار به خط زیبا و برجسته نوشته شده است:

محمّد عربی آبروی هر دوسرای

کسی که خاک درش نیست ، خاک بر سر او

شنیده ام که تکلّم نمود همچو مسیح

بدین حدیث ، لب لعل روح پرور او

که من مدینه علمم، علی دراست مرا

عجب خجسته حدیث است ، من سگِ در او

تجدید بنای مدرسه ذوالفقار

مرحوم حاج شیخ محمّد باقر زند کرمانی ، متوفّای ۱۳۸۹ قمری (۱۳۴۸ شمسی) ، که یکی از علماء متنقّذ و مشهور اصفهان بودند، و سالها در مدرسه ذوالفقار تدریس می کردند ، از سال ۱۳۴۴ شمسی ، دست به کار تجدید بنای مدرسه از طرف غربی شدند ، (به سبک تلفیقی بین اسلوب قدیم و جدید و با استفاده از تیر آهن و سقف مسطّح) ولی عمر ایشان کفاف نداد ، و در تاریخ ۱۳۴۹ شمسی (۱۳۹۰ قمری) پس از شروع برنامه منظّم و مفصّل درسی مدرسه ذو الفقار ، حضرت آیه الله ، آقای حاج سیّد حسن فقیه إمامی ، تجدید بنای مدرسه را (به سبک قدیم) ادامه دادند، و با مقداری تغییر در ساختمان مدرسه ، بنای آن را با کاشی کاری و نماسازی ، به پایان رساندند .

تاریخ ۱۳۹۲ قمری بالای دَرِ مدرسه ، مربوط به أوائل شروع تجدید بنای

ص:۱۶۱

مدرسه ، و تاریخ ۱۴۰۲ قمری ، در کاشیکاری بالای حجره ضلع شمالِ شرقی ، مربوط به پایان تجدید بنا و تزئین مدرسه می باشد .

برنامه مفصل و گسترده مدرسه ذو الفقار

پس از گذشت سالهای خفقانی حکومت پهلوی اوّل ، و سپری شدن آثار شدید تهاجم های ضدّ دینی حکومت پهلوی ، بر حوزه های علمیّه ، و شروع حرکت مجدّد حوزه ای در بسیاری از مدارس دینی ، نیاز به یک تحوّل اساسی و فعّالیت منسجم، در حوزه علمیه اصفهان احساس گردید ، و به همین جهت عده ای از مدرسین فعال و پرجوش اصفهان ، آقایان : آیه الله ، حاج سیّد حسن فقیه امامی ، و حجه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ محمّد علی ابراهیمی و حجه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ علی أکبر فقیه و هم چنین نویسنده این سطور (حاج سیّد حجّه موحّد ابطحی)، جلسه ای تشکیل داده ، و تصمیم گیری نمودیم ، که یک برنامه درسی منظّم و گسترده و پر تحرّکی را به وجود بیاوریم، که طلاب جوان را زیر پوشش قرار دهد ، و از نظر اخلاقی و تربیتی و درسی و انضباطی ، آنها را تحت مراقبت بگیرد، و نیروی جوان حوزه علمیّه را ، برای تکامل سریع و وسیع و مطلوب آماده سازد، و این اقدام مورد تأیید علماء بزرگ اصفهان قرار گرفت ، و به سرعت به نتیجه مطلوب رسید ، و به مناسبت این که شروع فعّالیت این برنامه درسی ، در مدرسه ذوالفقار بود، به نام برنامه ذوالفقار شهرت یافت ، گرچه تداوم و گسترش فعّالیت این برنامه ، در مدرسه های : محمودیّه ، جوادیّه ، الغدیر ، مسجد نو بازار ، انجام گرفت، و به تدریج ، طلاب جوان تمامِ مدارس علمیه را ، زیر نفوذ خود قرار داد، و أکثر مدارس علمیه اصفهان ، محلّ سکونت و خوابگاه طلّاب زیر پوشش برنامه ذو الفقار ، قرار گرفت .

گسترش فعالیت برنامه ذوالفقار، تا جائی رسید که در یک زمان با آماری

ص:۱۶۲

از این قبیل مواجه گردید، ۶۰۰ نفر طلبه تمام وقت با تمام برنامه ، ۴۰۰ نفر طلبه نیمه برنامه، ۶۰ مدرّس برای سطوح مختلف درسی (مقدمات ، سطح أوّل و عالی و دوره خارج) و بیست و دو ماده درسی (نحو ، صرف ، لغت ، معانی ، بیان ، بدیع ، منطق ، اصول فقه ، فقه ، عقائد و کلام ، تعلیم قرآن ، تجوید قرآن ،حفظ قرآن ، تفسیر قرآن ، شرح و تفسیر نهج البلاغه ، تاریخ اسلامی ، رجال، درایه ، حدیث ، فلسفه ، أخلاق) إعزام مبلّغ در سطحی وسیع به شهرها و روستاها ، ادرات ، کارخانجات ، مدارس آموزش و پرورش و ...، و هم چنین کوشش در جزوه نویسی و تهیّه مقالات و کتابهای دینی ، و نیز انجام امتحانات متنوع و متعدد از طلاب ، در زمینه های مختلف درسی .

و در یک کلام، از ابتداء شروع برنامه ذوالفقار تا کنون ، متجاوز از دوازده هزار نفر طلبه ، زیر پوشش این برنامه قرار گرفته اند ، که عده زیادی از آنها پس از طّی مراحلی از تحصیل ، به حوزه علمیّه قم ، برای تکامل تحصیلی رفته اند، و شمار بسیاری از آنها، در حوزه ها و شهرهای دیگر، به تدریس و تربیت طلّاب ، و یا فعالیّت های دینی و تبلیغی و ارشادی اشتغال دارند، و جمعی از آنها نیز تاکنون، در زیر پوشش همین برنامه به ادامه تحصیل یا تدریس و تحقیق می پردازند، و جالب است بدانیم که طلاب یادشده ، از أکثر قریب به اتّفاق استانها و شهرهای ایران ، و هم چنین از کشورهای افغانستان و احیاناً از پاکستان و عراق و لبنان بوده و می باشند (۱).

۱- نویسنده این سطور ، کتابی مستقل در باره مدرسه ذو الفقار و مدارس وابسته ، و چگونگی برنامه مفصّل درسی و تربیتی آن ، نوشته ام که مخطوط میباشد ، و در آنجا در مورد برنامه ها و موفقیت های علمی، تربیتی ، تبلیغی و اجتماعی این برنامه ، و تلاش گران آن به تفصیل بحث نمودهام

مدرسین مدرسه ذو الفقار

از دیر زمانی علماء بزرگی در این مدرسه اشتغال به تدریس داشته اند ، که ذیلا به نام برخی از آنها اشاره می نمائیم :

۱- مجتهد و فقیه زاهد ، مرحوم میرزا محمّد حسن نجفی ، متوفّای ۱۳۱۷ قمری ، که در لسان الأرض موقّتاً دفن شده ، و پس از آن، منتقل به نجف أشرف گردیده است . وی از أحفاد آقا محمّد باقر هزار جریبی ، و از شاگردان مرحوم آقا سیّد ابراهیم (صاحب ضوابط) و نیز، شیخ أعظم أنصاری و میرزای شیرازی (۱) و مورد اعتماد شدید شخصیّت أخیر بوده ، و جمعی از فضلاء و علماء اصفهان ، در شمار شاگردان آن بزرگمرد بوده اند .

مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی ، او را با عبارت : عالِمٌ جَلیلٌ وَ فَقیهٌ کَبیرٌ وَ رَئیسٌ مَقبُول ، ستوده ، و تألیفات او را از قبیل : کتاب الطّهاره و حاشیه قوانین و حاشیه فصول و ... ، بر شمرده است (۲) . ایشان ، در مسجد ذوالفقار إمامت ، و در مدرسه ذو الفقار تدریس می نموده است (۳) .

۲ - عالم مشهور و مجتهد مدرّس ، حاج شیخ محمّد باقر زند کرمانی ، متوفّای ۱۳۸۹ قمری ، که سالها مدرّس این مدرسه بوده است .

۳ - استاد معظّم ، آیه الله ، آقای حاج سیّد حسن فقیه إمامی دام توفیقه و عزّه، که در طول بیست و نه سال از تأسیس برنامه منظّم درسی مدرسه ذو الفقار تاکنون

۱- زندگی و شخصیت شیخ انصاری ، چاپ اول ، صفحه ۲۴۰

۲- نقباء البشر ، جلد ۱، صفحه ۴۲۱

۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۶۶ ، و دار العلم شرق (مخطوط) صفحه ۱۱۵ (برگه ضمیمه) و اظهارات شفاهی آقای سید مصلح الدّین مهدوی

(سال ۱۴۱۷ قمری) در زمینه های مختلف ، از قبیل : فقه، اصول ، عقائد، تفسیر شرح نهج البلاغه ، حدیث ، رجال و همچنین علوم أدبی ، در سطوح مختلف (مقدمات و سطح أوّل و دوّم و دوره خارج) تدریس نموده و می نمایند .

۴- نویسنده این سطور (حاج سیّد حجّه موحد ابطحی) ، که از ابتداء تأسیس برنامه ذوالفقار تا کنون ، از دوره مقدّمات تاسطح عالی تدریس نموده و می نمایم ، و در زمینه های مختلف ، از قبیل : فقه و اصول و کلام و عقائد و تفسیر و اخلاق و شرح نهج البلاغه و حدیث و رجال و درایه و فلسفه و منطق و علوم ادبی و بلاغت ، تدریس نموده ، و هم اکنون به تدریس رسائل و مکاسب مرحوم شیخ انصاری ، و کفایه الأُصول مرحوم آخوند خراسانی و مستمسک العروه الوثقی ، اشتغال دارم .

۵- حجّه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ محمّد علی ابراهیمی ، که از پایه گذاران برنامه مدرسه ذو الفقار می باشند ، و در طول چندین سال ، از مدرسین فقال مدرسه ذوالفقار بوده اند ، و هم اکنون نیز در جریان اعزام مبلّغ و دیگر مسائل حوزه ای ، همکاری بسیار مطلوبی با مدرسه ذو الفقار دارند .

۶- حجّه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ علی أکبر فقیه ، که ایشان نیز ، از پایه گذاران برنامه مدرسه ذوالفقار بوده، و از ابتداء تا کنون ، از مدرّسین فعّال مدرسه بوده اند ، و در تدریس دروس أدبی و بلاغت و فقه و اصول برنقش اساسی داشته اند ، و هم اکنون به تدریس سطوح عالی اشتغال دارند .

و در پایان ، بایستی اشاره کنم که بسیاری از فضلاء و برجستگان طلّاب مدرسه ذو الفقار ، در شمار مدرّسین این مدرسه بوده و هستند ، که رقم آنها (از

بتداء تاکنون) به متجاوز از سیصد نفر می رسد ، که در رتبه های درسیِ مقدمات ، سطح أول ، سطح عالی تدریس نموده و می نمایند .

ص:۱۶۵

و هم چنین بایستی توجّه خوانندگان را به این نکته جلب نمایم که ، عدهٔ ای از علماء و مدرّسین بزرگ اصفهان ، گرچه در مدرسه ذو الفقار تدریس ننموده اند ، ولی شمار زیادی از طلّاب تحت پوششِ برنامه مدرسه ذو الفقار ، با برنامه و نظمی مشخّص ، از درس آن بزرگواران ، که در مدارس دیگر تدریس نموده یا می نمایند ، بهره علمی برده و می برند، که ذیلا به نام مبارک برخی از آنها اشاره مینمائیم :

۱- مرحوم آیه الله ، حاج شیخ مجتبی لنکرانی قدس سره ، متوفّای ۱۴۰۶ قمری ، که از مدرسین نامدار در مدرسه صدر بازار بودند .

۲- مرحوم آیه الله ، آقای حاج شیخ حسن صافی اصفهانی قدس سره ، متوفّای ۱۴۱۶ قمری ، که از چهره های برجسته علم و اجتهاد در حوزه علمیّه اصفهان بودند ، و در مدرسه صدر تدریس دوره خارج فقه و اصول می نمودند .

۳ - مرحوم آیه الله ، آقای حاج سید محمد علی صادقی قدس سره ، متوفّای ۱۴۱۷ قمری، که از چهرهای مبرّز علمی و از مجتهدین بزرگوار حوزه علمیّه اصفهان بودند، و در مدرسه صدر تدریس می نمودند .

۴- استاد معظّم ، مرحوم آیه الله ، آقای حاج سیّد أحمد فقیه إمامی ، متوفّای ۱۴۱۴ قمری، که از شخصیّتهای بزرگ و مدرّسین نامدار حوزه علمیّه اصفهان به شمار می رفتند ، و در مدرسه نیم آور و مسجد بابا محمد علی سقّا (معروف به مسجد امامی) و مسجد سرنیم آور تدریس می نمودند ، و در زمینه فقه و اصول و تفسیر و درایه و حدیث و ...، جلسات درسی پرجمعیّتی داشتند .

۱۱- مدرسه رفیعه سلیمانیه

در کتابخانه مرکزی دانشگاه طهران ، نسخه ای از شرح توحید مفضّل

ص:۱۶۶

به شماره ۳۵۱۴ وجود دارد، که در ماه شعبان ۱۰۷۵، شخصی به نام شریف بن موسی بن رضا إمامی، آن را در مدرسه رفیعیّه سلیمانیه ، نوشته است (۱) .

و در کتاب دانشمندان آذربایجان ، در شرح حال عبد الصّمد بن عاشور تبریزی (در صفحه ۲۵۶) آمده است : از علمای قرن یازدهم این ایالت است ، در تاریخ ۱۱۰۱، شرایع الإسلام محقّق حلّی را ، به نام سلطان سلیمان صفوی ، به عنوان سفینه توفیق ، در مدرسه سلیمانیّه اصفهان ، به پارسی ترجمه کرده است . نسخه ای از آن که در تاریخ مزبور به خطّ مترجم تحریر شده بود، در تبریز به نظر نگارنده در آمده است (۲) .

با توجّه به این که مدرسه سلیمانیّه ، جنب مسجد جامع عبّاسی (مسجد شاه) حجره ندارد، و محلّ سکونت نیست (۳) استنباط می شود که ، مدرسه دیگری وجود داشته ، که به نام مدرسه سلیمانیّه یا رفیعیّه سلیمانیّه ، خوانده می شده ، و طبق معمول مدارس حجره داشته ، و محلّ سکونت و فعّالیّت علمی ، از قبیل تألیف کتاب و نسخه برداری از کتب علمی بوده است .

و احتمال می رود ، که مراد از مدرسه مذکوره ، مدرسه ناصریّه (واقع در ضلع جنوب شرقی مسجد إمام فعلی) باشد ، زیرا ، گرچه این مدرسه در زمان ناصرالدّین شاه تعمیر گردیده ، و به نام ناصریّه یا ناصری ، خوانده شده ، ولی به علت این که در زمان شاه سلیمان صفوی ، کاشی کاری و مراحلی از آن انجام شده (طبق کتیبه مورّخه ۱۰۷۷ ایوان جنوبی مدرسه ناصریّه) ممکن است قبلاً به نام سلیمانیّه یا رفیعیّه سلیمانیّه خوانده می شده است (به بخش مربوط به

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۲۹

۲- دار العلم شرق (مخطوط) صفحه ۱۲۹

۳- علاوه بر اینکه کارشیکاری سر در مدرسه سلیمانیّه به تاریخ ۱۰۷۸ میباشد ، و تاریخ نسخه برداری نسخه شرح توحید مفضّل ، سه سال قبل از آن یعنی ۱۰۷۵ میباشد

مدرسه ناصریّه و مدرسه سلیمانیّه رجوع شود) .

۱۲ – مدرسه سارو تقی « مدرسه آقا شیخ محمد علی »

سارو تقی (مقتول در ۱۰۵۵) وزیر شاه صفی و شاه عبّاس دوّم ، که مردی لایق و شایسته و از رشوه خواری به دور بوده ، و شاه صفی با وجود او مسرور بوده است (۱) در سال ۱۰۵۳ مدرسه ای در جوار مسجد و منزل خود بنا میکند ، که پس از ویرانی ، به وسیله یکی از علماء بزرگ اصفهان ، مرحوم حاج شیخ محمّد علی نجفی مسجد شاهی (ثقّه الاسلام) مجدداً ساخته میشود ، و هم اکنون باقی و مشهور به مدرسه آقا شیخ محمّد علی ، و مدرسه ثقه الإسلام می باشد . محلّ مدرسه ، بازارچه حسن آباد و در نزدیکی امامزاده احمد علیه السلام و مدرسه عربان (مدرسه مرحوم آیه الله خادمی) می باشد .

میرزا طاهری نصرآبادی ، در ضمن معرّفی بهزاد بیک ، متخلّص به دوستاق ، از پدر او یاد کرده و می نویسد:

ولد سهراب بیک قورچی ... ، در سنّ چهل سالگی توفیق خواندن و نوشتن یافته ، ألحال طالب علم است ، و در مدرسه مرحوم سارو تقی ، واقع در محلّه باغات اصفهان است. (۲) . برای آشنائی بیشتر ، به عنوان مدرسه حاج شیخ محمّد علی رجوع شود

مدرسه سلطانی چهارباغ

مقصود ، مدرسه چهارباغ است ، به عنوان یاد شده مراجعه شود .

ص:۱۶۸

۱- تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۲۶۸

۲- تذکره نصرآبادی ، صفحه ۱۴۷

۱۳ – مدرسه سلیمانیه

مدرسه ای است که در گوشه جنوب غربی مسجد شاه (مسجد إمام فعلی) واقع شده ، و به وسیله دو مدخل بزرگ به صحن مسجد ، متّصل می گردد .

این مدرسه حجره ندارد و فقط ایوانهائی در أطراف آن قرار گرفته است و تزیینات مدرسه ، از سنگهای مرمر در پائین دیوارها، و کاشی های خشت هفت رنگ ، در بقیّه نماهای مدرسه تشکیل می گردد .

سنگ شاخص معروف مسجد شاه ، که معروف است با محاسبه نابغه دهر و اعجوبه روزگار ، شیخ بهاء الدّین محمّد ، معروف به شیخ بهائی ، متوفّای ۱۰۳۰ یا ۱۰۳۱ تهیّه شده ، در مدرسه سلیمانیّه ، در قسمت پائین یکی از جرزهای ضلع شمالی صحن این مدرسه ، تعبیه شده است (۱).

تأسیس این مدرسه ، مطابق کتیبه سر دَرِ مدرسه ، به سمت کوچه پشت مسجد ، در اوائل سلطنت شاه سلیمان صفوی به پایان رسیده ، و مورّخ به سال ۱۰۷۸ هجری قمری است ، و در قسمتی از آن کتیبه چنین خوانده می شود :

جامِع کَبیرِ الأعظَم الشّاهی العَبّاسیَّ الصَّفَویِّ ، فی زَمَنِ دَولهِ السُّلطانِ وَ الخاقانِ الأکرَم مالِکِ رِقابِ الأُمَم ، مَولی مُلُوکِ العَرَبِ وَ العُجمِ ، مُرَوِّجِ مَذهَبِ الأئِمَّهِ المَعصُومینَ علیهم السلام ، السُّلطانِ بنِ السُّلطانِ ، أبُو المُظَفَّرِ ، شاه سُلَیمان المُوسَویِّ الصَّفَویِّ الحُسَینیّ ، بَهادُر خان ... ، فی ثَمان وَسَبعینَ وَ ألفٍ ، کَتَبَهُ مُحَمَّد رِضَا الإمامی (۲) .

شاید دلیل این که این بناء را مدرسه می نامند (با اینکه حجره و محلّ

ص:۱۶۹

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۴۵۵

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۴۵۷

سکونت و فعالیّت علمی ندارد) این باشد که، در خود مسجد و نیز مدرسه ناصریّه (در ضلع جنوب شرقی مسجد) حجره هائی وجود دارد، و درسهای متعددی در مسجد و مدرسه گفته می شده ، و احتمالاً در ایوانهای أطراف مدرسه سلیمانیّه ، جلسه درس و بحث علمی تشکیل می شده ، و به همین جهت ، نام مدرسه ، بر این بنای تاریخی ، نهاده شده است .

مدرسه سید جزائری

منظور ، مدرسه خالصیّه است ، به عنوان یاد شده مراجعه شود .

۱۴- مدرسه شفیعیه دردشت

مدرسه ای است که در محلّه دردشت (جنب خیابان ابن سینا) واقع گردیده ، و متعلّق به دوره شاه عبّاس ثانی است ، و تاریخ بنای آن ۱۰۶۷ میباشد .

نمای مدرسه ساده است ، و در داخل ایوانهای چهارگانه مدرسه (که مسجد می باشد و ایوان جنوب غربی و پشت آن، حالت شبستان دارد قطار بندیهای گچی و نقّاشی شده ، وجود دارد .

کتیبه سردر مدرسه شفیعیّه ، به خطّ ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی ، به خطّ محمّد رضا إمامی چنین است :

قَد اتَّفَقَت عَمارَهُ هذِهِ المَدرَسَهِ الحَقیرَهِ وَ المَساجِدِ المَبنِیَّهِ فیها (۱) ، فی أیّام خِلافَهِ السُّلطانِ الأعظَم وَ الخاقانِ الأکرَم، مُرَوِّج مَذهَبِ آبائِهِ ، أئِمَّهِ الطّاهِرینَ، السُّلطانِ بنِ السُّلطانِ ، شاه عَبّاسِ الثّانِیِّ المُوسَوِیِّ الصَّفَوِیِّ الحُسَینِیِّ ، بَهادُر خان ، خَلَّدَ اللهُ مُلکَهُ وَ وُفِّقَ بِإِنْجازِه و إتمامِه ، أحقَرُ عِبادِ اللهِ وَأحوَجُهُم إلی عَفوِ رَبِّهِ الغَفُورِ، ابنُ جَمالِ الدّینِ ، مُحَمَّدِ الخُوزانی ، مُحَمَّد شَفیعُ

ص:۱۷۰

۱- منظور از مساجد ساخته شدۀ در مدرسه ، ایوانهای مدرسه است ، که به عنوان مسجد میباشد

الإصفَهانی ، عُفِیَ عَنهُما ، فی ۱۰۶۷ ، کَتَبَهُ مُحَمَّد رِضَا الإمامی (۱) .

در مـدخل ایوان بزرگ جنوب غربی مـدرسه ، دو لوح بزرگ سـنگی بر دیوارهای دو جانب ایوان نصب شده ، که در یکی از آنها (که به طول ۱/۹۰ و عرض یک متر است) مطالبی نقش بسته ، که بخشی از آن چنین است:

... وقف نموده أحوج المحتاجین الی عفو ربّه الغفور ، محمّد شـفیع ابن جمال الدین محمّد خوزانی اصفاهانی ، کلّ این مدرسه حقیره؛ مُحـدَثه خـود را ، بـا بیوتـات معیّنه معلـومه مربـوطه به آن ، که بیوتـات مسـفوره ، مشـتمل است بر سه شـاخه و حجرات تحتانی و فوقانی أطراف آنها ، و غسّالخانه مربوطه به مدرسه و ... ، ممّر بیوتات مذکوره ، از میان مدرسه مسـطوره است ، واین چهار صفه و شبستان متّصله به کریاس دَرِ مدرسه که مسجد است ، بر طلبه علوم دینیّه اثنی عشری ، که ادای صلوات در مسجد و شبسـتان ، و تغسـیل و تکفین أموات مؤمنین در غسّالخانه مزبوره ، و طلب علوم دینیّه در مساجـد و مـدرسه و بیوتات مذکوره نمایند ...(۲)، و در کـتیبه دوّم، در لوح سـنگی واقع در ایوان جنوب غربی مـدرسه ، که به خطّ نسـتعلیق محمّـد رضـا امـامی و مورّخ به سال ۱۰۶۹ می باشـد ، عبـاراتی است در دنبـاله وقفنامه مـدرسه ، در لوح أوّل ، که بخشـی از آن چنین است : .... ماه مبارک رمضان ، که همه ساله در مـدرسه مزبوره روضه الشّـهدا خوانـده شود ، از رعایت قاری و اسـراب مجمع و لوازم آن ... . (۳)

از عبارات یاد شده در وقفنامه ، استفاده میشود ، که مدرسه شفیعیّه ،

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۵۸۹

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۵۹۰

۳- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۵۹۲

مجموعه ای بوده برای نماز (برای عموم مردم) و درس و بحث (برای طلاّب) و اقامه عزای حسینی ، و نیز تغسیل و تکفین أموات مؤمنین .

مرحوم جناب در کتاب الإصفهان صفحه ۱۱۰، سکنه مدرسه را ده نفر ، و حجرات آن را ۱۵ عدد (۱) و مساحت آن را ۴۵×۲۵ ذکر کرده است .

در حال حاضر، عدهٔ ای از طلاّب (مخصوصاً طلاّب شیعه مهاجر أفغانستان) در این مدرسه سکونت دارند، و تحصیل علم می نمایند ، ولی عمدتاً از درسهای مدارس علمیّه ذو الفقار و صدر بازار استفاده می نمایند .

داستانی عجیب و معجزه ای بزرگ

مرحوم محمّد مهدی بن محمّد رضا اصفهانی ، در کتاب «نصف جهان فی تعریف الإصفهان » ، از صفحه ۲۸۲ تا ۲۹۵ ، داستان بسیار مفصّلی را نقل نموده ، راجع به شفای دختری که کور شده بوده ، واز علاج او به طور قطع مأیوس گردیده بودند ، و همه مردم خبر داشتند و در اثر توسّل به حضرت أبی عبد الله الحسین علیه السلام و عنایت خاصّه آن إمام معصوم، آن دختر به طور کلّی و به نحو عجیبی شفا یافته ، و مردم ، أعم از عالم و جاهل ، زود باور و دیر باور را ، به إعجاب واداشته ، و خود مؤلّف ، تحقیق کاملی بر روی قضیّه انجام داده ، و صحت مطلب را به نحو یقین به دست آورده است . وی در ضمن نقل داستان بیان میکند که ، در زمان وقوع قضیّه (۱۲۹۹ قمری) مدرسه شفیعیّه (محلّ سکونت دختر یاد شده ، و پدر و مادر و بستگان او) مخروبه بوده ، و طلبه

۱- در حال حاضر حجرات مدرسه ۱۲ عدد میباشد ، که هشت عدد آن ها در طبقه همکف و چهار حجره فوقانی می باشد

نداشته (۱) و شخص عالم فقیری ، به نام ملّا محسن و برادر او و أهل و عیالش ، در آن مدرسه ، سکونت داشته اند ، و او شغل معلّمی أطفال (اداره مکتب خانه) را بر عهده داشته ، و آن دختر شفا یافته ، فرزند ملّا محسن بوده است .

آثاری از فعالیت علمی در مدرسه شفیعیه

شخصی به نام نجم الدّین بن هاشم ، نسخه ای از کتاب شریف من لایحضره الفقیه را ، در مدرسه شفیعیّه اصفهان در سال ۱۰۹۴، به خطّ نسخ نوشته ، که در کتابخانه ملی ملك موجود است (۲) .

و شخص دیگری به نام میر نصیر مازندرانی ، از فضلاء اصفهان ، دفتری را به قلم نستعلیق ، در مدرسه محمّد شفیع اصفهان نوشته ، که مشتمل است بر:

۱- شرح تذکره نصیریّه در هیئت ، از شمس الدّین محمّد خفری

۲ - شرح تذکره ، از مولی فتح الله شابرانی شیروانی

۳ - الألفاظ السّقراطیّه از یعقوب بن اسحاق کِندی ، و کاتب نیز خودش حاشیه هائی بر این نسخه دارد، و این دفتر در کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۳۸۸۷ موجود میباشد (۳) .

از علماء بزرگواری که نامشان در لیست ساکنین یا مدرّسین مدرسه شفیعیّه ذکر گردیده ، یکی مرجع و فقیه و زعیم نامدار ، آقا سیّد محمّد باقر شفتی ، متوفّای ۱۲۶۰، و دیگری مرحوم آقا سیّد ابراهیم میر شفیعی و سوّم ، مرحوم آقا سیّد

۱- مرحوم محمد مهدی اصفهانی ، احتمال داده است که ، این خرابی در زمان فتنه افغان حاصل شده و ادامه داشته است (نصف جهان ، صفحه ۲۸۳)

۲- فهرست کتابهای خطّی کتابخانه ملّی ملك ، جلد ۱ ، صفحه ۷۲۰

۳- فهرست نسخه های خطّی کتابخانه مجلس شورای ملّی ، ج ۱۰، بخش چهارم ، ص ۱۹۱۴

محمّد علی میر شفیعی می باشند (۱).

۱۵ – مدرسه عربان « مدرسه آیه الله خادمی»

مـدرسه ای است واقـع در نزدیکی بـازارچه حسن آبـاد ، و در مجـاورت امـامزاده أحمـد قـدس سـره و بقعه آقـا نجفی ، که به مناسبت سـکونت طلاّب عرب زبان، به این نام خوانده شده ، و أخیراً به مناسبت إقدام مرحوم آیه الله ، حاج آقا حسین خادمی قدس سره ، متوفّای ۱۴۰۵ قمری ، برای تجدید بنای آن ، به نام آن بزرگمرد خوانده میشود .

تأسـیس اوّلیّـه این مـدرسه ، معلـوم نیست در چه تـاریخی انجـام گرفته ، ولی در دوره صـفویه ، در زمـانی که شـاردن (سـیّاح فرانسوی) در اصفهان اقامت داشته ، این مدرسه موجود بوده ، و در آن زمان ۴۰ حجره داشته است (۲) .

مـدرسه عربان در دوره پهلوی اوّل ، هماننـد عموم مدارس علمیّه ، متروکه و مخروبه گردید ، و پس از آن، مرحوم آیه الله ، آقا سیّد محمّد رضا خراسانی ، متوفّای ۱۳۹۷ قمری ، اقـدام به تعمیر اساسـی آن نمودند ، و جمعی از طلاّب حوزه علمیّه را در آن اسکان دادند .

مرحوم حاج میرزا حسن خان جابری انصاری ، أشعاری جالب درباره تعمیر مدرسه ، و مادّه تاریخ آن سروده ، بدین شرح:

ز آقای سیّد محمّد رضا

خراسانی آن آیت و مقتدا

بشد پایدار این أساس علوم

که ویران بُد ، از جهلِ أهلِ خطا

بلی ، سعی أشخاص همّت بلند

کند تازه آثار عالی بنا

۱- دار الملم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۴۶ برگه فرعی

۲- سفرنامه شاردن ، صفحه ۲۱

چو تاریخی از جابری خواستند

که باشد به تجدید بنیان ، سزا

چو روشن شد از علم ، این مدرسه

بگو(بُد زنور محمّد رضا)

که جمله (بُد ز نور محمّد رضا) به حروف أبجد ۱۳۶۲ میشود ، که تاریخ تعمیر مدرسه ، به سال قمری ، می باشد .

أشعار یاد شده را ، با جمله کتبه میر سیّد خلیقی پور ۱۳۶۲ ، بر روی کتیبه ای ثبت نموده ، و نصب کرده بودند .

مدرسه عربان ، در زمان مرحوم جناب ۲۲ حجره داشته ، و مساحت آن را ۴۰ × ۴۰ ثبت کرده ، و شماره ساکنین آن را ۹ نفر ، بر شمرده است (۱) .

تجدید بنای مدرسه

مرحوم آیه الله ، حاج آقا حسین خادمی قدس سره ، متوفّای ۱۴۰۵ قمری ، در حدود سال ۱۴۰۰ قمری ، با همکاری و اقدام مؤسّسه خیریّه مرحومَین علی و حسین همدانیان ، شروع به تجدید ساختمان مدرسه نموده ، و آن را به صورت سه طبقه در آوردند ، که در زمان حیات آن بزرگمرد ، أصل ساختمان تکمیل گردید ، و پس از آن ، زیر نظر آیه الله ، آقای حاج سید حسن فقیه إمامی دامت برکاته، نماسازی و تکمیل امکانات آن انجام پذیرفت ، و به صورت شکوهمندی در آمده است .

مسجد قدیمی مدرسه ، در طرف شرقی، إبقاء گردیده ، و به جای حجرات قبلی ، مجموعاً ۶۵ حجره و ۹ مَدرس و یک کتابخانه و سالن مطالعه و سایر لوازم ، ساخته شده است .

در حال حاضر ، علاوه بر طلّابی که برای تحصیل علم ، رفت و آمد دارند ،

۱- الإصفهان ، چاپ دوّم، صفحه ۱۰۹

تعـداد هفتاد طلبه در این مـدرسه ساکن می باشـند ، و درسـهای أصـلی آنها تحت برنامه گسترده و مفصّل مـدرسه ذو الفقار و مـدارس وابسـته (در دوره مقـدمات و سـطح متوسّـط و عـالی) می باشـد ، و در داخـل مـدرسه برنامه های تربیتی و اخلاقی و مطالعات و تحقیقات و دروس جنبی ، انجام می گیرد ، و در حال حاضر، یکی از منظّم ترین و جالب ترین مدارس حوزه علمیّه اصـفهان ، به شمار میرود ، و سرپرست داخلی آن ، حجه الإسلام آقای حاج شیخ علی محمّد گلپایگانی دام عزّه ، با مدیریّت و حسن تدبیر و أخلاق خوب ، در رشد و تکامل درسی و اخلاقی طلّاب مدرسه می کوشد .

علماء و مدرسین مدرسه آیه الله خادمی

در گذشـته زمان ، عـدّه ای از بزرگان و علماء ، در این مـدرسه سـکونت داشـته ، و تحصـیل علم یا تـدریس و تحقیق و تألیف نموده اند ، که ذیلًا به برخی از آنها ، اشاره می نمائیم:

۱- مـدرّس فاضل ، مرحوم آقا شـیخ محمّـد جواد فریدنی ، فرزند آقاشـیخ علی أصـغر (متوفّای ۱۳۷۵ قمری) که از مدرّسـین حوزه علمیّه اصفهان ، در أدبیّات و سطوح فقه و اصول ، و ساکن مدرسه عربان بوده است (۱).

۲ - عالم زاهـد فاضل ، حاج ملّا فرج الله درّی ، متوفّای ۱۳۸۲ قمری ، فرزند مرحوم آقا شـیخ عبّاس . وی از شاگردان آقا سیّد محمّد باقر درچه ای و حکیم نامدار ، جهانگیر قشقائی ، و از شاگردان و مخصوصین آخوند ملّا محمّد کاشانی قدس سره بوده ، و در مدرسه عربان ، تدریس می نموده است (۲) .

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۴۴

۲- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۱۸۳

مرحوم استاد ، جلال الدّین همائی (سنا) در مرثیه و تمجید از او چنین سروده است:

واحسرتا که کوکب دری افول کرد

و در حالتی که نادره بی مثال بود

شیخ جلیل ما، فرج الله دُرّی آنک

أندر زمانه ، قدوه أرباب حال بود

فرزانه طبع ، شیخِ پسندیده روزگار

آزاده خوی ، مرد ستوده خصال بود

رفت از جهان و داشت به وقت فراق مرگ

حالی چنان که گفتی عید وصال بود

تاریخ را (سنا) به میان پانهاد و گفت

(دُرّی دَری زمخزن علم و کمال بود)

که شمار مصرع آخر ، با حساب حروف أبجد، ۱۳۸۱ میشود و با توجّه به اضافه شدن پایِ سنا (الف) که ۱، میباشد ، عدد ۱۳۸۲ به دست می آید .

۳ - مدرّس فاضل و زاهد ، آقا شیخ أمان الله گینکانی ، متوفّای ۱۳۸۳ قمری ، که از خواصّ مرحوم آقا شیخ محمّد رضا نجفی بوده ، و در مدرسه عربان سکونت و تدریس داشته است (۱) .

۱۶- مدرسه و مسجد علیقلی آقا

مجموعه بناهائی مرکب از : مسجد و حمّام و بازار و سرای و چهارسو ، در محلّه بید آباد وجود دارد، که بانی آنها ، حاج علیقلی آقا ، یکی از خواجگان حرم

۱- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحه ۱۹۱ و دار العلم شرق ، صفحه ۱۸۳

شاه سلیمان و سلطان حسین صفوی بوده ، و این آثار ارزشمند و تاریخی را در دوره سلطان حسین صفوی ، از خود به جای گذارده است .

نهر باباحسن که به جوی باباحسن معروف است ، از جلو مسجد می گذرد و بر طراوت این ناحیه می أفزاید .

گرچه صحن مسجد علیقلی آقا کوچک است ، ولی سردَرِ بسیار زیبا و کاشیکاری جالب در أطراف صحن ، که از نوع گره کاری است ، منظرهای دلپذیر را به نمایش می گذارد ، و به راستی تزئینات و کاشیکاری این مسجد ، موجب تحسین و دعای خیر برای بانی، و هنرمندان دست اندرکار ایجاد این اثر دینی و تاریخی ، میباشد .

در طرف غربی مسجد ، در طبقه دوّم (بالای سردَرِ مسجد و دو طرف آن) ۱۲ حجره وجود دارد، که به عنوان مدرسه ساخته شده ، و در وقفنامه مسجد ، برای طلّاب ساکن در این حجرات ، حقوق و مزایایی در نظر گرفته شده است . مدرسه علیقلی آقا در حال حاضر مسکونی طلّاب نیست (۱) .

تاریخ تأسیس مسجد و مدرسه ۱۱۲۲ میباشد ، که در کتیبه جالبی با خطّ زیبا ، روی سنگ مرمر بسیار نفیس حجّاری شده ، و به خطّ علی نقی إمامی میباشد ، و در سردَرِ مسجد ، جلب توجّه می نماید (۲).

شخصی به نام ابراهیم مشهدی طوسی، نسخه ای از حاشیه ألوافیه ، سیّد صدرالدّین محمّد بن محمدّ باقر قمی را ، در مدرسه علیقلی آقا، به تاریخ

ص:۱۷۸

۱- هم اکنون که مراحل چاپ کتاب انجام می گیرد ، جمعی از طلّاب حوزه علمیّه ، در این حجرات ساکن گردیده اند

۲- در کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، ص ۶۸۲ تا ۶۸۴، و در کتاب آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۷۱۷ تا ۷۱۹، کتیبه ها و خصوصیات این بنای تاریخی مورد بحث قرار گرفته است

پنجشنبه سوّم رجب ۱۲۲۹، کتابت نموده است (۱).

۱۷- مدرسه کاسه گران

مـدرسه ای است واقع در بـازار ریسـمان ، منشـعب از بازار بزرگ ، و از یک سو نزدیک میـدان قیام (فلکه سبزه میـدان) و از سوی دیگر ، نزدیک مسجد جامع اصفهان می باشد .

تأسـیس آن ، در اوائـل قرن دوازدهم ، به وسـیله میر محمّـد مهـدی حسـنی حسـینی ، معروف به حکیم الملک انجام گرفته ، و وقف گردیـده است . مدرسه یاد شده به علّت وقوعش در محلّه کاسه گران ، به این نام نامیده شده ، چنانچه به مناسـبت عنوان حکیم الملک ، حکیمیّه نیز نامیده می شود، و در وقفنامه مورّخه ۱۱۰۴ نیز، همین نام حکیمیه مورد ذکر قرار گرفته است (۲) .

مدرسه حکیمیّه (کاسه گران) دو طبقه است ، در زمینی به مساحت تقریبی دو هزار متر ، و ۵۸ حجره ، و یک مَدرس در طبقه دوّم (بالای راه ورودی مدرسه) و یک مسـجد زمستانی دارد (که مقداری کتاب هم در آن هست) و نیز یک مسجد (که به صورت ایوان میباشد ، و سقف بلند دارد و روبروی دَرِ ورودی مدرسه است) و بر زیبائی و اعتبار معنوی آن می افزاید .

مدرسه کاسه گران از بناهای مستحکم و زیبای اواخر دوره صفویّه می باشد ،

۱- فهرست کتابهای خطی کتابخانه آیه الله ، مرعشی ، جلد ۱۱، صفحه ۱۷۵

۲- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۸۲ ، به نظر آقای رفیعی مهر آبادی (نویسـنده کتاب آثار ملّی اصفهان) این مدرسه را شمسیّه نیز می خوانده اند ، و گمان می رود دلیلش این بوده ، که این مدرسه ویرانه ای بوده ، از مدرسه شمسـی؛ شـمس الدّین محمّد یزدی ، فرزند سیّد رکن الدّین یزدی ، و چون مخروبه شده بوده ، حکیم الملک ، با صوابدید علماء و مراجع وقت ، تجدید بنا کرده ، و به نام حکیمیه نامیده است (آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۸۳)

و کاشیکاری های متنوع و دارای طرحهای گوناگون آن ، از آثار هنری آن دوران محسوب می باشد . سردَرِ بلند و شکوهمند آن ، که در بازار ریسمان میباشد ، مشتمل بر کتیبه ای جالب و عباراتی قابل توجه است ، بدین ترتیب :

حَمداً لِمَن وَقَفَ حُجُراتِ القُدسِ فِی السَّمواتِ ، وَ مَدارِسَ الحِکمَهِ فِی الأَرَضینَ ، عَلی مُحَمَّدٍ فَخرِ المُرسَلینَ وَ عِترَتِهِ المَهدیّینَ صَلَواتُ اللهِ عَلَیهِم أجمَعینَ، وَ بَعدُ لَقَد وَفَّقَ أللهُ تَعالی فی ظِلِّ حِمایَهِ أشرَفِ السَّلاطینَ ، رافِعِ ألوِیَهِ الشَّرعِ المُبینِ ، مُشَیِّدِ؛ أساسِ العِلمِ و الیَقینِ ، فَرعِ الشَّجَرَهِ الطَّیِّبَهِ الأحمَدیَّهِ ، غُصنِ الدَّوحهِ العَلِّیهِ العَلَویَّهِ ، ألخاقانِ بنِ الخاقانِ ، ألسُّلطان سُلَیمانَ الحُسَینِیِّ المُوسَویِّ ألصَّفَویِّ ، مَتَعَ اللهُ المؤمِنینَ بَبَقائِهِ إلی آخِرِ الزَّمانِ ، لِبناءِ هذِهِ المَدرَسَهِ الرَّفیعَهِ ، وَ المَأنَسَهِ المَنیعَهِ، السَّیِّد الأید ، النَّجیبَ الفاضِلَ ، ألأمیرَ مُحَمَّد مَهدِیِّ الحُسَینِیَّ الحُسَینِیَّ ، الشَّهیرَ بِحَکیمِ المُلکِ ، أطالَ اللهُ بقائَهُ ، وَ جَعَلَها مِن بُیُوتٍ أذِنَ اللهُ أن تُرفَعَ وَ یُذکَرَ فیهَا اسمُهُ ، یُسَمِّحُ لَهُ فیها بِالغُدُوِّ وُ ألأصالِ ، رِجالُ - کَتَبَهُ عَبدُ اللهِ ۱۱۰۵ (۱).

علاوه بر تاریخ یاد شده، در سه مورد (یکی در سردر مدرسه به سوی بازار ، و دیگری در سردر داخلی مدرسه ، و سوّم در ایوان شمالی مدرسه ، که مسجد میباشد) تاریخ ۱۱۰۳ ثبت شده است ، و نشان دهنده مرحله دیگری از گچبری و کاشی کاری و تزئینات مفصّل مدرسه می باشد ، که نیازمند به زمان طولانی بوده است .

تاریخ شروع تأسیس مدرسه مشخّص نیست ، و احتمال دارد سال ۱۰۹۶ قمری باشد، که در کتاب تاریخچه أبنیه تاریخی اصفهان ، صفحه ۱۴۸ به عنوان تاریخ بنای مدرسه یاد شده بیان گردیده است .

ص:۱۸۰

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۵۲ آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۸۳ با کمی تفاوت

وقفنامه مـدرسه و موقوفات آن، در شوّال ۱۱۰۴ تنظیم شـده ، و عدّه ای از علماء آن عصـر ، و در رأس آنها علاّمه بزرگ ، ملاّ محمّد باقر مجلسی أعلی الله مقامه، در سال ۱۱۰۶، وقفنامه را امضاء و تأیید نموده اند (۱).

حکیم الملک أردستانی ، همسـر زینب بیگم ، (سازنـده و تأسـیس کننـده مـدرسه نیم آور) می باشد ، و به همین جهت ، در معماری و کاشیکاری و تزیینات این دو مدرسه ، مشابهت زیاد وجود دارد . .

در سال ۱۳۴۵ شمسـی ، تعمیراتی گسترده و اساسـی ، زیر نظر اداره اوقاف اصفهان، در این مدرسه انجام گرفته است (۲) . در حال حاضـر، یکصد و بیست طلبه أعمّ از ایرانی و مهاجر افغانی (شیعه) در مدرسه کاسه گران سکونت دارند ولی مدرسه نیاز شدید به تعمیر و ترمیم دارد .

علما ومدرسین در مدرسه کاسه گران

در مدرسه کاسه گران ، جمع زیادی از بزرگان و دانشمندان، تحصیل علم نموده ، و یا تدریس داشته اند ، که ذیلا به برخی از آنها، اشاره می نمائیم:

۱- فقیه و اصولی و محقّق نامـدار ، میرزا أبو القـاسم قمی ، معروف به میرزای قمی ، متوفّای ۱۲۳۱ قمری ، که نه تنهـا در فقه و اصول ، از چهره های نامـدار میباشد ، و قوانین الأُصول او ، دورانی ممتد و طولانی ، از کتب درسـی حوزه های علمیّه بوده ، و کتاب غنائم او ، مورد توجّه بزرگان می باشـد ، بلکه در زمینه عقاید و کلام ، معانی و بیان ، شـعر و ادب ، خطّ نیکو و ممتاز ، چهره ای درخشان به شمار می رود .

ص:۱۸۱

۱- در کتاب آثار ملی اصـفهان ، از صـفحه ۴۸۷ تا ۴۹۳ ، شـرح مفصّـلی راجع به رقبـات موقوفه . و مصـارف وقف ، و تولیت وقف ، و تنفیذ کنندگان وقفنامه ، ذکر نموده است

۲- در کتـاب سپاسـگزاری از مردم (نشـریه اداره اوقاف اصـفهان) ، صـفحه ۶۸ تا ۷۱، شـرحی از تعمیرات انجام شـده ، ذکر گردیده است

آن بزرگمرد، سالها مرجع أعظم شیعه ، و زعیم حوزه علمیّه قم بوده ، و علماء و محقّقین بزرگی ، همانند : حاجی کلباسی و سیّد شفتی و صاحب مقابیس (شیخ أسد الله شوشتری) و محقّق أعرجی و سیّد عبد الله شتر و ... ، در زمره شاگردان او به شمار می روند ، و تألیفات فراوان و متنوّع آن محقّق نامدار ، نشانه ای از قدرت تحقیق و تبحّر و نوآوری و ذوق لطیف آن بزرگمرد ، به حساب می آید ، و به خاطر جهات یاد شده ، عموم نویسندگان تراجم و رجال دینی و علمی ، از آن بزرگمرد یاد نموده ، و مورد تجلیل فراوان قرار داده اند .

مرحوم میرزای قمی ، پس از آنکه در أعتاب مقدّسه و کربلای معلاّ به مقام اجتهاد نائل شدند، و از وحید بهبهانی اجازه اجتهاد دریافت نمودند، به اصفهان مهاجرت نموده ، و در مدرسه کاسه گران به تدریس پرداختند (۱) و پس از مدتی به قم هجرت نموده ، و زعامت حوزه علمیّه و مرجعیّت عمومی یافتند .

۲- حکیم و فیلسوف نامدار ، آخوند ملاّ علیّ بن جمشید نوری اصفهانی ، متوفّای ۱۲۴۶ قمری ، که فقیهی حکیم ، و شاعری أدیب ، و مدرّسی محقّق بوده، و در مدرسه کاسه گران تدریس می نموده (۲) . و تألیفات متعدّدی دارد که قسمتی از آنها به صورت حاشیه بر کتب فلسفه و حکمت ، همانند : أسفار و مشاعر ملا صدرا ، و شواهد الرّبوبیّه ، می باشد .

این بزرگمرد مورد احترام شدید حاجی کلباسی و سید شفتی بوده ، و مرحوم صاحب روضات الجنات او را در علم حکمت مقدم بر أقرانش دانسته، و با أوصاف : حسن الإعتقاد ، جنید الإجتهاد ، مواظب سنن و آداب مأثوره ،

۱- تاریخ قم (از ناصر الشریعه) ، صفحه ۲۱۷

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان، صفحه ۲۶۵

مراعات کننده احتیاط شدید و ...، ستوده است (۱).

۳ - حکیم متبحّر و مُدرّس جامع ، آخوند ملاّ عبد الجواد مدرّس خراسانی، متوفّای ۱۲۸۱ قمری ، که به نوشته مأثر و آثار (صفحه ۱۸۳) از علماء مشهور اصفهان بوده ، و در فقه و اصول و طب و ریاضیات و أدبیات مهارت کلی و تدربی عظیم داشته است .

او از شاگردان ملاّ علی نوری بوده ، و خود مدرّسی کبیر به شمار رفته ، و به نوشته آقای مهدوی ، تدریس کتب به او منتهی می شده است (۲) .

۴- حکیم نامدار و بزرگوار، مرحوم حاج ملاّـ هادی سبزواری ، متوفّای ۱۲۸۹ قمری ، که در قدرت تفکّر و عمق أندیشه ، و تکامل بخشیدن به مباحث عقلی و حِکَمی ، و تألیفات گسترده و پر محتوی ، از نوادر روزگار و أعجوبه های زمان بوده است ، و آثار قلمی و تحقیقات گسترده او ، محور بحثهای فلسفی در حوزه های علمیه است ، و منظومه و شرح منظومه او (در منطق و حکمت) از مهمترین کتب درسی ، در حوزه های علمیّه به شمار می رود .

او هشت سال در اصفهان ، از درس ملاّ اسماعیل اصفهانی و ملاّ علی نوری در رشته حکمت و فلسفه ، بهره گرفته است (۳) .

۵- حکیم نامدار و عظیم الشّأن ، میرزا أبو الحسن جلوه ، متوفّای ۱۳۱۴ قمری که از مفاخر علمی حوزه علمیّه اصفهان و تهران می باشد، و نسب او ، به میرزا رفیعای نائینی (حکیم و فیلسوف نامدار) می رسد ، و خاندان او ، از خاندانهای

۱- روضات الجنات ، صفحه ۴۱۷
۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۶۸
۳- ریحانه الأدب ،جلد۲،صفحه ۴۲۳

علمی به شمار می رود، و عمری را به تدریس و تحقیق و تألیف گذارنده است .

حکیم جلوه ، سالیانی در این مدرسه ساکن بوده ، و به بحث و تحقیق و تدریس اشتغال داشته است (۱).

۶- مجتهد مدرّس ، آقا سیّد محمّد باقر ابطحی سدهی ، متوفّای ۱۳۶۷ قمری ، که از شاگردان آقا شیخ محمّد تقی نجفی و آقا سیّد محمّد باقر درچه ای و آخوند کاشی بوده ، و مدرسی خوش بیان به شمار آمده ، و در مدرسه کاسه گران و مدرسه صدر ، تدریس می نموده است .

۷- مورّخ متتبع ، و مدرّس متبحّر ، و شاعر ادیب ، آقا شیخ محمّد علی حبیب آبادی ، معروف به معلّم جبیب آبادی ، متوفّای ۱۳۹۶ قمری ، وی صاحب تألیفات متعدّده میباشد ، که از همه مهمتر ، مجلّدات کتاب « مکارم الاثار » است ، که در شرح حال علماء و بزرگان قرن ۱۳ و ۱۴ میباشد .

مرحوم معلّم جبیب آبادی ، در مدرسه کاسه گران تدریس می نموده ، و از مفاخر این پایگاه علمی میباشد (۲) .

۸- عالم جامع و مدرس کامل ، آیه الله ، حاج شیخ عباسعلی أدیب ، متوفّای ۱۴۱۲ قمری ، که بیش از هفتاد سال در حوزه علمیّه اصفهان ، به تدریس علوم أدبی ، فقه ، اصول ، فلسفه ، هیئت و نجوم ، و در یک کلام ، علوم عقلی و نقلی ، اشتغال داشتند و تألیفات گوناگون و متعدّدی از خود به جای گذاردند .

مرحوم آقای ادیب ، در مدرسه کاسه گران و مدرسه جدّه بزرگ و ...،

۱- تاریخ فرهنگ اصفهان، صفحه ۱۱۲، دار العلم شرق (مخطوط) صفحه ۲۰۱

۲- شرح حال معلّم حبیب آبادی را ، در مقدمه جلد پنجم مکارم الاثار ، در ۸۷ صفحه ، در ضمن نوشته ها و مقالات متعدّد ، و نیز گنجینه دانشمندان ، ج ۸ از ۳۱۰ تا ۳۱۵ می توانید مطالعه نمائید

تدریس می نمودند.

آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی نوشته اند ، در کتابخانه ایشان نسخه ای خطّی از کتاب ترکیب خالد ، موجود میباشد ، که آن را شخصی به نام محمّد باقر بن لقمان نیریزی ، در سال ۱۱۰۵، در مدرسه حکیمیّه ، نوشته است (۱) .

۱۸ – مدرسه مسجد حکیم

اشاره

مسجد حکیم ، یکی از مساجد بزرگ و جامع اصفهان می باشد ، و از نظر معماری و کاشی کاری و گچ بری و وسعت مساحت ، دارای اهمیّت و جالب توجه می باشد ، و به وسیله محمّد داود ملقّب به تقرّب خان (طبیب شاه عباس دوّم) بنا شده ، و در سال ۱۰۷۳، به پایان رسیده ، و این مسجد در جای مسجد قدیمیِ دوره دیلمیان ، به نام « مسجد جامع جورجیر » یا « جامع رنگرزان » ، تأسیس شده است .

در نقشه ساختمان مسجد حکیم ، که دارای چهار ایوان در چهار طرف ، و گنبد در طرف جنوب ، و سردرهای متعدّد میباشد ، حجراتی در طبقه اوّل و دوّم در نظر گرفته شده ، که رقم آنها به سی عدد می رسد ، و این حجرهها ، در اختیار طلّاب علوم دینیه قرار میگیرد، و در نتیجه ، مجموعه ساختمانی این بنای تاریخی ، ترکیبی از مسجد و مدرسه است .

در دوره حکومت پهلوی ، حجرات مدرسه مسجد حکیم ، متروکه و به تدریج ، مخروبه گردید ، ولی در سالهای اخیر (از سال ۱۴۰۸ قمری به بعد) با همکاری جمعی از طلّاب و إمام جماعت مسجد ، جناب آقای حاج آقا کاظم

۱– دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۸۷

کلباسی دام عزّه ، فرزند مرحوم حاج میرزا هاشم کلباسی قدس سره و نیز با حمایت و یاری سازمان اوقاف اصفهان ، به تدریج ، حدود بیست عدد از حجره ها ، که عموما در طبقه دوّم می باشد ، تعمیر گردیده و محل سکونت طلّاب گشته است . و در حال حاضر (سال ۱۴۱۳ قمری) در حدود سی نفر طلبه دارد، که در این حجرات سکونت یافته ، و درسهای خود را (دوره مقدّمات تا سطوح) در مدارس علمیّه مرکز حوزه علمیّه (بالأخص مدرسه ذو الفقار) در محضر اساتید حوزه ، فرا می گیرند .

آثاری از مدرسه مسجد حکیم

شخصی به نام محمّد بن علی (که از شاگردان فاضل هندی و مُجاز از سیّد نعمت اللّٰه جزائری بوده) در ماه رجب ۱۱۱۷، در مسجد حکیم داود ، در دارالسلطنه اصفهان ، نسخه ای از « الإنتصار فی إنفرادات الإمامیّه » تألیف علم الهدی سیّد مرتضی را ، با خطّ نسخ نوشته ، و این نسخه ، در یکی از کتابخانه های شخصی قم ، موجود است (۱).

و نیز محمّد بن علی جزائری ، در سال ۱۱۲۱ نسخه ریاض السّالکین سیّد علی خان مدنی را ، در مسجد حکیم اصفهان به خطّ نسخ نوشته ، و این نسخه در کتابخانه جامع گوهرشاد موجود میباشد (۲) .

برای آشنائی بیشتر با نقش مدرسه و مسجد حکیم در حوزه علمیّه اصفهان ، به بخش مربوط به مسجد حکیم (در قسمت مساجد مرکز فعالیت علمی در اصفهان) مراجعه شود .

۱- نسخه های خطی کتابخانه های قم، شماره ۱، تألیف رضا استادیا ، صفحه ۷

۲- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۲۲۱ برگه ضمیمه

۱۹ – مدرسه ملا عبدالله

مـدرسه ای است واقع در بازار بزرگ اصـفهان ، نزدیک میدان إمام (میدان نقش جهان – میدان شاه) که شاه عباس اوّل ، آن را به نام شخصـیّت بزرگ علمی و معنوی عالم تدریس و تحقیق ، مولی عبدالله شوشتری ، متوفّای ۱۰۲۱ قمری ، تأسیس نموده است .

این مدرسه ، از نظر استحکام بنا ، و تزئینات و نماسازی و کاشیکاری، جالب توجه می باشد ، و دو طبقه است ، و پنجاه حجره و یک مسجد در طرف غربی و دو ایوان در طرف جنوبی و شمالی ، و نیز یک کتابخانه دارد، و به نوشته مرحوم جناب ، طول و عرض آن ۵۰×۶۰ می باشد (۱) و تا چنـدین سال قبل ، شاخه ای از نهر فدین ، (یکی از مادی های منشـعب از زاینده رود) در این مدرسه عبور می کرد، که موجب زیبایی بیشتر مدرسه ، میگردید .

تعمیراتی اساسی ، در سالهای ۱۱۵۸ و ۱۲۱۸ (دوره نادر شاه و فتحعلی شاه) در مورد آن به عمل آمده است (۲) و هم چنین ، پس از آنکه در دوره پهلوی اول مـدرسه هـای علمیه متروکه و مخروبه گشت ، مـدرسه ملّا عبـدالله نیز از این وضـعیت مصون نمانـد ، تا آنکه در اواخر قرن چهاردهم قمری ، عده ای از متدینین ، با همت مرحوم حاج میرزا أبو القاسم کوپائی ، و معماری حـاج میرزا حسـین شـریف معمار ، و همکاری انجمن آثار ملی ، و اداره باسـتان شناسـی (سازمان میراث فرهنگی) ، در تعمیر اساسی و تجدید حیات این مدرسه باشکوه ، اقدام نمودند ، و مدرسه را که به طور کلی در حال اضمحلال و نابودی

۱– الإصفهان ، چاپ دوم، صفحه ۱۱۰

۲– تاریخچه ابنیه تاریخی اصفهان ، صفحه ۱۷۳

بود ، به صورت مدرسه ای پابرجا ، زیبا ، و باشکوه ، در آوردند ، و مسکونی طلّاب گردید (۱) و هم اکنون یکی از مدارس فعّال و با شکوه و پررونق حوزه علمیّه اصفهان می باشد ، و هشتاد نفر طلبه در آن ساکن هستند، و در مسجد آن اقامه جماعت میشود .

مدرسه ملّا عبدالله ، دو در دارد و دَرِ اصلی آن ، در بازار بزرگ ، مقابل بازار قنادها ، باز می شود ، و دارای سردری است با کاشیکاری ، که تاریخ تعمیر مدرسه را در دوره فتحعلی شاه قاجار ، به وسیله حاج محمد حسین خان صدر اصفهانی ، در سال ۱۲۱۸ نشان می دهد (۲).

چهره هائی از مدرسه ملّا عبد الله

در طول تاریخ مدرسه ، علماء و مجتهدین بزرگ ، در این مدرسه تدریس نموده، و یا مراحلی از تحصیل خود را ، در این مرکز علمی سپری نموده اند ، که ذیلاً برخی از آنها را یاد می نمائیم :

۱- ملا عبدالله تستری، اولین مدرس مدرسه

ملّا عبد الله شوشتری (تُستَری) که به نام مبارک او ، مدرسه ملّا عبدالله تأسیس گشته ، اوّلین و مهمترین مدرّس این مدرسه با برکت ، در طول چهار قرن بوده است ، که ذیلاً به برخی از فضائل علمی و تقوائی و آثار او ، اشاره می نمائیم

وی فقیهی محقّق ، و محدّثی رجالی، و جامع المعقول و المنقول ، و زاهدی عابد بوده ، و صائم الدّهر و قائم اللّیل خوانده شده ، و در علم و عمل ، و دقّت و فطانت ، و قدرت اندیشه و نیروی حافظه ، از چهره های برجسته ، به شمار

۱- برای آشنائی با جریان تعمیر مدرسه ملا عبدالله در دوره أخیر ، به تاریخچه محلّه خواجو، صفحه ۳۵- ۳۶ مراجعه شود

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۴۷۴

رفته است . در مدّت چهارده سال اقامت خود در اصفهان ، آن چنان تأثیر عظیمی در رشد حوزه علمیّه به جای گذارده ، که در أوّل ورود ایشان ، در تمامی اصفهان ، فقط پنجاه نفر طلبه وجود داشته ، و در هنگام مرگ ایشان (پس از چهارده سال اقامت) بیش از هزار نفر از شاگردان این بزرگمرد (از طلاب و فضلاء و بزرگان) در این شهر ، به فعالیّت در سی و علمی اشتغال داشته اند ، که در میان آنها ، شخصیت هائی ، همانند : فقیه و محدّث نامدار ، ملاّ محمّد تقی مجلسی، و رجالی محقّق و عظیم الشّأن ، میر مصطفی تفرشی (صاحب نقد الرجال) ، و مولی حسنعلی تستری (فرزند ملاّ عبد الله) ، و میرزا رفیع الدین محمد بن حیدر نائینی (صاحب شرح اصول کافی)، و مولی شریف الدّین محمّد رویدشتی اصفهانی، و میر محمّد قاسم قهپائی (از مشایخ اجازه صاحب روضات الجنّات) ، بوده اند .

ملّا عبد الله عامل إنتشار فقه و حدیث در اصفهان

همزمان با اقامت ملاّ عبد الله تستری در اصفهان ، چهره های بزرگی همانند :

شیخ بهائی و میرداماد علیهما الرّحمه در همین شهر اقامت داشته اند، و از مفاخر علمی حوزه علمیّه اصفهان در اوائل قرن یازدهم ، به شمار می روند ، ولی با توجه به اشتغالات اجتماعی آنها ، فعّالیّتشان در تدریس و تربیت طلاّب ، محدود می گردیده است ، ولی ملاّ عبد الله تستری ، به جز تدریس و تربیت طالبین علم ، هیچ گونه فعالیّت اجتماعی بر عهده نمی گرفته است ، و به همین جهت ، تأثیر آن بزرگمرد در رشد حوزه علمیه و انتشار فقه و حدیث ، در عالیترین حدّ ممکن رسیده ، تا آنجا که میرزا محمّد علی مدرّس ، در ریحانه الأدب می نویسد:

انتشار فقه و حدیث را به او منسوب داشتن أصلاً مستبعد نباشد (۱)

و چهره بزرگ عالم فقه و حدیث ، ملا محمد تقی مجلسی فرموده :

وَ یُمکِنُ أن یُقالَ ، إنتِشارُ الفِقهِ وَ الحَدیثِ کانَ مِنهُ ، وَ إن کانَ غَیرُهُ مَوجُوداً ، لکِن کانَ لَهُم الأشغالُ الکَثیرهُ ، وَکانَ مُدَّهُ دَر سِهِم قَلیلاً بِخِلافِه (ره) (۲)

تأثیر علمی و معنوی محقق اردبیلی بر ملا عبدالله

ملاّ عبد الله تستری، از محضر استادهائی همانند : شیخ نعمت الله ، علیّ بن أحمد ، و شیخ أحمد بن نعمت الله (که هر دو معروف به ابن خاتون عاملی هستند، و از علماء بزرگ شیعه به شمار می روند، و خاندان بزرگ علمی دارند) استفاده نموده (۳) ولی عمده استفاده علمی و معنوی ملاّ عبد الله ، از محضر فقیه نامدار و بزرگ شیعه ، مظهر کرامات و معنویات ، محقّق عظیم الشّأن ، مولی أحمد بن محمّد أردبیلی ، معروف به، مقدس اردبیلی ، متوفّای ۹۹۳ قمری بوده است ، و آن چنان عظمت شخصیّت و فضائل روحی و معنوی مقدّس أردبیلی ، بر مرحوم ملاّ عبد الله، تأثیر گذارده بوده ، که در تمامیِ عمرِ این شاگردِ لایق، به صورت روزه داریِ پی در پی ، و شب زنده داریِ مستمر ، و زهد و تقوایِ شگفتی آفرین ، و عبادت و مناجات ، و ترک لذائذ مادّی ، (حتی لذّت های مباح) تجلّی داشته است ، و موجب إعجاب همه مردم بوده ، و نفوذ معنوی آن بزرگمرد را ، در جامعه تا حدّی بالا برده بوده ، که در روز وفات آن پیشوای دینی ، یکصد هزار نفر از خواص و عوام ، علماء و أقشار مردم ، به شکلی

۱- ریحانه الأدب ، جلد ۱، صفحه ۳۳۵

۲- روضات الجنات، صفحه ۳۶۷

۳- روضات الجنّات ، صفحه ۳۶۶، و ریحانه الأدب ، جلد ۱، صفحه ۳۳۴

بی سابقه ، در تشییع جنازه شرکت داشته اند، و روز فوت آن پیشوای زاهد ، شهر اصفهان همانند روز عاشورای حسینی علیه السلام ، بوده است ، از جهت کثرت اجتماع و شور عزاداری ، که نشان دهنده نفوذ و تأثیر شدید تقوای آن بزرگمرد الهی، میباشد .

ستایش بزرگان درباره ملا عبد اللّه ستری

در میان شخصیّت های برجسته عالَم تحقیق و تألیف و معنویّت ، گاهی کسانی یافت میشوند که به خاطر عظمت روحی ، و جایگاه برجسته ای که در قلوب بزرگان دارند، مورد تجلیل و تعظیم خاّص قرار میگیرند ، و در زبان و قلم علماء بزرگ ، مورد تکریم و احترام فوق العاده واقع می شوند ، که ملاّ عبد الله تستری ، از این دسته میباشد ، و ذیلاً به برخی از موارد ، اشاره مینمائیم :

۱ـ فقیه و محدّث بزرگ ، ملاً محمّد تقی مجلسی ، او را شیخ الطّائفه عصر ، و صاحب کرامات فراوان خوانده ، و چنین نوشته است:

... شَیخُنا وَ إِمامُنا ، بَل والِدُنَا الأعظَمُ وَ شَیخُ الطّائِفَهُ فی عَصرِهِ الشَّریفِ ، کانَ عابِداً زاهِداً وَرِعاً صاحِبَ اکرَاماتِ الکَثیرَهِ ، ثِقَةً عَیناً ثَبتاً .. ماتَ فِی العَشرِ الأوَّلِ مِنَ المُحَرَّمِ ، سَنَهِ ۱۰۲۱ وَصَلَّتُ عَلَیهِ مَعَ مِأهِ ألفٍ مِنَ النّاسِ تَقریباً ، وَکانَ یَومُ وَفاتِهِ کَیَومِ عاشُوراءِ (۱) .

۲- و هم چنین ملاّ محمّد تقی مجلسی ، در شرح مشیخه کتاب فقیه ، فرموده است :

ألمُحَقَّقُ المُدَقِّقُ آلزّاهِدُ العابِدُ الوَرِعُ ، وَ أکثَرُ فَوائِدِ هذَا الکِتابِ مِن إفادَتِه ، حَقَّقَ الأخبارَ وَ الرِّجالَ وَ الأُصُولَ ، بِما لأمَزیدَ عَلَیهِ ، وَلَهُ تَصانیفُ ، مِنهَا ألتَّتیمُ لِشَرحِ نُورِ الدّینِ عَلِیٍّ، عَلی قَواعِدِ الحِلّیِّ ، سَبعُ مُجَلَّداتٍ ، مِنها یُعرَفُ فَضلُهُ وَ تَحقیقُهُ

۱- روضات الجنّات، صفحه ۳۶۷

وَتَدقيقُهُ ...

۳- محقّق و رجالیِ نامـدار ، میر مصـطفی تفرشـی ، اسـتاد خود، یعنی ملاّ عبدالله تستری را ، یگانه روزگار، و با ورع ترین أهل زمان ، خوانده و می نویسد :

عَبـدُ اللهِ بُن الحُسَـینِ التُّستَریُّ مُدَّظِلُّه العالی ، شَـیخُنا وَ أسـتادُنا ، الإمامُ اَلعَلاّمَهُ المُحَقِّقُ المُدَقِّقُ، جَلیلُ القَدرِ ، عَظیمُ المَنزِلَهِ ، دَقیقُ الفِطنَهِ ، کَثیرُ الحِفظِ ، وَحیدُ عَصره وفَریدُ دَفرِه وَ أورَعُ أهلِ زَمانِه ، مَارأیتُ أحَداً أوثَقَ مِنهُ ، لأیُحصی مَناقِبُهُ وَ فَضائِلُهُ ، قائِمُ اللَّیلِ ، صائِمُ النَّهارِ ، وَ أکثَرُ فَوائِدِ هذَا الکِتابِ (نَقد الرجّالِ) مِن تَحقیقاتِه ، جَزاهُ اللهُ تَعالی عَنّی أفضَلَ جَزاءِ المُخسِنینَ ، لَهُ کُتُبُ مِنها شَرحُ قَواعِدِ الحِلّیِّ (۱).

۴- در تاریـخ عالم آرای عبّاسـی چنین آمده است : جناب مولانا ، در کمالات نفسانی و تقوی و پرهیزکاری و ترک مسـتلذّات دنیا ، درجه عالی داشت ، از مأکول و مشـروب به سـدّ رمق قناعت نموده ، أکثر أیّام صائم بود ، و به شوربای بی گوشت افطار میکرد ، و قریب به سی سال ، در نجف و کربلای معلاّ ساکن گشته ، در خدمت مجتهد مغفور ، مولانا أحمد أردبیلی بسر برده ، از خـدمتش اکتسـاب فضائل و اسـتفاده مسائل مینمود. در روز وفاتش ، آواز ناله و نفیر صـغیر و کبیر خلائق ، به اوج آسـمان می رسـید ، أشراف و أعیان سعی می نمودند که به تیتن و تبرّک ، دستی به زیر جنازه مغفرت اندازه اش ، رسانند از غلوی (۲) خلایق میسّر نمیشد (۳).

۵- محقّق نامدار و فقیه و اصولی و رجالیِ عظیم الشأن ، آقا میرزا محمّد

ص:۱۹۲

۱- نقد الرجال ، صفحه ۱۹۷

۲- غلوی و غلواء = از حد گذشتن ، در اوج قرارگرفتن

۳- تاریخ عالم آرای عباسی ، جلد ۲، صفحه ۸۶۰

باقر «صاحب روضات آلجنّات » درباره ملاّ عبدالله نوشته است :

کـانَ مِنَ العُلَمـاءِ الأعیـانِ وَ نُبَلاءِ الأزمـانِ ، جامِعـاً لِلمَنقُولِ وَ المَنقُولِ ، مُجتَهِـداً فِی الفُرُوعِ وَ الاُصُولِ ، مُحقِّقـاً فی عِلمِ الفِقهِ وَ الحَدیثِ ، مُدَقِّقاً فی طَریقِ الرِّوایَهِ وَ التَّحدیثِ ، وَرِعـاً صالِحـاً المَعِیَّاً فی أعلی دَرَجهِ مِنَ التَّقوی وَ الجَلالَهِ وَ الفَضـلِ وَ ألنَّبـالَهِ وَ العَمَلِ وَ العِبادَهِ وَالوَرَعِ وَ الزَّهادَهِ .. (۱) .

۶- و در ریحـانه الأدب آمـده است : مُرَوِّجُ المِلَّهِ وُ الـدّینِ ، مُرَبی الفُقَهاءِ وَالمُحَدِّثینَ ، تاجَ آلزُّهادِ وَ السّالِکینَ ، بسـیار عابـد و زاهـد و با ورع و تقوی ، قائم اللّیل و صائم الـدّهر بود ، هیچ کدام از نوافل از وی فوت نمی شد ، در خوراک و پوشاک خود، به سدّ رمق و أقل قلیل قانع بود (۲).و این بود نمونه ای از قضاوتهای صاحب نظران بزرگ ، و بزرگان عـالم فقه و رجـال و تاریخ و تراجم ، درباره فقیهی بزرگ ، و مدرّسی عالیقـدر ، که حوزه علمیّه اصفهان ، رشد و عظمت علمی خود را ، مرهون علم و تقوی و تدریس و تربیت او است ، و به حقیقت باید گفت :

ملاّعبدالله تستری،پدر حوزه علمیّه اصفهان می باشد

تاریخ وفات ملّا عبد الله تستری ومدفن او

برخی ، وفات آن بزرگمرد را در سال ۱۰۲۳ ضبط نموده انـد ، ولی ملاّ محمّد تقی مجلسی ، و رجالیِ نامدار ، میر مصطفی تفرشی، و تاریخ عالَم آرای عبّاسی و دیگر کتب معتمده ، ۱۰۲۱ نوشته انـد ، که بـایستی بر همین نقل اعتماد نمود، و در هر صورت ، جنازه ملاّ عبد الله تستری پس از اقامه نماز میّت در مسجد

۱- روضات الجنّات ، صفحه ۳۶۵

۲- ریحانه الأدب ، جلد ۱ ، صفحه ۳۳۴

جامع عتیق ، و تشییع جنازه یکصد هزار نفری ، در مزار امام زاده عظیم الشّأن ، اسماعیل بن زید بن حسن (إمامزاده اسماعیل) به شکل أمانت ، دفن گردید ، و پس از یک سال ، بدون هیچگونه تغییری در بدن آن بزرگوار ، جنازه به کربلای معلّی منتقل و مدفون گردید (۱).

۲- ملّا حسنعلی تستری

فقیه و مجتهد محقّق ، جامع علوم عقلی و نقلی ، ملّا حسنعلی تستری، متوفّای ۱۰۶۹ قمری، فرزند ملّا عبد الله تستری . وی از بزرگان فقهای أواسط قرن یازدهم ، و از مشایخ علّامه مجلسی ، و از معاصرین ملّا محمّد تقی مجلسی (۲)، و از شاگردان شیخ بهائی (۳) و پدر خود می باشد .

نصر آبادی ، او را یگانه گوهر بحرین علوم عقلی و نقلی ، و همانند خورشید که محتاج به تعریف و توصیف نیست ، و نیّر سپهر فضیلت ، و بدر فلک فطانت ، و جامع علوم و حاوی فروع و اصول ، و دارای جودت طبع و حدّت ذهن و طلاقت لسان و حاضر جوابی دانسته است (۴) .

علّامه بزرگوار، ملّا محمّد باقر مجلسی ، در ضمن معرّفی مشایخ اجازه

۱- ریحانه الأدب ، جلد ۱ ، صفحه ۳۳۶ و تاریخچه محلّه خواجو، صفحه ۴۶ و ألکنی و الألقاب قمی، جلد ۲، صفحه ۱۲۰

۲- در جزء دوّم اجازات بحار الأنوار ، صفحه ۱۶۹(چاپ قدیم) سطر ۹، علّامه مجلسی ، مرحوم ملّا حسنعلی تستری را ، از مشایخ اجازه خود ، و از مشایخ پدرش ملاّ محمّد تقی ، معرّفی فرموده است . (نیز ، بحارالانوار جاب اسلامیّه ، جلد ۱۱۰، صفحه ۱۵۶)

۳- ریحانه الأدب ، جلد ۱ ، صفحه ۳۳۲

۴- تذکره نصر آبادی ، صفحه ۱۵۴

خود، او را با عبارت ، ألأفضَلُ الأكمَلُ، مَولانا حَسَنعَلِى التُّستَرىّ ، ستوده است (۱) .

و صاحب رياض العلماء ، او را با عناوين :

أفاضِلُ ألعامِلُ الكامِلُ ، الفَقيهُ الأُصُولِىُّ المَعروفُ فى عَصرِ السُّلطان شاه صَفِىِّ الصَّفَوِىِّ وَ السُّلطان ، شاه عَبّاسِ الثّانِىِّ ستوده ، و كتاب تبيان او را در فقه ، بسيار تمجيد كرده ، و عبارات آن كتاب را ، از قواعد علاّمه حلّى و دروس شهيد أوّل ، دقيق تر دانسته ، و فرزندان و أحفاد او را از صلحاء و عباد و مشتغلين به تحصيل علوم ، معرّفى نموده است (۲) .

عدّه اى از علماء و بزرگان ، همانند پدر صاحب رياض العلماء (۳) در نزد او تحصيل علم نموده ، و از شاگردان او مى باشند (۴) .

و هم چنين شيخ محمّد بن الحسن حُرّ عاملى در أمل الأمل و نيز سيّد على خان مدنى شيرازى در سلافه العصر ، و هم چنين محدّث نامدار ، ميرزا حسين نورى ، در مستدرك الوسائل ، اين بزرگ فقيه و عالم دينى را ستوده اند . و ما در اينجا عين تعبيرات چهار چهره بزرگ علمى آن زمان را ، كه براى ملاّ حسنعلى تسترى اجازه نوشته اند نقل مينمائيم ، كه نشانگر عظمت علمى و نبوغ آن بزرگمرد ميباشد .

الف - ملاّ عبد الله تسترى در اجازه اى كه براى فرزند خود نوشته ، چنين بيان نموده است :

أجَزتُ لِوَلَدى وَ فِلذَهِ كَبِدى ، المُتَرَقّى مِن حَضيضِ التَّقليدِ إلى أوجِ اليَقينِ ، السّالِكِ مَسالِكَ المُتَّقينَ ، الصّاعِدِ مَصاعِدَ الإجتِهادِ ، أبُو الحَسَنِ ، الشَّهيرِ

ص:۱۹۵

۱- بحار الأنوار، ج ۱۱۰، (چاپ اسلاميه) ص ۱۵۶ و زندگينامه علاّمه مجلسى، ج ۱، ص ۴۰۹

۲- رياض العلماء، جلد ۱، صفحه ۲۶۲

۳- پدر صاحب رياض العلماء ، علاّمه ميرزا عيسى بيك تبريزى ، ميباشد (مقدّمه رياض العلماء به قلم آيت الله العظمى ، مرعشى نجفى ، در شرح حال صاحب رياض ، صفحه ۱۴)

۴- رياض العلماء، جلد ۱، صفحه ۲۶۲

بِحَسَنعَلی ، بَعدَ أن قَرَأ عَلَیَّ فی فُنُونِ العِلمِ ، کُتُباً کَثیرَهً فی فُنُونِ عُلُومِ الدّین ، مِنَ الاُصُولِ وَ الفُرُوعِ وَ الحَدیثِ ، وَ بَلَغَ مِعَ صِغَرِ سِنِّه أعلَی المَراتِبِ وَ فاقَ فی أوائِلِ سِنهِ بِأسنَی المَطالِبِ ، مَدَّ اللهُ فی عُمرِه ، وَ وَقاهُ جَمیعَ الشُّرُورِ ، وَ جَعَلَنی فِداهُ مِن کُلِّ مَخذُورٍ ، أن یَرویّ عَنّی .. (۱) .

چنانچه ملاحظه می نمائید ، ملاّ حسنعلی در سنین جوانی و أوائل دوره زندگی ، به أعلی المراتب و أسنی المطالب دست یافته ، و شخصیّت معنوی کم نظیری ، همانند : ملاّ عبد الله تستری ، در یک اجازۀ علمی (نه یک برخورد عاطفیِ پدر و فرزندی) « جعلنی فداه » ، برای او می نویسد .

ب – میر أبو القاسم استرآبادی ، معروف به میر فندرسکی ، دراجازه ای که برای او نوشته ، وی را ، « ألعلاّمه الفهّامه و مجتهد الزمان » دانسته است (۲).

ج – شیخ أجلّ بهائی، نابغه بزرگ عالم اسلام و تشیّع ، در باره او نوشته است

أجَزتُ لِلوَلَدِ آلأعَزِّ الفاضِلِ الذَّکِیِّ الألمَعِیِّ ، ذِی الفِطنَهِ الوَقّادَهِ ، وَ الفِطرَهِ النَّقّادَهِ ،

مُحرِزِ قَصَبِ السَّبقِ فی مِضمارِ الفَضَائِلِ ، صاحِبِ القَدحِ المُحَلّی بَینَ الأقرانِ وَ آلأماثِلِ، المُتَرَقّی فی مَعارِجِ الفَضلِ وَ الکَمالِ إلی أوجِ التَّرجیحِ وَ الإستِدلالِ ، شَمسِ الإفادَهِ وَالإفاضَهِ وَ المَجدِ الجَلِیِّ ، مَولانا حَسَنعَلی .. (۳) .

د– قاضی عزّ الدّین محمّد ، در اجازه ای که برای آن بزرگمرد نوشته ، او را چنین توصیف کرده است : إلتَمَسَ مِنّی آلأخُ الذَّکِّیُّ الألمَعِیُّ ، العامِلُ الکامِلُ الفاضِلُ سَیِّدُ العُلَماءِ وَ الأفاضِلِ المُتَرَقّی مِن رُتبَهِ التَّقلیدِ إلی رُتبَهِ الاجتِهادِ وَ الإستِدلالِ ،

۱– أعیان الشیعه ، چاپ جدید ، جلد ۵، صفحه ۲۰۲

۲– أعیان الشیعه، چاپ جدید ، جلد ۵، صفحه ۲۰۲

۳– أعیان الشیعه، چاپ جدید ، جلد ۵، صفحه ۲۰۲

المُحرِزُ فَضيلَةَ السَّبقِ فی مِضمارِ الفَضلِ وَ الكَمالِ ، شَمسُ فَلَكِ الإفادَهِ وَ بَدرُ سَماءِ الإفاضَهِ ، صاحِبُ المَزايا وَ الكَمالاتِ وَ المَجدِ اَلبَهِیّ ، مَولانا حَسَنعَلی ...(۱).

وفات ملّا حسنعلی تستری را ، بعضی ۱۰۲۹، و بعضی ۱۰۷۵ نوشته اند ، ولی صحیح همان است که در أوّل بحث آوردیم که ۱۰۶۹ میباشد (به أعیان الشیعه ، چاپ جدید ، جلد ۵، صفحه ۲۰۲ ، مراجعه شود).

۳- محقق سبزواری

سوّمین مدرّس عمده و بزرگ مدرسه ملّا عبد الله ، فقیه نامدار و محقّق عظیم الشّأن ، علاّمه ، مولی محمّد باقر بن محمّد مؤمن سبزواری ، معروف به (محقّق سبزواری) صاحب کتاب ذخیره و کفایه (در فقه) می باشد ، که پس از کناره رفتن ملّا حسنعلی تستری از مقام تدریس رسمی مدرسه ملّا عبدالله ، به عنوان مدّرس رسمیِ این مدرسه ، تعیین گردیدند (۲).

درباره شخصیت علمی و آثار محقّق سبزواری ، در بخش « خاندانهای علمی اصفهان » بررسی نموده ایم

۴- میرزا جعفر شیخ الإسلام

چهارمین مدرّس رسمی بزرگ مدرسه ملّا عبد الله ، فقیه محقّق و مدرّس عالی مقام ، میرزا جعفر شیخ الإسلام ، فرزند محقّق سبزواری قدس سره بوده است (۳)

۱- أعیان الشیعه ، چاپ جدید ، جلد ۵، صفحه ۲۰۲

۲- ریاض العلماء ، جلد ۱، صفحه ۲۶۲، صاحب ریاض العلماء ، از محقّق سبزواری با عنوان المولی الأستاد الفاضل ، یاد میکند (برای آگاهی از این مطلب، به مقدم� ریاض العلماء ، به قلم آیه الله ، مرعشی نجفی ، صفحه ۱۶ مراجعه شود)

۳- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۱۸۱، (برگه فرعی)

و هم چنین ، عـدّه ای از خانـدان علمی شـیخ الإسـلام (خانـدان محقّق سبزواری) در این مدرسه تدریس می نموده ، و تولیت موقوفات مدرسه ملّا عبدالله را ، بر عهده داشته اند (۱).

۵- آقا سید محمد جواد مسجد شاهی

وی فرزنـد آقا سـیّد محمّد علی ، معروف به آقا مجتهد میباشد ، و عالمی کامل و مجتهدی بارع بوده ، و در مدرسه ملّا عبد الله ، إمام جماعت و مدرس بوده ، و در سال ۱۳۵۷ قمری وفات یافته است(۲) .

آقا سیّد محمّد جواد مسجد شاهی ، درس پرجمعیتی داشته ، و مردی زاهد بوده ، و درس خارج می گفته است (۳) ..

۶- حاج میرزا أبو الفضل خاتون آبادی

فقیه جامع و عالم زاهد و مدرّس مقدّس ، مرحوم آیه الله ، حاج میرزا أبو الفضل خاتون آبادی ، متوفّای ۱۳۸۸ قمری (۴) .

وی فرزنـد حاج میرزا حسـین نائب الصّـدر ، و برادر فقیه و اصولی عظیم الشّأن ، مرحوم حاج میر محمّـد صادق مـدرّس خاتون آبادی ، (که از چهره های مبرّز علمی و اجتماعی و از رؤسا علماء اصفهان بوده) می باشد .

۱- برای آشـنائی با خانـدان علمی شـیخ الاسـلام (خاندان محقّق سبزواری) به بخش (خاندانهای علمی اصـفهان) ، در همین کتاب و نیز کتاب دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۲۷ تا ۲۲۹ مراجعه شود

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۱۵-۱۶

۳- اظهارات آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی

۴- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۳۴۰

معظّم له ، در مدرسه ملّا عبد الله تدریس می نموده ، و إمام جماعت مسجد مدرسه بوده است .

و هم چنین در مدرسه ملّا عبد الله ، علماء و فضلاء دیگری در طول زمان ، اقامت و تحصیل علم داشته ، و یا تدریس و تألیف نموده اند ، که به عنوان نمونه از : ضیاء کفرانی ، متوفّای ۱۰۵۲ ، که از نویسندگان دفتر دیوان و شاعری خوش طبع بوده ، و حاج میرزا بهاء خواجوئی ، که شاعری آدیب و خوش خط بوده ، و مرحوم آیه الله ، حاج سیّد مصطفی مهدوی هرستانی ، متوفّای ۱۴۰۹ قمری ، که از علماء بزرگوار و مورد توجه عمومی علماء و مردم با ایمان بوده ، و در مسجد مدرسه ، اقامه جماعت می نمودند ، و مرحوم آیه الله ، حاج شیخ علی قدیری کفرانی ، متوفّای ۱۴۰۷ قمری ، که در مدرسه ملّا عبد الله ، تدریس مینمودند ، می توان یاد نمود .

آثاری دیگر، از سابقه علمی در مدرسه ملا عبدالله

محمد مقیم بن ملّا أحمد گیلانی رانکوئی ، در روز شنبه بیست و سوّم جمادی الثّانیه ۱۰۷۳، در مدرسه ملّا عبد الله ، نسخه ای از کتاب من لا یحضره الفقیه شیخ صدوق را ، به پایان رسانیده ، که این نسخه به خطّ نسخ میباشد ، و در کتابخانه ملّی ملک موجود است (۱).

و شخصی به نام سعید بن میر محمّد یوسف حسینی ، در سال ۱۰۹۷، نسخه ای از حاشیه شرح اشارات خواجه طوسی را ، که از میرزاجان باغنُوی متوفّای ۹۹۴ میباشد ، در مدرسه ملّا عبدالله نوشته است (۲) .

۱- فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، جلد ۱ ، صفحه ۷۳۱

۲- فهرست کتابخانه مسجد اعظم قم، صفحه ۱۳۴

مدرسه میرزا شاه حسین

مقصود ، مدرسه هارونیّه است ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

مدرسه میرزا تقی

منظور ، مدرسه خالصیّه است ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

۲۰- مدرسه میرزا حسین

مدرسه ای است در بازار چه بید آباد ، و در جوار مسجد مرحوم سیّد شفتی ، که در تاریخ ۱۰۹۹ ، ساختمان آن به پایان رسیده است .

تأسیس و وقف مدرسه ، از « عزّت نساء خانم » دختر میرزا خانا قمی می باشد ، که جهت سکونت طلّاب علوم دینیّه ، از فرقه اثنی عشریّه ، معیّن نموده ، و تولیت آن را در مرتبه اول ، برعهده محقّق نامدار ، آقا حسین خوانساری قرار داده و به علّت رحلت آن بزرگمرد ، در سال ۱۰۹۹ ، أمر تولیت را بر عهده فرزند ایشان ، فقیه بزرگ ، آقا جمال خوانساری ، مقرّر کرده ، و پس از ایشان ، أعلم و یا أسن أولاد آن بزرگمرد را ، متولّی قرار داده است (۱) . تاریخ وقفنامه ۱۱۰۴ و اضافات آن، به تاریخهای ۱۱۰۶ و ۱۱۰۷ میباشد (۲)

أشعاری که در کتیبه سردَرِ مدرسه نوشته شده ، از شاعری متخلّص به (سامی) می باشد ، و نشان میدهد که تأسیس مدرسه در دوره شاه سلیمان صفوی است ، و آخرین شعر کتیبه ، چنین می باشد :

بهر تاریخ این بنا (سامی)

(مجمع أهل فضل) کرد رقم

۱۰۹۹

(۳)

ص:۲۰۰

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۳۴ ، به نقل از وقفنامه مدرسه

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۳۴ ، به نقل از وقفنامه مدرسه

۳- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۴۹ و آثار ملی اصفهان ، صفحه ۵۰۱

میرزا حسین ، ظاهراً از أولاد و أحفاد عزّت نساء خانم ، و میرزا مهدی (شوهر او) بوده ، که پس از فتنه أفغان ، متصدّی تعمیر مدرسه ، و إسکان طلّاب در آن بوده ، و مدرسه به تدریج ، به نام او شهرت یافته است (۱) .

مدرسه میرزا حسین یک طبقه است ، و ۲۷ حجره دارد ، و مدرس و مسجد آن در طرف غربی ، و دَرِ و دالان آن ، در طرف شرقیِ مدرسه می باشد ، و در تزئینات آن ، از کاشی و آجر استفاده شده ، و مساحت آن ۴۵ × ۵۰ متر می باشد ، و مجموعاً مدرسه ای آباد و جالب توجّه است .

سنگاب مدرسه مورّخ به تاریخ ۲۳ ذی الحجّه ۱۲۷۵ میباشد ، که نشان میدهد در آن دوره ، آباد و معمور بوده است .

در حال حاضر ، ۳۰ نفر از طلّاب علوم دینیه در آن ساکن می باشند ، و در رتبه های درسی مقدّمات و سطوح و خارج، اشتغال به تحصیل دارند، و عموماً در درسهای مدرسه های صدر و ذو الفقار و ... ، شرکت می کنند .

چهره های علمی مدرسه میرزا حسن

عدّه ای از علماء و فضلاء بزرگ ، در طول تاریخ مدرسه ، در این مجمع علمی ، تحصیل و یا تدریس نموده اند ، که ذیلًا به نام و شخصیت برخی از آنها اشاره می نمائیم :

۱- مرجع بزرگوار و فقیه و زعیم نامدار ، مرحوم آقا سیّد محمّد باقر شفتی متوفّای ۱۲۶۰، (بانی مدرسه و مسجد سیّد) که قبل از تأسیس مسجد سید ، در مدرسه میرزا حسین ، تدریس می نموده اند (۲) .

۲ - مرحوم آیه الله ، آقا سیّد محمّد حسین نجف آبادی ، متوفّای ۱۳۳۱ قمری

ص:۲۰۱

۱- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۱۰

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۳۵ و اظهارات شفاهی نویسنده بزرگوار آن

که از شاگردان مرحوم میرزا محمّد حسن شیرازی و مرحوم آخوند خراسانی و آقا سیّد محمّد کاظم یزدی بوده ، و به مقام اجتهاد نائل گردیده بوده است . وی هشت سال در حوزه علمیّه اصفهان اقامت داشته ، و در مدرسه میرزا حسین ساکن بوده ، و سطوح فقه و اصول را ، تحصیل کرده است (۱).

۳ – أدیب و شاعر و مدرّس نامدار ، مرحوم میرزا یحیی مدرّس بید آبادی ، متوفّای ۱۳۴۹ قمری ، که از أحفاد ملّا محمّد باقر (محقّق سبزواری) بوده ، و در اصفهان و نجف تحصیل علم کرده ، و از شاگردان شیخ انصاری و حاج شیخ محمّد باقر مسجد شاهی و آخوند ملّا محمّد کاشانی و صاحب روضات ، و دیگر بزرگان بوده است (۲) . وی حوزه درسی مورد توجّهی داشته ، و در شعر و أدب ، دارای مقامی بلند بوده ، و مجمع أدبیِ او ، مورد علاقه مدّاحان و مرثیه سرایان خاندان عصمت و طهارت علیهم السلام بوده است ، و دیوان شعری دارد (۳) که از شهرت زیادی برخوردار می باشد . مرحوم میرزا یحیی مدرّس ، در خانه خود ، و نیز در مدرسه میرزا حسین تدریس می نموده است .

۴- مرجع عالیقدر جهان شیعه ، فقیه نامدار ، مرحوم آیه الله العظمی ، آقا سیّد ابوالحسن مدیسه ای اصفهانی ، متوفّای ۱۳۶۵ قمری ، که در علوم عقلی و نقلی ، جامع ، و در تدبیر و لیاقت اداره امور حوزه علمیّه و جامعه شیعه ، سرآمد بوده است . آن بزرگمرد، مدّتی در اصفهان ، در مدرسه میرزا حسین تحصیل و تدریس نموده است (۴) .

۱- گنجینه دانشمندان ، جلد ۷، صفحه ۳۱۵

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۵۴۸

۳- ألذریعه، جلد ۱، بخش چهارم ، صفحه ۳۰۸د

۴- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۲۳۵ و اظهارات شفاهی نویسنده بزرگوار آن

۵ – حاج آقا جمال الـدّین خوانساری ، متوفّای ۱۳۹۱ قمری ، که عالمی فاضل و خلیق ، و آخرین شخصیّت علمی – دینی ، از خاندان علمی خوانساری میباشد . وی در مدرسه میرزا حسین تدریس می نموده است (۱) .

آثاری از مدرسه میرزا حسین

نسخه ای از حاشیه بر شرح اشارات ، که مُحَشّی آن ، ملاّ عبد الرّزاق لاهیجی میباشد ، به وسیله علی أکبر بن محمّد کریم طبیب ، در مدرسه میرزا حسین نوشته شده ، به تاریخ ۲۴ ربیع الثانی ۱۲۵۶ ، و این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی علیه السلام موجود است (۲) .

و هم چنین ، همین کاتب (علی أکبر بن محمّد کریم طیّب) نسخه ای از حکمت عرشیّه ملاّ صدرای شیرازی را ، به خطّ نستعلیق و شکسته ، در مدرسه میرزا حسین اصفهان ، در ذی الحجّه۱۲۶۳، کتابت نموده است (۳) .

۲۱– مدرسه ناصریه (ناصری)

مدرسه ای است در ضلع جنوب شرقی مسجد جامع عبّاسی (مسجد شاه = مسجد إمام) که در دوره شاه عبّاس أوّل پایه گذاری شده ، و در دوره شاه سلیمان صفوی تکمیل گردیده ، و در زمان ناصرالدّین شاه قاجار ، تعمیرات أساسی یافته ، و به همین مناسبت ، به نام (ناصریّه) و (ناصری) خوانده می شود .

حجرات مدرسه ، فقط در طرف شرق مدرسه است ، و تزئینات آن به وسیله

۱– سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحه ۱۸۰

۲– فهرست کتب خطّی کتابخانه آستان قدس رضوی ، جلد ۴، صفحه ۷۶

۳– فهرست کتب خطّبی کتابخانه آستان قدس رضوی ، جلد ۴، صفحه ۹۶

کاشی خشت هفت رنگ انجام گرفته ، و نمای جالبی دارد .

ایوان جنوبیِ مدرسه ، دارای لوحه ها و کتیبه هائی است ، که در ضمن آنها صلوات بر چهارده معصوم نقش بسته ، و با چنین عبارتی ختم شده ، و تاریخ گذاری گردیده است : کتبه محمّد رضا الإمامی ۱۰۷۷(۱) .

کتیبه داخل محراب ایوان یاد شده ، که در زمان شاه سلیمان صفوی نصب گردیده ، به خطّ ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی ، و به قلم محمّد محسن امامی، به این شرح است:

بِسمِ اللهِ الرَّحمنِ الرَّحیمِ قالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ ، لَو أنَّ الغیاضَ (۲)

أقلامٌ، وَ البَحرَ مِدادُ ، وَ اَلأرضَ قِرطاسُ ، وَ الجِنَّ وَالإنسَ حُسّابُ وَ کُتّابُ ، ما أحصَوا فَضائِلَ عَلِیّ بنِ أبی طالِبٍ صَلَواتُ اللهِ عَلَیهِ ، کَتَبَهُ مُحَمَّد مُحسِن الإمامی ۱۰۹۵ (۳) .

مدرسه ناصریّه و مسجد جامع عبّاسی (مسجد شاه) ، از نظر داشتن مفاخر علمی و سکونت و تدریس علماء بزرگ ، در رابطه نزدیک میباشند (۴) ولی بالخصوص ، نام بعضی از بزرگان ، در زمره ساکنین یا مدرّسین مدرسه ناصریّه ، ذکر گردیده ، که به دو نفر اشاره مینمائیم :

۱- مجتهد اصولی و مدرّس نامدار ، آقا شیخ أحمد مدرّس زنجانی اصفهانی ،

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۴۵۴

۲- غِیاض ، جمع غَیضَه است ، به معنی درخت فراوان ، در محلّی که آبها جمع می شود ، و به زمین فرو می رود، و به معنی بیشه و جنگل می باشد

۳- این حدیث را ، در کتاب مأه منقبه إبن شاذان (که با تحقیقات مؤسسه الإمام المهدی قم ، زیر نظر حضرت آیه الله ، آقای حاج سیّد محمّد باقر موحّد ابطحی دام ظلّه) چاپ شده ، در صفحه ۱۷۶ نقل نموده اند ، با ذکر استاد فراوان حدیث ، از کتب معتبر و معروف شیعه و سنّی

۴- به بخش مسجد جامع عبّاسی ، در قسمت (مساجد مرکز فعالیّت علمی) رجوع شود

متوفّای ۱۳۶۹ قمری ، که تحصیلات خود را در حوزه هـای علمیّه زنجان و قزوین و نجف اشـرف انجام داده ، و پس از نیل به مقـام اجتهـاد ، به حـوزه اصـفهان مهـاجرت کرده ، و در مـدرسه ناصـریّه ، سـکونت نموده است (۱) . وی معروف بـه مـدرّس صـدری می باشـد . مرحوم زنجـانی ، عـالمی محقّق ، و شـاعری أدیب ، و صـاحب أثرِ قلمی به نـام وجیزه در فرق بین سـحر و معجزه ، و أثر دیگری به نام هدایه الأنام (منظومه ای در کلام) بوده است (۲) .

۲- عـالم فاضـل و مجتهـد ، حاج ملّا اسـماعیل بن ملّا محمـد نقنه ای ، متوفّای ۱۳۵۰ قمری ، که از یـاران و نزدیکان خانـدان علمی نجفی (آقایان مسجد شاهی) بوده است (۳)

۲۲ – مدرسه نوریه

مـدرسه ای است در بازار بزرگ اصـفهان ، نزدیک مسـجد جامع از یکطرف ، و مدرسه کاسه گران از طرف دیگر، و دَرِ آن ، مقابل بازار ریسمان باز می شود

مساحت آن در حـدود یک هزار و سـیصد متر (۳۰ × ۴۵) می باشـد ، و ۲۲ حجره و یـک مَـِدرس به صورت ایران در طرف غرب ، و یک کتابخانه در طرف شرق دارد، و به شکل یک طبقه است .

بـانی مـدرسه ، میرزا نور الـدّین محمـد جـابری أنصـاری (از أجـداد میرزا حسن خـان جـابری أنصـاری ، صاحب کتاب تاریخ اصـفهان و ری) می باشـد . طبـق نوشـته کاشـی کاریهـای سـردَرِ مـدرسه ، که در ضـمن تعمیرات دوره أخیر (در سـال ۱۳۴۷ شمسی) نصب گردیده ، تاریخ وقف مدرسه ، ۱۰۶۴ هجری قمری

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۱۱۲

۲- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحه ۱۱۶

۳- رجال اصفهان ، صفحه ۲۰۰ و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۱۴۱

می باشد ، ولی به نوشته جابری أنصاری در تاریخ اصفهان و ری صفحه ۳۰۷، بنای مدرسه متعلّق به دوره سلطنت شاه سلیمان صفوی و سلطان حسین صفوی می باشد، و با توجّه به این که ، جلوس شاه سلیمان به سلطنت، در سال ۱۰۷۷، و جلوس سلطان حسین ، در سال ۱۱۰۵ میباشد ، تفاوت و ناهماهنگی بین دو نقل ، روشن میگردد) ، و به نظر میرسد که ، نوشته جابری انصاری ، که

۱- در کتاب تاریخچه أوقاف اصفهان ، به قلم عبدالحسین سپنتا ، از صفحه ۷۴ تا ۱۱۰ ، وقفنامه نور الدّین محمّد جابر أنصاری اصفهانی را نقل کرده ، و در ابتداء أمر ، به عنوان تیتر ، این عبارت را ذکر نموده است (وقفنامه مدرسه نوریّه اصفهان) و سپس شرحی راجع به مدرسه نوریّه نوشته ، و اشاره ای به تعمیرات مسجد جامع اصفهان ، که در سال ۹۹۶ به وسیله نور الدّین محمّد بن جلال الدّین محمّد حکیم اصفهانی انجام گرفته ، و اشاره ای به مسجد آقانور ، که در زمان شاه عبّاس أوّل شروع شده ، و کتیبه های آن ، به سال ۱۰۳۹ و ۱۰۴۳ میباشد ، نموده است ، در حالیکه : أوّلاً ، وقفنامه نور الدّین محمّد جابر انصاری ، هیچ اسمی از مدرسه ندارد، و وقفنامهای است برای مصارفی که در متن وقفنامه چنین ذکر شده ...، وقف مخلّد و حبس مؤبّد نمود، بر مرقد منور ، و مشهد معنبر معطّر آن حضرت (مقصود ، إمام علی بن أبی طالب علیه السلام می باشند) و باقی مشاهد شریفه ، همگی و جملگی و تمامی گری و ... (به صفحه ۸۰ تاریخچه اوقاف اصفهان مراجعه شود) و با مطالعه تمام وقفنامه می یابیم ، هیچگونه اسم و اثری از مدرسه نوریه در وقفنامه وجود ندارد . ثانیا ، اشتراک نام نور الدّین محمّد جابر انصاری ، و نور الدّین محمّد بن جلال الدّین محمّد حکیم اصفهانی ، نباید منشأ اشتباه شود ، در حالی که وقفنامه و آثار نور الدّین محمّد جابر انصاری ، متعلق به سالهای ۱۰۵۸ به بعد است، و تعمیرات مسجد جامع و تأسیس مسجد آقانور ، متعلّق به سالهای ۱۹۹۶ و ۱۰۳۹ و ۱۰۴۳ میباشد ، و به خوبی روشن است ، که موارد یاد شده ، هیچ ربطی به هم ندارد، مخصوصاً با توجّه به سنّ نور الدّین محمّد جابر انصاری ، که هنگام تنظیم وقفنامه (سال ۱۰۵۸) ۵۲ ساله بوده ، و معلوم است که در سال ۹۹۶ هنوز متولّد نگردیده ، و شرائط ستی او در سال ۱۰۳۹ و ۱۰۴۳ ، مناسب برای کارهای بزرگ نبوده است .(در صفحات ۷۸ و ۹۰ کتاب تاریخچه أوقاف اصفهان ، دقّت شود).

دانشمندی محقّق بوده ، و از أحفاد بانی مدرسه می باشد ، از ارزش علمی بیشتری برخوردار است.

بالای دَرِ کتابخانه ، در کتیبه ای در کاشی کاری نوشته شده : با همکاری سازمان اداره اوقاف اصفهان ، کتابخانه و تعمیرات مدرسه نوریّه ، و کاشیکاری آن ، بإتمام رسید ۱۳۴۷ شمسی .

و در کتیبه ای ، که دور تا دور مدرسه ، بالای حجره ها به صورت کاشیکاری نصب گردیده ، أحادیثی از پیامبر أکرم صلی الله علیه وآله و فاطمه زهراء علیها السلام و أئمه معصومین علیهم السلام ، راجع به ارزش علم و عالم و تفقّه در دین ، جلب توجه مینماید ، و در طرف غرب مدرسه ، جنب ایوان چنین نوشته شده است:

به همّت أحمد نور الدّین ، نماینده تولیت مدرسه ، کاشی و تعمیرات مدرسه به اتمام رسید ۱۳۸۹ قمری .

در حال حاضر، جمعی از طلّاب حوزه علمیّه ، در مدرسه نوریّه سکونت دارند، و آباد میباشد .

چهره های علمی از مدرسه نوریّه

در طول تاریخ مدرسه نوریّه ، عدّه ای از فضلاء و علماء در این مدرسه تحصیل علم نموده ، و یا تدریس و تربیت طلّاب را بر عهده داشته اند ، که ذیلاً به نام برخی از آنها اشاره می شود:

۱- عالم زاهد و مجتهد بزرگوار ، مرحوم آقا شیخ اسماعیل معزّی ، متوفّای ۱۳۶۳ قمری ، که از شاگردان مرحوم آخوند خراسانی و آقا شیخ هادی تهرانی بوده ، و در حوزه علمیّه اصفهان ، به تدریس و تربیت طلّاب اشتغال داشته ، و در حل و فصل خصومات ، و إفتاء و سایر برنامه های دینی ، همکار و یاور مرحوم آخوند فشارکی بوده است . تألیفاتی از قبیل : ۱ اصول الایمان، ۲- تقریرات

ص:۲۰۷

درس اصول مرحوم آخوند خراسانی ، ۳- شرح بر کفایه الأصول، ۴- مجالس الموحّدین ، ۵- شانزده رساله در مباحث مختلف فقه و اصول، ۶- قضایای غریبه و عجیبه و ... ، داشته است (۱).

مرحوم آقا شیخ اسماعیل معزّی ، پس از آنکه سالهای سخت و خفقانی شدید حکومت پهلوی سپری گردید ، و مدرسه نوره ، به صورت مخروبه ای در آمده بود، در إحیاء آن کوشیدند ، و چند نفر طلبه در آن إسکان دادند (۲) و در نتیجه نه تنها مُدرّس مدرسه ، بلکه احیاگرِ آن نیز ، بوده اند .

۲- شاعر و ادیب و خطّاط أرزشمند ، میرزا علیرضا فرزند محمّد علی ، و متخلّص به (پرتو) و معروف به میرزا آقاجان، و متوفّای ۱۳۰۴ قمری، (۳) که صاحب کتاب مآثر و آثار ، او را در خطّ نسخ ، استاد أجَلّ خطّاطین اصفهان دانسته و برخی او را در زمینه شعر ، مقدّم بر شعرای اصفهان و غیر آن ، شمرده اند (۴) ۳ - آقا محمّد علی مُذهِّب ، فرزند أبوطالب اصفهانی، متوفّای ۱۲۷۵ قمری ، و صاحب تذکره یخچالیّه ، که در صنعت تذهیب و صناعت شعر (مخصوصاً غزل) مقام استادی داشته است (۵) .

اثری از مدرسه نوریّه

دانشمندی به نام سیّد علی أصغر بن قاسم طباطبائی زواره ای ، در ۲۷

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۱۳۶

۲- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۲۵۶

۳- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۲۵۷

۴- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۱۵۹ ، مآثر و آثار ، صفحه ۲۰۵ و ۲۱۶ و ألذّریعه ، جلد ۹، صفحه ۱۵۷

۵- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۷۳

شوّال ۱۲۳۲ ، نسخه ای از شوارع الهدایه فی شرح الکفایه را ، که تألیف حاج محمّد ابراهیم کلباسی میباشد ، در مدرسه نوریّه به پایان برده است (۱).

۲۳ - مدرسه نیم آورد

یکی از مدارس مهم دوره صفویّه است ، که تاریخ بنای آن ، أوائل قرن دوازدهم می باشد، و هنوز بر استحکام و زیبائی و آبادیِ خود باقی است ، و از میراثهای گرانبهای فرهنگی اصفهان و حوزه علمیه ، به شمار می رود .

در مدرسه نیم آور ، کتیبه ای که ، نشان دهنده تاریخ تأسیس آن باشد ، وجود ندارد، و نویسندگان ، با توجه به نشانه هائی ، اظهار نظرهائی نموده اند .

جابری أنصاری می نویسد: دیگر از مدارس عهد صفویّه ، مدرسه نم آورد است ، و مدرسه کاسه گران ، که این دو مدرسه به سلطنت شاه سلطان حسین . به همت حکیم الملک و زنش ساخته شد ، مدرسه نم آورد را ، زینت بیگم ، زن حکیم الملک ، در ۱۱۱۷ بنا نمود ، و مدرسه کاسه گران را خود حکیم الملک ، قبل از ۱۱۱۷(۲) .

و مرحوم رفیعی مهر آبادی می نویسد : متولّی پیشین مدرسه (آقا عطاء الله جدلی ، فرزند میرزا محمّد علی متولّی ، که أوّلی در ۱۳۱۳ و دوّمی در ۱۳۴۰ قمری وفات یافته اند) که او هم از پدرش شنیده بود، می گفت : تاریخ وقفنامه مدرسه ، ۱۱۱۱ قمری بوده ، و مرحوم آقا جمال خوانساری ، مجری صیغه وقف ، و نیز ناظر قرار داده شده بوده است (۳) .

۱- دلیل المخطوطات ، جلد ۱، صفحه ۱۱۷

۲- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۳۰۷

۳- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۵۰۴-۵۰۵

و باستانشناس محقّق ، دکتر لطف الله هنرفر ، نقل می نماید : .... بعضی آن را از بناهای دوره شاه سلیمان پنداشته اند ، امّا جابری أنصاری ... (۱) .

و آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، درباره وجه جمع بین قول کسانی که مدرسه را مربوط به دوره شاه سلیمان می دانند، و کسانی که مربوط به دوره سلطان حسین صفوی می شناسند، می نویسد : و وجه جمع این دو قول آنکه ، در عهد شاه سلیمان شروع به ساختمان شده ، و در عهد شاه سلطان حسین ، تمام گردیده است (۲) .

مدرسه نیم آورد در جریب است (۳) و تزئینات فراوان دارد ، و گچبری های جالبی در آن بکار رفته ، که بر زیبائی آن می افزاید ، و جالب توجه است که ، استادان فن ، به وسیله گچ های رنگارنگ ، نوعی مخصوص از معرق ، ترتیب داده اند ، که در أبنیه تاریخی دیگر نظیر ندارد (۴) .

مقرنسهای گچ بری و کاشی کاری های سردَرِ ، و داخل مدرسه نیم آورد ، و خطوط بنائی موجود در تزئینات مدرسه نیم آور ، از یک طرف ، نشانه هنر و ذوق هنرمندان مؤمن اصفهانی ، و از طرف دیگر، نمایشگر اعتقادات راسخ مردم اصفهان نسبت به أهل البیت علیه السلام می باشد . کتیبه أطراف سردَرِ مدرسه نیم آورد ، به خطّ ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی ، شامل سوره توحید و چند آیه میباشد ، و در آخر کتیبه آمده است : قالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیهِ وَ آلِهِ

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۷
۲- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۲۵۹
۳- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۳۰۷
۴- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۸۰

وَسَلَّمَ ، لَو أنَّ الغِياضَ (۱) أقلامٌ، وَ البَحرَ قِرطاسٌ ، وَ الجِنَّ حُسّابٌ ، وَ الإنسَ کُتّابٌ ، ما أحصَوا فَضائِلَ عَلِیَّ بنِ أبی طالِبٍ ، سنه ۱۳۴۹ (۲) .

عدد ۱۳۴۹ ، گویای تعمیرات و اقداماتی است که در تاریخ یاد شده انجام گرفته ، چنانچه تاریخ ۱۳۲۷ ، در دو محراب مَدرس جنوبی و شمالی مدرسه ، نشانه تعمیرات دیگری ، در آن تاریخ میباشد.

مدرسه نیم آور،در سالهای حدود ۱۴۱۰ قمری ، به وسیله آقای جدلی ، متولّی موقوفات مدرسه ، و با نظارت سازمان اوقاف اصفهان ، و با استفاده از کمک های مالی و معنوی آیه الله حاج آقا حسن فقیه إمامی دام عزّه ، و نیز در آمد موقوفات مدرسه ، تعمیراتی بسیار جالب و اساسی یافته ، و به راستی ، إحیاء گردیده است .

مدرسه نیم آور دو طبقه است ، و دارای ۶۴ حجره می باشد (۳) ، و دو مَدرس (مسجد) به صورت ایوان ، در دو طرف جنوب و شمال آن وجود دارد، و یک مدرس نیز در طرف شرق مدرسه هست ، چنانچه حجره بالای سردَرِ مدرسه (در طبقه دوّم) نیز ، گاهی به عنوان مَدرس استفاده می شده است .

مدرسه نیم آور محل اقامت وتدریس علماءبزرگ

مدرسه نیم آورد ، از پربرکت ترین مدارس علمیّه اصفهان می باشد ، و در

ص:۲۱۱

۱- غِیاض ، جمع غَیضَه است ، به معنی درخت فراوان ، در محلّی که آبها جمع می شود و به زمین فرو می رود، و به معنی بیشه و جنگل می باشد

۲- این حدیث را در کتاب مأه منقبه ابن شاذان ، (که با تحقیقات مدرسه الإمام المهدی (عج) قم، زیر نظر آیه الله حاج سیّد محمّد باقر موحّد ابطحی مدّظلّه چاپ شده) در صفحه ۱۷۶ نقل نموده اند ، با ذکر أسناد فراوان حدیث ، در کتب معتبر و معروف شیعه و سنّی

۳- شماره حجره های مدرسه نیم آور ، در کتاب آثار ملی اصفهان ، و دارالعلم شرق ، ۷۸ عده ذکر شده که صحیح نمی باشد

طول زمان ، محلّ اقامت و تدریس علماء بزرگ بوده است ، و شخصیّت های برجسته ای در عالَم فقه و اصول و حکمت و أدبیّات و ... ، در این مرکز دینی و علمی ، پرورش یافته اند ، که ذیلاًـ به برخی از آنها اشاره می شود، و البته برخی از این بزرگان ، در فصول دیگر کتاب ، به نحو مفصل تری مورد ذکر قرار گرفته اند .

۱- عالم فاضل و فقیه جامع ، حاج شیخ محمد رفیع جیلانی (گیلانی)، متوفّای حدود ۱۲۴۵ قمری (۱) که در حوزه اصفهان و نجف تحصیل علم کرده ، و از شاگردان سیّد بحرالعلوم بوده ، و تألیفاتی از قبیل : أصل الأُصول (در شرح معالم به نحو مفصّل) و جواهر آلأُصول (حاشیه بر معالم) و حواشی بر در بحر العلوم و اللّئالی الثّمینه ، در شرح نهج البلاغه و ... ، داشته است (۲) .

وی مدتی در مدرسه نیم آور بوده است .

۲- حکیم ریاضی و عارف زاهد ، حاج ملاّ حسن آرندی نائینی ، متوفّای ۱۲۷۰ قمری . وی در مدرسه نیم آور ساکن بوده ، و تدریس می نموده ، و استاد علوم حکمت و ریاضی بوده است ، و بزرگان ، به او ارادت می ورزیده اند .

مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی ، درباره او می نویسند :

إشتَهَرَ عَنهُ أَنَّهُ لَو ألقِیَ عَلَیهِ ألفُ مَسئَلَهٍ فی أنواعِ العُلُومِ وَ شَتَّی الفُنُونِ ، أجابَ عَنها فِی الحالِ ، مِن دُونِ مُراجَعَهِ أیِّ مَصدَرٍ ، وَکانَ مِن أهلِ الکَشفِ وَ الأسرارِ وَ ذُوِی الباطِنِ (۳) .

و در کتاب مآثر و آثار درباره این بزرگمرد آمده است : در أنواع علوم ظاهر

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان، ۳۴۱

۲- الکرام البرره ، جلد ۱، صفحه ۵۷۷ - ۵۷۸

۳- الکرام البرره جلد ۱ ، صفحه ۳۰۱

و بـاطن ، به مقـام کشف و شـهود بود، اگر فی المثـل در یـک روز ، از هزار کتاب در فنون شتّی ، از وی حلّ مشـکلات و رفع شبهـات می خواسـتند ، بـدون هیـچ تأمّـل ، همه را جواب می فرمود ، بـا آنکه ، أصـلاً کتـاب نـداشت ، و أبـداً به مطالعه وقت نمیگذاشت ، و این معنی در تسلّم، به مقامی است که هزاران کس از محصّـلین اصـفهان و مدرّسـین آن سامان ، بارها آزموده اند، و به أشخاصـهم احساس نموده اند ، و این نیست جز حقیقت مکاشـفه، و این دعوی را ، براهین دیگر نیز ، از قبیل إخبار به انتشـار تلگراف در ایران ، و صـدمات شـریعت از ظهـور بـاب (منظـور میرزا علی محمّـد بـاب رهـبر فرقه ضالّه بـابیّه است) و غیرهما، که به طور تحقیق از وی شنیده شده است (۱) .

ملّا حسن آرندی ، قبلاً شـبانی می کرده و با هدایت حاج محمّد حسن نائینی ، به راه علم و ریاضت های نفسانی ، کشیده شده است .

۳- میرزا أبو القاسم رشتی ، فرزنـد حاج محمّد ابراهیم رشتی ، صاحب کتاب « تحفه النّاصـریّه فی الفنون الأدبیّه » که در طهران ، در سال ۱۲۷۸ به صورت مجلـدی بزرگ ، چاپ شده است (۲) . او در اصـفهان ساکن بوده، و در مدرسه نیم آور ، تدریس ادبیّات عرب مینموده ، و پس از وفات ، در بقعه هارون ولایت (هارونیّه) مدفون شده است (۳) .

۴- فقیه و مجتهـد زاهـد و جامع ، حاج میرزا بـدیع درب إمامی ، متوفّای ۱۳۱۸ قمری ، که از چهره هـای مـبرّز علمی و تقوائی بوده ، و پدرانش عموماً از فضلاء

۱- مآثر و آثار ، صفحه ۱۶۹

۲- ألذّریعه الی تصانیف الشیعه ، جلد ۳، صفحه ۴۷۶

۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۸۹

و علماء اصفهان بوده اند، و خودش علاوه بر مقام علمی ، در زمینه های فقه و اصول و سایر علوم حوزه ای ، تألیفاتی گوناگون در آن علوم ، و خطّی نیکو داشته ، و شعر می سروده است ، و جزء تألیفات او ، دیوان اشعار میباشد .

مرحوم حاج میرزا بدیع درب إمامی ، از مدرسین بزرگ مدرسه نیم آورد بوده است (۱).

۵- فقیه جامع ، و عالم فاضل ، و حکیم زاهد ، حاج ملّاحسن درّی ، متوفّای ۱۳۳۶ قمری ، که صاحب تألیفاتی از قبیل : یک دوره فقه استدلالیِ فارسی ، و مناسک حجّ عربی استدلالی و مفصّل ، بوده است (۲) .

آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، ایشان را از چهره های برجسته در مدرسه نیم آورد بر شمرده اند (۳) .

۶- مجتهد عظیم الشّأن و فقیه محقّق ، مرحوم آقا شیخ عبدالکریم گزی معروف به ، آخوند گزی ، متوفّای ۱۳۳۹ قمری . وی از چهره های مبرّز علمی و اجتماعی حوزه علمیّه اصفهان در قرن چهاردهم می باشد ، و دارای سلیقه ممتاز ، أخلاق پسندیده ، حسن تشخیص ، دقّت نظر و زهد واقعی بوده ، و در نتیجه ، در حوزه علمیّه ، و در میان طلّاب و در بین عموم مردم ، أعمّ از شهری و روستائی ، محبوبیّت عظیمی داشته است ، و لذا مرجع عام و خاص گردیده ، و در حلّ مرافعات و مخاصمات ، شخصیّتی بی نظیر و بی رقیب بوده است ، و همه به نظریّات او احترام نموده ، و عمل می کرده اند.

ص:۲۱۴

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۰۰

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۶۲

۳- دار العلم شرق (مخطوط)، صفحه ۲۶۰

تألیفات گوناگون ، تدریس دروس متعدّد ، و پاسخگوئی به سؤالات فراوان و متنوع ، از نشانه های قدرت علمی و تبحّر و تسلّط آن بزرگمرد میباشد .

مرحوم آخوندگزی ، از مفاخر حوزه علمیّه اصفهان ، و از مدرّسین برجسته مدرسه نیم آور بوده اند .

۷ - فقیه و اصولی عظیم الشّأن ، و مرجع عالی مقام ، مرحوم آیه الله العظمی ، آقا سیّد محمّد باقر درچه ای ، متوفّای ۱۳۴۲ قمری ، که از مفاخر حوزه علمیّه اصفهان ، و مدرسه نیم آور می باشند ، و حوزه درسی فقه و اصول اجتهادی ایشان، مورد توجّه فضلاء و محقّقین بوده ، و از شاگردان درس آن بزرگمرد ، در مدرسه نیم آور ، مرجع عالیقدر جهان شیعه ، آیه الله العظمی ، حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی قدس سره بوده اند .

۸- عالم کامل و زاهد و مدرّس عالیقدر، مرحوم آقا سیّد محمّد امامی (درب إمامی) متوفّای ۱۳۵۹ قمری ، که از علماء معمّر و مشهور به زهد بوده ، و در مدرسه نیم آور ، تدریس فقه و اصول مینموده است .

۹- فقیه و اصولی مجتهد و بزرگوار ، و مرجع عظیم الشّأن ، مرحوم آیه الله ، آقا سیّد مهدی درچهای ، متوفّای ۱۳۶۴ قمری ، که از چهره های مبرّز در فقه و اصول بوده ، و از أکابر فقهاء و مدرّسین حوزه علمیّه اصفهان ، به شمار می رود . وی در مدرسه نیم آور و مسجد نو بازار ، تدریس می نموده ، و حوزه در سی او ، مجمع أفاضل بوده است .

۱۰- عالم فقیه و مدرّس مجتهد ، مرحوم آیه الله ، حاج آقا عطاء الله فقیه إمامی ، متوفّای ۱۳۸۷ قمری ، که در حوزه اصفهان و نجف ، و در محضر بزرگانی همچون ، آقا ضیاء الدین عراقی و آقا سیّد محمّد فیروز آبادی (از اعلام نجف) و آقا شیخ محمّد رضا مسجد شاهی و آقا سیّد محمّد باقر درچه ای و آقا سیّد

مهـدی درچـه ای (از أعلاـم حـوزه اصـفهان) کسب علم نمـوده ، و به مقـام اجتهـاد رسـیدند . ایشـان در مـدرسه نیم آور ، به تدریس فقه و اصول و دیگر علوم حوزه ای ، اشتغال داشته اند .

۱۱ – عالم زاهـد و مجتهد عادل ، مرحوم آیه الله ، حاج شـیخ مرتضـی مظاهری نجفی اصـفهانی ، متوفّای ۱۴۰۹ قمری ، که در حوزه علمیّه اصفهان و نجف ، از محضر بزرگانی ، همانند : فقهای عظیم الشأن ، آخوند فشارکی و آخوند گزی و آقا سیّد أبو القاسم دهکردی و حاج میر محمّـد صادق خاتون آبادی و نیز آیات عظام ، مرحوم آقا شـیخ محمّد حسـین نائینی ، و آقا ضـیاء الدین عراقی و آقا سـیّد أبو الحسن اصـفهانی و حاج شـیخ جواد بلاغی قدس سـرهم ، بهرهٔ علمی گرفت، و به مقام منیع اجتهاد نائـل گردیـد، و از عـدّه ای از أعلاـم و مراجع بزرگوار به کسب اجـازه اجتهـاد مفتخر شـد، و پس از مراجعت به اصـفهان ، در مدرسه نیم آور به تحقیق و تألیف و تدریس پرداخت .

مرحوم آیه الله مظـاهری ، کتابها و رساله های گوناگون در مسائل فقهی و اصولی و رجالی و اخلاقی نوشـته انـد ، که مجموعه آنها را در کتاب گنجینه دانشمندان، ۱۰ کتاب و ۱۱ رساله ، ذکر نموده است (۱).

۱۲ – عالم جامع ، و استاد عظیم الشّأن ، و مدافع حریم ولایت ، مرحوم آیه الله آقای حاج سید أحمد فقیه إمامی ، متوفّای ۱۴۱۴ قمری ، که چهره ای مبرز و شخصـیتی جامع علم و عمل و أخلاق داشتند ، و در سنگرهای تدریس و تألیف و خطابه و محراب ، آثـاری برجسـته در راه حفـظ و حراست از دین و مکتب أهـل البیت علیهم السـلام ، از خود به جای گذاشـتند، و نه تنها برای مدرسه

۱– گنجینه دانشمندان ، جلد ۳، صفحه ۱۰۸

نیم آور (محلّ عمده تدریس ایشان) بلکه برای حوزه علمیّه و شـهر تاریخی و مذهبی و با ولایت اصفهان ، افتخاری بزرگ به شمار می آیند .

مرحوم آیه الله إمامی ، در مدرسه نیم آور و مسجد سه راه نیم آور و مسـجد بابا محمّد علی سـقّا (معروف به مسجد إمامی) و ... ، تـدریس می نمودند ، و در زمینه های فقه و اصول و حکمت و تفسـیر و حدیث (شـرح بحار الأنوار و نهج البلاغه و ...) و درایه و اخلاق ، جمع زیادی از فضلاء و طلاب حوزه علمیه را بهره مند می نمودند (۱).

۱۳ - عـالم جـامع و اسـتاد عظیم الشّأن ، آیه الله ، آقای حاج سـیّد حسن فقیه إمامی دامت برکاته ، که از چهرهای مبرّز علمی و اجتماعیِ معاصر می باشند ، و در حوزه اصفهان ، از نظر تأسیس و یا تجدید بناء و تعمیر مدارس علمیه ، و نیز تدریس و تربیت طلاب ، نقش بسـیار اساسـی دارند ، و در حال حاضـر، یکی از ارکان عظیم حوزه علمیّه اصفهان ، و از مفاخر جامعه روحانیّت می باشند، و جلسات درسی ایشان در مدرسه نیم آور ، از امتیازات این مرکز علمی ، می باشد (۲) .

۱۴ - عالم زاهد و مدرس بزرگوار، آیه الله ، آقای حاج شـیخ حیدر علی محقق دامت برکاته ، که از چهره های شایسـته ، و در حال حاضر، معمر ترین عالم دینی ، در حوزه علمیّه اصفهان می باشند ، و با لطف خدا ، به نحو مرتّب و منظّم، به تدریس

۱- شـرح حال جامع ، و نسـبتاً مفصّل آن بزرگمرد را ، این نویسـنده کمترین ، در کتاب مستقلّی به عنوان (یادواره مرحوم آیه الله فقیه إمامی) در دویست صفحه نوشته ، و به صورتی زیبا با عکسهای رنگی به چاپ رسانده ام

۲- درباره فعالیّت های درسی و اجتماعی معظّم له ، در بخش « خاندانهای علمی اصفهان » ، و نیز در بخش مربوط به « مدرسه ذو الفقار » در همین کتاب ، و نیز در کتاب « یادواره مرحوم آیه الله ، فقیه إمامی » در بخش « چهره های علمی خاندان إمامی » ، به نحو مفصّل بحث کرده ایم

در مـدرسه نیم آور و إمـامت جمـاعت در مسـجد ذوالفقـار (در مجاورت مـدرسه ذوالفقار) و ایراد سـخنرانی های دینی ، در مسجد خودشان ، و نیز در مجالس مذهبی ، می پردازند .

آقای محقّق ، در حوزه اصـفهان ، از محضـر بزرگانی ، همانند : آقا شیخ محمّد رضا نجفی ، و آقا سیّد محمّد نجف آبادی ، و آقـا سیّد علی نجف آبـادی ، و درحوزه نجف ، از درس شخصـیّت هایی هماننـد : آقا شـیخ محمّـد کاظم شـیرازی و آقا میرزا ابراهیم اصـطهباناتی و ... ، کسب علم نموده انـد، و هم اکنون در مدرسه نیم آور ، به تدریس فقه و اصول اسـتدلالی ، اشـتغال دارند . این بزرگمرد ، دارای بیانی دلنشـین می باشـند، و گفتگوهای ایشان در مورد قضایا و شـرح حال علماء و بزرگان دین ، شنیدنی و دوست داشتنی است (أدام الله عمره الشریف) .

و هم چنین در مـدرسه نیم آور ، علمـاء بزرگ و مدرّسـین عالیقـدر و نویسـندگان عظیم الشّأنی ، هماننـد : مرحوم میرزا محمّد حسـین همـدانی ، متوفّای ۱۳۲۵، و آقـا میرزا محمّـد علی تویسـرکانی ، متوفّای ۱۳۲۹، و آقـا میرزا محمّـد حسن میردامـادی ، متوفای ۱۳۳۳، و آقا میرزا أحمد (مدرس خراسانی اصفهانی) متوقای ۱۳۴۸، و آقا سیّد محمّد نوربخش ، (مشهور به آقا سیّد آقاجـان) متوفای ۱۳۶۴، و حاج شـیخ محمّـد باقر قزوینی ، متوفّای ۱۳۶۵، و آقـا سـیّد محمّود درب إمامی ، متوفّای ۱۳۷۲ ، و مرحوم آقاسیّد جمال الدّین صهری ، متوفّای ۱۳۸۸، و آقاشـیخ محمّد باقر ناصـری دولت آبادی ، و آقا شـیخ محمّد علی عالم حبیب آبادی ، متوفّای ۱۳۹۶، و استاد جلال الدّین همائی ، متوفای ۱۴۰۰، و مرحوم آقای أبو القاسم رفیعی مهر آبادی (صاحب کتاب آثار ملی اصـفهان) ، و حضـرت آیه الله ، آقای حاج شـیخ محمّد ناصری دولت آبادی دامت برکاته ، و جمع دیگری از علماء و فضلاء،

تحصیل علم یا تألیف و تدریس نموده و مینمایند ، و متأسّفانه در اثر کمبود فرصت ، از آشنائی با شرح حال آنها محروم گردیده ایم .

نسخه ای یادگاری از گذشته مدرسه نیم آور

در فهرست کتابخانه مجلس شورای ملّی (شورای اسلامی) نسخه ای از کتاب گوهر یگانه ، از تألیفات صدرالدّین محمد شیرازی (ملّاصدرا) مورد معرفی قرار گرفته که در مدرسه نیم آور ، به دست أحمد بن علی محمّد رشتی، در سال ۱۲۱۸ نوشته شده است (۱).

مدرسه نیم آور در حال حاضر

مدرسه نیم آور ، در حال حاضر از مدارس معمور و آباد میباشد ، و عموم حجرات آن مسکونی است ، و درسهای گوناگون در آن تدریس می شود .

۲۴ – مدرسه هارونیه « مدرسه میرزا شاه حسین»

مدرسه ای است در مجاورت صحن و بارگاه إمامزاده هارون ولایت (هارونیه) در نزدیکیِ بازار بزرگ و مناره و مسجد علی ، که در دوره حکومت شاه اسماعیل أوّل صفوی ، تأسیس گشته ، و تاریخ آن، ۹۱۸ میباشد .

مدرسه ، سردَرِ مجلّلی دارد ، که به طرف صحن شمالیِ هارون ولایت ، باز می شود و کتیبه همین سردر است که ، ایجاد ساختمانهای فعلی را ، به زمان شاه اسماعیل أول ، منتسب می دارد ، و عبارت آن چنین است:

بِسمِه تَیَمُّناً بِذِکرِه ، قَد اتَّفَقَت عِمارَةُ دارِ الوِلایَهِ وَ مَشهَدِ قِبلَهِ الإسلامِ بِمَیامِنِ فَیضِ بَحرِ وُجُودِ جَدِّ العَلِیِّ ، الَّذی قالَ النَّبِیُّ فی شَأنِهِ ، أنتَ مِنّی بِمَنزِلَهِ هارُونَ مِن مُوسی ، فی أَیّامِ خِلافَهِ والِی

ص:۲۱۹

۱- فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی ، جلد ۱۶ ، صفحه ۲۴۶

لِواءِ الوِلا یَه فِی الأفـاق ، مالِـکِ سَـریرِ الخِلافَه بِالإسـتحقاقِ ، الغازی المُجاهِـدِ فی سَبی اللهِ یِقاطِعِ البُّرهانِ ، ناصِـرِ المُؤمنینَ ، أبی المُظَفَّرِ ، السُّلطـانِ شـاه إسـماعیل بَهادُرخـان لأزال أبوابُ الخَیراتِ بِعَمیم لُطفِهِ مَفتُوحَهً، وَ أقطارُ الأرض بِأنوارِ مَعـدِلَتِهِ مَحضُورَهً وَالأمصارُ بِسَعِی معمارِ إخشانِه مَعمُورَهً، وَ لبانی بِعَینِ عِنایَتِهِ مَلحُوظاً ، وَ مُموَفَّق لِلحَسَـناتِ ، وَکانَ سَعیُهُ مَشکُوراً ، کُتِبَ فی أوائِلِ شَهرِ رَبیعِ الأوَّلِ مِن سَنَهِ ۹۱۸(۱)

و در یک لوحه ، بالای در ورودی به خطّ نستعلیق سـفید ، بر روی کاشـی لاجوردی ، نام بانی ساختمان ، در یک شـعر بـدین ترتیب ، آمده است:

به اقبال خان دورمش کامکار

بماند از حسین این بنا یادگار

دورمش خـان ، وزیر أعظم سـلطان صـفوی ، و حسـین ، بـانی و سازنـده این بنـای عظیم بوده است ، ولی جـابری انصاری ، در تاریخ اصفهان و ری ، نظریّه دیگری را مطرح ساخته ، بدین شرح : ... مقابلش فرونیه است ، و آن مشتمل است بر بقعه امامزاده هرونیّه ، که در حاشیه روضات ، مرحوم آقا میرزا محمّد باقر چهارسوقی ، نبیره حضرت امام هادیش میدانند ، و صحنی بزرگ دارد ، و مـدرسه جنب آن ، و بنـای فرونیه ، بسـی قبـل از صـفویه بوده ، چو سـنگ بتی را که نوشـته انـد محمود (۲) از بتخانه سومنات به اصـفهان آورد، و در آستانه مدرسه به رو، أنداخت، و پس از پانصد و سی سال، دو نیمه کرده ، نیمی را در مدرسه میرزا شاه حسـین ، وزیر طهماسب (که به دست شاه قلی کشـته شـد) سـنگاب ساختند ، گواه قِدمت آن مبانی (= ساختمانها) است . چو آن مدرسه ، جنب هرونیّه است ، تعمیرات هرونیّه ، قسمتی از حسین خان برادر دورمیش خان

ص:۲۲۰

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۳۶۱

۲- منظور ، سلطان محمود غزنوی است ، که در سال ۳۸۹ هجری قمری ، به سلطنت رسیده است

شاملو ، به شاهیِ اسماعیل و طهماسب أوّل است ، حدود نهصد و هیجده تا نهصد و سی و هشت ...(۱).

بنابر این نظریّه ، أصل بنای مـدرسه ، مربوط به قبل از صـفویّه ، و تعمیرات یا تجدیـد بنای آن، مربوط به دوره شاه اسـماعیل و شاه طهماسب صفوی است .

و به همین جهت ، احتمال داده شـده ، که اصل مدرسه ، متعلّق به دوره غزنویان یا سـلجوقیان باشد (۲) . مدرسه هارونیّه صحن متوسّـطی دارد، و در أطراف آن ، حجُراتی قرار گرفتـه اسـت ، و علاـوه بر سـردر باشـکوه و جـالبِ آن ، کـه کاشـی کـاری و تزئینـات نفیس و ارزشـمندی دارد ، ایـوان جنـوبیِ آن هم ، دارای محرابی است ، که بـا کاشـیکاری معرّق نفیس ، تزئین شـده است .

مدرسه هارونیّه ، در حال حاضـر ، مسـکونی طلّاب نمی باشد ، و فقط ، در برنامه های مذهبی و عزاداری ها و جشنهای دینی ، که وابسته به بقعه و امامزاده هارونیه است، مورد بهره برداری قرار میگیرد .

ص:۲۲۱

۱- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۲۲۱

۲- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۵۰۹، و دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۶۳

عکس

الله
قال رسول الله صلى الله عليه وآله
أحب أهلي إلي
فاطمة
سميت بها لأن الله فطمها وولدها ومحبيهم من النار

۴-مدارس غیر موجود، متعلّق به دورهٔ صفویّه

اشاره

ص:۲۲۳

مدارس غیر موجود ، متعلّق به دورهٔ صفویّه

در دوره صفویّه ، که اصفهان مهد علم و دانش و مرکز اجتماع علماء و فضلاء و چهره های مبّرز تحقیق و تألیف و تدریس بوده ، نیاز به تأسیس مدارس و مراکز فعّالیّت علمی در سطح وسیع ، احساس می شده است ، و لذا، مدرسه سازی جزء فرهنگ اجتماعی آن دوره ، قرار گرفته ، و شمار زیادی مدرسه ، تأسیس گردیده ، که برخی از آنها ، هنوز باقی است و در بخش جداگانه ، معرفی نموده ایم) و تعداد بیشتری ، در اثر حوادث طبیعی یا تاریخی یا اجتماعی ، به ویرانی و در نهایت به نابودی کشیده شده است ، و ما در اثر تحقیق ممتد و بررسی کتاب ها و مدارک تاریخی گوناگون ، نام و محلّ و مشخّصات برخی از آن مدارس را به دست آورده ، و در این بخش ، (به ترتیب حروف الفباء) مورد توجّه قرار می دهیم :

۱- مدرسهٔ آقا شیر علی

شاردن ، در سفرنامه اش از مدرسه ای به نام آقا شیر علی ، در کوچه ای به همین نام یاد میکند که در مجاورت حمّام و مسجدی با نام یاد شده بوده است (۱) .

احتمال دارد ، که مراد از آقا شیر علی همان آقا شاه علی دولت آبادی مستوفی

ص:۲۲۵

۱- سفرنامه شاردن ، صفحه ۱۱۲

شاه عبّاس کبیر باشد (۱).

۲ - مدرسهٔ آقا کافور

در زمان شاه عبّاس ثانی ، مدرسه ای به وسیله حاجی آقا کافور ، صاحب جمع خزائن شاه عبّاس دوّم ، در نزدیکی بازار توپچی باشی و بازار محمّد أمین ، تأسیس گردیده ، که در حوادث تاریخی پس از صفویّه از بین رفته است ، تنها أثر باقی مانده مدرسه ، کتیبه سنگی نفیسی است که سالها در مسجد خان ، در محلّه دار البطّیخ ، نگهداری می گردید و نویسنده این سطور آن را دیده ام .

در این کتیبه نفیس که به خطّ خوب نستعلیق برجسته ، بر سنگ مرمر حجّاری شده و به قلم محمّد رضا امامی و مورّخ به سال ۱۰۶۹ هجری میباشد آمده است :

... کمترینِ این آستان ، حاجی کافور ... بنای این مدرسه عالیه کرد و وقف بر طلبه علوم اثناعشریّه نمود که طلبه علوم دینیّه اثناعشریّه ، در محّل مزبور سکنی نموده و به إفاده و استفاده علوم دینیّه و معارف یقینیّه مشغول شوند، باشد که ثواب آن به روح پرفتوح حضرات أئمّه معصومین صلوات الله علیهم أجعین ... عاید گردد بحقّ النّبی و آله (۲) .

نویسنده متتبّع ، آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی می نویسند :

به نظر می رسد محّل مدرسه ، در حوالی مسجد خان و شاید خانه مجاور آن قرار داشته و در اثر مرور زمان خراب گردیده و کتیبه مدرسه را به مسجد منتقل

۱- در جلد سوّم تاریخ عالم آرای عبّاسی ، صفحه ۱۰۹۲ از او یاد شده و منصب مستوفی و موقعیّت برجسته او در دستگاه حکومت صفوی ، مورد ذکر قرار گرفته است

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۰۵ تا ۶۰۸، آثار ملی اصفهان، صفحه ۲۹ - ۳۰

نموده و زمین آن را تصرّف نموده اند (۱) و آقای عبّاس بهشتیان ، محلّ مدرسه را یکی از دو محل ، حدس می زنند :

۱- همین خانه مجاور مسجد که آن را در قدیم دیده اند و نهر وسط خانه و طرز ساختمان اطاقها ، بی شباهت به مدرسه نبوده است .

۲- باغ و خانه ای که معروف به خانه پینه دوزها بوده و در این اواخر آقایان حسین و حسن معروف به دائی جواد ، آن را خریده و ساختمان کرده اند (۲) .

نعمت الله بن محمّد أمیر حسنی لاریجانی در تاریخ ۱۱۰۸ هجری ، مجموعه ای مرکّب از : ۱- مائه منقبه من مناقب علیّ علیه السلام ، (از ابن شاذان) ۲ - ألتّحصین لأسرار مازاد من أخبار کتاب الیقین ، (از رضی الدّین علیّ بن موسی بن طاووس حلّی) ۳- کلمات حکمیّه را ، به خطّ نسخ در مدرسه کافوریّه اصفهان به پایان برده است (۳) و این مطلب نشان میدهد که در آن تاریخ ، مدرسه معمور بوده است .

و در کتابخانه فرهنگ اصفهان ، نسخه ای از شرح قواعد حلّی موجود است که آن را آقا کافور در تاریخ جمادی الثانیه ۱۰۷۴ وقف بر مدرسه خود واقع در دروازه کرّان اصفهان نموده ، و تولیت آن را به سید روح الأمین نائینی ، مدرس مدرسه یاد شده (۴) محوّل نموده است (۵).

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۵

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۵

۳- فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی قم ، جلد ۱۲ ، صفحه ۲۰۴

۴- سیّد روح الأمین بن شمس الدین محمّد بن سیّد محمّد رضا مختاری نائینی اصفهانی صاحب کتاب تأویل آلایات و امام جماعت مسجد جامع عبّاسی و معاصر صاحب ریاض العلماء بوده است (دانشمندان و بزرگان اصهقان ، صفحه ۳۴۶)

۵- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۵ - ۱۶

۳- مدرسۀ آقا کمال خازن

این مدرسه در محلّه مستهلك نزدیك شاهزاده ابراهیم بوده ، که به وسیله آقا کمال خازن ، صاحب جمع خزانه سلطان حسین صفوی ساخته شده ، و در سال ۱۱۰۸ هجری پایان یافته است .

قطعات کتیبه سنگی این مدرسه ، که زمان تأسیس و نام بانی (آقا کمال خازن) و نام کاتب (عبد الرّحیم جزائری) و سلطان زمان (سلطان حسین صفوی)، روی آن نقش بسته ، در سال ۱۳۴۳ شمسی به وسیله آقای دکتر هنرفر در مسجد رحیم خان ، رؤیت و قرائت شده است (۱) و از ساختمان و دیگر آثار مدرسه ، چیزی باقی نمانده است .

۴- مدرسۀ آقا مبارک یا مبارکیّه

آقا مبارك از خواجگان شاه سلمیان صفوی بوده و مدرسه ای در شهر اصفهان در محلّه گلبهار ، ساخته که تاریخ دقیق بنای آن مشخّص نیست . در سال ۱۱۰۰ این مدرسه دائر بوده و رجالیِ نامدار و محقّق ، مرحوم حاج محمّد بن علی اردبیلی صاحب کتاب جامع الرّواه ، در آن سکونت داشته است.

پس از آن که تألیف کتاب یاد شده به اتمام رسید ، و مورد توجّه علماء بزرگ حوزه اصفهان قرار گرفت ، سلطان صفوی (شاه سلیمان) دستور داد که از این کتاب ، نسخه برداری شود ، در این هنگام ، مرحوم أردبیلی (مؤلف عالیقدر کتاب) جمعی از بزرگان علماء اصفهان ، همانند علاّمه ملاّ محمّد باقر مجلسی، و محقّق نامدار آقا جمال خوانساری ، و عالم و محقّق بزرگوار ، سیّد میرزا علاء الدّین گلستانه ، و فقیه و محقّق عظیم الشّأن ، شیخ جعفر قاضی ، و نیز بزرگان

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان، صفحه ۸۰۳ - ۸۰۴ و آثار ملی اصفهان، صفحه ۲۸ - ۲۹

و چهره های مبّرز دیگری همانند : فاضل سراب، آقا رضی الدّین محمد خوانساری ، (برادر آقا جمال خوانساری) ، و عدّه دیگری از علماء را ، دعوت نمود و در یک مجلس بزرگ علمی ، در این مدرسه با برکت ، همه را مجتمع نمود ، و نسخه ای از این کتاب ، که به دستور شاه سلیمان صفوی قرار بود تهیه شود ، هرکدام از بزرگان مجلس ، کلمه ای از خطبه آن را نوشتند ، مثلاً : علاّمه مجلسی(بسم الله الرّحمن الرّحیم) و آقا جمال خوانساری (ألحمد لله) و میرزا محمّد گلستانه (الذی) و میرزا محمّد رحیم عقیلی (زیَّنَ قلوبَنا) و شیخ جعفر قاضی (بمعرفه الثّقات) و آقا محمّد رضی (و آلعدول) و فاضل سراب (و الأثبات و الأعیان) و هرکدام از علماء حاضر ، کلمه ای از خطبه و مقدّمه کتاب را نوشتند ، و سپس کاتب تعیین شده ، کتاب را نسخه برداری نمود و در همان سال ، کتاب پایان یافت و علاّمه مجلسی آن را از طرف شاه سلیمان صفوی وقف نمودند ، و با خطّ خودشان صورت وقف را در پشت نسخه ، مرقوم فرمودند (۱).

تشکیل چنین جلسه عظیمی ، با حضور علماء بزرگ و چنین مقدّمه نویسی ، کاملاً جالب و بی نظیر و از مفاخر تاریخی این مدرسه است .

محلّ این مدرسه ، در کوچه ای که از خیابان حافظ به سوی خیابان مشیر منتهی می شود ، بوده و در سال ۱۳۱۳ شمسی (در دوره حکومت پهلوی اوّل) این مدرسه تخریب گردیده و از طرف اداره فرهنگ ، دبستانی به نام ناموس در محلّ آن ایجاد گردیده (۲) و هم اکنون در اختیار آموزش و پرورش می باشد

۱- ألذّریعه الی تصانیف الشّیعه ، جلد ۵ صفحه ۵۵ - ۵۶ و فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی ، جلد ششم ، صفحه ۵۹۸

۲- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۰

و برای دوّمین بار تجدید بنا گردیده ، و به صورت دبیرستانی به نام علاّمه مجلسی در آمده است .

قبر آقا مبارک در دالان مـدرسه قرار داشته ، و شکل مـدرسه مستطیل و دارای پانزده حجره بوده ، و در هنگام بازدید مرحوم صدر هاشمی در سال ۱۳۱۳ شمسی ، چند طلبه در آن سکونت داشته اند (۱) .

رفیع الـدّین محمّد بن محمّد قاسم رشتی کوچصـفهانی در تاریخ چهارشـنبه ۶ صفر سال ۱۱۰۵ نسـخه ای ، از محاکمات قطب رازی را در این مدرسه به پایان رسانیده و استنساخ کرده است(۲) .

و نیز نسـخه ای از مفاتیح الغیب تألیف علاّمه مجلسـی در تاریخ ۱۱۲۸ هجری در مدرسه آقا مبارک اصـفهان تحریر شده است (۳). و هـم چنین دو کتـاب از یـک مجمـوعه خطّی ، در کتابخـانه آیه الله مرعشـی نجفی به خـطّ محمّـد جعفر بن محمّـد علی حائری ، موجود است که در مدرسه مبارکیّه اصفهان به خطّ نسخ نوشته شده است و تاریخ تحریر آن ۱۲۲۹ می باشد (۴).

۵- مدرسهٔ آقانور

مدرسه ای بوده در بازار اصفهان (۵) و این غیر از مدرسه نوریّه (نزدیک مسـجد جامع) است . از تاریخ تأسیس مدرسه مطلبی به دست نیامده

واحتمالاً

ص:۲۳۰

۱- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۰

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۰ به نقل از فهرست کتابخانه دانشکده حقوق تهران

۳- فهرست کتابخانه مسجد اعظم قم ، صفحه ۳۷۸

۴- فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی ، جلد ۷، صفحه ۱۳۱

۵- نشریّه اداره اوقاف اصفهان ، سال ۱۳۴۶ ، صفحه ۲۰

متعلّق به دوره های پس از صفویّه است چنانچه احتمال میرود که مراد از این مدرسه ، همان مدرسه آقانور جولا(مسجد آقانور) باشد .

۶- مدرسهٔ آقانور جولا

شاردن در ضمن گزارش از وضعیّت محلّه حسینی و در دشت مینویسد : بعد از این خانه (منزل میرزا جعفر قاضی) به مدرسه باغ سهیل و خانه کلانتر می رسیم، سپس مدرسه آقانور جولا است که بالای محراب آن دو سنگ مرمر بزرگ یکی سفید رنگ و دیگری یشمی رنگ نصب شده و روی هریک جای پائی است که آنها را منسوب به حضرت علی (علیه السلام) می دانند (۱)

در مسجد آقانور در محلّه در دشت ، هنوز جای قدمی که شاردن می نویسد موجود است بنابراین ، مراد از مدرسه آقانور ، همان مسجد آقانور است که شاردن در جائی با نام مدرسه و در جایی دیگر با نام مسجد ، از آن یاد می کند و دلیل آن هم این است که ، در مساجد جامع و مهم اصفهان ، حجره هائی ساخته می شده برای سکونت طلاّب و مجموعه (مسجد – مدرسه) شکل می گرفته است .

به نظر آقای مهدوی (نویسنده معاصر)، ممکن است در قسمتی از مسجد که در دوره های بعد از تأسیس أوّلیه ، شبستان ایجاد گردیده ، مدرسه ای وجود داشته است که زیر نظر امام جماعت مسجد (مرحوم حاج محمّد ابراهیم قزوینی) به علّت خالی از سکنه بودن حجرات ، تبدیل به شبستان مسجد شده باشد (۲) .

۷- مدرسهٔ اسفندیاربیک

اسفندیاربیک ، یکی از امرای شاه عباس کبیر و مشاور او بوده و ریاست

۱- سفرنامه شاردن ، صفحه ۱۱۱

۲- دارالعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۲ و برگه ضمیمه

تشریفات حرم را داشته و در سال ۱۰۲۳ فوت شـده است . وی مـدرسه ای ساخته در کوچه ای که به نام اسـفندیاربیک نامیده می شود ، در جنب بازار چهارسو نقّاشی(۱).

این مدرسه تا أواخر عهد قاجاریّه (۱۲۹۸ قمری) باقی بوده و با چند مدرسه دیگر به عنوان هفت مدرسه یاد می شده در محلّه چرخاب و چهارسوق نقّاشـی ، که همه آنها مخروبه گردیده و زمین هایش رها شده (۲) و از مصالح آنها ، طبق حکم و اجازه یکی از مجتهدین بزرگ ، در ساختن مساجد مورد لزوم ، استفاده گردیده است (۳) .

مدرسهٔ اسماعیلیّهٔ تخت فولاد

از این مدرسه تحت عنوان مدرسه خاتون آبادی در تخت فولاد برده ایم

۸- مدرسهٔ افتخار الملک

مدرسه ای بوده در محلّه شیخ یوسف بناء ، به نام بانی آن ، بانو افتخار الملک (۴) که از این مدرسه و مشخّصات آن چیزی در دست نیست.

آقای سیّد مصلح الـدّین مهـدوی می نویسـند : کلمه افتخارالملک از ألقاب مردان است و اگر بانی مـدرسه زنی بدین نام می بوده باید افتخار الدّوله باشد(۵) ولی این تفسیر جای تأمّل است .

۱- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۱ و ۱۲۲

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۸۷

۳- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۱ و ۱۲۲

۴- سفرنامه شاردن ، صفحه ۱۴۴ و آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۳۴

۵- دارالعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۳۰

مدرسهٔ أفندی

تحت عنوان مدرسه میرزا عبدالله افندی مورد بررسی قرار داده ایم .

۹- مدرسهٔ ایلچی

مدرسه ای بوده در محلّه احمد آباد و کتابخانه ای هم داشته که تا سال ۱۲۳۸ قمری دائر بوده و از این کتابخانه ، کتابهائی در کتابخانه مجلس شورای ملّی موجود است (۱)

نسخه ای از روضه الأنوار ، تألیف محقّق سبزواری به خطّ نستعلیق محمّد علیّ بن محمّد اسماعیل به تاریخ رجب ۱۲۴۲ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است که در مدرسه ایلچی اصفهان ، نوشته شده است (۲) .

نسخه ای از برهان قاطع ، تألیف محمّد حسین بن خلف تبریزی را ، شخصی به نام محمّد علی بن اسماعیل ، به خطّ نستعلیقِ خوب ، در سال ۱۲۳۸ در مدرسه ایلچی ، واقع در محلّه أحمدِ آباد اصفهان ، نوشته است و این کتاب به شماره ۸۴۷ در کتابخانه مجلس شورای ملی موجود می باشد (۳).

۱۰- مدرسهٔ باغ سهیل

شاردن در ضمن گزارش از وضعیّت محلّه حسینی و در دست می نویسد :

بعد از این خانه (منزل میرزا جعفر قاضی) به مدرسه باغ سهیل و خانه کلانتر میرسیم ، سپس مدرسه آقانور جولا است(۴).

ص:۲۳۳

۱- مجلّه هنر و مردم ، صفحه ۴۸، شماره ۶۷ - ۶۸ اردیبهشت و خرداد ۱۳۴۷

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۴۴ ، به نقل از فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

۳- فهرست کتابخانه مجلس شورای ملّی ، جلد ۳، صفحه ۸۰

۴- سفرنامه شاردن ، صفحه ۱۱۱

ظاهراً مدرسه باغ سهیل ، حدود قبرستان (شیر سبز) بوده است که در این محل ، مقبره ای بوده منسوب به سیّد جعفر گلستانه (از وزراء و مستوفیان عهد زندیه) و عدّه ای از سادات خاندان گلستانه در همین حدود مدفون بوده اند و فعلاً ، آن مقبره به صورت مسجد در آمده است (۱).

۱۱- مدرسهٔ پریخان خانم

بانی این مدرسه یکی از بانوان حرم صفویّه بوده و مدرسه را در نزدیکی چهارسوق نقّاشی و چرخاب (خیابان سیّد علی خان فعلی) تأسیس کرده بوده و در أواخر دوره قاجاریّه ، همانند شش مدرسه دیگر، در همین منطقه ، مخروبه گردیده بوده و بنابر نوشته مرحوم جابری انصاری در تاریخ اصفهان و ری ، طبق حکم یکی از مجتهدین بزرگ ، از مصالح آنها در ساختن چندین مسجد بهره گیری می شود (۲).

مدرسهٔ توشمال باشی

مقصود ، مدرسه نجفیّه می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

۱۲ – مَدرس حاج طاهر شیرازی

نصر آبادی در تذکره خود ضمن شرح حال میرأبوالقاسم فرزند سیّد میر علی ، که از سادات موسوی ، و أصلاً بیضاوی ، و از بنی أعمام سادات شولستانی می باشد ، می نویسد : مشارالیه جوانِ قابل صالحی است ، به کمال صورت و معنی آراسته ،

ص:۲۳۴

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۴۷

۲- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۲۹ و نیز تاریخ مدارس ایران و گنجینه آثار تاریخی اصفهان و تاریخ فرهنگ اصفهان

و به حُلیه شرم و آداب پیراسته ، چهار سال است که جهت تحصیل علوم به اصفهان آمده ، ألحال در مدرس حاج طاهر شیرازی به تحصیل مشغول است .

احتمال دارد که حاج طاهر شیرازی در مدرسه ای مخصوص و به نام خود، تدریس می کرده ، و ممکن است محلّ درس او ، یکی از مدارس یا مساجد یا خانه شخصی وی بوده است، و از عبارت بالا، مطلب قطعی درباره محلّ تدریس آن استاد و مدرّس علوم ، به دست نمی آید .

مدرسهٔ حاج عبد الغفّار صرّاف

مدرسه ای بوده در نزدیکیِ مسجد حکیم ، که توسّط حاج عبدالغفّار صرّاف ساخته شده بوده و توسّط موقوفه خواران ، تبدیل به خانه شده است (۱)

نویسنده معاصر، آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، طیّ بررسی هائی ، به نتیجه رسیده اند که این مدرسه ، همان مدرسه حاجی کلباسی است ، که حاج عبدالغفّار صرّاف در آن تعمیراتی نموده ، و تا اواخر کار ، مرحوم عبد الغفّار ورشوساز زاهدی در آن روضه خوانی می نموده است (۲) .

۱۳ – مدرسهٔ حاجی محمّد باقر

در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی ، در بخش معرفی یک نسخه خطّی از شرح بدایه شهید ثانی آمده ، که این نسخه را محمّد علی بن نوراللہ بیابانکی ، در ۱۸ ذیحجّه ۱۰۷۶ در شهر اصفهان در مدرسه حاج باقر تحریر نموده است (۳) .

و در کتاب آثار ملّی اصفهان و تاریخ مدارس ایران ، از همین مدرسه ،

۱- نشریّه اداره اوقاف ، در سال ۱۳۴۶ ، صفحه ۲۱ و تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۶

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۷۹ و ۸۴

۳- فهرست کتابخانه آستان قدس جلد ۶، صفحه ۶۱۲

به عنوان مدرسه حاج محمّد باقر مهابادی یاد شده است .

چنانچه در تذکره

نصر آبادی ، در شرح حال ملا محمد أمین ، متخلص به « واصل » می نویسد : جوانِ قابل آدمی رَوشی است ، تحصیل علوم نموده ، از گیلان به تبریز رفته ، بعد از آن به مشهد مقدّس رفته ، با ملّا محمّد أمین اسطرلاب ساز ، مباحثه داشتند ، به اصفهان آمده ، به مدرسه حاج محمّد باقر مهابادی ساکن و به تحصیل مشغول شده است (۱).

۱۴– مدرسهٔ حکمتیّه

مدرسه ای بوده در چهار راه کرمانی (أوّل کوچه مشیرالملک) که تبدیل به مغازه هائی شده است (۲) . احتمالاً این مدرسه متعلّق به در و پس از صفویّه است ، ولی دلیلی مستند بر تاریخ آن به دست نیامد .

۱۵ – مدرسهٔ حکیم

در فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ، در مورد مجموعه ای به شماره ۳۸۳۰ آمده است : اسماعیل ، آن را در سال ۱۱۷۳ در اصفهان خریده و در آخر آن ، شعر فارسی از آقا أسد الله ، مدرّس مدرسه حکیم نوشته شده است(۳) .

از عبارت بالا به خوبی وجود مدرسه حکیم مشخّص می شود ، ولی محلّ مدرسه معلوم نگردیده ، به نظر می رسد که ممکن است ، مقصود از این عبارت ، مدرسه شاهزاده ها باشد ، که به علّت نزدیکی آن به مسجد حکیم ، و نیز عنوان

۱– تذکره نصر آبادی ، صفحه ۳۵۲

۲– نشریّه اوقاف اصفهان ، سال ۱۳۴۶ ، صفحه ۲۱ ، تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۶

۳– دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۸۶، به نقل از : فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ، جلد ۱۲ ، صفحه ۲۸۱۴

مـدرّس بزرگ و نامـدار آن ، « آخوند ملاّ عبد الجواد حکیم خراسانی » ، متوفّای ۱۲۸۱ قمری (که حکمیی ریاضـی ، و طبیبی أدیب بوده) به نام «مدرس حکیم » خوانده می شده است (۱) .

نویسنده معاصـر ، آقای سـیّد مصـلح الدّین مهدوی ، در زمینه عبارت بالا در مورد مجموعه خطّی شـماره ۳۸۳۰، چنین اظهار نظر نموده اند :

بیان مزبور حاکی است که در سال ۱۱۷۳ مدرسه ای به نام مدرسه حکیم در اصفهان وجود داشته است (۲) .

ولی بـا دقّت بیشتر در عبارت یاد شـده معلوم می شود ، که سال ۱۱۷۳ تاریخ خرید کتاب است ، ولی شـعر فارسی آقا أسد الله مشـخّص نگردیـده ، که در چه تاریخی نوشـته شده است ، و احتمال داده می شود که تاریخ آن ، همزمان بوده با دوره نامیدن مدرسه شاهزاده ها به نام مدرسه حکیم ، و در هر صورت ، اظهار نظر قطعی ، در مورد مدرسه حکیم ، احتیاج به دلائل روشـن تری دارد .

برای آشنائی بیشتر، به بخش مربوط به مدرسه شاهزاده ها مراجعه شود .

۱۶- مدرسهٔ خاتون آبادی (اسماعیلیّه) در تخت فولاد

یکی از مهمترین تکیه هـای تاریخی و ارزشـمند تخت فولاد، که محلّ دفن علماء بزرگی از خانـدان خاتون آبادی است ، تکیه خاتون آبادی میباشد ، که دارای گنبدی زیبا و کاشی کاری شده است .

أصل این تکیه مدرسه بوده ، و هفت حجره داشته ، و طلاّب علوم دینیّه در آن ساکن بوده اند ، چنانچه در کتاب وقایع آلسّنین و الأعوام خاتون آبادی، در ضمن

۱- به تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۱ مراجعه شود

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۸۶

وقایع سال ۱۱۱۶ آمده است : فوت فاضل عالم عامل مجتهد ، عمّ أمجد ، میراسماعیل ، الشّهیر ب خواتون آبادی ، روز چهارشنبه چهارم ربیع الثّانی سنه هزار و یکصد و شانزده ، دفن او در مقبره ای که خود ساخته بودند ، در قبرستان بابا رکن الدّین (۱) و مشتمل بر گنبدی است ، و هفت حجره دارد ، و هفت نفر طالب علم در آنجا سکنی دارند و موظّفند ، و هر ساله چهارده تومان ، در وجه طلبه آنجا مقرّر است (۲) .

۱۷– مدرسهٔ خارج دروازهٔ حسن آباد

در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ، نسخه ای از کتاب مختلف الشّیعه تألیف علاّمه حلّی ، به شماره ۱۴۷۲ موجود است که آن را شاهزاده بانوئی ، در یازدهم شوّال ۱۱۲۹، برای طلاّب مدرسه خارج درب دروازه حسن آباد سپاهان (اصفهان) وقف نموده است (۳).

به نظر نویسنده معاصر ، آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، مقصود از این مدرسه ، مدرسه مریم بیگم و واقف کتاب یاد شده ، همان مریم بیگم (دختر شاه صفی) می باشد (۴) ولی دلیلی بر این اظهار نظر ، اقامه ننموده اند .

۱۸ – مدرسهٔ خرابه

در کتاب فهرست کتابخانه مدرسه فیضیّه ، در ضمن معرفی یک نسخه خطّی از

۱– قبرستان تخت فولاد را ، قبرستان با بارکن الدّین ، مینامیده اند

۲– وقایع السّنین و الأعوام صفحه ۵۵۵ – ۵۵۶ و نیز در صفحه ۵۰۵ و ۵۲۱ به این مدرسه اشاره شده است

۳– فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ، جلد ۸، صفحه ۱۲۲

۴– دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۰

حاشیه شیروانی بر شرح حکمه العین ، آمده است :

تَمَّت الرِّسالَهُ فی یَومِ الخَمیسِ مِن شَهرِ رَمَضانَ المُبارَکِ فی المَدرَسهِ خَرابَهِ دارِ السَّلطَنهِ إصفَهانَ ، فی سَنَهِ ثَلثَ وَعِشرُونَ وَ مِأتَینِ بَعدَ الألفِ ، مِنَ الهِجرَهِ النَّبَوِیَّه (۱) .

از این عبارت معلوم می شود که محل نوشتن نسخه خطّی یاد شده ، مدرسه ای بوده مشهور به خرابه ، و این مدرسه در سال ۱۲۲۳ هجری ، مسکونی و محلّ استفاده بوده است .

آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی نویسنده متتبع معاصر می نویسند :

نگارنده را عقیده بر این است که در جنب این مسجد (مسجد خرابه = مسجد خاکی واقع در محلّه خواجو) مدرسه ای بوده، و یا آن که خودِ مسجد فعلی ، در قدیم ، مدرسه بوده به همین نام ، و تا تاریخ ۱۲۲۳ معمور و آباد بوده ، و سپس مخروبه گشته است (۲) .

۱۹ – مدرسهٔ خلیفه سلطان

در فهرست کتابخانه ملّی ملک ، نسخه ای از کتاب حاشیه تحریر القواعد المنطقیّه ، فی شرح الرّساله الشّمسیّه ، مورد معرّفی قرار گرفته ، که به خطّ نستعلیق محمّد سلیم بن محمّد تقی رودباری می باشد ، و در سال ۱۰۶۴ در مدرسه سلطان العلماء، خلیفه سلطان نوشته شده است (۳) .

این مدرسه متعلّق به میر سیّد علاء الدّین حسین ، مشهور و ملقّب به سشلطان العلماء و خلیفه السّلطان میباشد ، که از چهره های مبّرز علمی شیعه در فقه

۱– فهرست کتابخانه مدرسه فیضیّه ، (تألیف : حاج آقا مجتبی عراقی) جلد ۱ صفحه ۳۰۷

۲– تاریخچه محله خواجو ، صفحه ۸۸

۳– فهرست کتابهای خطّی کتابخانه ملّی ملک ، جلد ۱ ، صفحه ۲۲۱

و اصول و کلام و تفسیر بوده ، و حاشیه هایش بر شرح لمعه و معالم و دیگر کتب علمی ، از شهرت و عظمت علمی برخوردار است ، و خاندانی بزرگ و علمی دارد (چنانچه در بخش خاندان های علمی ، مذکور داشته ایم) و خود، علاوه بر مقام علمی و قدرت تحقیق و تفکّر، سالها مورد مشورت و تبادل نظر سلطان صفوی (شاه عبّاس کبیر) بوده، و سالهائی مقام وزارت چندین سلطان را داشته، و در سال ۱۰۶۴ وفات یافته است(۱).

ظاهراً منزل او در حدود محلّه ستّی فاطمه علیها السلام (در نزدیکی مقبره سادات خلیفه سلطانی و قبرستان ستّی فاطمه علیها السلام) بوده ، و احتمالاً مدرسه یاد شده در همان حوالی بوده است (۲) .

۲۰- مدرسهٔ خواجه محبّت «خواجه مُحب=محبّتیّه»

مدرسه ای بوده در اصفهان ، که محمّد داود تویسرکانی ، برادر زاده قاضی حسن تویسرکانی ، در هنگامی که به قصد تحصیل علم به اصفهان می آید ، در این مدرسه اقامت می جوید ، و شاگردی عالم بزرگ ، نوّاب ، خلیفه سلطان را می نماید ، و خود، شخصی بوده با نهایت صلاح (۳) .

از بیان فوق استفاده می شود که ، محقّق و متفکّر نامدار ، مرحوم سیّد حسین خلیفه السلطان ، ملقّب به علاء الدّین ، و مشهور به سلطان العلماء (چهره مبرّز خاندان علمی خلیفه سلطانی ، و وزیر و مشاور شاه عبّاس أوّل صفوی ، و متوفّای ۱۰۶۴)، در مدرسه خواجه محبّت ، تدریس می نموده است .

۱- ریحانه الأدب ، جلد ۳، صفحه ۵۶ - ۵۷

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۹۳

۳- تذکره نصرآبادی ، صفحه ۲۰۱

در فهرست کتابخانه مدرسه فیضیّه قم ، حاشیه ای از من لایحضره الفقیه به شماره مسلسل ۲۸۷۵ از مولی مراد تفرشی ، نقل می کند و گوید:

مولی مراد، مدرّس مدرسه محبّتیّه بوده ، و محلّ آن را محلّه باغات می نویسد ، و تحریر نسخه را ، در سال ۱۰۸۲ نقل می نماید (۱) . و نیز در فهرست کتابهای خطّی مدرسه فیضیّه ، نسخه ای از مطوّل تفتازانی ، مورد معرّفی قرار گرفته ، به خطّ محمّد زمان یارعلی ، که در سال ۱۰۷۱، در مدرسه خواجه محّب اصفهان ، نوشته شده است (۲). و همچنین نسخه ای از شرح موجز القانون در کتابخانه مجلس شورای ملی موجود است ، به خط نستعلیق و شکسته نستعلیق ، از کاتبی به نام حسین بن اسماعیل لاهیجانی ، که در تاریخ پنجشنبه ۲۲ جمادی الثانیه ۱۰۵۹ در اصفهان ، در «مدرسه محبتیه » نوشته شده است (۳) . به نظر می رسد ، عنوان «خواجه محبت » و « خواجه محب » و « محبتیه » مربوط به یک مدرسه باشد ، و در هر صورت ، اثری از این مدرسه ، در حال حاضر ، وجود ندارد .

مدرسهٔ خواجه مُحب

مقصود ، مدرسه خواجه محبّت می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

مدرسهٔ خواجه محرّم

مقصود ، مدرسه محرّمیّه می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

۲۱ – مدرسهٔ دارالبطّیخ

شاردن ، در محلّه دار البطّیخ ، از مدرسه دارالبطّیخ و مدرسه گلگوز یاد

۱– دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۹۹

۲– فهرست کتابهای خطّی مدرسه فیضیّه قم ، از رضا استادی ، جلد ۱، صفحه ۲۵۶

۳– فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی ، جلد ۱۲ ، صفحه ۹۶

میکند که در زمان صفویه در اصفهان ، وجود داشته است (۱)

به جز این نقل تاریخی ، أثر و نشانه ای از این دو مدرسه باقی نمانده است .

نویسنده معاصر ، آقای سید مصلح الدین مهدوی ، اظهار نظر نموده و نوشته اند : ظاهره مدرسه دار البطیخ ، همان مدرسه تربت نظام است (۲)

۲۲ – مدرسهٔ دارالشّفاء

محمّد طاهر نصرآبادی ، در تذکره اش ، در شرح حال غیاثای حلوائی شیرازی می نویسد:

از أقران ملاّ ملهمی و میرزا نظام دستغیب است ، در فنّ قصیده و غزل قدرت کامل داشته ، از شیراز به اصفهان آمده ... و در دارالشّفای شهر ، که جنب قیصریّه است حجرهای در مرتبه فوقانی گرفته ، متوطّن شده است (۳) .

و در کتاب تاریخچه اوقاف اصفهان ، در میان بناهای خیر و موقوفات شاه عبّاس کبیر ، از مسجد شاه و میدان شاه و مسجد شیخ لطف الله و مدرسه دار الشفاء و ...، یاد شده است (۴).

از عبارات یاد شده ، استفاده می شود که مدرسه دارالشّفاء ، متعلّق به دوره شاه عبّاس أوّل ، و دارای دو طبقه بوده ، که غیاثای شیرازی ، در حجره طبقه فوقانی آن ، سکونت داشته است .

گفته می شود که محلّ مدرسه دارالشّفاء ، همان جایی است که هم اکنون مسجد

۱- سفرنامه شاردن ، صفحه ۷۵ ، تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۲۷۴

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۰۴

۳- تذکره نصرآبادی ، صفحه ۲۳۸

۴- تاریخچه اوقاف اصفهان ، صفحه ۴۷

دار الشفاء (واقع در بازار نجّارها و مقابل بازار قیصریّه) می باشد ، و از مساجد مهم بازار اصفهان ، به شمار می رود (۱)

۲۳ – مدرسهٔ دار العلم

در کتابخانه دانشگاه تهران ، نسخه ای از کتاب « تأویل الأیات الظّاهره فی فضائل العتره الطّاهره » تألیف : سیّد شرف الدّین علیّ حسینی استرآبادی نجفی (از أعلام بزرگ شیعه در قرن دهم) وجود دارد، که ناصر بن محمّد نجفی ، آن را در سال ۱۰۶۵، در مدرسه دارالعلم اصفهان نوشته است (۲) . از مطلب بالا ، معلوم می شود که در قرن یازدهم ، مدرسه ای با عنوان دارالعلم، در شهر اصفهان وجود داشته ، که فعلاً نشانه و اثری از آن باقی نمانده است .

۲۴ – مدرسهٔ دده خاتون

این مدرسه نیز به وسیله یکی از بانوان حرم صفویّه ، به نام دده خاتون، تأسیس گشته ، در همان منطقه چهارسوق نقّاشی و چرخاب (نزدیک خیابان سیّد علی خان فعلی) و تا أواخر قاجاریّه باقی بوده و به حکم یکی از مجتهدین بزرگ ، مصالح آن مدرسه و چند مدرسه دیگر در همان محل، که در معرض نابودی بوده، در ساختن چندین مسجد مورد استفاده قرار داده می شود (۳) .

به نوشته وقایع السّنین و الأعوام خاتون آبادی (صفحه ۵۵۳) دَدِه خاتون جزء حجّاج و زائرین بیت الله الحرام در سال ۱۱۱۵ بوده ، که جمع زیادی از

۱- دار العلم شرق (مخطوط). صفحه ۱۰۶

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۰۸ ، بنقل از : فهرست کتب اهدائی مرحوم مشکوه

۳- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۲۸، و تاریخ مدارس ایران و تاریخ فرهنگ اصفهان و گنجینه آثار تاریخی اصفهان و تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن أخیر و ...

بزرگان و رجال رسمی ، به زیارت عتبات عراق و مدینه و مکّه مشرّف شدند ، وضریح کاظمین علیها السلام را بردند و نصب نمودند ، و تعمیراتی در کربلا نمودند .

۲۵ – مدرسهٔ زهراء بیگم

نزدیک مسجد ایلچی ، واقع در محلّه أحمد آباد ، مسجدی است به نام مسجد الزهراء علیها السلام که قبلاً به نام مسجد زهرا بیگم شهرت داشت .

به نوشته آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، در جنب آن مدرسه ای وجود داشته ، که در زمان نوشتن کتاب دارالعلم شرق ، خرابه آن باقی بوده است ، وکتیبه سنگی ، در اطاق قدیمی مسجد زهرا بیگم ، وجود داشته که به نام ضیاء الدّین بوده ، و نشان می داده که بانی اساس و بناء ، ضیاء الدّین بوده است . و آنگاه آقای مهدوی احتمال می دهند که ، مدرسه زهرا بیگم و مسجد زهرا بیگم یکی باشد (۱).

۲۶ – مدرسهٔ زینب بیگم

این مدرسه نیز از آثار یکی از بانوان حرم صفویّه ، و محلّ آن در نزدیکی چهارسوق نقّاشی و چرخاب بوده است ، و پس از ویرانی ، در اواخر دوره قاجاریه ، مصالح آن در ساختن برخی از مساجد شهر به کار می رود (۲).

در کتاب دارالعلم شرق (مخطوط) صفحه ۱۲۱ آمده است :

زینب بیگم ، بانی مدرسه و بانی حمام زینب بیگم در محلّه درب کوشک ، دختر سلطان حسین صفوی می باشد .

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۲۰

۲- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۲۹

مدرسهٔ سعیدیّه

به عنوان مدرسه عیدیّه رجوع شود .

۲۷ – مدرسهٔ شاه «مدرسهٔ مسجد جامع عبّاسی»

در بخش معرّفی مساجدی که در شهر اصفهان مرکز فعّالیّت علمی و حوزه ای بوده ، نام مسجد جامع عبّاسی (مسجد شاه ، مسجد امام فعلی) را ذکر کردیم و آن را یکی از پایگاه های مهم علمی در حوزه علمیّه اصفهان ، به شمار آوردیم و هم اکنون (در بخش مدارس) بیان می نمائیم:

مسجد جامع عبّاسی ، واقع در میدان نقش جهان ، که از مهمترین مساجد اصفهان و مشتمل بر ، برجسته ترین آثار معماری و کاشی کاری دوران صفوی می باشد ، در قسمت شمالی ، در طبقه دوّم ده حجره دارد ، و تا زمان تألیف کتاب « الإصفهان » به وسیله مرحوم جناب ، مسکونی طلّاب بوده ، و تعداد پانزده طلبه ساکن داشته است (۱).

مرحوم سیّد عبدالله شوشتری جزائری (نوه سیّد نعمت الله جزائری) درباره میر محمّد حسین بن سیّد محمّد شاه می نویسد:

ذهنی ثاقب و فکری صائب و شعوری بلند و فطرتی أرجمند داشت ، و در أواسط حال به اصفهان انتقال و مدّتی مدید ، در مدرسه شاه ساکن ، و بعد از آن به محلّ جعفر آباد اختیار سُکنی کرد و در آنجا وفات نمود (۲).

و نیز درباره خواجه أفضل ، فرزند خواجه علی ، می نویسد : او در مبادی حال بعد از تحصیل مقدمات ، به اصفهان رفته ، و در مدرسه شاه حجره گرفته ،

۱– اصفهان ، چاپ دوم ، صفحه ۱۱۰

۲– تذکر؛ شوشتر ، صفحه ۱۳۲

هشت سال در آنجا مقیم بود (۱).

و در کتاب دارالعلم شرق ، به نقل از فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ، از نسخه ای از رساله (ایمنی از بطلان نفس در پناه خرد) تألیف کاشانی یاد می کند ، که به وسیله شیخ علیّ بن محمود کاتب ، استنساخ گردیده ، و در تاریخ چهارشنبه ۲۱ شوّال ۱۰۶۲ در مسجد جامع عبّاسی اصفهان ، از کتابت آن فارغ گردیده است(۲) . و در همین کتاب ، به نقل از فهرست کتابخانه مدرسه فیضیّه ، از نسخه ای از « حاشیه خفری » بر إلهیّات شرح تجرید قوشجی یاد می کند ، که در (مدرسه) جامع عبّاسی اصفهان ، در تاریخ ۱۰۷۲ به وسیله محمد باقر حسینی لاریجانی ، به خط نستعلیق نوشته شده است (۳) .

چهره های علمی مدرسهٔ مسجد جامع عبّاسی

هم چنان که در بخش ، مسجد جامع عبّاسی متذکّر شده ایم ، مسجد و مدرسه شاه ، محلّ فعّالیّت درسی و تحصیل و تدریس شخصیّت هائی بوده که بعضاً ، از مفاخر حوزه های علمیه و از چهره های برجسته شیعه می باشند و در اینجا نیز ، به برخی از کسانی که در این مرکز علمی تحصیل یا تدریس داشته اند ، اشاره می نمائیم :

۱- فقیه نامدار و مرجع عالیقدر شیعه ، مرحوم آقا سیّد محمّد کاظم طباطبائی یزدی قدس سره متوفای ۱۳۳۷ قمری ، که از مفاخر علمی ، و از مراجع شیعه در حوزه علمیّه نجف بوده اند و کتاب عروه الوثقی از میان آثار علمی ایشان ، محور مهمّی در فقه ، شناخته شده ، و عموم مراجع تقلید شیعه ، پس از آن بزرگمرد ، حاشیه بر آن نوشته اند ، و در ابتداء أمر ، از طلّاب این مرکز دینی و علمی بوده (۴) و در

ص:۲۴۶

۱- تذکره شوشتر ، صفحه ۱۲۹

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۳۷ (برگه ضمیمه)

۳- دارالعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۳۶ ،(برگه ضمیمه)

۴- دارالعلم شرق (مخطوط)، صفحه ۱۳۶ ،(برگه ضمیمه)

محضـر بزرگانی همانند : صاحب روضات الجنّات و مرحوم آقا شـیخ محمّد باقر نجفی مسجد شاهی ، و جمعی دیگر از فحول علماء اصفهان ، تحصیل علم نموده ، و به مرحله اجتهاد رسیده اند(۱)

۲ - فقیه اصولی و حکیم متکلّم و رجـالی مفسّـر ، ملاّ فتـح الله بن محمّـد جواد ، مشـهور به شـیخ الشّـریعه و شـریعت اصـفهانی متوفّای ۱۳۳۹ قمری ، که شخصـیّتی ممتـاز و جامع علوم عقلی و نقلی بوده، و از مراجع بزرگ شـیعه در حوزه علمیّه نجف ، به شمار می رود . وی در اصفهان تحصیلات زیاد داشته ، و تدریس خود را در این حوزه، موافق اصول شیخ أعظم أنصاری قدس سره قرار داده (۲) و از طلاّب و مدرسین مسجد و مدرسه شاه بوده است .

۳- مرحوم آقا سیّد محمّـد تُرک (خوئی) (متوفّای ۱۲۶۶ قمری) که عـالمی محقّق و مدرّسـی فاضل بوده ، و امام جماعت و مدرّس مدرسه و مسجد شاه ، بوده است .

۴- مرحوم آقا سیّد محمّد جواد مسائلی (خوئی) فرزند آقا سیّد محمّد تُرک ، و متوفّای ۱۳۴۰ قمری ، که عالمی فاضل و امام جماعت و مدرّس مسجد و مدرسه شاه بوده است .

۵- مرحوم ملاّ اسـماعیل نقنه ای ، متوفّای ۱۳۵۰ قمری که از مجتهـدین (۳) وعلماء بزرگوار ، و مدرّسـین عظیم الشّأن به شمار رفته ، و از طلاّب و نیز مدرّسین مسجد و مدرسه شاه بوده است .

۱- ریحانه الأدب جلد۶، صفحه ۳۹۱

۲- ریحانه الأدب ، جلد ۳، صفحه ۲۰۷

۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۱۴۱

علاوه بر یادشدگان ، عدّه دیگری از علماء و مدرّسین ، در این مرکز علمی و دینی ، تحصیل و یا تدریس داشته اند ، که در بخش معرّفی مدرسه ناصریّه ، نیز به نام برخی دیگر ، اشاره می نمائیم .

۲۸ – مدرسهٔ شاهپوریّه

در کتابخانه عمومی اصفهان ، (متعلّق و متّصل به مدرسه سلطانی چهارباغ) نسخه ای از إرشاد الأذهان علّامه حلّی، به خط نسخ محمّد زمان بن درویش علی هزار جریبی ، موجود است ، که در شهر اصفهان ، در مدرسه شاهپوریّه ، به تاریخ محرّم ۱۰۸۷ تحریر شده است (۱).

از این مدرسه و بانی و محلّ و سایر مشخّصات آن چیزی به دست نیامد .

۲۹ – مدرسهٔ شاهزاده ها «مدرسهٔ حکیم»

مدرسه ای بوده در نزدیکی مسجد حکیم ، و در انتهای بازار رنگرزها ، که شهربانو خانم ، دختر سلطان حسین صفوی، آن را در زمینی به مساحت یک جریب و کسری ، به صورت دو طبقه تأسیس کرده بوده است (۲) .

این مدرسه ، در دوره حکومت پهلوی اوّل تخریب گردیده ، و به جای آن دبستانی به وسیله اداره فرهنگ آن زمان ، ساخته می شود . آقای رفیعی مهر آبادی (نویسنده آثار ملّی اصفهان) در حال آبادیِ مدرسه ، آن را مشاهده نموده در حالی که پر از طلّاب علوم دینیه و به شکل دو طبقه بوده است(۳) .

علماء بزرگی در این مدرسه تدریس می نموده اند ، همانند :

۱- فهرست نسخه های خطّی کتابخانه عمومی اصفهان ، جلد ۱، صفحه ۱۷۸

۲- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۳۰۸

۳- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۰۷، و نیز صفحه ۳۹

۱- آخوند ملاّ عبد الجواد حکیم خراسانی متوفّای ۱۲۸۱ قمری (که حکیمی ریاضی و مدرسی طبیب و أدیب بوده است) .

۲- آقا سیّد مهدی نحوی متوفّای ۱۳۰۷ قمری (که از علماء و ادباء مشهور بوده ، و به علّت تخصص ایشان در تدریس علم نحو ، به «نحوی » مشهور گردیده اند) (۱).

۳- مرحوم آقا سیّد محمود مغنیگو ، متوفّای ۱۳۲۴ قمری (که صاحب تألیفات و مدرّسی توانا و مشهور بوده ، و تخصّص ویژه ، در تدریس کتاب مغنی اللّبیب داشته است) (۲) .

۴- حاج میرزا محمّد باقر حکیم باشی ، متوفّای ۱۳۲۷ قمری (که طبیبی حکیم وفقیهی أدیب و جامع ، به شمار رفته، و از شاگردان پدرش ملاّ عبد الجواد حکیم خراسانی ، و نیز علماء بزرگی همانند : آقا میر سیّد محمّد شهشهانی ، و حاج سیّد أسد الله شفتی ، و ملاّ حسینعلی تویسرکانی بوده است) (۳) .

۵- سیّد شهاب الدّین نحوی ، متوفّای ۱۳۴۰ قمری (که در علوم حکمت و فقه و اصول و ریاضی ، به مقامی أرزشمند نائل گشته ، و از شاگردان ملاّ حسینعلی تویسرکانی و میر سیّد محمّد شهشهانی و ملاّ عبد الجواد حکیم خراسانی و حاج سیّد اسدالله بیدآبادی بوده است) (۴) .

در فهرست کتب اهدائی مرحوم مشکوه به دانشگاه تهران ، از نسخه ای از کتاب وجیزه شیخ بهائی یاد شده ، که به خطّ نستعلیق می باشد ، و در سال ۱۲۲۲

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۵۸

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۴۹۴

۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۶۸

۴- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۳۷۳

در مدرسه شاهزاده ها ، کتابت شده است (۱) .

این مدرسه ، به مناسبت شخصیّت مُدرّس نامدار آن (مرحوم ملاّ عبد الجواد حکیم) و هم چنین ، به مناسبت نزدیکیِ آن به مسجد حکیم ، به نام «مدرسه حکیم » نیز ، خوانده شده است (۲) .

۳۰- مدرسهٔ شاه طهماسب

در محلّه میدان کهنه و نزدیک قیصریّه کهنه (که قبل از قیصریّه نو شاه عبّاس کبیر ، از مجلّل ترین أمکنه شهر بوده است) مدرسه ای بوده ، به نام مدرسه شاه طهماسب (۳) که در حال حاضر اثری از آن وجود ندارد .

۳۱- مدرسهٔ شاه عبّاس

استاد سعید نفیسی ، در شرح حالی که برای شیخ بهائی نوشته ، در مقدّمه دیوان کامل شیخ بهائی ، از نسخه ای از رساله درایه شیخ بهائی یاد می کند ، که به خطّ عبد الله بن ابراهیم نعامی می باشد ، و کاتب در آخر آن نوشته است :

تَمَّت الرَّسالُه المُبارَکَهُ فی تاریخِ یَوم الجُمُعَهِ خامِسِ وَ العِشرینَ مِن شَهرِ ذِی الحَجَّهِ الحَرام ، أحَدِ شُهُورِ السَّنَهِ التّاسِعَه عَشَرَ بَعدَ ألألفِ هِجریَّهٍ نَبویَّهٍ، عَلی مُهاجِرِها أفضَلُ الصَّلاهِ وَ السَّلام ، بِیَدِ لأقَلِّ الأذَلِّ ، تُرابِ أقدام العُلَماءِ العامِلینَ ، الَّذینَ بِآثارِ أهلِ بَیتِ النُّبُوَّه مُقتَفینَ ، عَبدِ اللهُ بِن إبراهیمَ الغُامیِ الحواویزی بِبَلَدَهِ إصفَهانَ حَرَسَهَا اللهُ مِن آفاتِ الزَّمانِ ، بِمَدرَسَهِ شاه عَبّاس ، نَصَرَهُ اللهُ عَلی أعدائِهِ (۴).

ص:۲۵۰

۱- دارالعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۴۲

۲- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۱

۳- سفرنامه شاردن ، صفحه ۹۸

۴- کلّیات أشعار و آثار شیخ بهائی ، با مقدمه استاد سعید نفیسی صفحه ۳۱

و در تاریخ عالم آرای عبّاسی ، در ضمن معرّفی آثار شاه عبّاس در اصفهان ، پس از ذکر مسجد جامع عبّاسی (مسجد شاه) ، و مسجد شیخ لطف الله (در میدان نقش جهان) ، می نویسد:

و مدرسه و دارالشّفاء وحمامات و قیصریّه و بازارگاه دور میدان ، و کاروانسراهای عالی و ... (۱).

و در فهرست کتابخانه مجلس شورای ملّی، نسخه ای از کتاب قواعد الأحکام علاّمه حلّی ، مورد معرفی قرار گرفته ، که در ذیل آن آمده است :

تَمَّ المُجَلَّدُ الثّانی مِن کِتابِ قَواعِدِ الأحکامِ ... فی مِصرِ اصفَهانَ فِی المَدرَسَهِ الشّاهیَّهِ الشَّهَنشاهِیَّهِ العَبّاسِیَّهِ ... عَلی یَدِ ... مُحَمَّد حُسَین بن مَحمُودِ بنِ عَلیِّ السَّلیمِی المازَندَرانی ... فی شُهُور سَنَهِ تِسعَ عَشَرَ وَ ألف هِجریَّهِ (۲) .

و نیز در پشت ورق دوّم ، از نسخه ای از جلد دوّم قواعد علاّمه حلّی (که در کتابخانه شخصی علاّمه محقّق آقای سیّد محمّد علی روضاتی موجود می باشد) چنین نوشته شده است :

قَد تَشَرَّفَ بِتَمَلُّکِ هذَا الکِتابِ المُستَطاب بِعَونِ اللهِ المَلِکِ الکَریم ..... بِالبَیعِ الصَّحیحِ الشَّرعی ... مُحَمَّد کاظِم بن عَلاءِ الدَّولَهِ المَنُوچِهریِّ النّائینی ، فِی المَدرَسَهِ المبارَکَهِ المُوسُومَهِ بِمَدرَسَهِ الشّاهیَّهِ مِن جُملَهِ مَدارِسِ دارِ السَّلطَنَهِ إصفَهانَ ، فی غُرَّهِ شَهرِ رَبیعِ الثّانی مِن شُهُورِ سَنَهِ أربَعینَ وَ ألفٍ مِن الهِجرَهِ (۳) .

از عبارات یاد شده ، استفاده می شود، که مدرسه ای از آثار شاه عبّاس بوده ،

۱- عالم آرای عبّاسی ، جلد ۲، صفحه ۱۱۱۰

۲- فهرست کتابخانهٔ مجلس شورای ملی ، جلد ۷، صفحهٔ ۳۳۱

۳- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۴۴

که در یک عبارت ، با نام مدرسه شاه عبّاس ، و در دیگری ، با عنوان مدرسه شاهیّه شهنشاهیّه عبّاسیّه ، و در سوّمی ، با عنوان مدرسه شاهیّه ، ذکر شده است ، ولی از محل و خصوصیّات این مدرسه چیزی به دست نیامد ، جز این که در نیمه أوّل قرن یازدهم (تاریخهای ۱۰۱۹ - ۱۰۴۰) آباد و مسکونی و محلّ فعّالیّت علمی بوده است ، چنانچه از نوشته های فوق ، با صراحت استفاده می شود .

و البته با توجّه به این که مسجد جامع جدید عبّاسی (که مشتمل بر حجرات درسی است و ما به نام مدرسه شاه « تحت شماره ۲۷ » از آن حجرات ، یاد نمودیم) فرمان تأسیس آن ، از ناحیه شاه عبّاس صفوی در سال ۱۰۲۰ صادر گردیده ، در حالی که (هم چنان که ملاحظه نمودید) ، تاریخ نوشتن نسخه درایه شیخ بهائی و نیز تاریخ کتابت نسخه قواعد الأحکام علاّمه حلّی ۱۰۱۹(یک سال قبل از شروع ساخته شدن مسجد جامع عبّاسی و حجرات آن) می باشد .

بنابراین ، مدرسه شاه عبّاس (مورد بحث) غیر از مدرسه جامع عبّاسی می باشد، که در مجموعه مسجد قرار گرفته است .

۳۲- مدرسهٔ شفیعیّهٔ أحمد آباد

جابری انصاری به دنبال ذکر مدرسه شفیعیّهٔ دردشت ، از مدرسه شفیعیّهٔ دیگری ، در اوائل محلّهٔ أحمد آباد ، نام می برد که مساحت آن یک جریب وکسری بوده است ، و چنین می نویسد :

و در اوائل محلّهٔ أحمد آباد نیز ، مدرسهٔ شفیعیّهٔ دیگری هست ، که آن نیز به همین میزان بود (یک جریب و کسری) و آن ساختمان محمد شفیع میرزای حسینی ، و سردری کاشی معرّق ، أشعاری داشت ، تاریخ آن هزار و نود و چهار به سلطنت شاه سلیمان ، و مادّه تاریخ مناسبی گوید:

ص:۲۵۲

خرد سال آغاز و انجام آن را

(در فیض) گفت و (مقام أفاضل)

(۱)(۲)

این مدرسه در حوادث تاریخی گذشته ، از بین رفته ، ولی با توجّه به عبارت فوق ، تا زمان تألیف (تاریخ اصفهان و ری) باقی بوده است .

آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، اظهار داشته اند که : محلّ مدرسه شفیعیّه ، کوچه نوّاب (مقابل کوی دولت آبادی) در فضائی که منسوب به نوابّها می باشد، قرار داشته و دبستان دخترانه کاوه ، به جای مدرسه شفیعیّه ساخته شده است (۳)

۳۳ – مدرسهٔ شمس آباد

مدرسه ای است در محلّهٔ شمس آباد ، واقع در حاشیه خیابان شیخ بهائی ، که در زمان سلطان حسین صفوی ، به وسیله میرزا محمد مهدی عباس آبادی ، در سال ۱۱۲۵ قمری تأسیس شده است .

کتیبهٔ سر در این مدرسه ، به خطّ ثلث سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی ، حاکی از تاریخ تأسیس و نام بانیِ مدرسه و سلطان وقت ، می باشد . این مدرسه جزء بناهای تاریخی به ثبت رسمی رسیده است (۴) . مدرسه شمس آباد ، در مقایسه با سایر مدارس دوره صفویّه ، وسعت زیادی

۱- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۳۰۶(عبارت فوق ، عین عبارت تاریخ اصفهان و ری میباشد ، که نابسامانی دارد)
۲- قسمت (در فیض) به حساب حروف أبجد ۱۰۹۴ میشود که تاریخ اتمام مدرسه بوده و قسمت (مقام أفاضل) به همان حساب ۱۰۹۲ میشود که سال شروع ساختمان مدرسه بوده است . و در این شعر لف و نشر مشوش به کار برده شده است
۳- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۴۵
۴- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۷۵

ندارد، و تزئینات آن از نوع کارهای آجری ، شبیه به دو بنای دیگر عهد صفوی مسجد شیخ علیخان و کاروانسرای مهیار) می باشد (۱).

قسمتی از مدرسهٔ شمس آباد ، در هنگام تعریض خیابان شیخ بهائی خراب گردیده و جزء خیابان قرار گرفته(۲) و در حال حاضر، فقط چند حجره دارد و بیشتر به عنوان مسجد ، از آن استفاده میشود (۳).

۳۴ – مدرسهٔ شهرستان

این مدرسه در شهرستان (چی قدیم) اصفهان واقع بوده است ، و به مرور زمان از بین رفته است (۴) . در میان کتب خطّی کتابخانه شخصی آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، نسخه ای از حاشیه خطائی وجود دارد، که در آخر آن آمده است : قَد فَرَغتُ مِن تَسویدِ هذِهِ الحاشِیَهِ المُسَمّی بِحاشِیَهِ الخَطائی ، إبنُ میرزاخان بن میرباقِرِ الحُسَینی ، حَیدَرُ ، مِن تاریخِ ذی قَعدَهِ الحَرامِ فی مَدرَسَهِ شَهرِستانَ مِن قُری الإصفَهانَ فی سَنَهِ سَبعَ وَثَمانینَ بَعدَ الألفِ مِنَ الهِجرَهِ النَّبَویَّه (۵) .

عبارت بالاـ (گرچه از نظر قواعد أدبی محلّ اشکال است) نشان می دهد که مدرسه شهرستان در سال ۱۰۸۷ ، معمور و مسکون بوده است .

۳۵– مدرسهٔ شیخ الإسلام

یکی از بزرگترین چهره های علمی اصفهان در قرن یازدهم ، فقیه و حکیم

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۸۴

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۴۷

۳- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۳

۴- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۶ و محیط أدب ، صفحه ۱۰۴

۵- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۵۰

و متکلّم و رجالی و محدّث و محقّق نامدار شیعه ، ملا محمد باقر سبزواری

صاحب کتاب ذخیره و کفایه ، در فقه) متوفّای ۱۰۹۰ میباشد ، که شیخ الإسلام اصفهان بوده است . آقای رفیعی مهرآبادی ، به نقل از تذکرهٔ نصرآبادی می نویسد : مدرسه شیخ الإسلام ، مدرسه ای بوده در شهر اصفهان ، که آخوند ملّا محمّد باقر سبزواری ، در آن تحصیل می کرده است (۱).

نویسنده معاصر ، آقای مهدوی می نویسند : خانه شیخ الإسلام و مسجد شیخ الاسلام و حمّام شیخ الإسلام ، در مجاورت یکدیگر ، در محلّه سینه پائینی نزدیک چهار راه تختی فعلی) قرار دارد، و احتمالاً مدرسه یاد شده نیز در همین محلّ قرار داشته است (۲) . شخصی به نام محمّد أمین بن محمّد مؤمن أسترآبادی ، کتاب اکرثاوذوسیوس را در تاریخ چهارشنبه ۲۰ ذی الحجّه ۱۰۵۲ در نزد یکی از اساتید بزرگ و محقق و مدقق ، به نام محمد تقی استرآبادی (که از علماء ریاضی بوده) در مدرسه شیخ الإسلام در اصفهان ، شروع به تحصیل نموده ، و در تاریخ پنجشنبه پنجم محرم سال ۱۰۵۳ ، در همان مدرسه به پایان برده است (۳) . از چگونگی این مدرسه ، و سال تأسیس ، و زمان ، و علّت نابودی آن ، چیزی به دست نیامد .

۳۶ – مدرسهٔ شیخ بهائی

مرحوم شیخ بهائی قدس سره مدرسه ای داشته ، در جوار مسجد جامع ، که در آن

۱– آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۰

۲– دارالعلم شرق (مخطوط)، صفحه ۱۵۳

۳– دارالعلم شرق (مخطوط)، صفحه ۱۵۲ ،(برگه ضمیمه)، به نقل از : فهرست کتب إهدائی مرحوم مشکوه

به فعالیّت علمی می پرداخته است ، و مرحوم ملاّ محمّد تقی مجلسی (پدر علاّمهٔ مجلسی) شیخ بهائی را در حال مقابله صحیفه سجادیه علیه السلام ، در آن مدرسه ملاقات نموده ، و جریان تشرف خود را به محضر مقدّس امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشّریف) عرضه داشته است (۱).

۳۷ – مدرسهٔ شیخ علیخان زنگنه

شیخ علی خان زنگنه ، که صدر أعظم ایران در زمان شاه سلیمان صفوی بوده ، و در دوره شاه عبّاس ثانی ، حکومت کرمانشاه را داشته ، مسجد باشکوهی را در محله خواجو ، به طرف تلواسکان (تل واژگون ، ترواسکان) در تاریخ ۱۰۹۰ هجری ساخته ، که هنوز باقی می باشد ، و به نام مسجد خان تلواسکان ، نامیده می شود ، با فاصله ای از همین مسجد ، و در نزدیکی قلعه طبرک ، مدرسه ای تأسیس نموده ، که هم اکنون وجود ندارد (۲) و آثاری از آن باقی نمانده است .

۳۸ – مدرسهٔ شیخ لطف الله

مدرسه ای بوده ، که شیخ لطف الله میسی ، در آن ، رسماً عهده دار تدریس بوده ، و مولانا رجبعلی تبریزی (متوفّای ۱۰۷۰ که از علماء و زهّاد و تلاشگران عالم علم بوده ، نیز در آن تدریس می نموده است (۳) . این مدرسه ، همان مدرسهٔ خواجه ملك است ، که از مهمترین مدارس اصفهان و مرکز تجمّع علماء وفضلاء بوده ، و به علّت این که شیخ لطف الله میسی ، به صورت رسمی ، مدرّس و سرپرست أصلی آن بوده ، به نام آن بزرگمرد نیز، نامیده می شده است ،

۱- بحارالأنوار ، جلد ۵۳ ، صفحه ۲۷۷ و جلد ۱۰۵، صفحه ۱۱۵

۲- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۶

۳- تذکره نصر آبادی صفحه ۱۵۴ و تاریخ مدارس ایران صفحه ۲۶۸

چنانچه به نام بانی آن ، خواجه ملک نیز نامبرده می شده و می شود .

۳۹ – مدرسهٔ صدر أعظم

شاردن ، در دنباله ذکر بازار لوّافان و بازار خرّاطان ، می نویسد :

و بعد بازار حلّاجان ، که به مسجد صدر ختم می شود (مراد ، همان مسجد شیخ لطف الله است) ... وصل به مسجد ، سر در قصر محمّد مهدی ، نخست وزیر و برادرش شیخ الإسلام است ، که هر دو دارای یک سردر می باشد . بالاتر از آن، مدرسه بزرگی است که همنام مسجد ، و در یک زمان ، و به وسیله یک بانی ، ساخته شده است . بالای سردر و داخل این مدرسه ، کتیبه هائی است که أندرزهای بسیار عالی دارد، و محض نمونه چند تای آن را ذیلاً مینگاریم :

« سنگ بدخشان به تربیت آفتاب لعل شود» - « آنچه توانی بیاموز ، چه علم ناقص ، بهتر از جهل کامل است » - « از زمین دل خویش بیخ درخت بدی را بیرون آر ، و این کار را در جوانی بکن و به پیری حوالت مده » - « اگر می پنداری که بدی آن چنان بزرگ است که نمی توان آن را از بین برأفکند ، به تو می گویم هنگامی که بزرگتر می شود ، چگونه آن را ریشه کن میکنی » (۱) .

ظاهراً این مدرسه ، همان مدرسهٔ خواجه ملک است ، و مشخّص نیست که ، آیا عبارات پند آموز فوق ، به صورت عربی یا فارسی ، و در قالب شعر یا حدیث بوده است .

مدرسهٔ صدر عامّه

مقصود ، مدرسهٔ وزیر می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

۱- سفرنامه شاردن ، صفحه ۴۲ و نیز ، به تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۸۹ مراجعه شود

۴۰ – مدرسهٔ صفویّه «صفوی»

مـدرسه ای بوده در پشت باغ شـرکت هنـد و هلنـد ، در محلّه بی نقابان ، و این مـدرسه در زمان شاه عبّاس اوّل (کبیر) دائر و طلبه نشین بوده است (۱).

شـاه صـفی ، قبـل از آن که به سـلطنت برسـد ، ساکن این مـدرسه بوده ، و جریان خواب عجیب ملّا محمّـد تقی مجلسـی ، در همانجا به او خبر داده شده است (۲).

ملّا محمّد شولستانی متوفّای ۱۰۸۵، که از شخصیّت های معروف و مشهور

۱- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۴، سفرنامه شاردن ، صفحه ۷۰

۲- مرحوم ملاّـ محمّـد تقی مجلسـی قـدس سـره می نویسـد : که اتفاق افتاد از برای من تشـرف به زیارت عتبات عالیات ، پس زمـانی که وارد نجـف اشـرف شـدم زمسـتان داخـل شـد ، پس من عزم کردم که طول زمسـتان را در نجف بمـانم ، پس مـالی (حیوانی) را که کرایه کرده بودم رد کردم . پس شبی در خواب دیدم حضـرت امیر المؤمنین علیه السـلام را که لطف بسیار با من فرمود، و فرمـایش کرد که بعـد از این در اینجـا توقف مکن ، و برو به شـهر خودت اصـفهان ، همانـا وجود تو نفعش بیشتر است و نیکـوتر ، و چون من بسـیار اشتیـاق داشـتم در تشـرف به آسـتان مقـدس ، مبـالغه کردم در اسـتدعاء از آن حضـرت که رخصت توقف دهـد ، قبول نفرمود ، و فرمود که . شـاه عبـاس وفـات میکنـد در این سال ، و مینشـیند شاه صـفی به جای او ، و حادث می شود در بلاد شـما فتنه های سـخت ، و حق تعالی خواسـته ، که تو در این فتنه در اصـفهان باشی ، و بذل کنی طاقت خود را در هـدایت خلق ، أنت تریـد أن تجیء الی باب الله وحـده ، و الله تعالی یرید أن یجیء الیه بیمن هدایتک سـبعون ألفا ، فارجع الیهم فانه لابدّ لک من الرّجوع، پس رجوع کردم به اصفهان ، و حکایت کردم خواب خود را برای بعض خواص خود ، و او نقل کرد برای نواب رضوان مکان ، یعنی شاه صـفی ، و اتفاقاً این ایّام در مدرسـهٔ صـفویّه تشـریف داشت ، پس نگذشـت مگر أیـام قلیلی که خبر رسـید که ، نواب خاقان ، شاه عباس رضوان مکان ، در سـفر مازنـدران به رحمت ایزدی پیوست ، پس شاه صفی به جای او بر أریکهٔ سلطنت نشست (فوائد الرّضویّه، جلد ۲، صفحه ۴۴۰)

به شمار می رفته ، و مدرّس مدرسهٔ صفویّه ، بوده است (۱).

ظاهراً مدرسه صفویّه ، از مدارس تأسیس شده دوران حکومت صفویّه است ،

ولی در کتابخانه ملّی ملک ، نسخه ای از کتاب « ألموجز » تألیف علی بن حزم قرشی (۲) موجود است ، به خط نسخ مسعود بن محمد بن محمد ، که در تاریخ سه شنبه سلخ جمادی الاولی ۷۷۲ در مدرسه صفویّه دار آلملک اصفهان ، استنساخ شده (۳) که نشان میدهد ، مدرسه صفویّه در قرن هشتم (قبل از دوره سلطنت صفویّه) دائر ، و محلّ سکونت و فعّالیّت علمی بوده است .

اظهار نظر قطعی در این باره ، نیازمند بررسی دقیق تر و به دست آمدن اسناد بیشتری می باشد .

نسخه ای از تهذیب الأحکام شیخ طوسی (کتاب طهاره و صلوه) به خطّ نسخ محمّد تقی بن محمّد صالح بن حاجی گنجی اردبیلی ، به تاریخ غرّه محرّم ۱۰۵۸ موجود است ، که در مدرسهٔ صفویّهٔ اصفهان نوشته شده ، و در آخر کتاب طهاره وصلوه ، ملا محمد تقی مجلسی ، در تاریخهای ۱۰۶۰ و ۱۰۶۲ دو إنهاء ، برای

۱- وقائع السّنین و الأعوام ، صفحه ۵۳۳

۲- علیّ بن حزم قریشی شافعی ، مُکَنّی به « ابن النّفیس » و « إبن أبی الحزم » ، و ملقّب به « علاالدّین » و مشهور به « نفیسی » و « إبن نفیس » ، طبیب حکیم فقیه اصولی منطقی مصری ، متوفّای ۶۸۷ میباشد ، که بوعلی سینای دوّم خوانده شده ، و تألیفات زیادی داشته ، که در میان آنها ، کتاب « الشّامل» ۸۰ جلدش تألیف گشته ، و بنای مؤلف آن این بوده ، که تا سیصد جلد برساند ، و کتاب « آلموجز » آن ، که موجزی از کتاب قانون بوعلی سینا است ، از اهمیّت بسیاری برخوردار بوده است ، و کتاب معروف « شرح نفیسی » ، در طب ، شرح همین کتاب (الموجز) میباشد . (ریحانه الأدب ، جلد ۸، صفحه ۲۵۳، و ألریعه ، جلد ۱۷ ، صفحه ۲۴، و لغتنامه دهخدا ، در ذیل لغت إبن نفیس)

۳- فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک ، جلد ۱، صفحه ۷۵۸

کاتب نوشته است(۱) .

۴۱ – مدرسهٔ عبّاس آباد

یکی از هفت مدرسهٔ محلّه عبّاس آباد و کوی مستهلك (نزدیک شاهزاده ابراهیم) مدرسه ای بوده ، در محلّ فعلی تقاطع خیابان عبّاس آباد و خیابان أبوذر ، که در حال حاضر أثری از آن وجود ندارد .

این مدرسه از آثار دوره صفویّه می باشد ، و در جوار مسجد معروف عبّاس آباد بوده ، و جزء مساجدی است که مرحوم علامهٔ ملّا محمّد باقر مجلسی قدس سره ، اعتکاف در آنها را جایز می شمرده است (۲) .

نصرآبادی ، در تذکرهٔ خود در شرح حال شیخ عماد ، برادر زاده ملّا گرامی ، می نویسد : در مسجد جامع عباس آباد اصفهان حجره دارد، و به داده خدا، قانع شده ممنون کسی نمی باشد (۳).

از این عبارت معلوم می شود که ، مسجد جامع عباس آباد و مدرسه وحجرات آن ، حالت ترکیب مسجد و مدرسه داشته ، همانند شمار دیگری از مساجد جامع اصفهان ، که ترکیبی از مسجد و مدرسه است .

۴۲ – مدرسهٔ عیدیّه (سعیدیّه)

در فهرست کتابخانهٔ ملّی ملك ، از نسخه ای از کتاب « معین ألفکر » تألیف إبن أبی جمهور احسائی یاد شده ، که به خطّ نستعلیق هدایه الله بن عبد الله جزائری می باشد ، و در ربیع الأول ۱۰۱۷ در شهر اصفهان ، در مدرسهٔ عیدیهٔ یا

۱- فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی ، جلد ۱۱ صفحه ۲۷۴

۲- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۴

۳- تذکر حزین ، صفحه ۴۰۴

سعیدیّه ، استنساخ آن پایان یافته است (۱).

از این مدرسه و خصوصیّات آن چیزی به دست نیامد ، جز این که طبق مطلب بالا ، در نیمه أوّل قرن یازدهم معمور و مسکون بوده است .

۴۳ – مدرسهٔ فاضل هندی

در کتاب أنساب خاندانهای مردم نائین ، به مناسبت ذکری از محلّهٔ کرّان اصفهان ، آمده است :

مسجد و مدرسهٔ فاضل هندی ، و موقوفات زری بافها ، و مسجد نیمه تمامی که مرحوم حجّه الإسلام حاج آقا منیر ، بنا نهاد ، و منزل نگارنده ، در این محلّه واقع است ، ولی از مدرسهٔ مزبور ، که در نقشه سال ۱۲۹۹ شمسی اصفهان ، ترسیم سیّد رضاخان هویدا است ، اکنون أثری باقی نیست (۲) .

از عبارت فوق معلوم می شود که این مدرسهٔ فاضل هندی ، از زمان آن بزرگمرد تا زمان شروع حکومت پهلوی أوّل ، باقی بوده ، و همانند بسیاری از مساجد و مدارس و أبنیهٔ دینی ، در دوره حکومت پهلوی ، از بین رفته است .

۴۴ – مدرسهٔ فاطمیّه

از مدارسی است که در قرن یازدهم دائر بوده، و به نوشته آثار ملّی اصفهان ، در ۱۰۶۷، طلبه نشین بوده است (۳) ولی هم اکنون اثری از آن نیست ، و در

۱- فهرست کتابخانه ملی ملک ، جلد ۱، صفحه ۷۰۰

۲- أنساب خاندانهای مردم نائین ، صفحه ۱۵۳، تألیف سیّد عبدالحجّه بلاغی و نیز در صفحه ۱۲۳ همان کتاب آمده است : و نیز مدرسه فاضل هندی که در محلّهٔ کران و مجاور مسجد فاضل بود

۳- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۴

حوادث دورانهای پس از صفویّه ، از بین رفته است .

در کتابخانهٔ دانشکده حقوق طهران ، نسخه ای از جلد دوّم « من لایحضره الفقیه » به شماره ۴۲۱ موجود است ، که شمس الدّین بن اسماعیل طالش ، آن را در رمضان ۱۰۶۷ ، در این مدرسه در شهر اصفهان کتابت نموده ، و همین نویسنده نسخه ای از « مشیخه من لا یحضر » را در سال ۱۰۹۳ نوشته است (۱) .

۴۵ – مدرسهٔ قاسمیّه هاشمیّه

مدرسه ای بوده در محلّهٔ باغ مراد اصفهان (که هم اکنون خیابان گلزار از آن می گذرد) و روحانیّت خاصّی داشته است ، و در حال حاضر از آن اثری نیست ، ولی در سال ۱۱۱۶ هجری ، کتابی در آن مدرسه نوشته شده ، که نسخه آن نزد سید عبد الحجه بلاغی بوده است ، و ظاهراً این مدرسه در فتنه أفغانها از بین رفته است (۲) .

۴۶ – مدرسهٔ قرچقای بیک یا مدرسهٔ کلباسی

(۳)

مدرسه ای بوده در نزدیکی مسجد حکیم ، که به وسیلهٔ قرچقای بیک ، در زمان شاه صفی تأسیس گشته است ، و حاجی نصرت ، که خواجهٔ او بوده ، سنگابی در سال ۱۰۷۵ در زمان شاه عبّاس دوّم وقف می کند ، که در کتیبه آن سنگاب ،

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۹۳

۲- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۲۶۳، و نیز به کتاب أنساب خاندانهای مردم نائین . صفحه ۱۲۳ - ۱۲۴ مراجعه گردد

۳- قرچقای در کتابهای تاریخی و جغرافیائی و دائره المعارف ها، گاهی با قاف و گاهی با غین دیده میشود

أشعاری نقش بسته ، که اشاره به تأسیس مدرسه ، توسّط قرچقای بیک دارد(۱)

احتمال دارد ، حاجی کلباسی (مرحوم حاج محمّد ابراهیم) متوفّای ۱۲۶۱ ، مدرسه دیگری در همین منطقه تأسیس نموده باشد ، که وسعت آن یک جریب بوده است (۲) و مدّتی پس از فوت آن بزرگمرد ، در سال ۱۳۵۷ قمری تخریب گردیده ، و تبدیل به خانه شده است (۳) .

ولی احتمال دیگری هست ، و آن این که ، مدرسهٔ کلباسی (یا مدرسهٔ کوچهٔ کلباسی) و مدرسهٔ قرچقای بیک یکی بوده ، با این توضیح ، که حاجی کلباسی ، مدرسه قرچقای بیک را تعمیر نموده، و یا در آن تدریس نموده ، و لذا به نام آن بزرگمرد نامیده شده است ، نه آن که مدرسه جداگانه ای را آن پیشوا و مرجع دینی ، تأسیس نموده است (۴) .

فقیه و اصولی و محقّق عظیم الشّأن ، آقا سیّد محمّد حسن مجتهد اصفهانی ، متوفّای ۱۲۶۳ که از شاگردان ملاّ علی نوری و حاجی کلباسی بوده ، و صاحب تألیفات زیاد و از جمله ، یک دوره فقه در ۶ جلد ، و کتاب « مهجه الفؤاد » در

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۲۰ ، ولی در کتاب آثار ملی اصفهان صفحه۴۳ - ۴۲ اشتباهی رخ داده ، و چنین آمده است : به وسیلهٔ حاجی قرچقای بیک در زمان شاه صفی (در سال ۱۰۷۵) بنا گردیده ، و حال آن که با دقّت در أشعار سنگاب ، معلوم می شود، زمان شاه صفی مربوط به تأسیس مدرسه ، و سال ۱۰۷۵ مربوط به تهیّهٔ سنگاب است. علاوه بر این که تاریخ ۱۰۷۵ ، متعلّق به دوره شاه عباس ثانی است ، نه شاه صفی

۲- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۳

۳- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۴۱۶

۴- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۴

شرح إرشاد علاّمه ، در چهارده جلد (۱) می باشد ، از ساکنین مدرسهٔ حاجی کلباسی به شمار آمده است (۲) .

و نیز مرجع بزرگ جهان شیعه ، مرحوم آیه الله العظمی حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی قدس سره متوفّای ۱۳۸۱ قمری ، در دوره إقامت خود در اصفهان ، مدّتی در این مدرسه ، تحصیل علم نموده اند (۳) .

نسخه ای از التّلخیص إبن رشد أندلسی (در علم منطق) ، در کتابخانه ملّی ملک وجود دارد، که در آغاز نسخه ، چند سطر (ألجوهر النّضید) علاّمهٔ حلّی است ، به خطّ نویسندهٔ نسخه یاد شده ، که در مدرسهٔ قرچقای بیک ، در سال ۱۰۷۱ نوشته شده است(۴) .

و شخصی به نام صفیّ الدّین بن فخر الدّین بن نور الدّین بن علیّ عاملی ، در سال ۱۱۰۴، در مدرسهٔ قرچقای بیک ساکن بوده ، و دو رساله به نامهای : « ألصّحیفه » و « ألوجیزه » از آثار شیخ بهائی را ، کتابت نموده است (۵) .

۴۷ – مدرسهٔ قطبیّه

میرزا طاهر نصرآبادی ، صاحب تذکره الشّعراء ، درباره میرزا باقر تبریزی ، تو قاضی زین العابدین تبریزی ، می نویسد :

میرزا باقر ، نواده اش جوان قابل صالح فاضلی است ، در تحصیل علوم سعی

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۵۷

۲- دارالعلم شرق (مخطوط)، صفحه ۸۲

۳- علماء معاصرین خیابانی ، صفحه ۲۴۹

۴- فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک ، جلد ۱ ، صفحه ۱۶۷ – ۱۶۸

۵- فهرست کتابخانه آیت الله مرعشی ، جلد ۱۹ ، صفحه ۱۱۰ – ۱۱۱

بسیار نموده ، حقّاً که باقر علوم و جامع کمالات است . استفادهٔ علوم از خدمت بندگان علامی ، آقا حسین (۱) نموده ، و باب توفیق به هدایت ایشان ، بر وی گشوده ، تدریس مدرسهٔ تطبیّه و تقسیم گندم و گوسفند تبارزه (۲) به طریقی که با جدّ مرحومش بود ، ألحال با او است (۳) .

میرزا حسین بن أمیرخسرو قهپائی ، در سال ۱۰۵۶ نسخه ای از شرائع را ، که به خطّ عبد القادر بن حیدر قهپائی نوشته شده بوده ، نزد جمال الدّین أردستانی در مدرسهٔ قطبیّه قرائت کرده است (۴) .

نویسنده متتبّع آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، احتمال بسیار قوی داده اند که ، مدرسه قطبیّه ، جزء مدارس هفت گانهٔ محلّهٔ مستهلك و عبّاس آباد باشد (۵).

۴۸ – ۴۹ – ۵۰ مدرسه های قیصریّهٔ کهنه و کوچهٔ عربان

شاردن ، پس از ذکر بازار غاز ، و حمّام خواجه عالَم ، و گودی که محلّ مرغ فروشی بوده است ، می نویسد : نزدیك این گود ، کوچهٔ عربان است ، و به قیصریّهٔ کهنه ختم می شود، که بالای آن ، عمارت نقاره خانه قدیم بوده ، و قبل از شاه عباس کبیر ، به هنگام شام و سحر نقاره می زده اند ، تا آنکه میدان شاه را ساخته و نقاره خانه بدانجا انتقال یافت . این محلّه دارای مدارس (۶)

۱- منظور ، استاد کل فی الکل ، محقق نامدار ، آقا حسین خوانساری است

۲- یعنی تبریزی ها

۳- تذکرهٔ نصرآبادی ، صفحه ۱۷۵

۴- فهرست نسخه های خطّی مسجد أعظم قم ، صفحه ۲۳۴

۵- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۱۹۹

۶- کلمهٔ مدارس جمع است و حدّأقل دلالت بر سه مدرسه می نماید ، گرچه احتمال شمار بیشتری هم داده میشود

و کاروانسراها است ، که معروفترین آنها ، کاروانسرای أردستانی ها، و کوچهٔ ای نیز به نام کوچه یهودی ها در آنجا است ، و کنیسهٔ مهّم آنها در آن است ... ، کمی پائین تر ، قبرستانی است که مردم اصفهان ، به سبب قبر کمال اسماعیل ، آن را مقدّس می دانند (۱).

عبارات بالا ، که در مورد تمام یا قسمتی از محلّهٔ جهانباره (جوباره ، جویباره) است ، نشان می دهد که مدرسه هائی در این قسمت وجود داشته (در دوره صفویه) که نه شاردن نام مشخّص آنها را ذکر میکند ، و نه از طریق دیگر ، از خصوصیات این مدارس آگاهی حاصل شده است .

۵۱ – مدرسهٔ کِشِه

مدرسه ای بوده در کوچهٔ شیخ یوسف ، (مابین خیابان نشاط و خیابان ملك) که تا حدود شصت سال قبل ، (دورهٔ حکومت پهلوی أوّل) حیاط مدرسه و چندین حجره آن باقی بوده، و در آن دوره ، به وسیله همسایگان ، غصب و تصرف گردیده ، و به صورت خانه مسکونی در آمده است (۲) . از سال تأسیس و بانی آن ، مطلبی به دست نیامد .

۵۲ – مدرسهٔ کمرزرّین

شاردن ، در محلّهٔ میدان کهنه ، از حمّام و مدرسه و مسجد کمرزرّین یاد میکند (۳) ، که در حال حاضر به جز مسجد کمرزرین ، از بقیهٔ بناهای یادشده ، چیزی باقی نمانده است .

ص:۲۶۶

۱- سفرنامه شاردن ، صفحه ۸۱

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۰۳، و اظهارات شفاهی نویسنده محترم آن

۳- سفرنامه شاردن ، صفحه ۹۸

در کتاب محیط أدب (مقالهٔ اصفهان دارالعلم شرق) این مدرسه را جزء مدراس قبل از دوره صفویّه برشمرده است (۱).

۵۳- مدرسهٔ کوچک، در محلّهٔ سر نیم آورد

مرحوم سیّد جزائری در شرح زندگی خود می نویسد :

... فَسافَرنا إلی إصفَهانَ وَ کُنّا جَماعَةً کَثیرَةً ...... فَجَلَسنا فی مَدرَسَةٍ لَیسِ فیها إلاّ أربَعُ

حُجُراتٍ فی (سَرِنیم آوَرد) وَجَلَسنا فی حُجرَةٍ واحِدَةٍ وَکُنّا جَماعَةً کَثیرةً فَکُنّا إذانُئنا فی تِلکَ الحُجُرَةِ وَ أرادَ واحِدُ مِنّا الإنتِباهَ فِی اللَّیلِ لِحاجَةٍ ، إنتَبَهنا جَمیعاً .. (۲) .

از این عبارت ، دو مطلب مهم استفاده می شود .

۱- فراوانی طلّاب ، تا جائی که جمعی زیاد آن هم با سابقهٔ علمی ، در یک حجره سکونت یافته اند .

۲- مدرسه ای در سرنیم آور بوده ، که فقط چهار حجره داشته است ، و این مدرسه غیر از مدرسهٔ نیم آور است ، که دو طبقه می باشد و حُجُرات فراوان دارد و غیر از کاروانسرای مجاور مدرسه نیم آورد است که ، مدّتهائی در حکم مدرسهٔ ابتدائی برای مدرسه نیم آورد بوده ، و طلاب مبتدی در آن تحصیل می کرده ، و سپس به مدرسهٔ نیم آورد نقل مکان می نموده اند ، زیرا مرحوم سید جزائری در هنگام اقامت در مدرسه یاد شده ، از علماء بوده ، و پس از مدّتی اقامت در

۱- محیط أدب ، صفحه ۱۰۴

۲- أنوار نعمانیّه ، جلد ۴، صفحه ۳۱۲ یعنی : پس مسافرت کردیم به اصفهان و ماجمع زیادی بودیم ... پس سکونت نمودیم در مدرسه ای که به جز چهار حجره ، نداشت در (محلّهُ) سر نیم آورد و سکونت نمودیم در یک حجره ، و حال آنکه ما جماعت بسیاری بودیم ، پس هرگاه می خوابیدیم در آن حجره ، و یکی از ما می خواست در شب بیدار شود برای حاجتی ، (به گونه ای بود که همه ما بیدار میشدیم

مدرسه ، با علاّمهٔ مجلسی آشنا می شود، و آن بزرگوار او را به خانهٔ خود می برند، چنانچه مرحوم سیّد ، می نویسند : .

... ثُمَّ بَعدَ هذا ، مَنَّ اللهُ عَلَیَّ بِالمَعرِفَهِ مَعَ اُستادِنَا المُجلِسی أدامَ اللهُ أیّامَ سَلامَتِهِ ، فَأَخَذَنی إلی مَنزِلِهِ وَبَقَیتُ عِندَهُم فی ذلِکَ المَنزِلِ أربَعَ سِنینَ تَقریباً وَقَد عَرَّفتُ أصحابی عِندَهُ فَأَیَّدَهُم بِأسبابِ المَعاشِ وَ قَرَأنا عَلَیهِ الحَدیثَ (۱) که از این عبارت استفاده میشود که مرحوم سید جزائری و دوستانش ، با حمایت علامه مجلسی ، مشکلات مالیشان حل شده ، و همگی از شاگردان علامه مجلسی گردیده اند (۲)

مدرسهٔ کوچهٔ عربان

به بخش مدرسه های قیصریُّهٔ کهنه مراجعه شود .

مدرسهٔ کوچهٔ کلباسی «مدرسهٔ کلباسی»

مقصود ، مدرسهٔ قرچقای بیک می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

۵۴ - مدرسه گچ کُنان

شاردن ، در سفرنامهٔ خود در محلهٔ میدان کهنه و بازار غاز ، دو مدرسه دیده ، یکی به نام «گچ کُنان» و دیگری به نام «مقصود عصّار» که نزدیک به هم

۱- انوار نعمانیّه ، جلد ۴، صفحه ۳۱۲ ، یعنی سپس بعد از این ، خدا بر من منّت گذاشت و مرا با استادمان (علاّمهٔ) مجلسی که خدای روزگار سلامتش را مستدام دارد ، آشنا ساخت پس (آن بزرگوار) مرا به منزل خود برد و مدّت چهار سال (تقریباً) در نزد آن بزرگمرد باقی ماندم ، و دوستان و یاران خودم را نیز به آن بزگوار معرفی کردم ، پس آنها را به وسیله أسباب زندگی یاری نمود و همگی در نزد او قرائت حدیث نمودیم

۲- از این مدرسه ، و داستان سیّد نعمت الله جزائری ، در بخش (نمونه هائی از آثار بزرگ علمی و معنوی حوزه علمیّهٔ اصفهان) نیز ، به مناسبت بحث نموده ایم

بوده اند (۱)

در مقالهٔ اصفهان یا دارالعلم شرق ، مدرسهٔ گچ کُنان ، در زمرهٔ مدارس قبل از صفویّه به شمار آمده است(۲).

ولی دلیلی بر کیفیّت و سال تأسیس مدرسه ، به دست نیامده است ، و لذا در کتابهای « تاریخ فرهنگ اصفهان » و « تاریخ مدارس ایران » تنها به دلیل وجود این دو مدرسه در زمان صفویّه ، (و در هنگام سیاحت شاردن ، و دیدار او از اصفهان) ، این دو را ، از مدراس دوره صفویّه شمرده اند .

۵۵ – مدرسهٔ مادر شاه

مدرسهٔ مادر شاه ، بزرگترین مدرسهٔ محلّهٔ عبّاس آباد و محلّهٔ مستهلک بوده و محلّ آن در نزدیکی امامزاده شاهزاده إبراهیم) بوده است (۳) .

بانی این مدرسه ، مادر شاه عبّاس دوّم بوده ، و این مدرسه ، به کار مسجد نیز می رفته و محرابی که در جنب آن ساخته شده بوده، بسیار بزرگ بوده است(۴).

ولی در کتاب گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان صفحه ۶۸۵، در بخش معرّفی مدرسه چهارباغ (مدرسهٔ سلطانی) می نویسد : مدرسهٔ چهارباغ یا مدرسهٔ سلطانی ، که آن را مدرسهٔ (مادر شاه) نیز نامیده اند ...

ص:۲۶۹

۱- سفرنامه شاردن ، صفحه ۸۰، تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحهٔ ۹۱

۲- محیط أدب ، صفحه ۱۰۵

۳- تاریخچهٔ محلّهٔ خواجو ، صفحه ۳۱ و آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۶ ، سفرنامه شاردن ، صفحه ۱۴۱ ، عبارات شاردن به روشنی نشان میدهد که محل مدرسه مادر شاه ، در محلّهٔ مستهلک می باشد

۴- سفرنامهٔ شاردن ، صفحه ۱۴۱ ، تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۹۳ – ۹۴

ملّا یحیی طالقانی ، متخلّص به فکری ، در این مدرسه ساکن بوده است (۱) .

۵۶- مدرسهٔ مبارکه

مدرسه ای بوده در محلّهٔ طوقچی ، که مرحوم جناب در کتاب (ألإصفهان) می نویسد ، مکتب آقامیرزا عبدالحسین در آنجا بوده است .

البته این مدرسه ، غیر از مدرسهٔ مبارکیه (آقا مبارک) در آخر محلّهٔ گلبهار (کوچهٔ کرمانی نزدیک خیابان مشیر) می باشد ، زیرا مرحوم جناب، از مدرسهٔ مبارکهٔ محلّهٔ گلبهار نیز ، جداگانه یاد می کند (۲).

مدرسهٔ مبارکیّه

مقصود ، مدرسهٔ آقا مبارک می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

مدرسهٔ محبّتیّه

مقصود ، مدرسهٔ خواجه محبّت می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

۵۷- مدرسهٔ محرّمیّه

این مدرسه در شهر اصفهان ، در تاریخ جمادی الاولی ۱۱۰۸ هجری ، دائر بوده ، و محمّد بن غنی جبلی ، در آن اقامت داشته است (۳) .

ظاهراً ، این مدرسه همان است که خواجه محرّم (مهتر و سوگلی شاه صفی) در محلّهٔ یزد آباد ساخته ، و در جوار آن مدرسه ، کاروانسرائی بوده به نام خواجه محرّم ، که خود او ساخته بوده ، و درآمد آن به مصرف شاگردان آن

۱- دارالعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۱۱ ، به نقل از : تذکرهٔ نصرآبادی

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۱۲

۳- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۲

مدرسه می رسیده است (۱) .

در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی علیه السلام رساله ای در نمازجمعه، تألیف مولانا محمّد بن قاسم ، از علماء نیمهٔ دوّم قرن یازدهم، مورد معرّفی قرار گرفته که نسخه ای از آن، به خطّ محمّد بن عبد الغنی جبلی ، در مدرسهٔ محرّمیّهٔ اصفهان در تاریخ ۲۶ جمادی الاولی ۱۱۰۸، تحریر یافته است (۲) .

۵۸ – مدرسهٔ محمّد صالح بیک

در محلّهٔ شیخ یوسف بنّا ، در سمت چپ محلّهٔ خواجو ، در سمت مشرق، مدرسه ای بوده ، به نام محمّد صالح بیک ، که حمّامی متّصل و متعلّق به آن بوده است (۳) و در حال حاضر اثری از این مدرسه وجود ندارد .

۵۹ – مدرسهٔ مرتضویّه

مدرسه ای بوده در اصفهان ، که در سال (۱۱۱۱) دائر بوده است (۴)، ولی از تاریخ تأسیس و نام بانی و خصوصیات بنای آن، و نیز تاریخ از بین رفتن آن ، چیزی در دست نیست .

۶۰– مدرسهٔ مریم بیگم

یکی از مدارس مورد توجّه ، که وقفنامه و محتوای آن ، مورد نظر و دقّت قرار گرفته ، و توجّه مورّخین و دانشمندان صاحب نظر ، در مسائل میراث فرهنگی را

۱– سفرنامه شاردن ، صفحه ۷۴ ، تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۹۰

۲– فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی ، جلد ۵، صفحه ۴۳۵

۳– تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۹۴ و تاریخچه محلّهٔ خواجو ، صفحه ۳۰ سفرنامه شاردن ، صفحه ۱۴۴

۴– تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۲۸۲ ، و آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۲

به خود معطوف داشته ، مدرسهٔ مریم بیگم می باشد .

این مـدرسه ، در مجـاورت چهارسوق نقّاشـی ، و أوّل محلّهٔ خواجو بوده ، و در حال حاضـر در اختیار اداره آموزش و پرورش است ، و به صورت مدارس جدیده محلّ تحصیل دختران می باشد .

بانی مدرسه ، مریم بیگم دختر شاه صفی بوده ، و این مدرسه را در سال ۱۱۱۵ هجری ساخته ، و وقف کرده است (۱).

مدرسهٔ مریم بیگم دالان بلندی داشـته ، و پس از آن ، صحن مدرسه بوده و در أطراف آن حجرات محلّ سکونت طلّاب ، قرار داشته است .

در طرف راست و چپ ایوان شـرقی مـدرسه ، دو لوح سـنگی مرمر نصب شـده بوده ، که مضـمون آنها متمّم وقفنامه و شـرائط سکـونت در مـدرسه بـوده ، و ایـن دو لـوح ، در مـدرسه مریم بیگم فعلی ، نگاهـداری می شـود و هر دو لـوح به تاریـخ ۱۱۱۶ هجری و به قلم علی نقی امامی (خطّاط مشهور آن زمان) می باشد (۲).

بخشی از وقفنامه مدرسه چنین است :

... و از جملهٔ شـروط این است که بایـد سـکنهٔ مدرسهٔ مـذکوره ، مشـغول تحصـیل علـوم دینی ، که فقه و حـدیث و تفسـیر و مقـدّمات آنها است ، و صالـح و متّقی و پرهیزکار و از أهل قناعت باشـند، و از زمره أرباب بطالت و کسالت و شـرارت نبوده ، حجره خود را معطّل و مُقَفَّل نگذارند ، بلکه شب و روز در حجره خود به مباحثه و مطالعه و عبادت مشغول باشند ، و اگر یک سال برأحدی بگذرد که

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۶۲ ، البته أصل تأسیس مدرسه ار سالهای قبل بوده ، و این تاریخ ، مربوط به زمان نصب کتیبه و مدرسه میباشد . (دارالعلم شرق « مخطوط » ، صفحه ۲۲۰)

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۶۲ - ۶۶۷

ترقّی در حال او به حسب علم و عمل نشده باشد، یا مظنون مدرّس شود ، که قابل ترقّی نیست ، از مدرسه إخراج نماید ، و جماعتی که در عَرض یک سال ، به حسب علم و عمل ترقّی کنند ، یا مظنون شود قابلیّت و ترقّی ایشان ، باید که زیاده از پنج سال ، در آن مدرسه ساکن نشوند ... (۱).

وقفنامۀ یاد شده ، مشتمل بر شرائط سنگین ، و مقرّرات مشکل می باشد ، و چه بسا همین سخت گیری ها ، در متروکه و مخروبه شدن مدرسه ، وعدم تجدید بنای آن به صورت مدراس حوزه علمیّه ، مؤثر بوده است .

سازندۀ مدرسه ، با نظر بلند و دقّت خاصّی که به کار می گرفته ، موقوفات بسیاری برای مدرسه و مدرّس و طلّاب آن قرار داده بوده ، که برخی از آن موقوفات ، در تبریز و بسطام و قزوین (علاوه بر شهر اصفهان) بوده است(۲) .

متن وقفنامۀ مدرسۀ مریم بیگم ، از صفحه ۳۰۲ تا ۳۱۶ تاریخچۀ اوقاف اصفهان ، نوشته مرحوم عبد الحسین سپنتا نقل شده که چندین قسمت است و هر قسمتی ، مربوط به بخشی از موقوفه میباشد ، که در تاریخی معین ، وقف شده است بدین ترتیب : « سوّم شعبان المعظّم ۱۱۲۸» - « چهاردهم رمضان المبارک ۱۱۲۹» - « نوزدهم شوّال المکرّم ۱۱۲۹» - « بیست و هفتم شوّال المکرّم ۱۱۲۹» - « شانزدهم شوّال المکرّم ۱۱۳۰» - « یازدهم ربیع المولود ۱۱۳۱ » « بیست و ششم رجب المرجب ۱۱۳۱»، و چندین تاریخ دیگر ، که هرکدام مربوط به رقباتی است که خریداری و وقف می شده است .

۱- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۳۱، و گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، و تاریخ فرهنگ اصفهان و تاریخ مدارس ایران و ..
۲- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۳۰۵

مهر و امضاء عالم و مرجع بزرگوار زمان ، میر محمّد صالح خاتون آبادی ، و عالم دیگری ، به نام محمّد باقر بن سیّد حسین ، به علاوهٔ شخص مریم بیگم ، در این وقفنامه ، جلب توجّه می نماید .

مدرّس رسمی مدرسهٔ مریم بیگم ، شخصی به نام آقا شیخ علی بوده ، که در هنگام انتخاب شخصی برای منصب شیخ الاسلامی اصفهان، یکی از چهارنامزد برای این منصب بوده است (۱).

مریم بیگم ، زنی با فضیلت و علم دوست و مورد توجّه بوده ، و لذا شیخ رضی الدّین ، محمّد بن بهاء الدّین محمّد بن مولی حسن علی بن مولی عبد الله تستری ، کتاب (شرح أدعیه السّر) را به نام او تأليف نموده است (۲) .

معصوم بن میر إسحق حسنی ساوجبلاغی ، در شوّال ۱۱۲۵ نسخه ای از کتاب « ریاض الفتیان » را در مدرسهٔ نوّاب عالیه ، مریم بیگم ، در اصفهان نوشته و نسخه یاد شده ، در کتابخانه جامع گوهرشاد می باشد (۳) .

مدرسهٔ مسجد شاه

مقصود ، مدرسه شاه (مدرسهٔ شاه عبّاس) می باشد ، به عنوان یاد شده ، و نیز در شرح حال مساجدی که محلّ فعّالیّت علمی بوده ، بخش مربوط به (جامع

۱- در ابتداء ، پیشنهاد این منصب ، به مولی میر محمّد باقر ، و سپس به آقا جمال خوانساری می شود ، و پس از نپذیرفتن این دو شخصیت برجسته ، چهار نفر نامزد می شوند ۱- شیخ علی مدرس ۲ - میرزا عبدالله أفندی ۳- میرزا علیخان ۴- میر محمد صالح خاتون آبادی که در نهایت ، نفر أخیر به منصب شیخ الاسلامی منصوب گردید . (وقائع آلسنین ، صفحه ۵۵۴ - ۵۵۵ ، وقایع سال ۱۱۱۵)

۲- الذّریعه ، جلد ۱۳ ، صفحه ۶۷

۳- دارالعلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۲۰ ، برگه ضمیمه

عباسی) مراجعه شود .

۶۱- مدرسهٔ مشعلدار باشی

مدرسه ای بوده ، در حدود کوچهٔ کرمانی و بازارچهٔ کلانتر ، که از مشخّصات آن چیزی در دست نیست (۱).

۶۲- مدرسهٔ مقصود عصّار

در محلّهٔ بازار غاز ، (أوائل خیابان ولی عصر علیه السلام فعلی ، و نزدیک فلکهٔ سبزه میدان) ، دو کاروانسرا و دو مدرسه ، یکی به نام مقصود عصّار ، و دیگری به نام گچ کُنان (نزدیک به هم) واقع بوده است(۲) .

۶۳- مدرسهٔ مقصودیّهٔ ناظریّه

در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، نسخه ای از کتاب خلاصه الأذکار، تألیف مرحوم فیض کاشانی ، به شماره ۳۸۱۰ موجود است ، که آن را ، بایزید بن نظام الدّین عبد الرّزاق بسطامی ، در پنج شنبه ۲ ربیع الثّانی سال ۱۰۹۹ ، در مدرسه مقصودیّه ناظریّه ، کتابت نموده است .

بنا به نظر آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی (نویسنده معاصر) ظاهراً مراد از مقصودیّه ناظریّه ، مدرسه ای است که بانی آن ، مقصود بیک ، ناظر شاه عبّاس و بانی چهارسوق مقصود بوده ، و احتمالاً محل مدرسه ، در همان محدودهٔ چهارسوق مقصود و مسجد شاه ، (جامع عبّاسی) بوده است (۳) .

۱- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۲۲

۲- سفرنامه شاردن ، صفحه ۸۰، تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۹۱

۳- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۲۵

۶۴- مدرسهٔ میرزاخان

شاردن در حـدود محلّـهٔ دارالبطّیخ ، از خانه و مدرسه ای به نام میرزا خان یاد می کند (۱) . وی از حاکم های زمان شاه عباس کبیر بوده است .

۶۵- مدرسهٔ و مسجد میرزا رضی

شاردن ، پس از ذکر کاخ میرزا رضی ، می نویسد :

وصل به کاخ میرزا رضی ، مسجدی است بدین نام ، که او خود بنا نهاده ، و دو طبقه و اطاقهای زیادی دارد ، که در آن طلّاب علوم دینی و ادبـاء ، مسـکن می گزیننـد ، حوضـی مقابل شبسـتان است . این مسـجد دری بزرگ دارد و ماننـد سایر مساجـد ، زنجیری از آن در آویخته است (۲) .

عبارات بالا نشان میدهد که این مسـجد ، دارای شبسـتان بوده ، وحجرات زیادی در دو طبقه داشـته ، که مسـکن طلّاب و ادباء بوده ، و مجموعهٔ (مسجد و مدرسه) را شکل می بخشیده است .

در کتابخانهٔ مرکزی دانشـگاه تهران ، نسـخه ای از کتاب تهذیب الأحکام شیخ طوسی ، به شماره ۱۷۱۹ وجود دارد، که محمّد کـاظم بن ملاّ محمّـد تقی لقمانی مازنـدرانی ، در سال ۱۹۹۳ در مدرسه میرزا رضـی ، در اصـفهان از نوشـتن آن فارغ گردیده است (۳). و هم چنین نسـخه ای از کتاب « برهان شـفاء - نفس شـفاء - نبات شفاء » به وسیلهٔ محمّد رضا قمی ، در سال ۱۰۸۰ در مدرسهٔ میرزا رضی نوشته شده ، که این نسخه ، در کتابخانهٔ شخصی آقای سیّد مصلح الدّین

۱- سفرنامه شاردن ، صفحهٔ ۸۰، و تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۱

۲- سفرنامه شاردن ، صفحه ۱۳۳

۳- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحهٔ ۲۳۷

مهدوی ، موجود می باشد(۱) . محلّ مدرسهٔ میرزا رضی ، در حوالی قصر منشی (منشی الممالک) نزدیک خیابان نشاط فعلی بوده ، و میرزا رضی ، پسر حوّا بیگم ، دختر شاه عبّاس کبیر می باشد (۲).

شخصیّتی عجیب و شگفتی آفرین

شاردن ، در مورد میرزا رضی و عجائبی که از او دیده ، مطالبی می نویسد که ، قسمت هائی از آن را عیناً نقل می نمائیم :

... حوّا بیگم ، دختر شاه عبّاس کبیر است ، که با صدر خاصّه (۳) ازدواج کرد، و میرزا رضی ، تنها پسر صدر خاصه و حوا بیگم بوده ، صدر ، در جوانی مرد و حوا بیگم به عقد ازدواج یک روحانی دیگر در آمد ، که او را برای تجلیل واحترام ، به مقام صدارت خاصّه رساندند ، حوّا بیگم باز فرزندانی آورد ، که دو نفرشان پسر بودند ... ، این سه پسر همه کور هستند (در اینجا علّت این که آنها را عمداً کور کرده اند ، ذکر می کند) . میرزا رضی با وجود کوری ، زیباروی و

۱- دار العلم شرق ، صفحه ۲۳۷ ، برگه ضمیمه

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحهٔ ۲۳۷

۳- صدر خاصّه متصدّی موقوفه های خاندان سلطنتی در حکومت صفویّه بوده، چنانچه صدر عامّه متصدّی امور موقوفات در تمامی کشور بوده است .(تاریخچهٔ اوقاف اصفهان ، صفحه ۳۱۹) البته باید توجّه داشت که مناصب دینی در حکومت صفویه ، از قبیل صدارت عامه و خاصه ، شیخ الاسلامی ، امامت جمعه ، قضاوت و ... گاهی در مورد یک نفر جمع میشده ، و گاهی کسانی ، هر منصبی را به دست می آورده اند و اختیارات صاحبان آن مناصب نیز ، همیشه یکسان نبوده است . برای آشنائی بیشتر با این مطلب ، به تاریخچه اوقاف اصفهان از صفحهٔ ۳۱۹ به بعد و زندگینامه علاّمهٔ مجلسی ، جلد ۱، از صفحهٔ ۲۷۲ به بعد و نیز سفرنامه های شاردن و تاورنیه و سانسون مراجعه شود)

خـوش منظراست ، و نه تنهـا فاقـد بینـائی است ، بلکه چشم هم نـدارد ... ، مهـارت و لیـاقت شاهزادگـان کـور ایران ، در امـور صنعتی و هنرهـای دستی ، بـاور نکردنی است ، خـانواده مـذکور ، نمونه هـای عجیبی در این بـاره دارنـد . میرزا رضـی ، عـالم ریاضـیات به ویژه در جبر و مقـابله است ، که تصـاویر و محاسـبات ریاضـی را، بـا چوبهـای کوچکی انجـام میدهـد ، و علاقهٔ شدیـدی به سـاعت های جیبی و ساعت های دیواری دارد، و به همین نسـبت که آنها را دوست می دارد ، از ساختمان آنها نیز سر رشـته و اطلّاع کافی دارد . قریب دویست عدد ساعتهای خود را به من نشان داد . ساعت را باز و بسته می کند ، و کوچک ترین قطعـات وأسـباب آن را که مخلوط باهم باشـد ، از یکـدیگر جـدا ، و ساعت را مجـدّداً سوار می نمایـد ، این کار با چنان سرعـتی انجـام می گیرد ، که اگر انسـان نـوار جلـوی چشم او را مشاهـده نکنـد ، تصـور کوری او مشـکل می باشـد ، این نوار دسـتمال آبریشـمی کـوچکی است ، که برای پنهـان داشـتن منظر، مَوَحِشِ کوری ، روی چشم می بنـدد ... هنگـامی ، من یک سـاعت معمولی را که جعبه آن طلاکاری و مینا بود ، با ساعت های دیگری که جعبه های آنها نقاشـی جنگی داشت ، و بسـیار ظریف بودند ، درهم کرده و به او دادم ، که اشخاص بینا ، که چندان اطلاعی از ساعت نداشتند ، به زحمت آنها را از هم تمیز می دادند ، به محض این که به دست او رسـید ، فورا شـناخته ، آنها را کنار گذارد، و به من گفت : چرا این ساعت معمولی را با ساعتهای دیگر که بسیار زیبا هستند مخلوط کرده ای ؟

او یک چرخ یا یک عقربک بدی را ، میان بیست عدد آنها که با هم کار می کردند ، می شـناخت و بیرون می آورد، و خورد می کرد ... من مطلب دیگری درباره مقایسه این دو برادر (میرزا رضـی و برادر او) و معرفت و مهارت ایشان در علوم ریاضی ، که در آن کتابها تألیف می کنند ، و آن را تدریس می نمایند ،

نمی گویم ، فقط راجع به برادر أرشد (میرزا رضی) مطالبی می نگارم ، و نسبت به برادر کهتر به همین اکتفا میکنم ، که تقریبا برابر و مانند برادر بزرگتر است ....

این کور عجیب ، محاسبه حرکات سماوی را با دقّت أنجام می دهد و معادلات سه مجهولی را مانند بهترین منجّمین اروپا ، حل می کند .

من مکرّر عملیّات ریاضی و تدریس این شخص را ، دیده ام که با نیروی سر انگشتان خویش ، می خواند و می نویسد (البته با توجّه به این که خطوط و نقوش مخصوص نابینایان ، در آن زمان وجود نداشته، أهمیّت مطلب معلوم می شود) ... برادر کِ□تر ، یک هنر عجیب و باور نکردنی دارد، که هیچ شخص کوری ندارد، و آن این است که به کمک قطعات چوب ، شکل انسان و حیوانات و گل وأشکال دیگر را ، مانند بهترین نمونه و سرمشق ، میسازد . من از دیدار این شخص و مشاهده أعمال ماهرانه ، و تند دستیِ او ، بسیار در شگفت ماندم (۱) .

میرزا رضی ، که ریاضی دان بزرگی بوده ، در زمره علماء روحانی به شمار می رفته ، چنانچه خود او برای اثبات اولویتش ، برای تولیت موقوفه ای خانوادگی ، که طبق دستور واقف و وقفنامه ، باید تولیت آن بر عهده أعلم و أعقل أفراد خانواده باشد ، این عبارت را گفت : چگونه با وجودی که من کورم ، لیاقت و شایستگی تولیت را ندارم ، من از هرکس طبق نظر واقف ، بیشتر صلاحیّت این کار را دارم ، زیرا ، هم عالمی روحانیم ، و هم از نسل شاهم (۲) .

۶۶ – مدرسهٔ میرزا عبد الله أفندی

محقّق بزرگ ، میرزا عبدالله أفندی جیرانی اصفهانی ، که عالمی بسیار متتبع

ص:۲۷۹

۱- سفرنامه شاردن ، از صفحه ۱۲۷ تا ۱۳۲

۲- سفرنامه شاردن ، صفحه ۱۳۳

و دانـای به فنون متـداوله بوده است ، در جوار منزل خود ، مـدرسه ای سـاخته بوده ، که در آن ، به إفـاده و تـدریس ، اشـتغال داشته است (۱).

میرزا عبـد الله أفنـدی ، صـاحب کتـاب نفیس و ارزشـمند «ریـاض العلمـاء » ، میباشـد و ظاهراً ساکن محلّهٔ جیران بوده ، و طبق تحقیق آقای عبّاس بهشتیان ، محلّهٔ جیران ، جنب کارخانـهٔ پروین ، (واقع در خیابان پروین فعلی) در قسـمت شـرقی کوهسار، قرار داشـته است (۲) و بر این مبنـا، محـلّ مدرسـهٔ یـاد شـده در محلّـهٔ جیران (خیابان پروین فعلی) بوده ، و در دوران آبادی و گسترش اصفهان ، معمور بوده، و در فتنه أفغان ، متروکه و مخروبه گردیده است .

۶۷ – مدرسهٔ میرزا قاضی

شاردن در ضـمن شـرح محلّه نیم آورد می نویسد : میان این محلّه ، گود نسـبتاً بزرگی است به نام گود نیم آورد ، که بالاتر از آن ، کاروانسرای فیل و کوچه موتابان ، و سپس قصر و مدرسه میرزاقاضی شیخ الإسلام است (۳).

مدرسهٔ ناظریّه

مقصود ، مدرسه مقصودیّهٔ ناظریه می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود

۶۸– مدرسهٔ نجفقلی بیک

مـدرسه ای بوده که نجفقلی بیـک ناظر ، در اصـفهان ساخته و در تاریـخ ۱۱۰۴ هجری ، معمـور بوده و در آن تاریـخ ، جلاـل الدّین محمّد بن عماد الدّین محمود

ص:۲۸۰

۱– تاریخ حزین ، صفحه ۶۳ ، و کتاب و کتابخانه های ایران ، جلد ۲، صفحه ۱۵۴

۲– دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۳۱

۳– سفرنامهٔ شاردن ، صفحه ۹۰ ، تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۹۲

لاهیجی ، نسخه ای از « تهذیب » را از کتاب زکوه تا آخر باب اجارات ، تحریر نموده است (۱). در حال حاضر از این مدرسه ، اثری وجود ندارد .

۶۹- مدرسهٔ نجفیّه ، معروف به مدرسهٔ توشمال باشی

(۲)

مدرسه ای بوده ، که در اواخر قرن یازدهم دائر بوده، و در سال ۱۰۸۴ هجری ، محمّد طاهر بن حاج محمود اشتهاردی ، نسخه ای از «شفاء» بوعلی را ، در آن نوشته است . نسخه یاد شده در کتابخانه فرهنگ اصفهان (وابسته به مدرسه سلطانی ، چهارباغ) موجود میباشد (۳) .

از مدرسهٔ یاد شده و اطلّاع دیگری در زمینهٔ سال تأسیس و بانی و چگونگی ساختمان و ... ، به دست نیامده است .

۷۰- مدرسهٔ نزدیک مسجد لنبان

مدرسه ای بوده از هفت مدرسهٔ محلّهٔ عبّاس آباد (متعلّق به دوره صفویّه) ، در نزدیکی مسجد لنبان ، در دنباله کوچهٔ نگارستان ، که باقی مانده آن ، به صورت نمازخانه کوچکی در خیابان اردیبهشت در آمده است (۴) .

۷۱- مدرسهٔ نوّاب

در کتابخانهٔ آیه الله العظمی مرعشی نجفی ، نسخه ای از « من لا یحضره الفقیه » شیخ صدوق ، به خطّ نسخ محمّد علی بن محمّد رضا تونی خراسانی ، وجود دارد،

۱- فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی ، جلد پنجم ، صفحه ۵۹

۲- توشمال = ناظر و خوان سالار و چاشنی گیر و رئیس طائفه لرها (فرهنگ نفیسی)

۳- فهرست نسخه های خطّی کتابخانه عمومی اصفهان ، جلد ۱، صفحه ۲۶۸

۴- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۴

که در سال ۱۱۴۵ در اصفهان ، در مدرسه نوّاب نوشته است (۱) . و در کتابخانه مسجد أعظم قم ، نسخه ای از « مقاصد العلیّه فی شرح الألفیّه » از شهید ثانی وجود دارد، که به خطّ رفیع بن محمّد بن مظفّر حسینی دیهوکی طبسی گیلکی ، نوشته شده در تاریخ ۱۱۰۰، در شهر اصفهان ، در مدرسهٔ نّواب (۲) می باشد .

احتمال داده می شود که ، مدرسهٔ نوّاب همان مدرسهٔ شفیعیّهٔ أحمد آباد باشد، که در کوچه نواب بوده است . به بخش مدرسه شفیعیّهٔ أحمد آباد، مراجعه شود .

۷۲– مدرسهٔ وزیر«مدرسهٔ صدر عامّه»

شاردن ، در نزدیکی حمّام شیخ بهائی ، و کوچهٔ آقا شیر علی ، از مدرسه ای به نام وزیر موقوفات (صدر عامه) یاد می کند (۳).

در تعیین محل دقیق این مدرسه و خصوصیات آن ، احتمالاتی داده شده ، ولی دلائل قطعی و قانع کننده برای این مطلب ، به دست نیامد .

مدرسهٔ هاشمیّهٔ قاسمیّه

مقصود ، مدرسهٔ قاسمیهٔ هاشمیهٔ می باشد ، به عنوان یاد شده ، مراجعه شود .

هفت مدرسهٔ خواجو

عنوان بالا ، در بسیاری از کتابهای تاریخ و جغرافیا مطرح گردیده ، که مراد از آن، مدارسی است در محلّهٔ خواجو ، به نامهای :

۱– مدرسهٔ پریخان خانم ، ۲ – مدرسهٔ زینب بیگم ، ۳ – مدرسهٔ اسفند یار بیک ،

۱– فهرست نسخه های خطّی کتابخانه آیه الله مرعشی ، جلد ۷، صفحه ۲۸۸

۲– فهرست نسخه های خطّی کتابخانه مسجد اعظم قم ، صفحه ۴۳۳

۳– سفرنامهٔ شاردن ، صفحه ۱۱۲ ، تاریخچه اوقاف اصفهان ، صفحه ۳۱۹

۴- مدرسهٔ دده خاتون ، ۵- مدرسهٔ سارو تقی (که در محلّ آن ، مدرسه آقا شیخ محمد علی ساخته شده است) ۶- مدرسهٔ مریم بیگم ۷- مدرسهٔ شاه حسن (اوزون حسن) (۱).

البتّه شاردن ، در سفرنامه اش ، شمار مدارس محلّهٔ خواجو را در زمان صفویه ، هشت عدد میداند ، و چنین نوشته است:

محلّهٔ خواجو ، که آن را محلّهٔ حسن آباد نیز می نامند ... ، شامل یکهزار و یکصد و یازده خانه ، و دوازده مسجد کوچک و بزرگ ، و پانزده کاروانسرای بزرگ و کوچک ، و هشت مدرسه ، و بیست حمّام ، و دوازده بازار است (۲) .

هفت مدرسه ، دنبال نهر فرشادی

(۳)

در دنبال نهر فرشادی ، (در محله عباس آباد و کوی مستهلک) هفت مدرسه وجود داشته است ، که در کتب تاریخ و جغرافیا ، با همین عنوان (هفت مدرسه) از آن یاد می شود ، و ما برخی از آنها را جداگانه مورد معرفی قرار داده ایم ، و اینک نام پنج عدد از آنها را که یافته ایم ، به دنبال هم ذکر می کنیم: ۱- مدرسه شمس آباد ۲ - مدرسه آقا کمال خازن ، ۳- مدرسه عباس آباد ، ۴- مدرسه نزدیک

۱- تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن أخیر ، صفحه ۳۰۶ تا ۳۰۹، البته ما در باره هر مدرسه ای جداگانه بررسی کرده ایم

۲- سفرنامه شاردن ، صفحه ۱۲۷

۳- نهر فرشادی ، نهری است که از محله لنبان عبور میکند و به محله شمس آباد مرور نموده و از زیر چهارباغ قدیم میگذرد و از میان مدرسه چهارباغ سلطانی و نیز از میان کاروانسذای بازارچه بلند که خلف مدرسه است عبور نموده و ... (نصف جهان فی تعریف الإصفهان ، صفحه ۱۰۰)

مسجد لنبان (در دنباله کوچه نگارستان) ، ۵- مدرسهٔ مادر شاه (۱).

در کتاب أرزشـمند گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، در صفحات ۸۰۳ و ۸۰۴ و ۸۳۰، به نحو إجمال و با عنوان هفت مدرسه ، از این آثار دورهٔ صـفویّه ، یاد شـده ، و محلهٔ آنها أطراف و جنب شاهزاده ابراهیم (واقع در محلّهٔ مسـتهلك ، خیابان ابوذر فعلی) ذکر شده است .

آن رشك جنان را که لقب نصف جهانست

زان نصف جهانست که نصفش به جنانست

خُلد است بدان نصفه که آن نصفه عیانست

ماه است بدین نیمه که این نیمه عیانست

گر کُلّ جهان نیست ولی کمتر از آن نیست

ور نصف جهانست ولی خوشتر از آن است

در هر قدمش صد أثر از دانش و علم است

وز هر رقمش صد هنر از پیشه وران است

از لطف إله آنهمه آواز توحید

از مسجد وی خاسته با بانگ أذان است

آن مسجد شاهی نسبش از در نسبت

گر کعبهٔ خُرد است ولی مهد اَمان است

وان گنبدش از گنبد گردنده باواز

لبّیك اجابت را پیغام رسان است

امیری فیروز کوهی

ص:۲۸۴

۱- به تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۲۳ تا ۱۲۵ مراجعه شود

۵- مدارس علميّهٔ اصفهان پس از دورهٔ صفويّه تاكنون

اشاره

ص:۲۸۵

مدارس علميّهٔ اصفهان پس از دورهٔ صفويّه تاكنون

بـا اين كه حوزهٔ علمیّهٔ اصـفهان پس از قرن يازدهم و دوران پرفروغ و درخشـش خود ، با وجود شـيخ بهائى ها و ميردامادها ، مجلسـيها و فاضل هندى (اصفهانى) ها ، در أثر حوادث تلخ تاريخى ، گرفتار سخت ترين مشكلات و نابسامانى ها گرديد ، و شهر اصـفهان در أثر ضربه هاى گوناگون ، به ركود و ويرانى شديد دچار گرديد ، و در طول ساليان ممتد ، از تأسيس مساجد و مـدارس جديد آلإحداث ، در سـطحى وسـيع و مناسب شـئون و عظمت شـهرى بزرگ و تاريخى محروم گرديد ، ولى با اين حال، در قرن سـيزدهم و چهاردهم ، و بالخصوص در سـى ساله أخير ، نه تنها مساجدى بزرگ و جالب همانند : مسـجد سيّد و مسـجد رحيم خان (مسـجد الرّحيم) و مسـجد حاج محمد جعفر آباده اى و مسـجد آيه الله امامى و مسجد آلبى و ... ، باهمت علماء و مجتهدين عاليقدر و مردم با ايمان اين شـهر ، تأسيس گرديد ، بلكه مدرسه هاى علميه اى ساخته شد ، و مدارس علميه قديمى ، تعمير اساسـى و در بعضـى موارد ، تجديد بنا گرديد ، و مخصوصاً در ربعِ قرن أخير ، حركت بسـيار جالبى در تجديد رونـق مـدارس علميّه ، و ايجـاد تحرك علمى و توسـعه و گسـترش فعـاليت علمى و تبليغى حوزه علميّه ، در اين شـهر بزرگ و تـاريخى انجـام گرفته ، و در حال رشـد مى باشـد ، و علماى بزرگ و مدرّسـين عاليقـدر ، نقش أرزشـمند خود را ايفا نموده و مينمايند .

ص:۲۸۷

و اینک ، در این بخش ، مدارس علمیّه ای را که در قرن سیزدهم و چهاردهم ، و أوائل قرن پانزدهم (تا زمان تنظیم این نوشتار ، در سال ۱۴۱۳ قمری) تأسیس گشته ، مورد بحث و معرفی قرار می دهیم ، و به ترتیب حروف الفباء ، از آنها یاد می کنیم :

۱- مدرسهٔ الغدیر

مدرسه ای است در منتهی الیه خیابان مشیر أنصاری ، در کوچه ای که به خیابان هارونیّه ، متّصل می گردد ، و در أصل ، منزلی مجلّل و مسکونی بوده ، که جزء میراثهای فرهنگی به شمار می رود ، و در سال ۱۴۰۵ قمری ، تبدیل به مدرسه علمیّه گردیده است .

مساحت این مدرسه ، ۲۴۰۰ متر می باشد ، و تغییرات و تجدید بنا (در قسمتی از ساختمان) و تعمیراتی أساسی یافته ، و زیر نظر آیه الله ، آقای حاج سیّد حسن فقیه إمامی دامت برکاته ، در اختیار حوزه علمیّه قرار گرفته ، و محلّ تشکیل شماری از جلسات درسی برنامه مفصّل مدرسهٔ ذو الفقار (۱) می باشد .

سردَری مجلّل و باشکوه برای مدرسهٔ الغدیر تأسیس گشته ، که با کاشی های معرّق و آجر نما و قطار بندی های زیبا ، تزیین گشته ، و بر شکوه مدرسه أفزوده است . بالای درب أصلی مدرسه ، در کتیبه ای زیبا ، بر روی کاشی معرّق ، چنین نوشته شده است :

با تأییدات خداوند متعال و عنایات خاصّهٔ حضرت بقیه الله الأعظم ، حجه بن

۱- دربارهٔ برنامهٔ درسیِ بسیار مفصّل مدرسهٔ ذو الفقار ، و مدارس وابسته ، در بخش مدارس علمیّهٔ دورهٔ صفویّهٔ) قسمت مربوط به مدرسهٔ ذو الفقار ، بررسی و توضیح مفصّل داریم

الحسن العسکری (عج) ، این مدرسهٔ مبارکه ، به عنوان یادبود مرحوم مغفور ، حاج ملّا حسین سمائیان رحمه الله علیه ، جهت تحصیل طلّاب حوزه علمیّهٔ اصفهان وقف خاص مؤبّد گردید ، و استفاده برای هیچ کس و هیچ کار دیگر ، جز به موارد مقره در وقفنامه ، جایز نیست . تاریخ أوّلِ محرم ۱۴۰۵.

علاوه بر کتیبهٔ یاد شده ، در مجموع کاشی کاری سر دَرِ جالب مدرسه ، سورهٔ (علق) و أسماء مبارکهٔ چهارده معصوم علیهم السلام و ... ، با خطّ زیبا، نوشته شده است

نامگذاری مدرسه

پس از آن که مدرسهٔ یاد شده آماده بهره برداری گردید ، نویسندهٔ این سطور (حاج سیۀد حجّه موحد ابطحی) با توجّه به شرایط آن روزِ جامعه و فعّالیّتهای عناصر مغرض و مفسد ، برای تضعیف أمر ولایت ائمه معصومین علیه السلام و بالأخص أمیر المؤمنین علی علیه السلام ، به حضرت آیه الله فقیه إمامی دامت برکاته پیشنهاد کردم که نام مدرسه را (الغدیر) بگذارند، و ضمناً جشن باعظمتی را نیز همه ساله در عید سعید غدیر خم (۱۸ ذی الحجّه الحرام) در این مدرسه بر پا سازند، و آن بزرگمرد، با توجّه به علاقهٔ شدیدشان نسبت به مسئله ولایت أهل البیت علیهم السلام عموماً ، و ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام خصوصاً ، و هر دو پیشنهاد را پذیرفتند ، و مدرسه ، به نام (ألغدیر) نامگذاری شد ، و در کاشی کاریِ بالای درب مدرسه ، این نام مبارک نصب گردید ، و همه ساله ، جشنی بسیار جالب و پرشکوه ، به مناسبت مراسم عید غدیر خم ، و انتصاب مولی الموحّدین ، أمیر المؤمنین علی علیه السلام به خلافت و جانشینیِ بلافصل حضرت خاتم الأنبیاء ، حضرت محمِد بن عبد الله صلی الله علیه وآله ، برگزار می گردد ، و طبقات مختلف از حوزه علمیّه و دانشگاه ، و تمامی مراکز اجتماعی و ادارات دولتی و أصناف و کسبه ، شرکت می نمایند .

ص:۲۸۹

۲– مدرسهٔ أمیر المؤمنین علی علیه السلام

مدرسه ای است که در نزدیکیِ فلکهٔ قدس (طوقچی) و در محلّ مصلّای قدیم طوقچی ، در کنار مسجد بزرگ و با اهمیّتی ، تأسیس گردیده است .

مدرسهٔ یاد شده، دو طبقه است با ۸۰ حجره و امکانات مناسب ، که ۲۰ حجرهٔ آن تکمیل شده و محلّ سکونت طلّاب می باشد ، و در حال حاضر ۳۰ نفر طلبه دارد . فعلاً ، کتابخانه ای با حدود ده هزار جلد کتاب و امکانات کامپیوتری ، در مدرسه علمیه أمیر المؤمنین علی علیه السلام فعالیّت دارد، ولی در آینده ، در قطعه زمینی که تهیّه شده ، بنا دارند کتابخانه مفصّل و مستقلّی تأسیس نمایند ، که مجموعهٔ (مسجد – مدرسه – کتابخانه عمومی) در کنار هم قرار گیرد .

تأسیس مسجد و مدرسهٔ یاد شده ، در دورهٔ أخیر ، در سال ۱۴۰۰ قمری ، به وسیلهٔ یکی از روحانیّون پر تلاش اصفهان ، حجه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج سیّد نورالدّین جعفریان انجام شده ، و در حال تکمیل و توسعه می باشد .

مدرسهٔ أمین الدّوله

مراد ، مدرسهٔ صدر خواجو می باشد ، که عبد الله خان أمین الدّولهٔ صدری ، فرزند حاج محمّد حسین خان صدر أعظم اصفهانی ، ساخته است (۱) به عنوان مدرسهٔ صدر خواجو ، مراجعه شود .

۳– مدرسهٔ علمیّهٔ باقر العلوم علیه السلام

مدرسه ای است واقع در خیابان أحمد آباد، نزدیک آزمایشگاه و رادیولوژی (مهدیّه) ، که در حدود سال ۱۴۰۵ قمری ، زیر نظر یکی از روحانیّون اصفهان ،

۱– آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۳۳

حجّه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج سیّد کمال فقیه ایمانی ، تأسیس گشته است

مدرسهٔ یاد شده دو طبقه است ، با حدود ۲۵ حجره ، که تعدادی از آنها برای تدریس ، و شماری برای سکونت طلّاب ، مورد استفاده قرار می گیرد .

درسهای مدرسه باقر العلوم علیه السلام ، در دوره مقدّمات و سطح می باشد ، و سردَرِ آن، با کاشی های معرّق و کتیبه های زیبا ، با خطّی نیکو تزیین گردیده است .

۴- مدرسهٔ پا قلعه «مدرسهٔ صدر پاقلعه»

حاج محمّد حسین خان صدر اصفهانی ، که مردی دیندار و علاقه مند به حفظ آثار گذشته بوده ، تا جائی که درباره او گفته شده : اگر علاقه و دلسوزیِ آن مرحوم نبود بسیاری از أبنیه عهد صفویه ، همان وقت از بین می رفت (۱).

وی علاوه بر تعمیر و إحیاء آثار ارزشمند دوره حاکمیّت صفویّه ، بناهائی به سبک دوره صفویّه ایجاد نمود ، و مدرسه ها و آثار دینیِ دیگری ، از خود به جای گذارد .

مدرسهٔ صدر پاقلعه ، که در محلّهٔ پاقلعه ، و در نزدیکیِ قلعه طبرک (طبره) قرار گرفته ، یکی از آثار مرحوم صدر میباشد . این مدرسه دارای شبستانی جالب برای اقامه نماز جماعت و دَهٔ حجره برای طلّاب علوم دینیّه می باشد ، ومجموعهٔ (مسجد - مدرسه) را شکل می بخشد، و سالهائی است که فقط به عنوان مسجد و فعّالیّت های تبلیغی از آن استفاده می شود .

به نوشته مرحوم جناب ، طول و عرض مدرسه ۳۲ × ۳۲ میباشد (۲)، و یک طبقه است ، و سر دَر و دالانی جالب دارد ، و أطراف صحن آن ، با کاشی های

۱- گنجینه آثار تاریخی اصفان ، صفحه ۷۵۰

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۵۲

خشت هفت رنگ ، تزیین شده است .

کتیبه سر دَرِ مدرسه ، که تاریخ ۱۲۱۷ قمری را نشان می دهد ، مشتمل بر چنین عباراتی می باشد :

لَقَد بنی هذِهِ العِمارَهَ المُشتَمِلَهَ عَلَی المَسجِدِ الشَّریفَهِ (۱) وَالمَدرَسَهِ الرَّفیعَهِ، فی زَمَنِ دَولَهِ السُّلطانِ الأعظَمِ وَ الخاقانِ الأکرَمِ، مُحیی مَراسِمِ الشَّریعَهِ الغَرّاءِ وَ مُشَیِّدِ مِلَّهِ البَیضاءِ، مُرَوِّجِ آثارِ أئِمَّهِ ألطّاهِرینَ(۲) ... فَتحعَلی شاهِ قاجار .. أعدَلِ حُکّامِ الزَّمانِ وَزائِرِ بَیتِ اللهِ الحَرامِ ، حاجی مُحَمَّد حُسَین خان ... الوالی فی دارِ السَّلطَنَهِ إصفَهانَ .. فی عامِ سَبعَ عَشَرَهَ وَ مِأتَینِ بَعدَ الأُلفِ ۱۲۱۷(۳) . تولیت این مسجد و مدرسه ، با خاندان سیّد العراقین و از جمله ، مرحوم حاج سیّد عبدالحسین سیّد العراقین متوفّای ۱۳۵۰ قمری می باشد (که از مجتهدین بزرگوار ، و از علماء و مدرّسین عالیقدر ، و از خاندان بزرگ و علمی سادات پاقلعه بوده، و سالهائی عهده دار سرپرستی و تولیت مدرسه و مسجد بوده است) (۴) .

۵- مدرسهٔ جوادیّه

مدرسه ای است متّصل به مدرسهٔ محمودیّه ، و در فاصلهٔ نزدیکی با مدرسهٔ ذوالفقار ، که در أصل منزل مسکونی بوده و با تغییراتی ، به صورت مدرسه در آمده ، و در حال حاضر ، محلّ تشکیل جلسات درسیِ برنامهٔ وسیع مدرسهٔ ذو الفقار و مدارس وابسته ، می باشد .

۱- به جای عبارت فوق ، باید ألمسجد الشّریف باشد

۲- به جای عبارت بالا ، باید ألملّه البیضاء ، و الأئمّه الطّاهرین می باشد

۳- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۷۵۰

۴- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۵۲

۶- مدرسهٔ رکن آلملک

مدرسه ای است متّصل و وابسته به مسجد رکن الملک ، واقع در خیابان فیض در أوّل تخت فولاد اصفهان ، که به وسیلهٔ « رکن الملک شیرازی » ، تأسیس گشته است . سر دَرِ مسجد و مدرسه ، در خیابان فیض ، از زیبائی و شکوه خاصّی برخوردار می باشد ، و سپس حیاط مدرسه است ، که شش حجره دارد ، و از آنجا به صحن مسجد منتهی می شود .

صحن مسجد بزرگ است ، و در قسمت جنوبیِ آن ، ایرانی زیبا و گنبدی بزرگ و باشکوه ساخته شده ، که بر ستونهای سنگی بلندی استوار است ، و چهار مادّهٔ تاریخ از چهار شاعر ، بر روی ستونهای سنگی ، منقوش گردیده است .

ساختمان مدرسه و مسجد رکن آلملک ، با سر در زیبا و نماسازی کاشی کاری ، و گنبد بزرگ و زیبا و صحن وسیع و حوض بزرگ و استحکام بناء ، و کتبیه های گوناگون ، و سایر مزایای این مجموعه دینی و علمی ، نشانه بلند نظری و اعتقاد دینی و ذوق و لطافت روحیِ رکن الملک و شعرای معاصر و معاشر با او ، و هم چنین هنر و ذوق هنرمندان و معماران آن دوره می باشد .

ساختمان مدرسه و مسجد ، چندین سال طول کشیده و تاریخهای گوناگون از ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۴ قمری ، در آن دیده می شود ، که تاریخ پایان بناء ، همان ۱۳۲۴ می باشد (۱). مدرسهٔ رکن الملک ، در حال حاضر به علّت دوریِ از مرکز حوزهٔ علمیّه و علل دیگر ، مورد سکونت و استفادهٔ طلّاب علوم دینیّه

۱- مجلّهٔ یادگار ، سال سوّم ، شماره نهم ، ص ۳۸ ، مقاله سیّد محمّد صدر هاشمی - کتیبهٔ لوح سنگیِ منصوب به دیوارِ آب انبارِ مسجد رکن آلملک ، مشتمل بر مادّهٔ تاریخی است ، که سال ۱۳۲۵ را نشان می دهد . (گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان صفحهٔ ۸۰۷)

نمی باشد ، و در اختیار امور مسجد و أهالی محل قرار دارد .

مرحوم رکن آلملک ، بانی مسجد و مدرسه ، سلیمان خان شیرازی ، متخلّص به (خلف) و ملقّب به (رکن الملک) و متوفّای ۱۳۳۱ قمری می باشد . وی در ابتدای أمر ، به تحصیل علم و دانش و خطّ نسخ تعلیق (نستعلیق) و شکسته پرداخت ، و در زمینهٔ خط ، به مقامی بلند دست یافت ، که محسود أقران گردید (۱) و در زمینه شعر و ادب تا آنجا اقدام نمود که دیوان شعرش مشتمل بر پنجاه هزار شعر ، از غزل و قصیده و قطعه و مثنوی می باشد ، و در فن انشاء، مهارتی بسزا داشته است (۲) .

مرحوم رکن الملک ، با آنکه نائب الحکومهٔ اصفهان بوده ، و با ستمگری جنایت پیشه ، همانند ظلّ السّلطان ، معاشرت داشته ، ولی به علّت اعتقاد و ایمان مذهبی از یک طرف ، و علم و دانش و ذوق أدبی و شعر از طرف دیگر، به دادِ مظلومان می رسیده ، و به دانشمندان و شعراء، احترام می گذارده ، و در ترویج علم و دین ، می کوشیده است (۳) .

از آثار زیاد او ، علاوه بر مسجد و مدرسهٔ رکن آلملک ، بنای بقعهٔ آقا محمّد بید آبادی ، و بنای بقعهٔ حاج محمّد جعفر آباده ای ، و تعمیر و مرمّت تکیهٔ میرفندرسکی ، و تعمیر مسجد سرخی « سفره چی » (که متعلّق به جدّ أعلای خودش بوده) و آئینه کاری ایران حرم عسکریین علیهم السلام ، در سامراء ، و چاپ قرآنهای رکن آلملکی ، و زاد المعاد رکن آلملکی ، و تأسیس شرکت اسلامیّه ،

۱- فارسنامه ناصری ، جلد ۲، صفحه ۲۵، چاپ قدیم و صفحه ۹۱۶ چاپ جدید

۲- مجله یادگار ، سال سوم ، شماره نهم ، صفحهٔ ۴۵

۳- دانشمندان و سخن سرایان فارس ، جلد ۲، صفحهٔ ۴۵۵، و دیگر کتب تراجم و تاریخ و جغرافیا

و تأسیس ادارهٔ دعوتخانه اسلامی ، (جهت تبلیغ اسلام) ، و تأسیس مجلّهٔ (الإسلام) ، یا (گفتگوی صفاخانه اصفهان) می باشد ، که برای مبارزه با تبلیغات مسیحیان انجام گرفته است (۱)، و هم چنین از آثار او ، چاپ صحیفهٔ سجادیّهٔ حضرت امام زین العابدین علی بن الحسین علیه السلام می باشد ، که نسخه های زیادی از آن را همانند نسخه های قرآن و زاد المعاد) به رایگان در اختیار مردم گذارده است (۲) .

مدرسهٔ سیّد العراقین

منظور ، مدرسهٔ صدر پاقلعه است ، که گاهی به احترام متولّیِ آن ، مرحوم حاج سیّد عبدالحسین سیّد العراقین ، متوفّای ۱۳۵۰ قمری (که از مجتهدین بزرگوار بوده ، و از خاندان بزرگ و علمی خاتون آبادی می باشد) ، به نام « مدرسه سیّد العراقین » نامیده می شود . به عنوان مدرسهٔ پاقلعه ، مراجعه گردد .

۷- مدرسهٔ بزرگ صدر «مدرسهٔ صدریّه»

مدرسه ای است در مرکز بازار بزرگ و تاریخیِ اصفهان ، در نزدیکیِ دروازه أشرف ، و در مجاورت مسجد دارالشّفاء و بازار نجّارها ، که در حال حاضر مرکز حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان می باشد ، و از نظر موقعیّت علمی و اجتماعی ، مهمترین مدرسهٔ علمیّهٔ اصفهان ، به حساب می آید .

مدرسهٔ صدر ، در طول تاریخ ، (از ابتدای تأسیس تا کنون) مرکز اجتماع علماء و فضلاء ، و محلّ تدریس چهره های مبرّز علمی ، در رشته های فقه و اصول و کلام و فلسفه و عقائد و سایر علوم حوزه ای بوده است ، و در این

۱- مجلهٔ یادگار ، سال سوّم ، شماره نهم ، از صفحهٔ ۳۶ تا ۴۴

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۸۰۵

بررسی ، دانستنیهای مفیدی را درباره این پایگاه بزرگ علمی ، در ضمن چند بخش ، عرضه می نمائیم :

تأسیس و بنای مدرسهٔ صدر و مؤسّس آن

مدرسهٔ صدر ، با أراده و همّت بلند و روح با سخاوت مرحوم مغفور ، محمّد حسین خان صدر اصفهانی (۱) ، در قطعه زمینی در حدود هشت جریب ساخته

۱- حاجی محمّد حسین خان صدر اصفهانی ، یکی از مردان نامدار و نیکوکار ایرانی و اصفهانی است ، که دورهٔ زندگی او شگفتی های زیادی را در بر دارد . وی در ابتداء ، شاگرد علّافی بوده ، و از علم و دانش رسمی ، و نیز موقعّیت فامیلی و أمثال آن ، برخوردار نبوده است ، ولی در اثر هوش و ذکاوت و حسن تدبیر و پشتکار ، به دستگاه آقا محمد خان قاجار راه پیدا می کند ، و ملقّب به (أمین الدوله) می شود ، و سپس در زمان فتحعلی شاه ، به لقب (نظام الدوله) ، ملقّب می گردد، و در هنگامی که منصب صدارت أعظم را به دست می آورد ، به لقب (صدر اعظم)، مفتخر می شود، و به همین جهت ، آثار او به نام (صدر)، مشهور می باشد . مرحوم صدر ، در دلجوئیِ از فقراء ، و حمایت از علماء ، و بخشش به سادات و طلّاب ، کوشا بوده ، و با روحِ بخشندگی و حسن تدبیر ، در أمر ادارهٔ جامعه و خدمت به علم و دانش ، به توفیق زیادی نائل می گردد و آثار و باقیات الصّالحات فراوانی ، از خود به جای می گذارد ، که نمونه هایش بدین قرار است : الف - تأسیس مدرسه بزرگ صدر (در بازار) . ب - تأسیس مدرسهٔ صدر ، در خیابان چهارباغ صدر «چهارباغ خواجو » (که به نوشته جابری انصاری ، در کتاب تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۳۱۱، این مدرسه از آثار مرحوم صدر می باشد ، گرچه در کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۷۴۹ به نقل از جغرافیای اصفهان ، تألیف میرزا حسین خان ، تأسیس این مدرسه از آثار عبد الله خان ، پسر مرحوم صدر به شمار آمده است). ج - تأسیس مدرسه و مسجد صدر ، در محلّهٔ پاقلعه . د - قلعهٔ نجف أشرف ، که از أهمیّت بسیاری برخوردار بوده است . ه - تعمیر أساسی مسجد جامع اصفهان . (بقیه در صفحهٔ بعد) (بقیه از صفحه قبل) و - تعمیر أساسی مدرسهٔ ملّاعبد الله . ز- إحداث خیابان چهارباغ صدر ، معروف به چهارباغ خواجو . مرحوم صدر در ماه صفر ۱۲۳۹ قمری بدرود حیات گفت ، و جنازه اش را به نجف أشرف بردند و دفن نمودند ، و قبرش معروف و مشهور و واقع در مدرسه صدر نجف می باشد . برای آشنائی با زندگانی و آثار مرحوم صدر ، به مجله یادگار ، سال دوم شماره هشتم صفحه ۴۱ تا ۵۷، و نیز گنجینه آثار ملی اصفهان ، از صفحه ۷۴۳ تا صفحه ۷۵۴، و دانشمندان و بزرگان اصفهان صفحه ۵۵۱ و ...، مراجعه شود

شده (۱)، و تأسیس آن ، در أواسط نیمه أوّل قرن سیزدهم انجام یافته است ، زیرا فوت آن بزرگمرد ، در سال ۱۲۳۹ قمری اتّفاق افتاده (۲)، و تأسیس چنین بنای عظیمی ، به مدّت زمانی قابل توجّه ، نیاز داشته است ، بنابراین می توان به نحو تقریبی ، حدود زمان پایه گذرای این بنای عظیم و تاریخی را به دست آورد و بر همین مبنا است که ، در کتاب « آثار ملّی اصفهان » (۳)به نقل از (بخشی از گنجینه آثار ملّی)، و نیز در کتاب « فرهنگ اصفهان » (۴) ، تاریخ بنای مدرسه را ، سال ۱۲۲۰ ذکر کرده اند .

مدرسهٔ صدر ، با نقشهای مشابه نقشهٔ مدرسهٔ چهارباغ « مدرسهٔ سلطانی » پایه گذاری شده ، ولی مرحوم صدر در زمان حیات خود ، نه تنها موفّق به ساختن طبقه دوم آن نگردیده ، بلکه نماکاری و کاشی کاری و تزیینات و تکمیل سردر آن را نیز ، انجام نداده ، و بدرود حیات گفته است .

در طبقهٔ أوّل مدرسهٔ صدر ۳۶ حجره در حیاط بزرگ ، و ۲۲ حجره در چهار

۱- (آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۷۵)

۲- مجلّهٔ یادگار ، سال دوّم شمارهٔ هشتم ، صفحهٔ ۵۴

۳- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۸۱

۴- تاریخ فرهنگ اصفهان ، صفحه ۱۳۸

زاویهٔ آن ساخته شده ، و ۶ حجره در طبقه دوّم بنا گردیده ، و در طرف شمالیِ مدرسه ، یک ایوان بزرگ با سقف بسیار بلند ، به عنوان مَدرَس ساخته شده ، و در طرف شرقی و جنوبیِ مدرسه ، هرکدام یک ایوان (کوچکتر از ایوان شمالی) بنا گشته ، که آنها هم به عنوان مدرس می باشد ، و در طرف غربی مدرسه ، به جای ایوان ، کتابخانه مدرسه صدر است ، که در زمان مرحوم آیه الله خراسانی تأسیس گشته ، و در بخش های بعدی ، از آن بحث خواهیم کرد .

شکل حجره ها و ایوانهای جلو آنها ، و مدرسها (ایوانهای بزرگ با سقف بلند) و حیاط بسیار وسیع ، و باغچه های متناسب ، و نسبتاً بزرگ ، بسیار جالب است و نشانه بلند نظری و همّت والای بانی مدرسه می باشد، و معماری و طرح و نقشه مدرسه ، موجب جلب توجه ، و از آثار هنر و اندیشه و ابتکار مردم با هوش و هنرمند و مبتکر اصفهان ، در نیمه اول قرن سیزدهم می باشد ، و درختهای کاج کهن و بسیار بلند ، بر زیبائیِ مدرسه أفزوده است .

اقدامات تکمیلی و نماسازی مدرسه بعد از فوت مرحوم صدر

در زمان تولیت حاج محمّد حسین خان بن میرزا علیخان صدری ، سال ۱۳۴۱ قمری ، سر دَرِ أصلیِ مدرسه ، به سوی بازار بزرگ ، کاشی کاری و تزیین گشته ، و أشعاری جالب ، مشتمل بر مادّه تاریخ از مرحوم استاد (جلال الدّین همائی) متخّلص به (سنا) باخطّ زیبای خطاط و شاعر و أدیب و خطیب نامدار زمان ، (میرزا عبد الجواد خطیب) در آن گنجانیده شده ، که هنوز جلب توجّه می نماید ، و مادّهٔ تاریخ این نما سازی و کاشی کاری ، در شعر استاد همائی (سنا) چنین می باشد :

نوشت کِلک (سنا) از برای تاریخش

«گشوده شد بِرَهِ دل ، دَر از مدینهٔ علم »

۱۳۴۱

در سال ۱۳۶۴ قمری ، مرحوم آیه الله ، آقا سیّد محمّد رضا خراسانی قدس سره زمینی را که ، در طرفِ غربیِ مدرسه ، به جای ایوان ، قرار داشت به منظور تأسیس کتابخانه در نظر گرفتند، و به صورت دو طبقه و به شکل جالب و با نما سازی باشکوه ، ساختمان نمودند .

در سر دَرِ کتابخانه ، به خطّ سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی ، این جمله ها نقش بسته است:

بَعدَ الحَمدِ وَ الصَّلوهِ عَلی مُحَمَّدٍ صلی الله علیه وآله فَقَد أقدَمَ السَّیِّدُ السَّنَدُ الفَقیهُ وَ آیَهُ اللهِ المَلِکِ الجَلیلِ ، السَّیِّدُ مُحَمَّد رِضَا الخُراسانی ، لِتَأسیسِ هذَا البِنَاءِ وَ تَکمیلِه إحیاءً لِلعُلُومِ وَالمَعارِفِ الدّینیَّهِ وَ حِفظاً لِلکُتُبِ العِلمِیَّهِ ، حَرَّرَهُ خَلیقی پُور

و در اطراف نمای خارجیِ کتابخانهٔ ، أشعاری جالب از شاعر و استاد نامدار، جلال الدّین همائی (سنا) نوشته شده ، درباره أهمیّت علم و ارزش کتابخانه و تجلیل از آیه الله خراسانی (بانی کتابخانه) و در آخرِ آن أشعار ، چنین آمده است :

بشنو دو جمله از پی تاریخ این بنا

کان هر دو ، یادگار ، زِ طبع (سنا) بود

« از این کتابخانه بجو علم دین » سپس

بر گو «بنای علم ز سعی رضا بود »

که جملهٔ (از این کتابخانه بجو علم دین) و جملهٔ (بنای علم ز سعی رضا بُوَد)

ص:۲۹۹

هر دو ، مادّه تاریخ می باشد ، و هر کدام مستقلاً مساوی با عدد ۱۳۶۳ است (۱) .

و هم چنین در نماسازی کتابخانه ، نوشته شده :

قَد تَمَّ هذَا البِناءُ فی مُنتَصَفِ شَعبان ۱۳۶۵ ، که مربوط به آخرین مرحله نما سازی و کاشی کاریِ این ساختمان ، می باشد .

تعمیرات گسترده و کاشی کاری مدرسهٔ صدر

به وسیلهٔ ادارهٔ اوقاف اصفهان در دههٔ آخر قرن چهاردهم هجری قمری ، تعمیراتی گسترده در حجره ها و مَدرَس های مدرسهٔ صدر أنجام گرفت ، و أطراف مدرسه و مَدرَس ها به وسیلهٔ کاشی تزیین گردید ، که در این کاشی کاریها ، در کتیبه أطراف مَدرَس بزرگ مدرسه ، در طرف شمال ، سورهٔ هل أتی (دهر) به خطّ استاد حبیب الله فضائلی ، نوشته شده ، و در کتیبهٔ أطراف مَدرس جنوبی ، سورهٔ عمّ یتسائلون (نبأ) به خطّ آقای حسین سلطانی به تاریخ رمضان المبارک ۱۳۹۴ قمری ، نوشته شده، و در کتیبه أطراف مدرس شرقی ، سورهٔ جمعه ، با خطّ آقای فضائلی ، به تاریخ ۱۳۹۴ دیده می شود .

و هم چنین در نیمه دوم قرن چهاردهم ، در حدود سال ۱۳۸۵ قمری ، در پشت مدرس بزرگ شمالیِ مدرسهٔ صدر ، در زمین های برف أنداز مدرسه ، سالنی بزرگ برای محلّ تدریس و اقامهٔ جماعت تأسیس گردیده، زیر نظر مرحوم آیه الله ، آقای حاج آقا حسین خادمی و مرحوم آیه الله ، آقا سیّد عبدالحسین

۱- در کتاب گنجینهٔ آثار تاریخی اصفان ، صفحه ۷۴۷، و آثار ۴۸۰ ، أشعار یاد شده نقل گردیده مادّه تاریخ نیز نقل شده، ولی به نظر می رسد (با نحوه علامتها در چاپ کتاب) توجّهی به این که در مادّه تاریخ در این اشعار گنجانیده شده ، ننموده اند

طیّب (قدس سرّهما) ، به وسیلهٔ کمک مالی مرحوم حاج میرزا محمّد جعفر کازرونی ، و این سالن بزرگ ، برای تشکیل جلسات درس خارج فقه و اصول و نیز نماز جماعت و مراسم دینی و تبلیغی که در مدرسه صدر تشکیل می شود، مورد استفاده قرار می گیرد .

تعمیرات اساسی و نوسازی های دورهٔ معاصر

در دوره أخیر ، از اواخر دههٔ أوّل از قرن پانزدهم هجری ، چهار اقدام مهم به وسیلهٔ سازمان اوقاف و امور خیریّهٔ اصفهان ، و با نظارت امام جمعهٔ محترم شهر اصفهان ، آیه الله طاهری و هیئت امناء مدرسه صدر و با نظارت فنّی سازمان میراث فرهنگی استان اصفهان ، و معماری حاج أحمد أعظمی ، و با بودجه های موقوفات وابستهٔ به مدرسه ، در حال أنجام است ، که ذیلاً ، اشاره می نمائیم :

۱- تعمیرات أساسی حجرات و سایر قسمتهای مدرسه و ایجاد کانال و هواکش بسیار جالب و أساسی ، برای برطرف نمودن نَم و رطوبت ، از ساختمان مدرسه .

۲ - ساختن طبقهٔ دوّم مدرسه ، با طرح و نقشهٔ سنّتی مدارس ، مطابق أهداف بانی أصلیِ مدرسه (مرحوم صدر) ، که تاکنون بخش أعظم آن أنجام شده ، و قسمتی از آن در حال انجام می باشد (۱).

۳- تأسیس یک ساختمان سه طبقه (با محاسبهٔ زیر زمین) در پشت حجره های ضلع شمالِ غربی مدرسه ، به جای حیاط خلوت و حوضخانهٔ

ص:۳۰۱

۱- در حال حاضر که چاپ کتاب در حال أنجام می باشد ، ساختمان طبقهٔ دوّم کامل گردیده ، و کاشی کاری و نماسازیِ آن ، به پایان رسیده ، و شکل زیبائی یافته است

قدیمی، که این ساختمان جدید ، برای کتابخانه ای مفصّل و ملحق و متّصل به کتابخانهٔ سابق ، و نیز ، سالن اجتماعات و سخنرانی ، و هم چنین برای تأسیسات بهداشتی و سایر احتیاجات مدرسه ، در نظر گرفته شده است .

۴- تأسیس دو مدرس نسبتاً بزرگ در پشت حجرههای ضلع شمالِ شرقی (در دو طبقه) که از یک طرف به زاویهٔ ضلع شمال شرقی ، راه دارد و از طرف دیگر ، به مَدرَس بزرگ و أصلیِ طرف شمالی مدرسه ، راه پیدا میکند .

علاوه بر موارد یاد شده ، وضوخانه و سرویس بهداشتیِ مدرسه ، که در مجاورت درب أصلیِ مدرسه می باشد ، نوسازی و تجدید بنا گردیده است .

نکاتی که از وقفنامهٔ مدرسهٔ صدر استفاده می شود

۱- مرحوم صدر ، در زمان حیات خود موفّق به تکمیل مدرسهٔ صدر و وقف آن نمی شود ، و فرزند او ، عبدالله خان (أمین الدّوله) در تکمیل آن اقدام می نماید، و چندین بار نذر شرعی میکند که مدرسه را به مرحله ای برساند که بتواند آن را به نحو مطلوب وقف نماید ، و اگر در زمان حیات ، موفق نگردید ، پس از او این اقدام ، صورت پذیرد .

۲- أمر وقف و تولیت مدرسهٔ صدر و موقوفات آن ، در دوره أوّل ، با دو نفر از علماء شهر به نامهای : آقا شیخ بهاء الدّین و آقا شیخ علی بوده است .

۳- نظارت عالیهٔ وقف ، متعلّق به فقیه محقّق و مجتهد عظیم الشّأن ، مرحوم آقا میرزا محمّد هاشم چهارسوقی (خوانساری) متوفّای ۱۳۱۸ قمری ، بوده است .

۴- مدرسهٔ صدر به نام مدرسهٔ صدریّه می باشد .

۵- زاویه شرقیِ مدرسهٔ صدر ، به نام زاویهٔ صدر بوده ، و إسکان أولاد وأحفاد مرحوم صدر ، اگر در سِلک طلّاب باشند ، در این زاویه ، در اولویّت

وقفی قرار داشته است .

۶- حقوقی برای مُدَرس ، امام جماعت ، طلاّب ، مؤذّن ، خادم ، آبکش ، باغبان مدرسه در نظر گرفته شده است .

۷- در متن وقفنامه ، عبارتی ذکر شده در زمینه شرط إسکان مدرسه ، بدین ترتیب : شرط مدرسه این است که ، بَطّالین و مُضَیِّعین علم را ، راه ندهند ، و مرتکب فسق و فجور نشوند ، و أعمال ناشایسته که موجب فساد و بی نظمی مدرسه باشد انجام ندهند ، و مهمانی که وارد مدرسه می شود ، هرگاه مانع تحصیل نباشد ، مسکن بدهند ، که در سُکنی شریک باشد ، البته با نظر متولّی مدرسه .

مدرسۀ صدر، مرکز تدریس و تحصیل مجتهدین بزرگ

از زمان تأسیس مدرسۀ صدر تاکنون ، جمع زیادی از مجتهدین و فقهای بزرگ و حکماء و فلاسفه و ادباءِ جلیل القدر ، در این مجمع با برکت تحصیل علم نموده ، و یا تدریس و تألیف داشته اند ، که احصاء کامل نام مبارک همه آنها ، مقدور نیست ، و تنها به ذکر شماری از آنها ، اکتفا میکنیم ، و اشاره ای گذرا به شخصیت علمی آنها می نمائیم ، و توضیح اعلام می داریم که : در باره برخی از این شخصیّتها، در بخشهای دیگر کتاب ، به نحو مفصّل تری بحث شده است .

۱- مجتهد محقّق و ادیب و عالم فاضلِ جامع ، مرحوم آقا شیخ عبد الحسین محلاّتی ، متوفّای ۱۳۲۳ قمری ، که تحصیلات خود را در اصفهان و قم و نجف انجام داده ، و از شاگردان حاج میرزا حبیب الله رشتی بوده است .

وی پس از نیل به مقام اجتهاد وارد اصفهان گردیده ، و در مدرسۀ صدر درس خارج استدلالی می فرموده ، و جمعی از أفاضل و طلاّب برجسته ، در درس او حاضر می شده اند .

ص:۳۰۳

مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی ، در « نقباء البشر » ، او را از أجلّاء علماء وأفاضل فقهاء ، و از أهل ورع و دین و تقوی شمرده ، و او را با عبارت :

كانَ مِن رِجالِ اللهِ الأبزارِ الأصفِياءِ

ستوده ، و نماز جماعت او را مورد توجه خواص و عوام شمرده ، و کتابها و رساله های متعدّدی را (بیش از ۲۰ کتاب و رساله و حاشیه) از آثار آن بزرگمرد ذکر نموده است (۱).

۲- حکیم نامدار و زاهد پارسا ، مرحوم جهانگیر خان قشقائی ، متوفّای ۱۳۲۸ قمری ، که از حکماء بزرگ أوائل قرن چهاردهم و جامع معقول و منقول به شمار رفته ، و درس حکمت او مورد توجه طالبین علوم عقلی بوده است .

وی در مدرسهٔ صدر سکونت داشته ، و تدریس می کرده ، و از مفاخر علمی این مدرسه به شمار می رود .

۳- حکیم و زاهد نامدار ، آخوند ملاّ محمّد کاشانی ، معروف به آخوند کاشی ، متوفّای ۱۳۳۳ قمری که از جمله نوادر روزگار ، و أهل مکاشفه بوده ، و حقایقی را از عالَم غیب ، مشاهده می نموده است .

مرحوم آخوند کاشی ، گرچه علومی همانند : فقه و اصول و تفسیر و ... را ، دارا بوده ، ولی عمدتاً به تدریس حکمت می پرداخته ، و حوزه درس او از نظر حکمت و أخلاق نظری و عملی ، مورد توجه بزرگان بوده است .

آخوند کاشی ، در دوره تحصیل علم ، در مدرسهٔ جدّه ساکن بوده (۲) و در دوره تدریس ، در مدرسهٔ صدر سکونت داشته است .

۱- انقباء البشر ، جلد ۳، صفحه ۱۰۵۶ – ۱۰۵۷

۲- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ ۲۰۴

۴- حکیم فقیه زاهد ، حاج ملاّـ محمّـد جواد آدینه ، متوفّای ۱۳۳۹ قمری ، که از مبرّزین شاگردان جهانگیر خان قشقائی به شمار رفته ، و خود ، مدرّس حکمت در مدرسه صدر بوده ، و مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی او را با چنین عبارتی :

و یُعَدُّ فی طَلیعَهِ عُلَماءِ عَصرِه وَ حُکَمائِه (۱) توصیف نموده ، و او را ، از حکماء و پیشگامان علمی در زمان خودش ، دانسته است .

۵- فقیه و مجتهد اصولی ، آقا سیّد ابوالقاسم دهکردی ، متوفّای ۱۳۵۳ قمری ، که در حوزه علمیّهٔ سامراء و حوزه نجف و اصفهان ، تحصیل علم نموده ، و از شاگردان میرزای بزرگ شیرازی و حاجی نوری بوده (۲) ، و به مقام شامخ اجتهاد نائل گشته ، و در مدرسه صدر اصفهان ، حوزه درسی داشته است .

وی مرکز فتوی و مراجعات مردم بوده ، و رساله عملیّه برای مقلّدین خود داشته و بیش از ۱۶ کتاب و رساله از آثار او ضبط شده است (۳) .

۶- فقیه عظیم الشّأن و مجتهد عالیقدر و مرجع بزرگوار ، مرحوم آخوند ملّا محمّد حسین فشارکی ، متوفّای ۱۳۵۳ قمری ، که در زمان خود و در میان معاصرین ، به کثرت علم و زهد مشهور بوده است (۴) .

مرحوم فشارکی ، حوزهٔ درسی مهمّی در مدرسه صدر داشته ، و عدّه ای از علماء و فضلاء از شاگردان او بوده اند (۵) .

۱- نقباء البشر ، جلد ۱ ، صفحه ۳۱۶

۲- ریحانه الادب ، جلد ۲، صفحه ۲۴۴

۳- دانشمندان و بزرگان اصفان ، صفحه ۹۴

۴- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۸۴

۵- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۸۵

مرحوم جابری أنصاری ، در مرثیۀ آن بزرگمرد أشعاری سروده که عظمت علمی و تقوائی او را نشان می دهد ، برخی از آن سروده چنین است (۱)

ما شارَکَ الفِشار کی عَلیمُ

إنَّ ألعُلی عَن مِثِله عَقیمُ

مَلَکٌ أتی فی صُورَهِ الإنسانِ

حِبرُفَقیهُ زاهِدُ فَهیمُ

أحیَی الاُصُولَ وَ ارتَقی فِی الفِقهِ

بِمُؤتَقی ما زادَهُ مَعلُومُ

*****

بِمَؤِته یا جابِریُّ أَرِّخ

«ما شارَکَ الفِشارکی عَلیمُ»

۷- مدرّس محقّق و زاهد ، مرحوم آقا شیخ علی یزدی ، متوفّای ۱۳۵۳ قمری ، که مدرّسی نامدار و پرکار بوده ، و از صبح تا ظهر ، و بعد از ظهر تا شب ، در مدرسه صدر تدریس می نموده ، و تمامی دروس أدبی و دوره سطح (فقه واُصول) را تدریس می کرده و عدّۀ زیادی از فضلاء وطلّاب ، از محضر او استفاده می نموده اند (۲).

۸- حکیم فرزانه ، و مدرّس محقّق ، مرحوم آقا شیخ محمّد حکیم خراسانی ، متوفّای ۱۳۵۵ قمری ، که از شاگردان دو حکیم نامدار : مرحوم آخوند کاشی و مرحوم جهانگیر خان قشقائی بوده ، و محضر درس حکمت او در مدرسۀ صدر ،

۱- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۴۱۰-۴۱۱

۲- رجال اصفهان ، صفحه ۸۲

مجمع أرباب فضل و کمال ، و حوزهٔ درسیِ او مشحون از عدّهٔ کثیری از فضلاء و دانشمندان بوده است (۱).

۹- مجتهد اصولی ، و فقیه بزرگ ، و مرجع عالیقدر ، مرحوم آقا سیّد محمّد نجف آبادی ، متوفّای ۱۳۵۸ قمری ، که از شاگردان برجستهٔ مرحوم آخوند خراسانی و آقا سیّد محمّد کاظم یزدی و آقا سیّد محمّد فشارکی و ... بوده ، و در اصفهان، حوزه درس خارج فقه و اصول ایشان ، مجمع فضلاء و دانشمندان بوده است . مرحوم آقا سیّد محمّد نجف آبادی ، از مراجع بزرگ دینی در اصفهان ، و از مفاخر علمی حوزه علمیّه بوده ، و دو جلد حاشیه ایشان بر «کفایه الأُصول » از بهترین حاشیه های آن کتاب عظیم می باشد .

۱۰- علاّمهٔ عظیم الشّأن ، و مجتهد محقّق ، و فقیه اصولی ، حاج میر سیّد علی نجف آبادی ، متوفّای ۱۳۶۲ قمری ، که در قدرت اندیشه و کثرت تحقیق و مطالعه و جامعی در علوم ، حائز مقام بزرگی بوده، و در علم کلام ، احاطهٔ کاملی داشته است . حوزهٔ درسی آن بزرگمرد ، مجمع فضلاء و محقّقین بوده ، و از مفاخر علمی حوزه علمیّهٔ اصفهان در زمان خود، به شمار می رود .

به نقل نویسندهٔ بزرگوار ، آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، در زمان پهلوی أوّل ، تصمیم گرفته بودند ، که مدرسهٔ صدر را خراب کنند ، و این پایگاه عظیم علمی را نابود سازند ، ولی مرحوم آیه الله ، حاج میر سیّد علی نجف آبادی ، در أسرع وقت ، خبر را به مرجع عالیقدر جهان شیعه ، آیه الله العظمی ، آقاسیّد أبو الحسن اصفهانی می رسانند ، و با اقدامات آن بزرگ مرجع دینی ، از آن جنایت هولناک جلوگیری می شود .

۱- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحه ۲۰۴

مرحوم نجف آبادی ، در مدرسّهٔ صدر حجره ای داشتند ، در طرف شمال غربی مدرسه (در طرفی که مَدرس بزرگ مدرسه است) ، که کتابخانهٔ شخصی و نفیس و مشتمل بر نسخه های کمیاب و خطّیِ آن مرحوم ، در آن قرار داشت ، وبعد مرحوم آیه الله ، آقا سید عبدالحسین طب ، در آن حجره تدریس می فرمودند ، و بعد از ایشان أخوی بزرگوارم ، آیه الله ، آقا سیّد محمّد علی موحّد ابطحی دام ظلّه ، تدریس درس خارج فقه و اصول و تفسیر می نمودند ، و هم اکنون نویسنده این سطور (حاج سیّد حجّه موحّد ابطحی) تدریس فقه و اصول (مکاسب مرحوم شیخ أعظم أنصاری ، و کفایه الأُصول مرحوم آخوند خراسانی « قدّس سرّهما ») می نمایم .

۱۱- جامع المعقول و آلمنقول ، آقا شیخ محمّد رضا مسجد شاهی نجفی ، متوفّای ۱۳۶۲ قمری ، که در فقه و اصول و حکمت و فلسفه و ریاضی و هیأت و نجوم و شعر و ادب ، سر آمد أقران بوده ، و چهره درخشان علمی در حوزهٔ اصفهان ، به شمار می رفته است . تألیفات متعدّد ، تحقیقات گسترده ، جامعیّت در علوم، محسن خلق و نیکوئی معاشرت آن بزرگمرد، نقش او را در تربیت و تعلیم طلّاب و هدایت و ارشاد مردم ، فعّال کرده بود . مرحوم آقا شیخ محمّد رضا نجفی ، در مدرسه صدر ، تدریس دوره خارج فقه ، و در مسجد نو بازار ، تدریس اصول می نموده اند ، و فضلاء و دانشمندان ، در محضر درس آن بزرگمرد شرکت می جستند .

۱۲- مدرّس فاضل ، مرحوم آقا شیخ هبه الله هرندی ، متوفّای ۱۳۶۶ قمری ، که از شاگردان حاج میر محمّد صادق خاتون آبادی و آقا سیّد محمّد نجف آبادی

و حاج میر سیّد علی نجف آبادی بوده [(۱)](#)و در مدرسهٔ صدر ، دروس أدبی و سطح فقه و اصول را تدریس می نموده ، و شاگردان زیادی را بهره مند ساخته است .

۱۳ – مدرّس محقّق و مجتهد بزرگوار ، مرحوم حاج سیّد محمّد باقر ابطحی سِدِهی متوفّای ۱۳۶۷ قمری ، که در مدرسه صدر و مدرسهٔ کاسه گران تدریس می نموده ، و عدّه ای از فضلاء ، از محضر و درس او بهره می گرفته اند .

۱۴ – عالم زاهد و فقیه حکیم و مفسّر بارع ، مرحوم حاج آقا صدر الدین هاطلی کوپائی معروف به حاج آقا صدر کوپائی ، متوفّای ۱۳۷۲ قمری ، که از شاگردان آخوند کاشی و جهانگیر خان قشقائی (در اصفهان) ، و هم چنین ، از شاگردان شیخ الشریعه اصفهانی و آقا سیّد محمّد فیروز آبادی و آخوند ملّا محمّد کاظم خراسانی و آقا سیّد محمّد کاظم یزدی ، (در نجف) بوده است .

آن بزرگمرد، در مدرسهٔ صدر تدریس حکمت و فلسفه مینموده ، و در جلسات خصوصی ، تفسیر می گفته ، و از چهره های برجسته در زمینه زهد وأخلاق و مَلَکات نفسانی ، به شمار رفته است .

۱۵– عالم جامع و ادیب زاهد و مدرّس کامل ، مرحوم حاج میرزا علی آقا شیرازی ، متوفّای ۱۳۷۵ قمری ، که از چهره های برجسته در علم و عمل و زهد و تقوی ، و از نشانه های بارزِ تجسم ایمان و اعتقاد ، به شمار رفته است .

این عالم بزرگوار ، در حوزه علميّهٔ اصفهان ، از محضر آقا سیّد محمّد باقر درچه ای و آخوند کاشی و ... ، در زمینهٔ فقه و اصول و حکمت ، و از حاج میرزا محمد باقر حکیم باشی ، در علم طب استفاده نموده ، و در حوزه نجف ، از محضر

۱– دانشمندان و بزرگان اصفهان، ص ۳۰۶ و سیری در تخت فولاد اصفهان ، ص ۱۷۵

شیخ الشّریعهٔ اصفهانی و آخوند خراسانی و آقا سیّد محمّد کاظم یزدی ، بهره گیری نمود (۱)، و به مدارج بلند علمی نائل گردیده است .

وی سالها در مدرسه صدر ، تدریس أدبیّات و شرح نهج البلاغه مینمود ، و در میان جامعه با استفاده از سنگر منبر ، به وعظ و ارشاد می پرداخت ، و با توجّه به این که ، از علم و دانش سرشار و جامع ، از یک طرف ، و روحِ سیرابِ از زلال ایمان و ولایتِ أهل البیت علیهم السلام ، از طرف دیگر، و بیان فصیح و شیرین ، از جانب سوم و برخوردار بود ، تدریس و موعظه او ، نقش بسیار موثری در تربیت نفوس و تهذیب اخلاق و تزکیه جانها داشت ، و شخصیت معنوی آن بزرگمرد، مورد توجّه عموم مردم و علماء و مراجع دینی بود .

۱۶- مرجع عالیقدر جهان تشیّع ، و زعیم أعظم حوزه های علمیّه شیعه ، مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی قدّس سرّه ، متوفّای ۱۳۸۰ قمری ، که یکی از برجستگان زعماء شیعه در دوران غیبت کبری، و از مفاخر علمی و مرجعیت جهان تشیع در قرن چهاردهم می باشند .

در دوران مرجعیّت ایشان ، حوزهٔ علمیّه قم به رشد و گسترش کُمّی و کَیفَی بسیار چشمگیر نائل گردید ، و هزاران نفر مجتهد ، نویسنده ، محقّق ، مدرّس و ... ، پرورش یافتند ، و صدای شیعه ، از ایران و قم ، به دورترین نقاط جهان رسید ، و در واشنگتن وهامبورک (در آمریکا و آلمان) مسجد برای شیعیان تأسیس گردید ، و مذهب شیعه از جانب شیخ الأزهر مصر (شیخ محمود شلتوت) مورد تأیید و رسمیّت قرار گرفت

مرحوم آیه الله بروجردی ، در مدّت تحصیل خود در حوزه علمیّهٔ اصفهان ، نه تنها در مدرسهٔ صدر حجره ای برای سکونت داشتند ، بلکه در این مدرسه ،

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۴۳۵

تـدریس می نموده اند ، و عدّه ای از فضـلاء از درس ایشان بهره مند می شده اند ، که از آن جمله، مرحوم حاج میرزا علی آقا شیرازی (مذکور در فوق) می باشند .

۱۷- حکیم و فقیه بزرگوار ، مرحوم آقـا شـیخ محمود مفیـد ، متوفّای ۱۳۸۲ قمری ، که از چهره هـای برجسـته علم حکمت در حوزه علمیه اصـفهان بوده ، و شـهرت آن بزرگمرد در زمینه حکمت و فلسـفه ، مقام علمی او را ، در زمینه أدبیات و ریاضی و طب و فقه و اصول ، تحت الّشعاع قرار داده است .

مرحوم مفید ، چهل سال در مدرسهٔ صدر به تدریس حکمت و فقه و اصول وریاضـی اشـتغال داشتند (۱) و شاگردان زیادی را پرورش دادند .

برادر آن بزرگمرد ، مرحوم حاج شـیخ علی مفید ، متوفّای ۱۳۴۵ قمری، نیز ، عالمی حکیم و زاهد ، و مدرّسـی محقّق و جامع بوده ، و در مدرسهٔ صدر تدریس فقه و اصول و حکمت و أدبیّات می نموده است (۲) .

۱۸ - مجتهد و مدرّس جامع ، مرحوم حاج میرزا رضا کلباسی ، متوفّای ۱۳۸۳ قمری ، که از أحفاد مرحوم حاجی محمّد ابراهیم کلباسـی بوده ، و در ترویج اسلام و احکام و هدایت مردم ، نقش بزرگی داشته ، و مراسم دعای کمیل وإحیای شب جمعه آن بزرگمرد، عنوان و تأثیر عجیبی داشته است .

آن بزرگمرد ، علاوه بر تألیف کتب متعدّده ، در مدرسهٔ صدر ، تدریس مینموده ، و جمعی از فضـلاء از محضـر او مستفید می شده اند .

مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی ، شخصیّت علمی و دینی و اجتماعیِ آن

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۴۹۵

۲- سیری در تخت فولاد ، صفحه ۱۹۶

بزرگمرد را ستوده ، و او را از مراجع دينيِ مردم بر شمرده است (۱).

۱۹ – فقيه و اصولی عاليقدر و مجتهد محقّق ، مرحوم آيه الله العظمی ، آقا سيّد علی بهبهانی رامهرمزی ، متوفّای ۱۳۹۵ قمری ، كه از چهره های برجستهٔ روحانيّت و مرجعيّت در ايران بودند ، و با تأليف كتابهای گوناگون ، و تأسيس مدارس و مراكز دينی ، و تربيت طلّاب ، نقش بزرگی در راه إحياء دين بر عهـده داشـتند . ايشان در سالهای آخر عمرشان ، شـش ماه از هر سال را ، در اصفهان ، اقامت می جستند ، و در مدرسه صدر تدريس فقه و اصول و كلام می فرمودند ، و حوزه درسی مهمّی در محضر ايشان ، شكل می گرفت ، كه بر رونق حوزهٔ علميّه می أفزود .

۲۰ – مدرّس محقّق و مجتهد زاهد ، مرحوم حاج سيّد علی اصـغر مدرّس برزانی ، متوفّای ۱۳۹۵ قمری ، كه از مدرسين نامدار در مدرسهٔ صدر بودند ، و عدّه ای از فضلاء از محضر و درس ايشان ، در زمينهٔ فقه و اصول ، استفاده می نمودند .

۲۱ – شـهيد راه ولايت و إمامت ، مرحوم آيه الله ، آقا سـيّد ابوالحسن شمس آبادی ، شهيد در سال ۱۳۹۶ قمری ، كه مجتهدی زاهد و پيشوائی پر تلاش و مجاهدی خسـتگی ناپذير بودند، و از زعمای حوزه علميّه اصـفهان به شمار می رفتند ، و در مدرسهٔ صدر به تدريس و حلّ مشكلات اجتماعی و اقتصادی طلّاب ، می پرداختند (۲)

۲۲ – فقيه و مجتهد عاليقدر ، آقا سيّد محمّد رضا خراسانی ، متوفّای ۱۳۹۷

ص:۳۱۲

۱- نقباء البشر ، جلد ۲، صفحه ۷۵۹

۲- دربـارهٔ ايـن بزرگمرد ، در بخش (چهره هـای علمی اصـفهان در دورهٔ أخير) و بخش (بقعه هـای علمی و تخت فولاـد) ، بررسی مفصّل داريم

قمری ، که دورانی ممتـد ، عهـده دار ریاست حوزهٔ علمیّهٔ اصـفهان بودنـد ، و در مدرسهٔ صدر و مدرسهٔ چهارباغ ، به تدریس درس خارج فقه و اصول ، اشـتغال داشـتند ، و از خصوصیّات آن بزرگمرد ، وقار و متانت چشمگیر ، اُبهّت و قیافهٔ جذّاب بود . مرحوم آیه الله خراسانی ، نه تنها با تأسـیس کتابخانه زیبائی در مـدرسه صـدر و تدریس و تربیت طلّاب و زعامت و سـرپرستی حوزه علمیّه ، نقش ارزشـمند خود را ایفاء نمودند ، بلکه در دوران خفقانیِ پهلوی أوّل و در هنگامی که عمّامه از سـر بزرگان دین و علمـاء و طلّـب بر می داشـتند، آن بزرگمرد به عـدّه ای از علماء آن دوره ، پیغام فرسـتاده بودنـد که ، از خانه ها بیرون نیائیـد که مجبور نشوید عمّامه را از سـر بردارید ، من مخارج شـما را می دهم (۱) و اینگونه دلسوزانه در حفـظ حوزه علمیه و أرزشهای آن ، می کوشیدند .

۲۳ – فقه و اصولیِ مجتهـد ، و مدرّس جامع و زاهد ، حاج شـیخ مجتبی لنکرانی نجفی اصـفهانی ، متوفّای ۱۴۰۶ قمری . ایشان در حوزه های سامراء و نجف وأخیرا حوزه علمیّهٔ اصـفهان ، استادی نامدار به شمار می رفتند ، و در سالهای آخر عمرشان ، در مدرسه صدر به تدریس فقه و اصول (رسائل و مکاسب شـیخ أنصاری و ...) اشـتغال داشتند ، و جمعی از فضلاء و طلّاب ، از محضر ایشان بهرهٔ علمی می گرفتند .

۲۴ – مجتهـد زاهـد و فقیه اصولی ، مرحوم آیه الله ، حاج شـیخ أحمـد فیّاض ، متوفّای ۱۴۰۷ قمری ، که از چهره های برجسـتهٔ حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان به شمار می رفتند، و در مدرسهٔ صدر و مدرسهٔ چهارباغ تدریس می نمودند ، و جمعی از فضلاء و طلاب در دوره سطح عالی ، و أخیرا در دوره خارج فقه و اصول

۱– اظهارات نویسندهٔ متتبّع و عالیقدر ، آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی

ایشان، شرکت می جستند ، و عدّهٔ زیادی از علماء و مدرّسین و فضلاء اصفهان ، در زمرهٔ شاگردان آن بزرگمرد می باشند .

۲۵ - فقیه و اصولی مجتهد ، و زعیم مُجِدّ و موفّق ، مرحوم آیه الله ، حاج آقا حسین خادمی ، متوفّای ۱۴۰۵ قمری ، که از چهره های برجستهٔ أواخر قرن چهاردهم ، در حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، به شمار می روند ، و حوزه درسی ایشان در زمینه فقه و اصول اجتهادی (درس خارج) (و نیز در زمینه کلام و عقائد ، مورد توجه بود و در ردیف أوّلِ درسهای حوزه ای در اصفهان ، به شمار می رفت .

مرحوم آیه الله خادمی ، در راه مبارزه با حکومت فاسد پهلوی ، و مبارزه با گروههای منحرف (الحادی و التقاطی) و دفاع از حریم ولایت أهل البیت علیهم السلام و ارزشهای روحانیّت و حوزهٔ علمیّهٔ ، بسیار می کوشیدند ، و زعامت حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان و جامعه روحانیّت این شهر تاریخی ، سالها بر عهدهٔ آن بزرگمرد بود . تأسیس مَدرَس جدید مدرسهٔ صدر (پشت ایوان و مَدرس بزرگ) زیر نظر مرحوم آیه الله خادمی ، و مرحوم آیه الله طیّب بود، و آیه الله خادمی ، از زمان تأسیس این مَدرَس ، درس فقه و اصول و کلام خود را ، برای فضلاء و علماء ، در این مکان شریف بیان می فرمودند .

۲۶ - مجتهد و مدرّس زاهد ، مرحوم آیه الله ، حاج شیخ علی مشکوه سدهی ، متوفّای ۱۴۱۰ قمری ، که از مدرّسین نامدار در مدرسهٔ صدر بودند ، و جمعی از فضلاء و علماء اصفهان در زمره شاگردان آن بزرگمرد به شمار می آیند .

۲۷ - فقیه مفسّر و متکلّم اصولی و مدرّس مجتهد ، مرحوم آیه الله ، حاج سیّد عبد الحسین طیّب ، متوفّای ۱۴۱۲ قمری ، که از صاحبان تألیف و از مفسّرین بزرگ و دانشمندان علم کلام بودند ، و در مدرسهٔ صدر (در حجره ای که هم

اکنون این حقیر تدریس می نمایم) (۱) تدریس می نمودند ، و جمع زیادی از فضلاء از محضر و درس ایشان استفاده می کردند ، و نویسنده این سطور ، بخش قابل توجهی از کتاب « مکاسب » مرحوم شیخ أنصاری را ، در محضر و جلسه درس ایشان ، بهره مند گردیدم .

۲۸ – فقیه اصولی ، و متکلّم رجالی ، و مفسّر مجتهد ، آیه الله ، آقای حاج سیّد محمّد علی موحّد ابطحی (دام عمره الشریف) ، که پس از مراجعت از نجف أشرف ، به تألیف و تحقیق پرداختند ، و در مدرسهٔ صدر ، به تدریس فقه و اصول و تفسیر کلام اجتهادی اشتغال یافتند ، و هم اکنون نیز که در شهر مقدس قم اقامت و تدریس دارند ، تابستانها در حوزه علمیّهٔ اصفهان و مدرسهٔ صدر ، به تدریس می پردازند ، و جمع کثیری مستفید می شوند .

۲۹ – فقیه اصولی ، و مجتهد بزرگوار ، آیه الله ، آقای حاج شیخ حسن صافی اصفهانی دام عمره الشریف (۲) که از زمان مراجعت از نجف اشرف تاکنون ، در مدرسه صدر، حوزه درسی فقه و اصول اجتهادی (درس خارج) دارند ، و جمع کثیری از فضلاء و علماء ، از محضر و درس ایشان بهره مند می شوند .

۳۰ – فقیه أصولی و مجتهد بزرگوار، آیه الله ، آقای حاج سیّد محمّد علی صادقی « میر محمّد صادقی » (دام عمره الشّریف) که سالهای طولانی ، در مدرسهٔ صدر به تدریس خارج فقه و اصول اشتغال داشتند ، و حوزهٔ درسی گسترده و پر جمعیّتی را تشکیل داده بودند ، ولی متأسّفانه مدتی است در اثر کسالت، طلّاب

۱– این نویسندهٔ کمترین در مدرسهٔ صدر ، به تدریس کفایه الأصول و مکاسب مرحوم شیخ انصاری اشتغال دارم

۲– متأسّفانه هم اکنون که مراحل چاپ کتاب در حال أنجام است (۱۴۱۷ قمری) حوزهٔ علمیّه ، در غم ارتحال ایشان بسر می برد

حوزه علميّه ، از تدریس ایشان محروم می باشند (۱).

دیگر مدرّسین مدرسهٔ صدر

با توجّه به این که مدرسه صدر مرکز حوزه علمیه است ، جمع زیادی از علماء و آیات عظیم الشأن و فضلاء بزرگوار ، همانند : آیه الله ، آقای حاج سیّد مصطفی شریعت موسوی ، و آیه الله ، حاج شیخ محمّد تقی مجلسی و آیه الله ، آقای حاج شیخ مجتبی بهشتی ، و امام جمعه محترم اصفهان ، آیه الله ، آقای حاج سیّد جلال الدّین طاهری ، و آیه الله ، آقای حاج سیّد مجتبی میر محمّد صادقی ، و جمعی دیگر از علماء و فضلاء ، در زمینه های گوناگون علمی و در سطوح مختلف ، تدریس می نمایند.

تذکّر : هم چنان که در أوّل این بخش اشاره کردیم ، بسیاری از مدرّسین بزرگوار مدرسهٔ صدر که در این قسمت ذکر گردیدند ، در بخش های :

خاندانهای علمی » ، یا « بقعه های علمی » یا « چهره های علمی اصفهان در دوره أخیر » ، به نحو مفصّل تر ، مورد بحث قرار گرفته اند .

مدرسهٔ صدر پاقلعه

مقصود ، مدرسهٔ پاقلعه است ، که به خاطر عنوان بانی آن ، مرحوم حاج محمّد حسین خان صدر اعظم اصفهانی ، به نام مدرسهٔ صدر ، نامیده می شود .

۸- مدرسهٔ صدر چهارباغ خواجو

یکی از مدارس آباد و معمور، حوزه علمیه اصفهان می باشد . این مدرسه از

۱- متأسّفانه هم اکنون که مراحل چاپ کتاب در حال انجام است (۱۴۱۷ قمری) حوزهٔ علمیه ، در غم ارتحال ایشان بسر می برد

آثار مرحوم حاج محمّد حسین خان صدر أعظم اصفهانی ، متوفّای ۱۲۳۹ قمری می باشد ، که در هنگام ایجاد خیابان چهارباغ صدر (مشهور به چهارباغ خواجو) به تقلید از چهارباغ عباسی و مدرسهٔ سلطانی چهارباغ ، تأسیس گشته است .

گرچه مؤسّس این مدرسه ، مرحوم صدر می باشد (۱) ، ولی به علت این که تکمیل آن به وسیله فرزند او (أمین الدوله) انجام گرفته، برخی از نویسندگان ، این مدرسه را ، از آثار عبد الله خان أمین الدوله (که او هم مردی نیکوکار بوده) ثبت کرده اند (۲).

مدرسهٔ صدر خواجو ، مدّتی متروکه گردید ، و سپس در دورهٔ حکومت پهلوی ، به تصرّف غاصبانهٔ شهرداری در آمد، و به شکلی رقّت بار ، مورد بهره برداری قرار گرفت، تا آن که با همت جمعی از مردم با ایمان و اقدام مرجع جهانی عالَم تشیّع ، مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی قدس سره ، متوفّای ۱۳۸۰ قمری ، به حوزه علمیّهٔ باز گردانده شد، و پس از تعمیرات اساسی و لازم ، محلُ سکونت طلّاب حوزهٔ علمیّه ، قرار گرفت .

این مدرسه ، دارای بیست حجره ، و دو مَدرس (در طرف شرقی و شمالی) ، و یک کتابخانه (در طرف جنوبی) ، و یک صحن بزرگ با حوض و باغچه ، و یک سر دَرِ مجلّل (در طرف غرب مدرسه) « در شرق خیابان چهارباغ خواجو» می باشد ، و به صورت یک طبقه است ، و مساحت آن سه هزار متر

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۷۴۴، مجلّهٔ یادگار ، سال دوِّم شمارهٔ هشتم ، صفحهٔ ۵۰، تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۳۱۱، تاریخ فرهنگ اصفهان، صفحه ۱۴۳، تاریخچه محله خواجو ، صفحه ۳۳

۲- آثار ملی اصفهان ، صفحه ۴۳۳ ، گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۷۴۹ به نقل از جغرافیای اصفهان ، تألیف میرزا حسین خان ، چاپ تهران ، صفحه ۲۹ - ۳۰

می باشد . در کتیبهٔ بالای سر دَرِ مدرسه ، با خطّی زیبا ، بر روی کاشیِ خشت چنین نوشته شده است : به أمر مبارک حضرت آیه الله العظمی ، آقای حاج آقا حسین بروجردی مدظله العالی با تولیت حجه الإسلام آقای سیّد العراقین تعمیر گردید – سال ۱۳۷۶ قمری ، مطابق با ۱۳۳۵ شمسی ، ساخت کاشی سازی ایلیا . در وسط کتیبه یاد شده ، نام مدرسه با خطّ درشت چنین ثبت شده است :

مدرسهٔ صدر خواجو

در بالاترین قسمت سر دَرِ مدرسه خواجو ، حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله روی کاشی نوشته شده ، و در آخر آن ، آمده است : با کمک مردم و نظارت ادارهٔ کلّ اوقاف منطقهٔ استان اصفهان – ۱۳۴۸ شمسی مطابق ۱۳۸۹ قمری ، که نشان دهندهٔ این است که ، تعمیرات مدرسه ، در طول چندین سال ادامه داشته است .

در حال حاضر ، تعداد پنج مُدَرِّس و پنجاه طلبه (أعمّ از شب خواب و معیل هائی که در منزل شخصی اقامت دارند، و در مدرسه تحصیل علم مینمایند و در دوره مقدّمات و سطح متوسّط و سطح عالی ، تحت برنامهٔ درسی ، ادامه تحصیل می دهند . در حال حاضر ، سرپرستی مدرسه با حضرت حجّه الإسلام آقای حاج شیخ محمّد علی إمامی دام عزّه ، و تولیت آن با خاندان سیّد العراقین بوده و می باشد . عدّه ای از علماء جلیل القدر ، در این مدرسه اقامت نموده ، و یا مباحثات علمی و یا إمامت جماعت داشته اند ، همانند :

۱– مجتهد محقّق ، و استاد و مدرّس عظیم الشّأن حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، مرحوم آیه الله ، حاج شیخ أحمد فیّاض ، متوفّای ۱۴۰۷ قمری ، که در مسجد مدرسه، اقامه جماعت می نمودند ، و با جمعی از بزرگواران مذکور در ذیل ، مذاکرات و مباحثات علمی ، در این مدرسه داشته اند .

۲– عالِم کامل ، مرحوم آیه الله حاج شیخ علی قدیری کفرانی متوفّای ۱۴۰۷

ص:۳۱۸

۳ – عالِم زاهد و وارسته ، مرحوم حجّه الإسلام حاج شیخ محمود سالك كاشانی، متوفّای ۱۳۸۹ قمری .

۴- عالِم متّقی ، مرحوم حجّه الإسلام و المسلمین ، حاج شیخ محمّد تقی فشارکی

۵- عالِم فاضل و سخت کوش ، و خطیب و واعظ گرانقدر ، مرحوم حاج سیّد فضل الله سجادی ، متوفّای ۱۴۱۴ قمری ، که در تدریس و إداره امور مدرسه و جذب طلّاب و حفظ و نگهداری و بهره برداری از آن ، نقش بسیار مؤثّری ایفاء می نمودند ، و در آستانه أیّام فاطمیه علیها السلام به لقاء الله پیوستند .

۶- عالم فاضل ، حجّه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ یحیی هدایت (شهرضائی) دام عمره الشّریف .

۹- مدرسهٔ محمودیّه

مدرسه ای است که در سالهای أخیر تهیّه و تأسیس گشته ، در کوچهٔ مدرسهٔ ذوالفقار ، و در حال حاضر (۱۴۱۵ قمری) ساختمان قدیمیِ آن که به صورت منزل مسکونی بود تخریب گشته ، و زیر نظر آیه الله ، آقای حاج سیّد حسن فقیه إمامی دامت برکاته و با همّت نیکوکارِ محترم ، آقای حاج آقا محمود صفاکار ، در حال تجدید بنا می باشد ، به صورت سه طبقه (با محاسبهٔ زیر زمین) (۱).

مدرسهٔ محمودیّه ، وابسته به مدرسهٔ ذو آلفقار می باشد ، و چندین سال است که محلّ تشکیل جلسات درسهای برنامهٔ درسی – حوزه ایِ مدرسهٔ علمیّهٔ

۱- هم اکنون که مراحل چاپ کتاب در حال أنجام است (۱۴۱۷ قمری) ساختمان مدرسه پایان یافته ، و نماسازی آن در حال تکمیل می باشد ، و بهره برداری از آن شروع گردیده است

ذوالفقار می باشد (۱).

۱۰– مدرسهٔ مسجد رحیم خان

مسجد رحیم خان ، واقع در ابتدای محلّه نو ، و متّصل به محلّهٔ در بکوشک و در نزدیکیِ خیابان طالقانی می باشد ، و پایه گذاری و تأسیس آن ، به وسیلهٔ مجتهد نامدار ، مرحوم آقا سیّد حسن مدرّس ، متوفّای ۱۲۷۳ قمری بوده است ، و پس از آن بزرگمرد ، محمّد رحیم خان بیگلربیگی و برادرانش ، به تکمیل وإتمام آن پرداختند . این مسجد ، از مساجد بزرگ و با شکوه اصفهان می باشد و بقعه خاندان مدرس ، که مدفن مرحوم مدرس و خاندان علمی او است ، در جانب شمالی آن ، قرار گرفته است .

تاریخهای موجود در کتیبه های مسجد ، ۱۲۹۰ – ۱۲۹۴ – ۱۲۹۵ – ۱۲۹۹– ۱۳۰۱ – ۱۳۰۴ – ۱۳۷۸ می باشد ، که نشان دهندهٔ مراحل گوناگون بناء و تزئین این پایگاه و مرکز دینی می باشد ، و با توجّه به این که أوّلین مراحل تأسیس مسجد ، در زمان مرحوم مدرّس (متوفّای ۱۲۷۳) أنجام گرفته ، و چندین سال از عمر آن بزرگمرد باقی بوده ، می توان گفت که ، عمدةً از حدود سال ۱۲۶۰ تا ۱۳۰۴، تأسیس و تزئین و کاشی کاری مسجد انجام شده است(۲) .

۱– دربارهٔ برنامهٔ درسی و مفصل مدرسهٔ ذو الفقار و مدارس وابسته ، به بخش مربوط به مدرسه ذو الفقار ، در همین کتاب ، و نیز کتاب آشنائی با حوزه های علمیّهٔ شیعه ، جلد ۱، صفحه ۴۰۷ به بعد ، و کتاب شهدای مدرسه ذوالفقار ، جلد ۱ و ۲ (به قلم این نویسندهٔ کمترین) مراجعهٔ شود ، و نویسندهٔ این سطور ، کتابی درباره مدرسهٔ ذوالفقار و برنامه های آن ، (به نحو مستقل) تالیف نموده ام ، که مخطوط می باشد

۲– به گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۷۹۶ – ۸۰۳ و آثار ملهٔی اصفهان ، صفحهٔ ۶۱۸– ۶۲۵ مراجعه شود

در مسجد رحیم خان ، که در سالهای أخیر به نام مسجد الرّحیم ، نامیده می شود، سه عدد حجره برای سکونت طلاّب ساخته شده ، و در حال حاضر ، چند نفر طلبه در آنها ساکن هستند ، و اشتغال به تحصیل علوم حوزه ای دارند .

۱۱- مدرسهٔ میرزا مهدی

مدرسه ای بود واقع در خیابان مسجد سیّد ، و در کنار شعبه ای از نهر فدن ، که به جوی بابا حسن معروف است . مدرسهٔ میرزا مهدی ، بیش از دو جریب مساحت داشت(۱)، با طول و عرض ۴۵ × ۴۵ متر، با دَه حجره ، و مشتمل بر شبستان هائی که مسجد بوده است .

مدرسه و مسجد میرزا مهدی ، از آثار میرزا مهدی خان اشتهاردی ، از مستوفیان عهد نادری میباشد ، و پس از سال ۱۳۶۵ قمری ، با کمک مردم متدین ، تعمیراتی أساسی یافته است (۲) .

در سال ۱۴۰۸ قمری ، مسجد و مدرسهٔ میرزا مهدی ، به وسیلهٔ شهرداری جهت إحداث خیابان آیه الله طیب ، تخریب گردید ، و دو سوّم آن ، جزء خیابان قرار گرفت ، و مردم با ایمان ، زیر نظر امام جماعت مسجد ، جناب حجّه الإسلام و المسلمین آقای حاج سیّد عباس فقیه أحمد آبادی ، فرزند مرحوم آیه الله ، حاج سیّد محمّد تقی موسوی فقیه أحمد آبادی (صاحب کتاب مکیال المکارم) به تجدید بنای مسجد و مدرسه ، در باقیماندهٔ زمین یاد شده اقدام نمودند .

در ساختمان جدید ، طرح شبستان برای مسجد ، کتابخانه ، سالن سخنرانی و مَدرس و حجرات مسکونی برای طلاّب ، (در ضمن سه طبقه) در نظر گرفته

ص:۳۲۱

۱- تاریخ اصفهان و ری ، صفحه ۳۰۸

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحه ۲۴۱

شده ، و در حال حاضـر (ذی الحجّه ۱۴۱۳ قمری) دو طبقه آن به صورت نیمه تمام در آمـده ، و هنوز از طبقـهٔ سوّم ، چیزی ، ساخته نشده است .

چهره های علمی مدرسهٔ میرزا مهدی

در این مدرسه ، بزرگانی از علماء ، تحصیل علم و یا تدریس نموده اند که ذیلًا به نمونه هائی ، اشاره می نمائیم :

۱- مرحوم آیه الله ، آقا شیخ أحمد حسین آبادی (سیفی) ، متوفّای ۱۳۵۷ قمری ، که مجتهدی صاحب تألیف ، و زاهدی عابد بوده ، و در قوّت حـافظه و ذکـاوت و هوشـمندی ، اعجوبـهٔ روزگـار به شـمار رفته ، و در سـنین بلوغ و یـا قبل از آن ، به مرتبه اجتهاد رسیده است (۱) . این بزرگمرد ، در مدرسـهٔ میرزا مهـدی تدریس می نموده ، و عهده دار منصب إمامت جماعت بوده است .

۲- عالِم فاضل و بزرگوار ، مرحوم آقا میرزا علی محمّـد بن حاج محمّـد جواد حسـین آبادی ، متوفّای ۱۳۷۳ قمری ، که برادر مرحوم حاج شـیخ أحمـد حسـین آبادی بوده، و در مدرسـهٔ میرزا مهـدی ، در طول چنـدین سال ، ساکن بوده ، و تـدریس می نموده است .

۳- مرحوم آیه الله ، حـاج آقا محمّـد مقـدّس متوفّای ۱۳۷۸ قمری ، فرزند مرحوم آقا سـیّد عبد الحسـین بن سـیّد حسن بن سیّد ابراهیم حسینی سبزواری ساوجی اصفهانی ، که در اصفهان و نجف تحصیل علم نموده ، و پس از نیل به مقامات عالیه علمی و مرتبـهٔ اجتهـاد ، به اصـفهان مراجعت نموده ، و مرجع طلاّـب حوزهٔ علمیه و مؤمنین قرار گرفته است . وی علاوه بر تـدریس در مدرسهٔ میرزا مهدی ، تعمیرات اساسی در این مدرسه أنجام داده است .

آن بزرگمرد، مورد توجه و اعتمـاد و علاقـهٔ مرجع عالیقـدر جهـان تشیّع ، مرحوم آیه الله العظمی ، حـاج آقـا حسـین طباطبائی بروجردی قدس سره وکیل تام الإختیار

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، ص ۱۱۸، و ریحانه الأدب ، جلد ۳، ص ۱۶۷

ایشان در اصفهان بودند ، و تألیفات و آثار قلمی داشتند ، که بعضی از آنها ، به چاپ رسیده است .

۴- عالم فاضل و مدرّس زاهد ، مرحوم آقا میرزا علی أصغر شریف ، متوفّای ۱۳۸۴ قمری ، که در مدرسهٔ میرزا مهدی ، تدریس می نموده اند ، و در أواخر عمر، به مدرسه درب کوشك منتقل گردیده ، و در آنجا تدریس می کرده اند .

وی از مدرّسین مشهور بوده ، و عموم فضلاء و علماء بید آباد ، در زمرهٔ شاگردان این بزرگمرد به شمار می روند (۱).

مانند اصفهان به جهان کس ندیده است

درشأن نو عروس جهان همسری نبود

اینجا بهشت روی زمین است عندلیب

گویی بهشت آمده از آسمان فروو

یارب نگاهدار سپاهان زهرگزرند

ازچشم زخم دشمن وبدخواهی حسود

ص:۳۲۳

اللَهُمّ صَلِّ عَلی المُصْطَفی مُحَمّدٍ وَ المُرتَضی علِیّ وَصلِّ علی الصّدیقه الطّاهره فاطِمَهَ الزّهراء وَ صلّ علی السِّبطَیْنِ الامامین الحَسَنِ وَ الحُسَیْنِ وَ صَلِّ عَلی السَّجّادِ علّی بن الحُسَینِ وصَلِّ عَلَی البَاقِرِ مُحَمّدٍ وَ الصّادِقِ جَعْفَرٍ وَ الْکاظِمِ مُوسَی وَ صَلِّ عَلَی الرِّضا عَلِیّ وَصَلِّ عَلَی التّقِیّ مُحَمّدٍ وَ النّقِیّ عَلِیّ

وَ الْعَسْکَرِیّ الحَسَنِ وَ صَلِّ عَلَی خاتِمِ الاَوصِیاء الثّانی عَشَرَ مِن الاَئِمّهِ الطّا هِرِین الحُجّه بْن الحَسَنِ القائِم المُنتَظِر

کتبه حبیب الله فضائلی۱۳۶۲ ۱۴۰۴

ص:۳۲۴

۶- مدارس علمیّه اصفهان ، مخصوص بانوان

اشاره

ص:۳۲۵

مراکز تحصیل علوم دینیّه برای طبقهٔ نسوان

در شهر اصفهان ، علاوه بر منازل علماء ، که به نحو خصوصی برای همسران و یا بستگان نزدیک خود ، تدریس می نمایند ، و عدّه ای از محارم علماء ، بدین وسیله به علم و دانش دینی دست می یابند ، مدارسی تأسیس گشته ، که رسماً محلّ فعّالیّت حوزوی و تحصیل و تدریس ، به روش حوزه های علمیّه می باشد و علوم مقدّماتی همانند : نحو و صرف و لغت و معانی و بیان و منطق ، و علوم رسمی اسلامی، همانند : فقه و اصول و تفسیر و عقائد و حدیث و کلام وأخلاق و ...، مورد بحث و مذاکره و تعلیم و تعلّم قرار می گیرد ، که ذیلاً به آن مراکز و مدارس ، توجّه می نمائیم .

مکتب فاطمه علیها السلام

مدرسه ای است برای تحصیل و تربیت طلاّب زن ، که در سال ۱۳۴۴ شمسی، زیر نظر مجتهدهٔ ایرانی ، حاجیه خانم أمین رضوان الله علیها ، و به سرپرستی عالمهٔ فاضله ، حاجیه زینت خانم همایونی تأسیس گردیده است ، و أوّلین مدرسه ، برای تعلیم و تربیت طبقه نسوان ، به روش حوزه ای می باشد .

در طول زمان ، عدّه ای از علماء و مدرّسین ، در این مدرسه تدریس مینموده اند ، همانند : مرحوم آیه الله ، آقای حاج شیخ محمود شریعت ریزی ، آیه الله ، آقای حاج سیّد حسن فقیه امامی ، مرحوم حجّه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ فخر الدّین کلباسی ، و هم چنین نویسندهٔ این سطور (حاج سیّد

حجّه موحّد ابطحی) و عموماً درسهای مقدّماتی و بخشی از سطوح را ، شاگردان ممتاز و بانوان عالمه و فاضله ای که اشتغال به تحصیلات عالیه حوزه ای در همین مدرسه داشتند ، تدریس می نمودند . مرحومه حاجیه خانم مجتهده أمین ، چندین سال ، روزهای چهارشنبه در این مدرسه ، درس اخلاق و تفسیر ، می گفتند . تربیت شده های این مدرسه ، در نشر و گسترش فرهنگ دینی و تبلیغ و ترویج ارزشهای والای مکتب أهل البیت علیهم السلام، و گرایش دادن طبقهٔ نسوان جامعه ، به سوی حفظ حجاب و فراگیری أحکام دینی و آشنائی با معارف اسلامی ، نقش بسیار جالبی داشته و دارند، و در مطرح ساختن تعلیم و تعلم به سبک حوزه ای ، نه تنها در شهر اصفهان و حومه آن مؤثّر بوده اند ، بلکه در سایر شهرها و مراکز استانها و حوزه علمیّهٔ قم نیز ، تأثیر بسزایی داشته ، و در برخی موارد، از پایه گزاران بوده اند .

محلّ این مدرسه هر چند سالی ، تغییر نموده ، تا این که در سالهای اخیر ، در مجاورت مسجد سیّد (کوی پشت مسجد و بازارچه بید آباد) قرار گرفته است .

مراحل تحصیلی در مکتب فاطمه علیها السلام از مقدّمات تا سطوح عالیه (رسائل و مکاسب و منظومهٔ حکمت و أسفار ...) می باشد ، و علاوه بر أدبیّات و منطق و فقه و اصول ، درس تفسیر و أخلاق و حدیث و عقائد و ... ، از سلسله درسهای رسمی ، به شمار می رود .

در طول تاریخ سی ساله مکتب فاطمه علیها السلام ، عدّه ای از شاگردان این مرکز دینی ، علاوه بر تحصیل سطوح متوسّطه ، یا سطوح عالیه ، برای دانش طلبان پائین تر تدریس نموده اند ، و از این نظر قابل توجّه می باشند ، و عدّه ای در جهات روحی و أخلاقی و معنوی ، دارای مزیّت بوده اند ، و ذیلاً فقط به چند نام از میان نامهای متعدّد اشاره می نمائیم : ۱- خانم صدّیقهٔ حکیمیان ۲- خانم

مهری آلسّادات قلمکاریان ۳- خانم فاطمهٔ نژاد تبریزی (۱) ۴ - خانم صدّیقهٔ کلاهی ۵- خانم فردوس مدرّس هاشمی ۶- خانم عذرا هر تمنی ۷- خانم طاهرهٔ (ماه منظر) مدرّس هاشمی ۸- خانم مسعود پور ۹ - خانم منصورهٔ نجفی ۱۰- خانم أعظم و ....

که هرکدام از اینها ، دارای امتیازات درسی و أخلاقی و معنوی می باشند ، و چه بسیارند بانوان و دوشیزگانی که در راه تعلیم و تعلّم علوم دینیّه ، و کسب أخلاق و معارف اسلامی ، کوشش های تحسین برأنگیزی داشته و دارند، و شرح و بسط کلام در باره آنها ، به طول می انجامد .

مکتب حضرت زینب علیها السلام

مدرسه ای است که زیر نظر حضرت آیه الله ، حاج شیخ محمود شریعت ریزی در سال ۱۳۵۴ شمسی تأسیس شده ، و محلّ آن در محلّهٔ چهارسوق شیرازیها

۱- ایشان در مدّت بیست و پنج سال ، تمامی کتب مرسوم حوزه ای را ، از مقدمات تا شرح المعه و اصول الفقه و منظومه منطق و رسائل و مکاسب و کفایه ألاصول و بدایه الحکمه و نهایه الحکمه و قسمت سوم شرح تجرید، و بخشی از مستمسک العروه الوثقی را با دقت کامل و با نوشتن حواشی بر کتب درسی یاد شده ، بدون وقفه و با جدیتی بی نظیر ، در حدی که سرما و گرما و بحرانهای دوره انقلاب سال ۱۳۵۷ شمسی) و پس از آن، و نیز دوران جنگ و بمبارانها و موشکبارانهای شهر اصفهان ، که تقریباً ، شهر را خالی از سکنه نموده بود ، مانع از ادامه تحصیل این بانوی عالمه ، نگردیده بود، و اینجانب (نویسنده این سطور) که مدت هیجده سال در جریان تحصیلات ایشان بوده ام ، و بسیاری از کتابهای یاد شده را (در سطوح عالیه) ، برای ایشان تدریس نموده ام ، از جدیت و پشتکار و مقاومت این عالم فاضله ، در شگفتی قرار میگرفتم و مدّت زمانی طولانی ، روزهای مقرّر برای درس، مسیر بسیار طولانی را می پیمودند ، و حتی یک جلسه غیبت در درس نداشتند (حتّی در مواقع کسالت و مشکلات سخت زندگی) و ضمناً در أکثر دوران تحصیل ، تدریس نیز ، مینموده اند

بوده، و از سال ۱۳۵۸ شمسی ، به نزدیک دروازه دولت ، مقابل کلینیک قائدی منتقل گردیده ، و برنامه های درسی و تربیتی آن ، تا کنون (سال ۱۳۷۵ شمسی) ادامه دارد .

سرپرستی مدرسه بر عهدهٔ خانم زهره مدرّس مطلق (که از خاندان علمی و ریشه دار « مدرّس » میباشند) قرار گرفته ، و آیه الله شریعت ریزی وحجّه الاسلام آقای شیخ جعفر الهی ، و مرحوم حجّه الإسلام ، آقای حاج سیّد أبو الحسن مظفّری و نیز آقای ذوالفقاری ، و جمعی از بانوان با سابقه در تحصیلات حوزوی ، تدریس در این مدرسه را بر عهده داشته و دارند .

شمار دانش طلبان این مرکز ، همیشه یکسان نبوده ، ولی در حال حاضر ، حدود یکصد نفر به تحصیل علم ، در رتبه های مقدمات و سطوح متوسطه و عالیه (رسائل و مکاسب و شرح منظومه و ...) اشتغال دارند . بعضی از دانش طلبان مکتب زینب علیها السلام و مکتب فاطمه علیها السلام و مدرسه الزّهراء علیها السلام ، مشترک می باشند ، و بعضی سالها در مدرسه ای ، و زمانی دیگر ، در مدرسه دیگر ، ادامه تحصیل علم داده اند . مرحومهٔ خانم فخرالسّادات سلامتیان و خانم ایران شکرانی و خانم بتول نیلفروشان و خانم فردوس مدرّس هاشمی و خانم طَهُمورث و خانم عفّت نکوئی و خانم مقاره ای و خانم عذرا هر تمنی و خانم زهرا محمودیان و خانم صفورا سجادی و جمعی دیگر ، در زمرهٔ تحصیل کرده های این مدرسه هستند. ، که اشتغال به تدریس نیز داشته اند ، و با این که مشکلات خانوادگی و گرفتاری های زندگی ، سدّ راه آنها می شده ، ولی با پشتکار و جدّیّت ، به تحصیل و تدریس ادامه داده اند .

مدرسه الزّهراء علیها السلام

این مدرسه ، در سال (۱۳۵۸ شمسی) تأسیس گشته ، و مؤسس آن

حجّه الاسلام و المسلمين ، آقای حاج سیّد مرتضی هاشمی می باشند ، و سرپرست داخلی مدرسه ، خانم میر شفیعی هستند ، که از خاندان علم و روحانیت می باشند . محلّ مدرسه ، در ابتداء ، ساختمان قائمیّه در خیابان مسجد سید بوده ، و هم اکنون ، در مسجد امام جعفر صادق علیه السلام (واقع در خیابان صائب) می باشد .

درسهای این مدرسه ، از مقدّمات تا سطوح عالیه است ، و تعداد دانش طلبان آن در نوسان بوده ، و میانگین آن بالاتر از یکصد نفر می باشد .

برخی از فضلاء حوزهٔ علمیّه ، و نیز بعضی از شاگردان ممتاز مدرسه ، در زمرهٔ مدرّسین این مدرسه می باشند .

مدرسه النّفیسه علیها السلام

مدرسه ای است واقع در کوی شیخ أبو مسعود ، نزدیک منزل مرحوم آیه الله خادمی قدس سره ، که مساحت آن در حدود چهارصد متر است ، و به صورت دو طبقه میباشد (به علاوه زیر زمین).

این مدرسه ، قبلا منزل مسکونی بوده ، و سپس وقف شده ، و با مقداری ساختمان اضافی و جدید ، به صورت مدرسه در آمده است ، و شامل هشت مًدرس و یک سالن بزرگ و یک کتابخانه می باشد.

کتابخانّ مؤسسهٔ دینی و علمی أحمدیّه ، که نزدیک مسجد سیّد بوده ، به این مدرسه منتقل گردیده ، و پانزده هزار جلد کتاب دارد .

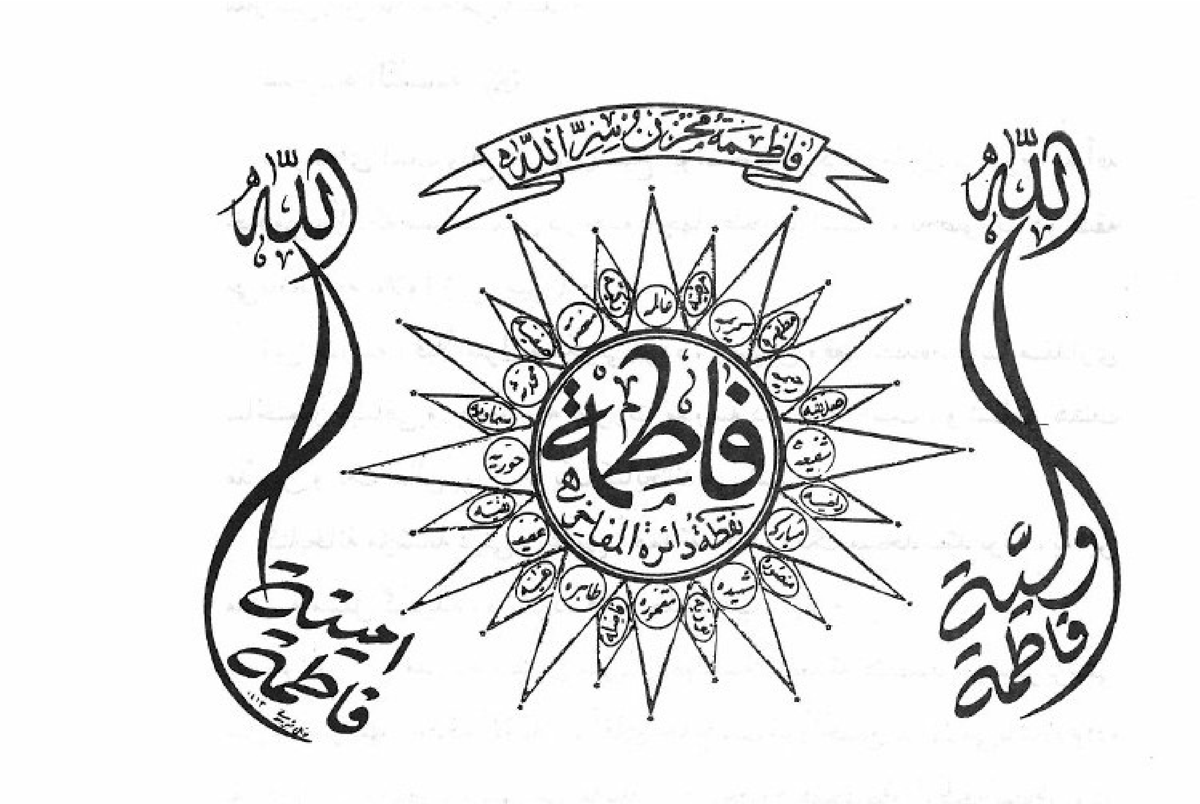
متولیان این مدرسه ، همان متولّیان مؤسّسه أحمدیّه هستند، و سرپرستی مدرسه ، بر عهدهٔ حجّه الاسلام ، آقای حاج سیّد أبو الحسن بدری می باشد ، و ده نفر در این مدرسه تدریس می نمایند ، و در حدود هفتاد نفر از طبقه نسوان ، در

رتبه های مقدّمات و سطح ، تحصیل علوم حوزه ای می نمایند .

مدرسهٔ کتابخانهٔ أمیرالمؤمنین علیه السلام

در کتابخانه أمیر المؤمنین علیه السـلام ، واقع در أوّل خیابان أحمد آباد ، کلاسـهای درس دینی و حوزوی برای خانمها تشکیل داده می شود ، و دروس دینیه در رتبه مقـدّمات و سـطح برای آنها تـدریس می گردد ، و بدین ترتیب ، مدرسه ای برای بانوان شکل گرفته است .

عکس

۷- کتابخانه های اصفهان ، در دوره های گوناگون

اشاره

ص:۳۳۳

کتابخانه های اصفهان

یکی از نشانه هـای مـوقعیّت علمی در شـهر اصـفهان ، در طـول تاریـخ ، وجود کتابخـانه هـای مهم و گسـترده ای است که به صـورت عمومی یـا شخصـی ، وجود داشـته ، و مورد اسـتفاده و بهره برداری پژوهش گران و محققّینِ در علومِ گونـاگون بوده است ، و ذیلاًّ، به مواردی مهم و قابل توجه اشاره می نمائیم .

کتابخانه های اصـفهان را در سه قسـمت (قبل از دوره صـفویّه ، و دورهٔ صـفویّه ، و پس از دورهٔ صـفویّه) مورد بحث قرار می دهیم .

کتابخانه های اصفهان در دوره های قبل از صفویّه

در دوره هـای گونـاگون ، هماننـد دوره حکـومت آل بویه و سـلجوقیان و ... ، در شـهر اصـفهان ، کتابخـانه هـای مهم و قـابل توجهی شـکل گرفته ، که بعضـی ، متعلّق به شـیعه ، و برخی دیگر ، متعلق به أهل سنّت بوده است ، و ذیلاً به نمونه هائی اشاره مینمائیم : مینمائیم :

۱- کتابخانهٔ عظیم إسماعیل بن عبّاد

اسـماعیل (صاحب) بن عبّاد ، چهرهٔ بزرگ علمی و سیاسـی شـیعه ، کتابخانهٔ بسیار مهمّی داشته ، که از نظر کمیّت و کیفیّت ، از مقـام بالاـئی برخوردار بوده ، و همین بس که ، شـمار کتابهای او را ، با رقم دویست و شـش هزار یا دویست و هفتاد هزار ، تعیین نموده اند و فهرست آنها در ده مجلّد جمع آوری شده بوده و برای

حمل و جابجائی آنها ، نیاز به بیش از چهارصد شتر بوده است (۱).

صاحب بن عبّاد به مناسبت توصیف کتاب « ألأغانی » از أبو الفرج اصفهانی ، یادی از کتابخانهٔ خود نموده ، و می گوید: من در کتابخانهٔ خودم یکصد و هفده هزار جلد کتاب نفیس دارم ، وقتی که کتابِ الأغانی به دستم رسید ، از مطالعهٔ کتابهای خویش صرف نظر کردم ، و ملازم خواندن کتاب الأغانی شدم (۲) .

۲- کتابخانهٔ بزرگ مسجد جامع

مافرّوخی اصفهانی ، در معرّفیِ وضعیّت مسجد جامع اصفهان ، شرحی داده که در ضمن آن ، از کتابخانهٔ عظیمی یاد می کند که ، روبروی مسجد بوده است . او چنین توصیف می کند : برای هر نماز ، کمتر از پنج هزار نفر در آنجا گرد نمی آید، پهلوی هر جِزری شیخی قرار دارد که ، جماعتی از طلّاب گردِ او را گرفته ، به وظیفه درس یا ریاضت نفس ، اشتغال دارند . آراستگی این بنا ، به واسطه مناظره فقهاء و مباحثهٔ علماء و مجادله متکلّمین و پندهای واعظین است و در آنجا صوفیان و علماء ، و کسانی دیده می شوند که ، به حال عبادت در مسجد اقامت گزیده ، و با تسبیح و دعا زندگانی را می گذرانند . روبروی مسجد ، کتابخانه ای با حجرات گوناگون و مخازنش ، واقع است . این کتابخانه به وسیلهٔ استاد الرّئیس ، أبو العباس ، أحمد الضّبّی ، ساخته شده (۳) و او کتب

ص:۳۳۶

۱- کتاب اصفهان ، از دکتر هنرفر ، صفحه ۲۰۶ و ۲۰۹، و آل بویه و اوضاع زمان ایشان، صفحه ۵۳۴ و آشنائی با حوزه های علمیه شیعه، جلد ۱، صفحه ۳۶۲

۲- کتابخانه های ایران ، از جواهر کلام ، صفحه ۲۰

۳- با توجه به اینکه أبو العبّاس أحمد الضّبّی ، از شخصیّتهای بزرگ عالم تشیّع است ، روشن میگردد که این کتابخانه وابسته به شیعه میباشد

مربوط به همه گونه علوم را ، که به مرور أیّام ، فضلاء و أدباء سابق انتخاب کرده اند ، در آنجا جمع نموده است .

کتابخانهٔ مزبور ، دارای فهرستی در سه جلد بزرگ بوده ، مشتمل بر کتابهائی در : تفسیر قرآن، حدیث ، صرف ، نحو، لغت ، أدبیّات ، شعر ، منطق ، ریاضی ، طبیعی و غیره (۱).

اسماعیلیّه ، در سال ۵۱۵ هجری ، مسجد جمعه و کتابخانهٔ نفیس آن را آتش زدند ، که به نظر دکتر هنرفر ، آنچه در حریق سال ۵۱۵، در مسجد جمعه سوخته است ، توابع مسجد ، یعنی ابنیه ای مانند : آموزشگاهها ، صومعه ها، مضیف ها ، مخزن ها و کتابخانه ای بوده است ، که فهرست آن در سه جلد قطور ، تنظیم شده بوده است (۲) .

۳- کتابخانهٔ شیخ أبومسعود

در عبادتگاه شیخ أبو مسعود (که از عرفای مشهور بوده ، و گفته می شود که ، نقشی بزرگ در توجّه مردم به فضائل أمیر المؤمنین علی علیه السلام و علاقهٔ آنها به تشیّع ، داشته) کتابخانٔ مهم و نفیسی موجود بوده است (۳) .

۴- کتابخانهٔ مدرسهٔ حاج حسن

در کنار مسجد و منارهٔ عظیمی که ، در جوار امامزاده هارونیّه علیه السلام وجود دارد ، مدرسه ای است که ، به نام مدرسهٔ حاج حسن نامیده می شود ، و أصل مدرسه، متعلّق به سلطان محمد سلجوقی و از آثار او بوده، و در این مدرسه ،

۱- محاسن اصفهان ، صفحه ۸۵، و گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۷۹

۲- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۷۹

۳- مجلّهٔ هنر و مردم ، شماره ۵۶ و ۵۷، دوره جدید ، صفحه ۳۷، بنقل از کتاب خلد برین

کتابخانه ای بزرگ گرد آمده بوده است (۱).

۵- کتابخانهٔ نظامیّهٔ اصفهان

نویسندهٔ کتاب (کتابخانه های ایران) و نیز مقالهٔ تاریخچه کتاب و کتابخانه در ایران(۲) عقیده دارد که ، نظامیهٔ اصفهان ، دارای کتابخانه مهمّی بوده است .

۶- کتابخانهٔ خاندان خجندیان «آل خجند»

در کتاب ایرانشهر (۳) و مجلّهٔ هنر و مردم شماره ۵۵ صفحهٔ ۲۵ و کتاب کتابخانه های ایران) صفحه ۲۴ - ۲۵، از کتابخانهٔ آل خجند یاد شده و چنین استفاده می شود که ، کتابخانه قابل توجّهی بوده است .

۷- کتابخانهٔ مدرسهٔ بابا قاسم

مدرسهٔ باباقاسم که ، به نام مدرسهٔ امامیّه نامیده می شود ، و از میراثهای فرهنگی اصفهان از قرن هشتم ، به شمار می رود ، کتابخانه ای داشته ، که مورد استفاده بوده است (۴) .

۸- کتابخانهٔ مدرسهٔ سلطان بخت آغا

در مدرسهٔ سلطان بخت آغا ، در محلّهٔ در دشت ، که از مدارس مهم اصفهان در قرن هشتم هجری می باشد، و از آن مدرسهٔ بزرگ و با شکوه ، تنها سردر و دو

۱- مجلّهٔ هنر و مردم ، شماره ۵۶ و ۵۷ صفحه ۳۷، و نیز شماره ۵۹، صفحه ۲۴

۲- مجله هنر و مردم ، شماره ۵۵ ، اردیبهشت ۱۳۴۶

۳- ایرانشهر ، جلد ۱ ، صفحه ۷۵۲

۴- مجلّهٔ هنر و مردم ، (مقالهٔ کتابخانه های ایران)

مناره ، باقی مانده ، کتابخانه ای وجود داشته (۱) ، که همانند حجرات و صحن مدرسه از بین رفته است .

چنانکه در بخش (مدارس علميّهٔ اصفهان ، قبل از صفویّه) توضیح داده ایم ، مدرسه سلطان بخت آغا ، متعلّق به شیعه می باشد ، بنابراین ، کتابخانهٔ آن نیز ، وابسته به شیعه بوده است .

آنچه یاد نموده ایم ، نمونه ای از کتابخانه های قدیم اصفهان بود، که نام آنها در الابلای صفحات تاریخ باقی مانده ، که برخی از آنها متعلّق به شیعه بوده است .

کتابخانه های اصفهان در دورهٔ صفویّه

در دورهٔ صفویّه ، که مردم شیعه و علماء عظیم الشّأن مکتب أهل البیت علیهم السلام ، آزادی عمل یافتند ، و فعالیّت های علمی بر مبنای مکتب تشیّع ، گسترش یافت ، کتابخانه های بسیاری (با محتوای مناسبِ با فرهنگ اسلامی و شیعی) به وجود آمده ، که محلّ تحقیق و پژوهشهای بزرگان و محقّقان بوده ، و ما، ذیلاً ، به نمونه هائی اشاره می نمائیم :

۱- کتابخانهٔ شیخ علی منشار عاملی

شیخ علی منشار عاملی ، که از چهره های علمی در اصفهان ، و پدر زن مرحوم شیخ بهائی می باشد ، کتابخانهٔ مهمّی داشته ، مشتمل بر حدود چهار هزار کتاب أرزشمند ، که از هند به ایران آورده بوده است (۲).

۲- کتابخانهٔ شیخ بهائی

نابغهٔ بزرگ و چهرهٔ درخشان شیعه ، مرحوم شیخ بهاء الدین محمّد معروف به

۱- مجلّهٔ هنر و مردم ، (مقاله کتابخانه های ایران)

۲- زندگینامهٔ علاّمهٔ مجلسی ، جلد ۱، صفحهٔ ۱۷۴

(شیخ بهائی) ، متوفای ۱۰۳۰، کتابخانه ای داشته ، که پس از فوت شیخ علی منشار عاملی ، کتابهای او نیز ، به کتابخانه شیخ بهائی ضمیمه میگردد (۱).

۳- کتابخانهٔ میرداماد

کتابخانهٔ فیلسوف عظیم الشّأن شیعه ، مرحوم میرداماد قدس سره متوفّای ۱۰۴۰

۴- کتابخانهٔ مدرسهٔ ملاّ عبد الله

مدرسهٔ ملاّ عبد الله ، که از مدارس مهم و معروف اصفهان ، و متعلّق به دورهٔ صفویّه است ، کتابخانه ای داشته که در فتنه و حملهٔ أفغانها به اصفهان ، به غارت رفته است (۲) .

در سالهای أخیر ، مجدّداً کتابخانه ای در آن مدرسه دائر گردیده ، و موجود میباشد .

۵- کتابخانهٔ ابن خاتون

یکی از دانشمندان معاصر شاه عبّاس ، به نام محمّد بن علی ، و معروف به ابن خاتون ، کتابخانهٔ معظمی داشته است ، که ، در هنگام توسعهٔ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی علیه السلام (بعد از حمله و دستبرد اُزبک ها) به پیروی از تصمیم و عمل شاه عباس ، تعدادی از کتب أرزشمند کتابخانه اش را ، به کتابخانهٔ آستان قدس حضرت رضا علیه السلام إهداء نموده است (۳) .

۱- زندگینامه علامه مجلسی ، جلد ۱ ، صفحه ، ۱۷۴

۲- مجّلهٔ هنر و مردم ، شماره ۶۵، صفحه ۶۶

۳- مجلّهٔ هنر و مردم ، شماره ۶۴، صفحه ۴۴

۶ و ۷- کتابخانه های محقّق سبزواری و میرفندرسکی

| (۱)

علّامـهٔ محقّق ملّا محمّـد باقر سبزواری ، و حکیم فرزانه ، میر أبو القاسم ، مشـهور به میر فندرسـکی که هرکدام ، از چهره های درخشان حوزه علمیّهٔ اصـفهان بوده اند ، برای تحقیق و تألیف وسیع خود ، نیاز به کتابخانه ای شایسته آن همه کوشش علمی ، داشته اند ، بنابرین هرکدام کتابخانه قابل توجّهی در اختیارشان بوده است .

۸- کتابخانهٔ فیض کاشانی

مرحوم فیض کاشانی ، که فقیهی محـدّث و حکیمی متکلّم و مفسّـری محقّق بوده ، و تحقیقات و تألیفات بسـیار زیاد و متنوّع ، در زمینـهٔ علوم مختلفه اسـلامی، داشـته است ، دارای کتابخانه ای در شـهر کاشان ، و سـپس اصـفهان بوده (۲)، که بـا توجه به تحقیقـات و فعالیت گسترده علمیِ آن بزرگمرد، قابل توجّه و دارای أهمیت بوده است . هم چنین ، پـدر آن بزرگمرد، ملّا شاه مرتضـی ، که از بزرگـان علمـاء و از چهره های با فضل بوده ، کتابخانه عالی داشـته است ، ولی متأسّـفانه در یک حادثه تلـخ ، موریانه به آنها می افتد و همه را می خورد و فقط قطعهٔ پوستی باقی می ماند که بر او نوشته بوده (۳)

علمی که حقیقی است ، در سینه بود

در سینه بُوَد ، هر آنچه درسی نَبُود

صد خانه تو را کتاب ، سودی نکند

باید که ، کتابخانه در سینه بُود

ص:۳۴۱

۱- زندگینامهٔ علاّمهٔ مجلسی ، جلد ۱، صفحه ۱۷۳ - ۱۷۴

۲- زندگینامهٔ علاّمهٔ مجلسی ، جلد ۱ صفحه ۱۷۴

۳- روضات الجنّات ، صفحهٔ ۵۴۲ و ریحانه الأدب ، جلد ۴ صفحهٔ ۳۷۹

۹- کتابخانۀ خاندان خوانساری

کتابخانۀ خاندان بزرگ علمی شیعه (خاندان آقا حسین خوانساری) که به وسیلۀ سر سلسلۀ این خاندان ، یعنی محقّق نامدار شیعه و ایران ، مرحوم آقا حسین خوانساری ، متوفّای ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹، تأسیس گشته است .

۱۰ - کتابخانۀ خاندان خاتون آبادی

کتابخانه خاندان علمی خاتون آبادی ، که مؤسس آن ، دانشمند و محقّق بزرگ ، آمیر اسماعیل خاتون آبادی (از علماء أواخر دوره صفویّه) بوده است (۱)و به علّت کوشش های گستردۀ صاحبان این کتابخانه ها ، در زمینه تحقیق و تألیف و تدریس ، طبعا بهترین نفائس کتب و أرزشمند ترین ذخائر علمی را ، در برداشته است .

۱۱- کتابخانۀ صفویّه

شاردن فرانسوی ، در سفرنامه اش، از کتابخانۀ صفویّه چنین یاد می نماید : در جنب عمارتِ طالاری که ، معروف به طالار طویله دربار اصفهان است ، چندین اطاق بزرگ می باشد ، که یکی از این اطاقها کتابخانه شاه بود، و کتابدار این کتابخانه ، میرزا مقیم نامی است ... کتابهای این کتابخانه در حدود پانزده هزار مجلد است ، که غالب آنها به زبان عربی و ترکی ، و کمی از آنها به زبان فارسی ، تألیف شده ، و در این کتابخانه ، دو صندوق دیگر از کتابهای اروپائی است ، که یکی دارای ۷۶ جلد کتاب بود ... و در این خزانه، یک چیزی که بین آن مخزونات و نفائس ، محترم بوده ، و آن را علم امام حسن علیه السلام می گفتند ، هرچه

۱- چهار کتابخانه یاد شده أخیر ، در جزوه کتابخانه های ایران صفحه ۶۰ ذکر شده است

کوشش کردم که آن را خزانه دار بیرون بیاورد ، موافقت نکرده ، و گفت : تا دین اسلام قبول نکنی ، به تو ارائه نمی دهم (۱) . از این تعبیرات ، به خوبی روشن می شود که این کتابخانه ، مشتمل بر کتب نفیس و مهم و متنّوع بوده است .

۱۲ – کتابخانهٔ محمّد مقیم

مولانا محمّد مقیم ، کتابدار کتابخانهٔ شاه سلیمان ، مردی کتاب شناس و کتاب دوست ، و از شعراء صاحب دیوان بوده ، و لذا خود او نیز کتابخانه ای مشتمل بر کتب ارزشمند و نفیس ، فراهم آورده بوده است (۲) .

۱۳ – کتابخانهٔ میرفندرسکی

أمیر صدرالدّین میرفندرسکی ، کتابخانهٔ مهمّی داشته ، که مشهور بوده است ، و پس از وفات او طبق وصیّتش ، به کتابخانهٔ بقعهٔ شیخ صفیّ اردبیلی ، منتقل می شود، که در جنگ ایران و روسیّه ، به غارت رفته است (۳) .

۱۴ – کتابخانهٔ میرزا عنایت الله اصفهانی

میرزا عنایت الله بن آغا محمّد مؤمن بن محمّد باقر اصفهانی ، متوفّای قبل از ۱۰۷۴، که دائیِ ملاّ عبد الله أفندی (صاحب ریاض العلماء) بوده ، و مردی عالم وفاضل و بصیر و زاهد و عابد و با وَرَع بوده است (۴) و از شاگردان سلطان العلماء (خلیفه السلطان) به شمار رفته ، و هم درس پدر صاحب ریاض بوده

۱- کتابخانه های ایران ، صفحه ۴۹ – ۵۰

۲- مجلّهٔ هنر و مردم ، شماره ۶۶، دوره جدید ، صفحه ۲۹، و زندگینامهٔ علاّمهٔ مجلسی جلد ۱ ، صفحه ۱۷۲

۳- مجله هنر و مردم ، شماره ۶۵، صفحه ۶۹

۴- ریاض العلماء ، جلد ۴، صفحه ۳۰۱

است . او کتابخانه ای داشته ، مشتمل بر کتابهای أرزشمند ، که خودش بر مقداری از آنها ، حاشیه و شرح نوشته بوده است (۱).

۱۵ – کتابخانهٔ علاّمهٔ مجلسی، پر برکت ترین کتابخانه های اصفهان

یکی از مهمترین کتابخانه های اصفهان در دورهٔ صفویّه ، و پربرکت ترین کتابخانه های شیعه در طول تاریخ ، کتابخانه عظیم علاّمهٔ مجلسی است ، که نتیجه و حاصلی همانند : کتاب عظیم الشّأن بحارالأنوار ، در عالَم علم و حدیث ، و جهان تشیّع ، داشته است .

کتابخانه علاّمهٔ مجلسی ، مشتمل بر مصادر مهم و کمیاب ، و منحصر به فرد بوده ، و مشهور است که ، دویست أصل از اصول أربعمأه ، که در نزد شیعه ، بسیار معتبر و گرانقدر است ، در نزد علاّمهٔ مجلسی ، و در کتابخانه آن بزرگمرد ، موجود بوده است (۲).

علاّمهٔ مجلسی ، برای فراهم آوردن کتابخانه ای ، که بتواند دائره المعارفی بزرگ و بی نظیر ، همچون بحارالأنوار را ، به عالَم اسلام عرضه کند، تلاشی گسترده را به کار گرفت ، و کسانی را به أطراف فرستاد ، و به هر قیمتی که بود ، نسخه های معتبر و نفیس ، که إحیاناً به خطّ مؤلّفین چند قرن قبل بوده، و یا مورد تصحیح و تأیید علماء برجسته شیعه بوده ، به دست آورد، و کتابخانه های مهمّی را از دیگران خریداری نموده ، و یا به ارث برده ، و ضمیمهٔ کتابخانهٔ عظیم خود

۱- الذّریعه إلی تصانیف الشّیعه، جلد ۶، صفحه ۱۰۵ و ریاض العلماء

۲- زندگینامه علاّمه مجلسی ، جلد ۱ ، صفحه ۱۷۵ و علاّمهٔ مجلسی ، بزرگمرد علم و دین صفحه ۴۶۷

نموده ، که برخی از آنها به این قرار است :

الف – کتابخانهٔ مهم پدر بزرگوارش ، علاّمه ملّا محمّد تقی مجلسی، که مشتمل بر کتابهای أرزشمند بوده است .

ب – کتابخانهٔ حافظ کاظم

ج – کتابخانهٔ سیّد محمد علی

د– کتابخانهٔ شاه أبو تراب

ه –کتابخانهٔ سیّد حسن آل یراق

و – کتابخانهٔ میرزا غیاث

مرحوم علاّمـهٔ مجلسی ، با داشـتن چنین کتابخانـهٔ عظیمی ، موفّق گردید ، نه تنها کتاب عظیم « بحار الأنوار » را تألیف نماید ، بلکه بسیاری از کتب نفیس و اصـلی و مهم شـیعه را ، که نسـخه هـای کمی از آنهـا بـاقی مانـده بود، و در شـرف نابودی قرار داشت، با کمک نسـخه برداران ، تکثیر و تصحیح و مقابله نمود، و در اختیار دانشمندان و مراکز علمی قرارد داد ، و در نتیجه ، از نـابودی بسـیاری از آثـار و تألیفـات و کتب قـدماء شـیعه جلوگیری نمود ، و به راستی «حافـظ و ناشـر آثار أهل البیت علیهم السـلام و علماء سلف » گردید . کتابخانه علاّمهٔ مجلسی ، در خانه آن بزرگمرد، جنب مسجد جامع بزرگ اصفهان (که شامل مَـدرس و مجلس مرافعه و ... بوده) مسـتقر بوده ، و بعـد از وفـات ایشان ، در اختیار نوادگان دختریِ آن بزرگمرد ، (خانـدان امام جمعه) قرار گرفته است (۱).

۱۶– کتابخانهٔ شیخ أبو طالب زاهدی

میرزا أبو طالب زاهدی گیلانی ، متوفّای ۱۱۲۷ هجری ، (پدر شیخ محمّد

۱– علامه مجلسی بزرگمرد علم و دین ، صفحه ۳۴ و ۲۰۷

علی حزین لاهیجی) از علماء دارای فضیلت بوده ، و کتابخانهٔ مهمّی داشته ، که شمار کتابهای آن ، به پنج هزار می رسیده است . بسیاری از آنها را به خطّ خودش تصحیح نموده ، و شمار زیادی را شرح و حاشیه نوشته بوده، و خودش ، خوش خطّ و سریع القلم ، بوده است .

کتابهای : « قاموس » و « تهذیب الحدیث » و « شرح لمعه » را (تا هفتاد کتاب) به خط خودش ، نوشته بوده است (۱). میرزا ابوطالب ، سر سلسله خاندان علمی مشایخ بید آباد می باشد (۲).

۱۷ – کتابخانهٔ ملاّ عبد الله أفندی

مولا عبد الله أفندی تبریزی ، صاحب کتاب عظیم الشّأن « ریاض العلماء » ، از محقّقین نامدار ، در زمینهٔ تراجم و رجال بوده، و برای تحقیقات خود ، مسافرت های فراوان می کرده، و به کتابخانه های زیادی در شهرها مراجعه می نموده ، و در کتابش ، از کتابخانه هائی که شخصاً دیده است ، گاه گاهی یاد می کند .

ملاّ عبد الله أفندی ، به تعبیر مرحوم حزین لاهیجی (به غایت متتبّع بوده) و در کنار منزل خود ، مدرسه ای بناء کرده بوده، و در آنجا تدریس می نموده است .

آن بزرگمرد ، کتابخانّ مهمّی داشته ، مشتمل بر نسخه های نفیس ، که در کتاب خود به عنوان مأخذ ، از آنها استفاده می نموده است (۳) .

۱- ریحانه الأدب ، جلد ۷ صفحه ۱۶۶ و أعیان الشّیعه ، چاپ قدیم ، جلد ۶، صفحه ۲۹۷ و ۲۹۸ ، زندگینامه علاّمه مجلسی ، جلد ۱، صفحه ۱۷۴

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۷۹

۳- کتاب و کتابخانه های ایران ، از همایونفرح ، جلد ۲، صفحهٔ ۱۵۴ و زندگینامه علاّمهٔ مجلسی ، جلد ۱، صفحه ۱۷۴

۱۸ – کتابخانهٔ حزین لاهیجی

شیخ محمّد علی حزین ، که از دانشمندان و سخنوران و ادباء بزرگ قرن دوازدهم می باشد ، کتابخانهٔ مهمّی داشته ، که در فتنّ أفغان و شکست اصفهان و سقوط حکومت صفویّه به غارت رفته است ، و خودش در این باره می نویسد :

در آن سال (۱۱۳۵) سانحهٔ اصفهان روی داد ، و کتابخانهٔ فقیر و آنچه بود ، به غارت رفت ، و مرا بر تلف شدن آن نسخه ها تأسّف است (۱).

۱۹ – کتابخانهٔ مدرسهٔ چهارباغ

مدرسه مهم و تاریخی سلطانی (چهارباغ) که أخیراً (بعد از انقلاب اسلامی) به نام مدرسه امام صادق علیه السلام نامیده می شود ، و از نظر معماری ، کاشی کاری ، استحکام و سایر امتیازات أساسی و هنری ، از مهمترین آثار تاریخی ، و میراثهای فرهنگی و هنری اصفهان به شمار می رود ، و به وسیله سلطان حسین صفوی تأسیس گردیده، و سالهای متمادی محلّ تدریس و فعّالیّت علمی بوده است ، کتابخانه معظمی داشته ، که مشتمل بر نفائس بسیار ارزشمندی از کتب بوده است ، و در کتاب «جغرافیای اصفهان » ، شرحی جالب در مورد آن ذکر نموده ، که ذیلاً نقل می گردد .

سلاطین صفوی ، أنار آلله برهانهم ، کُتب هر علمی را تصحیح و تنقیح کرده ، سه دسته از کلّ آنها را به خطّ خوش نویسانیده ، وقف فرموده، یک دسته را در کتابخانهٔ مبارکهٔ امام ثامن ، حضرت رضا علیه آلاف التّحیّه و الثّناء و نیز یک دسته در کتابخانهٔ شاه (شیخ صفی قدّس الله سرّه به اردبیل فرستاده بودند ، و دستهٔ دیگرش را در کتابخانهٔ دولتی مدرسهٔ چهارباغ اصفهان ، ضبط و محفوظ می داشتند ، و از

۱– مجلّهٔ هنر و مردم ، شماره ۶۶، صفحه ۳۰

نسخ آنها بعضی دون بعضی ، در کتابخانه های مدارس ولایات و مملکت بود(۱).

کتابهای مدرسهٔ چهارباغ را ، برای حفظ از غارت شدن به وسیلهٔ أفغانها ، احتیاط کردند ، و در سردابی قرار دادند ، و درب آن را مسدود نمودند ، و در طول اغتشاش و فتنه أفغان ، مورد سرکشی قرار نگرفت و بسیاری از آنها صدمه دید، و تاکنون وضعیّتی روشن ، از آن کتابخانه عظیم و نفیس ، در دست نیست .

البتّه در محِل آن کتابخانه ، در سال ۱۳۲۳ شمسی ، کتابخانه ای به نام کتابخانهٔ فرهنگ ، تأسیس گشته ، که پس از انقلاب اسلامی، به نام کتابخانه عمومی امام جعفر صادق علیه السلام نام گذاری شده ، و در حال حاضر ، ۲۴۶۷۰ جلد کتاب خطّی و چاپی دارد، و مورد بهره برداری می باشد (۲).

۲۰ – کتابخانهٔ مدرسهٔ آقا کمال خازن

آقا کمال خازن (خزینه دار سلطان حسین صفوی) که از مردان دوستدار علم بوده ، و هفت مدرسه تأسیس کرده است (۳) یکی از مدارس او در جنب شاهزاده ابراهیم بوده، و ویران شده است ، و أثری از او باقی نیست ، در این مدرسه ، کتابخانه ای وجود داشته که در فتنه أفغان از بین رفته است (۴) .

۲۱ – کتابخانهٔ مدرسهٔ ایلچی

مدرسه ایلچی ، که در محلّهٔ أحمد آباد بوده (و ظاهراً در مجاورت مسجد ایلچی ، که فعلاً موجود است، و از آثار تاریخی به شمار می رود ، بوده است)

۱– جغرافیای اصفهان ، صفحه ۸۱ و مجلّهٔ هنر و مردم ، شماره ۶۵ صفحه ۶۹

۲– جزوهٔ کتابخانهٔ ابن مسکویه ، صفحه ۱۴ – ۱۵

۳– گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۸۰۳

۴– مجله هنر و مردم ، شماره ۶۵، صفحه ۶۸

کتابخانه ای داشته ، که تا سال ۱۳۳۸ ، دائر بوده است (۱) و کتابهائی از کتابخانۀ مدرسه ایلچی ، در کتابخانه مجلس شورای ملۀی موجود است ، همانند : شاهنامه فتحعلی خان صبا ، با ۲۳ مجلس زیبا (۲) .

۲۲ – کتابخانۀ نائب الصّدر

مرحوم میر محمّد مهدی نائب الصّدر ، که فقیهی کامل و مجتهدی محقّق بوده ، و متوفّای ۱۱۶۷ میباشد ، کتابخانۀ مهمّی داشته ، و بر أغلب و یا تمام کتب موجود در کتابخانه اش ، در زمینۀ تمام علوم ، حاشیه نوشته است (۳) و این از ویژگی های مرحوم نائب الصّدر و کتابخانۀ او، بوده است .

۲۳– تا ...

نویسندۀ مقاله های مفصّل دربارۀ (تاریخچۀ کتابخانه های ایران) در مجلّۀ هنر و مردم ، از کتابخانه های زیادی ، از سلاطین و متموّلین دوران صفویّه ، نام برده است ، همانند :

۱- کتابخانۀ عظیم و گسترده شاه عبّاس کبیر (که بخش اهدائی آن به کتابخانۀ آستان قدس رضوی در هفت جلد، فهرست برداری شده است) .

۲- کتابخانۀ شاه سلیمان صفوی

۳- کتابخانۀ شاه عبّاس ثانی

۴- کتابخانۀ شاه صفی

۵- کتابخانۀ شخصی سلطان حسین صفوی

ص:۳۴۹

۱- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۳۴

۲- مجلّۀ هنر و مردم ، شماره ۶۷ – ۶۸، صفحه ۴۸

۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۵۱۲

۶- کتابخانهٔ اعتقاد خان

۷- کتابخانهٔ حاج حسین بیک

۸- کتابخانهٔ فرهاد خان معتمد الدّوله

و نیز ، از کتابخانه های زیادی در رابطهٔ با مدارس علمیّهٔ آن دوره ، بر می شمرد، همانند :

۹- کتابخانهٔ مدرسهٔ آقا کافور

۱۰- کتابخانهٔ مدرسهٔ جده بزرگ

۱۱- کتابخانهٔ مدرسهٔ جده کوچک

۱۲- کتابخانهٔ مدرسهٔ خالصیّه

۱۳ - کتابخانهٔ مدرسهٔ خواجه ملک

۱۴- کتابخانهٔ مدرسهٔ ذو الفقار

۱۵- کتابخانهٔ مدرسهٔ عبّاسی (ناصری)

۱۶- کتابخانهٔ مدرسهٔ کاسه گران

۱۷ - کتابخانهٔ مدرسهٔ مریم بیگم

۱۸- کتابخانهٔ مدرسهٔ ملّا عبد الله أفندی

۱۹ - کتابخانهٔ مدرسهٔ نصر آباد

۲۰- کتابخانهٔ مدرسهٔ نیم آور

البته وجود کتابخانه های مهم و قابل توجّهی ، در مدارس یاد شده، به نحو مشخّص ، محلّ تردید می باشد ، و طالبین تحقیق ، بایستی بررسی گسترده تری را برای اثبات مطلب ، به أنجام برسانند .

کتابخانه های اصفهان ، بعد از دورهٔ صفویّه

پس از آنکه حکومت صفویه سقوط کرد و شهر اصفهان و حوزه علمیّهٔ آن ،

مورد تاراج و غارت شدید قرار گرفت ، و بسیاری از کتابخانه ها به غارت رفت، و شمار بسیاری از آنها سوزانده شد، تا جائی که گفته انـد : هفته ها بلکه ماهها ، کتب کتابخانه های اصـفهان به مصـرف گرم کردن حمّامهای شـهر می رسـید(۱) وضعیّت أسف باری برای تاریخ کتابخانه در اصفهان رقم زده شد .

ولی به مرور زمان ، و تمام شـدن فتنهٔ أفغان ، و تجدید حیات علمی در حوزهٔ علمیّه ، و کوشـش علماء بزرگوار ، مجدداً تألیف و تحقیق ، نسـخه برداری و جمع آوری کتب ، از سر گرفته شد، و مجدداً با راه افتادن مدارس علمیه و تشکیل جلسات درسی ، و مرجعیت یافتن علماء بزرگ ، کتابخانه های ارزشمندی شکل گرفت که نمونه هائی از آن را ذکر می کنیم .

۱- کتابخانهٔ عظیم سیّد شفتی

مرحوم سیّد محمّد باقر شفتی ، متوفّای ۱۲۶۰، که از پرچمداران بزرگ دینی در قرن سیزدهم ، و از زعمای بزرگ حوزهٔ علمی عظیم اصـفهان ، در قرون أخیره بوده است ، و شاگردانی زیاد و تألیفاتی فراوان داشـته ، و به کتابهای متنوّع نیازمنـد بوده ، و از طرف دیگر، به حفظ آثار علمی بزرگان گذشـته ، و نشـر آنها علاقه مند بوده است ، کوششی مستمر را برای تهیه کتابخانه ای جامع و غنی ، در پیش می گیرد، و تا آخر عمر ، در خریدن و نگهداری نسـخه های أرزشمند و کتب نفیس ، إقدام می نماید، تـا جائی که از خود مرحوم سـید نقل کرده انـد که فرموده است : همه کتب در نزد من هست (که گویا مراد مرحوم سـیّد این است که ، در همه زمینه ها، کتابهای مورد نیاز ، در نزد من موجود می باشد)

۱- زندگینامه علاّمهٔ مجلسی ، جلد ۱ ، صفحه ۱۸۰ ، به نقل از نشریّهٔ فرهنگ شماره ۲۸

به نقل مرحوم تنکابنی در « قصص العلماء » در سالی که مرحوم سیّد به حج مشرّف شدند ، کتابخانهٔ ایشان را که مشتمل بر کتب نفیس و قیمتی بود ، به پنجاه هزار تومان قیمت کردند ، و با توجّه به أرزش پول (تومان) در آن زمان ، به خوبی می توان ، گسترش و أهمیّت کتابخانهٔ مرحوم سیّد را حدس زد (۱).

۲- کتابخانهٔ خاندان قزوینی

مرحوم حاج محمّد ابراهیم قزوینی ، متوفّای بعد از ۱۲۶۳ ، که از شاگردان مبرز و مورد توجه و علاقه شدید مرحوم سیّد شفتی (حجه الإسلام) بوده است ، کتابخانه مهم و نفیسی داشته که ، مشتمل بر کتب ارزشمند بوده ، و مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی ، در تألیف مجلّدات « ألذّریعه » از آن بهره گرفته است .

این کتابخانه ، حدود یک قرن باقی بوده ، و سپس در میان أحفاد مرحوم قزوینی ، متفرق شده است (۲) .

۳-کتابخانهٔ خاندان خوانساری «روضاتی»

کتابخانهٔ عظیم و با برکتی است که ، به وسیلهٔ آقا سیّد أبوالقاسم خوانساری ، مشهور به میرکبیر ، متوفّای ۱۱۵۸، در شهر خوانسار ، تأسیس شده ، و سپس به أولاد او منتقل گردیده و توسعه یافته ، تا آنکه به «آقامیرزا زین العابدین خوانساری » ، متوفای ۱۲۷۵ منتقل می شود، و او به اصفهان مهاجرت نموده ، و خاندان علمی بزرگی را در اصفهان بوجود می آورد که ، چهره هائی همانند : مرحوم آقا میرزا محمّد باقر خوانساری (صاحب روضات) و آقا میرزا محمّد هاشم

ص:۳۵۲

۱- بیان آلمفاخر ، جلد ۱، صفحه ۱۴۶ تا ۱۴۸

۲- الدریعه ، جلد ۸، صفحه ۲۹۹ ، دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۴۳

چهارسوقی و ... را در بر گرفته است .

کتابخانه یاد شده ، با جمع و تقسیم هائی در میان أولاد و أحفاد مرحوم میرزا زین العابدین ، ادامه می یابد ، تا اینکه در زمان ما ، یکی از أحفاد آن بزرگمرد، یعنی علاّمه محقق ، آیه الله ، آقای حاج سیّد محمّد علی روضاتی ، کتابخانه نفیس و ارزشمندی را که ، مشتمل بر کتب خطی و کمیاب و نایاب است در اختیار دارند، و این کتابخانهٔ ، در امتداد همان کتابخانه نفیس خوانسار به شمار می رود، گرچه در طول زمان ، حوادث زیاد ، و جمع و تقسیم و تفریق هائی را به خود دیده است ، و أخیراً ، بخش عظیمی از آثار نفیس ، به وسیله محقّق مذکور، به کتابخانه یاد شده ، اضافه گردیده است (۱).

۴- کتابخانهٔ حاج میرزا محمّد هاشم چهارسوقی

فقیه و اصولی محقّق و نامدار ، مرحوم حاج میرزا محمدّ هاشم چهارسوقی خوانساری ، صاحب کتاب «مبانی الاُصول » و متوفّای ۱۳۱۸ قمری ، که از چهره های مبرّز علمی و درسی در حوزهٔ اصفهان ، و شخصیتی پر تلاش در تألیف و تصنیف بوده است ، کتابخانه مهم و قابل توجهی داشته ، که مشتمل بر متجاوز از ده هزار جلد کتاب ، بوده است(۲) .

مرحوم حاج میرزا محمّد هاشم ، برادر آقا میرزا محمّد باقر (صاحب روضات الجنّات) ، و از چهره های مبرّز « خاندان علمی میرزا زین العابدین خوانساری » میباشد .

ص:۳۵۳

۱- الذریعه ، جلد ۸، صفحه ۲۹۷ و اطلاعات شخصی

۲- کتاب و کتابخانه های ایران ، جلد ۲، صفحه ۲۰۸

۵– کتابخانهٔ امام جمعه ها

کتابخانه ای بوده ، در اختیار امام جمعه ها (که از نوه های دختری علاّمهٔ مجلسی بوده اند) و کتابخانه آنها ، ادامهٔ قسمتی از کتابخانه علاّمهٔ مجلسی بوده است .

۶– کتابخانهٔ آخوند ملاّ حسین

آخوند ملاّ حسین خوانساری ، فرزند ملاّ علی أکبر ، متوفّای ۱۳۰۲ ، (که از أطرافیان و خواصّ فقیه و محقّق نامدار ، مرحوم حاج سیّد اسد الله بید آبادی شفتی بوده) کتابخانه ای داشته ، که بخشی از آن، به کتابخانه عظیم آیه الله مرعشی نجفی در قم ، ملحق گردیده است .

۷– کتابخانهٔ ملاّ باشی

مرحوم حاج میرزا محمود ملاّ باشی (داماد حاج میرزا هاشم امام جمعه) ، کتابخانه نفیسی داشته ، مشتمل بر نسخ خطّی ، بالأخص نسخه هائی از آثار مرحوم علاّمهٔ مجلسی ، که پس از فوت مرحوم ملاّ باشی ، در اختیار فرزند ایشان ، آقای حاج میرزا حبیب الله ملاّ باشی ، قرار گرفته است ، و هم اکنون موجود میباشد .

۸ و ۹– کتابخانهٔ مدرسهٔ پا قلعه و مدرسهٔ رکن الملک

به نظر نویسندهٔ کتاب و مقالات (کتاب و کتابخانه های ایران) مدرسهٔ پاقلعه ، و نیز مدرسهٔ رکن الملك (که در جوار مسجد رکن آلملك و همزمان با آن تأسیس شده) کتابخانه داشته است ، ولی قرائنی برای این ادّعا، به دست ما، نرسیده است .

۱۰- کتابخانهٔ منجّم باشی

مرحوم محمّد حسین تفرشی ، معروف به «منجّم باشی»، کتابخانه ای از کتابهای نفیس نجوم و ریاضی و هیئت ، فراهم آورده بوده ، که بسیاری از آنها نصیب کتابخانه آقای فخر الدّین نصیری أمینی ، گردیده است (۱).

۱۱- کتابخانهٔ حکیم نجم اصفهانی

حکیم نجم ، متخلّص به (نجم) از مشاهیر گویندگان دوران أخیر قاجار بوده، و کتابخانه نفیسی داشته ، که مشتمل بوده بر کلیه آثار منظوم حکیم نجم (که تعداد آنها چهل و دو عدد میباشد) و همه ، به خط مؤلف و منحصر به فرد بوده است(۲) .

۱۲ – کتابخانهٔ مستوفی

مجتهد مدرّس و جامع معقول و منقول ، حاج میرزا یحیی مستوفی ، متوفّای ۱۳۲۵ قمری ، کتابخانه مهمّی داشته ، که پس از فوت آن بزرگمرد ، کتابها را کیسه ای (گونی ، گونی) می فروخته اند .

۱۳ – کتابخانهٔ حاج آقا منیرالدّین

مرحوم حاج آقا منیر الدّین بروجردی ، متوفّای ۱۳۴۲ قمری ، که از چهره های برجستهٔ علمی ، و از محقّقین و صاحبان تألیف و تصنیف بوده ، کتابخانهٔ مفصّلی داشته ، که در اصفهان در آن زمان کم نظیر بوده است ، این کتابخانه بعد از فوت فرزند حاج آقا منیر ، به نام حاج شیخ اسماعیل ، که او هم از

ص:۳۵۵

۱- کتاب و کتابخانه های ایران ، جلد ۲، صفحه ۱۷۵

۲- کتاب و کتابخانه های ایران ، جلد ۲، صفحه ۱۸۵

علماء جلیل القدر بوده است ، از بین رفته و متلاشی می شود (۱).

۱۴- کتابخانهٔ حاج میرزا أبو الهدی کلباسی

مجتهـد اصولی و رجـالی محقّق ، حـاج میرزا أبو الهـدی کلباسـی ، متوفّـای ۱۳۵۶ قمری ، که در تـدریس و تـأليف شخصـیّتی برجسته بوده است ، کتابخانه ای داشته که پس از فوت آن بزرگمرد ، به ملّا أحمد بیان آلواعظین فروخته شده است .

۱۵ – کتابخانهٔ آقا شیخ محمّد رضا نجفی

فقیه اصولی و حکیم ریاضـی و أدیب محقّق ، مرحوم آقا شـیخ محمّـد رضا نجفی مسـجد شاهی ، متوفّای ۱۳۶۲ ، کـه از چهره های برجستهٔ علمی و أدبی و اجتماعی اصفهان بوده ، کتابخانهٔ مهم و نفیسی ، مشتمل بر کتب خطّی ممتاز ، داشته است (۲) .

۱۶- کتابخانهٔ بیان الواعظین

مرحوم ملاّـ أحمـد بیان آلواعظین ، که از أحفاد محقّق نامـدار ، آقارضـی قزوینی بوده، و خود ، واعظی مشـهور و نویسـنده ای متتبّع بوده ، و در سـال ۱۳۷۱ قمری وفات یافته است ، کتابخانه ای داشـته ، که به علّت آشـنائی او با کتب ارزشمند ، از بهترین کتابها ، جمع آوری شده بوده ، و کتابخانه ای نفیس به شمار می رفته است .

۱۷ – کتابخانهٔ حاج سیّد علی نجف آبادی

محقّق و فقیه نامدار ، و مرجع و مدرّس عظیم الشّأن حوزه علمیّهٔ اصفهان ،

۱- رجال اصفهان ، صفحه ۴۸

۲- توضیحات نویسنده مشهور آقای سید مصلح الدّین مهدوی

مرحوم آیه الله ، حاج سیّد علی نجف آبادی ، متوفّای ۱۳۶۲ قمری ، کتابخانهٔ بسیار مهمّی داشته ، که کتب ارزشمند ، و نسخه های خطّی برجسته (از اصول ومصادر شیعه) در آن فراوان بوده است . نسخه های منحصر به فرد، و دستخطّ علماء بزرگ و مشهور ، و آثار و نسخه های مربوط به زمان علاّمهٔ مجلسی ، از مزایای این کتابخانه بوده است ، ولی متأسّفانه ، پس از فوت ایشان و گذشت چندین سال (در حدود سالهای بین ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ قمری) این کمترین (نویسندهٔ این سطور) شاهد بودم ، که در ماه رمضانی بود ، از ظهر تا به غروب و فردای آن ، از صبح تا به ظهر ، مرتباً ، کتابهای یاد شده را (که در حجره آن مرحوم ، در مدرسه صدر بازار بود) در گونی می ریختند ، و به در مدرسه می آوردند ، و در گاری های اسبی می ریختند ، و گفته می شد که به ایستگاه ماشین های نجف آباد می برند (برای انتقال به نجف آباد) و دیگر هیچ خبری از آن گنجینه عظیم و نفیس ، به دست من نرسیده است ، و هم أکنون که این سطور را مینگارم ، احساسی تلخ به من دست داده ، که دوره های سختی و فشار بر حوزه های علمیّه (به خصوص دورهٔ حکومت پهلوی ها) چه گنجینه های أرزشمندی را ، از حیطهٔ اختیارات حوزه های علمیّه ، بیرون برده است .

۱۸ – کتابخانهٔ کلباسی

مرحوم آیه الله ، حاج میرزا رضا کلباسی ، متوفّای ۱۳۸۳، که مجتهدی بزرگ و پیشوائی فعّال و متنفّذ بوده ، و تألیفات و آثار اجتماعی زیادی داشته ، صاحب کتابخانه أرزشمندی بوده است .

۱۹ – کتابخانهٔ الفت

مرحوم حاج شیخ محمّد باقر اُلفت ، متوفّای ۱۳۸۴ ، (فرزند مرحوم آقا نجفی

ص:۳۵۷

اصفهانی) ، که از نویسندگان و محقّقین به شمار رفته ، و منزل او مجمع فضلاء وأدباء بوده است ، کتابخانهٔ عظیم و آبرومندی داشته ، که بعضاً از مرحوم آقانجفی بوده ، و برخی را نیز خود تهیّه نموده ، و پس از فوتش به دانشکده أدبیات اصفهان ، إهداء گردیده است . مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی ، این کتابخانه را ، از نفیس ترین کتابخانه های اصفهان در زمان خود ، دانسته اند (۱).

۲۰ – کتابخانهٔ صدر هاشمی

مرحوم سید محمّد صدر هاشمی ، کتابخانه ای داشته ، که به دانشگاه اصفهان إهداء گردیده است (۲) .

۲۱ – کتابخانهٔ مرحوم مقدّس

مجتهد زاهد ، مرحوم حاج آقا محمّد مقدّس ، متوفّای ۱۳۷۸ قمری ، که از علماء متنفّذ اصفهان ، و وکیل تام الإختیار مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی قدس سره بوده اند ، کتابخانه مفصّلی از کتب خطّی و چاپی داشته انـد ، که پس از فوت ایشان ، زیر نظر مرحوم آیه الله بروجردی (طبق وصیت) به کتابخانهٔ مسجد أعظم قم ، منتقل گردیده و مورد بهره برداری محقّقین ، قرار گرفته است (۳) .

۲۲ – کتابخانهٔ حاج شیخ کرمانی

مرحوم حاج شیخ محمّد علی کرمانی ، متوفّای ۱۳۸۰ قمری ، (فرزند مرحوم

ص:۳۵۸

۱– نقباء البشر ، جلد ۱، صفحه ۱۹۸

۲– کتاب برنامه ریزی جامع آموزشی و پژوهشی دانشگاه اصفهان ، جلد ۱، صفحهٔ۱۳۳

۳– دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۴۸۶

آخوند ملّا محمد حسین کرمانی) کتابخانه ای داشته ، که به مسجد أعظم قم، منتقل گردیده است .

۲۳ – کتابخانۀ طبیب زاده

یکی از علماء بسیار محترم و زاهد و با تقوی ، که از چهره های علمی و تقوائی اصفهان در نیمه دوم قرن چهاردهم بودند ، به نام حاج میرزا محمّد طبیب زاده ، و در بقعۀ علاّمۀ مجلسی مدفون گردیده اند ، کتابخانه ای داشتند که به کتابخانه جدید التّأسیس علاّمۀ مجلسی ، که در جوار بقعه آن بزرگمرد بنیان گذاری شده ، منتقل گردیده است .

۲۴ – کتابخانۀ سیّد العراقین

عالم بزرگوار، مرحوم آقای مصطفی سیّد آلعراقین ، کتابخانۀ نفیسی داشته اند ، که مشتمل بر آثار ارزشمند بوده است .

۲۵ – کتابخانۀ کتابی

مرحوم آقا سیّد أبو الحسن کتابی ، متوفّای ۱۳۹۸ قمری ، که عالمی فاضل وأدیب بوده ، و تحصیلات خود را حوزه اصفهان و نجف به پایان برده بوده است، در أثر عشق و علاقۀ به کتاب ، کتابخانه ای آبرومند فراهم آورده بوده ، که پس از وفات آن مرحوم ، متلاشی می گردد (۱).

۲۶ – کتابخانۀ مدرسۀ صدر

مدرسۀ صدر بازار اصفهان ، مهمترین و بزرگترین مدارس موجود در اصفهان

۱- سیری در تخت فولاد ، صفحه ۱۸۰

می باشد ، و مرکز حوزه علمیّه و محل تدریس فقهاء و مدرّسین بزرگ است و مرحوم آیه الله آقا سیّد محمّد رضا خراسانی ، که از چهره های برجستهٔ حوزه علمیّهٔ اصفهان بودند ، در سال ۱۳۶۳ قمری ، در مدرسهٔ صدر کتابخانه ای در دو طبقه ، تأسیس نمودند ، که هنوز این کتابخانه باقی ، و مورد استفاده طلاب می باشد .

۲۷ – کتابخانهٔ معلّم حبیب آبادی

مرحوم آقا شیخ محمّد علی معلّم حبیب آبادی ، محقّق و مورّخ مشهور اصفهانی (نویسنده کتاب أرزشمند « مکارم الاثار ») کتابخانهٔ نفیسی داشته ، که مشتمل بر کتب تاریخ ، رجال، تراجم ، أدبیّات و ... بوده ، که در تألیف کتاب یاد شده ، و سایر آثار قلمی ، و تحقیقات عمیقه أدبی و تاریخی و رجالی خود ، از آنها بهره می گرفته است .

۲۸ – کتابخانهٔ آیه الله خادمی

مرحوم آیه الله ، حاج آقا حسین خادمی قدس سره ، متوفّای جمادی الثّانیهٔ ۱۴۰۵ قمری ، که از مراجع بزرگِ دینی در اصفهان ، و رئیس حوزه علمیّه ، و عهده دار تدریس فقه و اصول اجتهادی (دورهٔ خارج) بودند ، کتابخانهٔ نفیسی داشتند ، که در بر گیرنده نسخه های خطّی کمیاب و بسیار قدیمی بود ، و از نظر کمّی و کِیفی ، مجموعه قابل توجّهی به شمار می رفت .

۲۹ تا ۳۴ – شش کتابخانه ، در شش مدرسه

در هر کدام از مدرسه های نوریّه و صدر خواجو و ملّا عبد الله و جلالیّهٔ أحمد آباد و نیز مدرسهٔ مسجد سیّد و مجتمع دینی و علمی احمدیّه علیه السلام ، در ربع قرن أخیر ، کتابخانه های قابل توجّهی تأسیس گشته ، که مورد استفادهٔ طلّاب

مدرسه های یاد شده می باشد .

۳۵ – کتابخانهٔ عمومی الزّهرا علیها السلام

این کتابخانه ، واقع در طبقهٔ زیرین مسجد عظیم و شکوهمندی است ، که به نام « بابا محمّد علی سقّا » می باشد ، و معروف به « مسجد آیه الله امامی » گردیده ، و محلّ آن ، در خیابان جمال الدّین عبد الرّزاق می باشد ، و در سال ۱۴۰۰ قمری ، به وسیله مرحوم آیه الله ، آقای حاج سیّد أحمد فقیه امامی قدس سره تأسیس گشته است .

کتابخانهٔ یاد شده ، در حال حاضر در حدود هفتاد و پنج هزار جلد کتاب دارد، که مشتمل بر کتب خطّی ، کتاب های چاپیِ کم یاب ، مجلّه های گوناگون علمی و دینی و اجتماعی ، و مهمترین کتابهای دوره ای ، در زمینهٔ علوم مختلف اسلامی می باشد ، که با کوشش و دقّت فراوان ، گزینش و تهیّه گردیده است ، و برای تأمین نیازمندیهای علمی محقّقین ، در هر رشته ای از علوم اسلامی ، منبعی سرشار میباشد .

در این کتابخانه ، در زمینهٔ دسته بندی موضوعی مطالب کتب علمی ، از دستگاه کامپیوتر استفاده می شود ، و یک محقّق می تواند از مطالب موجود در کامپیوتر ، در رابطه با موضوعات گوناگون و لغات مختلف ، استفاده نماید ، و مآخذ و منابع موجود در کتابخانه را ، در زمینه آن موضوع بشناسد و به دست آورد . در حال حاضر، این کتابخانه از غنی ترین کتابخانه های اصفهان ، در زمینه علوم اسلامی ، و تأمین نیازمندیهای محقّقین می باشد ، و کتابهای آن ، عمدتاً به زبانهای : عربی – فارسی – انگلیسی و مقداری به زبان اردو، ترکی ،

ص:۳۶۱

فرانسوی، آلمانی و ... می باشد .

۳۶ – کتابخانهٔ عمومی أمیر المؤمنین علیه السلام

این کتابخانه ، واقع در فلکه شکرشکن (اوّل خیابان أحمد آباد) می باشد ، و در سال ۱۴۰۰ قمری ، به وسیله حجه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج سیّد کمال فقیه ایمانی ، شروع به ساختمان گردیده ، و پس از گذشت مدّت زمانی ، آغاز به فعالیّت نموده ، و تاکنون در حال تکمیل و توسعه می باشد .

این کتابخانه سه طبقه است ، و از نظر ساختمان ، سالن مطالعه ، مخزن کتاب و امکانات لازم ، جالب است ، و در حال حاضر در حدود شصت هزار کتاب دارد ، و ضمناً کلاسهای درس و جلسات سخنرانی عمومی ، در این کتابخانه تشکیل می گردد .

۳۷–کتابخانهٔ مرقد مطهّر علاّمهٔ مجلسی

کتابخانه ای است با شکوه ، که در کنار مرقد مطهّر مرحوم علاّمهٔ مجلسی ، و در نزدیکیِ مسجد جامع ، در سال ۱۴۰۲ قمری ، در قطعه زمینی به مساحت ۱۴۰۰ متر، به صورت دو طبقه (با محاسبه زیر زمین) به وسیله هیئت أمناء مرقد مطهر علاّمهٔ مجلسی ، تأسیس شده است ، و وسیله ای ، برای بزرگداشت نام آن بزرگمرد علم و دین ، و نیز نشر أفکار و فرهنگ تشیّع می باشد. .

این کتابخانه ، دارای حدود ۲۰ هزار جلد کتاب ، به زبان عربی و فارسی و مقداری لاتین می باشد ، و همه روزه تمام وقت ، برای مطالعه کنندگان (أعمّ از آقایان و خانمها) آماده می باشد (۱).

ص:۳۶۲

۱- هم اکنون که مراحل چاپ کتاب أنجام می شود ، ساختمان کتابخانه علاّمهٔ مجلسی در حال توسعه می باشد و فعّالیّت عمرانی برای گسترش آن ، در حال انجام است

۳۸ – کتابخانهٔ مدرسهٔ ذوالفقار

در مدرسه علميّهٔ ذو الفقار ، که چندین مدرسهٔ دیگر ، وابسته به او است ، و مجموعاً در حدود ، یک هزار نفر طلبه را ، از نظر درسی و برنامه ریزی حوزه ای ، اداره می کند ، و تحت پوشش دارد، و در سال ۱۳۴۸ شمسی ، شروع به فعّالیّت برنامه دار و منظّم نموده است ، و تاکنون به صورت فعّال إدامه یافته است (۱) ، کتابخانه ای تأسیس شده ، و در حدود ۱۰ هزار کتاب دارد، که با توجه به تعداد طلّاب مدرسهٔ یاد شده و مدارس وابسته ، فعّالترین کتابخانهٔ موجود در مدارس علميّه ، به حساب می آید ، و بیشترین بهره برداری مستمر و مفید ، از آن، انجام می شود .

سایر کتابخانه ها

در شهر اصفهان ، علاوه بر کتابخانه های یاد شده (که متعلّق به حوزهٔ علميّه و وابسته به آن است ، کتابخانه هائی به وسیلهٔ دانشگاه اصفهان ، و نیز اداره آموزش و پرورش ، و ادارهٔ إرشاد إسلامی با شهرداری و ...، تأسیس گشته ، که گرچه شرح حال آنها ، از أهداف أصلی این کتاب نیست ، ولی با توجّه به أرزش والای این خدمت فرهنگی ، به نحو فشرده از این کتابخانه ها یاد می نمائیم .

کتابخانه های دانشگاه اصفهان

دانشگاه عظیم و گستردهٔ اصفهان ، در حال حاضر دارای ۱۹ کتابخانه

۱– در بخش مدراس علميّه ، بررسی مفصّلی دربارهٔ تأسیس و مؤسسین برنامه های مدرسهٔ ذوالفقار ، داریم مراجعه شود

است (۱) که بعضی از آنها محدود و گروهی ، و برخی دیگر ، گسترده و با أهمیّت می باشند ، که ذیلاً به معرّفی چند مورد با تفصیل نسبی می پردازیم ، و به سایر موارد ، اجمالاً اشاره می نمائیم:

۱- کتابخانۀ مرکزی دانشگاه اصفهان

این کتابخانۀ در سال ۱۳۴۸ شمسی ، در محل سابق کتابخانه دانشکده أدبیات، تأسیس گردیده و در سال ۱۳۵۳ ، به محل فعلی ، در کوی دانشگاه ، منتقل شده است .

در کتابخانه مرکزی دانشگاه ، علاوه بر کتابهای فارسی و عربی و خارجی و کمیاب و نایاب ، چندین مجموعۀ شخصی نگهداری می شود ، که یا به صورت وقف در اختیار دانشگاه قرار گرفته، و یا به وسیله صاحبان آنها ، به کتابخانۀ دانشگاه إهداء گردیده ، و یا دانشگاه آنها را خریده است ، و این مجموعه ها ، بر اعتبار کتابخانه مرکزی دانشگاه ، أفزوده است ، زیرا شمار زیادی از کتابهای این مجموعه های شخصی ، جزء کتابهای نایاب و پر أرزش ، محسوب می شود .

در کتابخانۀ مرکزی دانشگاه ، بیش از ۱۱۲۰۰ (هزار و دویست) نسخۀ خطّی موجود است ، که بسیاری از آنها متعلّق به مجموعۀ وقفی مرحوم الفت می باشد ، و در بین مجموعه های شخصی فوق الذّکر ، در مجموعه مرحوم صدر هاشمی ، دوره نسبتاً کامل و ارزشمندی از مجلات و روزنامه های قدیمی موجود است ،

۱- در این قسمت ، از کتاب.(برنامه ریزی جامع آموزشی و پژوهشی دانشگاه اصفهان) جلد ۱ ، صفحه ۱۲۸ به بعد ، و نیز از گفتگوی اختصاصی با معاون محترم کتابخانه مرکزی ، جناب آقای مرتضی تیموری ، بهره گرفته ایم

که بر اعتبار کتابخانهٔ مرکزی ، افزوده است (۱).

کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه اصفهان ، در حال حاضر (تاریخ انتشار کتاب « برنامه ریزی جامع آموزشی و پژوهشی دانشگاه اصفهان » که سال ۱۳۷۳ شمسی بوده است) ۱۰۱۸۵۹ جلد میباشد ، که شمار کتابها (متجاوز از یکصد هزار) و نسخه های بسیار قدیمیِ خطّی ، و نسخه های بسیار قدیمیِ چاپی ، که تاریخ چاپ آنها بیش از سیصد سال قبل است ، و تنّوع و گستردگیِ موضوعات و زمینه های آنها ، موجب أهمیّت خاصّ این کتابخانه گردیده است

ساختمان عظیم و باشکوهی ، با الهام از خصوصیّات کتابخانه های معتبر دانشگاههای بزرگ ایران و جهان ، و با استفاده از شیوه های معماری اسلامی ، برای این کتابخانه ، در دست تأسیس می باشد و کارهای ساختمانی آن از سال ۱۳۷۰ شمسی شروع شده است (۲) .

۲- کتابخانهٔ دانشکدهٔ أدبیّات و علوم انسانی

در سال ۱۳۳۷ شمسی ، در کوی شاهزاده ابراهیم (در نزدیکی خیابان شیخ بهائی) ، تأسیس گردیده و در سال ۱۳۴۷ ، به کوی دانشگاه در هزار جریب ، منتقل شده است .

زمانی آمار کتابهای این کتابخانه به ۸۵۰۰۰ جلد رسیده بود، ولی تعداد سی هزار جلد از این کتابها ، قبل از حریق سال ۱۳۶۶ شمسی (که کتابخانه را دچار خسارت و زیان فراوان نمود) به کتابخانه مرکزی منتقل گردیده بود .

در حال حاضر ، کتابخانه دانشکده ادبیات ، در ساختمان جدید ، به مساحت

ص:۳۶۵

۱- برنامه ریزی جامع ...، صفحه ۱۳۳

۲- برنامه ریزی جامع ... ، جلد ۱ ، صفحه ۱۳۳

یکهزار و دویست متر (شامل قرائت خانه و مخزن کتاب و سالن مطالعهٔ مجلّات و دفتر کتابخانه) قرار گرفته ، و دارای ۴۳۵۷۹ جلد کتاب می باشد ، و مرتباً در حال أفزایش است(۱).

۳- کتابخانهٔ دانشکدهٔ زبانهای خارجی

این کتابخانه ، در سال ۱۳۵۵ شمسی تأسیس گردیده ، و دارای ۲۵۰۷۱ جلد

کتاب می باشد (۲) .

۴- کتابخانهٔ دانشکدهٔ علوم

این کتابخانه در سال ۱۳۴۳ شمسی تأسیس گردیده ، و در حال حاضر ، دارای متجاوز از پنجاه و سه هزار جلد کتاب می باشد .

۵- کتابخانهٔ دانشکدهٔ علوم اداری و اقتصاد

در سال ۱۳۵۵ تأسیس گردیده ، و در حال حاضر به نام (کتابخانهٔ آزادگان) نامیده می شود ، و دارای ۱۸۹۴۴ جلد کتاب می باشد (۳) .

۶- کتابخانهٔ دانشکدهٔ علوم تربیتی

در سال ۱۳۵۰ شمسی تأسیس گردیده است ، و در حال حاضر دارای ۲۱۱۸۷ جلد می باشد (۴) .

۱- برنامه ریزی جامع ....، ج ۱، ص ۱۲۹ ، در تاریخ آذرماه ۱۳۷۵ شمسی ، آقای مرتضی تیموری ، شمار کتابهای کتابخانه دانشکده أدبیّات را حدود ۵۴۰۰۰ جلد کتاب ، ذکر نمودند

۲- در گفتگوی آقای تیموری ، شمار کتابها در تاریخ آذرماه ۱۳۷۵ شمسی ، متجاوز از ۳۲۰۰۰ معرّفی گردید

۳- برنامه ریزی جامع ... ، جلد ۱، صفحهٔ ۱۳۰

۴- برنامه ریزی جامع ... ، جلد ۱، صفحه ۱۳۰

سایر کتابخانه های دانشگاه اصفهان

سایر کتابخانه های دانشگاه اصفهان ، بدین قرار می باشد .

۷- کتابخانۀ حوزه فرهنگ و معارف اسلامی

۸- کتابخانۀ خوابگاه شهداء

۹- کتابخانۀ دانشکده تربیت بدنی و علوم ورزشی

۱۰- کتابخانۀ دانشکده مهندسی

۱۱ - کتابخانۀ گروه أدبیّات فارسی

۱۲ - کتابخانۀ گروه الهیات و معارف اسلامی

۱۳ - کتابخانۀ گروه تاریخ

۱۴ - کتابخانۀ گروه جغرافیا

۱۵ - کتابخانۀ گروه ریاضی

۱۶ - کتابخانۀ گروه زیست شناسی

۱۷ - کتابخانۀ گروه علوم اجتماعی

۱۸ - کتابخانۀ گروه فلسفه

۱۹ - کتابخانۀ بخش زبان و أدبیّات أرمنی (۱).

کتابخانه های اداره ارشاد اسلامی و شهرداری و مراکز فرهنگی و خیریّه ای

در شهر اصفهان ، در محلّه های مختلف و در مدارس گوناگون (وابسته به آموزش و پرورش) کتابخانه های کوچک و بزرگی تأسیس گشته ، که نشانه رشد علمی و فرهنگی جامعه ، و یادگاری از مردم نیکوکار و مردان و زنان دانش

۱- برنامه ریزی جامع ... ، جلد ۱، صفحه ۱۲۸

دوست ، می باشد که ذیلاً به نمونه هائی از آنها اشاره می نمائیم

۱- کتابخانهٔ تخصّصی دارالقرآن الکریم

این کتابخانه ، وابسته به (دار القرآن الکریم اصفهان) و واقع در خیابان شیخ بهائی می باشد ، و در سال ۱۳۷۳ شمسی ، تأسیس گردیده است .

۲- کتابخانهٔ عمومی مجتمع فاطمیّه علیها السلام

این کتابخانه ، در سال ۱۳۶۳ شمسی تأسیس گشته ، و محلّ آن ، خیابان زینبیّه می باشد ، و وابسته به حسینیه و دارالشفاء فاطمیه علیها السلام است ، و متجاوز از ۸۰۰۰ جلد کتاب دارد .

۳- کتابخانهٔ عمومی حضرت ولیّ عصر «عج»

این کتابخانه ، وابسته به ادارهٔ فرهنگ و ارشاد اسلامی می باشد ، و در سال ۱۳۵۲ شمسی تأسیس گشته ، و متجاوز از ۱۸۰۰۰ جلد کتاب دارد ، و محلّ آن خیابان ولیّ عصر (عج) ، جنب اداره مخابرات می باشد .

۴- کتابخانهٔ عمومی این مسکویه

این کتابخانه واقع در خیابان چهارباغ خواجو می باشد ، و در قطعه زمین بزرگی قرار گرفته ، و ساختمان مفصّلی دارد و در سال ۱۳۷۰ شمسی تأسیس گردیده است ، و وابستهٔ ادارهٔ کلّ فرهنگ و ارشاد اسلامی، می باشد .

۵- کتابخانهٔ عمومی ابوالفرج اصفهانی

واقع در خیابان زینبیّه ، پارک لاله می باشد ، و وابسته به شهرداری اصفهان است و در سال ۱۳۷۱ شمسی ، تأسیس گردیده .

۶- کتابخانهٔ عمومی ارشاد

این کتابخانه ، وابسته به ادارهٔ کلّ ارشاد اسلامی می باشد ، و در سال ۱۳۶۰

ص:۳۶۸

شمسی تأسیس گردیده ، و واقع در خیابان زینبیّه ، پارک باغ قوشخانه است .

۷- کتابخانهٔ بنیاد فرهنگی أمیرقلی أمینی

این کتابخانه ، وابسته به ادارهٔ فرهنگ و ارشاد اسلامی، و نیز ، شهرداری اصفهان می باشد ، و در سال ۱۳۷۱ شمسی ، تأسیس گشته و محلّ آن ، در خیابان آیه الله کاشانی ، جنب بیمارستان آیه الله کاشانی میباشد .

۸- کتابخانهٔ عمومی توحید

این کتابخانه ، مخصوص به خانمها ، و وابسته به ادارهٔ ارشاد اسلامی است ، که در سال ۱۳۶۰ شمسی تأسیس گشته ، و در حدود ۱۶۰۰۰ جلد کتاب دارد، و محلّ آن ، پل آذر ، بوستان ملت ، می باشد .

۹- کتابخانهٔ عمومی جلال الدّین همائی

این کتابخانه ، واقع در خیابان پروین ، پل آزادگان ، خیابان هفتون ، محلّهٔ گَرکان و وابسته به شهرداری اصفهان ، می باشد .

۱۰- کتابخانهٔ تخصّصی أمیرالمؤمنین علیه السلام

کتابخانه ای است ، وابسته به شهرداری اصفهان ، واقع در خیابان علاّمهٔ أمینی ، مجموعه فرهنگی باغ غدیر ، که در سال ۱۳۷۲ شمسی ، تأسیس گشته است .

۱۱-کتابخانهٔ عمومی علاّمهٔ امینی

کتابخانه ای است ، وابسته به شهرداری اصفهان ، که در سال ۱۳۷۲ شمسی ، تأسیس گردیده ، و محل آن خیابان علاّمهٔ أمینی می باشد .

۱۲ – کتابخانهٔ خانهٔ کودک و نوجوان باغ غدیر

این کتابخانه ، واقع در خیابان علاّمه أمینی ، و وابسته به کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان می باشد ، و در سال ۱۳۷۲ شمسی ، تأسیس گردیده ، و در

حدود هشت هزار جلد کتاب دارد .

۱۳ – کتابخانهٔ عمومی راغب اصفهانی

کتابخانه ای است ، وابسته به شهرداری اصفهان ، واقع در انتهای خیابان عسکریّه نرسیده به خیابان پروین ، که در سال ۱۳۶۹ شمسی، تأسیس گردیده است .

۱۴– کتابخانهٔ عمومی صائب

کتابخانه ای است ، وابسته به ادارهٔ فرهنگ و ارشاد اسلامی ، که در سال ۱۳۵۸ شمسی تأسیس شده ، و حدود ۱۰ / ۰۰۰ جلد کتاب دارد، و محلّ آن باغ صائب واقع در خیابان صائب ، می باشد .

۱۵– کتابخانهٔ عمومی طغرائی اصفهانی

این کتابخانه ، وابسته به شهرداری اصفهان می باشد ، و در سال ۱۳۷۰ شمسی تأسیس شده ، و محلّ آن خیابان کاوه ، پارک میخک می باشد .

۱۶– کتابخانهٔ عمومی قدس

این کتابخانه ، وابسته به شهرداری اصفهان می باشد ، و در سال ۱۳۷۱ شمسی تأسیس شده ، و محلّ آن ، شهرک قدس می باشد .

۱۷ تا ۲۲ – کتابخانه های کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان

از شماره ۱ تا ۶ به ترتیب زیر :

شماره ۱– با متجاوز از ۱۲۰۰۰ جلد کتاب ، در سال ۱۳۴۸ شمسی ، تأسیس گشته ، و محلّ آن خیابان کاوه جنب داروخانه حکیم شفائی می باشد .

شماره ۲– با متجاوز از ۱۲۰۰۰ جلد کتاب ، در سال ۱۳۴۸ شمسی تأسیس گشته ، و محلّ آن، خیابان آیه الله کاشانی می باشد .

ص:۳۷۰

شماره ۳ – با حدود ۱۲۰۰۰ جلد کتاب ، در سال ۱۳۵۰ شمسی تأسیس گشته، و محلّ آن ، خیابان گلزار أحمد آباد ، می باشد .

شماره ۴ – با متجاوز از ۱۲۰۰۰ جلد کتاب ، در سال ۱۳۵۴ شمسی تأسیس گشته ، و محلّ آن ، در فلکهٔ طوقچی (فلکهٔ قدس) می باشد .

شماره ۵– با متجاوز از ۱۵۰۰۰ جلد کتاب ، در سال ۱۳۴۹ شمسی تأسیس گشته ، و محل آن خیابان شهید مطهّری ، پل فلزی ، بوستان کودک میباشد .

شماره ۶– با حدود ۶۰۰۰ جلد کتاب ، در سال ۱۳۶۹ شمسی تأسیس گشته ، و محل آن ، در بزرگراه شهید چمران ، کوی آل محمد صلی الله علیه وآله می باشد .

۲۳ – کتابخانهٔ تخصّصی مرکز مطالعات ملل و نحل

که در سال ۱۳۷۰ شمسی، تأسیس گشته ، و چهل هزار جلد کتاب دارد، و محلّ آن خیابان سیّد علیخان ، می باشد .

۲۴ – کتابخانهٔ عمومی شهید مفتّح

وابسته به اداره ارشاد اسلامی می باشد ، و در سال ۱۳۶۰ تأسیس گشته ، و محلّ آن ، خیابان جی – تالار می باشد ، و متجاوز از ۷۰۰۰ جلد کتاب دارد .

۲۵ – کتابخانهٔ عمومی میرداماد

کتابخانه ای است ، وابسته به شهرداری اصفهان ، که در سال ۱۳۷۲ شمسی ، تأسیس گشته و ۱۶۰۰۰ جلد کتاب دارد ، و محلّ آن ، خیابان شهید نیکبخت ، نرسیده به چهار راه شیخ صدوق است(۱).

۱– برای آشنائی اجمالی با مراکز فرهنگی اصفهان (اعم از تحقیقاتی ، کتابخانه ها ، مجلّه ها مراکز نشر ، مراکز کامپیوتری و سمعی بصری) می توانید از نشریّهٔ راهنمای مراکز فرهنگی اصفهان ، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی ، استفاده نمائید

عکس

۸- بقعه ها و مقبره ها ، نشانی از عظمت علمی اصفهان

اشاره

ص:۳۷۳

بقعه ها و مقبره ها ، نشانی از عظمت علمی اصفهان

یکی از مظاهر عظمت علمی اصفهان ، بقعه ها و مقبره هائی است که ، برخی از آنها اختصاصاً به احترام علماء بزرگ و پرچمداران علمی و حوزه ای ، تأسیس گشته ، و سپس عدّه ای از علماء در آن مدفون گردیده اند، و برخی دیگر به مناسبت احترام و أرزش إمامزاده ای مورد تکریم ، جلب توجّه نموده ، و مدفن علماء و مؤمنین گردیده است ، و مجموعاً ، چنین مراکزی ، نشانگر وسعت میدان فعّالیت و نفوذ علماء و دانشمندان دینی می باشد ، و ذیلًا به قسمتی از این بقاع توجّه می نمائیم . .

۱- مزار عالم محدّث ، إمامزاده اسماعیل علیه السلام

در طرف شرق خیابان هاتف ، در محلّهٔ قدیمی گلبهار ، مجموعه ای نفیس از معماری و تزئینات عهد سلجوقی و صفوی ، دیده می شود که به نام امامزاده اسماعیل شهرت دارد، و این مجموعه ارزشمند، شامل یک مسجد بسیار قدیمی به نام مسجد شعیا (۱) علیه السلام ، و مقبرهٔ امامزاده اسماعیل علیه السلام و مقبرهٔ شعیاء نبی علیه السلام و رواق و سردر و صحن بزرگ إمامزاده ، و یک گنبد زیبا بر قبر إمامزاده ، و نیز یک گنبد بزرگ آجری از نوع گنبدهای چهارسوهای اصفهان ، که دَرِ اصلی صحن امامزاده به سوی آن باز می شود) می باشد ، و در کتاب

۱- در گچبری محراب داخل شبستان مسجد ، نوشته شده : أوّلُ مُسجِدٍ بُنِیَ بالاصبَهان

گنجینه آثار تاریخی اصفهان و آثار ملی اصفهان ، به نحو مفصّل در بارهٔ این مجموعهٔ نفیس و تاریخی بررسی شده است .

نسب إمامزاده اسماعیل ، به سبط أکبر ، حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام میرسد و او پدر ابراهیم طباطبا (جدّ سادات طباطبائی) می باشد و خود ، از بزرگان رواه و محدّثین بوده است (۱) و در کتیبهٔ موجود در سرسرای رواق بقعه ، در بارهٔ نسب و شخصیّت آن بزرگوار، چنین آمده است :

هذَا المَشهَدُ وَ الرَّوضَهُ المُنَوَّرُ المُقَدَّسُ ، ألإمامُ سَیِّد إسماعیلُ بنُ الإمامِ زَیدِ بنِ حَسَنِ بنِ الإمامِ أمیرِ المُؤمِنینَ ، حَسَنِ بنِ الإمامِ المُتَّقینَ ، وَ أمیرِ المُؤمِنینَ عَلِیِّ بنِ أبی طالِبٍ . و چنانچه ملاحظه می نمائید لقب امام ، برای او در نظر گرفته شده ، که حاکی از شخصیّت برجستهٔ او می باشد (۲).

در جوار امامزاده اسماعیل علیه السلام عدّه ای از علماء و بزرگان ، مدفون گردیده اند همانند :

۱- قاضی صفیّ الدّین ، محمّد بن ملاّ علی زواری ، متوفاّی ۹۹۵، که روی سنگ قبر آن، عبارات زیر حجّاری شده است :

وَفاتُ العالِمِ الرَّبّانی وَ العارِفِ الصَّمَدانیّ ، قُدوَهِ العُلَماءِ المُحَقّقینَ وَ اُسوَهِ الفُقَهاءِ المُدَقّقینَ ، قاضی حَوائِجِ السّائِلینَ وَکفیلِ مَصالِحِ المُؤمِنینَ ، مُطاعِ العالَمینَ ، وَ مَتبُوعِ العالِمینَ ، صَفِیّاً لِلشَّریعَهِ وَ الإفادَهِ و الدّین ،مُحَمَّدِ بنِ عُمدَهِ القُضاهِ وَ المُتَشَرِّعینَ ، خادِمِ شَرعِ سَیِّدِ المُرسَلینَ ، غِیاثَ المِلَّهِ وَ الدّینِ ، المُلاّ عَلِیِّ الزَّواریُ ،تَغَمَّدَهُمَا اللهُ تَعالی بِغُفرانِه ، فی مُنتَصَفِ شَهرِ شَعبانِ المُعَظَّمِ سَنَه خَمسَ وَ تِسعینَ وَ تِشعَماَهٍ ، مِن هِجرَهِ مَقصُودِ ایجادِ البَرِیَّهِ . که از

۱- رجال اصفهان ، صفحه ۱۷۸

۲- در باره امامزاده اسماعیل علیه السلام به بخش « إمامزادگان اصفهان » ، همین کتاب مراجعه گردد

جمله های یاد شده به خوبی مقام علمی و اجتماعی قاضی صفیّ الدّین محمّد و پدر او ملاّ علی زواری ، استفاده می شود .

وی ، معروف به قاضی صفی می باشد (۱).

۲- محمّد هادی بن میرلوحی سبزواری ، که از علماء بزرگ و مشهور زمان خود بوده است .

۳- میر محمّد بن میرلوحی سبزواری ، متوفّای ۱۱۱۳ قمری ، که از بزرگان علماء و محدّثین بوده ، و حاج آقا بزرگ طهرانی کتابی را ، به نام (إدراء العاقلین و إخزاء المجانین) از آثار او ذکر نموده اند (۲).

۴- نوّابه ، سلطان بیگم ، دختر میرزا محمد صالح حسینی خلیفه سلطانی ، متوفّاه در سن ۱۱۴۶، که از زنان شاعره و أدیبه و عالمه بوده است (۳) .

۲- بقعهٔ صاحب بن عبّاد

از مزارهای شریف و متبرّک و مورد توجّه فراوان شیعیان و دوستداران أهل البیت علیهم السلام در شهر مذهبی اصفهان ، بقعه و مقبرهٔ اسماعیل بن عبّاد ، معروف به صاحب بن عبّاد است .

محلّ بقعه ، نزدیک میدان بزرگ طوقچی ، در انتهای خیابان هاتف (خیابان علاّمهٔ مجلسی) می باشد ، و در مجاورت آن ، یک مسجد و یک حسینیّهٔ مهم ، وجود دارد و در سالهای اخیر ، دار الشفاء حضرت زهرای مرضیه علیها السلام در نزدیکی آنها ، به دست مردمان خیرأندیش و با ولایت تأسیس گشته ، و در أطراف بقعه ،

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۴۸۹

۲- الذّریعه إلی تصانیف الشّیعه ، جلد ۱ صفحه ۳۸۸

۳- برای نام مدفونین در إمامزاده اسماعیل به رجال اصفهان ، صفحه ۱۷۹ مراجعه شود

فضـای سبز ایجاد گردیـده است . صاحب بن عبّاد ، در سال ۳۸۵ هجری بـدرود حیـات گفت ، و در دهلیز خانه اش (که محلّ مراجعات مردم و رفع نیازمنـدی های آنان ، و نیز جایگاه مجالس علمی و بحث و مناظره صاحب بن عبّاد بوده) مدفون گردید .

مزار صاحب بن عبّاد ، در طول زمان ، مورد توجّه عموم مردم و مخصوصاً شخصیّت های علمی و دینی بوده ، همانند : مرحوم حاجی کلباسی متوفّای ۱۲۶۱ قمری که بقعه و مزار صاحب را تعمیر نموده و مواظبت بر زیارت آن داشته است (۱)

چگونگی بقعهٔ صاحب ابن عبّاد در حال حاضر

مرحـوم آیـه الله أدیب ، متوفّای ۱۴۱۲ قمری ، در تعمیر و تزییـن بقعـهٔ صـاحب بـن عبّـاد و سـاختن ضـریح برای قـبر مطهّر آن بزرگمرد ، کوشـش فراوان نمودند و در حدود سال ۱۴۰۲ قمری ، گنبد مطهّر را کاشـی کاری نموده ، و در سال ۱۳۶۸ شمسی (۱۴۰۹ قمری) ضریح زیبائی بر روی قبر منور آن بزرگمرد الهی ، نصب کردند ، که بر شکوه بقعه ، أفزوده است.

اشاره ای به شخصیّت علمی و اجتماعی صاحب

صـاحب بن عبّاد، وزیری کم نظیر در تـدبیر و کفایت (۲)، محدّثی عظیم الشّأن ، أدیبی نامدار ، مدافعی سرسـخت برای مکتب أهل البیت علیهم السلام ، حاکمی دلسوز

۱- یکی از وابسـتگان آن بقعه شـریفه ، نقـل می نمـود که : مرحـوم آیت الله شـهید سـیّد ابوالحسن شـمس آبـادی م ، از منزل خودشان ، واقع در خیابان شیخ بهائی ، کوی عمومی ، (با آن فاصلهٔ زیاد) پیاده ، به زیارت قبر صاحب بن عبّاد می آمدند
۲- به همین جهت او را کافی الکفاه می نامند

برای مردم ، نویسنده و مؤلّفی پر أثر ، عالمی متبحّر و جامع علوم گوناگون بوده ، و از پایه گذاران نیرومند مذهب تشیع در اصفهان محسوب می باشد .

شمار کتابهای کتابخانه او را ، یکصد و چهل هزار ، یا دویست و شش هزار ، و بعضی دویست و هفتاد هزار ، گفته اند و برای حمل کتابخانهٔ او نیاز به چهارصد یا هفتصد شتر بوده است (۱) . جلسهٔ درس و حوزهٔ علمی او آن چنان پرجمعیت بوده که هفت نفر یا دوازده نفر مُعید ، لازم بوده ، که صدای صاحب را به حاضرین در جلسهٔ عظیم درس برسانند (۲).

و در یک کلام، صاحب بن عبّاد و حوزهٔ درسی و کتابخانهٔ او ، افتخار بزرگ عالَم علم و أدب ، دین و مذهب ، حوزهٔ علمیّه و کتابخانه داری ، سیاست و حکومت بوده ، و مردم ایران عموماً ، و ملّت اصفهان خصوصاً، و پیروان مکتب تشیّع و ولایت ، بالأخص ، او را از مفاخر خود می شناسند ، و مزار او ، از بقعه ای شریفه و متبرّکهٔ اصفهان ، به شمار می رود و نیازمندان و دردمندان ، برای گرفتن حاجت ، به بارگاه روحانی او روی می آورند .

۱- احتمالاً اختلاف شمار کتابهای صاحب در کتب تاریخ ، مربوط به زمانهای مختلف می باشد . زیرا طبیعی است که ، یک کتابخانه در حال توسعه و أفزایش باشد

۲- برای آشنائی بیشتر با عظمت حوزهٔ درسی و کتابخانهٔ صاحب بن عبّاد ، به بخش (نامداران بزرگ علمی شیعه در اصفهان ، از قرن سوّم تا دهم) « در همین کتاب » و نیز ، به کتابهای : روضات الجنات ، أعیان الشّیعه ، الذّریعه ، آل بویه و أوضاع زمان ایشان ، هدیه العباد (نوشته آیت الله . حاج شیخ عبّاسعلی ادیب ، در شرح حال صاحب بن عبّاد) ، ریحانه الأدب ، تذکره القبور گزی ، دانشمندان و بزرگان اصفهان ، گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، آثار ملّی اصفهان ، آشنائی با حوزه های علمیّهٔ شیعه، جلد ۱ « از نویسندهٔ کمترین »، و دیگر کتب تراجم و رجال و تاریخ وأدبیّات ، مراجعه شود.

مرقد آیه الله أدیب در جوار صاحب بن عبّاد

مرحوم آیه الله حاج شیخ عبّاسعلی أدیب قدس سره ، که از علماء مبرّز و أساتید نامدار حوزه علمیّه بودند و در إحیاء و تعمیر و جلب توجّه مردم به بقعهٔ صاحب بن عبّاد ، کوشش فراوان می نمودند ، در تاریخ دوازدهم ذی الحجّهٔ ۱۴۱۲ قمری بدرود حیات گفتند ، و در جوار مرحوم صاحب بن عبّاد ، مدفون گردیدند و سنگ قبر مرمری ، به رنگ سبز با حجّاری زیبا ، و نوشته ای جالب ، بر روی قبر آن بزرگمرد ، نصب گردیده است (۱).

۳- مقبرهٔ خاندان تُرْکِهْ «آل ترکه»

خاندان علمی و عظیم (ترکه) چندین قرن ، به علم و أدب و قضاوت و ریاست علمی و اجتماعی در شهر بزرگ اصفهان ، اشتغال و شهرت داشته اند و از مفاخر علمی شیعه در دوره حاکمیت مخالفین در اصفهان ، به حساب می آیند . مقبره خانوادگی این دودمان علمی ، در کنار مسجدلُبنان بوده ، و خواجه صائن الدّین تُرکه نیز، در همان بقعه و مقبره مدفون گردیده است (۲)(۳) .

و احتمالاً مقبره مهمّی بوده ، که بسیاری از این خاندان علمی و نیز علماء دیگری از بزرگان شهر ، در آن مدفون گردیده اند، چنانچه در ضمن شرح حال میرزا ابوتراب خطّاط اصفهانی ، گفته اند که : در جنب مزار خواجه صائن الدّین

۱- در باره شخصیت علمی مرحوم آیه الله أدیب ، در بخش (چهره های علمی اصفهان در دوره أخیر) بحث نموده ایم

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان صفحه ۰۲۱

۳- در بارهٔ خاندان علمی تُرکه (آل تُرکه) در بخش (خاندانهای علمی اصفهان) ، بررسی مبسوطی داریم

ترکه ، که از أجلّهٔ علماء و فقهاء بوده ، دفن گردیده است (۱).

۴- مرقد ملاّ تاجا

تاج الدّین حسن بن محمّد لنجانی ، متوفّای ۱۰۸۵، یا ۱۰۹۸، که عالمی جلیل و زاهد و دارای تألیفات بوده ، و فرزندی همچون فاضل هندی (اصفهانی) صاحب کشف اللّثام داشته است ، در مقبرهٔ جنب مسجد بازار غاز ، که در حال حاضر به نام مسجد خواجه تاج الدّین نامیده می شود ، و در خیابان ولیّ عصر (عج) واقع است ، مدفون گردیده و مورد توجّه می باشد (۲).

ملاّ تاجا، مورد تجلیل علماء بزرگ ، همانند : صاحب روضات الجنّات ، و علاّمهٔ أمین شامی ، در أعیان الشّیعه قرار گرفته و مشایخ او در حدیث : ملاّ حسنعلی شوشتری (تستری) و جمال الدّین محمود شیرازی بوده اند ، و در میان شاگردان او ، چهره درخشان فقیه نامدار ، مرحوم فاضل اصفهانی (فاضل هندی) و سیّد حسین بن سیّد حیدر عاملی کرکی ، جلب توجّه می نماید (۳) .

۵- مزار دو عالم شهید ، سیّد جعفر و سیّد مرتضی «جعفریّه»

یکی از بقاع متبرّک در شهر اصفهان ، « بقعهٔ جعفریّه » است ، که در نزدیکی امامزاده اسماعیل علیه السلام و در حاشیهٔ غربی خیابان هاتف واقع شده ، و بنای آن، برج مانند و متعلّق به قرن هشتم هجری ، و دورهٔ حکمرانی مغولهای مسلمان و شیعه می باشد(۴) .

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان صفحهٔ ۰۲۱

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۰۹ و اطّلاعات شخصی

۳- روضات الجنّات ، صفحهٔ ۵۴۹ و أعیان الشّیعه، چاپ جدید ، جلد ۵، صفحهٔ ۲۴۰

۴- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۳۰۰، آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۷۶۳

گنبد جعفریّه ، نمونه کاملی از مقابر دورهٔ مغولها محسوب می شود، و شکل بقعه در قسمت پائین ، هشت ضلعی می باشد و سنگ قبر داخل بقعه ، از میراثهای گرانبهای تاریخی و مشتمل بر نوشته هائی است که از نظر زیبائی ظاهر و أهمیّت مطالب ، از أسناد تاریخی بسیار مهم ، به شمار می رود .

متن سنگ نوشته ، چنین است:

هذا قَبرُ السَّیِّدِ المُعَظَّم المُوَقَّرِ المُمَکَّنِ المُکَرَّم ، صاحِبِ السَّیفِ وَ القَلَم ، مَنبَعِ الجُودِ وَ الخُلقِ وَ الکَرَم ، المُتَحَلّی بِمَحاسِنِ الشِّیَم ، سَیِّدِ الصُّدُورِ وَ السّادَهِ ، یَنبُوعِ السّعادَهِ وَ السِّیادَهِ ، مَفخَرِ اولادِ البَتُولِ ، قُدوَهِ آلِ الرَّسُولِ ، نِظامِ الطّالِبِیَّهِ ، شَمسِ العِترَهِ، جَمالِ اهلِ بَیتِ المُصطَفی ، سُلالَتِهِ أعیانِ أبناءِ المُرتَضی ، مالِکِ أصحابِ السَّخاءِ وَ الفُتُوَّهِ،وَ مَعدِنِ أربابِ الشَّهامَهِ وَ المُرُوَّهِ، بَهلَوانِ العِراقِ ، نَبَویِّ الشَّمائِلِ وَ جَمیلِ الاخلاقِ ، کَریمِ الزَّمانِ عَلَی الإطلاقِ ، مُحرِزِ المَناصِبِ بالإستِحقاقِ ، المَرحُومِ المَبرُورِ، المَغفُورِ، السَّیِّدِ الشَّهیدِ، تاجِ المِلَّهِ وَ الدّینِ ، عِمادِ الاسلامِ وَ المُسلِمینَ ، أشرَفِ أبناءِ الماءِ و الطّینِ ، جَعفَربنِ السَّیِّدِ المُعَظَّمِ المُرتَضی المُکَرَّمِ النُّورِ الازهَرِ الامجَدِ، مُفخَرِ آلِ طه وَ یاسین ، نَتیجَهِ أولادِ سیّدالمُرسَلینَ ، شَمسِ الدّینِ الحَسَنِ بنِ السَّیِّدِ المَغفُور عِمادِالدّینِ الحُسَینِ بنِ مُحَمَّدِبنِ عَلِیِّ بنِ الحُسَینِ تَغَمَّدَهُ اللهُ بِغُفرانِه وَ أسکَنَهُ بُحبُوحَهَ جِنانِهِ وَ أدامَ سَعادَتَهُ تُوُفّی فی مُنتَصَفِ مُحَرَّم مِن سَنَهِ خَمسَ وَ عِشرینَ وَ سَبعَمِأهِ . . از این سنگ نوشته ، نکات جالبی استفاده می شود:

۱- صاحب قبر ، دارای شخصیّت علمی و أخلاقی بوده، و از أهل قلم و شمشیر به شمار آمده است .

۲- دارای موقعیّت رسمی و منصب اجتماعی بوده ، و ریاست و زعامت أمور سادات و علویّین را داشته ، و در میان سادات و عترت رسول خدا صلی الله علیه وآله ، چهرهٔ مبرّز و مورد توجّه به شمار آمده، و پیشوا و مقتدای طالبیّین ، دانسته شده است

۳- به مقام شهادت نائل گردیده ، و با عنوان سیّد شهید از او یاد شده است .

۴- دارای قدرت روحی و شهامت و شجاعت بوده ، و پهلوان عراق و معدن شهامت به شمار رفته است .

۵- پـدر او نیز ، که به نام (حسن) بوده(۱) دارای شخصیّت برجسته بوده ، و با ألقاب سیّد و معظّم و مرتضی ، و با عنوان نور أزهر (درخشان تر) و أطهر و أمجد ، و افتخار آل طه و یاسین ، مورد تمجید قرار گرفته ، و نتیجه و خلاصهٔ أولاد پیغمبر صلی الله علیه وآله ، معرفی گردیده است ، که نشان دهنده شخصیّت والای آن بزرگمرد می باشد .

۶- جدّ او نیز که به نـام (حسین) بوده ، بـا لقب عماد الإسلام ، یاد شـده ، که آن هم از ألقاب دینی است ، که نشان دهندهٔ شخصیّت علمی و اجتماعی آن بزرگوار می باشد .

توجّه : مقصود از علی بن الحسین ، که در آخر سلسله نسب آقا سیّد جعفر آمده ، حضرت علی بن الحسین ، امام زین العابدین علیه السلام نیست ، زیرا واسطه های بین آقا سیّد جعفر و آن شخصی که به نام علی بن الحسین نامیده شده ، فقط سه نفر می باشند، در حالی که فاصله زمانی بین آقا سیّد جعفر و امام زین العابدین علیه السلام ، در حدود شش قرن میباشد .

صلوات بر چهارده معصوم ، بالای دَرِ ورودی جعفریّه ، نشانهٔ سابقه تشیّع اصفهان

بالای دَرِ ورودی بقعهٔ جعفریّه،لوحه ای از کاشی معرّق،که به خطّ ثلث

۱- برخی از نویسندگان ، در تفسیر عبارات سنگ قبر ، دچار اشتباهی شده اند و کلمهٔ (مرتضی) را ، که دنبال جعفر بن السید المعظم آمده ، نام پـدر سید جعفر دانسته انـد، در حالی که همه کلمات یاد شـده ، لقبها و عنوانهائی است برای پدر آقا سید جعفر ، و نام او حسن میباشد که به صورت شمس الدین حسن آمده است

سفیـد بر کاشـی لاجوردی می باشد و صـلوات بر چهارده معصوم علیهم السـلام در آن نقش بسـته ، جلب توجّه می نماید و از نشانه های روشنِ نفوذ شـعائر تشیّع و فرهنگ مذهب أهل البیت علیهم السـلام ، در نیمه أوّل قرن هشـتم ، در شهر اصفهان می باشد .

۶- بقعهٔ آقا سیّد مرتضی

در طرف جنوب بقعـهٔ جعفریـهٔ ، بقعه ای است که در زبـان مردم ، به نـام أمامزاده سـیّد مرتضـی ، خوانـده می شود، و او هم از علماء شهید بوده است .

در زمان پهلوی أوّل ، در هنگامی که تجاوزگران ، تصـمیم گرفته بودند قبر آقا سیّد مرتضی را تخریب نموده و بقعه را تصرف نماینـد، بدن مطهّر و خون آلود آن بزرگمرد ، با لباس رزم و عِلم (روحانیّت) ظاهر می شود (۱) و همین أمر، موجب حفظ و بقاء بقعهٔ آقا سیّد مرتضی می گردد ، که تاکنون باقی مانده ، و مردم به زیارت آن بزرگمرد نائل می شوند .

در بقعه آقا سیّد مرتضی ، در طرف غربی بقعه ، دو قبر برجسته وجود دارد که از شخصیّت صاحبان قبر ، مطلبی در دست نبود، ولی در یـک جریان جالبی که در سال ۱۴۱۳ قمری ، اتّفـاق افتاد ، مقام معنوی صاحبان قبر ، روشن گردیـد . و از آن تاریـخ ، نویسنده این سطور هرگاه به زیارت بقعه میروم ، این دو قبر را زیارت می نمایم .

بقعهٔ جعفریهٔ و بقعه آقا سـیّد مرتضـی ، در وسط صحن بسیار بزرگی بوده که قبور بسیاری از مؤمنین و برخی از علماء همانند : مرحوم ملاّ حسین کاشی ، متوفّای ۱۱۹۰ قمری ، در آن قرار داشته ، و نیز در نزدیکی بقعهٔ جعفریهٔ ،

۱- اظهارات یکی از روحانیّون معتقد و مورد وثوق ، به نام آقا شیخ حسین حسام رحمه الله علیه

مـدرسه ای بوده با عظمت به نام مدرسهٔ جعفریهٔ (۱) که در أثر حوادث تـاریخی و تجاوزات حکومت پهلوی أوّل به حریم دین و مذهب ، از بین رفته ، و فقط قسـمتی از صحن بزرگ یاد شده ، باقی مانده ، و بقیّه ، به صورت خانهٔ مسکونی در آمده است .

دفن بانوئی صالحه ، و رونق و تعمیر جعفریّه

بقعـهٔ جعفریّه ، در دوران حکومت پهلوی هـا ، کاملًا متروکه و مخروبه گردیـده و دَرِ صـحن آن ، در أکثر أوقات بسـته بود، تا آنکه در سال ۱۴۰۷ قمری ، مادر نویسـندهٔ این سـطور ، یعنی بانوی صالحه ، مرحومـهٔ حاجیّه خانم منصورهٔ نقیه أحمد آبادی ، بنت مرحوم آیه الله موسوی أحمـد آبادی (صاحب کتاب شـریف مکیال المکارم) که عمری را در عبادت و اُنس با أهل البیت علیهم السـلام ، و تربیت سـربازان امام زمان (عج) ، سپری نموده بود ، دار دنیا را وداع نمود، و به خاطر أنس و علاقه ای که به این مزار شـریف داشـتند ، مقرّر گردیـد ، که آن مرحومه ، در جوار این دو عالم بزرگوار و امامزاده عظیم الشِأن مـدفون گردد (۲) و به دنبال این اقدام ، با توفیق الهی و مساعدت نزدیکان ، موفّق گردیدم که تعمیراتی

۱- در باره مدرسهٔ جعفریّهٔ علیه السلام ، در بخش (مدارس علمیّهٔ قبل از صفویّه)، بحث نموده ایم

۲- نوشتهٔ سنگ قبر آن مرحومه ، که نکته های جالبی را در بر دارد ، چنین است: تربت پاك سید عابده ، ذریه صدیقه طاهره ، بانو حاجیه منصور؛ فقیه أحمد آبادی ، بنت عالم متقی ، مرحوم آیه الله ، آقا سـید محمد تقی فقیه أحمد آبادی و همسر آیه الله ، حاج سـید مرتضـی موحـد ابطحی ، که سپیـده دم یک شـنبه سـیزدهم ربیع الأول ۱۴۰۷ هجری قمری ، برابر ۲۵ / ۸ / ۱۳۶۵ شمسـی هنگـام نـدای حَیَّ عَلَی الفَلاحِ پیـام دَعی نَفسَکِ وَ ازجِعی إِلی رَبِّکِ را لبیك گفت ، و أذان ظهر با غسل تشـرف ، به حریم قدس أحدت راه یافت، و با غروب آفتاب ، پیکر مطهرش نقاب خاك را در بر کشـید، و مثال برزخی اش به حرم حسینی راه یافت

أساسی ، در دو بقعه و صحن إمامزاده ، و سر دَرِ آن ، انجام دهم ، که مقدّمه ای برای رونق مجدّد آن دو مزار شریف گردید .

دفن عالمی بزرگ و شایسته

در أیّام فاطمیّهٔ سال ۱۴۱۳ قمری ، پدر نویسندهٔ این سطور ، یعنی عالم مفسّر و فقیه طبیب ، و استاد أدیب ، مرحوم آیه الله حاج سیّد مرتضی موحّد ابطحی قدس سره ، دار دنیا را وداع نمودند و در داخل بقعهٔ جعفریه به خاک سپرده شدند (۱) و به دنبال آن ، تعمیرات و کوشش برای بهره برداری دینی و تبلیغی از مزار شریف إمامزاده های یاد شده، ادامه یافت ، و مردم با ایمان و ولایت، همیشه به فیض زیارت و دعا در کنار مزار یاد شده ، نائل می شوند .

۷- بقعهٔ عالم شهید ، سیّد علاء الدّین محمّد «شهشهان»

از آثار برجستهٔ سابقهٔ حوزهٔ علمی شیعه در اصفهان ، بقعهٔ شهشهان است که مدرسه و محلّ تدریس و کوششهای دینی سیّد علاء الدّین محمّد (نقیب و عالم

۱- نوشته سنگ قبر آن بزرگمرد که در برگیرنده خصوصیات علمی و معنوی و چگونگی ارتحال ملکوتی و مراحل تجهیز و تدفین جالب آن دلباخته أهل البیت علیهم السلام است، چنین می باشد : مَضجَعُ العالِمِ آلزّاهِدِ المُتَعَبِّدِ المُتَهَجِّدِ ، الفَقیهِ المُفَسِّرِ ، الرّاسِخِ فی وِلاءِ أهلِ البَیتِ علیهم السلام اُستاذِ العُلُومِ العَقلیَّهِ وَ النَّقلِیَّهِ ، المُرَبّی لِنُجُومِ الحَوزاتِ العِلمِیَّهِ ، طَبیبِ الجِسمِ وَ آلّروحِ، صاحِبِ النَّفَسِ العیسَویَّهِ، آیَهِ اللهِ ، الحاج السَّیِّد مُرتَضی المُوَحِّدِ الأبطَحِیّ المُوسَویّ ، الَّذی لَبّی نِداءَ رَبِّه مُتَبَسِّماً فی أوائِلِ لَیلَهِ الجُمُعَهِ وَ غُسِّلَ عِندَ نُزُولِ الرَّحمَهِ مِنَ السَّماءِ ، فی مُنتَصِفِها وَ دُفِنَ تَحتَ هذِهِ البُقعَهِ الشَّریفَهِ عِندَ زَوالِ الشَّمسِ ، فی یَومِ الجُمُعَهِ المُطابِقِ لِتاسِعِ شَهرِ جُمادَی الثّانِیَهِ سَنَه ۱۴۱۳قَمَریَّه . در باره شخصیّت علمی و خدمات این بزرگمرد ، در بخش (خاندانهای علمی اصفهان) و نیز در بخش (علم طب در حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان) بحث و بررسی نموده ایم

بزرگ شیعه و شهید در ، ماه رمضان ۸۵۰ هجری) بوده، و پس از شـهادت او مدفن او گردیده، و سپس بقعه و گنبدی جالب، به احترام او تأسیس گشته است

در این بقعه ، جمعی از أولاد و أحفاد آن عالم شـهید مدفوننـد که عموماً از نقباء و أشـراف و بزرگان بوده اند ، ولی آثار قبور آنها ، از بین رفته است (۱).

سیّد علاء الدّین محمّد ، مشـهور به شاه شاهان (شهشـهان) بوده ، و نسب او ، با بیست و دو واسطه ، به حضرت امام سجاد علیه السلام میرسد (۲). .

و شـجره نامهٔ آن بزرگمرد ، در بقعه کتیبه شده است (۳) و خاندان علمی و بزرگِ شهشـهانی ، و خاندان شاه علائی ، منسوب به او می باشند .

بقعهٔ شهشـهان نزدیک مسـجد صـفا ، و با فاصلهٔ کمی از خیابان جدید التّأسیس إبن سینا می باشد، و از آثار تاریخی و باستانی اصـفهان به حساب می آید . برای آشـنائی بیشتر با تاریخچهٔ آن، به کتاب رجال اصفهان از صفحه ۱۸۸ تا ۱۹۲، و گنجینه آثار تاریخی اصفهان از صفحهٔ ۳۳۳ تا ۳۴۱، و آثار ملّی اصفهان از صفحهٔ ۸۰۲ تا ۸۰۵، مراجعه شود .

۸- مقبره یا بقعهٔ علّامهٔ مجلسی

مدفن و مزار دو چهرهٔ نورانی و علمی عالم تشیّع ، مرحوم علّامه ملّا محمّد تقی مجلسی ، و علّامه ، ملّا محمّد باقر مجلسی ، از مهم ترین مزارهای متبرّکهٔ اصفهان می باشد، که گاهی با عنوان « مقبره علّامهٔ مجلسی » و گاهی با نام « بقعهٔ

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۳۳۳

۲- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۸۰۲

۳- گنجینهٔ آثار تاریخی اصـفهان ، صفحهٔ ۳۳۷ . عین سلسـله نسب سیّد علاء الدّین محمّد در این کتیبه نوشته شده ، تا نام أمیر المؤمنین علیه السلام

علاّمهٔ مجلسی» و گاهی نیز با عنوان «سر قبر آخوند»، نامیده می شده است .

محلّ این مقبره ، در جوار مسجد عظیم و برجسته و تاریخی اصفهان ، مسجد جامع (جمعه) و در ضلع شمال غربی آن است ، و دارای بقعه و صحن و رواق میباشد .

بنای بقعه ، متعلّق به سال ۱۰۹۲ هجری میباشد (۱) و در سالهای أخیر تعمیرات اساسی یافته ، و به أمر مرحوم آیه الله العظمی آقا سیّد شهاب الدّین مرعشی نجفی قدس سره و با همّت و کوشش هیئت اُمناء مقبره و مزار علاّمهٔ مجلسی ، در سال ۱۴۱۰ قمری (۱۳۶۷ شمسی) ضریحی نقره ای مزیّن به طلا و نوشته های زیبا ، بر روی مرقد علاّمهٔ مجلسی و پدر و فرزندشان ملاّ محمّد رضا مجلسی ، نصب گردیده ، که بر شکوه این بقعه و مزار أفزوده است .

و همچنین با همّت هیئت اُمناء ، کتابخانه جالب و شکوهمندی در بیرون مقبره ، در مقابل دَرِ ورودی صحن بقعه ، تأسیس گشته که در سال ۱۳۶۲ شمسی إتمام یافته است، و سالن بزرگ و مخزن کتابخانه و سر در باشکوه آن ، بر اهمیّت مزار علاّمه مجلسی ، افزوده است (۲) .

و نیز در ضمن یک طرح جامع ، با همکاری سازمان میراث فرهنگی، و ادارهٔ اوقاف و امور خیریّه ، و شهرداری اصفهان ، اقدامات وسیعی برای ایجاد فضای باز ، در اطراف بقعهٔ علاّمهٔ مجلسی و آماده سازیِ منطقه ، برای اجتماع و توجّه روز أفزون زائرین و برگزاری برنامه های متنوّع و گسترده علمی و مذهبی ، و نیز

۱- علاّمهٔ مجلسی بزرگمرد علم و دین ، ص ۴۷۸ و گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۱۶۰

۲- هم اکنون که مراحل چاپ کتاب در حال أنجام است (سال ۱۴۱۷ قمری) کتابخانه علاّمهٔ مجلسی در حال توسعه است ، و فعالیّت ساختمانی قسمتهای الحاقی در حال أنجام میباشد

إحیاء بافت قدیمی محل ، در حال أنجام می باشد .

و هم چنین به احترام مرقد علاّمهٔمجلسی ، خیابان هاتف شمالی ، به نام « خیابان علاّمهٔ مجلسی » ، نام گذاری گردیده است .

مرقد مطهر علاّمهٔ مجلسی از ابتدا تاکنون ، همیشه مورد توجّه بوده ، و مرحوم صاحب روضات ، مزار علاّمهٔ مجلسی را پناهگاه مردم معرّفی کرده ، و فرموده است : « از مجرّبات و نزد تمام اهالی اصفهان مشهور است که ، دعاء در جنب مرقد او برآورده می شود .»

در زمان حاضر ، در تمامی ایّام و لیالیِ هفته ، بالأخص شبهای جمعه و أیّام مذهبی ، جمعیت بسیار زیادی متوجه زیارت علاّمهٔ مجلسی می شوند، و موج جمعیت در بقعه و رواق و صحن و أطراف ، جلب توجه می نماید ، و جالب است که زائرانی از دیگر شهرها و کشورها، برای کسب فیض معنوی به سوی این بارگاه ملکوتی روی می آورند ، و بسیار است که علماء بزرگ ، از شهرهای مشهد مقدس ، قم، تهران ، شیراز و ... ، به قصد زیارت و کسب فیض ، مشرف به این مهبط نور و معنویّت می گردند .

در مقبره علاّمهٔ مجلسی ، و نیز در مجاورت آن ، بسیاری از علماء خاندان بزرگ و علمی مجلسی ، و دیگر دانشمندان و بزرگان (که شمار آنها به حدود پنجاه نفر می رسد) دفن شده اند ، که در کتابهای دانشمندان و بزرگان اصفهان و تذکره القبور آخوند گزی ، و رجال اصفهان ، و آثار ملّی اصفهان و ... ، از آنها یاد شده است و ذیلاً به چند نفر از آنها اشاره میشود:

۱- فقیه محدث و رجالی مفسّر و زاهدِ عابد ، ملاّ محمّد تقی مجلسی، متوفّای ۱۰۷۰، فرزند ملاّ مقصود علی نطنزی ، که در علم حدیث و رجال ، از مفاخر علمی، و در زهد و ریاضتهای شرعی ، از چهره های مبرّز، و در کشف

و کرامات ، از نامدارانِ برجسته بوده ، و کوششها و مجاهدات علمیٍ او ، در زمینه حدیث و رجال ، و تربیتهای او در مورد شاگردان و طالبین علم، زمینه را برای تحقق حوزه علمی و عظیم الشّأن علامه مجلسی فراهم نموده ، و آثار بزرگ و ارزشمندی همانند کتاب مفصّل و عظیم الشّأن روضه المتّقین (در شرح من لا یحضره الفقیه) و شرح صحیفهٔ سجّادیه ، و بیش از بیست کتاب و رسالهٔ دیگر ، بر جای گذاشته است .

۲ – فقیه محّدث ، رجالی مفسّر ، متکلّم محقّق ، جامع علوم عقلی و نقلی ، اعجوبهٔ روزگار و محیی دین ، باب علوم الأئمه ، و عَلَم الإسلام ، علاّمه ، ملاّ محمّد باقر مجلسی ، متوفّای ۱۱۱۰ قمری ، که در دوران غیبت کبری ، کمتر چهره ای همانند او ، توانسته است در نشر دین و علوم أهل البیت علهم السلام ، وأحادیث خاندان رسالت ، و أمر به معروف و نهی از منکر ، و تشکیل حوزهٔ علمیه ، و جذب مردم به سوی دین ، و نشر فرهنگ دینی در میان جامعه ، و آشنا سازی توده های مردم با کتاب و نوشته های دینی و ... ، إقدام نماید ، و موفّقیّت کسب کند . آری موفّقیّتی علمی ، همانند تألیف بحار الأنوار ، و دهها کتاب و رساله دیگر (۱) و نفوذ و موقعیتی اجتماعی در سطحی وسیع و کم نظیر ، تشکیل حوزهٔ درسی بزرگی که در جلسات آن، بیش از هزار نفر شرکت کنند ، و قبول مسئولیّتی اجتماعی در حدّ « شیخ الإسلام و امام جمعه » در شهر بزرگِ اصفهان آن روز ، مبارزههائی گسترده با أفکار انحرافی ، و کوششی پیگیر برای

۱– در کتاب علامه مجلسی بزرگمرد علم و دین ، از صفحه ۱۲۸ تا ۱۴۲ از یکصد و شصت کتاب و رساله از علامه مجلسی یاد کرده و در جلد دوم کتاب زندگینامه علامه مجلسی ، نوشته آقای سید مصلح الدین مهدوی ، از صفحه ۱۲۷ تا ۲۲۳، از یک صد و شصت و شش ، کتاب و رساله ، از آثار علامه مجلسی ، یاد شده است

پاکسازی جامعه از گناه و منکر، و جلوگیری از فحشاء ، مشروبات الکلی و ... به نحو أتم ، همه و همه نشان دهنده شخصیّتی بی نظیر ، تأییداتی غیبی ، الهام هائی برجسته ، و کراماتی فوق العاده است ، که در مورد این بزرگ شخصیّت عالم اسلام و تشیّع ، تحقّق یافته است (۱).

۳ – فقیه و محدّث بزرگ ، محقّق و نویسندهٔ عظیم الشّأن ملّا محمّد صالح مازندرانی ، متوفّای ۱۰۸۶، که محقّقی مدقّق ، و جامع علوم عقلی و نقلی بوده ، و در کمالات روحی و معنوی ، چهرهٔ برجسته داشته است . وی ، داماد ملّا محمّد تقی مجلسی ، و همسر آمنه بیگم (بانوی مجتهده و فاصله آن عصر) بوده ، و کتابهائی مهم، همانند : شرح اصول کافی و شرح روضهٔ کافی ، و شرح زبدهٔ شیخ بهائی ، و شرح معالم و ... ، از خود به جای گذاشته است .

۴– عالِم فقیه ، و محدّث أدیب ، و مفسر کامل ، میرزا کمال الدّین ، محمّد بن معین الدّین محمّد نسائی شیرازی ، که داماد مجلسی اوّل ، و معروف به میرزا کمالا بوده است .

۵– ملّا محمّد علی أسترآبادی ، که از شاگردان مجلسی اوّل و داماد او بوده ، و دارای مقامات بلند معنوی به شمار رفته است .

۶– عالمهٔ مجتهده ، و بانوی صاحب فضل و کمال ، آمنه بیگم فرزند مجلسی اول ، و همسر ملا صالح مازندرانی (۲) .

۷– آقا میرزا محمّد تقی ألماسی ، متوفّای ۱۱۵۹، که عالمی فاضل ، و عابدی

۱– در بارهٔ عظمت علمی و خدمات علّامهٔ مجلسی و پدرشان ، در بخش (خاندان های علمی اصفهان) نیز ، بحث و بررسی داریم

۲– دختران ملّا محمّد تقی مجلسی ، که ۴ نفر بوده اند و نیز دختران مجلسی دوّم که ۳ نفر بوده اند ، و همسرانشان ، همه از علماء بزرگ می باشند ، همگی ، در این بقعه و اطراف آن دفن شدهاند

متهجّد ، و مدرّسی زاهد بوده ، و از أحفاد ملاّ محمّد تقی مجلسی میباشد ، و مدّتی امام جمعه بوده است . مجموعاً عّده ای از فرزندان و دامادهای ملاّ محمّد تقی مجلسی و جمعی از أولاد و أحفاد و منسوبین علاّمهٔ مجلسی ، در این بقعه و اطراف آن مدفونند که آثار قبور بسیاری از آنها محو شده است (۱)

قبرهای تازه در بقعهٔ علاّمهٔ مجلسی

در سالهای أخیر ، چند تن از علماء بزرگ اصفهان ، در بقعهٔ علاّمهٔ مجلسی مدفون گردیده اند ، که از سه نفر آنها ، به ترتیب زمان وفات ، یاد میکنیم :

۱- مرحوم آیه الله طبیب زاده

مجتهد زاهد و مدرّس عابد ، مرحوم آیه الله حاج میرزا محمّد طبیب زادهٔ أحمد آبادی ، متوفّای چهارم ذی القعده ۱۳۹۰ قمری ، برابر با ۱۳۴۹ شمسی، که از چهره های برجسته زهد و تقوی و ورغ بودند ، و پدرشان مرحوم آقا میرزا أبو القاسم طبیب ، از چهره های مبرز در طب علمی و عملی ، به شمار می رفتند و خود ایشان ، به تدریس فقه و اصول و سایر دانشهای دینی و تالیف کتاب ، همانند : شرح زیارت جامعه به نام (شمس طالعه) در دو جلد و (هشت بهشت) و (وظائف پزشکان) و (إفادات آلفحول) و (کشف المرام) و (سراج آلترعه) و .....(۲) و نیز امامت جماعت در مسجد کمر زرین (فلکهٔ سبزه میدان) اشتغال

۱- برای آشنائی بیشتر با مدفونین یاد شده ، به تذکره القبور یا رجال اصفهان ، و زندگینامه علاّمهٔ مجلسی ، مراجعه شود

۲- تألیفات چاپ شده آن بزرگمرد ، ۹ عدد و چاپ نشده ، ۱۱ عدد میباشد ، که در زمینهٔ فقه و اصول و صرف و نحو و أخلاق و عقاید و کلام میباشد ، و فهرست آنها در مقدمه شمس طالعه ، جلد اول ، چاپ سوم، ذکر شده است

داشـتند . مرحوم آیه الله العظمی، آقـا سیّد جمـال الـدّین گلپایگـانی (چهرهٔ برجستهٔ علم و تقوی و معنویّت ، در حوزهٔ بزرگ نجف أشرف) در ضمن تقریظ بر کتاب شمس طالعه ، درباره این بزرگمرد نوشته اند:

... زُبـدَهُ الفُضَـلاءِ الرّاشِـدینَ وَ عُمـدَهُ العُلَماءِ العامِلینَ ، النّاقِدُ البَصـیرُ، المُتَرَقّی بِعُلی هِمَّتِه عَن حَضـیضِ التَّقلیدِ ، السّامی بِصَـحیحِ فِکرَتِه وَ سَـلیمِ فِطرَته ، إلَی الحـالَهِ الَّتی لَیسَ لَها مَزیـدُ ، الحِبرُ التَّقِیُّ النَّقِیُّ الَّلوزَعیّ الألمَعِیُّ، العَـدلُ الزَّکیُّ، المَأمُونُ فِی الـدُّنیا وَ الـدّینِ ، آقای حاج میرزا مُحَمَّد أحمَد آبادی إصـفَهانی ، الشَّهیرُ ب (طَبیب زاده) .... که با عبارات و مضامین بلند یاد شده ، مقـام اجتهـاد و مرتب بلنـد عـدالت و امـانت و تقـوی و زهـد این بزرگمرد را ، مـورد تأییـد قرار داده انـد . و نیز مرحوم آیه الله العظمی ، آقا سیّد عبد الهادی شیرازی قدس سره ، در نامه ای، این بزرگمرد را با عناوین : عالم محقّق متتبّع ، و فیلسوف مدقّق مطّلع ، سراج الشّیعه و مروّج الشّریعه ستوده اند ، و در ضمن تقریظی که بر کتاب شمس طالعه نوشته اند ، از این عالم برجسته ، با عناوین :

(ألشَّیخُ الأجَلُّ العَلاّمَهُ ، إفتِخارُ العُلَماءِ العامِلینَ وَ زُبدَهُ الفُقَهاءِ الکامِلینَ) یاد نموده اند .

و همچنین ، هر کـدام از أعلاـم دین و مراجع بزرگ و زعماء شـیعه و پیشوایان علم و تحقیق ، هماننـد آیه الله العظمی مرعشـی نجفی و علاّمهٔ نامدار ، حاج آقا بزرگ طهرانی ، (صاحب ألذّریعه الی تصانیف الشـیعه) و حاج شـیخ علی أکبر نهاوندی و ... درباره این بزرگمرد ستایشهای ارزشمندی نموده اند (۱).

ص:۳۹۳

۱- تمـامی اجازات اجتهادی و امور حسبیّهٔ آن بزرگمرد، در مجموعه ای به نام (آلثّمرات الجَنّیه) (غیر مطبوع) از تألیفات آن عـالم ربّانی ، جمع آوری گردیـده و بخشـی از تقریظـات بر کتاب (شـمس طالعه) ، در مقـدمه جلـد اول ، چاپ سوّم، منتشـر گردیده است

۲– آیه الله میر جهانی

علاّمهٔ محقّق و متتبع ، مرحوم آیه الله حاج سیّد حسن طباطبائی مشهور به میرجهانی قدس سره ، متوفّای سه شنبه ۲۰ جمادی الثّانیهٔ ۱۴۱۳ قمری ، که در بقعهٔ علاّمهٔ مجلسی و در جوار مرقد آن بزرگمرد مدفون گردیده اند . در روی سنگ قبر آن بزرگوار، که به شکل زیبائی حجّاری شده ، و به صورت یک پارچه و جالب می باشد، عباراتی نوشته شده که بخشی از آن بدین قرار است:

... الْعالِمُ الْحَسیبُ وَ السَّیِّدُ النَّسیبُ ، الْحاو لِمَراتِبِ الزُّهْدِ وَ مَکارِمِ الأَخْلاقِ ، الْفاضِلُ الکامِلُ، الْجامِعُ لِلْمَعْقُولِ وَ الْمَنْقُولِ ، وَ الرّاسِخُ فِی الْفُرُوعِ وَ الاُصُولِ ، الْحائِزُ لِلْعُلُومِ الْغَریبَهِ ، صاحِبُ الْمُؤَلَّفاتِ الْکَثیرَهِ ، الْفانی فی وِلاءِ أَهْلِ الْبَیْتِ علیهم السلام ، عُمْدَهُ الْفُقَهاءِ الرّاشِدینَ ، آیَهُ اللهِ ، أَلْحاج السَّیِّد مُحَمَّد حَسَن الطَّباطبائی (الْمیرْجَهان) ...

در عبارات بالا ، به تألیفات فراوان آیه الله میرجهانی ، و علوم غریبه ای که دارا بودند و شدّت علاقهٔ آن بزرگمرد به أهل البیت علیهم السلام اشاره شده است (۱) .

۳ – آیه الله صافی اصفهانی

فقیه و مجتهد مدقّق ، مرحوم آیه الله حاج شیخ حسن صافی اصفهانی قدس سره ، متوفّای سحرگاه جمعه ، سوّم جمادی الاُولی ۱۴۱۶ قمری

این بزرگمرد ، که از مفاخر بزرگ علمی و معنوی و اخلاقی شهر تاریخی اصفهان بودند، و مدّت زمانی ، زعامت حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان را بر عهده داشتند و حوزهٔ درسی ایشان مجمع فضلاء و علماء بود، طبق وصیّت خود ایشان در جوار مرقد علاّمهٔ بزرگوار، ملاّ محمّد باقر مجلسی ، و پدر بزرگوارشان ، علاّمه

۱– دربارهٔ آیه الله میرجهانی در بخش « چهره های علمی اصفهان در دورهٔ أخیرا نیز ، بحث و بررسی داریم.

ملّا محمّد تقی مجلسی ، مدفون گردیدند (۱).

در لوحه ای از کاشی معرّق زیبا ، که به دیوار بقعه در نزدیکی قبر مطهّر آن بزرگمرد نصب گردیده ، عبارات زیر جلب نظر می نماید:

قَد ارْ تَحَلَ عَنْ دارِ الْغُرُورِ إلی دار السُّرُورِ ، عَنْ بَيْتِ الظُّلْمَهِ وَ الدُّثُورِ إلی الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ وَ عالَم النُّورِ ، طَوْدُ العِلْمِ وَ التُّقی ، وَ مَعْدِنُ الْحِلْمِ وَ السَّخاءِ ، مَنْ هُوَ فی مِضْمارِ (مُوتُوا قَبْلَ أنْ تَمُوتُوا) عارِفُ عَوالِمِ اللاّهُوتِيَّهِ ، حَلّالُ الْمُشْكِلاتِ ، ذُخْرُ الْفُقَهاءِ الشّامِخينَ ، عَقَمَت الدُّهُورُ عَنْ عَديله ، الَّذی بِمَوْتِه ، ثُلِمَ فِی الإسْلام ثُلْمَةً ، الْفَقيهُ الْمُتَبَحِّرُ الْجامِعُ، وَ زَعيمُ الْحَوْزَهِ الْعِلْمِيَّهِ وَ اُسْتاذُها ، آيَهُ اللهِ الْعَلامَهُ ، الْحاج الشَّيْخ حَسَنِ الصّافیّ الإصْفَهانی ، أعْلَی اللهُ تَعالی شَأنَهُ ، وَ رَفَعَ فِی الْخُلْدِ مَقامَهْ ، وَكانَ إرْ تِحالُهُ الْمَلَكُوتی فی أفْضَلِ السّاعاتِ ، مُقارِناً لِطُلُوعِ الْفَجْرِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَهِ ۳/ج ۱۴۱۶/۱ ق.

سال تاریخ رحلت صافی

خواستم ، گفت عارفی سالک

شش عدد کسر کن یمین از جمع

ما عرفناک حقّ معرفتک

مدفن خیر أندیشی أرزشمند ، در بقعۀ علاّمۀ مجلسی

یکی از مردان نیکوکار، که در خدمتگزاری به آستان مقدّس أهل البیت علیهم السلام و حمایت از حوزه های علمیّه ، دارای مقامی ارجمند، بود ، یعنی مرحوم مغفور حاج میرزا ابوالقاسم کوپائی ، متوفّای ۲۸ جمادی الثّانیه ۱۴۱۱ قمری (۲۵ دیماه ۱۳۶۹ شمسی)، به پاس خدمات ممتد و طولانیِ ، به مظاهر دین و تشیّع و حوزه های علمیّه و مرجعیّت شیعه ، در بقعۀ علاّمۀ مجلسی و در جوار آن بزرگمرد، مدفون گردید . مرحوم کوپائی ، از طرف مراجع بزرگ تقلید شیعه ،

۱- در بارۀ آیه الله صافی قدس سره ، در بخش « چهره های علمی اصفهان در دورۀ أخیر » نیز ، بحث کرده ایم.

همانند : مرحوم آیه الله العظمی ، آقا سیّد أبو الحسن اصفهانی، و مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی ، و مرحوم آیه الله العظمی آقا سیّد محسن طباطبائی حکیم ، و مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج سیّد أبو القاسم موسوی خوئی و سایر مراجع تقلید قدّس سرّهم، نمایندگی در اخذ وجوهات شرعیّه ، و تأمین شهریّهٔ حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، و نیز ارسال وجوهات به حوزه های بزرگ نجف و قم ، داشت . او در دوره های خفقانیِ حکومت پهلوی ها ، نقش بسیار مؤثّری در یاری رساندن به حوزهٔ علمیّه و مراجع تقلید ایفاء نمود ، و هم چنین در تعمیر مدارس علمیّه ، و تعمیر و توسعهٔ حرمهای ائمّهٔ معصومین علیهم السلام و إمامزادگان (ع) ، زحمات و خدمات شایان تقدیری را بر عهده داشت ، و ما هم به پاس آن خدمات ارزشمند ، در این کتاب ، از آن بزرگمردِ نیکوکار ، یاد نمودیم . یکی از شعرای اصفهان متخلّص به (کیوان) در رثای آن بزرگمرد، أشعاری سروده که بر روی سنگ قبر او ثبت شده است ، که ذیلاً برخی از آنها را ذکر می کنیم :

بزرگی رفت و صد آه از مماتش

که قدسی بود أوصاف و صفاتش

به اسلام و تشیّع بود مأنوس

ز روی صدق در طول حیاتش

به أعتاب مقدّس کرد خدمت

گواهان ، دجله و شطّ فراتش

أمانت باصداقت داشت توأم

چو أبرارِ زمان ، صوم و صلاتش

یقین دارم که مهر آل عصمت

دهد در روز وانفسا ، نجاتش

چو شد سوی جنان (کیوان) چنین گفت

(خَدُومُ الْخَلْق) شدسال وفاتش

۹- سر قبر آقا

آرامگاه خانوادهٔ امام جمعه های سابق اصفهان می باشد ، که در بیرون دروازهٔ دردشت واقع است و مشهور به سر قبر آقا می باشد، و عمارتی بلند و ساختمانی همراه با آئینه کاری و گنبد دارد و قبر عدّه ای از علماء بزرگ از خاندان امام جمعهٔ اصفهان ، که منصب امامت جمعه داشته اند، در آن قرار گرفته است .

مرحوم حاج میرزا حسن امام جمعه ، متوفّای ۱۲۴۸ قمری ، که از علماء با کمال و جمال ، و مدافع حقوق مردم بوده ، و نماز جمعهٔ او محلّ اجتماع بسیار عظیمی به شمار رفته (۱) و مرحوم آخوند گزی از او تجلیل نموده ، و او را (با جمال و کمال و مرجع و پناه خلق) معرّفی نموده است (۲) و نیز مرحوم آقا میر سیّد محمّد امام جمعه ، متوفّای ۱۲۹۱، که عالمی متنفّذ و پیشوائی زیرک ، موقّر، سخیّ ، با مهابت ، شجاع و مردم دوست بوده ، و در میان امام جمعه های ایران ، کسی دارای تشخّص او نبوده ، و رافع بعضی مفاسد دولت بوده است (۳)و هم چنین عدّهٔ دیگری از امام جمعه های اصفهان ، و نیز جمعی دیگر از علماء و مدرّسین حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، همانند مرحوم آخوند ملاّ محمّد حسین بن ملاّ

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۲۶۰

۲- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۱۱۴

۳- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۱۱۵

ولی الله ، متوفّای بعد از ۱۲۹۰ قمری ، (که در علوم حکمت و ریاضـی و کلام، استادی برجسته بوده است)(۱)، در این بقعه و آرامگاه مدفونند .

خاندان امام جمعه های اصـفهان ، از اولاد میر محمّد صالح خاتون آبادی ، داماد و شاگرد مبرّز علاّمه ، ملاّ محمّد باقر مجلسی می باشند ، و از خاندان های علمی اصفهان به شمار می روند .

۱۰- مقبرهٔ حاجی کلباسی

در مقابل دَرِ شـرقیِ مسـجدِ تاریخی و باسـتانی و عظیم الشّأنی ، که به نام مسـجد حکیم معروف است و از مساجد جامع و مهم اصـفهان به شـمار می رود ، و از نظر معماری و کاشـی کاری و نماسازی و وسـعت و عظمت ساختمان ، برجستگیِ چشمگیری دارد ، مقبرهٔ مهم و قابـل توجّهی وجود دارد که فقیه نامـدار و زاهـد بزرگوار شـیعه ، حاج محمّـد ابراهیم کلباسـی (کرباسـی)، متوفّای ۱۲۶۱، هجری قمری و عدّه ای از علماء بزرگ از فرزندان و نوه ها و وابستگان آن بزگمرد، در آن مدفون گشته اند .

این مقبره، عمـارت و قبّه و بارگـاه عـالی دارد و در برخی از دوره هـا ، از متبرّک ترین بقعه های مـذهبی به شـمار می رفته ، و محلّ توجّه مؤمنین و علاقه مندان بوده ، و تا کنون ، این مزار عظیم البرکه ، باقی و مورد توجّه مؤمنین می باشد .

حاجی کرباسـی ، فقیهی اصولی ، و محقّقی مـدقّق ، و زاهـدی عابد و مرجعی محبوب و عظیم الشّأن و نافذ الکلمه بوده است . پس از فوت پـدر ، زیر نظر چهرهٔ نورانی عـالَم عِلم و عبـادت و سـیر و سـلوک ، یعنی آقا محمّـد بیـد آبادی ، قرار گرفت و به آداب و اخلاق و روحیّات بلند دینی تربیت شد، و به مرحله ای از

۱- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۱۱۶ و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۳۰۱

مقام احتیاط و دقّت در رعایت آدابِ دینی و احکام شرعی و زهد و بی اعتنائی به مادیّات نائل گردید ، که موجب إعجاب قرار گرفت، و مقامی بلند در اجابت دعا و ظهور کرامات یافت .

مجمع درسیِ او محلّ توجّه بزرگان علم و فقاهت بوده ، و شاگردانی همانند : آقا سیّد حسن مجتهد موسوی ، آقا میر سیّد حسن مدرّس و آقا میر سیّد محمّد شهشهانی (که از مجتهدین و مراجع نامدار بوده اند) داشته ، و درِ دوران تحصیل خود ، در حوزه های علمیّۀ اصفهان - کربلا - نجف - کاظمین - کاشان و قم از محضر بزرگانی همچون وحید بهبهانی و آقا سیّد مهدی بحرالعلوم ، شیخ جعفر کبیر

(کاشف الغطاء) آقا سیّد علی (صاحب ریاض) آقا سیّد محسن کاظمینی ، میرزای قمّی ، ملاّ مهدی نراقی و ... بهره مند گردیده ، و از نظر تألیف ، موفّق به نوشتن کتابهائی بسیار ارزشمند و محقّقانه در اصول و فقه گردید ، که مورد توجّه بزرگان قرار گرفته است . وی ، از نظر نسل و ذریّه ، شجرۀ طیّبه ای را می ماند که هنوز آثار و برکاتش باقی است و علماء و مجتهدین بسیاری را برای جامعه و اسلام بوجود آورده است .

و در یک کلام ، به نوشتۀ صاحب روضات ، او مصدر علوم و حِکَم و آثار ، و مرکز دائرۀ فضلاء برجسته ، و دانشمندان بزرگ ، و قطب شریعت ، و رکن و شیخ جلیل شیعه ، و اُسِّ أساس فقاهت و اجتهاد ، و استاد کل و ... ، است (۱)(۲)

در مقبرۀ حاجی کلباسی ، قبر آقا محمّد مهدی کلباسی ، متوفّای ۱۲۷۸ قرار

ص:۳۹۹

۱- روضات الجنّات صفحۀ ۱۰

۲- برای آشنایی بیشتر با شخصیّت حاجی کرباسی ، به ریحانه الأدب ، جلد ۵، صفحۀ ۴۲ - ۴۴ و الکرام البرره ، و أعیان الشّیعه ، و نیز به بخش « خاندانهای علمی اصفهان » در همین کتاب ، مراجعه شود.

گرفته است . او أعظم أولاد حاجی کلباسی بوده و در علم و تقوی مُشارِ بِالْبَنانْ بوده است . وی ، در زمان پدر و بعد از او، مرجعِ در فتوی و از رؤساء علماء بوده (۱) و تألیفات بسیاری در فقه و اصول داشته ، همانند : شرح استدلالی منهاج حاجی کلباسی (در هشت جلد) و کتاب مصابیح در اصول (نُه جلد) و ... ، عدّه ای از فرزندان و أحفاد او ، از علماء بوده اند .

و نیز در همین مقبره است ، قبر حاج میرزا محمود کلباسی (فرزند) آقا محمّد مهدی ، که عالمی فاضل و مورد توجّه بوده ، و در جوانی وفات یافته است .

و هم چنین در همین مقبره است ، قبر حاجی آقا محمّد کلباسی (فرزند دیگر حاجیِ کلباسی) که تألیفات بسیار در فقه و اصول داشته ، و برخی از آنها در مجلّدات کثیره ، بوده است (۲) .

و نیز قبر ، آقا شیخ جعفر ، متوفّای ۱۲۹۲ قمری ، و حاجی میرزا محمّد رضا ، متوفّای ۱۲۸۴ ، دو فرزند دیگر حاجی کلباسی ، که هر دو از علماء بوده اند در این مقبره است .

و علاوه بر یاد شدگان ، جمع دیگری از أولاد و أحفاد حاجی کلباسی ، در این مزار شریف مدفونند ، که نشان دهندهٔ خاندان علمی حاجی کلباسی می باشد (۳) .

۱۱ – بقعه و مقبرهٔ سیّد شفتی

در ضلع شمال شرقی مسجد بسیار عظیم و شکوهمند مرحوم سیّد شفتی ، که

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۵۰۷، رجال اصفهان ، صفحهٔ ۱۵۹

۲- رجال اصفهان (تذکره القبور ، مرحوم گزی) صفحهٔ ۱۶۱

۳- دربارهٔ حاجی کلباسی و فرزندانش در بخش « خاندانهای علمی اصفهان » نیز بررسی داریم

با نام مسـجد سیّد ، شـهرت دارد و از زمان تأسیس تا کنون، از پربرکت ترین مساجد بزرگ اصفهان بوده است ، مقبره و بقعهٔ جالبی وجود دارد که به وسیلهٔ گچ بری و کاشی کاری و نقّاشی ، شکل جالبی به خود گرفته ، و گنبد کاشی کاری شدهٔ آن ، بر شکوه بقعه می أفزاید .

مرقد مطهّر فقیه بزرگ شیعه ، آیت عظمای الهی ، مرحوم آقا سیّد محمّد باقر شـفتی رشتی اصفهانی ، متوفّای ۱۲۶۰ هجری (بـانی مسـجد و مدرسهٔ سیّد) در این بقعه می باشـد، که ضـریحی فولادی و جالب توجّه دارد، و در تمام ایّام هفته ، زائران و علاقه مندان را به سوی خود جلب می نماید و از مزارهای مشهور و مورد توجّه و با معنویّت شهر مذهبی و ولایتی اصفهان ، به حساب می آید .

دَرِ اصلی بقعه و رواق آن ، به سوی بازارچهٔ مجاور مسـجد سیّد ، باز می شود و دَرِ دیگری به سوی دالان مسجد سیّد دارد ، و پنجره ای از بقعهٔ شریفه ، به سوی ایوان شمالی مسجد سیّد ، قرار گرفته است .

مرحوم سیّد شـفتی ، در علم و تقوی ، کوشـش و مبـارزه برای احیاء و إجراء دین ، قیام و اقـدام برای تـدریس و تربیت طلّاب علوم دینیّه ، تلاش و پیگیری در اسـتحکام بخشیدن به مبانی مکتب أهل البیت علیهم السلام در جامعه و ... از چهره ای برجستهٔ اصفهان و حوزهٔ علمیّهٔ آن بوده ، و از مفاخر عالَم علم و روحانیّت به شمار می رود .

خانـدان علمی او ، کتابها و تألیفات فراوان او (۱)، آثار اجتماعی و عمرانی او، حوزهٔ در سی و شاگردان برجسـته و فراوان او ، همه و همه معرّف شخصیّتی

۱- نویسـندهٔ متتبّع آقـای سیّد مصـلح الـدّین مهـدوی ، در جلـد دوّم بیان المفاخر ، رقم تألیفات و آثار مرحوم سیّد را (اعمّ از کتاب و رساله و ...) به شصت عنوان رسانیده است.

کم نظیر ، در حوزهٔ عظیم اصفهان می باشد (۱).

در بقعهٔ یاد شده و مقبرهٔ مجاور آن ، عدّهای از علماء و دانشمندان خاندان علمی سیّد شفتی ، مدفون شده اند همانند : آقا میر محمّد مهدی (پسر بزرگ مرحوم سیّد) و میرزا زین العابدین و حاجی سیّد محمّد علی و آقا سیّد مؤمن (که بعد از مرحوم آقا سیّد أسد الله شفتی ، أعلم فرزندان مرحوم سیّد شفتی بوده، و جلسهٔ تدریس داشته است) و مرحوم حاجی سیّد محمّد باقر ثانی (فرزند حاج سیّد اسد الله و نوهٔ مرحوم سیّد شفتی) که همه از علماء بوده اند .

و نیز عدّهٔ دیگری از علماء و بزرگان، در مقبرهٔ مجاور این بقعه مدفونند، که در کتاب بیان آلمفاخر، جلد ۲، صفحهٔ ۱۵۰ از دوازده نفر از آنان یاد شده است

۱۲- بقعهٔ آقا سیّد حسن مدرّس

یکی از مساجد بزرگ و مهم و جالب توجّه اصفهان ، مسجدی است که به وسیلهٔ مجتهد نامدار و عظیم الشّأن ، مرحوم آقا میر سیّد حسن مدرّس ، متوفّای ۱۲۷۳ قمری ، در محلّهٔ نو ، متصل به دربکوشک (نزدیک به خیابان طالقانی) تأسیس شده و با همّت محمّد رحیم خان بیگلربیگی ، و برادرانش محمّد کریم خان و محمّد حسینخان ، ادامه و تکمیل یافته است (۲) .

ص:۴۰۲

۱- صاحب روضات ، مرحوم سیّد شفتی را ، بالاتر از آن دانسته که ستایشگران بتوانند او را توصیف نمایند ، زیرا مکارم اخلاق دهگانهٔ پیامبران ، در او جمع شده است (إجْتَمَعَ فیهِ مَکارِمُ أخْلاقِ الأنْبیاءِ الْعَشَرَةُ الْکامِلَةُ) و سپس در ضمن شرح حال مفصّلی از آن بزرگمرد، فرموده : رَأیْتُهُ فِی الْعَقْلِ أفْضَلَ جَمیعِ أهْلِ زَمانِه ... وَ أفْقَهُ مَنْ تَکَلَّمَ عَلی حَقیقَهِ شَیْیءٍ مِنْ بُرْهانِه ... وَ لَقیتُهُ فِی الْحِلْمِ أحْلَمُ مَنْ کَظَمَ الْغَیْظُ عَلَی الْجاهِلینَ بِمَنْزِلَتِه وَمَکانِه ... وَ الْفَیْتُهُ فِی الْجُودِ مُعْتَرِفاً کُلُّ مَوْجُودٍ بِأنَّهُ مِنْ رَهائِنِ إحْسانِه بِنَفْسِه أوْ بِمالِهِ أوْ بِشَأنِه ... (روضات الجنّات ، صفحهٔ ۱۲۴)

۲- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۷۹۶ و آثار ملّی اصفهان

در طرف شمالی مسجد ، بقعهٔ جالبی است که گنبدی زیبا دارد، و مرقد مطهّر بانی و مؤسس مسجد ، در آن قرار گرفته است .

مرحوم آقا سیّد حسن مدرّس ، از شخصیّت های نامدار در حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان بوده ، و مجمع درسی او ، محلّ حضور بزرگانی هم چون : آیه الله العظمی ، میرزا محمّد حسن شیرازی (صاحب فتوای تحریم تنباکو، و مجدّد دین در رأس سدهٔ سیزدهم) و نیز ، آقا میرزا محمّد باقر (صاحب روضات) و آقا میرزا محمّد هاشم چهارسوقی (چهرهٔ نامدار و بزرگ حوزهٔ اصفهان) و آقا میرزا أبو المعالی کلباسی ، و آخوند ملاّ محمّد باقر فشارکی ، و دیگر بزرگان و مجتهدان ، بوده است (۱).

مرحوم مدرّس ، در حوزهٔ اصفهان و کربلاء و نجف ، تحصیل علم نموده ، و استادانی هم چون : شریف العلماء و صاحب جواهر ، داشته است ، و تألیفاتی محقّقانه ، و خاندانی علمی ، از آثار باقیهٔ آن مجتهد عظیم الشّأن به شمار می رود .

از فرزندان مرحوم مدرّس ، مرحوم آقا میر محمّد تقی مدرّس (که از اساتید مرحوم آیه الله العظمی بروجردی بوده) و آقا میر سیّد علی (که جلسهٔ تدریس داشته) و آقا میر سیّد محمّد ، و نیز از نوه های آن بزرگمرد، مرحوم آقا میر سیّد حسن دوّم و آقا سیّد محمّد باقر مدرّس ، و جمعی دیگر از أحفاد آن بزرگمرد، در بقعهٔ یاد شده مدفونند (۲) .

ص:۴۰۳

۱- الکرام البرره ، صفحهٔ ۳۳۵، دانشمندان و بزرگان اصفهان و صفحهٔ ۲۶۸ - جلسات درسی مرحوم مدرّس ، چند صد نفر شاگرد را در بر می گرفته ، و از اُبهّتی چشمگیر برخوردار بوده است.

۲- در بارهٔ مرحوم مدرّس و چهره های دیگر از خاندان علمی او ، در بخش (خاندانهای علمی اصفهان) و در مواضع دیگر در همین کتاب ، بحث نموده ایم.

۱۳ – مقبره و بقعهٔ آقا نجفی

جنب إمامزاده أحمد (که یکی از امامزاده های معتبر و مورد توجّه اصفهان می باشد ، و بنا بر مشهور با یک واسطه نسب او به امام محمّد باقر علیه السلام می رسد ، و او فرزند علی بن محمّد الباقر علیه السلام ، مدفون در مشهد اردهال و مشهور به « سلطان علی » است (۱))و در نزدیکیِ دروازهٔ حسن آباد ، بقعهٔ جالبی وجود دارد ، با گنبد و تزئینات مناسب ، که در آن مرقد مرحوم حاج شیخ محمّد تقی نجفی ، معروف به آقا نجفی اصفهانی ، متوفّای ۱۳۳۲ قمری ، قرار گرفته است .

در جوار امامزاده أحمد علیه السلام و نیز در بقعهٔ آقا نجفی عدّه ای از علماء و شعراء مدفون گردیده اند که مجموعاً بقعه ای علمی را تشکیل می دهد .

مرحوم آقا نجفی ، هوش و حافظه ای عجیب ، تدبیر و سیاستی شگفتی آفرین ، سخاوت و بخشندگی چشمگیر ، گذشت و سعهٔ صدری حیرت انگیز داشته ، و با بهره گیری از مال و ثروتی که در اختیار او بوده، خدمات فراوانی در راه نشر علم و تشویق طلّاب ، و تأمین نیازمندی های مردم و طلّاب علوم دینیّه ، می نموده است . او تألیفات بسیار داشته ، که نویسندهٔ متتبّع، آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، در کتاب (تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن أخیر) از صفحهٔ ۳۶۷ تا ۳۸۶، نود و پنج عدد از آنها را بر می شمرد .

ص:۴۰۴

۱- به گفتهٔ آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، امامزاده أحمد همان است که در کتاب (ذکر أخبار اصبهان ، از حافظ أبی نعیم) جلد ۱ صفحهٔ ۸۰، به این عبارت ذکر شده است : أحْمَدُ بْنُ عیسَی بْنِ زَیْدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ أبی طالِبٍ علیه السلام قَدِمَ إصْفَهانَ تُوُفِّیَ بِها فی خِلافَهِ الرَّشیدِ دُفِنَ بِمَوْضِعٍ یُقالُ لَهُ واذار ... یَرْوی عَنْ عَلِیِّ بْنِ عُبَیْدِ اللهِ ... رَوی عَنْهُ جَعْفَرُ بْنُ مَرْوانَ ، و سپس احادیثی را از او نقل می نماید ، و از این کلام معلوم می شود که او از محدّثین مورد توجّه بوده است ، و نسب او با دو واسطه ، به امام علیّ بن الحسین علیه السلام می رسد .

و هم چنین از صفحهٔ ۳۶۱ تا ۳۶۶، بسیاری از مشاهیر شاگردان آقا نجفی را ذکر می کند ، که هرکدام از آنها در عالم تحقیق و تدریس و تألیف و خطابه و ارشاد و ... درخشیده اند . آقا نجفی در زمان حکومت ظِلُّ السّلطان (جبّار و طاغوت مشهور) پناهگاهی برای مردم ، و مدافعی برای مظلومان بوده است

علماء بزرگ ، و نویسندگان مشهور ، از علم و تقوی و سیاست و تدبیر مرحوم آقانجفی ، ستایش های برجسته ای نموده اند مثلاً : مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی او را : أحَدُ أرْكانِ الدّينِ وَرُؤساءِ الْمَذْهَبِ فی عَصْرِه ... وَ كانَ مَجْلِسُ دَرْسِه مَمْلُوّاً مِنَ الأفاضِلِ وَ الْمُحَصِّلينَ ...، خوانده است (۱) و محدّث قمی (مرحوم حاج شیخ عباس) به نقل از آقا شیخ محمّد رضا مسجد شاهی ، او را : الشَّيْخُ الإمامُ ، مُبَيِّنُ الأحْكامِ ، وَ مَلاذُ الأنام ، رَئيسُ الشّيعَهِ ، خامِلُ ألْوِيَهِ الإسْلام و فَقيهُ أهْلِ الْبَيْتِ علیهم السلام ... شمرده(۲)، و مدرّس تبریزی ، او را : جامع معقول و منقول و حاوی فروع و اصول ... دانسته (۳)، و معلّم حبیب آبادی ، او را با چنین عباراتی ، توصیف نموده است : از بزرگان علماء و فقهاء اصفهان ... در عقل ، به درجهٔ أعلی ، و در تدابیر و کفایت و حُسن سیاست ، و معاشرت با دولت و ملّت ، تقریباً در أقران خود بی نظیر بود . مرحوم آقا نجفی ، از یک خاندان بزرگ علمی بوده، و فرزند آقا شیخ محمّد باقر نجفی و نوهٔ آقا شیخ محمّد تقی رازی (صاحب حاشیهٔ بر معالم ، به نام هدایه المسترشدین)، می باشد (۴) .

۱- نقباء البشر ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۲۴۷ و ۲۴۸

۲- فوائد الرّضویّه ، جلد ۲، صفحهٔ ۴۳۸

۳- ریحانه الأدب ، جلد ۱، صفحهٔ ۵۷

۴- در بارهٔ مرحوم آقا نجفی ، و چهره های خاندان علمی او ، در بخش (خاندانهای علمی اصفهان) و به مناسبت های گوناگون، در بخش (مدارس علمیّه) و (مساجد محلّ فعالیّت علمی در اصفهان) نیز بحث و بررسی داریم.

۱۴- زینبیّه

در طرف شمال شهر اصفهان ، إمامزادهٔ مشهور و مورد توجّهی می باشد ، که به نام زینبیّه ، مشهور است و صحن بزرگ و گنبد و بارگاه و دو منارهٔ جالب توجّه دارد ، و همیشهٔ اوقات ، بالأخص روزهای جمعه و أیام جشنها و عزاداریهای مذهبی ، جمعیّت بسیار زیادی را از راههای دور و نزدیک ، بسوی خود جذب می نماید ، و یکی از زیارتگاههای بسیار شکوهمند و پر اهمیّت به شمار می رود

در اطاقهای صحن این امامزاده ، عدّه ای از علماء و بزرگان دین ، مدفون گشته اند ، که از آن جمله است فقیه اصولی ، مرحوم آیه الله آقا سیّد ابوالقاسم دهکردی ، متوفّای ۱۳۵۳، که تألیفاتی در زمینهٔ فقه و اصول و تفسیر و أدعیه و أخلاق و حدیث داشته ، و استادهایش در حوزه های اصفهان و نجف و سامراء، چهره هائی همانند : میرزای شیرازی ، شیخ زین العابدین مازندرانی ، حاجی نوری ، آقا میرزا أبوالمعالی کلباسی و حاج شیخ محمّد باقر مسجد شاهی و آقامیرزا محمّد حسن نجفی و ... بوده اند ، و در مدرسهٔ صدر اصفهان ، تدریس می نموده است . در بخش امامزاده های اصفهان ، دربارهٔ زینبیّه بحث مفصّل تری داریم .

سایر بقاع علمی اصفهان

علاوه بر بقاع یاد شده ، در جوار بسیاری از امامزاده های اصفهان ، علماء و پیشوایان دینی مدفون گردیده اند، همانند : إمامزاده هارون ولایت علیه السلام (هارونیّه) در جوار مسجد علی و در کنار بازار بزرگ ، و بقعه و مقبرهٔ درب امام، در نزدیکی قبرستان قدیمی سنبلان (چملان) که آن قبرستان ، در حال حاضر تبدیل به بیمارستان امین شده است ، و بقعهٔ ستّی فاطمه علیها السلام در محلّهٔ چهارسوق

شیرازیها ، و إمامزاده ابراهیم علیه السلام (شاهزاده ابراهیم علیه السلام) ، در محلّهٔ مستهلک (نزدیک خیابان شیخ بهائی) ، و إمامزاده باقرعلیه السلام ، در مجاورت خیابان چهارباغ خواجو ، و نیز مزار سادات و علماء خاتون آبادی ، در روستای گَوَرْتْ ، و سایر بقاع و مزاراتی که ، در کتاب تذکره القبور مرحوم گزی (رجال اصفهان)، و گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، و آثار ملّی اصفهان ، به بسیاری از آنها توجّه شده است، و به علّت اختصار ، از ذکر همه آنها پرهیز می نمائیم .

تخت فولاد، نمایانگر عظمت علمی اصفهان

در شهر اصفهان ، قبرستان های متعدّدی در محلّه های مختلف وجود داشته است، که با تفاوت هائی ، مورد استفاده برای دفن أموات قرار می گرفته ، و بعضاً از اهمیّت ویژه ای برخوردار بوده است .

و به عنوان نمونه می توان از گورستان های زیر نام برد .

۱- قبرستان علی بن سهل (قبرستان طوقچی)

۲- قبرستان آب بخشان

۳- قبرستان سنبلستان (چملان) نزدیک محلّهٔ درب امام

۴- قبرستان شاه میرحمزه ، که با مزار علی بن سهل ، اتّصال داشته است .

۵- قبرستان ستّی فاطمه علیها السلام ، که متّصل به قبرستان إلیادران بود .

۶- قبرستان شیخ یوسف ، که به مقابر إمامزاده أحمد و إمامزاده باقر متّصل بوده .

۷- قبرستان امامزاده ابراهیم علیه السلام ، در محلّهٔ مستهلک

۸- قبرستان بید آباد

و بایستی توجّه داشت که در گذشته أیام ، گاهی در صحن امامزاده ها و یا در جوار مرقد علماء بزرگ ، مرده ها به خاک سپرده می شدند و بدین جهت قبرستان های کوچک و بزرگ زیادی ، در شهر اصفهان وجود داشته است، و در

هر کدام از آنها چه بسا علماء، شعراء ، گویندگان ، نویسندگان ، دفن می شده اند .

ولی قبرستان تخت فولاد، در میان تمام قبرستانهای اصفهان ، دارای ویژگی خاصّی می باشد، و از نظر وسعت مکان ، و بهره برداری دراز مدّت ، از اهمیّت زیادی برخوردار است، و از طرف دیگر ، مشتمل بر تکیه ها و بقعه های زیادی است ، که در آنها برجسته ترین شخصیّت های عالَم فقه و اجتهاد ، حکمت و کلام، عرفان و تقوی ، تألیف و تصنیف ، بیان و قلم، شعر و أدب ، مبارزه و جهاد، خدمت و ایثار و ... ، به خاک سپرده شده اند و به خاطر همین جهات ، بسیاری از کسانی که می خواسته اند به دعا و توجّه، ریاضت و خودسازی ، سیر و سلوک معنوی بپردازند ، در این تکیه ها و بقعه ها اقامت می جسته اند ، و چه بسا شبهای بیدار ، و روزهای روزه داری را ، پشت سر می گذاشته و در کنار قبور علماء بزرگ ، و پرهیزکاران نامدار ، به کسب فیض معنوی اشتغال می یافته اند .

تخت فولاد، یاد آور چهره های درخشان

بنابرین ، قبرستان تخت فولاد تنها گورستان شهر نیست ، بلکه علاوه بر جنبه های روحی و معنوی ، یادآور چهره های درخشان علم و أدب، و تقوی و جهاد می باشد و حفظ و نگهداری ، آشنائی و معرّفی آن، خدمتی به حفظ آثار فرهنگ دیرینۀ اصفهان ، و تجلیلی از خدمتگذاران بزرگ و مفاخر علمی و ادبی

حوزۀ علمیّۀ عظیم الشّأن این شهر تاریخی می باشد ، و برای آیندگان به خوبی روشن می نماید، که در شهر اصفهان، در قرون متمادی ، چگونه پرچم علم و دانش و أدب ، در اهتزاز بوده است ، و انسانهائی بزرگ در کسب علم و دانش، و تعلیم و نشر آن ، زیر لوای أهل البیت علیهم السلام و با الهام از رهبری های آنان،

ص:۴۰۸

کوشیده اند ، و حوزهٔ علمیّهٔ بی نظیر یا کم نظیری را ، در این شهر دوستدار علم و دین و مذهب أهل البیت علیهم السلام ، بوجود آورده اند .

تاریخچهٔ گورستان تخت فولاد، و دفن اموات در آن

در این که زمین تخت فولاد ، قبل از سلاطین صفویّه ، گورستان بوده بحث و سخنی نیست ، و آنچه مسلّم است این که ، عدّه ای از بزرگان عرفاء و از جملهٔ آنها عارف نامدار شیعه ، مسعود بن عبد الله بیضاوی أنصاری ، معروف به بابا رکن الدّین ، متوفّای ۷۶۹ هجری ، در این سرزمین مدفون گردیده اند ، ولی در زمان صفویّه ، تخت فولاد ، به صورت بزرگترین قبرستان شهر در آمده ، و به احترام بابا رکن الدّین ، نام قبرستان و نیز پل خواجو ، با عنوان قبرستان بابا رکن الدّین و پل بابا رکن الدّین ، بر زبانها جاری می گشته است .

در دورهٔ صفویّه ، آنقدر قبرستان تخت فولاد (بابا رکن الدّین) توسعه و گسترش و اهمیّت یافت که ، بنابر مشهور ، چهارصد تکیه و بقعهٔ عالی در آن ساخته شد، ولی در زمان فتنهٔ أفغان، قسمت عمدهٔ آن با خاک یکسان گردید (۱) ولی مجدّداً در دوره های بعد رونق خود را بازیافت ، و با دفن علماء بزرگ و شخصیّت های برجسته ادبی و اجتماعی ، و تأسیس یا تعمیر بقاع و تکایا ، و رفت و آمد عمومی ، موقعیّت برجستهٔ خود را به دست آورد، تا آنکه پس از انقلاب اسلامی، و متروکه گردیدن قبرستان تخت فولاد ، و تغییر گورستان عمومی به محلّ جدید (باغ رضوان در دوازده کیلومتری شرق اصفهان) ، و بی توجّهی برخی از ادارات ذی ربط ، و إقدامات غیر آگاهانه و یا

۱- جزوهٔ سازمان میراث فرهنگی اصفهان ، صفحهٔ ۴۵

مغرضانهٔ برخی عناصـر فاسد ، خرابی هائی به بار آمد که جای بسـی تأسف است ، ولی در اثر همّت و کوشش آگاهان ، طرح هائی در دست اقدام است ، برای حفظ تخت فولاد به عنوان :

نمایشگاهی بزرگ از فرهنگ و ادب ، فقه و اجتهاد ، شعر و حکمت در شهر تاریخی اصفهان

أهمیّت معنوی و تاریخیِ گورستان تخت فولاد

در میـان قبرسـتان هـای بلاـد شـیعه ، برخی دارای ویژگی خاصّ معنوی است و به خاطر در برگرفتن أجساد مطهّر أولیاء الله ، و ارتبـاط معنوی بنـدگان شایسـتهٔ خـدا در آن سـرزمین ، و اقـامت خـداجویان با فضـیلت در بقاع و عبادتگاههای آن، موقعیّت و عظمت شایسته و برجسته یافته است ، که قبرستان وادی السّلام در نجف اشرف ، و قبرستان شیخان در قم ، و گورستان تاریخی و عظیم تخت فولاد ، در اصفهان ، از این قبیل است .

آری سـرزمینی که در آن أمثال : میر معصوم و آقا محمّد بیدآبادی و میرفندرسکی آرمیده اند ، و عالمان و مجتهدان بزرگی ، همچون : آقا حسـین و آقاجمال خوانساری و آقا شـیخ محمّد تقی رازی و صاحب روضات ، و کاشف اللّثام (فاضل هندی) و میرزا رفیعای نائینی و ملّا اسـماعیل خواجوئی مدفون گشـته اند ، و خداجویانی همانند : آخوند فشارکی ، و آقا شـیخ مرتضـی ریزی ، و حاج ملّا حسـینعلی صدّیقین ، و حاج میرزا رضا کلباسـی ، شـبهای مناجات و دعا، ناله و تضرّع ، گریستن و گریاندنِ مؤمنین داشـته انـد ، و دلهای انسانها را شسـتشو داده ، و با آب توبه تطهیر می کرده اند ، و در هر گوشه و کنارِ این سـرزمین و بقعه و تکیهٔ آن، عبادتی و تضرّعی ، توبه ای و انابه ای ، عِبْرَتی و عَبْرَتی بوده است ، جای دارد که

ص:۴۱۰

سرزمینی مقدّس نامیده شود ، و از اراضی برجسته به شمار آید .

لسان الأرض ، نشانه ای تاریخی و معنوی ، در تخت فولاد

بخشی از گورستان عظیم تخت فولاد، به نام لسان الأرض نامیده می شود، که در وجه تسمیهٔ آن ، دو مطلب گفته شده است :

۱- حافظ أبونعیم اصفهانی ، متوفّای حدود ۴۳۰ قمری (از اجداد علاّمهٔ مجلسی و صاحب کتاب « ما نزل من القرآن فی أمیرالمؤمنین علیه السلام » و « ذکر المهدی (عج)» و ...) در کتاب ذکر أخبار أصبهان ، حدیثی نقل کرده است که ، وقتی خداوند متعال به آسمان و زمین دستور داد که (إئْتِیا طَوْعاً أوْ کَرْهاً) و آنها جواب دادند که : (أتَیْنا طائِعینَ) ، أجابَهُ أرْضِ إصْبَهانَ فَمُ الأَرْضِ وَلِسانُها (فرمان خدا را زمین اصفهان ، که دهان و زبان زمین بود، پاسخ داد) (۱).

بنابراین نقل ، لسان الأرض ، سخنگوی زمین ، در هنگام پاسخگوئی به فرمان الهی است، و نشان می دهد که از قداست و عظمتی ویژه ، برخوردار است

۲- مرحوم ملّا عبدالکریم گزی (مجتهد نامدار و عظیم الشّأن و مدرّس برجستهٔ حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان) در کتاب تذکره القبور ، نقل می کند که ، گویند : حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام در هنگامی که در جریان فتح ایران ، به اصفهان تشریف آوردند ، این زمین با آن حضرت تکلّم کرد، و از توطئهٔ یهود که قصد سحر و جادو برای امام داشتند ، پرده برداشت و سپس تختی از فولاد برای آن حضرت ساختند و در آن منزل کردند ، که سحر ساحرین أثر ننماید ، و به این

۱- ذکر أخبار اصبهان ، جلد ۱، ص ۴۱ و محاسن اصفهان ، ص ۴ و ۵ و نیز روضات الجنّات ، جلد ۱ ص ۷ و تذکره القبور (رجال اصفهان) ص ۴۴ و کتاب سیری در تخت فولاد ص ۱۷-۱۸ و بخش « نامهای اصفهان و مزایای طبیعی و معنوی آن » در همین کتاب.

مناسبت نام تخت فولاد و نام لسان الأرض ، مطرح گردیده است (۱) (۲) .

و بنابر هر دو وجه یاد شده برای نامگذاریِ لسان الأرض ، أهمیّت این سرزمین مقدّس ، روشن می گردد.

قبر حضرت یوشع علیه السلام ، نشانه ای تاریخی و معنوی برای تخت فولاد و لسان الأرض

در سرزمین لسان الأرض ، قبر یکی از انبیای بزرگوار به نام یوشع علیه السلام می باشد (که بعضاً آن را ، شعیاء گفته اند ، در حالی که حضرت شعیاء علیه السلام در محلّهٔ گلبهار ، جنب إمامزاده اسماعیل علیه السلام ، مدفون می باشد) و در زمان آل بویه، بر آن ساختمانی ساخته اند (۳) ، و در دوران صفویّه تجدید و تکمیل گردیده ، و أخیراً ، ساختمان قدیمی را ویران نموده ، و تنها سنگ قبرِ مرمری ، بر روی آن نهاده اند . قبر یوشع نبی علیه السلام که متعلّق به حدود بیست قرن قبل می باشد (۴) ، از آثار تاریخی تخت فولاد و لسان الأرض ، به شمار می رود .

تخت فولاد ، محلّ عبادت و تحصیل علم

از ویژگیهای تخت فولاد این است که تنها محلّ دفن أموات عموماً ، و بزرگان علم و دین خصوصاً ، نبوده است ، بلکه تکیه ها و زاویه های فراوان آن (۵) ،

ص:۴۱۲

۱- رجال اصفهان (تذکره القبور) ، صفحهٔ ۴۴

۲- دربارهٔ مسافرت امام حسن مجتبی علیه السلام به اصفهان ، به بخش (فرازهائی درخشان از ریشه های تشیّع در اصفهان) در همین کتاب ، مراجعه شود.

۳- سیری در تخت فولاد، صفحهٔ ۲۸ - ۲۹

۴- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ ۲۹

۵- گفته شده است که تعداد زوایا و تکیه های تخت فولاد، در زمان صفویّه نزدیک چهارصد عدد بوده ، که عموماً در فتنهٔ افغان و بعد از آن خراب شده است (سیری در تخت فولاد، صفحهٔ ۲۴)

محلّ عبادت و مناجات با خدا، و تشکیل مجالس دعای کمیل در شبهای جمعه بوده است (۱) و حُجُرات هفت گانهٔ تکیهٔ خاتون آبادی (۲)، محلّ سکونت طلّاب بوده ، و مدرسهٔ مسجد رکن الملك نیز ، محلّ تحصیل علم بوده است ، و در مجموع، این سرزمین مبارك جایگاه علم و عبادت ، دانش و پرستش ، بوده و طالبان ارزش های والای معنوی را به خود جذب می کرده است .

تهاجمی بی رحمانه و جاهلانه ، و دفاعی آگاهانه و دلسوزانه

در دوران اوج حرکت انقلاب ، و بخصوص پس از آن که در اردیبهشت ۱۳۶۳ شمسی (= ۱۴۰۴ قمری) قبرستان تخت فولاد از طرف شهرداری اصفهان متروکه إعلان گردید ، عناصری پلید ، جاهل ، مغرض و ... از داخل شهرداری ، و عناصری فرصت طلب ، مادّی ، لامذهب ، دشمن علم و دین ، از خارج

ص:۴۱۳

۱- در قرن اخیر (قرن چهاردهم) علاوه بر جلسه های دعای خصوصی، دوازده جلسهٔ دعای کمیل رسمی به نحو مرتّب در تخت فولاد و تکیه ها و مساجد آن تشکیل می شده که از آن جمله است : ۱- جلسهٔ دعای مرحوم علّامه ، ملّا محمّد باقر فشارکی در مسجد مصلّی ۲- جلسهٔ دعای آیه الله ، شیخ جمال الدّین نجفی ، در تکیه میرزا رفیعا ۳- جلسهٔ دعای آیه الله ، آخوند ملّا محمّد حسین فشارکی ، در مسجد مصلیّ ۴- جلسهٔ دعای مرحوم آیه الله ، حاج ملّا حسینعلی صدّیقین ، در تکیهٔ کازرونی ۵- جلسهٔ دعای فقیه زاهد و علّامهٔ محقّق ، آقا شیخ مرتضی ریزی ، در محلّی که فعلاً تکیهٔ ریزی است و ...

۲- در کتاب وقایع السّنین و الأعوام خاتون آبادی ، صفحهٔ ۵۵۵، در ضمن بیان وقایع سال ۱۱۱۶ قمری آمده است که : فوت فاضل عالم عامل مجتهد ، عمّ أمجد میر اسماعیل ، الشّهیر بخاتون آبادی ، روز چهارشنبه چهارم ربیع الثّانی ، سنهٔ یکهزار و یکصد و شانزده ، دفن او در مقبره ای که خود ساخته بودند در قبرستان بابا رکن الدّین و مشتمل بر گنبدی است ، و هفت حجره و هفت نفر طالب علم ، در آنجا سکنی دارند و نیز ، به سیری در تخت فولاد، صفحهٔ ۲۵ مراجعه شود

شهرداری ، تهاجمی وسیع را بر علیه تکیه ها و بقعه ها ، قبور علماء و بزرگان ، شروع کردند ، و به بهانه های واهی ، اقدامات مَفسده جویانه خود را (که بعضی به صورت علنی ، و بعضی ، شبانه و مخفیانه انجام می گرفت) توجیه می نمودند و از آن طرف ، علماء و مراجع تقلید ، اساتید حوزه و دانشگاه ، نویسندگان و گویندگان مذهبی و اندیشمند ، سازمان میراث فرهنگی اصفهان ، دست به کار شدند، و دفاعی پرجوش و مقاوم را شروع نمودند، و با توجّه دادن به ارزشهای دینی ، فرهنگی و تاریخیِ تخت فولاد و بقاع و تکایای آن، و بیان نمودن این که تخت فولاد بیانگر تاریخ أرزشمند، فرهنگ و ادب دیرینه ، مذهب و تفکّر دینیِ مردم اصفهان است ، به تدریج ، آن تهاجم خطرناک را مهار نمودند ، و هم اکنون ، آن حملهٔ وحشیانه ، کنترل شده است ، و به تدریج ، دانش دوستان ، و دین باوران ، به فکر افتاده اند که ، مراکز و بقاع مهم ، و قبور چهره های بزرگ علمی و معنوی را ، تعمیر و مرمّت نمایند .

ساماندهیِ تکیه ها و بقعه های تخت فولاد

پس از مهار شدن تهاجم وحشیانه ، به تخت فولاد و مزار علماء و بزرگان و قبور مؤمنین ، شهرداری اصفهان با تأسیس دفتری به نام (مجموعهٔ فرهنگی - مذهبی تخت فولاد) ، اقداماتی را ، در حفظ آثار بقعه های مهم و مزار علماء و ساماندهیِ تخت فولاد ، انجام داده است ، از قبیل : ۱ - إحداث بقعهٔ فاضل هندی (اصفهانی) ۲ - إحداث سر در ورودی به سوی بقعهٔ فاضل هندی ، از طرف خیابان فیض ۳- بازسازی قبر مرحوم آخوند کاشی ۴- احداث بنای یادبود حاج آقا رحیم ارباب ، ۵- ساماندهی تکیه و بقعهٔ آقا حسین خوانساری ۶- نصب تابلوهای راهنما ، و معرّفی تکیه ها و بقعه های مهم ۷ - تأسیس

کتابخانهٔ تخصّصی ، به منظور جمع آوری و حفظ آثار مربوط به تخت فولاد ، و شرح حال و تألیفات بزرگان علمی و ادبیِ مدفون در این سرزمین پربرکت ۸- احداث و یا تکمیل و آماده سازی خیابانها و راههای لازم برای رسیدن به تکیه ها و بقعه های مورد توجّه ، و نیز برنامه های دیگری را در دست اقدام دارد که قابل توجّه می باشد .

أسناد تاریخی و به یاد ماندنی

در پایان این گفتار ، به عنوان نمونه ، فتوای مرجع عالیقدر جهان تشیّع، حضرت آیه الله العظمی ، آقای حاج سیّد محمّد رضا گلپایگانی مدظلّه (۱) و متن نامه و طوماری که ، مردم متدیّن اصفهان ، با متجاوز از ده هزار إمضاء ، برای مسئولین کشور و رؤسای نظام جمهوری اسلامی نوشته اند ، و نیز مقاله ای از مجلّهٔ کیهان فرهنگی را نقل می نمائیم ، باشد که سندی گویا ، از آگاهی رهبران دینی و بیداری ملّت هوشیار و متدیّن شیعهٔ اصفهان ، ارائه شده باشد .

ص:۴۱۵

۱- هم اکنون که مراحل چاپ کتاب در حال انجام است (۱۴۱۷ قمری) جهان تشیّع در چهارمین سال فقدان و ارتحال این بزرگ مرجع تقلید ، به سر می برد.

متن فتوای آیه الله العظمی گلپایگانی

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِیمِ

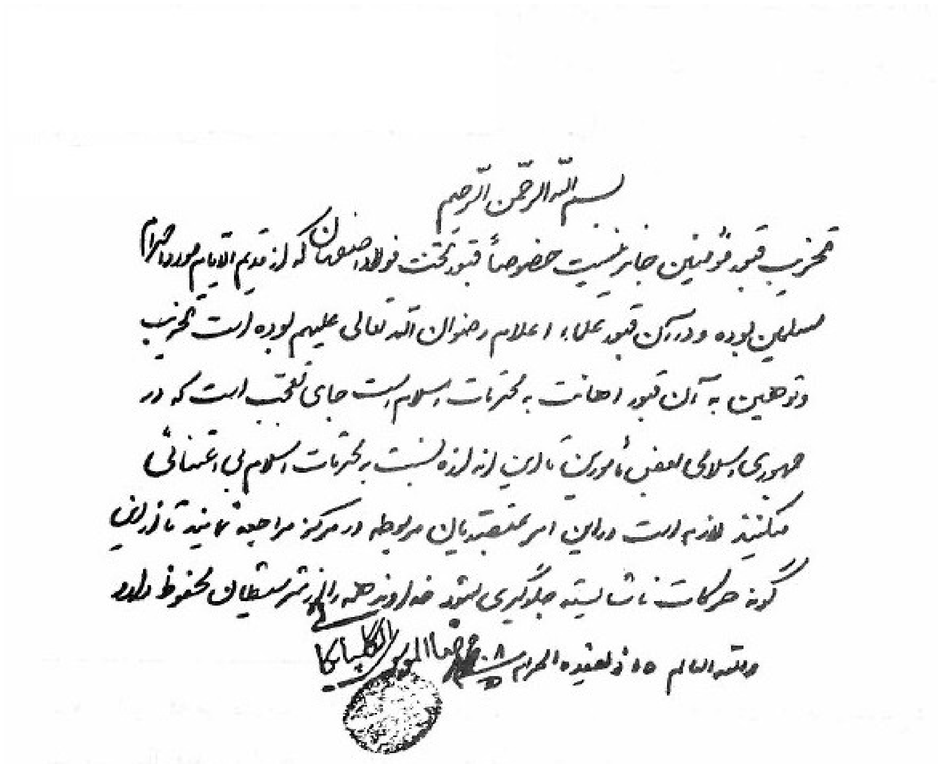
تخریب قبور مؤمنین جایز نیست ، خصوصاً قبور تخت فولاد اصفهان که از قدیم الأیّام مورد احترام مسلمین بوده ، و در آن قبور علماء أعلام رضوان الله تعالی علیهم بوده است، تخریب و توهین به آن قبور ، إهانت به محترمات اسلام است ، جای تعجّب است که ، در جمهوری اسلامی بعض مأمورین ، تا این أندازه نسبت به محترمات اسلام ، بی إعتنائی می کنند . لازم است در این امر به متصدّیان مربوطه در مرکز مراجعه نمایند ، تا از این گونه حرکات ناشایسته جلوگیری شود .

خداوند همه را از شرّ شیطان محفوظ دارد .

۱۵ ذیقعده الحرام ۱۴۰۸ هجری قمری

محمّد رضا الموسوی الگلپایگانی

محل مهر مبارک

بسم الله الرحمن الرحیم
تخریب قبور مؤمنین جایز نیست خصوصاً قبور تخت فولاد اصفهان که از قدیم الایام مورد احترام
مسلمین بوده و در آن قبور علماء اعلام رضوان الله تعالی علیهم بوده است تخریب
و توهین به آن قبور اهانت به محترمات اسلام است جای تعجب است که در
جمهوری اسلامی بعض مأمورین تا این اندازه نسبت به محترمات اسلام بی اعتنائی
میکنند لازم است در این امر به متصدیان مربوطه در مرکز مراجعه نمایند تا از این
گونه حرکات ناشایسته جلوگیری شود خداوند همه را از شر شیطان محفوظ دارد
والسلام ۱۵ ذیقعده الحرام محمد رضا الموسوی الگلپایگانی

مقالهٔ کیهان فرهنگی

در مجلّهٔ کیهان فرهنگی ، سال پنجم، شمارهٔ چهارم ، صفحهٔ ۵۴، تاریخ تیرماه ۱۳۶۷، مقاله ای از آقای جمشید مظاهری ، به چاپ رسیده است که عیناً نقل می گردد . تخت فولاد (پولاد) در اصفهان ، گورستان وسیعی است که ، سابقاً در اراضی جنوبی زنده رود ، پشت کاخ مشهور سعادت آباد و هفت دست واقع بوده ، و به جهت دوری از شهر، جمعی از عرفاء و صلحاء و کُمَّلین ، در آن بناهائی که به تکیه معروف است ، برای خویش ترتیب داده ، به اعتکاف و ریاضت و عبادت می پرداخته اند . این تکایا ، کم کم گورستان خواص و سپس « تخت فولاد » یکی از قبرستانهای عمومی اصفهان گردید ، و در این أواخر گورستان منحصر به فرد شهر بود (برای تحقیق در تاریخ آن به کتابهای تذکره القبور جزی ، و بزرگان اصفهان مهدوی مراجعه شود) تا أخیراً با ایجاد قبرستان «باغ رضوان » تدفین در این محل ، که میان بخشی از شهر افتاده بود ، به دستور شهرداری موقوف گردید و عملی بجا بود .

مصیبت از اینجا شروع می شود:

تخت فولاد یک قبرستان معمولی نیست ، قسمت مهمّی از تاریخ و فرهنگ این مملکت است، مجموعه ای حیرت آور از معرفت و حکمت و هنر و ظرافت و ذوق است، علاوه بر آنکه خاکجایِ مفاخری چون : رکن الدّین شیرازی(عارف بزرگ قرن هفتم و شارح فرزانهٔ فصوص الحِکَم إبن عربی) میر أبو القاسم فندرسکی فیلسوف و حکیم عصر صفوی ، میرزا رفیعای نائینی ، آقا جمال و آقا حسین خوانساری ، ملّا اسماعیل خواجوئی ، سیّد محمّد باقر روضاتی ، ملّا حسن نائینی ، درویش عبد المجید شکسته نویس ، جهانگیر خان قشقائی ، آخوند کاشی ، حاج مصور الملکی استاد مینیاتور ، سردار اسعد بختیاری ، استاد جلال

الدّین همائی ، میرزا تقی خان سرتیب ، حکیم باشی ، و دهها تن مانند ایشان است .

نمایشگاه مجلّلی است از هنر حجّاری ، نقّاشی ، متبّت کاری ، خط ، کاشی کاری ، معماری و مانند اینها .

آنچه باعث بر تحریر این سطور گردید که فی الواقع (به اصطلاح قدماء) نفثهٔ مصدور است ، و شاید آوازی باشد در شبی توفانی در بیابانی ، آن است که چندی است ، جمعی فرصت طلب بی فرهنگ ، از سَرِ طمع ورزی در بازار آشفته از شش جهت بدین أرض أقدس ، چنگیزوار و تیموروَش ، یورش برده ، و شبی نیست و روزی که ، بخشی از این تربت مقدّس را به خباثت طینت ، عرصهٔ تاخت و تاز تراکتور و بولدزر و لودر ننمایند ، و خاك پاك قومی را که همهٔ آبروی ملك و ملّت ما ، در گِرُوِ نام والامقام آنان است ، به باد جهالت و آز ندهند و آتشی جان سوز بر دل داغدیدهٔ دوستداران فرهنگ و هنر ملّی ننهند .

مخلص راقم ، و مانندگان او ، که شاید بیشتر به دیوانگان مانیم ، به هرکس و هرجا متوسّل و متشبّث شدیم ، که الغریق یتشبّث ... و استمداد نمودیم که البته نه گوشی بدهکار یافتیم ، و نه چشمی طلبکار . سازمانی هست به نام (حفاظت آثار تاریخی) که شاید از عدّه ای قلیل صاحب نظر دلسوز نیز تهی نباشد ، منتها سازمانی است سخت علیل و ناکارآمد ، دانشکدهٔ (پردیس) نیز که به فحول أعاظم هنرشناسان و هنردوستان مزیّن است ، نیز ظاهراً اجازهٔ دخالت ندارد . شهردار نیز ، که مردی پرکار و سخت دوستدار آبادانی و خدمت است ، گویا مشاوران مطّلع ندارد .

باری با سهل انگاری در کار تخت فولاد و تخریب آن ، من خود به چشم خویشتن می بینم ، چیزی از دست تاریخ و فرهنگ ایران ، در دالان به هدر رفتن است ، که در آینده، جبران آن به هیچ وجه امکان ندارد، و کسانی که دست

أنـدر کار این کارند بدانند ، که جز لعنت و بدنامیِ أبدی ، چیزی برای خویش و دودمان خویش ذخیره نمی کنند ، و نام آنان در جریدهٔ عالَم در کنار نام منحوس و مشئوم ظلّ السّلطان ، ثبت خواهد شد .

بر أولیـای امور است که ، پیش از آن که این عمـل شوم نکبت بـار ، به سـرانجام نـامیمون خجـالت آور خود برسـد، هیـأتی از کارشـناسان، و متخصّـِصان خبره در زمینه های مختلف را مأمور نماینـد ، تا از این گورسـتان ، نقشه و فیلم و إسـلاید و...، و از بعضـی بناها ، إحیاناً ماکت ، ... تهیّه نماینـد ، و تنی چند از فضـلای محقّق ، تاریخ جامعی از زندگیِ رجال مهم مدفون در این مقبره را ، با تعیین مزار هریک فراهم آورند ...

متن نامه و طومار مردم متدیّن اصفهان

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

محضر مبارک رهبر عظیم الشّأن انقلاب اسلامی ، امام خمینی مدّظلّه العالی

محضر مبارک مراجع عظیم الشّأن تقلید و زعماء حوزهٔ علمیّهٔ قم دامت برکاتهم

حضور محترم ریاست جمهوری اسلامی ایران ، جناب آقای خامنه ای

حضور محترم فقهای عالی مقام شورای نگهبان

حضور محترم فقهای شورای عالی قضائی

پس از تقـدیم مراتب خالصـانه ترین احترامـات ، و تقاضـای طـول عمر آن بزرگواران ، معروض می داریم : قبرسـتان تـاریخیِ تخت فولاد اصفهان ، یعنی نشانه ای بزرگ از حوزهٔ علمیّهٔ چهارصد سالهٔ اصفهان ، یعنی نشانه ای از زندگانی پر افتخار فقهاء، حکماء ، عرفاء، شـعراء و ... در شهر تاریخی اصفهان ، یعنی سندی بر تاریخ پر افتخار شیعه در اصفهان ، یعنی اثری روشن از ، « فاضل

هنـدیها » ، « آقا حسـین و آقا جمال خوانساریها » ، « میرفندرسـکی ها » ، « آقا محمّـد بیـد آبادیها » ، و ... که در شـهر مـذهبی اصفهان ، بزرگترین خدمتها را نسبت به علم و فقاهت ، حوزه و مدارس علمیّهٔ اسلام و مکتب تشیع ، نموده اند

آری ، قبرسـتان تخت فولاد، مورد تهاجم بی رحمانهٔ شـهردار معلوم الحال اصـفهان قرار گرفته ، و او با روشی خصمانه ، به این نشانهٔ فرهنگ و ایمان می تازد .

آری ، در زمانی که مناره ها و عمارتهای قـدیمی ، کاسه ها و کوزه های گلی ، آهن پاره های قـدیمی و چنارهای کهن و ... ، به عنوان آثـار باسـتانی محـافظت می شونـد ، و رقم بالائی از بودجه های کشورها ، و سازمانهای بین المللی برای حفاظت آنها خرج می شود ، در یک چنین زمانی قبرسـتان تاریخی وعظیم تخت فولاد، که نشانهٔ بزرگی از فرهنگ و اعتقادات اصـیل مردم می باشد، مورد تهاجم قرار گرفته است .

مگر انقلاب اسـلامی با خون جوانان ما و فرزندان ما رشد گرفت تا شـهردار اصـفهان به نام شهردار انقلابی ، مقدّسات دینی ما را مورد تهـاجم قرار دهـد؟ و فرهنـگ شـیعی مـا را ، قبور علمـاء مـا را ، قبور مؤمنین را (که بسـیاری از آنهـا فرزنـدانشان جزء شهدای انقلاب اسلامی هستند) مورد حمله قرار دهد .

آیا برای ما ، درد آور نیست که نزدیک تخت فولاد ، جنب پل خواجو، قبر پروفسور پوپ خارجی ... را بسازند ، و در کنار آن ، قبور علماء ما را خراب کننـد . نمی دانیم آیا نالهٔ ما تا چه اندازه أثر می کند ، و سوز دل ما تا چه حد مؤثّر است ؟ آیا به دلیل این که آرام می گوئیم ، دوسـتانه می گوئیم ، خیرخواهانه می گوئیم ، بی دسـته بندی می گوئیم ، برای رضای خدا می گوئیم ، به نفع انقلاب اسلامی می گوئیم ، سخنانمان مورد توجّه قرار نمی گیرد ، و توجیهات مبتذل

شهردار اصفهان قبول می شود ، و همانند سایر حکومتها ، به دادِ دل مردم رسیدگی نمی شود ؟ آینده حکم فرماست . شما را به خدا، به انقلاب اسلامی رحم کنید ، به « خون جوانان یاحسین گویِ ما » توجّه کنید . و از بی اعتقاد شدن دین باورهای متدیّن ، نسبت به انقلاب اسلامی، جلوگیری کنید . جلوی این عمل زشت شهرداری اصفهان را بگیرید .

تیرماه ۱۳۶۷ شمسی

متن فوق ، در طوماری به طول ۹ متر ، و عرض هشتاد و سه سانتی متر، نوشته شد با بیش از ده هزار امضاء از مؤمنین و انسانهائی دلسوز و علاقه مند به اسلام و علماء ، که در مساجد و مراکز معتبر دینی و علمی شهر اصفهان ، امضاء گردید ، و به محضر مبارک حضرت آیه الله العظمی ، آقای خمینی ، و مراجع تقلید ، و مسئولین عالیرتبهٔ جمهوری اسلامی ایران ارسال گردید .

اشاره ای به تکیه ها و بقعه ها و مساجد و مدارس تخت فولاد

سرزمین تخت فولاد، در طول تاریخ برجسته و پر اهمیّتی که داشته ، تکیه ها ، بقعه ها ، زاویه ها ، مساجد، مدارس ، عبادتگاه هائی را به خود دیده ، که رقم آنها گاهی ، به حدود چهارصد عدد رسیده است (۱).

این بناها و آثار، برخی در دورهٔ دیلمیان و برخی در دوره های بعدی و عمدةً در دورهٔ صفویّه و قاجاریّه ، ایجاد گشته است ، که ذیلاً اشاره ای گذرا به نمونه ای از آنها می نمائیم :

از آثار دورهٔ دیلمیان ، ساختمان قبر حضرت یوشع علیه السلام ، در « لسان الأرض » تخت فولاد بوده ، و در قرن هشتم تا دهم ، عبادتگاههائی برای اهل عبادت

۱- جزوهٔ میراث فرهنگی اصفهان صفحهٔ ۴۵ - سیری در تخت فولاد صفحهٔ ۲۴

و راز و نیاز ساخته شده ، که همه از بین رفته است ، و تنها مسجد مصلّی ، از آثار قرون قبل از صفویّه ، باقی مانده است .

در دورهٔ صفویّه ، ساختمان قبر حضرت یوشع علیه السلام در « لسان الأرض » تکمیل و تجدید شده ، و تکیه ها و بقعه های مهمّی تأسیس گردیده ، که برخی از آنها هنوز باقی است، و از آثار باستانی و تاریخی اصفهان به شمار می رود ، همانند : تکیه و بقعهٔ بابا رکن الدّین (با گنبد ۱۲ ترک) ، تکیهٔ میرفندرسکی ، تکیهٔ و بقعهٔ میرزا رفیعای نائینی (با گنبد بسیار جالب) ، تکیه و بقعهٔ آقا حسین خوانساری (با گنبد بسیار زیبا) ، تکیهٔ آقا رضی (تکیهٔ سادات) ، تکیه و بقعه و مدرسهٔ خاتون آبادی (با گنبد شکوهمند و جالب) ، تکیهٔ فاضل سراب (تکیهٔ جویباره ای)

در دورهٔ قاجاریّه ، تکیه ها و بقعه های متعدّد، و نیز مسجد و مدرسهٔ جالبی ، ایجاد شده ، که بعضاً از اهمیّت خاصّی برخوردار است ، همانند : تکیه و بقعهٔ صاحب روضات ، تکیه و بقعهٔ حاج محمّد جعفر آباده ای ، تکیه و بقعهٔ میرزا أبو المعالی ، تکیهٔ آقا سیّد محمّد ترک (تکیهٔ جهانگیر قشقائی) ، تکیه و بقعهٔ آقا شیخ محمّد تقی رازی ، (تکیهٔ مادر شاهزاده) ، تکیه و بقعهٔ شهشهانی ، بقعهٔ آقا محمّد بید آبادی ، تکیه و بقعهٔ تویسرکانی ، تکیه و بقعهٔ آقا شیخ مرتضی ریزی ، تکیهٔ حاج آقا باقر قزوینی (تکیهٔ در دشتی ، خلیلیان) ، تکیه و بقعهٔ کازرونی ، تکیهٔ ملک ، تکیه و بقعهٔ آقا مجلس (تکیهٔ آقا سیّد أبو جعفر خادم الشّریعه) ، تکیهٔ گلزار ، تکیه و بقعهٔ واله (با گنبد زیبا و از آثار باستانی) مسجد و مدرسهٔ رکن الملک (از آثار مهم باستانی) و ...

در دورهٔ پس از قاجاریّه ، تکیهٔ بروجردی ، تکیه و بقعهٔ میر محمّد صادقی ، تکیه و بقعهٔ مقدّس ، بقعهٔ شهید شمس آبادی ، مسجد حجّه بن الحسن (عج) ، بقعهٔ

أمین و ...، تأسیس شده است .

و اینک تعـدادی از تکیه ها و بقعه های مشـهور تخت فولاد را (که محلّ دفن علماء بزرگ ، فقهاء نامـدار ، حکماء عالیقـدر ، شعرای لطیف گوی ، نویسـندگان و گویندگان عالی شأن است) نام می بریم، و به مناسـبت هرکدام از آنها ، با ذکر نام برخی از مدفونین در آن مکانهای شریف ، عظمت این سرزمین مقدّس ، و این نمایشگاه علم و ادب را مورد توجّه قرار می دهیم .

۱- تکیهٔ آباده ای «حاج محمّد جعفر»

در طرف غرب خیابان فیض ، در جانب جنوب مسـجد رکن الملك ، تکیهٔ جالب و ارزشمندی است ، که به نام فقیه نامدار ، و مجتهد عالیقدر ، حاج محمّد جعفر آبادهای نامیده شده است (۱).

ساختمان این تکیه ، مرغوب و از نظر معماری و نمای سر دَرِ ، جلب توجّه می نماید ، ولی احتیاج به تعمیر اساسـی دارد، و قبر مرحوم آباده ای ، در زیر گنبد تکیه قرار گرفته ، ولی سنگ قبر ندارد، و با آجر ساخته شده است .

مرحوم آباده ای ، مرجعی بزرگ برای مردم ، و محقّقی نامور در حوزهٔ علمیه و بانی مسـجدی بسیار باشکوه ، در اصفهان ، و پیشوائی زیرک و دانا (۲)، در حلّ مرافعات و اختلافات بوده ، و مقلّدهم داشته است (۳).

وی ، دارای طبعی شوخ ، و تألیفاتی گرانقدر ، و دو فرزند عالم بوده ، و در

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۷۸۹ و ۸۲۱

۲- تاریخ اصفهان و ری ، صفحهٔ ۲۹۱

۳- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۳۱

سال ۱۲۸۰ قمری بدرود حیات گفته است (۱).

در همین تکیه ، آخوند ملاّ عبدالله خوانساری ، متوفّای ۱۲۹۳ قمری ، از بزرگان اهل منبر ، و فرزندش ، میرزا محمود صدرالمحدّثین ، متوفّای ۱۳۳۲ قمری (که پدر میرزا عبدالحسین صدر المحدّثین ، خطیب نامدار ایران بوده) وعدّهٔ دیگری از علماء و زهّاد، و جمع کثیری از گویندگان دینی مدفون گشته اند

۲- تکیه و بقعهٔ آقا حسین خوانساری «بقعه العلماء»

تکیه خوانساری ، نزدیک تکیهٔ آقا شیخ محمّد تقی (تکیهٔ مادر شاهزاده) و با فاصلهٔ کمی از خیابان فرودگاه می باشد ، و ساختمان باشکوه بقعه و گنبد زیبا ، و کاشی کاری شدهٔ آن ، از دورهٔ صفویّه و با همّت شاه سلیمان صفوی می باشد ، و از آثار باستانیِ شهر تاریخیِ اصفهان به شمار رفته است .

در أثر دفن علماء بزرگ در این تکیه و بقعه ، این مکان و بقعهٔ مقدّس را « بقعه العلماء » می خوانند . بناء و تأسیس این تکیه و بقعه ، به احترام مرقد مطهّر حکیم نامدار، و محقّق بی نظیر ، استاد البشر و العقل الحادی عشر ، و استاد الکلّ فی الکل ، آقا حسین خوانساری ، متوفّای ۱۰۹۹ هجری، انجام گرفته است

وی ، از شاگردان مجلسی أوّل و میر فندرسکی و آخوند ملاّ حیدر خوانساری بوده ، و شاگردانی همچون : آقا جمال خوانساری و ملاّ میرزای شیروانی و سیّد نعمت الله جزائری و فاضل سراب و ... ، داشته ، و از علاّمهٔ مجلسی و محقّق سبزواری و ... اجازه گرفته است (۲) .

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۱ و ۲

۲- به أعیان الشّیعه ، روضات الجّنات، ریاض العلماء ، ریحانه الأدب ، الذّریعه ، قصص العلماء، دانشمندان و بزرگان اصفهان ، رجال اصفهان و ... مراجعه شود.

در بقعۀ آقا حسین خوانساری ، مرقد منوّر حکیم متکلّم ، و فقیه اصولی ، و چهرۀ نامدار حوزۀ علمیّۀ اصفهان ، آقا جمال خوانساری ، متوفّای ۱۱۲۵ قمری (جنب قبر پدر) قرار گرفته است . وی ، از شاگردان پدر خود، و هم چنین محقّق سبزواری بوده ، و حوزۀ درسی بسیار مهم و عالم پروری داشته ، و تألیفات پرفائده اش در علوم مختلف (همانند حاشیه بر شرح لمعه) از منابع تحقیق می باشد .

مرحوم آقا جمال خوانساری ، همانند پدرش آقا حسین خوانساری ، نه تنها از مفاخر حوزۀ علمیّۀ اصفهان بوده ، بلکه از چهره های برجسته علمی ایران و عالَم تشیّع به شمار می رود .

به نوشتۀ ریحانه الأدب ، قبر آقا رضی خوانساری (فرزند دیگر آقا حسین خوانساری) که عالمی فاضل بوده ، پشت قبر آقا جمال ، قرار گرفته است .

از مفاخر این بقعه ، قبر مطهّر فقیه محقّق ، و مرجع زاهد ، حاج ملّا حسینعلی تویسرکانی ، متوفّای ۱۲۸۶ قمری ، می باشد . وی ، از مفاخر علمی حوزۀ اصفهان ، و دارای ریاست علمی بوده ، و پرورش دهندۀ شاگردانی بزرگ به شمار رفته ، و تالیفات بسیاری در زمینۀ فقه و اصول و عقائد و أخلاق ، از خود به جای گذاشته ، و مرجع تقلید جمعی از مؤمنین بوده است .

و هم چنین از نشانه های عظمت این بقعه ، قبر منوّر آخوند ملاّ محمّد باقر فشارکی ، متوفّای ۱۳۱۴ قمری می باشد . وی ، مدرّس حوزۀ علمیّه ، و صاحب تألیفات بسیار ، و گوینده و ارشاد کنندۀ قویّ بوده ، و بیان و قلم او در میان مردم ، تأثیر فراوان داشته است ، تا جائی که ارادتمندان آن بزرگمرد را ، از مطّلعین بر أخبار ، و اصول و فروع و أخلاق دینی به شمار آورده اند . او أوّل کسی است که برنامۀ إحیاء شبهای جمعه و مراسم دعای کمیل را در تخت فولاد

پایه گذاری نمود (۱) و به دنبال إقدام او ، جلسات مهم و پرجمعیّت و گستردهٔ دیگری نیز ، در طول بیش از یک قرن ، تشکیل گردیده و هنوز ادامه دارد .

در تکیه و بقعهٔ آقا حسین خوانساری ، علاوه بر یاد شدگان ، جمع زیادی از فقهاء ، متکلّمین ، مفسّرین ، اُدباء ، شعراء ، خطباء ... مدفونند که در کتاب سیری در تخت فولاد ، از بیش از ۴۵ نفر آنان یاد شده است (۲).

تعمیر و ساماندهی تکیه و بقعهٔ خوانساری

تکیه و بقعهٔ آقا حسین خوانساری ، نیاز شدید به تعمیر و مرمّت داشت ، که شهرداری اصفهان ، در این زمینه دست به اقدامی أرزشمند زد، و مرمّت و ساماندهیِ تکیه را ، به شکلی جالب أنجام داد که تاریخ آبان ماه ۱۳۷۳ شمسی ، پایان آن بوده است .

هم زمان با تعمیر و ساماندهی تکیهٔ خوانساری ، مسجد باشکوهی در کنار تکیه ، زیر نظر یکی از روحانیّون و خطباء جلیل القدر یعنی آقای حاج شیخ محمّد تقی فهامی دام عمره ، ساخته شده ، که شبهای جمعه برنامهٔ دعای کمیل ، به وسیلهٔ آن بزرگوار، و فرزندشان ، خطیب أرجمند ، آقای حاج شیخ مهدی فهامی ، در آن إجراء می شود .

۳- تکیهٔ آقارضی «تکیه سادات»

تکیه ای است در نزدیکی مسجد مصلّی ، در جنوب شرقی تکیهٔ صاحب روضات (آقا میرزا محمّد باقر) که بقعه ای دارد، و در آن بقعه و نیز فضای تکیه . عده ای از علماء و بزرگان عهد صفویّه و پس از آن، مدفون گردیده اند، و در

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۱۶۴

۲- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ ۱۰۸ - ۱۱۲ و رجال اصفهان ، صفحهٔ ۸۱-۹۳

نتیجه ، این تکیه ، از تکیه هـای تـاریخی و قـدیمی تخت فولاـد می باشـد ، و ذیلًا به برخی از برجسـتگان مـدفون در این تکیه اشاره می نمائیم :

۱- عالم فاضل و محقّق جلیل القـدر ، آقا سـید رضـی الـدّین محمّـد موسوی شـیرازی اصـفهانی، متوفّای ۱۱۱۳ قمری ، کـه از مدرسین و محدّثین (۱) در حوزهٔ اصـفهان و مسـجد شاه (مسجد امام) بوده ، و از شاگردان مرحوم شیخ صالح بحرانی و شیخ حرّ عاملی به شمار رفته (۲)، و از آنها اجازه اجتهاد داشته ، و تفسیری بزرگ بر قرآن کریم نوشته است ، و در بقعهٔ همین تکیه ، که به نام او نامیده شده ، مدفون گردیده است .

۲- مجتهد عالیقدر، مرحوم آقا میرزا محمّد باقر پیشـنماز ، امام جماعت مسـجد جامع عبّاسی (مسجد شاه) که از علاّمهٔ مجلسی و آقا حسـین خوانساری و شیخ حرّ عاملی اجازه داشته، و سادات عاملی رهنان و خوراسگان ، از أولاد او هستند . وی ، در سال ۱۱۲۳ قمری وفات یافته، و در این بقعه بخاک سپرده شده است .

۳ - فقیه محقّق ، و عـالم کامل ، آقا میر محمّـد مهـدی نائب الصّـدر ، متوفّای ۱۲۶۷ قمری ، که بر أغلب یـا تمـام کتب موقوفهٔ مرحوم جدّ خود (آقامیرزا محمّـد باقر پیشـنماز) حاشـیه نوشـته ، و در هر علمی و در هر کتابی که مطرح میشده ، تحقیقات و فوائدی ثبت می کرده است .

قبر او در ایوانچهٔ داخل بقعهٔ تکیهٔ آقارضی میباشد (۳) .

ص:۴۲۷

۱- أعیان الشّیعه ، چاپ جدید ، جلد ۷، صفحهٔ ۲۹

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۳۳۹

۳- طبق گفتـهٔ بعضـی از علماء (از أحفاد مرحوم نائب الصّـدر) ، در یک جریان تعمیراتی، جنازهٔ مرحوم نائب الصّـدر کشـف گردید ، در حالی که پس از گذشت سالهای متمادی از فوت و دفن آن بزرگمرد، تازه و سالم مانده بود

۴- عالم کامل ، و مدرّس عظیم الشّأن ، آقا سیّد محمّد إمامی (جدّ آیَتَین العَلَمین ، آقایان : حاج سیّد أحمد و حاج سیّد حسن فقیه إمامی) متوفّای ۱۳۵۹ قمری ، که در مدرسهٔ نیم آور تدریس فقه و اصول مینموده ، و پس از فوت آن بزرگمرد ، با اجازه آیه الله ، حاج سیّد علی نجف آبادی قدس سره ، در قبر جدّ مادریِ خود (آقا میرزا محمّد باقر پیشنماز) در بقعهٔ آقا رضی، دفن گردیده است

۵ حکیم محقّق و متکلّم اصولی ، میر سیّد کمال الدّین ، أحمد عاملی ، متوفّای حدود سالهای ۱۰۵۴ تا ۱۰۶۰ قمری ، که خاله زاده و داماد مرحوم میرداماد ، و از شاگردان آن بزرگمرد ، و نیز مرحوم شیخ بهائی ، و مجاز از آنها و نیز شیخ عبد العالی کی بوده ، و تألیفات بسیاری داشته است (۱).

۶- عالم فاضل محقّق ، سیّد عبدالحسیب بن سیّد أحمد عاملی ، متوفّای ۱۱۲۱ که سبط میر داماد ، و از علماء کثیر التّصنیف ، و شاعر و محقّق بوده است (۲) .

قبر این پدر و پسر ، آثارش محو گردیده است .

کرامتی جالب

در حدود یکصد و چهل سال قبل (در سال ۱۲۷۸ قمری) در زمانی که قحطی شدیدی اصفهان و حومهٔ آن را تحت فشار شکننده ای قرار میدهد ، شخص دزدی می رود در تکیهٔ اقا رضی، و تصمیم می گیرد که شالِ گران قیمتی ، که بر روی قبر مرحوم آقا رضی بوده را ، بر دارد و به دزدی به برد، و به وسیلهٔ آن، امرار معاش نماید ، ناگاه صدائی میشنود که، شال را نبر ، آن شخص دزد به

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۱۲۱ - ۱۲۲ و فهرست کتب خطّی کتابخانه های اصفهان ، صفحه ۱۶۹ تا ۱۸۱

۲- سیری در تخت فولاد، صفحه ۱۱۸

أطراف توجّه میکنـد ، و کسـی را نمی بینـد ، بر می گردد که شـال را بردارد، برای بـار دوم همان صـدا تکرار می شود ، و آن شخص ، توجّه مجدّد می نماید ، و کسـی را نمی بیند ، و باز تصـمیم برای دزدی می گیرد ، که مجدّداً صدا را می شـنود که ، بردار ، و در هر سه نوبت ، میشـنود که ، (روزیِ تو ، از جایِ دیگری حواله می شود ، و آن شـخص دزد ، شـقاوت میکنـد ، و شـال را بر می دارد، و در محلّهٔ جلفـا به مبلغ هشت تومـان (که در آن زمـان ، پول بسـیار زیادی بوده است) می فروشـد . در هنگامی که نگهبان تکیه ، متوجّه مفقود شـدن شال می گردد ، و سـر و صـدای دزدی بلنـد می شود ، در أثر تحقیقات محلّی ، شخص دزد شـناسائی میگردد ، و بعد از آن، مبتلای به تکرّر ادرار می شود ، و در اثر این مرض و گرفتاری ، به مجازات عمل زشت خود می رسد، و از دنیا می رود .

۴- تکیهٔ آقا سیّد أبوجعفر

این تکیه در جنوب تخت فولاد ، و مقابل تکیـهٔ بروجردی قرار دارد، و از آثار دوره قاجاریّه است ، و به احترام مرحوم آقا سـیّد أبو جعفر « خـادم الشّـریعه » ، فرزنـد فقیه عظیم الشّـأن ، آقا سـیّد صـدر الـدّین عاملی ، و پـدر مرحوم آیه الله ، حاج آقا حسـین خادمی ، تأسـیس گشته است ، و گاهی همین تکیه ، به نام فرزند آن بزرگمرد ، که به نام حاج آقا مجلس ، نامیده می شده ، « تکیهٔ حاج آقا مجلس » خوانده می شود (۱).

مرحوم آقا سـیّد أبوجعفر ، از علماء جلیل القدر در خاندان صدر می باشد ، و آثار تألیفی داشـته ، که مورد تجلیل اسـتاد و پدر زن خود ، مرحوم آقا سیّد أسد الله مجتهد بید آبادی (فقیه نامدار و فرزند مرحوم سیّد شفتی) قرار گرفته ،

۱- سیری در تخت فولاد اصفهان صفحه ۵۵

و وفات او در سال ۱۳۲۴ قمری ، واقع شده است .

در این تکیه ، علماء و دانشمندانی از خانـدان مرحوم آقا سیّد أبوجعفر ، دفن گردیـده انـد، هماننـد : حاج آقا حسن خادمی ، متوفّای ۱۳۷۹، و حاج آقا شمس الدّین خادمی ، متوفّای ۱۳۹۹ قمری ، که هر دو از فرزندان آقا سیّد أبوجعفر ، و از علماء بوده اند . و هم چنین شخصیّت های علمی برجسته ای در این تکیه مدفون گردیده اند همانند :

۱- حـاج میرزا یحیی مستوفی ، متوفّای ۱۳۲۵ قمری ، که از شـاگردان شـیخ أعظم أنصـاری قـدس سـره بوده ، و خود محقّقی مـدقّق ، و مـدرّس فقه و اصول و رجال بوده است ، و چنـدین کتاب و رساله در فقه و اصول و رجال و کلام تألیف نموده ، که رقم آنها به حدود سی عدد می رسد (۱).

مرحوم مستوفی ، جامع کمالات صوری و معنوی بوده ، و در أدبیّت و أخلاق ، از بیشتر معاصرین خود، مقدّم بوده است (۲).

" ۲- حـاج میرزا محمّـد باقر حکیم باشـی ، متوفّای ۱۳۲۷ قمری ، کـه حکیمی ادیب و طبیـبی فقیه بـوده ، و اسـتادهای بزرگی همانند : آقا سیّد محمّد شهشـهانی ، و ملاّ حسـینعلی تویسرکانی ، و حاج سیّد أسد الله بیدآبادی داشته ، و در طب و حکمت ، به مراحل عالیهٔ علمی نائل گشـته ، و در علاج أمراض ، دارای نَفَسِ مسیحائی بوده، و در زمان خودش ، تدریس طب منحصر به او بوده است .

مرحوم حکیم باشی ، فرزند حکیم و فیلسوف نامدار ، میرزا عبدالجواد

ص:۴۳۰

۱- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ ۵۷، و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۶۹

۲- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۸۶

خراسانی ، و از أحفاد ملّا أحمد تونی خراسانی ، می باشد (۱).

۳- حاج سیّد اسماعیل ریزی ، متوفّای ۱۳۳۸ قمری ، که از شاگردان میرزای شیرازی ، و سپس آقا سیّد محمّد کاظم یزدی بوده ، و به نوشته علّامه حاج آقا بزرگ طهرانی ، وی از فضلاء شاگردان میرزای شیرازی بوده است (۲) .

۵- تکیهٔ آقا شیخ محمّد تقی رازی «تکیهٔ مادر شاهزاده»

تکیه ای است در نزدیکی تکیهٔ بابارکن ، و متّصل به تکیهٔ آقا حسین خوانساری ، که أصل بنای آن و نیز سبک و ساختمان آن ، متعلّق به دورهٔ صفویّه است ، ولی به علّت آنکه با بودجه و وصیّت مادر شاهزاده، متوفّای ۱۲۴۶ قمری (که دایهٔ سیف الدّوله « محمّد میرزا ، پسر فتحعلی شاه قاجار » بوده) تعمیر و تزیین گشته ، و بقعه ای در وسط آن تأسیس شده ، به نام او شهرت یافته است (۳) ، چنانچه از هنگام دفن عالم و پیشوا ، و زعیم بزرگ حوزه علمیّهٔ اصفهان ، مرحوم آقا شیخ محمّد تقی رازی ، این تکیه به نام آن بزرگمرد نیز نامیده میشود . سر دَرِ زیبا و جالب این تکیه ، و نیز بقعهٔ وسط آن ، و چندین سنگ مرمر نفیس با خطوط بسیار زیبا و جالب توجّه ، که بر روی قبور علمای بزرگ قرار گرفته ، از ویژگی های این تکیه است ، گرچه در اثر مرور زمان ،

ص:۴۳۱

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۶۸

۲- نقباء البشر ، جلد ۱، صفحهٔ ۱۴۷

۳- جزوهٔ سازمان میراث فرهنگی اصفهان راجع به تخت فولاد ، صفحهٔ ۸۳، ولی در کتاب رجال اصفهان یا تذکره القبور ، صفحه ۷۰، و نیز کتاب سیری در تخت فولاد، صفحهٔ ۹۱، بنای تکیه به مادر شاهزاده نسبت داده شده است

خرابی هائی به آن راه یافته ، که نیاز به تعمیر أساسی دارد .

در این تکیه (و به خصوص در داخل بقعهٔ آن) عدّه ای از علماء و شخصیّت های برجستهٔ حوزه اصفهان مدفونند ، که به نام و نشانه های عظمت آنها ، اشاره می نمائیم :

۱- محقّق نامدار ، و مدقّق کم نظیر ، فقیه اصولی ، آقا شیخ محمّد تقی رازی اصفهانی ، متوفّای ۱۲۴۸ قمری ، که از مفاخر شیعه و حوزه های علمیّه بوده (۱) و سرسلسلهٔ خاندان عظیم علمی نجفی می باشد ، و استادهائی همچون : سیّد بحر العلوم ، صاحب ریاض ، و شیخ جعفر کاشف الغطاء (پدر زن او) داشته ، و در جلسهٔ درس او ، در مسجد شاه اصفهان (مسجد امام فعلی) قریب سیصد نفر ، شرکت می کرده اند، و تألیفات بسیار مهمّی داشته ، که از همه مهمتر و مشهورتر، حاشیه بر معالم است ، که از شهرت و عظمت کم نظیری برخوردار می باشد ، و به نام « هدایه المسترشدین » نامیده شده ، و به خاطر این کتاب ، شخصیّت یاد شده با عنوان (صاحب حاشیه) یا (صاحب هدایه المسترشدین) خوانده می شود، و قبر آن بزرگمرد داخل بقعه در وسط تکیه می باشد .

در بارهٔ این بزرگمرد ، در بخش (خاندانهای علمی اصفهان) نیز ، بحث و بررسی داریم .

۲- همسر عالمه و فاضلهٔ آقا شیخ محمّد تقی (صاحب حاشیه)، که دختر

۱- صاحب روضات الجنات ، آن بزرگمرد را چنین توصیف نموده است : أفضَلُ أهلِ عَصرِه فِی الفِقهِ وَ الأصُولِ ، بَل أبصَرُ أهلِ وَقتِه بِالمَعقُولِ وَالمَنقُولِ ، وَصارَ کَأنَّهُ المُجَسَّمُ مِنَ الأفکارِ الدَّقیقَهِ ، وَ المُنَظَّمُ مِنَ الأنظارِ العَمیقَهِ ، اُستاداً لِلکُلِّ فی الکُلِّ .. لَم یُرَ فِی الدُّنیا مَدرَسُ أغَصُّ بِأهلِه مِن مَدرَسِهِ الشَّریفِ ... کانَ یَحضُرُ حَلقَهَ دَرسِه لأصُولِ الفِقهِ فِی الجامِعِ الأعظَمِ الشّاهیِّ بِإصبَهانَ ، قَریباً (قَریبُ) مِن ثَلاثَمِأهِ مُشتَغِلٍ مِنَ الفُضَلاءِ الأعیانِ .... روضات الجنّات ، صفحهٔ ۱۳۱

مرحوم کاشف الغطاء بوده ، و گفته میشود ، که در نوشتن حاشیه بر معالم ، به شوهر خود کمک می کرده ، و در حدود سال ۱۲۹۵ قمری وفات یافته ، و در جلوی قبر شوهر خود ، دفن گردیده است .

۳ – فقیه بزرگوار ، و روحانی عالیقدر ، آخوند ملّا محمّد صالح جویبارهای ، متوفّای ۱۲۸۵ قمری ، که از نسل ملّا محمّدبن عبدالفتّاح تنکابنی « فاضل سراب » بوده ، و مرجع فتوی و قضاوت در میان مردم ، به شمار رفته است .

۴– همسر عالمه و فاضلهٔ ملا محمّد صالح ، که حواشی بر مدارک نوشته بوده ، و آن را تدریس می کرده ، و شخصیت او مورد توجّه بوده است .

۵– عالم متّقی ، و مجتهد زاهد ، میر زین العابدین خوانساری (پدر صاحب روضات) متوفّای ۱۲۷۵ قمری ، که دارای نسبی عالی و خاندانی علمی و پدران و فرزندانی عالی مقام بوده ، تألیفاتش متنوّع ، و قبرش مورد توجّه ، و زیارت و دعای سر قبر او ، مقرون به اجابت ، بوده است .

۶– مرجع عالیمقام ، و پیشوای عظیم الشّأن ، حاج شیخ جمال الدّین نجفی مسجد شاهی) ، متوفّای ۱۳۵۴ قمری ، که در اصفهان و نجف ، تحصیل علم کرده، و در تهران و أخیراً در شهر اصفهان ، اقامت و مرجعیت داشته ، و از رؤسای علماء محسوب گشته است .

۷– فقیهٔ مدرّس ، و مجتهد جامع ، و حکیم ریاضی ، آقا شیخ محمّد رضا مسجد شاهی (نجفی) متوفّای ۱۳۶۲ قمری ، که از علماء برجسته و مدرّسین عالیقدر بوده ، و تألیفات زیادی در رشته های مختلف داشته ، و در حُسن معاشرت و مسائل اجتماعی سرآمد بوده است . وی ، به گفته مرحوم آیه الله العظمی ، حاج شیخ عبد الکریم حائری یزدی ، « شیخ بهائی عصر خود » میباشد .

۸– عارف متّقی ، و زاهد وارسته ، حاج محمد صادق تخت فولادی ، متوفّای

ص:۴۳۳

۱۲۹۰ قمری ، که به دعای او شخصیّت معروف ، حاج شیخ حسنعلی اصفهانی (نخودَکی) مقیم مشهد، متولّد گردید ، و تا سنین نوجوانی ، تحت تربیت او بود، و هر وقت مرحوم حاج شیخ ، از مشهد به اصفهان می آمد، به زیارت قبر حاج محمّد صادق می رفت .

حاج محمّد صادق ، در أثر ریاضت و سیر و مراحل معنوی ، به مقامی بلند نائل گشته ، و در دعای او تأثیر عجیبی بوده است . قبر او در طرف راست راه ورودی ، در صحن تکیه قرار گرفته ، و أخیراً (ذی القعده ۱۴۱۰ قمری) ، قبر او تجدید شده ، و در حدود یک متر از زمین بلند گشته، و سنگ مرمر قدیمی او . در وسط سنگ بزرگ دیگری جاسازی شده است ، و از مشهد و تهران و دیگر بلاد ، به زیارت قبر آن بزرگمرد می آیند .

۹- فقیه اصولی و مؤلّف متبحّر ، آقا شیخ محمّد جواد حسین آبادی، متوفّای ۱۳۱۲ قمری، که از شاگردان صاحب جواهر ، و مجاز از آن بزرگمرد، و نیز شیخ أنصاری بوده ، و در سردابه ای نزدیک دیوار تکیه مدفون گشته است . وی . علاوه بر آثار علمی و تألیفی ، سه فرزند عالم و بزرگوار داشته ، که از مفاخر حوزه علمیه بوده اند ، و در بخش (خاندانهای علمی) از آنها یاد می کنیم .

در این تکیه علاوه بر بزرگان یاد شده، عدّۀ دیگری از علمای بزرگ ، و صلحاء عظیم الشّأن ، مدفون می باشند ، که از سنگ قبر آنها معلوم می شود ، و درباره بعضی از آنها ادّعاء تخلیۀ روح ، و سیر ممتاز روحی شده است .

۶- بقعۀ آقا محمّد بیدآبادی

در نزدیکی تکیۀ آقا حسین خوانساری ، و به فاصلۀ کمی از خیابان سعادت آباد ، بقعۀ حکیم عارف و فیلسوف متبحّر ، آقا محمد بیدآبادی متوفّای ۱۱۹۸

ص:۴۳۴

قمری ، قرار گرفته است . وی ، مجلس درس بزرگ و با أهمیّتی داشته (۱) و عدّه ای از بزرگان همانند : آخوند ملاّ علی نوری و ملاّ محراب حکیم و حاجی کلباسی ، از شاگردان او بوده اند (۲) و در ورع و تقوی و تواضع و بی اعتنائی به قدرتمندان ، برجستگی داشته (۳) و کراماتی بزرگ از او ظاهر شده ، و قبر او مورد توجّه و مزار انسانهای با ایمان ، و خداجویان با اخلاص می باشد .

در بقعه آقا محمّد بیدآبادی ، قبر پدر او ، « مولی محمّد رفیع بید آبادی » قرار دارد ، که عالمی محقّق ، و فاضلی مدقّق و زاهد بوده است .

و در همین بقعه است ، قبر حکیم و فقیه زاهد، و أدیب و ریاضیِ جامع، مرحوم حاج شیخ محمود مفید ، متوفّای ۱۳۸۲ قمری ، که از شاگردان آخوند کاشی و جهانگیرخان قشقائی و نیز حاج میر محمّد صادق خاتون آبادی و آقا سیّد محمّد باقر درچه ای بوده ، و خود ، چهل سال در مدرسه صدر ، به تدریس حکمت اشتغال داشته ، و در أواخر ، تدریس حکمت و فلسفه در اصفهان ، به آن بزرگمرد منحصر گردیده بوده ، و به جهت اشتهار او در تدریس حکمت ، فقه و ریاضی و أدبیّات و سایر علوم و دانشهای او ، تحت الشّعاع قرار گرفته بوده است .

در نزدیکی قبر این بزرگمرد، مدفن فقیه حکیم و مدرّس محقّق ، مرحوم آقا شیخ علی مفید برادر حاج شیخ محمود مفید ، متوفّای ۱۳۴۵ قمری میباشد ، که از مدرسین مدرسهٔ صدر بوده ، و در عینِ جامع بودن ، فقاهت او مشهورتر بوده است . و در نزدیکی بقعهٔ آقا محمّد بیدآبادی ، قبر میر معصوم ، متوفّای ۱۱۵۵

ص:۴۳۵

۱- أعیان الشیعه، جلد ۴۵، صفحهٔ ۳۲۱

۲- روضات الجنّات ، صفحهٔ ۵۵۲

۳- روضات الجنّات، أعیان الشّیعه ، ریحانه الأدب ، دانشمندان و بزرگان اصفهان، رجال اصفهان و ..

قمری است ، که ظاهراً از علماء جلیل القـدر بوده، و مشـهور است که ، آقا محمّـد بیـد آبادی در عالم خواب جریان عجیبی را می بینـد ، که کـاشف از عظمت معنوی میر معصوم بوده ، و به همان جهت وصـیت می نمایـد که، مـدفن او را نزدیک قبر میر معصوم قرار دهنـد ، و در این أواخر، شخصـی متوسّل به روح مقـدّس آن بزرگمرد می شود، و به حاجت خود می رسد ، و لذا سنـگ قبری ترتیب داده ، و أشـعاری را روی او حجّاری می نمایـد، که حاکی از جریان توسّل و موفقیّت آن است . و نیز ، در این بقعه ، و نزدیکی های آن ، عدّهٔ دیگری از مجتهدین و بزرگان عرفان و تقوی ، مدفون می باشند .

۷- تکیهٔ آقا میرزا أبوالمعالی کلباسی

در طرف شـرق خیابان فیض ، در کوچه ای به طرف لسان الأرض ، تکیـهٔ میرزا أبو المعالی واقع گردیده ، و در وسط آن، بقعه ای آجری به (سـبک دورهٔ قاجاریـهٔ) و جـالب توجّه ، تأسـیس گشـته ، که قبر فقیه اصولی و محـدّث رجـالی و مفسّـِر ، و جامع معقول و منقول (۱)، میرزا محمّد کلباسـی ، مکنّی و معروف به « میرزا أبوالمعالی » متوفّای ۱۳۱۵ قمری ، و دو فرزند عالم او ، در آن قرار گرفته است

وی ، کوچکترین فرزنـد حـاجی کلباسـی بوده ، و در تقوی و زهـد و معنویّت و تلاش علمی و تحقیقی ، زبانزد بوده است ، و تألیفات بسیاری در زمینهٔ فقه و اصول و رجال و تفسیر و حساب و تراجم، از خود به جای گذاشته است (۲) .

مرقد مطهّر مرحوم آقا میرزا أبو المعالی ، مورد توجّه بزرگان از علماء است ،

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۱۰۵، و رجال اصفهان ، صفحهٔ ۴۰ تا ۴۲، و اسیری در تخت فولاد ، صفحهٔ ۵۸ - ۵۹

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۱۰۵، و ریحانه الأدب ، جلد ۷، صفحهٔ ۲۶۹

و علاوه بر اصفهان ، از شهرهای دیگر، برای زیارت ، و توسّل به روح مقدّس آن بزرگمرد می آیند ، و به حوائج خود می رسند .

فرزند او ، حاج میرزا جمال الدّین ، متوفّای ۱۳۵۰ ، از علماء بزرگ بوده، و در پشت قبر پدر مدفون است ، و فرزند دیگر او ، حاج میرزا أبو الهدی کلباسی متوفّای ۱۳۵۶ قمری ، صاحب تألیفات متعدّد بوده ، همانند : « سماء المقال فی علم الرّجال ، و مدفن او در جلوی قبر پدر می باشد .

قبر عالم فاضل ، و حکیم متبحّر ، آقا شیخ نور الدّین أشنی قودجانی ، متوفّای ۱۳۹۸ قمری ، و پدر او ، مجتهد زاهد ، و فقیه محقّق ، آقا شیخ محمّد حسین أشتی قودجانی ، متوفّای ۱۳۷۵ قمری ، در همین بقعه واقع گردیده است .

و نیز ، مرحوم میرزا موسی أنصاری ، متوفّای ۱۳۶۰ « از معاریف شعرای اصفهان » و حاج سیّد حسن واعظ کاشانی « از معاریف أهل منبر » علاوه بر عدّهٔ دیگری از علماء و گویندگان ، در این تکیه مدفون می باشند .

۸- تکیهٔ آقا میرزا محمّد باقر «صاحب روضات»

در نزدیکی مسجد مصلّی ، و در مجاورت تکیهٔ آقا رضی ، قرار گرفته است ، و در وسط آن ، بقعهٔ زیبا و جالبی است ، که بر روی قبر صاحب روضات آلجنات ، ساخته شده است ، و در این تکیه و بقعه ، عدّه ای از بزرگان علماء مدفون گردیده اند ، که ذیلاً به برخی از آنان اشاره می نمائیم :

۱- فقیه زاهد و مدرّس کامل ، مولی حسین گیلانی (جیلانی) لنبانی ، متوفّای ۱۱۲۹ قمری ، که علاوه بر مقام علمی در فقه و حدیث ، حکیمی ادیب ، و مصفی محقق بوده ، و آثار علمی متنوعی از خود به جای گذاشته است ، که از

جملهٔ آنها شرحی جامع و مفصّل ، بر «صحیفهٔ سجّادیّه » می باشد (۱).

وی ، در مسجد لُنبان اصفهان ، إمامت جماعت و تدریس داشته (۲)، و به همین جهت به « لُنبانی » شهرت یافته ، و از قبر او کراماتی ظاهر شده است .

۲- پدر او ، حکیم عارف ، و مدرس فاضل ، ملاّ حسن جیلانی (گیلانی) متوفّای ۱۰۹۴ قمری ، که قبر این دو بزرگوار در داخل بقعه می باشد .

۳ - حکیم معروف و عارف نامدار، ملاّ محراب گیلانی ، متوفّای ۱۲۱۷ قمری ، که از شاگردان مشهور حکیم و عارف نامی ، آقا محمّد بیدآبادی بوده است ، و قبرش در صحن تکیه میباشد .

۴- فقیه اصولی و محدّث رجالی ، متکلّم محقّق و أدیب مدقّق ، مرجع مدبّر و پیشوای جامع ، مجمع الفضائل و منبع آلکمالات ، آقا میرزا محمّد باقر چهارسوقی خوانساری ، متوفّای ۱۳۱۳ قمری ، که در سلسلهٔ أجداد او ، چهره های بزرگ علمی و تقوائی ، و در میان ذریّه و أحفاد او ، شخصیّت های ممتاز در فقه و اجتهاد، فراوان بوده اند . او نه تنها محضر أساتید بزرگ را درک کرده، و از محضر آنها بهره مند گردیده بوده ، بلکه خود ، تربیت کنندهٔ مجتهدان و محقّقان بوده است ، و تألیفاتی گرانبها در فقه، اصول ، کلام ، اخلاق ، رجال ، تاریخ ، نحو و ... ، از خود به جای گذاشته ، که مشهورترین آنها ، أثر نفیس و معروف او ، کتاب « روضات الجنّات » میباشد ، که در میان کتب تراجم ، از أهمیّت ویژه ای برخوردار است (۳).

ص:۴۳۸

۱- تذکره القبور (رجال اصفهان) ، صفحه ۹۶

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان، صفحه ۲۸۸، فوائد الرضویّه ، جلد ۱، صفحهٔ ۱۳۲

۳- ریحانه الأدب، ج ۳، ص ۳۶۶ و روضات الجنّات، ص ۱۲۶ - ۱۲۸ و أعیان الشّیعه و ألذّریعه

به مناسبت تجلیل و أدای احترام نسبت به این بزرگمرد، بقعهٔ جالب و ارزشمند تکیه ، تأسیس گشته است .

۵- عالم محقّق ، و زاهد کامل ، ملاّ حسین تفلیسی ، متوفّای ۱۱۹۲ قمری که در زهد و تقوی و ریاضت های دینی برجستگی داشته ، و بزرگانی از علماء و صلحاء به او اعتقاد کامل داشته اند ، و از قبر او ، و توسّل به روح مقدّس او ، کراماتی ظاهر گردیده است . قبر او در قبرستان آب بخشان بوده، و پس از تخریب آن قبرستان ، استخوانهای آن بزرگمرد ، به تکیه و بقعهٔ آقا میرزا محمّد باقر (صاحب روضات) منتقل ، و دفن گردیده است .

علاوه بر شخصیّت های یاد شده، عدّه ای از فرزندان و أحفاد و بستگان صاحب روضات ، در این بقعه مدفونند ، که عموماً از علماء عالی مقام بوده ، و جمعی از آنها ، از مجتهدان و صاحبان تألیف بوده اند ، و در کتاب « زندگانی آیه الله چهارسوقی » و نیز کتابهای « دانشمندان و بزرگان اصفهان »، و « رجال اصفهان » و « سیری در تاریخ تخت فولاد اصفهان » ، از شخصیّت و آثار آنها ، یاد شده است .

۹- بقعهٔ أمین «بانوی ایرانی»

از نقاط مهم و جالب توجّه ، در تخت فولاد اصفهان ، بقعهٔ جالب و زیبائی است ، که بر مرقد بانوی مجتهده ، عالمهٔ زاهده ، حاجیه نصرت خانم أمین ، معروف به «بانوی ایرانی » ، متوفّای ۱۴۰۳ قمری ، بنا گردیده است . این بقعه ، از نظر معماری و کاشی کاری و شکل سمبلیک حجاب ، جلب توجّه می نماید .

محلّ این بقعه ، تکیه أمین ، در جوار تکیهٔ آقا مجلس ، و مقابل تکیهٔ بروجردی ، در خیابان سعادت آباد میباشد .

ص:۴۳۹

مرحومهٔ حاجیه خانم أمین ، دارای مقام علمی در فقه، اصول ، کلام ، تفسیر ، أخلاق ، و ... بوده ، و اجازهٔ اجتهاد از عدّه ای از أعلام دین دریافت داشته ، و شمار زیادی از آثار تألیفی ، همانند : تفسیر مخزن العرفان (در پانزده جلد) را از خود به جای گذاشته ، و پرچمدار حرکت (علمی - دینیِ بانوان) در نیمهٔ دوّم قرن چهاردهم بوده است .

در بارهٔ شخصیّت و آثار این بانوی بزرگ ، در بخش « خاندانهای علمی اصفهان » و نیز بخش « حوزه علمیّهٔ اصفهان و تربیت زنهای مجتهده و عالمه » بحث و بررسی داریم .

۱۰ – بقعه و تکیهٔ بابا رکن الدّین

از قسمت های مهم و برجستهٔ تخت فولاد، که از نظر معنوی ، تاریخی ، باستانی ، معماری ، طرّاحی و ... ، دارای أهمیّت ویژه می باشد ، بقعه و تکیهٔ بابا رکن الدّین است ، که در دورهٔ صفویّه ، در زمان شاه عبّاس کبیر ، به احترام بابا رکن الدّین، ساخته شده است . وی ، عارف نامدار ، مسعود بن عبدالله بیضاوی ، متوفّای یکشنبه ۲۶ ربیع الأوّل ۷۶۹ قمری است ، که پس از وفاتش در تخت فولاد دفن گردیده ، و به علت اهمیت او ، منطقه تخت فولاد ، به نام « مزار بابا رکن الدین » خوانده می شده ، و پل خواجو نیز ، به نام او « پل بابا رکن الدّین » نامیده می شده است ..

او از مفاخر شیعه است ، و تشیّع او در زمان حضور مخالفین ، از نشانه های عظمت او میباشد . مرحوم ملّا محمّد تقی مجلسی ، و شیخ بهائی ، و حاجی کلباسی به او ارادت داشته اند ، و مرحوم شیخ بهائی ، از قبر او خبر وفات خود را

دریافت نموده ، با این عبارت (شیخنا در فکر خود باش) (۱).

گنبد بقعهٔ بابا رکن الدّین ، به صورت هرمی شکل با دوازده ترک ، موافق عدد ۱۲ امام معصوم علیهم السلام می باشد ، و قاعدهٔ گنبد مُخَمَّس است ، و پنج ایوان مشابه ، در أطراف محوّطهٔ زیر گنبد ساخته شده است . سنگ مرمر بسیار جالبی بر روی قبر بابا رکن الدّین نصب شده ، که بر روی آن با خطّ ثلث برجسته عبارت زیبائی دیده می شود، با چنین کلماتی :

... هذا قَبرُ حُجَّهِ الأولِیاءِ الغارِفینَ کَهفِ المُوَحِّدینَ وَ المُحَقِّقینَ ، السّالِکِ مَسالِکَ الأئِمَّهِ المَعصُومینَ ... مَهبَطِ الأنوارِ وَ مَخزَنِ الأسرارِ ... رُکنِ الشَّریعَهِ وَ الطَّریقَهِ وَالحَقیقَهِ وَ العِرفانِ ، بابا رُکن الدّین ، مَسعُودِ بنِ عَبدِ اللهِ البَیضاوی ...

این ساختمان جالب ، که به دستور شاه عبّاس کبیر ساخته شده ، در سال ۱۲۰۰ قمری تعمیر گشته ، و أخیراً نیز در حال مرمت می باشد .

در ایوان بیرون ، جلوی گنبد ، کنار دیوار ، قبر حکیم زاهد ، و ریاضی عابد ، آخوند ملا حسن نائینی ، متوفّای ۱۲۷۰ قمری ، قرار گرفته است .

وی ، در زهد و بی اعتنائی به زیبائی های دنیا ، از عجائب زمان خود بوده ، و عدّه ای از بزرگان ، ارادت شدیدی به او داشته اند ، و در مدرسهٔ نیم آور تدریس می نموده ، و سکونت داشته است (۲).

و در این تکیه و بقعه ، قبور عدّهٔ دیگری از علماء و مدرّسین و صاحبان تألیف ، قرار گرفته ، همانند : حاج میرزا جواد نوری ، متوفّای ۱۳۲۳ قمری ،

۱- ریحانه الأدب ، جلد ۳، صفحه ۳۲۰، و تذکره القبور (رجال اصفهان) ، صفحهٔ ۶۴-۶۵ و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۱۵۳ و سیری در تخت فولاد، صفحهٔ ۷۱

۲- تذکره القبور (رجال اصفهان) ، صفحهٔ ۶۵- ۶۶، و سیری در تخت فولاد ، صفحهٔ ۷۳

و فرزنـد او ، حاج میرزا بهاء الـدّین ، معروف به فاضل نوری ، متوفّای ۱۳۴۲ قمری، که هر دو ، عـالم محقّق ، و صاحب تألیف بوده انـد ، و نیز عدّای از دو خاندان علمی خاتون آبادی و نوری ، در این بقعه و تکیه مدفون گردیده اند ، که موجب گشـته ، این تکیه مورد توجّه أهل علم و تقوی قرار گیرد .

و نیز در بقعـۀ یـاد شـده ، قبر فاضل أدیب ، و محقّق مورّخ ، و مفسّـِر محـدّث ، مرحوم حاج میرزا حسن خان أنصاری ، متوفّای ۱۳۷۶ قمری ، قرار گرفته است .

وی ، تألیفات بسـیاری در حدود سـی عنوان کتاب داشته ، همانند «تاریخ اصفهان » و « تاریخ اصفهان و ری » و « آ گهی شهان از کار جهان » (چهار جلد) و .....، که او را از مفاخر علمیّۀ حوزه علمیه اصفهان ، قرار داده است .

۱۱ – تکیۀ بروجردی «تکیه در بکوشکیها»

تکیه ای است در جنوب خیابان سعادت آباد، و مقابل تکیۀ آقا مجلس ، و مقبرۀ بانوی ایرانی ، که متعلّق به دوره های أخیر می باشد ، و در وسط آن، بقعه ای تأسـیس گردیده ، و در آن بقعه و تکیه ، عدّۀ زیادی از علماء بزرگ ، أعمّ از فقهاء و حکماء و أدباء ، و نیز شـعرای أرجمنـد ، مـدفون گشـته انـد ، و به علّت تأسـیس آن برای مرحوم « میرزا أبو الحسن بروجردی » ، به نام « تکیـۀ بروجردی » ، نامیـده می شود ، و به خـاطر وجود قبور علمـاء محلّـۀ در بکوشک ، آن را به نام ، « تکیه درب کوشـکیها » نامیده اند . و ذیلاً به نام و شخصیّت عدّه ای از مدفونین در این تکیه اشاره می شود .

۱- مجتهـد بزرگ ، و مـدرّس عـالی مقـام ، حـاج میرزا أبوالحسن بروجردی ، متوفّای ۱۳۴۸ قمری ، که از شـاگردان آقـا میرزا محمد هاشم چهارسوقی ، در

ص:۴۴۲

حوزۀ عظیم و علمی اصفهان (۱) و نیز از تلاشگران علمی در حوزۀ نجف بوده ، و خود در شهر اصفهان ، مدرّسی عظیم الشّأن، و مرجعی مورد توجّه بوده است و چنانچه اشاره کردیم ، به احترام آن بزرگمرد ، تکیه و بقعۀ بروجردی ، بنا شده است . (۲)

۲- مجتهد بزرگ و فقیه زاهد ، مرحوم آقاشیخ أحمد بیدآبادی ، متوفّای ۱۳۵۷ قمری ، که از مفاخر علمی و تقوائی بوده ، و مدرّسی متبحّر ، و محیط بر فروع فقهی ، و مورد توجّه به شمار رفته ، و در قدرت حافظه و ذکاوت ، اُعجوبۀ دوران خویش ، خوانده شده است . وی ، در حدود سنّ بلوغ، به درجۀ اجتهاد نائل گردیده است (۳) .

۳- مدرّس نامدار و بزرگ ، مرحوم آقا شیخ أبو القاسم ، معروف به ، «حاج آخوند زفرهای »، متوفّای ۱۳۵۲ قمری ، که در محلّۀ بیدآباد و درب کوشک، مدرس عمده بوده ، و أکثر علماء و دانش طلبان آن منطقه، شاگردی او را نموده اند ، و تمام کتب درسی را از شرح أمثله تا کفایه الاصول ، تدریس مینموده است (۴) .

۴- مدرّس مشهور و بزرگ ، مرحوم ، آقا شیخ علی مدرّس یزدی ، متوفّای ۱۳۵۳ قمری ، که در تدریس أدبیّات و سطوح ، چهرۀ سرشناس حوزه علمیّۀ اصفهان بوده، و پدر نویسنده این سطور ، مرحوم آیه الله ، حاج سیّد مرتضی موحّد ابطحی قدس سره ، از شاگردان آن بزرگمرد بوده اند .

ص:۴۴۳

۱- نقباء البشر ، جلد ۱، صفحۀ ۴۰

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۱۱۸

۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحۀ ۱۱۸

۴- تحقیقات شخصی

۵- حکیم فقیه ، و مفسّر أدیب ، حاج سیّد صدرالدّین طباطبائی کو پائی ، مشهور به « حاج آقا صدر کو پائی » ، متوفّای ۱۳۷۲ قمری ، و مؤلّف « شروق ألحکمه » .

وی ، مدرّسی عالیقدر و خوش مجلس بوده ، و در مدرسهٔ صدر اصفهان حوزه درسیِ مورد توجّهی داشته است .

در این بقعه و تکیه ، علاوه بر یاد شدگان ، عدّه ای مجتهد ، حکیم ، مدرّس ، خطیب ، واعظ ، شاعر، أدیب و ... مدفونند . راه و یادشان گرامی باد .

۱۲- تکیهٔ تویسرکانی

در طرف غرب خیابان فیض ، در اوّل کوچه ای که به طرف تکیهٔ میر میرود، تکیهٔ تویسرکانی با بقعه ای جالب ، قرار گرفته است . در این تکیه ، قبر آقا میرزا عبد الغفّار تویسرکانی ، متوفّای ۱۳۱۹ قمری است (۱) . وی ، از شاگردان مرحوم حاج ملاّ حسینعلی تویسرکانی و مجاز از او ، و نیز از مرحوم صاحب روضات بوده است ، قبر فرزندان آن بزرگمرد، مرحوم حاج سیّد محمّد باقر ، و مرحوم حاج سید أبوالحسن تویسرکانی ، در همین تکیه است .

و در بقعهٔ این تکیه ، قبر حکیم متکلّم، و مجتهد محقّق و نامدار ، آیه الله ، حاج میر سیّد علی نجف آبادی ، متوفّای ۱۳۶۲ قمری می باشد .

وی از مفاخر حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان و مدرّس مدرسهٔ صدر بوده ، و جامع علوم عقلی و نقلی ، به شمار آمده است .

و در این بقعه است قبر خطیب نامدار اصفهان ، آقا سیّد محمّد علی مبارکه ای ، متوفّای ۱۳۶۵ قمری ، که در قدرت حافظه و نقل أخبار و نوادر مطالب ، و نیرومندی در بیان ، از عجایب شمرده شده ، و بیش از بیست و پنج تألیف در

۱- به بخش « خاندانهای علمی اصفهان ، خاندان تویسرکانی» در همین کتاب ، مراجعه شود

زمینهٔ تاریخ و تراجم و حدیث و أخلاق و سفرنامه و دیوان شعر و عرفان و فلسفهٔ أحکام داشته ، که نشانه تبحّر علمی او می باشد (۱).

و در این تکیه است قبر عدّه ای از ادباء و شعراء ، همانند : میرزا عبدالحسین قدسی (أدیب و شاعر و خوشنویس) متوفّای ۱۳۶۶، و نیز میرزا اسمعیل متخلّص به « ثاقب » ، و همچنین مرحوم آقا شیخ محمّد باقر ، متخلّص به « واثق »، متوفّای ۱۳۳۶ قمری ، و مجموعاً در این تکیه ، بزرگانی از شعر و ادب ، فقه و اجتهاد ، حکمت و کلام ، مدفون گردیده اند .

۱۳ – تکیهٔ جهانگیرخان قشقائی «تکیهٔ آقا سیّد محمّد تُرک»

در طرف غرب خیابان فیض ، مقابل تکیهٔ حاج محمّد جعفر آبادهای ، تکیه ای است که محلّ دفن بسیاری از علماء و شعراء و نویسندگان است، و از جمله ، قبر آقا سیّد محمّد ترک ، متوفّای ۱۲۶۶ قمری ، در این محل می باشد . وی ، در زمان حیات ، از علماء مورد توجّه و احترام معنوی بوده، و پس از وفات ایشان مردم برای گرفتن حاجت ، به زیارت مرقد مطهّر او می آمده ، و متوسل می شده اند .

از جملهٔ شخصیّتهای مدفون در این تکیه ، حکیم نامدار و مدرّس عالیقدر و عظیم الشّأن حوزه علمیهٔ اصفهان ، مرحوم جهانگیرخان قشقائی متوفّای ۱۳۲۸ قمری میباشد ، که به احترام شخصیّت علمی آن بزرگمرد ، این تکیه ، به نام وی نیز ، خوانده می شود .

و هم چنین مرحوم آقا سیّد محمّد رضا خوانساری ، متوفّای ۱۳۳۹ قمری، و عدّهٔ دیگری از علماء و دانشمندان دینی ، در این تکیه به خاک سپرده شده اند

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۲۴۸، رجال اصفهان ، صفحهٔ ۳۶-۳۷

۱۴- تکیهٔ خاتون آبادی

این تکیه ، در کوچه ای در طرف غرب خیابان فیض ، به سوی « تکیه میر » ، و در نزدیکیِ آب أنبار کازرونی ، و در مجاورت تکیه سیّد العراقین ، قرار گرفته است، و از مشهورترین تکیههای تخت فولاد ، و دارای سابقه تاریخی می باشد

تکیهٔ خاتون آبادی ، دارای گنبد کاشی کاری شدهٔ زیبائی است، و در زمان سلطان حسین صفوی ، به وسیلهٔ یکی از علماء بزرگ حوزهٔ اصفهان ، مرحوم میر محمّد اسماعیل خاتون آبادی ، متوفّای ۱۱۱۶ قمری (۱) بنا شده ، و دارای هفت حجره بوده ، و چند نفر طلبه در آن ساکن بوده اند (۲)، و آن بزرگوار ، در همین تکیه ، مدفون گردیده است (۳) .

وی ، مدرّس مسجد جامع عبّاسی (مسجد شاه) و صاحب تفسیرِ بزرگی ، در چهارده جلد بوده ، و نیز کرامات و مقامات بلند معنوی داشته ، و از مفاخر خاندان علمی خاتون آبادی ، به شمار می رود .

و در همین تکیه ، عدّهٔ زیادی از علماء این خاندان مدفونند ، همانند :

۱- میر محمّد باقر خاتون آبادی ، أوّلین مدرس مدرسهٔ چهارباغ ، که از علماء مبرّز بوده است .

۲- میر محمّد اسماعیل ثالث خاتون آبادی ، که او نیز از مدرّسین برجستهٔ مدرسهٔ چهارباغ بوده است .

۳- حاج میرزا حسین نائب الصّدر ، متوفّای ۱۳۲۶ قمری ، که از شاگردان مبّرز

۱- الذّریعه جلد ۴ صفحه ۲۶۱ ، تذکره القبور (رجال اصفهان) ، صفحهٔ ۱۰۰

۲- وقایع آلتنین و الأعوام ، صفحه ۵۵۵ - ۵۵۶

۳- سیری در تخت فولاد ، صفحهٔ ۲۵

شیخ أعظم أنصاری و حاج ملّا علی کنی بوده، و خود نیز ، از علماء برجسته و أدیب و مورّخ به شمار رفته ، و دو جلد کتاب در بارۀ علماء و سادات خاتون آبادی نوشته است .

و نیز عدّۀ دیگری از علماء این خاندان ، و برخی از شعراء و دانشمندان دیگر در این تکیه مدفون گردیده اند (۱).

۱۵- بقعه و مدرسه و مسجد رکن الملک

در طرف غرب خیابان فیض ، و متّصل به تکیه آباده ای و تکیۀ واله ، مسجد و مدرسه ای است که ، به وسیلۀ مرحوم سلیمان خان « رکن الملک » ، در حدود سال ۱۳۲۱ قمری تأسیس گشته است، و از آثار تاریخی ارزشمند آن دوره میباشد (۲) .

سر دَرِ بسیار شکوهمندی ، با کاشیکاری جالب ، در خیابان فیض دارد ، و سپس حیاط مدرسه است ، که حجراتی دارد، و پس از آن ، صحن بزرگ مسجد است ، که در طرف جنوبیِ آن ، ایرانی جالب و گنبدی زیبا و بزرگ ساخته شده ، و مجموعۀ « مدرسه و مسجد رکن الملک » را ، که از آثار تاریخی و مهم اصفهان به شمار می رود، تشکیل داده است .

در یکی از اتاقهای جنوبی صحن أوّل ، « مدرسۀ رکن الملک » قبر برخی از علماء و خطباء، از خاندان کلباسی ، قرار گرفته است ، که بقعهای علمی محسوب میشود (۳) .

ص:۴۴۷

۱- سیری در تخت فولاد، صفحه ۱۱۲- ۱۱۴، رجال اصفهان، صفحۀ ۱۰۰-۱۰۴

۲- کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان، صفحۀ ۸۰۵-۸۲۱

۳- سیری در تخت فولاد، صفحۀ ۱۲۲

۱۶- تکیهٔ ریزی

تکیه ای است که در أواخر دوره قاجاریّه ، پس از فوت مرحوم آقا شیخ مرتضی ریزی ، و به احترام او ، تأسیس گشته است ، و محلّ آن ، جنوب تخت فولاد ، جنب تکیهٔ بروجردی می باشد ، و در این تکیه، عده ای از علماء و مدرسین حوزه علمیه ، و ادباء و دیگر دانشمندان ، مدفون گشته اند ، همانند :

۱- علّامه فقیه ، و مجتهد محقّق ، و مدرّس مدقّق ، آقا شیخ مرتضی ریزی متوفّای ۱۳۲۹ قمری ، که از شاگردان شیخ أعظم أنصاری بوده ، و أوّلین عالم و مدرّسی است که ، کتاب « رسائل » مرحوم شیخ را ، در حوزه علمیّهٔ اصفهان تدریس نموده است (۱).

وی علاوه بر تدریس و کوششهای علمی ، جلسات إحیاء و دعای کمیل را شبهای جمعه در تخت فولاد ، در محلّ همین تکیه ، برقرار می نموده ، و موعظه ها و سخنان مُهیِّج و منقلب کنندهای مطرح میکرده ، و آن چنان دگرگونیِ روحی و توجّه معنوی و شور و شوق مناجات ، در مردم عموماً ، و أهل علم خصوصاً ، ایجاد می نموده ، که زبانزد همگان می باشد ، و هنوز خاطره های عظیم آن ، زبان به زبان نقل میشود ، و گاهی صدای گریه و شیون حاضرین جلسه ، در شهر اصفهان (با فاصله زیادی که آن زمان وجود داشته) شنیده می شده است .

۲- حاج شیخ أبو الفضل ریزی ، که عالمی محقّق ، و فقیهی صاحب مجلس درس خارج ، بوده است . وی ، برادر مرحوم آقا شیخ مرتضی ریزی می باشد ، و اجازه اجتهاد از مرحوم آخوند خراسانی ، و آقا سیّد محمد کاظم یزدی ، و حاج

۱- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۸۳ و دانشمندان و بزرگان اصفهان، صفحهٔ ۴۹۸

میرزا حبیب الله رشتی داشته است (۱) .

۳- فیلسوف محقّق ، و مدرّس مدقّق ، حاج ملّا جواد آدینه ای ، متوفّای ۱۳۳۹ قمری ، که از مدرّسین مدرسهٔ صدر بازار ، بوده است .

۴- فقیه و مجتهـد عظیم الشّأن ، و پیشوای زاهـد و عابد ، آیه الله ، آقا شیـخ محمّد حسـین فشارکی ، متوفّای ۱۳۵۳ قمری ، که علاوه بر تدریس و تحقیق و تألیف ، مرجعی مورد توجه ، و صاحب فتوائی متنقذ ، بوده است (۲) .

۱۷- مقبرهٔ سادات أحمد آبادی «مزار صاحب مکیال المکارم»

در کوچه ای که از تکیـهٔ میرزا أبو المعـالی کلباسـی ، به سـمت لسان الأرض می رود ، در طرف دست چپ ، مقبرهٔ محصور و کوچکی میباشـد که به نام «مقبرهٔ سادات أحمـد آبادی » ، خوانـده می شود ، و در این محل ، قبر دو نفر از بزرگان علم و دین وجود دارد، که شـرح حال آن دو بزرگوار را ، دانشـمند مورّخ متتّبع ، آقای سـیّد مصـلح الدّین مهدوی ، در کتاب «سـیری در تاریخ تخت فولاد اصفهان » صفحه ۱۳۲ – ۱۳۵ آورده است که ، عیناً نقل می شود .

الف – مرحوم حاج سـیّد محمّـد تقی بن عبـد الرّزاق بن عبـد الجواد موسوی أحمـد آبادی ، عالم فاضل جلیل ، و مجتهد زاهد أدیب ، و شـاعر کامـل ، و فقیه بزرگوار ، در جمادی الأُولی سال ۱۳۰۱ متولّد ، و در ۲۵ رمضان المبارک سال ۱۳۴۸(قمری) وفات یافته است . اساتید و مشایخ اجازه او عبارتند از :

۱– آقا سیّد ابوالقاسم دهکردی، ۲ – آقا سیّد اسدالله (عمه زادهٔ ایشان) ۳- حاج میرزا بدیع درب إمامی ، ۴- آخوند ملّا محمّد حسین فشارکی ، ۵ – حاج میر محمّد

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۸۵

۲- به سیری در تخت فولاد، صفحهٔ ۱۲۴-۱۲۷ مراجعه شود

صادق خاتون آبادی (خالوی «دائی » بزرگوارش) ۶ - مرحوم آقا میرزا عبدالرّزاق (پدر دانشمندش) ۷- آخوند ملاّ عبدالکریم گزی ، ۸- مرحوم آخوند ملاّ محمّد کاشانی، ۹- آقا سیّد محمود کلیشادی، ۱۰ - حاج آقا منیر الدّین برجرودی

و أمّا تألیفات آن مرحوم عبارتست از :

۱- آئین جمعه ، یا آداب الجمعات و أبواب الجنان ، (مطبوع)، ۲ - أنیس المتفرّدین ، ۳- ایضاح الشّبهات ، ۴ - بساتین الجنان (در معانی و بیان) ۵ - تحفه المتأدّبین (در نحو)، ۶- تذکره الطّالبین (در شرح آداب المتعلمین) ، ۷- ترغیب الطّلاب (در نحو)، ۸- تعادل و تراجیح، ۹ - تفسیر قرآن، ۱۰ - توضیح الشّواهد ، ۱۱ - حواشی بر شرح ألخبیص ، ۱۲ - دیوان أشعار با تخلّص (تقی) و (شرعی)، ۱۳ - سراج القبور (در آداب نماز و نافلهٔ شب)، ۱۴ - شرح مختصر بر کتاب تصریف ، ۱۵ - شرح نصاب (و این أوّلین تألیف ایشان است ، که در تاریخ ۱۶ رجب سال ۱۳۱۰ ، در سنّ ده سالگی تألیف فرموده) ، ۱۶ - ضیاء المنیر (در علم صرف)، ۱۷ - کنز الغنائم (در فضیلت دعا و نماز ، جهت حضرت قائم علیه السلام)، ۱۸- محاسن الأداب (در علم نحو)، ۱۹ - مکیال المکارم ، فی فوائد الدّعاء للقائم عجّل الله تعالی فرجه ، در دو مجلّد به عربی (که دو مرتبه به چاپ رسیده ، و به فارسی نیز ترجمه شده است (۱))، ۲۰ - نور الأبصار ، در فضیلت انتظار ، ۲۱ - کتابی در نماز شب، ۲۲ - وظیفه الأنام ، در زمان غیبت امام علیه السلام (مطبوع).

ب - مرحوم عالم جلیل ، آقا میرزا عبدالرّزاق ، والد بزرگوار مرحوم آقاسیّد محمّد تقی سالف التّرجمه ، فرزند سیّد عبد الجواد بن سیّد مهدی بن میر قاضی بن سیّد محمّد نایب آلصّدر ، بن میر محمّد تقی موسوی ، وزیر شاه صفی (که

۱- تألیف و نامگذاری و عربی بودنِ این کتاب ، همه به دستور حضرت بقیه الله الأعظم (عج) بوده

بعداً شاه سلیمان نامیده شد) داماد عالم فقیه نسّابه ، مرحوم حاج میرزا حسین نایب آلصّدر حسینی خاتون آبادی . در وقایع آلسّنین (صفحۀ ۵۵۳) در ضمن وقایع سال ۱۱۱۵ می نویسد: «در این سال میرزا محمّد باقر حکیم باشی نیز رفت به زیارت و حج ، و میرزا محمّد تقی وزیر وقت نیز رفت ... » .

و أمّا مرحوم آقا میرزا عبدالرّزاق ، عالم فاضل جلیل ، امام جماعت مسجد إمامزاده اسماعیل ، از شاگردان مرحوم حاج شیخ محمد باقر نجفی ، و ملاّ محمّد تقی هروی اصفهانی حائری بوده ، و از آثارش کتابت نسخه ای از کتاب ارث مرحوم استادش ، ملاّ محمّد تقی هروی است، که آن را با دو رساله دیگر از همین مؤلّف ، و چند رساله دیگر، به خطّ نسخ و نستعلیق کتابت نموده ، و از آن، مجموعه ای فراهم ساخته ، که به شماره (۳۰۳) در کتابخانۀ حضرت آیه الله العظمی گلپایگانی در قم ، موجود است ، (صفحۀ ۲۶۳، جلد یکم فهرست کتابخانه آیه الله گلپایگانی) تاریخ برخی از این رساله ها، تا ۲۵ ماه ربیع الثّانی سال ۱۳۰۶ می باشد . مرحوم آقا میرزا عبدالرّزاق ، در ۲۸ محرّم الحرام ، سال ۱۳۱۹ قمری) وفات یافته ، و در این محلّ مدفون گردیده است .

مرحوم آقا سیّد محمّد تقی ، از عشّاق واقعی و خدمتگذاران حقیقیِ حضرت بقیّه الله الأعظم روحی له الفداء بود . فطوبی له ثم طوبی له (۱).

برای آشنائی بیشتر با شخصیّت و عظمت آیه الله ، آقا سیّد محمّد تقی موسوی فقیه أحمدآبادی قدس سره، به منابع زیر می توان مراجعه نمود:

۱- مکارم الأثار ، از معلّم حبیب آبادی ، ذیل وقایع سال ۱۳۰۱

۲- تاریخ اصفهان ، از جابری أنصاری ، جلد ۳، صفحۀ ۵۳

ص:۴۵۱

۱- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحۀ ۱۳۲ تا ۱۳۵

۳-ألأمالی (مخطوط) از معلّم حبیب آبادی ، صفحهٔ ۱۲۹

۴- نقباء البشر ، از علاّمه حاج آقا بزرگ تهرانی ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۲۵۸

۵- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۴۶ و ۲۱۸

۶- ألأعلام زرکلی، جلد ۶، صفحهٔ ۲۸۹

۷- معجم المؤلّفین ، جلد ۹، صفحهٔ ۱۳۱

۸- مؤلّفین کتب چاپی ، جلد ۲، صفحهٔ ۲۲۸

۹- آثار آلتّقوی ، به قلم علاّمهٔ محقّق ، آقای سیّد محمّد علی روضاتی ، که در مقدّمهٔ جلد دوّم مکیال المکارم ، چاپ دوّم، به طبع رسیده است .

۱۰- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۲۱۷ - ۲۱۸

۱۱- شهدای روحانیّت شیعه در یکصد سال أخیر ، جلد ۲، صفحهٔ ۵۷- ۶۴

۱۲- حوزه های علمیّهٔ شیعه (از نویسندهٔ این سطور) جلد ۱ ، صفحهٔ ۳۹۲

۱۳ - مواضع متفرّقه « ألذّریعه الی تصانیف الشّیعه »

۱۴- بخش (خاندانهای علمی اصفهان) ، در همین کتاب (۱) .

۱۸- تکیهٔ سیّد العراقین

تکیه ای است در جوار تکیهٔ خاتون آبادی ، و در بقعه و صحن آن ، عدّه ای از علماء بزرگ مدفونند ، که جمعی از آنها ، از شخصیّت های برجسته و ممتاز حوزه علمیّهٔ اصفهان ، و از مراجع بزرگ دینی بوده اند ، همانند :

۱- فقیه مجتهد و اصولی محقّق ، حاج میر محمّد صادق مدرس خاتون آبادی ، متوفّای ۱۳۴۸ قمری ، که از برجستگان حوزه علمیّهٔ اصفهان ، و از مفاخر بزرگ این شهر بوده، و بسیاری از علماء و مراجع دینی از شاگردان آن

۱- آیه الله موسوی فقیه أحمد آبادی ، جدّ مادریِ نویسندهٔ این سطور می باشند

بزرگمرد، بوده اند . او از شاگردان و نزدیکان مرحوم آخوند خراسانی بوده ، و در تألیف کتاب گرانقدر کفایه الأُصول ، یاوری نزدیک برای استاد خویش ، به شمار آمده است (۱) . علاّمهٔ طهرانی در نقباء البشر ، این بزرگمرد را ، با عناوین : عالم بارع، و فقیه فاضل ، و مدرّس کبیر ، توصیف نموده ، و او را از چهره های برجستهٔ دینی ، و از مراجع مردم در أمر دین و دنیا ، معرّفی فرموده و نوشته است :

کانَت لَهُ فِی الفِقهِ وَ الأُصُولِ قَدَمُ راسِخُ وَ باعُ طَویلُ ، رَأَسَ فی إصفَهانَ وَ طارَ صیتُهُ وَ وَلّیَ التَّدریسَ ، فَتَخَرَّجَ عَلَیهِ جَمعُ مِن أفاضِلِ الطُّلّابِ وَ خِیَرَهِ أهلِ العِلمِ وَکانَ مِن مَشاهیرِ المُدَرِّسینَ ، وَ کِبارِ العُلَماءِ (۲) .

۲- مجتهد مدرّس ، و اصولی مدقّق ، آقا میر سیّد محمّد مدرّس نجف آبادی ، متوفّای ۱۳۵۸ قمری ، که حوزهٔ درسی او از عظمت و شهرت زیادی برخوردار بوده ، و دو جلد حاشیه اش بر کفایه الأصول ، از بهترین حاشیه ها بر آن کتاب أرزشمند محسوب شده ، و در مجموع، مرجعی فقیه و مدرّسی محقّق ، و زعیمی مدبّر ، در حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان، بوده است .

۳- حاج میرزا عبدالحسین سیّد العراقین ، متوفّای ۱۳۵۰ قمری ، که از رؤساء علماء و از مجتهدین بزرگوار، و متولّی و مدرّس مدرسهٔ چهارباغ (مدرسهٔ سلطانی) بوده است .

- آقا شیخ محمّد علی فتحی (مدرّس دزفولی) ، متوفّای ۱۳۵۸ قمری ، که از مدرّسین عظیم الشّأن، و از محقّقین بزرگوار بوده ، و در زهد و إعراض از دنیا ، از چهره های کم نظیر ، به شمار رفته است .

ص:۴۵۳

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۳۷۹

۲- نقباء البشر ، جلد ۲، صفحه ۸۷۰

۵- آقا سیّد محمّد معروف به ، « آسیّد آقاجان نوربخش »، متوفّای ۱۳۶۴ قمری ، که از مدرّسین مشهور و أدباء نامدار بوده، و علاوه بر مقام علمی وإحاطه بر مطالب و أخبار ، دارای قدرت زیادی در فنّ خطابه بوده، و از بزرگان أهل منبر ، محسوب می شده است .

وی ، در مدرسهٔ نیم آور تدریس می کرده ، و عدّهٔ زیادی از فضلاء ، در درس او حاضر می شده اند ، و در تدریس کتاب « مُطَوَّل » همانندی نداشته است .

۶- شیخ میرزا محمّد حسن قاضی عسکر ، معروف به داورپناه ، متوفّای ۱۳۸۲ قمری ، که مجتهدی محقّق بوده ، و در فقه و اصول و أدبیّات ، در حدّ سطح و خارج تدریس می نموده، و سالها در مدرسهٔ درب کوشک ، کفایه الأصول و رسائل و مکاسب درس میداده ، و در کشف مشکلات علمی ، نبوغ فراوانی داشته ، و در تکیهٔ سیّد آلعراقین در بقعه ای مخصوص ، دفن گردیده است .

غیر از اینها ، عدّه ای از علماء و شعراء و اُدباء و سخنوران نامی ، همانند مرحوم حسام الواعظین ، در این تکیه مدفونند ، که در کتاب « دانشمندان و بزرگان اصفهان »، از صفحهٔ ۳۶۱ تا ۳۶۵، و در کتاب « سیری در تخت فولاد » ، از صفحه ۱۴۲ تا ۱۴۹، به جمعی از آنها اشاره شده است .

۱۹- بقعهٔ آیه الله شهید شمس آبادی، و تکیهٔ شهداء

پس از آن که عالم کامل ، و مدرّس زاهد ، و پیشوای فعّال و خدمتگزار دینی مرحوم آیه الله ، سیّد أبو الحسن آل رسول « شمس آبادی » ملقّب به « شهید اصفهانی » ، به دست گروهی منحرف ، در تاریخ ۷ ربیع الثّانی ۱۳۹۶ قمری ، به شهادت رسیدند ، جنازهٔ آن بزرگمرد شهید ، در محلّی در نزدیکی خیابان سجّاد در طرف جنوب لسان الأرض ، مدفون گردیدند ، و سپس باهمّت دوستان

و ارادتمنـدان آن شـهید مظلوم ، بقعه ای بسـیار شـکوهمند ، با گنبـدی زیبا بر روی آن بنا گردیـد ، و با آجرنما و کاشـیکاری گنبـد ، تزیین یـافت ، و مزاری مهمّ و معروف و مورد توجّه گردیـد ، که همیشـۀ اوقـات ، محـلّ اجتمـاع مؤمنین و مؤمنـات ، و جایگاه تلاوت قرآن ، و خواندن زیارت، و توسّل و توجّه به أرواح مقدّسه أولیاء الله علیهم السلام می باشد .

پس از آن که در جریان جنگ ایران و عراق ، عدّۀ زیادی از مردم باایمان اصـفهان ، و بالخصوص جوانان رشـید و فداکار ، به شهادت رسـیدند، جنازه آنها در اطراف و نزدیکیهای بقعه مـدفون گشت ، و به تدریج ، قسـمتهای زیادی از تکیه های أطراف ضمیمه گردیـد ، و منطقـۀ وسـیعی از لسـان الأرض ، و سایر بخشـهای تخت فولاد، تحت عنوان « گلسـتان شـهداء » در آمـد، و هزاران شهید میدان جنگ و بمبارانهای شهری ، در آن مدفون گردیدند ، که به علّت فراوانی شهداء و توجه خانواده های آنان ، و عنایت مسـئولین امور کشور، از أهمیّت زیادی برخوردار گردیـد ، و قبرسـتانی مفصّل و گسترده ، مخصوص شـهداء شـکل گرفت . در گلستان شهداء، جمعی از علماء و طلّاب شهید ، مدفون گردیده اند

در بقعه شـهید شمس آبادی ، برادر آن بزرگمرد، مرحوم حجّه الإسلام ، حاج آقا رضا آل رسول ، متوفّای ۱۴۰۹ قمری ، و نیز پدر زن ایشان ، مرحوم آیه الله ، حاج شیخ علی مشکوتی سدهی ، متوفّای ۱۴۱۰ قمری ، که از علماء و مدرّسین عالیقدر حوزه علمیّۀ اصفهان ، و مؤسّس مدرسۀ علمیّۀ مشکوتی ، در خمینی شهر (سِدِه) بودند ، مدفون گردیده اند .

۲۰- تکیۀ شهشهانی

تکیه ای است در طرف شرق خیابان فیض ، مقابل مسجد رکن الملک ، که در

آن، قبر فقیه عـالی مقام ، و مرجع عظیم الشّأن ، آقا میر سـیّد محمّـد شهشـهانی ، متوفّای ۱۲۸۷ قمری (۱) در بقعـهٔ وسط تکیه ، قرار گرفته است .

وی ، عـالمی پُرکـار، و مدرّسـی مُجِدّ، و مؤلّفی صـاحب آثـار، در فقه و اصول و اخلاق و مراثی بوده ، و نوشـته های منظوم و منثور (به شـکل گونـاگون ، مختصـر و مفصّـل ، اسـتدلالی و غیر آن ، عربی و فارسـی) از خود به جـای گذاشـته و به راستی مرجعی بزرگ در جـامعه ، و مفخری بلنـد مرتبـه ، برای حـوزه علمیّـه بـوده اسـت (۲) . صـاحب روضـات الجنـات در باره این بزرگمرد می نویسد:

... لَم نَرَ أحَـداً یُدانیهِ فی وَصفِ الإشـتِغالِ بِأمرِ العِلمِ وَ التَّعلیمِ وَ الإجتِنابِ عَن تَضـییعِ العُمرِ الکَریمِ ... وَ کَتَبَ فِی الفِقهِ وَ الأُصُولِ کَثیراً (۳) .

در همین تکیه ، قبر مرحوم حاج میرزا بدیع إمامی ، متوفّای ۱۳۱۸ قمری ، در نزدیکی قبر مرحوم شهشهانی ، قرار گرفته است .

وی ، مدرّسـی عظیم الشّـأن و محقّق و صـاحب تصـنیف در حوزهٔ علمیّه ، و امـام جماعتی متواضع و مورد توجّه ، در میان مردم بوده ، و از شاگردان آقا سـیّد محمّـد شهشـهانی ، و حاج ملّا حسـینعلی تویسـرکانی ، و حاج شـیخ محمّد باقر نجفی ، به شـمار آمـده، و شاگردان زیادی داشـته است . در این تکیه ، قبور عـدّهٔ دیگری از علماء و دانشـمندان ، که بعضـی از آنها از خانـدان علمی شهشهانی (میر شمسی) بوده اند دیده می شود .

ص:۴۵۶

۱- دانشـمندان و بزرگان اصـفهان ، صفحه ۴۸۷، و سـیری در تخت فولاد ، صـفحهٔ ۱۵۶ ، ولی روی سـنگ قبر ، تاریـخ ۱۲۸۹ حجّاری شده است

۲- ریحانه الأدب ، ج ۳، ص ۲۷۵ و أعیان الشیعه، ج ۴۳، ص ۲۴۴ و ج ۴۵، ص ۲۲۵ و ۲۷۰

۳- روضات الجنّات (در ضمن شرح حال صاحب روضات) ، صفحهٔ ۱۲۷

قبرستان عمومی تخت فولاد

بخش بزرگی از تخت فولاد، که به صورت باز می باشد ، و حالت تکیه ندارد و خیابان فیض ، آن را به دو قسمتِ شرقی و غربی تقسیم کرده ، « قبرستان عمومی تخت فولاد » نامیده می شود ، و در اواخر حکومت پهلوی دوّم، دور آن دیوارکشی شد ، و در سالهای أخیر ، دیوارهٔ کوتاهی با نرده های فلزی (به جای دیوار بلند قبلی) آن را محصور کرده است .

بخش شرقی قبرستان عمومی

در این بخش ، قبور بسیاری از شخصیّت های بزرگ، أعمّ از فقهاء، حکماء، أدباء ، شعراء ، خطباء ، أئمّهٔ جماعت و ...، وجود دارد، که ذیلاً اشاره می شود .

۲۱- مزار ملا اسماعیل خواجوئی

(۱)

مرحوم ملّا اسماعیل خواجوئی (متوفّای ۱۱۷۳ قمری) که فقیهی اصولی ، و حکیمی متکلّم ، و عالمی محقّق بوده ، و در عقل و فهم و زهد و تقوی و حُسن خُلق و تواضع ، چهرهٔ برجستهٔ علماء اصفهان به شمار می رفته ، و علاوه بر تألیفات محقّقانهٔ فراوان ، در فقه و کلام و تفسیر و رجال و حدیث (در حدود یک صد و پنجاه کتاب و رساله) (۲) و تربیت و تعلیم شاگردانی فراوان و عظیم الشّأن ، همانند : ملاّ مهدی نراقی ، و آقا محمد بیدآبادی ، و آقا میرزا أبو القاسم مدرّس اصفهانی ، و ملاّ محراب حکیم و ... ، دارای مقامات معنوی بلندی

۱- هم أکنون که مراحل چاپ کتاب در حال انجام می باشد ، (سال ۱۴۱۸ قمری) برای مزار ملاّ اسماعیل خواجوئی ، و علماء مدفون در جوار آن بزرگمرد، بقعهٔ مجلّلی در حال تأسیس می باشد

۲- تذکره القبور مرحوم گزی (رجال اصفهان) صفحهٔ ۵۵ و ریحانه الأدب ، جلد ۲ ، صفحه ۱۰۶

بوده ، و کرامات بسیاری از او نقل گردیده ، و مستجاب الدّعوه به شمار آمده ، و قبر او مورد توجّه و زیارت مؤمنین ، و محلّ گرفتن حاجات بوده است .

در أطراف و نزدیکیهای قبر ملّا اسماعیل خواجوئی ، عدّه ای از علماء ، مدفون گردیده اند ، همانند : نوهٔ؛ او ، ملّا اسماعیل دوّم ، که استاد حکمت و فقه و اصول بوده، و در سال ۱۲۸۲ قمری وفات یافته ، و نیز ، حکیم متکلّم ، و فقیه جامع، ملّا علی أکبر اژهای (إجیه ای) متوفّای ۱۲۳۲ قمری ، که تألیفات متعددی دارد، همانند : « زبده المعارف » ، که در اصول دین تألیف کرده ، و به زبان فارسی نوشته شده ، و بسیار مفصل و پر فائده می باشد ، و آن بزرگوار ، برای رسیدن به مقامات معنوی ، ریاضت های سخت کشیده ، و دارای شخصیت برجسته ای بوده است (۱).

و نیز ، عدّه ای از أولاد و أحفاد آن بزرگمرد (که از علماء و أئمّهٔ جماعت بوده اند و در أطراف قبر آن بزرگوار ، مدفون گردیده اند ، همانند : ملّا عبدالله بن ملا علی أکبر إژه ای ، متوفّای ۱۲۶۵ قمری ، که عالمی برجسته بوده است .

۲۲- مرقد مطهّر فاضل اصفهانی «هندی»

از مفاخر این بخش از تخت فولاد « بخش شرقیِ قبرستان عمومی » قبر فقیه بزرگ ، و محقّق نامدار ، آقا شیخ محمّد بن حسن بن محمّد ، ملقّب به « تاج الفقهاء » و « فاضل اصفهانی » و « کاشف اللّثام » و معروف به « فاضل هندی » و متوفّای ۱۱۳۷ قمری می باشد . وی ، پیش از سیزده سالگی فارغ از تحصیل معقول و منقول گردید ، و قبل از دوازده سالگی شروع به تألیف نمود(۲) ، و قبل از

۱- تذکره القبور (رجال اصفهان) صفحهٔ ۵۱

۲- ریحانه الأدب ، جلد ۴، صفحهٔ ۲۸۴

رسیدن به بلوغ شرعی به مرتبهٔ اجتهاد نائل گردید (۱) ، و در عظمت علمی به حدّی رسید که اُعجوبهٔ روزگار و یگانه دوران نامیده شد، و تألیفات بسیاری (در حدود هشتاد کتاب) (۲) از خود به جای گذاشت (در زمینهٔ فقه و تفسیر و عقائد و حکمت و معانی و بیان و نحو) که مهمترین آنها کتاب «کشف اللّثام » است ، که مورد استفاده فراوان صاحب جواهر و صاحب ریاض ، در تألیف دو کتاب گرانقدر یاد شده بوده است .

صاحب روضات ، در ضمن تجلیل فراوان ، فاضل هندی را چنین می ستاید :

قَد وَجدَ مِن کُلِّ فَنٍّ مِن فُنُونِ العَرَبیَّهِ أُسَّهُ وَ کَنزَهُ (۳) .

قبر فاضلان

جلوی قبر فاضل هندی ، قبر حاج ملاّ محمّد نائینی (متوفّای ۱۲۶۳ قمری) است ، که شوهر خواهر حاجی کلباسی ، و مدّتی امام جماعت مسجد حکیم بوده ، و از علماء جلیل القدر و با تقوی به شمار رفته ، و به همین جهت ، او را قرین فاضل هندی قرار داده ، و عبارت (قبر فاضلان) را ، در مورد مرقد آن دو بزرگوار به کار برده اند .

در اطراف و نزدیکیهای قبر فاضل هندی (به لحاظ عظمت آن بزرگمرد علم و فضیلت) عدّه ای از علماء و بزرگان دین ، مدفون گشته اند ، همانند:

ص:۴۵۹

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۴۵۶

۲- در کتاب سیری در تخت فولاد ، صفحهٔ ۱۶۶، شمار تألیفات فاضل هندی را ، قریب یکصد و پنجاه کتاب و رساله ذکر کرده است

۳- روضات الجنّات ، صفحهٔ ۵۴۸، یعنی ... فاضل هندی ، از هر فنّی از فنون عربیّت ، به أساس و گنج او دست یافته بوده است

الف : مجتهد و مؤلف گرانقدر ، آقا سیّد محسن میر محمّد صادقی (پسر برادر آقا سیّد حسن مدرّس) و متوفّای ۱۳۲۸ قمری .

اب : و نیز ، فقیه و مجتهد مبرّز ، زعیم حوزهٔ علمیهٔ اصفهان ، آیه الله ، آقا سیّد محمّد رضا خراسانی ، متوفّای ۲۹ رجب ۱۳۹۷ قمری ، که علاوه بر مقام علمی، دارای متانتی چشمگیر ، و اُبهّتی در خورِ شأنِ یک پیشوای بزرگ دینی بودند .

و در همین قسمت ، قبر عدّه ای از علماء خاندان علمی خراسانی دیده می شود ، همانند : قبر مرحوم حاج سیّد یوسف خراسانی ، متوفّای ۱۲۴۶، و نیز مرحوم حاج سیّد محمّد جواد خراسانی ، متوفّای ۱۳۵۲ (پدر آیه الله خراسانی) و در مجموع، این بخش از قبرستان عمومی ، مجمعی عظیم از قبور علماء بزرگ و فقهاء نامدار ، و چهره های برجستهٔ علم و أدب و فقه و اجتهاد میباشد

تأسیس بقعهٔ فاضل هندی

شهرداری اصفهان ، در سال ۱۳۷۴ شمسی (۱۴۱۶ قمری) به وسیلهٔ « مجموعهٔ فرهنگی - مذهبی تخت فولاد » بقعهٔ شکوهمندی را ، به احترام شخصیت والای علاّمهٔ فقیه ، بهاء الدّین ، محمّد بن حسن اصفهانی ، معروف به « فاضل هندی » ، بر روی قبر آن فقیه بزرگ و محقّق تأسیس نموده ، که شایان توجّه می باشد .

این بقعه ، دارای گنبد کاشیکاری شده ، و نمائی از چهار طرف با کاشیکاری زیبا، و مزیّن به آیات و روایات (در رابطهٔ با أرزش علم و فقه) می باشد ، وأطراف بقعه را ایرانی جالب ، إحاطه نموده است.

و هم چنین ، از طرف خیابان فیض ، سردَرِ مجلّلی ساخته ، که راه ورودی به سوی بقعهٔ فاضل هندی ، و فضای أطراف آن می باشد .

۲۳- تکیهٔ فاضل سراب «تکیه جویباره ای»

مقابـل تکیـهٔ واله ، در طرف شـرق خیابان فیض ، تکیه ای است از دوران حکومت صـفویّه ، که در آن، قبر ملّا محمّـد بن عبد الفتّاح تنکابنی، ملقّب به « فاضل سراب » ، متوفّای ۱۱۲۴ قرار گرفته ، و به مناسبت لقب آن بزرگمرد، به نام تکیهٔ فاضل سراب مشهور شده است .

فاضل سـراب ، از علماء بزرگ ، و فقهاء برجسته ، در نیمهٔ أوّل قرن دوازدهم بوده ، و از شاگردان محقّق سبزواری ، و نویسنده کتابهای متعدّد، و رساله های أرزشـمند بوده ، و تألیفاتش در فقه و اصول و عقائد ، از آثار ارزشمند علمی به شمار آمده است (۱).

در همین تکیه ، قبر آخونـد ملاّـ محمّـد صادق ، فرزنـد فاضل سـراب ، و نیز حاج میرزا مهـدی جویبارهای ، متوفّای ۱۳۲۵ ، و مرحوم حاج شـیخ محمّد رضا صالحی جویبارهای ، متوفاّی ۱۳۸۶ قمری ، قرار گرفته است ، که به مناسـبت شخصـیت آنها ، « تکیهٔ فاضل سراب » به نام « تکیهٔ جویبارهای » هم خوانده می شود .

از شـعرای نامـدار ، میرزا حسن « آتش » ، متوفّـای ۱۳۴۹ قمری ، و میرزا أبـو الحسن « حقـایق »، متوفّـای ۱۳۲۸ ، در ایـن تکیه مدفوننـد، و از علمـاء بزرگوار و عظیم الشـأن متأخّر ، مرحوم حاج آقا عطاء الله ففیه إمامی ، متوفّای ۱۳۸۷ قمری (پدر والامقام العلَمَینِ الحُجَّتَین ، آیه الله ، آقـای حاج سـیّد أحمـد و آیه الله ، آقای حاج سـیّد حسن فقیه إمامی) در یکی از اطاقهای این تکیه مدفون می باشند ، و نیز مرحوم میر محمّد حسین أمامی ، ملقّب به « قوام المحدّثین »، متوفّای ۱۳۴۶

ص:۴۶۱

۱- روضات الجنّات ، صفحهٔ ۵۴۶ و ریحانه الادب، جلد ۳، صفحه ۵

قمری ، و فرزنـد آن بزرگمرد ، حاج سـیّد أبو الفضل « مشـکوه الواعظین »، متوفّای ۱۳۹۲ قمری ، و هم چنین محقّق عالیقـدر و مـدرّس و مؤلّف گرانقـدر ، آقا شـیخ علی محمّد فقیه حبیب آبادی ، متوفّای ۱۳۸۵ قمری ، و عـدّهٔ دیگری از علمـاء و خطباء و أئمّهٔ جماعت ، در همین تکیه مدفونند ، که سنگ قبر آنها نشان می دهد ، و برخی از آنها ، روی قبرشان نوشته ای ندارد .

۲۴- تکیهٔ کازرونی ودو بقعه علمی آن

در طرف غرب خیابان فیض ، و در جنب قبرسـتان عمومی ، تکیه ای است که به وسـیلهٔ یکی از نیکوکاران ، به نام حاج محمد حسین کازرونی ، متوفّای ۱۳۵۱ قمری، تأسیس گشـته است ، و عدّه ای از علماء بزرگ اصفهان ، در این تکیه و دو بقعه آن ، مدفون گشته اند ، که ذیلًا برخی از آنها را ذکر می کنیم :

ألف : بقعهٔ آیه الله درچه ای و آخوند گزی و...

در بقعهٔ وسط تکیه ، قبر عدّه ای از علماء برجستهٔ اصفهان قرار گرفته است ، بدین ترتیب:

۱- مرحوم آیه الله العظمی ، آقا سیّد محمّد باقر درچه ای ، متوفّای ۱۳۴۲ قمری ، که مرجعی بزرگ و استادی عظیم الشّأن بوده ، و عـدّه ای از مردم ، از ایشان تقلیـد می کرده انـد ، و حوزهٔ درسـی ایشان ، مورد توجّه بوده ، و زعیم عالیقدر شـیعه ، آیه الله العظمی ، آقـای حاج آقا حسـین طباطبائی بروجردی ، متوفّای ۱۳۸۰ قمری ، در محضـر و درس ایشان حاضـر می شـده اند ، و علاوه بر رساله عملیه ، آثار تألیفی استدلالی نیز داشته اند .

۲ - اسـتاد عظیم الشّأن و مشهور حوزه علمیّه ، و مجتهد عالیقدر ، آقا سیّد مهدی درچه ای ، متوفّای ۱۳۶۴ قمری ، که از چهره های مبرز علمی و درسی

ص:۴۶۲

حوزه علميّهٔ اصفهان ، در نيمهٔ قرن چهاردهم بوده اند .

۳ – فقيه فعّال ، و مجتهد مدرّس ، آخوند ملاّ عبدالكريم گزى ، متوفّاى ۱۳۳۹ قمرى ، كه از مفاخر حوزهٔ علميّهٔ اصفهان بوده، و در تدريس و تأليف و خدمات اجتماعى ، از چهره هاى معروف حوزهٔ اصفهان به شمار مى رود، و با نوشتن كتاب « تذكره القبور » (علاوه بر ساير تأليفات) خدمتى بزرگ ، به حفظ آثار بزرگان ، و نيز تخت فولاد نموده است .

۴– فقيه مجتهد، و عادل كامل ، آقا سيّد مرتضى خراسانى ، متوفّاى ۱۳۵۷ قمرى ، كه در حوزهٔ اصفهان به تدريس درس خارج و تربيت و تعليم طلاّب ، و هدايت و ارشاد و رهبرى مردم، اشتغال داشته است .

وى از مراجع دينى و علماء مبرّز اصفهان به شمار رفته ، و عموى مرحوم آيه اللّه آقا سيّد محمّد رضا خراسانى ، متوفّاى ۱۳۹۷ قمرى ، ميباشد .

۵– مجتهد عادل ، و فقيه فاضل ، مرحوم آقا شيخ اسماعيل معزّى ، (معروف به پشمى) متوفّاى ۱۳۶۳ قمرى ، كه از شاگردان والامقام مرحوم آخوند خراسانى قدس سره بوده ، و در اصفهان به تدريس و قضاوت شرعيّه اشتغال داشته ، و بيش از بيست كتاب و رساله ، در فقه و اصول ، از خود به يادگار گذاشته است ، كه از جمله آنها ، شرحى محقّقانه بر كفايه الاُصول مى باشد (۱).

۶– فقيه عادل ، و مجتهد زاهد ، مرحوم آقا شيخ محمّد حسن عالم نجف آبادى ، متوفّاى ۱۳۸۴ قمرى ، كه از مدرسين مشهور حوزهٔ علميّهٔ اصفهان ، و مدرسهٔ جدّهٔ بزرگ بوده ، و آثار تأليفى داشته ، و در زهد و تقوى و فعّاليّت تدريسى ، از مفاخر و مشاهير اصفهان ، به شمار مى رود .

۱– رجال اصفهان ، صفحهٔ ۶۸ و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۱۳۶

ب : بقعهٔ آیه الله صدّیقین

در تکیهٔ کازرونی ، در طرف شرقی ، اطاقی بود که قبر چند نفر از علماء جلیل القدر در آن قرار گرفته بود، و پس از فوت مرحوم آیه الله حاج شیخ محمد باقر صدّیقین ، تجدید بنا گردیده ، و به شکلی آبرومند و بزرگ در آمده ، و با کاشی کاریِ مذهبی ، مزّین گردیده است .

در حال حاضر ، قبور عدّه ای از علماء و برخی از سایر مؤمنین ، در آن قرار دارد، که با سنگ قبرهای نو و جالب ، مشخّص گردیده است .

۱- عالم مدرّس و محقّق ، مرحوم حاج شیخ هیبت (هبه) ألله هرندی ، متوفّای ۱۳۶۶ قمری ، که از مدرّسین نامدار در مدرسهٔ صدر بازار بوده (۱) و از صبح تا شب ، تمام رتبه های درسی (ازمقدمات تا سطح عالی) تدریس می نموده است

۲- مرحوم آیه الله ، حاج ملاّ حسینعلی صدّیقین ، متوفّای شب جمعه ۲۲ صفر ۱۳۶۸ قمری ، که از چهره های مبرّز در مقامات معنوی و زهد بوده است .

وی ، از شاگردان حاج محمّد جواد حسین آبادی (بید آبادی) بوده ، و در مدرسهٔ در بکوشک تدریس می نموده ، و در مسجد آن ، إمامت جماعت داشته است (۲)

۳- آیه الله حاج شیخ محمّد باقر فقیه ایمانی ، متوفّای ذی القعده ۱۳۷۰ قمری که از شخصیّت های أرزشمند در علم و تقوی بوده ، و هفتاد و شش أثر قلمی (أعمّ از کتاب و رساله و اُرجوزه) در زمینه های گوناگون از خود به جای گذارده (به صورت نظم و نثر ، به زبان عربی و فارسی) که از آن جمله است ، «فوز أکبر و مطلع الأنوار »، و بیست و شش أثر از آن میان ، در رابطهٔ با وجود

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۳۰۶

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان، صفحهٔ ۳۰۵، سیری در تخت فولاد صفحهٔ ۱۷۲

مقدّس حضرت بقیّه الله الأعظم (عج) می باشد (۱).

۴- عالم زاهد ، و محدّث متبحّر ، مرحوم آقا سیّد محمود بن سیّد عبد العلی موسوی درب إمامی ، متوفّای ۲۲ ذی الحجّه ۱۳۷۲ قمری ، که از چهره های مبرّز در زمینهٔ اخبار و مواعظ بوده ، و کتاب ثمرات الحیوه او ، در سه جلد به چاپ رسیده ، و مورد توجّه قرار گرفته است (۲) .

مرحوم درب إمامی ، در قدرت حافظه و زهد و تقوی ، و دقّت در نقل أحادیث و صحّت آنها ، چهرهٔ مورد توجهّی بوده است .

۵- مرحوم آیه الله حاج شیخ محمّد باقر صدّیقین ، متوفّای أیّام فاطمیّهٔ ۱۴۱۴ قمری ، فرزند مرحوم آیه الله ، حاج ملاّ حسینعلی صدّیقین ، (مذکور در فوق) .

این بزرگمرد، همانند پدر ، از چهره های مبرّز در زمینهٔ مسائل اخلاقی و معنوی ، و ولایت أهل البیت علیهم السلام بودند، و به تدریس و ارشاد دینی ، اشتغال داشتند ، و نماز جماعتشان ، مورد توجّه خواص بود .

از مزایای این بزرگمرد ، احاطه و قدرت بر تعبیر خواب ، به شکلی عجیب و شگفت آور بود ، که بسیاری از حقایق نهفته و پنهانی را ، از این طریق بیان می نمودند (۳) ، و لذا از شهرهای گوناگون ، و از میان طبقات مختلف و سطوح متفاوت علمی و روحی ، برای تعبیر خواب ، از محضر ایشان بهره می گرفتند .

و هم چنین ، استخاره های ایشان ، مورد توجّه شدید مردم بود ، و بسیاری از علاقه مندان ، در تنگناهای زندگی ، با کمک استخاره های این بزرگمرد ، راه حلّ

۱- مطلع الأنوار (مقدّمه) و فوز أکبر ، چاپ دوّم (مقدّمه) هر دو به قلم فرزند مؤلّف ، نویسندهٔ محقّق ، حضرت حجّه الإسلام و المسلمین، آقای حاج شیخ مهدی فقیه ایمانی ، دام توفیقه

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۳۰۵ و سیری در تخت فولاد ، صفحهٔ ۱۷۴

۳- و این نوع تعبیر خواب ، سرچشمه گرفته از عنایتی الهی به شمار می رفت

مشکل خویش را می یافتند .

سنگ قبر مرحوم آیه الله صدّیقین ، یکپارچه است ، و قطری در حدود ۳۵ سانتی متر دارد ، و تمام أطراف و روی سنگ ، حجّاری شده ، و در ضمن نوشته های سنگ قبر ، بخشی از وصیّت نامهٔ آن بزرگمرد ، که اعتراف به نبوّت و ولایت و وصایت أئمّهٔ معصومین علیهم السلام و ... میباشد ، حجّاری شده است ، بدین عبارت :

إقرار و إعتراف به تمام عقائد شیعه اثنی عشریّه دارم ، و تصدیق به وحدانیّت خداوند متعال و تمام صفات ثبوتیّه و سلبیّه ، إذعان به نبّوت أنبیاء ، خاصّه حضرت محمّد بن عبد صلی الله علیه وآله ، و تصدیق به خلافت علی بن أبی طالب علیه السلام و إمامت أئمّهٔ معصومین علیهم السلام ... تنها راه نجات ، ولایت و شفاعت معصومین مخصوصاً حضرت زهراء سلام الله علیها می باشد ... ، و تنها راه سعادت دنیا و آخرت ، درب خانه أئمّهٔ معصومین علیهم السلام می باشد ...

حکیم أردستانی

در نزدیکی تکیهٔ کازرونی ، جنب آب انبار کازرونی ، قبر حکیم و فیلسوفِ عارف و زاهد ، ملّا محمّد صادق أردستانی ، متوفّای ۱۱۳۴ قمری ، قرار گرفته است (۱) ، وی شاگردانی مبرّز همانند : مولی حمزهٔ گیلانی ، شیخ محمّد علی حزین لاهیجی ، آقا محمّد صادق تفرشی ، محمّد صالح بن سعید خلخالی داشته ، و آثار تألیفی او به صورت حاشیه بر شفاء بوعلی سینا و غیر آن ، و رساله هائی در زمینه حکمت و عرفان و تفسیر ، بوده است (۲) . ملّا صادق أردستانی ،

۱- سیری در تخت فولاد ، صفحهٔ ۱۷۶

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۳۸۳ و آتشکدهٔ أردستان ، جلد ۲، صفحهٔ ۲۹۱

إبتداءً در سمت جنوب شرقيِ پل خواجو دفن گردیده ، و سپس در موقع تعریض خیابان ، به تخت فولاد ، جنب تکیهٔ کازرونی منتقل گردیده است (۱) .

۲۵- لسان الأرض

قسـمتی از قبرسـتان وسـیع تخت فولاد، به نام « لسان الأرض » نامیـده می شود و همانطوری که قبلًا توضـیح داده شـد، در وجه تسـمیهٔ آن مطالبی بر سـر زبانها جاری می باشد . محور أصلی در لسان الأرض ، قبر حضرت یوشع نبی علیه السلام میباشد (۲)، که در زمان آل بویه بر آن ساختمانی بنا کردند، و در زمان صـفویّه تکمیل و تجدید گردید ، و در جریان جنگ ایران و عراق ، در سالهـای أخیر ، به خاطر فراوانی شـهداء، چنـدین تکیه و ساختمان در تخت فولاد تخریب گردیـد و محل دفن شـهداء قرار داده شـد، و از جمله ، ساختمـان قبر حضـرت یوشع علیه السـلام ، تخریب شـد، و تنها سـنگ مرمری بر روی قبر آن حضـرت ، نصب گردید .

از مـدفونین در لسان الأرض ، علاّمهٔ فقیه ، میرزا محمد حسن نجفی ، متوفّای ۱۳۱۷ قمری میباشد ، که پس از چند سال، جنازهٔ او را به أعتـاب مقدّسـهٔ عراق نقل نمودنـد . وی ، از أحفاد آقا باقر هزار جریبی ، و مورد اعتماد کامل میرزای شـیرازی بوده ، و جمعی از او تقلید مینموده اند، و در تدریس و إفتاء و قضاوت، مقامی بلند داشته است (۳) .

و هم چنین ، از مدفونین در این مکان شریف ، مرحوم استاد جلال الدّین

ص:۴۶۷

۱- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۲۲ و سیری در تخت فولاد

۲- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۴۴، سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ ۲۸

۳- نقباء البشر ، جلد ۱، صفحه ۴۲۰ و زندگانی و شخصیّت شیخ أنصاری ، چاپ اوّل ، صفحهٔ ۲۴۰ و هدیَه الرّازی و دانشمندان و بزرگان اصفهان و ...

همائی ، متوفّای ۱۴۰۰ قمری میباشـد ، که اسـتادی أدیب ، و شـاعری بلیـغ ، و مؤلّفی محقّق بوده ، و دههـا أثر علمی و أدبی از خود به جای گـذارده ، و کتابهائی ، هماننـد : تاریخ ادبیات ایران (۵ جلد)، تاریخ اصفهان (۱۰ جلد)، دسـتور زبان فارسی (۲ جلد) و ... تألیف کرده (۱)، که نشان دهندهٔ قدرت تحقیق و تتّبع او میباشد . اسـتاد همائی ، در حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، تحصیل و تدریس می نمود، و به مقام والائی رسید، و سپس به دانشگاه وارد شده ، و به سِمَت استادی نائل گردید .

۲۶– تکیهٔ مقدّس

تکیه ای است در طرف جنوب تکیهٔ گلزار ، که در نیمهٔ دوّم قرن چهاردهم هجری بنا شده است ، و عده ای از علماء و وعّاظ و ألمّـهٔ جماعت ، در آن مـدفون گردیـده انـد ، که از آن جمله است ، مرحوم حاج آقا محمّـد مقدس متوفّای ۱۳۷۸ قمری ، که عـالمی مجتهـد و پیشوایی زاهـد و پرتلال بوده (۲) و مورد توجه و عنـایت مرحوم آیه الله العظمی حـاج آقـا حسـین طباطبـائی بروجردی قدس سره بوده است ، و ساختمان تکیه ، به نام آن بزرگمرد می باشد .

۲۷– تکیهٔ ملک

تکیه ای است در جنب لسان الأرض ، که به وسیلهٔ خیرأندیش مشهور ، مرحوم حاج محمّد ابراهیم ملك التّجار ، متوفّای ۱۳۴۱ قمری ، تأسیس گشته ، و در آن ، عدّه ای از علماء بزرگ ، و چهره های برجستهٔ حوزهٔ علمیّه ، مدفون

۱– سیری در تخت فولاد، صفحهٔ ۱۸۵

۲– دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۴۸۴ – ۴۸۵ و سیری در تخت فولاد ، صفحهٔ ۲۰۰

گردیده اند ، همانند :

۱- آقا سیّد محمّد حسن فانی ، متوفّای ۱۳۳۸ قمری ، که تألیفات متعدّدی داشته، و به وسیلۀ دانش و بیان و معنویّت خویش ، و نیز ، با تربیت فرزندانی دانشمند ، و أهل علم و اجتهاد ، خدمات شایانی ، به دین و مکتب أهل البیت علیهم السلام نموده است . آن بزرگمرد، فرزندانی دانشمند و بزرگ ، از خود به یادگار گذاشته است ، همانند :

الف : مرحوم آیه الله العظمی ، آقا سیّد علی علاّمۀ فانی ، که فقیهی اصولی ، و محقّقی جامع بوده ، و تألیفات بسیاری داشته است .

ب : حضرت آیه الله ، آقای حاج سیّد ضیاء الدّین علاّمۀ فانی دامت برکاته ، که از چهره های مبرّز در جامعۀ روحانیّت اصفهان به شمار می روند ، و آثار علمی ارزشمندی دارند ، همانند : تصحیح و تحقیق و تعلیق بر کتاب « مجمع الرّجال » قهپائی ، و تحقیق و تصحیح و تعلیق بر کتاب شریف « وافی » مرحوم فیض (چاپ دوّم) -

۲- مجتهد عالیقدر ، و محقّق گرانمایه ، مرحوم حاج آقا منیر الدّین بروجردی ، متوفّای ۱۳۴۲ قمری ، که از مفاخر مدرّسین و مؤلّفین حوزه علمیّۀ اصفهان بوده ، و أندیشه ای ژرف ، و تبحّری چشمگیر داشته است .

۳ - فرزند بزرگوار او ، مجتهد گرانمایه ، مرحوم حاج شیخ اسماعیل، متوفّای ۱۳۵۲ قمری

۴- حکیم نامدار و عارف ربّانی ، آخوند ملاّ محمّد کاشی (کاشانی) متوفّای ۱۳۳۳ قمری ، که در مدرسۀ صدر تدریس می نموده ، و حکایات عجیبهای دارد ، که نشانۀ روح بلند ، و مقام منیع او در کشف و شهود است ، و از مفاخر

حوزه علميّهٔ اصفهان به شمار ميرود (۱).

۵- حكيم معروف ، و مدرّس عاليقدر ، آقا شيخ محمّد حكيم خراسانى ، متوفّاى ۱۳۵۵ قمرى ، كه در زمان خود چهرهٔ برجستهٔ تدريس علوم عقلى در اصفهان بوده ، و در زهد و ورع، مقامى بلند داشته است .

۶- مرحوم حاج ملاّ حسن درّى ، متوفّاى ۱۳۳۶ قمرى ، كه از مدرّسين معروف و مسلّم اصفهان ، و مؤلّف كتابى استدلالى در فقه بوده ، و زندگى زاهدانه و بى اعتنائى به ظواهر ، داشته است .

۷- مرحوم آقا شيخ أسد الله حكيم قمشه اى ِ كه از حكماء مبرّز ، و شعراى خوش طبع بوده ، و (ديوانه) تخلّص مينموده ، و در سال ۱۳۳۴ قمرى وفات يافته است . و نيز در اين تكيه و أطراف آن، عدّه اى از شعراء و گويندگان و أئمّهٔ جماعت ، مدفون مى باشند .

توضيح:

در حال حاضر، تكيهٔ ملك ، جزء گلستان شهداء (تكيهٔ شهداء) قرار گرفته ، و قبور بزرگان ياد شده ، در سالن بزرگى كه براى مراسم مذهبى (از قبيل دعاى كميل ، دعاى توسّل ، سخنرانيهاى دينى ، بزرگداشت شهداء) تأسيس گرديده . واقع شده است ، و به منظور تجليل از مرحوم آخوند كاشى قدس سره ، سنگ قبرى جديد ، و چهار استوانه سنگىِ يك مترى ، در چهار طرف مرقد مطهّر وى نصب گرديده ، و بر روى سنگ قبر ، عبارت زير حجّارى شده است : وفات فقير بحق ، آخوند ملاّ محمّد الكاشانى فى ۲۰ شهر شعبان المعظّم ۱۳۳۳ هجرى قمرى . و قبر ملاّ محمّد حكيم ، در حال حاضر ، سنگ قبر و نشانه ندارد .

۱- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۴۸، دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۶ و ...

۲۸- تکیهٔ میر

از معروفترین تکیه هـای قبرسـتان تخت فولاـد ، تکیه ای است در شـمال غربیِ تخت فولاد، که مـدفن حکیم موحّـِد ، و عارف حقیقت جوی ، و فیلسوف ریاضی ، و جامع المعقول و آلمنقول ، و مجمع الفروع و الاُصول ، میر أبو القاسم فندرسکی موسوی حسینی ، متوفّای ۱۰۵۰ قمری میباشد .

وی، از بزرگترین چهره هـای حکمت و عرفـان (۱) و ریاضـی بوده ، و در علوم عقلیه ، یگانـهٔ روزگار ، و وحیـد زمان شـمرده شده ، و امور عجیبهای بدو نسـبت داده اند (۲). در تدریس کتاب قانون و نیز شـفای بوعلی سینا ، مورد توجّه بزرگان بوده ، و در مسائل ریاضی و هندسی ، أندیشهٔ ژرف داشته است .

وی ، شـاگردانی همچون : میرزا رفیعای نائینی و آقا حسـین خوانساری ، پرورش داده ، و تألیفات فراوان و أشـعار نغز او ، نشانه تفکّر عمیـق و ذوق لطیـف و روح پـاکیزه او میباشـد . قـبر میر فندرسـکی ، در صـحن تکیـه ، در جـانب غربی قرار گرفته ، و با سنگ مرمر با طول و عرض و ارتفاعی بزرگ ، بسته شده است .

در تکیهٔ میر ، اطاقهای متعدّدی وجود دارد، که محلّ دفن عدّه ای از بزرگان بختیاری ، و برخی از شعراء است ، و آثار تاریخی و هنری بسیاری ، در این تکیه و اطاقهای آن وجود دارد .

در قبرستان کوچکی جلو تکیه میر ، قبر درویش عبد المجید ، متوفّای ۱۱۸۵ قمری ، دیده می شود، که از بزرگترین خطّاطان ، در رشته خط شکسته بوده ، و آثار أرزشمندی از او به جای مانده است . او شعر می گفته ، و تخلّص او

ص:۴۷۱

۱- ریاض العلماء، جلد ۵، صفحهٔ ۴۹۹

۲- تذکره القبور گزی (رجال اصفهان) ، صفحهٔ ۱۱۲

(خموش) و (درویش) بوده ، و در سنّ سی و پنج سالگی وفات یافته است .

۲۹- تکیه و بقعهٔ میرزا رفیعای نائینی

در قسمت جنوبی تخت فولاد (که در حال حاضر جزء منطقهٔ فرودگاه « منطقه نظامی » میباشد) تکیه ای بوده است ، مشتمل بر بقعه ای بسیار زیبا و باستانی ، از آثار ، سلطان سلیمان صفوی (۱)، که بر روی قبر حکیم نامدار ، و فقیه بزرگ ، میرزا رفیع الدّین محمد بن حیدر طباطبائی ، مشهور به « رفیعا » و «آقا رفیعا» و «میرزا رفیعا » و « میرزا رفیع الدّین »، متوفّای ۱۰۸۰ یا ۱۰۸۲ قمری ، ساخته شده است . این بقعه ، از نظر معماری و کاشی کاری و طرح و نقشه مهندسی ، از آثار هنری و باستانی و أرزشمند اصفهان به شمار می رود، که در سال ۱۳۳۷ شمسی تعمیرات أساسی یافته است (۲) .

میرزا رفیعا ، فقیه اصولی ، و حکیم متکلّم ، و جامع معقول و منقول بوده ، و «علاّمه الدّهر » و « فرید العصر » خوانده شده (۳)، و صاحب روضات ، او را از بزرگترین علماء دورهٔ صفویّه به شمار آورده است (۴). وی ، استاد علاّمهٔ مجلسی و شیخ حرّ عاملی و أمثال آنان بوده ، و استادی همچون شیخ بهائی قدس سره داشته است ، و تألیفاتی ، همانند : « شجره إلهیّه » و « ثمرهٔ إلهیّه » و « شرح اصول کانی » و ... داشته ، که نشانه تبحّر او در علوم مختلف می باشد ، و در مورد سال وفات او ، سیّد عبدالحسین خاتون آبادی ، مؤلّف « وقایع آلسنین و الأعوام » رقم

۱- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۶۳۱

۲- گنجینه آثار تاریخی اصفهان ، صفحه ۶۳۳

۳- ریحانه الأدب ، جلد ۶، صفحهٔ ۱۲۷-۱۲۸

۴- روضات الجنّات، صفحهٔ ۵۴۱

۱۰۸۰ قمری را ذکر کرده (۱)، ولی سنگ نوشته قبر میرزا رفیعا چنین است :

بتاریخ فوتش خردمند گفت

مقام رفیع مقام رفیع

۱۰۸۲

و در نزدیکیِ میرزا رفیعا ، قبر أدیب شاعر ، و مدرّس مدرسهٔ میرزا حسین ، مرحوم میرزا یحیی مدرّس (معروف به کاشی پز) متوفّای ۱۳۴۹ قمری بوده است . وی ، استادی قوی در أدبیـّات ، و شاعری مخلص نسبت به اهل البیت علیهم السلام، و دارای دیوان أشعار ، و شهرتی بسزا ، در تدریس و سرودن شعر بوده است (۲) .

و در نزدیکی بقعهٔ یاد شده ، قبر حکیم زاهد و فیلسوف متعبد ، میرزا محمّد علی بن میرزا مظفّر ، متوفّای ۱۱۹۸ قمری ، قرار داشته، و او مورد احترام و ارادت شدید بزرگان زهد و تقوا بوده است (۳) .

و هم چنین ، قبر مرحوم آقا میر محمّد صادق ، (معروف به کتابفروش) متوفّای ۱۳۰۳ قمری ، که از فقهاء ممتاز و مدرسین عالی رتبه و زهّاد و عبّاد برجسته بوده ، و شاگردان بسیاری همانند مرحوم آخوند گزی داشتهّ ، در همان نزدیکیها بوده است . در حال حاضر فقط بقعهٔ میرزا رفیعا باقی مانده ، و آثار قبور این تکیه و بقعه و اطراف او ، محو گردیده است .

۳۰- بقعه و تکیهٔ میر محمّد صادقی

تکیه میر محمّد صادقی ، نزدیک تکیهٔ ملک قرار گرفته ، و بقعه ای به سبک جدید (با مصالح روز از سنگ و سیمان) دارد، که در آن عدّه ای از « خاندان علمی سادات میر محمّد صادقی » دفن شده اند .

۱- وقایع آلسنین و الأعوام، صفحه ۵۳۰ و گنجینه آثار تاریخی اصفهان صفحه ۶۳۱

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۵۴۷ - ۵۴۸ و رجال اصفهان و سیری در تخت فولاد

۳- سیری در تخت فولاد ، صفحهٔ ۱۱۹

مهمترین چهرهٔ علمی این خاندان ، یعنی مجتهد محقّق ، و فقیه متبحّر ، و أدیب شاعر ، آقا سیّد عبد الله ثقه الإسلام (میر محمّد صادقی) متوفّای ۱۳۸۲ قمری ، که از مدرّسین برجستهٔ حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان ، در نیمه های قرن چهاردهم بوده ، و آثار تألیفی متعدّد از خود به جای گذاشته ، در بقعهٔ وسط این تکیه مدفون می باشد .

در حال حاضر ، تکیهٔ میر محمّد صادقی نیز ، جزء تکیه شهداء (گلستان شهداء) قرار گرفته است ، و أخیراً پس از ارتحال فقیه اصولی ، مرحوم آیه الله آقا سیّد محمّد علی میر محمّد صادقی ، متوفّای ۲۰ ربیع الثّانی ۱۴۱۷ قمری ، که از علماء مبرّز و چهره های برجسته و مدرّسین دورهٔ خارج فقه و اصول در حوزه علمیّه بودند ، ایشان را با فاصلهٔ کمی از قبر مرحوم آیه الله ، آقاسیّد عبد الله ثقه الإسلام، در تکیهٔ سادات میر محمّد صادقی (که جزء گلستان شهداء قرار گرفته) دفن نموده اند (۱).

۳۱- تکیه و بقعهٔ واله

در طرف غرب خیابان فیض ، در مقابل تکیهٔ فاضل سراب (تکیهٔ جویبارهای) باغ بزرگی بوده است ، که به نام « تکیه واله » یا « والهیّه » مشهور است ، و بقعهٔ زیبا و جالبی بر روی ستونهای سنگی ، در وسط آن بنا شده ، و در وسط آن بقعه، قبر واله اصفهانی (آقا محمّد کاظم) متوفّای ۱۲۲۹ قمری (۲) قرار گرفته است . وی ، شاعری دانشمند ، و خطّاطی هنرمند ، و گوینده ای لطیفه گوی بوده، و سنگ قبر خود را در زمان حیات خویش ، به دست هنرمند

۱- در بارهٔ دو چهرهٔ مذکور در متن ، در بخش (خاندانهای علمی اصفهان ، خاندان میر محمّد صادقی) بحث و بررسی داریم

۲- ریحانه الأدب، جلد ۶، صفحه ۳۰۱ - ۳۰۲

خود ، با خطّ تعلیق نوشته ، و سپس حجّاری نموده ، و فقط جای تاریخ فوت را خالی گذاشته که پس از وفات او ، تکمیل شده است (۱) . این سنگ قبر ، جزء آثار هنری اصفهان ، از نظر خطّ و حجاری شناخته شده ، و از آثار نفیسه به شمار آمده است (۲) .

پایان بخشِ مطالب

آنچه در این بخش ، یاد نمودیم ، تنها نمونهٔ قابل توجّهی از بقعه ها و تکیه های علمی بود، و آشنایی کامل با همهٔ این مکانهای مقدّس ، و نشانه های علم و فرهنگ و فضیلت و معنویّت ، به فرصتی بیشتر و حوصله ای مناسب تر، و سیر و سیاحتی فراگیرتر ، نیاز دارد، که برای علاقه مندان و جستجوگران ، لذتی روحی ، و شور و شوقی معنوی در بر دارد (۳) .

تخت فولاد است بر غربت این زمان

برجنبیش جای پائی زین وآن

تکیه ها مخروبه ویران گشته اند

تکیه گاه ما بود و بوران گشته اند

آب انبارش اگر خشکیده است

روز وشب چون چشم من گرییده است

۱- سیری در تخت فولاد، صفحهٔ ۲۱۶

۲- گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان ، صفحهٔ ۷۵۸ ۷۶۰

۳- نویسندهٔ این سطور ، که برای نوشتن این بخش ، نیاز به زیارت مکرّر از این قبور ، و بقعه های پر برکت داشتم ، از فیض و برکت و لذّت زیارت این مکانهای مقدّس ، بهره مند گردیده ام

تخت فولاد ای زیارگاه عشق

خاک پاک تو عبادت گاه عشق

ای زده پهلو به فردوس برین

عرش را گشته زرفعت همنشین

هر کف خاک تو دریای گهر

شعل ایوان تو تمش و قمر

ص:۴۷۶

علم طب و چهره های آن

در

حوزۀ علمیّۀ اصفهان

ص:۴۷۶

۹- علم طب، و چهره های آن ، در حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان

اشاره

ص:۴۷۷

علم طب ، و چهره های آن ، در حوزۀ علمیّۀ اصفهان

علاوه بر علوم گوناگون اسلامی ، که در حوزۀ علمیّه اصفهان رواج فراوان داشته ، و بزرگترین چهره های علمی در زمینه فقه، تفسیر، حدیث، کلام ، حکمت ، أخلاق ، نحو ، صرف ، لغت ، تاریخ ، معانی و بیان ، شعر و ... از این مرکز علمی و دینی در جهان اسلام و عالم بشریّت درخشیده اند ، علم طب نیز که یکی از مهمترین علوم بشری است ، و مورد نیاز شدید عموم انسانها می باشد ، در این حوزه علمیه کهن سال ، مورد توجّه بوده ، و در طول تاریخ ، علماء بزرگی از این شهر، در زمینه طب و حفظ الصّحه درخشیده اند ، که ذیلاً به چند نمونه از آنها (به ترتیب تقریبی زمان حیاتشان) اشاره می نمائیم ، و البته روشن است که معرفی همه چهره های أرزشمند در این زمینه ، از هدف این کتاب ، خارج میباشد .

۱- إبن مَنْدُویَه ، طبیب اصفهانی

أبوعلی ، أحمد بن مَندُویَه اصفهانی.وی ، از چهره های مبرّز در علم طب بوده، و از خاندان مشهور و علمی مندویه می باشد ، که در میان آنها ، عده ای از محدثین و ادباء و حکماء و بلغاء، درخشیده اند (۱) .

در هنگامی که عضدالدوله دیلمی (شیعی) ، بیمارستان عضدی را در بغداد

۱- معجم ادباء الأطباء ، جلد ۱ ، صفحه ۳۹

تأسـيس نمود ، أطبّاء ممتاز را از همهٔ شـهرها جمع نمود ، که شمار آنها به بیست و چهار نفر طبیب رسید ، و ابن مندویه ، یکی از آنها بود (۱).

ابن منـدویه ، تألیفاتی در طب دارد ، هماننـد : « نقض آلجاحظ » و « ألجامع الکبیر » و « ألأغذیه » و « ألطّبیخ » و « ألمغیث » و « ألکافی » (که به قانون صغیر شهرت داشته) و نیز رساله هائی در زمینهٔ طب ، برای مردم اصفهان نوشته ، که در میان آنها رایج و متداول بوده است (۲) . او همچنین کتاب «نهایه الإختصار » و « المدخل الی الطّب » و کتاب « ألأطعمه والأشربه » ، از آثار او به شمار آمده ، و بعضی از مورّخین ، کتابی بزرگ و جالب در زمینه شعر و شعراء ، برای او ذکر نموده اند (۳) .

و نیز رساله های دیگری در زمینهٔ : ۱- ترکیب طبقات چشم، ۲- علاج بزرگ شدن عدسی چشم، ۳- علاج بیماری معده ، ۴- علاج استسقاء ، ۵- علاج مثانه ۶-در أمراض أطفال (۴) در میان آثار او ، ذکر نموده اند .

ابن مندویه ، از چهره های مبرّز نیمهٔ دوّم قرن چهارم می باشد ، و در سال ۴۱۰ وفات یافته است (۵) .

۲- أبو الفرج اصفهانی

علی بن حسین بن محمّد اصفهانی ، مکنّی و معروف به « أبو الفرج اصفهانی »

۱- أخبار الحکماء ، صفحهٔ ۲۸۵

۲- أخبار الحکماء ، و معجم الأدباء

۳- معجم ادباء الأطبّاء ، صفحهٔ ۳۹ - ۴۰

۴- لغتنامهٔ دهخدا ، عنوان ابن مندویه

۵- ریحانه الأدب ، جلد ۸، صفحهٔ ۲۳۳

متوفّای حدود ۳۵۷ هجری .

وی ، دارای علوم گوناگون از قبیل : نحو و لغت و تاریخ و نسب و حدیث و شعر و ... بوده ، و در زمره دانشمندان علم طب به شمار آمده ، و کتابی به نام (دعوه الأطباء) داشته است (۱).

شرح حال مفصّل أبو الفرج اصفهانی را در بخش «نامدارانی بزرگ ، از چهره های علمی و أدبی شیعه در اصفهان ، از قرن سوّم تا دهم » آورده ایم .

۳- عبد الرّحیم بن علی ... اصفهانی

طبیب عظیم الشّأن ، عبد الرّحیم بن علیّ بن مرزبان اصفهانی ، متوفّای ۳۹۶ هجری ، وی ، از أهل اصفهان و دانشمندی برجسته بوده و علم شریعت و طبیعت را با هم دارا بوده است . در زمان حکومت آل بویه (شیعی) به مقامی بلند دست یافت ، و مدّتی در شوشتر و خوزستان ، عهده دار منصب قضاوت بود، و زمانی به عنوان سرپرست و طبیب بیمارستان بغداد ، فعّالیّت داشت ، و در أواخر قرن چهارم ، دار دنیا را وداع نمود (۲).

۴- إبْن مِسْکَوَیْه ... رازی اصفهانی

أحمد بن محمّد بن یعقوب بن مسکویه رازی اصفهانی ، متوفّای ۴۲۱ قمری . وی ، از مفاخر بزرگ علمی شیعه در اصفهان می باشد ، و در دانشهای گوناگون از قبیل : حکمت ، ریاضی ، هندسه ، لغت ، أخلاق ، شعر و ادب ، نویسندگی و ... چهره ای درخشان بوده ، و جامع علوم به شمار رفته است .

۱- معجم ادباء الأطبّاء ، جلد ۲، صفحهٔ ۱۷

۲- أخبار الحکماء ، صفحهٔ ۱۵۴

ابن مسکویه ، از شیفتگان أهل البیت علیهم السلام بوده (۱) و از مفاخر شیعه به شمار می رود ، و در میان دانشهای فراوان او ، علم طب ، جلب توجّه می نماید ، و در زمره أطبّاء اسلامی به شمار آمده (۲) و کتابهائی در طبّ ، در زمینهٔ أدویهٔ مفرده ، و اصول و فروع علم طبخ غذا، نوشته است (۳) . شرح حال مفصّل ابن مسکویه و عظمت کم نظیر او را ، در همین کتاب ، در بخش «نامدارانی بزرگ ، از چهره های علمی و أدبی شیعه در اصفهان ، از قرن سوّم تا دهم » آورده ایم

۵- أبوعلی سینا، طبیب نامدار اسلامی

أبوعلی ، حسین بن عبدالله بن سینا ، ملقّب و معروف به « شیخ الرّئیس » ، و«ابن سینا» ، متوفّای ۴۲۸ ، از چهره های نامدار علمِ حکمت و طب است ، که عظمت او در این زمینه ، زبانزد خاص و عام میباشد . دربارهٔ شخصیّت علمی و آثار این بزرگمرد ، در بخش « نامدارانی بزرگ ، از چهره های علمی و أدبی شیعه در اصفهان از قرن سوّم تا دهم » بحث و بررسی مفصّل نموده ایم .

۶- حکیم أبوالقاسم ، طبیب اصفهانی

أدیب ماهر ، و حکیم متبحّر ، و طبیب حاذق ، أبو القاسم ، هبه الله بن حسین بن علی اصفهانی ، که از چهره های برجسته و دارای فضیلت بسیار بوده، و در تمامی فضائل ، شخصیّتی برجسته داشته است . وی ، در سال ۵۳۴ قمری ، به مرض سکته وفات یافته ، و در سرداب منزل خود دفن گردیده است ، ولی پس از گذشت چند ماه از درگذشت او ، درب سرداب را که گشودند : مردهٔ او را نشسته

۱- روضات الجنات ، جلد ۱، صفحه ۲۵۶

۲- معجم ادباء . الاطبّاء ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۶۵ - ۶۸

۳- أخبار الحکماء ، صفحهٔ ۲۱۷

در پای پلّه ها یافتند (۱). دربارۀ مقام علمی او در طبّ گفته شده :

عِندَ طِبِّه لایُشتَری بُقراطُ بِقیراطٍ، وَلأیَستَقیمُ سُقراطُ عَلَی الصِّراطِ (۲)

۷- محمّد بن عبد الله اصفهانی «طبیب»

أبوحامد ، محمّد بن عبدالله بن محمّد ، متطبّب اصفهانی ، معروف به « ابن الفقیه » مؤلف کتاب «هدایه الملوک » ، (در پزشکی) به زبان فارسی ، که در نوزده فصل تنظیم شده ، و ترجمۀ کتاب « محمّد بن زکریّای رازی » ، در بیان منافع و مضارّ ومُقَوّیات و مُضَعِّفات باه ، می باشد (۳) .

۸-میرزا شریف حکیم اصفهانی

در محلّۀ بابا قاسم ، کوچه ای به نام ، میرزا شریف حکیم بوده ، که مدرسۀ خواجه صدرالدّین علی طبیب (۴) ، در آن واقع بوده است (۵) و به خاطر شخصیّت مورد توجّه او ، کوچه را به نام وی می خوانده اند .

البته باید توجّه داشت که در زمان قدیم ، طبیب را ، به خاطر دارا بودن علم

۱- أخبار الحکماء ، صفحۀ ۲۲۴

۲- معجم ادباء الأطبّاء ، جلد ۲، صفحۀ ۱۸۲ یعنی در مقایسه با طب او ، بقراط به قیراطی خریده نمی شود ، و سقراط بر صراطی مستقیم نمی گردد

۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحۀ ۴۸۹ ، به نقل از فهرست کتب خطّی دانشکدۀ پزشکی تهران ، صفحۀ ۴۶۹

۴- خواجه صدر الدّین علی ، طبیبی بزرگوار بوده ، و آثار خیریّه ای همانند : سه مدرسه ، که در بخش « مدارس علمیّۀ قبل از صفویّه » از آنها یاد نموده ایم ، از خود بجای گذارده است . وی ، جدّ أعلای میرزا طاهر نصرآبادی « صاحب تذکرۀ نصرآبادی » میباشد . «گنجینۀ آثار تاریخی اصفهان ، صفحۀ ۳۲۹»

۵- تاریخ مدارس ایران ، صفحۀ ۱۸۰

حکمت ، حکیم نیز ، می نامیده اند .

۹- میرزا هدایت الله طبیب اصفهانی

یکی از أطبّاء قرن نهم اصـفهان ، شخصـی به نام «میرزا هدایت الله طبیب » بوده ، که خانه اش در نزدیکی مسجد جامع قدیم (عتیق) و مدرسه خواجه صدر الدّین علی طبیب ، بوده است (۱)

۱۰- محمّد سعید بن محمّد صادق طبیب اصفهانی

وی ، کتاب رجوع الشّیخ الی الصّبـاه (۲) تألیف أحمـد بن سـلیمان کمال پاشا، متوفّای ۹۴۰ قمری را ترجمـه کرده است (۳) . نسخهٔ أصلی کتاب و ترجمه آن، در کتابخانه آستانقدس رضوی موجود میباشد (۴) .

۱۱- ذو النّون طبیب اصفهانی

از أطبّاء برجسـتهٔ دورهٔ صفویهٔ ، و ملازم سام میرزا ، فرزند شاه اسماعیل أوّل صفوی بوده ، و از دانشمندان نیمه اوّل قرن دهم به شمار می رود .

وی ، کتابی به نام «طب السّامی»، و نیز رساله هائی ، در زمینهٔ علم طب ،

نوشته است (۵) .

ص:۴۸۴

۱- تاریخ مدارس ایران ، صفحهٔ ۱۸۰

۲- نام کتاب بهمین شـکل ضـبط گردیـده ، ولی ظاهراً بایـد به یکی از دو شـکل زیر باشد : الف - الی صِبـاه ب. إلی الصِّبا = الصِّبی

۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۳۵۴

۴- فهرست الفبائیِ کتب خطّیِ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی ، تألیف محمّد آصف فکرت ، صفحهٔ ۲۷۷

۵- الذّریعه ، جلد ۱۵ ، صفحهٔ ۱۴۲

۱۲- میرزا حسین طبیب

وی ، عـالمی فاضـل و فقیهی کامل از حکمای الهی بوده ، و در قرن دهم تا أوائل قرن یازدهم « سال ۱۰۰۴ هجری » می زیسته است (۱).

مرحوم آیه الله العظمی ، مرعشی نجفی ، قبر او را نزدیک مسجد مصلّی در تخت فولاد، ذکر نموده ، و او را فقیه حکیم خوانده اند (۲). او از أطبّاء دورهٔ حکومت صفویّه بوده است(۳) .

۱۳- شرف الدّین حسن «حکیم شفائی»

حکیم طبیب ، و متکلّم أدیب ، و شاعر نامدار ، شـرف الدّین حسن اصـفهانی ، مشهور و ملقّب به حکیم شفائی ، متوفّای ۱۰۳۷ هجری .

وی ، جامع علوم و فضائل ، و معاصـر شـیخ بهائی و میرداماد بوده ، و در عالم طب و شـعر و ادب ، به مقامی بسـیار بلنـد دست یافته است .

او ، مورد احترام خـاصّ سـلطان صـفوی ، شـاه عبـاس کبیر ، و دربـاریـان و امراء لشـکر او ، و نیز مورد تجلیل حکیم و فیلسوف نامدار میرداماد قدس سره بوده است (۴) .

حکیم شفائی به شوخی می گفته : طبابت من ، تبحّر و تسلّط مرا در سایر علوم پوشانیده ، و شعر من ، مقام مرا در طب ، مستور نموده ، و هجوهائی که نموده ام ، عظمت شعر مرا پنهان کرده است (۵) .

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۲۷۸

۲- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۲۰۷

۳- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ ۱۳۶

۴- تذکره نصر آبادی ، صفحهٔ ۲۱۲

۵- ریاض العلماء ، جلد ۱، صفحهٔ ۱۶۱

حکیم شفائی ، ملقّب به « ملك الشّعراء »، و «ممتاز أمیران » می باشد ، و نسخه ای از دیوان شعر او ، مشتمل بر نُه هزار شعر بوده است (۱).

از آثار او ، « مثنوی مهر و محبّت » ، « دیدهٔ بیدار » ، «نمکدان حقیقت » ، « مجمع البحرین » و « شکرالمذاقین » ، ذکر شده (۲) و هم چنین ، کتاب «بیست باب در طب » ، از آثار او نقل گردیده است (۳) .

حکیم شفائی ، از جمله سادات و فرزندان رسول خدا صلی الله علیه وآله بوده(۴) واستادهای او ، « حکیم ملّای اصفهانی » (از شاگردان أمیر غیاث الدّین منصور دشتکی شیرازی) و برادرش ، « حکیم نصیرا»، و جمعی دیگر از حکماء و ادباء وأطبّاء آن زمان بوده اند ، و در محلّهٔ نیم آور ، طبابت می نموده است (۵) .

۱۴- میر محمّد مؤمن تنکابنی اصفهانی

طبیب نامدار و حکیم عظیم الشّأن ، میر سیّد محمّد مؤمن بن محمّد زمان تنکابنی اصفهانی ، که از أطبّای نامدار روزگار بوده، و کتاب او به نام « تحفه المؤمنین یا التّحفه فی الطّب » ، و بنا بر مشهور ، « تحفهٔ حکیم مؤمن » ، از شهرت بسیار برخوردار می باشد ، و در طبّ قدیم ، جایگاهی بس أرزشمند داشته و دارد .

این کتاب به زبان فارسی تألیف گردیده ، و بیشترین مطالب طبّی را ، که در دیگر کتب این علم وجود دارد ، و نیز تجربیّات حکیم مؤمن و پدرش را (که او

۱- الذّریعه الی تصانیف الشّیعه ، جلد ۹، صفحهٔ ۵۳۰

۲- الذّریعه الی تصانیف الشّیعه ، جلد ۹، صفحهٔ ۵۳۰

۳- ریحانه الأدب جلد ۳، صفحهٔ ۲۲۶

۴- ریحانه الأدب جلد ۳، صفحه ۲۲۶

۵- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۲۷۵

نیز از أطبّاء عظیم الشّأن بوده) در بر دارد و داروهای مفرده و مرکّبه ، و معجونها و گیاهان داروئی را ، معرّفی نموده و خواصّ و آثار آن را برشمرده است . این کتاب مکرّراً به چاپ رسیده ، و در دسترس می باشد .

حکیم مؤمن ، کتاب خود را در دورهٔ سلطان سلیمان صفوی (۱۰۷۷ - ۱۱۰۵) تألیف نموده ، و خود ، از أطبّاء و دانشمندان نیمهٔ دوّم قرن یازدهم به شمار می رود (۱) . أولاد حکیم مؤمن ، در اصفهان و نجف آباد ساکن می باشند (۲).

۱۵- میرزا عبدالرّزاق طبیب اصفهانی

طبیب فاضل ، و أدیب شاعر ، میرزا عبدالرّزاق اصفهانی متخلّص به (مشرب)، متوفّای ۱۱۲۷ قمری . او حکیمی بزرگوار ، از سادات اصفهان بوده است (۳) .

وی ، کتابی در طب نوشته ، که نسخه آن در نزد آیت الله العظمی مرعشی نجفی قدس سره موجود بوده ، که به خطّ جدّایشان مرحوم ، آقا سیّد علی (سیّد الأطبّاء) ، نوشته شده بوده است(۴) .

۱۶- ملاّ جلال الدّین محمّد طبیب

وی ، طبیب مخصوص سلطان حسین صفوی ، و بانی مدرسه علمیّهٔ جلالیّه واقع در خیابان أحمد آباد اصفهان می باشد .

ملاّ جلال الدّین محمّد طبیب ، در سال ۱۱۳۱ وفات یافته (۵) ، و در همان

ص:۴۸۷

۱- الذّریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۳، ص ۴۰۲، - ریحانه الأدب ، ج ۲، ص ۶۰

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۳۱۵

۳- الذّریعه ، جلد ۹، بخش ۳، صفحهٔ ۱۰۴۶

۴- الذّریعه ، جلد ۱۵ ، صفحه ۱۳۷

۵- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۲۳۶

مدرسه ، در سردابهای مدفون گردیده است (۱).

۱۷- سیّد هاشم طبیب

طبیب ماهر ، و فاضل کامل ، سیّد میرزا هاشم خراسانی اصفهانی .

وی ، در شهر نساء أبیورد ، متولّد گردیده و در اصفهان تحصیل علم نموده و ساکن گردیده ، و به طبابت اشتغال داشته است .

او در سال ۱۱۵۴ هجری وفات یافته و در تکیهٔ آقا حسین خوانساری در بقعه تکیه (بقعهٔ العلماء) مدفون گردیده (۲) و مادّه تاریخ وفاتش چنین است :

به تاریخش رقم زد کلک خادم

(وطن بادش بهشت جاودانی)

۱۸ تا ۲۰ - سیّد عبد الباقی طبیب و خاندان علمی او

طبیب حکیم ، و منجّم و شاعر أدیب ، سیّد عبد الباقی طبیب ، مشهور به میرزا عبد الباقی ، و متخلّص به «طبیب »، متولّد ۱۱۲۷ و متوفّای ۱۱۷۱ هجری قمری وی ، از شعرای نامدار ، و ادباء بزرگ ، و از پزشکانِ برجسته است ، و در أکثر تذکره های مربوط به شعرای ایرانی ، نام و شرح زندگی او ، ذکر گردیده ، و مورد تجلیل قرار گرفته است . میرزا عبدالباقی ، از سادات موسوی و پدرش ، میرزا محمّد رحیم حکیم باشی ، طبیب سلطان حسین صفوی بوده (۳) ، و أجدادش در حدود یکصد و پنجاه سال ، طبیب رسمی خاندان صفوی بوده اند ، و جدّ أعلای او میرزا سلیمان ، در زمان شاه عباس کبیر ، از فارس به اصفهان آمده ، و متوطّن

ص:۴۸۸

۱- رجال اصفهان ، صفحه ۲۲۸

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، ص ۵۳۵ و سیری در تخت فولاد اصفهان ، ص ۱۱۱

۳- آتشکدهٔ آذر، در بخش شعراء معاصر آذر

گردیده ، و نسل او ، یکی پس از دیگری ، به شغل طبابت و سمت رسمی حکیم باشی ، اشتغال داشته اند (۱). خاندان سیّد عبد الباقی طبیب ، خاندانی علمی بوده ، و به مناسبت نام جدّشان (میرزا سلیمان) ، مشهور به سادات حکیم سلیمانی و حکیم سلمانی بوده اند (۲)(۳) .

سیّد عبد الباقی ، با این که در طب و حکمت ، از چهره های معروف زمان خود بوده ، و او را دارای دم عیسوی (مسیحائی) دانسته اند (۴) ولی تألیفی در زمینهٔ طب و حکمت ، از او به جای نمانده ، و دلیل آن ، گرفتاری های شغل رسمی « حکیم باشی » می باشد ، ولی دیوان شعری از او در دست است ، که (تقریباً) مشتمل بر دو هزار بیت میباشد ، و به ضمیمه شرح حال جالب و مفصّلی از او (در حدود ۱۳۰ صفحه) به قلم کیوان سمیعی ، به چاپ رسیده است .

دربارهٔ تاریخ وفات او اختلاف است ، ولی مرحوم آیه الله مرعشی نجفی ، و مرحوم صدر هاشمی ، و مرحوم آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، و آقای کیوان سمیعی ، تاریخ ۱۱۷۱ را برگزیده اند (۵) . محل دفن او ، تخت فولاد اصفهان نزدیک لسان الأرض) می باشد ، و نوشته سنگ قبر آن بزرگمرد، چنین است :

۱- رسالهٔ شرح حال طبیب اصفهانی ، (ضمیمهٔ دیوان طبیب) ، صفحهٔ ۲۴

۲- رسالهٔ شرح حال طبیب اصفهانی ، (ضمیمهٔ دیوان طبیب) ، صفحه ۲۵ و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۳۹۸، و رجال اصفهان ، صفحه ۲۱۸

۳- رسالهٔ شرح حال طبیب اصفهانی ، از صفحهٔ ۶۳ به بعد ، چندین چهرهٔ برجسته از این خاندان را ، معرّفی نموده است طالبین مراجعه نمایند

۴- لغتنامهٔ دهخدا ، جلد ۳۲، صفحهٔ ۱۷۰ ، مجمع الفصحاء ، جلد ۵، صفحهٔ ۷۱۹

۵- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۳۹۸، رجال اصفهان ۲۱۸، شرح حال طبیب اصفهانی ، صفحهٔ ۸۸

هذا مَرقَدُ السَّیِّدِ العالِمِ الفاضِلِ الکامِلِ ، وَحیدِ العَصرِ وَ فَریدِ الدَّهرِ ، زُبدَهِ الفُضَلاءِ العِظام وَ اُسوَهِ الحُکَماءِ الکِرام وَ قَدوَهِ العُلَماء الأعلام، ذُوالمَناقِبِ آلزّاهِرَهِ وَ المَفاخِرِ آلباهِرَهِ ، مَن جَمَعَ فُنُونَ العُلُوم أثقاها وَ أسناها وَ أکسَبَ مِن صُنُوفِ الأخلاقِ أحسَنَها وَ أزکاها ، فَخرُ الأزکِیاءِ وَ الأفاضِلِ ،زَینُ الأماجِدِ وَ ألأمثِلِ ، مَن فازَ بِأفضَلِ السَّجایا، مَن خازَ آلفَواضِلَ وَ الفَضائِلَ ، وَ هُوَ السَّیِّدُ النَّجیبُ عَبدُ الباقی المُوسَوی ، ألمُتَخَلِّصُ بِالطَّبیبِ، أفاضَ اللهُ عَلَیهِ شَآبیبُ الغُفرانِ وَ أسکَنَهُ فَرادیس الجِنانِ ، تُوُفِّی فی إحدی وَسَبعینَ وَ مِأهٍ بَعدَ الألفِ ۱۱۷۱(۱).

۲۱- میرزا نصیر طبیب اصفهانی شیرازی

طبیب ماهر و فیلسوف جامع ، میرزا نصیر حسینی ، معروف به (نصیر الدّین ثانی) و متوفّای ۱۱۹۱ قمری (۲) که از أفاضل و أطبّای ماهر دورهٔ کریم خان زند می باشد . وی ، سالها در اصفهان نشو و نمای علمی یافته و در این شهر به تحصیل علوم عربی و أدبی و طبیعی و ریاضی و حکمت الهی ، اشتغال داشته ، تا آن که در همه کمالات علمی ، استاد مسلّم و یگانهٔ روزگار و وحید عصر گردیده و به همین جهت ، از راه تشبیه به خواجه نصیر الدّین طوسی، او را نصیر الدّین ثانی ، خوانده اند (۳) . مهارت او در طب ، به جائی رسیده بوده ، که او را (أبوعلی سینای وقت) و (جالینوس زمان) خوانده اند (۴) ، و معالجات نادر و عجیبی از او ، نقل گردیده است .

ص:۴۹۰

۱- شرح حال طبیب اصفهانی ، صفحه ۸۹-۹۰

۲- در آتشکدهٔ آذر ، فوت میرزا نصیر ، أوائل ۱۱۹۲ ذکر شده است

۳- ریحانه الادب ، جلد ۶، صفحهٔ ۱۸۶

۴- مجمع الفصحاء ، بخش سوّم از جلد دوّم ، صفحهٔ ۱۰۳۶

روزی ، صدای کسی را (که برای فروختن جنسی صدا میزده) می شنود ، به یکی از شاگردان خود می گوید که به این مرد بگو فَصد نماید (و رگ بزند) وگرنه ، تا یک ساعت دیگر می میرد، ولی آن شخص اعتناء نمی کند، و فردای آن روز معلوم می شود ، که آن فروشنده ، به دنبال یک غش و بیهوشی مرده است

و هم چنین نقل نموده اند که ، روزی نبض زنی را (که برای طبابت به او رجوع نموده بوده) می گیرد ، فورا دست کشیده و می فرماید : بعد از یک هفته حاضر شو، و در جواب حاضرین ، که سبب تأخیر معالجه را جویا می شوند ، می فرماید: در همان وقتی که نبض آن زن در دستم بود، حائض شد ، و طبابت او در حال حیض مناسب نبود ، برخی از کسانی که آن زن را می شناختند ، در صدد تحقیق بر آمدند ، و درستی مطلب را دریافتند (۱).

میرزا نصیر ، از أحفاد میرزا سیّد علی حسینی «خفّاف اصفهانی » بوده، و در جهرم متولّد شده ، و در همان شهر و نیز شیراز و اصفهان ، تحصیل علم نموده ، و در تمام علوم عقلی و نقلی ، مخصوصاً حکمت طبیعی و الهی و ریاضیّات وطب ، استاد عصر خود بوده است . وی ، در سرودن أشعار فارسی و عربی ، دستی توانا داشته ، و مثنوی بهاریّهٔ او که به نام « پیر و جوان » شهرت دارد، بسیار تنغز و پر مغز است (۲) . حقّاً که ، عیسی دم ، و خضر قدم بوده ، قطع نظر از نهایت مهارت ، أکثر مرضها ، به مجرّد استفاده از خدمت ایشان ، شفا می یافته است (۳)

طرح مسجد وکیل شیراز و تعیین قبله آن نیز، از او بوده است ، و نقل گردیده ،

ص:۴۹۱

۱- ریحانه الأدب ، جلد ۶، صفحهٔ ۱۸۶

۲- دانشمندان و سخن سرایان فارس ، جلد ۴، صفحهٔ ۶۷۲

۳- آتشکدهٔ آذر، قسمت شعرای معاصرین

که چند نفر از نوّابان هند ، به اشارهٔ بعضی از حکمای آن کشور، به کریم خان زند عرضه داشتند که ، یک کرور تومان تقدیم خزانهٔ دولتی می نمایند ، و در مقابل ، میرزا نصیر حکیم باشی را به آنها واگذارد ، کریم خان در پاسخ آنها می گوید : یک کرور تومان شما برای خودتان ، و «حکیمک » ما هم ، برای خودمان (۱).

میراز نصیر، پس از سالها اقامت در اصفهان ، به شیراز رفت و به علّت مراتب علمی برجسته و أخلاق بسیار پسندیده و ممتاز ، مجلس او مجمع فضلاء و علمای شیراز گردید ، و در جایگاه حکیم باشی و ندیم کریم خان زند ، قرار گرفت (۲) .

آثار تألیفی میرزا نصیر

۱- أساس الصّحه (در طب) به زبان عربی

۲- جام گیتی نما (در حکمت) به زبان فارسی

۳ - حلّ التّقویم (در نجوم) به زبان فارسی

۴- دیوان أشعار ، به زبان عربی و فارسی

۵- شرح مشکلات قانون بوعلی سینا

۶ - شفاء آلأسقام (در طب)

۷- مثنوی پیر و جوان (که مکرّر به چاپ رسیده و شدیداً مورد توجّه بوده است)

۸- مرآت آلحقیقه (در حکمت الهی) به زبان عربی

۹- رسالهای درباره رابطهٔ موسیقی و طب (به زبان عربی) (۳) .

۲۲- جلال الدّین محمّد طبیب

وی ، اصفهانی است و کتابی به نام دستور الجلالی ، به زبان عربی ، در زمینهٔ

۱- ریحانه الأدب ، جلد ۶، صفحه ۱۸۶

۲- ریحانه الأدب ، جلد ۶، صفحهٔ ۱۸۶

۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۵۲۴ و ریحانه الأدب و دانشمندان و سخن سرایان فارس

علم طب تألیف نموده ، و از دانشمندان قرن ۱۲ و ۱۳ به شمار آمده است .

نسخه ای از کتاب او به سال ۱۲۷۵ ، به خطّ ، محمّد حسن بن محمّد رضا نائینی نوشـته شده ، و در کتابخانه دانشـکده پزشکی تهران ، موجود است (۱)

۲۳- میرزا رضا طبیب

طبیب عالیقـدر و مسـیحا نفس ، میرزا رضا، که از شاگردان میرزا نصـیر (طبیب نامدار و مشـهور) بوده ، و علاوه بر علم طب ، شاعری أدیب بوده و دیوان شعر داشته ، و از شخصیّتها و أعیان اصفهان ، به شمار رفته، و در سال ۱۲۳۸ قمری وفات یافته است . (۲)

۲۴- میرزا أبو الحسن طبیب

طبیب دانشـمند و بزرگوار میرزا أبو الحسن طبیب که از أطبّاء معروف و ملقّب به سـلطان الأطبـاء بوده است . وی فرزنـد میرزا محمّد ملك الأطباء ، و متوفّای پنجم رجب ۱۲۶۹ قمری ، و مدفون در تکیه مادر شاهزاده می باشد (۳) .

۲۵- میرزا محمّد طبیب

طبیب حاذق ، و حکیم ماهر ، و فقیه جامع ، میرزا محمّد طبیب ، متوفّای ۱۲۶۹ هجری و مدفون در تکیهٔ مادر شاهزاده (۴) .

ص:۴۹۳

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۴۷۳ ، به نقل از فهرست کتابخانه دانشکدهٔ پزشکی تهران

۲- دانشـمندان و بزرگان اصـفهان ، صفحهٔ ۳۰۲ . در کتاب سـیری در تاریخ تخت فولاد اصـفهان ، صـفحهٔ ۱۷۹ فـوت او را در سال ۱۲۳۷ ذکر نموده است

۳- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ ۹۳ ، رجال اصفهان ، صفحهٔ ۱۹۷

۴- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۴۷۳، رجال اصفهان ، صفحهٔ ۲۲۸

۲۶– میرزا محمّد بن أحمد طبیب

فرزند میرزا أحمد سلطان الأطبّاء ، متوفّای ۱۲۷۰ قمری و مدفون در تکیهٔ حاج ملا محمّد جعفر آبادهای (۱).

۲۷– میرزا زین العابدین طبیب

طبیب حاذق و متبحّر ، و شاعر أدیب ، سیّد زین العابدین طبیب اصفهانی ، که از سادات عالیقدر ، و از معاصرین رضا قلیخان هدایت (صاحب کتاب مجمع الفصحاء و متوفّای ۱۲۸۸ قمری) بوده است . او را (طبیبی عیسوی هُش ، نه طبیب آدمی کُش) توصیف نموده اند ، و در أوصاف نیکو و أخلاق فاضله ، چهرهای برجسته و معروف داشته است (۲) .

۲۸– میرزا مهدی طبیب

طبیب شاعر ، و أدیب فاضل ، میرزا مهدی اصفهانی، متوفّای ۱۳۱۸ قمری ، که در نزدیکی بقعهٔ آقامحمّد بید آبادی مدفون گردیده است . مادّه تاریخ وفات او را چنین سروده اند .

گفت دانش برای تاریخش

از جهان شد ارسطوی ثانی (۳) .

۲۹ تا ۳۱ – میرزا محمّد باقر حکیم باشی و چند چهره از خاندان علمی او در طب

طبیب فقیه و حکیم أدیب ، حاج میرزا محمّد باقر حکیم باشی ، متو،فّای ۱۳۲۷

ص:۴۹۴

۱– سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ ۵۱

۲– مجمع الفصحاء ، جلد ۵، صفحهٔ ۷۲۱، دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۳۹۹ و رسالهٔ شرح حال طبیب ، (ضمیمهٔ دیوان اصفهانی) ، صفحهٔ ۲۴

۳– دانشمندان و بزرگان اصفهان ، ص ۵۰۷ و سیری در تخت فولاد اصفهان ، ص ۱۹۷

قمری، و مدفون در تخت فولاد ، تکیهٔ حاج آقا مجلس (تکیه آقا سیّد أبو جعفر خادم الشّریعه) (۱).

وی ، از شاگردان پـدرش ، حکیم نامـدار ، آخوند ملاّ عبدالجواد مدرّس خراسانی (از مدرّسـین حکمت و طب و ریاضـیات و فقه و اصول در حوزه علمیّهٔ اصـفهان) بوده، و نیز از محضـر فقهاء بزرگ ، همچون آقا سـیّد محمّد شهشـهانی و ملاّ حسـینقلی تویسـرکانی و آقا میرمحمّد صادق کتابفروش و حاج سیّد اسدالله بید آبادی ، و دیگر مدرسین علوم اسلامی و طب و ریاضیّات و أدبیّات ، استفادهٔ علمی برده است .

او نه تنهـا در معـالجه أمراض ، نَفَسـی عیسوی داشـته ، بلکه تـدریس طب قـدیم در آن زمـان ، منحصـر به وی بوده است . وی کتابی درباره وبا، نوشته و به چاپ رسیده است (۲) . آن بزرگمرد ، طبیبی معروف بوده ، و « أفلاطون زمان » خوانده شده (۳) ، و چنانچه از نام و عنوان و شخصـیت علمی اساتید او به دست می آید ، جامع علوم عقلی و نقلی ، و دارای دانشـهای شرعی و نیز طب و ریاضی ، بوده است . در خاندان او طب قدیم و جدید ، هر دو وجود داشته ، چنانچه فرزند او حاج آقا حسن حکمی ، متوفّای ۱۳۸۹ قمری ، از أطباء معروف اصفهان بوده، و نیز برادرش ، حاج میرزا عبد الجواد حکیم باشی ، متوفّای ۱۳۵۰ قمری ، طبیب مورد توجهی بوده است (۴) .

۱- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ ۵۶

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۶۸

۳- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۸۶

۴- سـیری در تخت فولاد اصـفهان ، صـفحهٔ ۵۶، و همچنین دکـتر مرتضـی حکمی ، متوفّـای ۱۴۰۱ قمری ، فرزنـد حـاج میرزا عبدالجواد ، از اطبّاء مشهور و أساتید دانشگاه اصفهان در طبّ جدید بوده ، و تألیفاتی در رشتهٔ طبّ جدید داشته است

۳۲- سیّد علی اکبر صدر الأطبّاء

عالم فاضل و طبیب ماهر ، سیّد علی اکبر حسینی ، ملقب به صدر آلاطبّاء و مؤلف کتاب فصول العلاج ، و متوفّای ۱۳۳۵ قمری (۱).

وی ، از أطبّائی بوده که دانشمندان طبّ قدیم و جدید ، مقام علمی او را تأیید می نموده اند ، و مرحوم جابری أنصاری (دانشمند محقّق و مورّخ بزرگوار)، شرحی از کمالات آن بزرگمرد می داده است (۲) .

۳۳- میرزا محمّد حسین طبیب

طبیب فاضل و حاذق ، سیّد محمّد حسین نحوی ، متوفای ۱۳۴۰ قمری (۳) .

وی ، فرزند مدرّس نامدار ، مرحوم حاج سیّد مهدی نحوی (که مُدرّس مدرسهٔ شاهزاده ها بوده ، و به خاطر تخصّص در تدریس علم نحو ، مشهور به نحوی ، گردیده بوده است) و نوهٔ مجتهد و فقیه اصولی ، مرحوم آقا سیّد محمّد حسن مجتهد ، و از أحفاد آقا سیّد محمّد تقی مستجاب الدّعوه بوده است .

خاندان او ، عموماً از علماء و فضلاء بوده اند (۴) .

۳۴ - سیّد عبد الوهّاب «معین الأطبّاء»

طبیب ماهر و حکیم عارف ، سیّد عبد الوهّاب أردستانی اصفهانی ، ملقّب به « معین الأطبّاء » که ساکن مدرسهٔ نیم آور بوده، و در سال ۱۲۷۴ متولّد شده ، و در

ص:۴۹۶

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۴۳۸ و سیری در تخت فولاد ، صفحه ۱۶۴

۲- رجال اصفهان ، صفحه ۲۲۰-۲۲۱

۳- سیری در تخت فولاد ، صفحهٔ ۲۰۶

۴- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۲۵۸ - ۲۵۶ - ۲۵۷ - ۲۱۵ - ۲۱۶

سال ۱۳۵۵ وفات یافته است (۱).

وی ، از أطبّاء معروف به حـذاقت بوده ، و محلّ دفن او ، تخت فولاد ، نزدیک قبر فاضل هندی و ملّا محمّد نائینی (فاضـلان) می باشد (۲).

۳۵ و ۳۶ – سیّد مصطفی «مؤیّد الأطبّاء» و پدر او

مرحوم سیّد مصطفی مؤیّد الأطبّاء ، متوفّای ۱۳۷۳ قمری ، فرزنـد مرحوم حاج سیّد محمّد تقی طبیب حسینی درب امامی ، از أطبّاء معروف اصـفهان بوده و عصـرها در یکی از حجرات مدرسـهٔ ترکها (مـدرسه امام هادی علیه السـلام) طبابت می نموده است (۳) .

او از شـاگردان حاج میرزا محمّـد باقر حکیم باشـی بوده ، و در سنّ متجاوز از نود سال وفات یافته ، و در تکیـهٔ سیّد العراقین ، مدفون گردیده است (۴).

۳۷– میرزا محمّد طبیب اصفهانی محلّه نوی

وی ، معروف به زاهـدی بوده ، و طبیـبی حـاذق ، و اسـتادی مـاهر به شـمار میرفته ، و از چهره هـای أرزشـمند « خانـدان علمی مشایخ بید آباد » محسوب می گردد .

او ، در جوار مرحوم آقا محمّد بیدآبادی مدفون گردیده ، و مرحوم آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، او را از معاصرین شمرده است (۵) .

۱– سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحه ۱۶۴

۲– رجال اصفهان ، صفحهٔ ۲۲۰ و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۴۲۵

۳– دار العلم شرق (مخطوط) صفحهٔ ۵۷

۴– دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۳۲۴

۵– سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ۱۹۶

۳۸- میرزا أبوالقاسم طبیب اصفهانی

عالِم فاضل ، و حکیم جامع ، و طبیب حاذق ، و عابد زاهد و متّقی ، حاج میرزا أبو القاسم طبیب ، مشهور به ، « ناصر حکمت »، متوفّای ۱۳۷۱ قمری .

وی ، از چهره های برجستهٔ علم طب در قرن چهاردهم بوده ، و در معالجهٔ مرض های سخت ، مهارتی کم نظیر داشته ، و معالجاتی عجیب و غریب و کارساز ، أنجام می داده است .

استادهای او ، میرزا عبدالعلی هرندی ، و میرزا أبو القاسم مدرّس رشتی ، و حاج میرزا محمّد باقر حکیم باشی ، و میرزا أبو الحسن پاقلعه ای بوده اند، و هم چنین ، از درس مرحوم آخوند کاشی ، و جهانگیرخان قشقائی (دو چهرهٔ مبرّز حوزهٔ علمیّهٔ اصفهان در حکمت و عرفان) بهره گرفته است (۱).

میرزا أبو القاسم طبیب ، کتب طبّ قدیم را تدریس می نموده ، و پدر نویسندهٔ کمترین (مرحوم آیه الله ، حاج سیّد مرتضی موحّد ابطحی قدس سره) از شاگردان جدّی و پُرکار آن مرحوم به شمار می رفتند ، و چهرهٔ منحصری بودند که در أواخر قرن چهاردهم ، و أوائل قرن پانزدهم، در اصفهان ، طبِّ قدیم را با حفظ اصول آن ، به کار می گرفتند .

از آثار علمی مرحوم آقامیرزا أبو القاسم (علاوه بر تدریس کتب علم طبّ قدیم) رسالهٔ أفیونیّه میباشد ، که آن را به فارسی تألیف نموده است .

آن بزرگمرد ، در مدرسهٔ حاج حسن (مقابل إمامزاده هارونیّه) در یکی از حجرات آن ، تدریس می نموده ، و به معالجهٔ بیماران می پرداخته است ، تا این که در سال ۱۳۷۱ قمری، در سنّ نود و سه سالگی وفات یافته ، و در تکیه آقا

ص:۴۹۸

۱- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۱۰۳

شیخ محمّد تقی رازی (معروف به تکیهٔ مادر شاهزاده) مدفون گردیده است (۱) .

۳۹- حاج میرزا علی آقا شیرازی اصفهانی

عالِم فاضل و أدیب کامل و مفسّر بارع و فقیه طبیب ، مرحوم حاج میرزا علی آقا شیرازی اصفهانی • وی ، از چهره های برجستهٔ حوزه علمیّهٔ اصفهان در زهد و تقوی و خداشناسی و خدا پرستی ، و از مفاخر علمی این شهر در زمان خود ، به شمار می رفته و می رود .

او، از محضر بزرگانی همچون : آقا شیخ عبدالحسین محلّاتی ، و بزرگ مرجع جهانی شیعه ، آیه الله العظمی ، حاج آقا حسین بروجردی ، (در زمان تحصیل و تدریس آن بزرگوار در حوزه علمیّهٔ اصفهان) و همچنین فقهاء و حکماء نامداری ، همانند : آقا سیّد محمّد باقر درچه ای ، و آخوند کاشی، و نیز طبیب عالی مقام ، مرحوم میرزا محمّد باقر حکیم باشی ، بهره مند گردیده ، و در حوزه علمیّهٔ نجف ، از درس مراجع و زعماء بزرگی ، همانند : آخوند خراسانی ، و آقا سیّد محمّد کاظم یزدی ، و شیخ الشّریعهٔ اصفهانی بهره مند گردیده ، و از جملهٔ مفاخر علمی و معنوی به شمار آمده است .

آن بزرگمرد ، پس از مراجعت به اصفهان ، به تدریس در حوزهٔ علمیّهٔ و طبابت (با اصول طبّ قدیم) و ارشاد مردم (با استفاده از سنگر منبر) اشتغال یافته ، و به راستی ، در درمان روح و جسم مردم ، از نَفَس عیسوی برخوردار بوده است . درس نهج البلاغه او (همراه با گریه و توجّه معنوی) إلهام بخش دلها ، و مواعظ شافیهٔ او ، شفابخش جانها بوده ، و علماء و فضلاء ، و نیز عموم مردم ، تحت تأثیر نفس قدسی او ، قرار می گرفته اند .

۱- سیری در تخت فولاد اصفهان ، صفحهٔ ۹۳

آن بزرگوار، در شب ۲۴ جمادی الاولی ۱۳۷۵ قمری ، بدرود حیات گفتند ، و جنازهٔ ایشان با احترام فراوان، با حضور علماء و صلحاء ، و بالأخص سادات و ذراری رسول خداصلی الله علیهو آله (۱) در مقبره شیخان قم دفن گردید .

۴۰- طبیب جامع ، آیه الله موحّد ابطحی، آخرین چهرهٔ علمی طبّ قدیم در اصفهان

مفسر أدیب ، و فقیه طبیب ، و خطیب خبیر ، و مدرّس جامع ، مرحوم آیه الله ، حاج سیّد مرتضی موحِّد ابطحی اصفهانی ، متوفّای ۱۴۱۳ قمری .

ایشان ، از چهره های نمونه ، در تاریخ حوزه علمیّهٔ اصفهان به شمار می روند ، و با حدود هفتاد سال تدریس در حوزه علمیّه و منزل شخصی (در زمینه های فقه و اصول و حکمت و منطق و معانی و بیان و نحو و صرف و طب و هیئت و ...) و تربیت تمامی أولاد پسر خود (که هفت نفرند) ، در مسیر علم و روحانیّت ، و ملتس نمودن تمامیِ آنها به لباس روحانیّت (در دوره حکومت طاغوتیِ پهلوی أوّل و دوّم ، با تمام مخالفت هائی که در آن زمان ، با روحانیّت انجام می گرفته ، و علماء بزرگ را به ترک لباس روحانیّت وا می داشته اند) ، چهره ای برجسته در نیمهٔ دوّم قرن چهاردهم ، به شمار می روند .

معظّم له ، با تبلیغ و ارشاد مردم ، در مجالس عمومی ، و نیز با سخنرانی های علمی و پرشور و نافذ (تا آنجا که علماء بزرگ ، در مجالس ایشان حضور می یافتند، و از سخنان علمی ، و در عین حال با معنویّت و نافذ و مؤثّر ایشان ،

۱- آن بزرگمرد وصیّت نموده بودند که ، چهل نفر از سادات ، بالای سَرِ جنازه آن بزرگوار، شهادت بدهند که ایشان ، سادات و ذریه های حضرت رسول اه ، و حضرت صدیقه طاهره علی را ، دوست می داشته اند

بهره می گرفتند) و دیگر آثار و برکات وجودی ، شخصیّتی مورد توجّه در عالَم روحانیّت محسوب می گردند .

آن بزرگمرد ، از شاگردان درس طبیب حکیم و حاذق ، مرحوم حاج میرزا أبو القاسم ناصر حکمت بوده اند ، و سالها ، خود ایشان به تدریس کتب طب ، همانند : « شرح نفیسی » ، « قانونچه » و ... می پرداختند ، و در معالجه و طبابت عملی ، آثار عجیب و غریب ، از ذوق و ابتکار و علم و دانش و تجربهٔ خود ، ظاهر می ساختند ، و در تهیّهٔ داروهای مرکّب و مهمّی که در جائی وجود نداشت وکسی قادر به فراهم آوردن مفردات و ترکیب و آماده سازی آنها نبود ، با تلاشی بی نظیر ، و همتی والا ، و پشتکاری خستگی ناپذیر ، اقدام می نمودند ، و چه بسا ماده داروئی (اعم از دانه ها یا ریشه ها یا برگهای گیاهان و موادّ معدنی و حیوانی که از دیگر کشورها تهیه می نمودند ، و در مهیّا نمودن معجونی مؤثّر ، یا داروئی شفابخش ، مورد بهره برداری قرار می دادند .

ایشان از طریق گرفتن نبض ، و دقّت در چگونگی ضربان آن ، بسیاری از نکات جالب را درباره بیمار ، و حالات و وضعیّت جسمی و روحی مریض ، تشخیص میدادند ، که مطابق با واقع بود، و موجب شگفتی و حیرت می گردید .

از معالجات جالب و بسیار أرزشمند ایشان ، علاج دو بیماری از مفسّر بزرگ قرن چهاردهم ، و فیلسوف نامدار و عظیم الشأن ، علاّمهٔ عصر ، مرحوم آیه الله ، حاج سیّد محمّد حسین طباطبائی قدس سره (صاحب تفسیر عظیم الشأن المیزان) میباشد ، که یکی مربوط به زبان ، و دیگری مربوط به رعشه دست آن بزرگمرد بود ، و أولی ، خطر بزرگی برای بیان و تدریس ، و دوّمی ، موجب تعطیلیِ فعّالیّت قلمی و تألیفات آن علاّمهٔ عظیم الشّأن گردیده بود، و در اثر معالجهٔ مؤثّر معظّم له بیماری زبان ، به کلّی برطرف گردید، و بیماری رعشه ، آنقدر بهبود یافت، که

پس از آن درمان ، مجدّداً فعّالیّت قلمی را از سر گرفتند ، و علاّمۀ طباطبائی فرموده بودند :

آن شبی که توانستم پس از مدّتی ناتوانی ، قلم به دست بگیرم و بنویسم

گویا تولّدی جدید یافتم

و بدین وسیله ، آیه الله موحّد ابطحی ، خدمت بزرگی به ادامۀ تدریس پر برکت ، و تألیفات گرانقدر علاّمۀ طباطبائی نمودند ، و مانع توقّف آن همه آثار و برکات علمی و قلمی ، در زمینۀ علوم اسلامی (بالأخص تفسیر قرآن کریم) گردیدند . این طبیب جسمانی و روحانی ، آخرین چهره علمی طبّ قدیم ، در اصفهان ، و حوزه علمیّۀ آن ، (در دوره أخیر) به شمار می روند ، و دربارۀ آثار و شخصیّت علمی و اجتماعی ایشان ، در بخش (خاندانهای علمی اصفهان) و نیز در بخش (بقعه های علمی اصفهان ، « بقعۀ جعفریۀ ») بحث و بررسی داریم .

در طلوع دولت مهدی«عج»امام منتظر

تاشود عالم سرار گلستان ای اصفهان

عده یاران آن مولا به هنگام قیام

سیصد است وسیزده پاکیزه جان ای اصفهان

زان گُروه حق طلب جمعی ز فرزندان او است

در رکاب حضرت صاحب زمان ای اص اصفهان

ص:۵۰۲

۱۰- حوزه ها و مدارس علمیّه ، در توابع اصفهان

اشاره

حوزه ها ومدارس علمیّه

در دیگر شهرهاوروستا های

اُستان اصفهان

ص:۵۰۳

حوزه ها و مدارس علميّه در ديگر شهرهای استان اصفهان

در بسياری از شهرهای استان اصفهان ، حوزه های علميّه و يا مدارس علميّه ای از دير زمان ، يا در دوره های أخير وجود داشته و دارد ، كه هركـدام ، دارای آثار و بركات علمی و دينيِ قابل توجّه ، و أحياناً ، اصولی و حياتی بوده و هستند، و پايه گذاریِ شخصيت علمی و تقوائیِ بسياری از چهره هـای درخشان عالَم تشيّع (كه در حوزه های مهّم شيعه ، هماننـد : نجف ، كربلاء اصفهان ، قم و ...، به مقامات عاليه نائل گرديده اند) در همين حوزه ها بوده است

تاريخ و سابقهٔ حوزهٔ علميّهٔ بعضـی از اين شـهرها ، به چندين قرن می رسد ، و شـمار مدارس و علماء برخاسـته از آنها ، بسـيار جـالب و موجب سـربلندی شـيعه ، و پيروان مكتب أهـل الـبيت عليهم السـلام می باشـد، و مـا در اين بخش ، به ترتيب حروف الفباء، از اين شهرها و حوزه های أرزشمند آنها ، ياد مينمائيم :

۱– أردستان

شهری است ، بين كاشان و اصـفهان ، با فاصـلهٔ يكصد و ده كيلومتر از مركز استان (۱) . أردسـتان، شهری است بسيار قديمی ، كه قرنها قبل از اسلام ساخته شده ، ولی شهر قديمی در ۲۴ كيلومتریِ شمال شهر فعلی بوده است .

ص:۵۰۵

۱– فاصلهٔ يادشده ، با توجّه به جادّه ای است كه أخيراً إحداث شده است

مذهب مردم أردستان ، تشيّع ، و زبان آنها ، فارسی می باشد .

مقدسی در أحسن التّقاسیم ، أردستان را شهری بزرگتر از دیگر شهرهای منطقه ، و دارای بازارهای زیبا، و جامعی آباد، و پیران و فقیهان ، معرّفی نموده ، و نوشته است: در سرزمینی سفید ، همچون آرد، ساخته شده ، و نام أردستان هم ، از آن گرفته شده است (۱).

و یاقوت حموی ، أهل أردستان را با وصف (كُلُّهُم أصحابُ الرَّأی = همهٔ آنها صاحب نظرند) ستوده ، و نوشته است :

طائفه ای از أهل هر علم در هر فنّی ، منسوب به أردستان می باشند (۲)

مسجد إمام حسن علیه السلام در أردستان

چنانچه از « تذکره آلائمّه » علاّمهٔ مجلسی ، و « خزائن » نراقی بر می آید ، إمام حسن علیه السلام در موقع مراجعت از قم یا یزد، در مسجدی که به نام آن حضرت نامیده میشود ، نماز خوانده اند ، و از این رو، این مسجد به نام آن حضرت نامیده شده است ، و قدیمی ترین مسجد و منارهٔ أردستان ، همین مسجد و منارهٔ آن می باشد ، و محلّ این مسجد ، در بازار ، محلّهٔ کبودان واقع شده است (۳)

إمامزاده های متعدّد، و جلوه های علم و تشیّع در أردستان

وجود إمامزاده های متعدّد ، همانند : إمامزاده اسماعیل علیه السلام در محلّهٔ محال و إمامزاده محسن و إمامزاده قاسم علیهما السلام در محلّهٔ راه میان ، و إمامزاده إبراهیم، در

۱- أحسنَ التّقاسیم ، جلد ۲، صفحهٔ ۵۸۱

۲- معجم البلدان ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۱۴۶

۳- آتشکدهٔ أردستان ، جلد ۱ ، صفحه ۲۸

محلّهٔ باب الرّحی ، و إمامزاده موسی علیه السلام در محلّهٔ کبودان ، همه و همه نشانهٔ سابقه تشیّع در أردستان می باشد .

وجود علماء و محدّثین بزرگی از شیعه از أهل أردستان ، زمینه تشیّع را در این شهر آماده مینموده ، و اوج ظهور و تجلّی شیعه در این شهر ، در دوره آل بویه و از دورهٔ صفویّه به بعد می باشد ، بطوری که در قرون أخیره ،

أردستان خاستگاه علماء و فقهاء و حکماء شیعه بوده است .

و مخصوصاً هم جوارىِ أردستان و زواره (که مدینه السّادات = شهر سادات و ذراری پیامبر صلی الله علیه وآله بوده) زمینهٔ تشیّع را در این شهر ، در طول تاریخ ، فراهم مینموده است ، و مخصوصاً در قرن یازدهم ، و أوائل قرن دوازدهم، علم و دانش و شعر و أدب و فرهنگ تشیّع ، در این شهر رونق زیاد یافته ، و عدّهٔ زیادی از علماء و بزرگان دین ، از أردستان و أطراف آن ، همانند : زواره ، مهرآباد ، ماه آباد ، سرابهٔ کچو (زادگاه شهید آیه الله ، سیّد حسن مدّرس) کچو مثقال ، ظفرقند و ... ، برخاستند ، و در شهرهای گوناگون ، درخشیدند (۱) .

مدارس علمیّهٔ أردستان

در مدرسهٔ قدیمی در أردستان وجود داشته، و یک مدرسه نیز ، أخیراً إحداث شده ، که ذیلاً توضیح میدهیم:

الف – مدرسهٔ حاج حسین نورالدّین

مدرسه ای است در شمال غربىِ مسجد جامع قدیمىِ أردستان ، که دارای

۱- در کتاب (حوزه های علمیّهٔ شیعه) ، در قسمت مربوط به أردستان و زواره ، از سابقهٔ علمی و دینی و تشیّع این دو شهر و توابع آنها ، و نیز از چهره های علمىِ و خاندانهای علمی منطقه ، به تفصیل بحث کرده ایم

حجراتی است به سبک قدیم ، و مرحوم حاج حسین نورالدّین أردستانی ، که از مردان نیکوکار بوده ، آن را ساخته ، و موقوفاتی برای آن قرار داده است . تاریخ وقف و خاتمهٔ بناء مدرسه (طبق وقفنامه) ، دهم شعبان ۱۰۶۹ قمری میباشد . این مدرسه دو طبقه است ، و در زمان مرجعیّت عامّهٔ مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج آقا حسین بروجردی ، متوفّای ۱۳۸۰ قمری ، به وسیلهٔ مرحوم حجّه الإسلام ، حاج میرزا علی طباطبائی نژاد (طبائی) تعمیر شده ، و محل اسکان و تحصیل طلّاب گردیده است.پس از آن، در زمان مرجعیت مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج سیّد محمّد رضا گلپایگانی با ، مرحوم حاج شیخ محمّد یاسینیِ همدانی ، که از طرف آیه الله بروجردی و آیه الله گلپایگانی، نمایندگی داشته ، فعّالیّتهای چشمگیری در مبارزهٔ با فرقه های گمراه ، و نیز إحیاء دین أنجام داده و مدرسه را فعّال کرده ، و طلّاب زیادی را جذب حوزهٔ علمیّه نموده است، ولی در حال حاضر، فعّالیّت حوزه ای در آن أنجام نمی گیرد

ب – مدرسهٔ طاهریّه

مدرسه ای است قدیمی ، که از آثار میرزا محمّد طاهر أردستانی بوده ، و در حکومت پهلوی دوّم تخریب گردیده ، و به صورت مدرسهٔ علوم جدیده درآمده، و به نام مدرسهٔ راهنمائی سینا می باشد ، و محلّ آن، محلّهٔ فهره ، جنب مقبره و بقعهٔ پیر مرتضی علی أردستانی ، عارف مشهور قرن نهم می باشد (۱) .

ج – مدرسهٔ علمیّهٔ جدید التّأسیس

در سال ۱۳۶۵ شمسی زیر نظر إمام جمعهٔ شهر ، آقای حاج شیخ محمّد باقر

۱- آثار ملّی اصفهان ، صفحه ۴۵-۴۶

شریعتی ، سازمان اوقاف و امور خیریّه ، مدرسه ای را شروع به تأسیس نموده ، که در زمان بازدید نویسنده از شهر و مدارس أردستان (در سال ۱۳۶۷ شمسی) فعّالیّت ساختمانی آن ، به پایان نرسیده بود .

این مـدرسه دو طبقه است و دارای ۲۰ حجره و ۲ مَـدرس می باشد ، و ساختمان مدرسه در طرف شـرقی و غربی و جنوبی قرار گرفته ، و در طرف غربی مـدرسه ، در پشت حجره هـا ، یک سالن بزرگ برای اجتماعات دینی و علمی ساخته شـده است ، و محلّ مدرسه ، کوچهٔ محلّهٔ بازار میباشد .

کچو مثقال

از روسـتاهای تابع أردسـتان ، و در ده کیلومتریِ آن قرار گرفته ، و بسـیار قدیمی است ، و جمعی از سادات طباطبائی و سادات حسینی ، و نیز برخی از علماء منطقهٔ أردستان ، منسوب به این روستا (کچو مثقال) می باشند .

مدرسهٔ علمیّهٔ حاج میرزا علی

در حدود یکصد سال قبل، یکی از علماء فعّال و با تقوی ، مرحوم حاج میرزا علی طبائی (از خاندان قدیمی و مشهور طباطبائیِ أردسـتان) مدرسه ای تأسـیس نموده ، که هنوز باقی است . در این مدرسه ، علاوه بر طلبه ها ، که اشتغال به تحصیل داشته اند در (دروس مقـدّماتی حوزوی) جلسـات دینی برای عموم مردم تشـکیل میشـده ، که به فراگیریِ اصول و فروع و أخلاق دینی مشغول می گردیده اند .

در دورهٔ حکومت پهلوی اوّل ، که أکثر حوزه هـای علمیّه ، به تعطیلی یـا رکود، کشـیده شـده بوده است ، این مـدرسه به دلیل دورافتاده بودن ، و نیز به خاطر عظمت شخصیت مؤسس آن (مرحوم حاج میرزا علی طبائی) تعطیل

نگردیده، و در آن دوره خفقانی ، نقش أرزشـمندی در حفظ آثار دینی و حوزه ای ، در منطقه داشته است . محلّ مدرسه ، در کنار حسـینیّه و مسـجد محل میباشـد ، و کتابخانه ای داشـته ، که کتابهایش پراکنده گشـته ، و مدرسهٔ یاد شده ، فعلاً در اختیار برخی از ذرّیّهٔ مؤسس مدرسه می باشد ، و فعّالیّت درسی در آن أنجام نمی گیرد .

مرحوم حاج میرزا علی طبائی ، از شاگردان آخوند کاشی (متوفّای ۱۳۳۲ قمری) بوده ، و در نماز شب ، حال و روحیّه و گریهٔ عجیبی داشـته ، و فعّالیّتهای دینی او در منطقه ، بسـیار مؤثّر بوده ، و عاملی مؤثّر برای حفظ و نشـر أحکام و آثار دینی به شـمار می رفته ، و تمامیِ پسران آن بزرگمرد، (که شش نفرند) از علماء و روحانیّین میباشند(۱).

مهر آباد

از روستاهای تابع أردستان می باشد ، و جمعی از سادات و علماء منطقهٔ أردستان ، مقیم یا برخاستهٔ از آن می باشند .

خانـدانهای علمیِ متعـدّدی ، هماننـد : طایفهٔ ملاّ علیّ بن ملاّ رفیع بن ملاّ ظهیر مهرآبادی (۲) . و طایفـهٔ ملاّ علی صادق بن ملاّ علی مندی (که از معروفین زمان خود، و از علماء قرن سیزدهم بوده) و نیز طایفه شیخ الإسلام (طایفهٔ ملاّ

ص:۵۱۰

۱- مطالب فوق ، در بازدید نویسـنده از مدرسه ، در سال ۱۳۶۷ شمسـی ، و در ضمن تحقیقات محلی، از علماء و ساکنین کچو مثقال و أردستان ، به دست آمده است

۲- ملاّ ظهیر مهرآبادی ، معاصـر و معاشـر با علاّمهٔ مجلسـی بوده ، و از نسل او دانشـمندان زیادی برخاسته اند ، که از متأخّرین آنها ، دانشمند محقّق ، أبو القاسم رفیعی مهرآبادی (مؤلف کتاب آثار ملّی اصفهان و آتشکده أردستان) می باشد

مرتضی) که مربوط به دورهٔ قاجاریّه بوده اند ، از این روستا می باشند . گرچه مدرسه علمیّهٔ رسمی در این محل نبوده، ولی علماء آن ، در خانه های شخصی، فرزندان خود و دیگر طالبین علم را ، در مراحل أولیّهٔ تحصیلی ، تربیت نموده ، و برای تکامل علمی ، به حوزه های علمیّهٔ بزرگ ، إعزام می نموده اند (۱).

در أطراف أردستان و بسیاری از شهرها ، همانند مهرآباد ، همین وضعیّت حاکم بوده است .

۲- پوده «فوده»

واقع در شمال غربیِ شهرضا، و در بیست و پنج کیلومتریِ آنست ، و از قدمت و سابقه قابل توجّهی برخوردار می باشد . مسجد جامعی دارد قدیمی، که به نام مسجد جامع بازار خوانده می شود ، و منبری از سنگ سیاهِ یک پارچه دارد ، که تاریخ ساخت منبر ، به صورت شعری روی سنگ سبز حجاری شده است به این شکل :

به تاریخ او گفت صاحب دلی

« مقام رسول است ، جای علی » (۲)

در نزدیکیِ این مسجد ، مدرسه ای بوده ، که فعلاً سکّوهای سنگیِ او باقی است ، و حجرات و حیاط مدرسه ، تبدیل به خانه شده است (۳) .

۳- خاتون آباد

یکی از روستاهای شرق اصفهان ، و در نزدیکی خوراسگان میباشد ، و علماء بسیار زیادی که خاندان علمی و بزرگ خاتون آبادی را تشکیل

۱- به کتاب آتشکده أردستان مراجعه شود

۲- که به حروف أبجد مطابق ۱۰۶۲ میباشد

۳- اظهارات آیه الله ، آقای حاج سیّد اسماعیل هاشمی دامت برکاته

میدهند ، منسوب به این محل می باشند .

مدرسهٔ علمیّهٔ خاتون آباد

مرحوم میرزا باقر باب الـدّشتی ، پدر زن میر عماد الدّین محمّد حسـینی(۱) (جـدّ سادات خاتون آبادی) برای داماد خود ، و به منظور فعّالیّتهایِ علمیِ او ، مدرسه ای را در خاتون آباد بنیان نهاد (۲).

۴- خمینی شهر

شهری است که در منطقهٔ ماربین ، و در ۱۲ کیلومتریِ شمال غربیِ اصفهان قرار گرفته ، و از سه ناحیهٔ متّصل به هم ، به نامهای : وَرَنُوسفادِران و فُرُوشان و خُوزان تشکیل گردیده است (۳) . این شـهر ، قبلاً به نام سِدِه و سـپس به نام همایونشـهر بوده ، و أخیراً (پس از انقلاب اسـلامی) توسـعه یافته، و به نام خمینی شـهر ، نامیده شده است، و از سابقهٔ طولانی برخوردار میباشد ، و گفته میشود که قدمت آن به زمان ساسانیان می رسد (۴) .

مردم این شـهر و روسـتاهای أطراف آن ، از نظر دینی ، بسـیار متعهِّـد و متعصّب می باشـند ، و در اعتقاد و پای بندی به مکتب تشیع و مذهب أهل البیت علیهم السلام ، و حفظ و إجراء شعائر دینیِ مکتب ولایت ، زبانزد خاص و عام گردیده اند .

ص:۵۱۲

۱- میر عماد الدّین محمّد ، اوّل کسـی است ، که از خاندان خاتون آبادی ، از قم به اصـفهان آمده ، و او فرزند میر سـیّد حسن نقیـب است ، و فرزنـدش میر محمـد اسـماعیل ، مـدفون در بقعهٔ گـورت از بلـوک جی و معروف بـه شـاه مراد می باشـد. (دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحه ۹۰)

۲- دار العلم شرق (مخطوط) ، صفحهٔ ۹۰، ورقهٔ ضمیمه

۳- جغرافیای کامل ایران ، جلد ۱، صفحهٔ ۳۳۳

۴- جغرافیای کامل ایران ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۳۳۳

این منطقه ، از دیر زمان ، محلّ تربیت و نشو و نمای علماء دین و مردم با ایمان بوده ، و بسیاری از علماء بزرگ ، از این منطقه برخاسته ، و در حوزه های علمیه بزرگ ، همانند : اصفهان ، نجف ، قم و مشهد ، درخشیده اند .

مرحوم آیه الله حاج شیخ عبد الجواد سِدِهی (جبل عاملی)، و مرحوم آیه الله ، حاج سیّد مصطفی مهدوی هرستانی ، و مرحوم آیه الله ، حاج شیخ أحمد فیّاض ، و مرحوم آیه الله ، حاج شیخ علی مشکوه سدهی ، و مرحوم آیه الله ، آقا میر سیّد علی سدهی ، (معروف به حاج آقابزرگ سدهی) و دو فرزندشان ، مرحوم آیه الله ، حاج آقا إمام إمامی سِدِهی ، و مرحوم آیه الله ، حاج آقا نورالله إمامی بدهی و فرزند ایشان ، شخصیت معاصر ، آیه الله ، حاج سید مهدی امامی سدهی دامت برکاته ، و مرحوم آیه الله ، حاج سید علینقی فیض الإسلام (صاحب شرح و ترجمهٔ مشهور نهج البلاغه ، و نیز شرح و ترجمه قرآن مجید ، و صحیفهٔ سجّادیّه) از علماء مشهور و برجستهٔ دورهٔ أخیر این شهر ، می باشند .

خاندانهای علمیِ برجسته ای در این منطقه ظهور یافته اند ، همانند : خاندان علمیِ میر محمّد أشرف ، معروف به خاندان میردامادی (که سرسلسلهٔ آنها، مرحوم میر محمّد أشرف ، از علماء جلیل القدر و برجسته و صاحب تألیفات زیاد ، و از جمله کتاب فضائل السّادات بوده است (۱)) و خاندان علمیِ إمام سِدِهی ، و خاندان علمیِ إمام جمعه سِدِهی ، و خاندان علمیِ حجازی سِدِهی، و خاندان علمیِ حجازی سیدهی ، و خاندان علمیِ مصطفوی ، و خاندان علمیِ

ص:۵۱۳

۱- در بخش (خاندانهای علمی اصفهان « خاندان علمی میردامادی ») در بارهٔ این شخصیّت بزرگ ، بحث و بررسی داریم

دیباجی ، و خانـدان علمی أحمـدی ، که در هر کـدام ، عـدّه ای از علماء و فضـلاء نشو و نما یافته ، و منشاء آثار علمی و دینی أرزشمند (و در مواردی چشمگیر) بوده اند (۱).

مدارس علمیّهٔ خمینی شهر

الف – مدرسهٔ علمیّهٔ مشکوه

أوّلین مدرسهٔ علمیّهٔ این شـهر، در زمان مرجع جهانیِ شـیعه ، آیه الله العظمی، آقا سیّد ابوالحسن اصفهانی قدس سره ، به وسیلهٔ مرحوم آیه الله حاج شـیخ علی مشـکوه بدهی (۲) تأسـیس گردیـده ، و سـپس در زمان آیه الله العظمی ، آقای حاج آقا حسـین طباطبائی بروجردی قدس سره ، توسعه و تکمیل یافته است .

این مـدرسه واقع در محلّـهٔ خوزان میباشـد ، و یک طبقه است ، با دَه حجره ، و برکات علمی و دینی این مـدرسه و طلّاب آن ، بسیار ارزشمند می باشد .

مرحوم آیه الله مشـکوه ، در تعلیم و تربیت طلّاب مدرسه ، سـعی و کوشـش فراوان داشـتند ، و طلّاب آن ، در ادامهٔ تحصیلات خود، به حوزه علمیّهٔ قم یا اصفهان هجرت می نمودند ، و هنوز این مدرسه دائر میباشد .

ب – مدرسهٔ علمیّهٔ إمامیّه

این مدرسه در محلّهٔ فروشان خمینی شهر می باشد ، و در حدود سال ۱۳۵۰

ص:۵۱۴

۱- برای آشـنائی بیشتر با شخصـیّتهای علمیِ این شهر ، به گنجینهٔ دانشمندان ، جلد ۷، از صفحهٔ ۳۴۴ تا ۳۵۵ مراجعه شود، و ما نیز در کتاب (حوزه های علمیّهٔ شیعه) انشاء الله در بخش مربوط به این شهر ، به تفصیل بحث خواهیم نمود
۲- دربارهٔ مرحوم آیه الله مشکوه ، در بخش (چهره های علمی دوره أخیر اصفهان) بررسی نسبتاً مفصّلی داریم

شمسـی تأسـیس گردیـده ، و دارای سـیزده حجره در یـک طبقه می باشـد ، و ساختمـان آن در دو طرف قرار گرفته است . در زمان بازدید از مدرسه ، دَه نفر طلبه ، در آن اشـتغال به تحصـیل داشتند ، سرپرست مدرسه ، یکی از علماء مبرز شهر ، حضرت حجّه الإسلام و المسلمین ، آیه الله ، آقای حاج سیّد مهدی إمامی سدهی دامت برکاته می باشند .

ج – مدرسهٔ حضرت حجّه «عج»

این مدرسه واقع در محلّهٔ أندوان خمینی شهر می باشد ، و ۱۰ حجره دارد ، و در سال **۱۳۵۲** شمسی ، به وسیله مرحوم آیه الله ، آقای حاج آقا حسین خادمی قدس، و با همکاری عدّه ای از روحانیّین خمینی شهر ، آقایان : تمنّائی و سلطان مهدیان و مرحوم أصغری و ... ، افتتاح گردیده است .

د – مدرسهٔ باقر العلوم علیه السلام

این مـدرسه در محلّـهٔ آدِریان می باشـد ، و در سال **۱۳۹۲** قمری ، تأسـیس گشـته است . مدرسـهٔ یاد شـده، یک طبقه است ، و دارای ۱۰ حجره و یـک کتابخـانه می باشـد ، و زمیـن آن هشـتصد مـتر ، و ساختمـان آن در چهـار طرف قرار گرفتـه ، و محلّ فعّالیّت در سی و سکونت طلّاب می باشد .

۵– خوانسار

شهری است در چهـار فرسـخیِ گلپایگان ، و مرکز شهرسـتان خوانسار می باشـد ، و به علّت کوهسـتانی بودن منطقه ، از آب و هـوای بسـیار مطلـوبی برخـوردار است ، و منـاظر طـبیعی و دیـدنی آن ، جلب توجه می نمایـد . گلسـتان کوه (در مسـیر جـاده اصفهان – خوانسار) و پارک سرچشمه خوانسار ، از مناظر دیدنی این شهرستان میباشد .

سابقهٔ تاریخیِ شهر خوانسار ، به بیش از یکهزار سال می رسد (۱) ولی در گذشته زمان ، به صورت قصبه و روستا بوده ، و در سالهای اخیر ، به صورت شهر در آمده است .

از زمان صفویّه به بعد ، یکی از مراکز فعّالیّت علمی و دینی ، و زادگاه و محلّ طی نمودن مراحل أوّلیهٔ تعلیم و تربیت ، و تکامل چهره های بزرگ علمی و مرجعیت شیعه گردیده ، تا آنجا که ، چهره های بزرگ و نامداری از این شهر ، در مراکز بزرگ علمی و اجتماعی ، همانند : اصفهان ، نجف ، کربلاء ، سامراء ، مشهد مقدس ، تهران و ... ، درخشیده ، و با عنوان مرجع تقلید ، زعیم حوزهٔ علمیّه ، محقّق و مؤلف ، استاد و مدرّس حوزه علمیّه ، پیشوای دینی و ...، به حفظ و ترویج دین پرداخته ، و نه تنها به عالَم علم و دین خدمت نموده ، بلکه نام شهر خوانسار را ، بر سر زبانها جاری ساخته اند .

خاندانهای علمی خوانسار

خاندانهای علمی بزرگی در شهر خوانسار ظهور یافته اند (أعمّ از سادات و ذراری پیامبر صلی الله علیه وآله یا غیر سادات)، که هرکدام از آنها، در برگیرندهٔ چهره های مبرّز علمی بوده است ، همانند:

خاندان علمی آقا حسین خوانساری ، خاندان علمی صاحب روضات الجات ، خاندان علمی سیّد مهدی موسوی خوانساری (جدّ آیه الله العظمی ، خوانساری) خاندان علمی علوی خوانساری ، خاندان علمی ابن الرّضا خوانساری ، خاندان علمی غضنفری خوانساری ، خاندان علمی صفائی خوانساری ، خاندان علمی حاج شیخ أحمد خوانساری (پدر آیه الله ،

۱- جغرافیای کامل ایران ، جلد ۱، صفحهٔ ۳۲۲

حاج شیخ أبو الفضل خوانساری) و ...

چهره های بزرگ علمی برخاسته از خوانسار

در طول چهار قرن ، شخصیّتهای برجسته ای از خوانسار ، در حوزه های بزرگ علمی شیعه ، یا در شهر خوانسار ، درخشیده اند که ذیلاً به چند چهره از آنها ، اشاره می نمائیم (۱):

۱- محقّق مطلق و نامدار ، استاد الکلّ فی الکل، نابغهٔ بزرگ ، و جامع معقول و منقول ، آقا حسین خوانساری ، متوفّای ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹، که علماء بسیاری در علوم عقلی و نقلی ، را تربیت نموده ، و تألیفات بسیاری را در زمینهٔ فقه و تفسیر و فلسفه و کلام و نحو و هیئت و ... ، از خود به جای گذاشته است . صاحب حدائق درباره ایشان می گوید : حقّ وی در دین مقدّس اسلام ، بزرگترین حقوق علماء اسلام می باشد (۲) .

۱- شمار علماء و مجتهدین خوانسار، و نیز طلاّب خوانساری ، تا حدّی بوده که گفته می شود : در ۵۰- ۶۰ سال قبل، ۷۰ مجتهد در این شهر بوده اند، و کوچه ای است به نام چهل آخوند ، و در زمان آقا نجفی اصفهانی، ۴۰۰ طلبه خوانساری در حوزه اصفهان اشتغال به تحصیل داشته اند اظهارات آیه الله ، آقای ابن الرّضا ، مؤسّس حوزهٔ علمیّهٔ ولی عصر خوانسار) ، و برای آشنائی بیشتر، به قسمتهای مختلف أعیان الشّیعه ، طبقات حاج آقا بزرگ طهرانی (از قرن یازدهم تا چهاردهم) الذّریعه الی تصانیف الشّیعه، ریحانه الأدب ، گنجینهٔ دانشمندان در عموم مجلّدات) بالأخص جلد پنجم ، از صفحهٔ ۴۶ تا ۶۰، دانشمندان و بزرگان اصفهان ، رجال اصفهان ، مکارم الاثار ، سیری در تخت فولاد اصفهان ، بیان آلمفاخر ، تاریخ علمی - اجتماعی اصفهان و ...، مراجعه شود، و ما نیز به خواست خداوند متعال ، در بخش مربوط به خوانسار ، از کتاب « حوزه های علمیّهٔ شیعه » به بررسی کاملتری می پردازیم

۲- آشنائی با حوزه های علمیّه شیعه ، جلد ۱ ، صفحهٔ ۳۷۸

۲- حکیـم محقّق و فقیه نامـدار ، و متکلّم مـدقّق و اصـولیِ عظیم المقـدار ، مـولی محمّـد خوانسـاری، معروف به (آقـا جمـال خوانساری)، فرزنـد آقاحسـین خوانساری، و ملقّب به « جمال الدّین و جمال المحقّقین و محقّق خوانساری » و متوفّای ۱۱۲۱ یا ۱۱۲۵ . آثار علمی و قلمی او ، همانند : حاشیه بر شرح المعه و ...، نشانهٔ ذوق ، سلیقه ، نبوغ و تبحّر او میباشد .

۳- علّامـهٔ محقّق ، آقـا سـیّد مهـدی موسوی خوانسـاری (جـدّ مرحوم آیه الله العظمی ، حـاج سـیّد أحمـد خوانسـاری) که از شاگردان محقّق قمی بوده ، و در نجف أشرف دفن گردیده (۱) و سرسلسلهٔ یک خاندان بزرگ علمی میباشد .

۴- چهرهٔ نامدار و بزرگ علم و معنویّت ، حاج میرزا ابوالقاسم ، جعفر ، معروف به ، میرکبیر موسوی (سرسلسلهٔ خاندان علمی بزرگ موسوی خوانسـاری و جـدّ بزرگوار صـاحب روضـات و ...) متوفّـای ۱۱۵۸، که قـبرش در قودجـان گلپایگـان ، مزاری معروف می باشد (۲).

۵- علّامـهٔ بزرگوار ، میر سـیّد زین العابـدین خوانسـاری ، پـدر و مربّی دو چهرهٔ نامـدار و بزرگ علمی ، آقـا سـیّد محمّـد باقر خوانسـاری (صـاحب روضـات آلجنّـات) و آقـا میرزا محمّـد هـاشم چهـارسوقی (صاحب مبانی الاصول) وی ، در سال ۱۲۷۵ قمری و به نوشتهٔ ریحانه الأدب ، در سال ۱۲۷۶ ، وفات یافته و در تخت فولاد اصفهان مدفون گردیده است .

۶ - فقیه اصولی و محقّق رجـالی ، و أدیب جـامع ، آقـا سـیّد محمّـد بـاقر موسوی خوانسـاری چهـارسوقی ، معروف به صاحب روضات ، که از مفاخر علمیِ خوانسار

۱- گنجینه دانشمندان ، جلد ۵، صفحهٔ ۴۹

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۱۷۵

و اصفهان ، بلكه جهان شيعه مى باشد ، و خود ، سرسلسلۀ خاندانى بزرگ و علمى قرار گرفته است .

۷- فقيه و محقّق و اصولى مدقّق ، و جامع معقول و منقول، و صاحب تأليفات فراوان ، مرحوم آقا ميرزا محمّد هاشم چهارسوقى خوانسارى ، متوفّاى ۱۳۱۸ قمرى . وى برادر صاحب روضات ، مى باشد .

۸- فقيه و اصولى و محقّق نامدار ، حاج شيخ موسى خوانسارى ، صاحب تقريرات درسهاى مرحوم نائينى و حاشيه بر مكاسب ، و متوفّاى ۱۳۶۳ ، وى ، از چهره هاى علمىِ نامدار حوزه نجف أشرف ، در نيمه قرن چهاردهم بوده است

۹- فقيه و مرجع بزرگ شيعه ، و يكى از زعماى حوزه علميّۀ قم، پس از ارتحال مرحوم آيه الله العظمى ، آقاى حاج شيخ عبدالكريم حائرى يزدى ، سيّد آلفقهاء و المجتهدين ، عَلَم التّقوى و اُسوه الزّهد ، مرحوم آيه الله العظمى، حاج سيّد محمّد تقى خوانسارى ، متوفّاى ۱۳۷۱ قمرى ، كه در سلسلۀ نسب آن بزرگمرد، تا امام موسى بن جعفر عليه السلام ، چهره هاى مبرّز علم و تقوى ، متعدّد بوده اند ، و شخص ايشان در علم و تقوى از مفاخر شيعه و حوزۀ علميّۀ قم، و شهر خوانسار ، به شمار مى رود .

۱۰ – فقيه و مرجع عاليقدر شيعه ، آيه الله العظمى ، آقاى حاج سيّد أحمد موسوى خوانسارى قدس سره ، متوفّاى ۱۴۰۵ قمرى كه ، نه تنها از مراجع بزرگ شيعه در اواخر قرن چهاردهم ، و زعيم دينى و حوزه اى ، در پايتخت كشور (شهر تهران) بودند ، بلكه در مقام تقوى و زهد ، تالى تِلوِ معصوم و اُسوه زهد و وَرَع، به شمار مى رفتند ، و يكى از مراجع بزرگ تقليد ، وقتى سخن دربارۀ اين بزرگ مرجع دينى ، به ميان آمده بود، فرموده بودند : آيا دربارۀ مقام عصمت ايشان ، سؤال مى فرمائيد ؟.

ص:۵۱۹

مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج سیّد أحمد خوانساری قدس سره ، در فقه و اجتهاد و ملکات فاضله ، از مفاخر بزرگ شیعه ، حوزهٔ علمیّهٔ قم و شهر تهران و زادگاهشان (شهر خوانسار) به شمار می روند .

و این بود نمونه ای از مفاخر علمی و اجتهادیِ شهر خوانسار ، که بحث از هر کدام از یادشدگان فوق ، شرح حالِ مفصّلی می طلبد ، و چهره هائی که مورد اشاره قرار نگرفته اند ، شمار بسیار زیادی هستند که فقط در گنجینهٔ دانشمندان (در بخش مربوط به خوانسار) نزدیک به هشتاد نفر از چهره های مبرز آنان را یاد می کند ، و در ریحانه الأدب نیز ، در ذیل کلمه خوانساری، جمعی از آنان را زینت بخش کتاب خود قرار داده است ، و در کتابهای أعیان الشّیعه ، روضات الجات ، طبقات حاج آقا بزرگ طهرانی ، بسیاری از آنان ، مورد معرّفی قرار گرفته اند .

مدارس علمیّهٔ خوانسار

الف – مدرسهٔ علمیّهٔ مریم بیگم

این مدرسه در سالهای أخیر ، به نام مدرسهٔ علوی نامیده می شود، و در قرن یازدهم ، در زمان محقّق نامدار ، آقا حسین خوانساری (در دورهٔ حکومت شاه سلیمان صفوی) ساخته شده ، و در سال ۱۳۵۴ شمسی زیر نظر یکی از علماء بزرگوار خوانسار ، (آقای حاج سیّد حسین علوی) تعمیر گردیده است .

این مدرسه ، با توجّه به سابقهٔ ممتدّی که دارد، محلّ تحصیل بسیاری از علماء و فضلاء خوانساری بوده ، و چهره های برجسته ای ، همانند : مرحوم آیه الله العظمی ، حاج سیّد محمّد تقی خوانساری ، و مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج سید أحمد خوانساری ، و مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج سیّد محمّد رضا

گلپایگانی قدس سره ، و نیز حضرت آیه الله ، آقای حاج شیخ أبو الفضل خوانساری ، دام عمره الشریف و ...، مراحلی از تحصیل خود را در این مدرسه ، طی نموده اند .

مدرسهٔ یاد شده و در حال حاضر، محلّ فعّالیّت حوزه ای است، و مخصوصاً در تابستانها ، که حوزهٔ علمیّه قم تعطیل میباشد ، عدّهٔ زیادتری از طلّاب ، به درس و بحث و فعّالیّت علمی ، در این مدرسه می پردازند .

ب – مدرسهٔ علمیّهٔ میرباقری

این مدرسه نیز ، سابقهٔ زیاد دارد ، و در حدود دویست سال از تأسیس آن میگذرد ، و در سال ۱۲۳۲ قمری به وسیلهٔ شخصی به نام حاج میرباقر ساخته شده است (۱) .

در سال ۱۳۶۲ شمسی ، زیر نظر إمام جمعهٔ محترم خوانسار ، آیه الله ، سیّد مهدی غضنفری ، تعمیر و توسعه یافته، و در حال حاضر، در حدود بیست حجره دارد .

در زمان بازدید نویسنده از مدرسه (در سال ۱۳۶۶ شمسی) تعداد سی نفر از طلّاب ، در رتبهٔ مقدّمات و سطح (شرح لمعه و اصول الفقه) ، در این مرکز علمی ، اشتغال به تحصیل داشتند .

کتابخانهٔ مدرسه ، به نام شهید مجید میرباقری میباشد ، و جدید التّأسیس است . این مدرسه پس از سالها تعطیل ، در سال ۱۳۹۱ قمری (۱۳۵۰ شمسی) توسّط آیه الله غضنفری (فوق الذّکر) محلّ فعّالیّت درسی و حوزوی گردیده است .

محل این مدرسه ، در محلّهٔ در راه می باشد .

۱- شجره نامهٔ سادات ورثهٔ حاج میرباقر خوانساری و وقفنامهٔ مدرسهٔ میرباقری ، صفحهٔ ۴ و ۲۱

ج – مدرسهٔ عظیم ولی عصر «عج»

مجموعهٔ علمی و دینی عظیمی است، که در شهر مذهبیِ خوانسار ، به وسیلهٔ یکی از علماء مبّرز و پر تلاش خوانسار ، آیت حق ، حجّه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج سیّد مهدی ابن الرّضا، دامت برکاته (که دارای خاندانی أصیل و علمی در شهر خوانسار میباشند) تأسیس گردیده ، و به نام :

حوزهٔ علمیّهٔ ولیّ عصر«عج» خوانسار

رسماً نامگذاری شده است . این مجموعه ، از أهمیّت ویژه ای برخوردار است ، و با توجّه به وضعیّت و موقعیّت و وسعت شهر خوانسار ، مجموعهٔ علمی و دینی بی نظیری ، محسوب می گردد ، و تماشا کننده را به إعجاب وا می دارد .

فعّالیّتهای مقدّماتی تأسیس این مرکز علمی و دینی ، در سال ۱۳۴۸ شمسی (۱۳۸۸ قمری) آغاز گشته ، و از سال ۱۳۵۲ شمسی ، شروع به ساختمان گردیده ، و از سال ۱۳۵۷ شمسی ، فعالیت درسی آن عملاً ، شروع گردیده ، و در حال حاضر (۱۳۷۵ شمسی)، قسمتهای عمده ساختمان آن ، انجام شده است

این مجموعهٔ بزرگ ، در قطعه زمینی به مساحت چهل هزار متر ، در خیابان شهداء شهر خوانسار قرار گرفته ، و برای بخشی از ملحقات آن ، متجاوز از دَه هزار متر دیگر ، در نزدیکی زمین أوّل تهیّه گردیده ، و مورد استفادهِ قرار گرفته ، و مجموعاً از بخشهای گوناگون ذیل ، تشکیل یافته است:

۱- بخش اداری و فعّالیّتهای مربوط به ادارهٔامور گوناگون حوزهٔ علمیّه .

۲ – بخش مَدرَس ها ، و محلّ تشکیل جلسات درسیِ مدرسه .

۳- خوابگاه و محلّ سکونت مدّرسین مدرسه .

۴- خوابگاه و محلّ سکونت طلاّب مدرسه

۵- محلّ سکونت طلاّب معیل .

۶- کتابخانه (مخزن و سالن مطالعه) .

۷- أنبارهای گوناگون ، برای تأمین نیازهای مدرسه .

۸- سالن غذاخوری برای مدرّسین و طلّاب مدرسه ، با تجهیزات کامل .

زمین مدرسه چون در دامنهٔ کوه قرار گرفته ، و قسمتهای مختلف آن در یک سطح نیست ، بعضی از قسمتهای مدرسه ، یک طبقه ، و بعضی دو طبقه ، و قسمتی سه طبقه است ، ضمناً باغچه های مدرسه ، که در سطوح مختلف قرار گرفته ، و به شکل زیبائی درختکاری و گلکاری شده ، بر شکوه و جاذبهٔ مدرسه افزوده است .

این مدرسه ، در حال حاضر بین ۲۰۰ تا ۲۵۰ طلبه دارد ، که در رتبه های درسی مقدّمات و سطح متوسّط و عالی ، (و گاهی دورهٔ خارج) تحصیل علم میکنند ، و در تابستانها ، عدّهٔ ای از طلّاب و فضلاء حوزهٔ علمیّهٔ قم، به این مرکز علمی و سایر مدارس خوانسار می پیوندند ، و به تحصیل یا تحقیق یا تألیف و دیگر فعّالیّتهای علمی، می پردازند . بهره گیری از سیستم های پیشرفته ، از قبیل : وسایل صوتی و تصویری و کامپیوتر ، بر جاذبهٔ مدرسه أفزوده است .

برنامه تهیّهٔ غذا و پذیرائی از مدرّسین و طلّاب ، کاملاً منطبق با ضوابط شرعی و بهداشتی ، و در حدّ کامل می باشد .

حوزه علمیّه ولی عصر (عج) ، مجموعاً مدرسه ای است با مدیریّت قاطع و قوی ، و إمکاناتی کامل و پیشرفته ، که از نظر ساختمانی و معماری ، در حدّ بسیار بالائی قرار گرفته ، و با استفاده از نقشه کامل و استحکام بِناء ، و تزئینات مناسب ، از قبیل : کاشی کاری ، آجرنماکاری ، و تأسیس گنبدها و سردَرها و سالن های بزرگ ، دارای موقیت برجسته ای می باشد (البتّه قسمتهای عمده ، از ساختمان این مجموعه و نماسازی ، أنجام شده ، ولی هنوز کامل نشده است)

ص:۵۲۳

از جاذبه های جالب و سالم و أرزشمند این مرکز علمی را ، آمادگی برای پذیرش محقّقین ، و تهیّهٔ امکانات برای آنها ، استفاده از امکانات و وسایل پیشرفته ، نظم و انظباط کامل (آنهم در آب و هوای مطبوع شهر کوهستانیِ خوانسار ، همراه با درختکاری ها و گلکاری های داخل مدرسه) می توان به شمار آورد .

خانه های علماء ، مدرسه های پربرکت

در شهر خوانسار ، علاوه بر مدرسه های رسمی ، بسیاری از علماء بزرگ (مخصوصاً در دوره های حکومتهای ظالمانه) در خانه های خود حوزهٔ درسی تشکیل می داده ، و به تعلیم و تربیت شاگردان می پرداخته اند ، و گاهی ، علاوه بر تدریس خودشان، به علمای دیگر فرصت می داده اند که در منزل آنها حوزهٔ درسی تشکیل دهند . ذیلاً به چند نمونه ، اشاره می نمائیم :

۱- حکیم بزرگوار مرحوم آخوند محمّد علی حکیم ایمانی ، که استاد علوم عقلی بوده ، و در منزل خود ، تدریس می نموده است .

۲- مرحوم حاج میرزا یوسف مهدویانی ، که استاد فقه و اصول و أدبیّات بوده ، و در خانه خود، به تعلیم و تربیت طلّاب می پرداخته است .

۳- مرحوم حاج سیّد علی أکبر (همسر خواهر مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج سیّد احمد خوانساری) که خود از علماء بزرگ ، و دارای مقام اجتهاد بوده، و در منزل خود تدریس می نموده است .

۴- مرحوم آقا میرزا محمود ابن الرّضا، که مجتهدی بزرگ و مورد توجّه بوده ، و در فقه و اصول ، در منزل خود حوزهٔ درسی داشته است .

۵- مرحوم آقا میرزا عبدالجواد موسوی ، که از بنی أعمام صاحب روضات

بوده ، و أدبیّات و مخصوصاً کتاب مطوّل را ، تدریس می نموده است .

و همچنین، بسیاری دیگر از علماء و مدرّسین ، که به علل گوناگونِ فردی یا اجتماعی ، محلّ تدریس خود را در منزل و خانهٔ خود قرار میداده ، و به تعلیم و تربیت شاگردان می پرداخته اند .

کتابخانهٔ فاضل

یکی از دانشمندان و محترمین خوانسار ، آقای حاج محمّد حسن فاضلی ، فرزند مرحوم حاج ملا محمد مهدی فاضل (که از علماء طراز أول خوانسار ، و مجتهد و دارای اجازه اجتهاد از چندین نفر از مراجع و علماء بزرگ نجف بوده) منزل پدر خود را تبدیل به کتابخانه نموده ، و به صورت چهار طبقه ساخته است .

این کتابخانه ، دارای کتابهای خطّی و نسخه های نفیس و مجلاّت متنوّع می باشد ، و دو جلد از فهرست مخطوطات این کتابخانه ، منتشر شده است .

تأسیس کتابخانه یاد شده ، از حدود سال ۱۳۶۷ شمسی به بعد بوده ، و هنوز به صورت فعال درنیامده، و برنامه ریزیِ منسجم و کامل نیافته ، و امید است که به صورت یکی از مراکز تحقیق و فعالیت گسترده علمی و دینی ، در آید (۱) .

۶- خوراسگان

خوراسگان ، در گذشتّ زمان یکی از روستاهای تابعهٔ اصفهان ، و در ۱۰ کیلومتری شرق آن بوده ، ولی در حال حاضر، با توجّه به گسترش و توسعهٔ

ص:۵۲۵

۱- برای آشنائی با حوزه علمیّه و مدارس و علماء شهر مذهبی خوانسار ، نویسندهٔ این سطور ، چندین سفر به شهر خوانسار نمودم، و از نزدیک ، با مدارس و مراکز دینیِ این شهر زیبا، آشنا گردیدم ، و از گفتار علماء و دانشمندان آن ، بهره مند گردیدم

اصفهان و خوراسگان ، تبدیل به شهری مستقل ، ولی متصّل به شهر اصفهان گردیده است .

وجود إمامزاده های متعدّد ، در این شهر ، مخصوصاً إمامزاده لازم التّعظیم ، أبو العبّاس (محمّد) که از نسل قمربنی هاشم ، حضرت أبا الفضل العباس علیه السلام است، و دارای صحن و سرا و گنبد و بارگاه و ضریح و رواق بسیار زیبا و شکوهمند میباشد (۱)، و نیز وجود علماء و خطباء و روحانیّون بزرگوار (أعمّ از سادات و غیر سادات)، و نیز وجود مساجد و مراکز دینی متعدّد و فراوان ، نشان دهندهٔ روح ایمان و ولایت مردم این سامان میباشد .

مدرسهٔ علمیّهٔ إمام صادق علیه السلام

مدرسه ای است باشکوه و بزرگ ، که زیر نظر یکی از علماء برجستهٔ خوراسگان ، آیه الله ، آقای حاج شیخ مرتضی مقتدائی دامت برکاته تأسیس گردیده است . از سال ۱۳۵۴ شمسی ، مقدّمات تأسیس مدرسه فراهم گردیده ، و در سال ۱۳۶۱ ساختمان آن اتمام یافته است .

مدرسهٔ إمام صادق علیه السلام ، ۵۵ حجره و سه مَدرس و سه سالن بزرگ و کتابخانه دارد، و به صورت دو طبقه میباشد ، علاوه بر یک زیرزمین بزرگ، و در حال حاضر، در حدود ۹۰ نفر طلبه ، در رتبه درس مقدّمات و سطح متوسّط ، در آن اشتغال به تحصیل دارند . محلّ مدرسه ، خیابان أباذر می باشد، و در نماسازی آن، از آجرنما و کاشی کاری بهره گیری شده ، و دارای سر درب زیبا و کاشیکاری شده و باشکوه می باشد .

۱- دربارهٔ إمامزاده ابوالعبّاس ، به تفصیل ، در بخش (إمامزادگان اصفهان و حومه) بحث و بررسی داریم

مدرسهٔ علميّهٔ خواهران

در جوار إمامزاده أبو العبّاس عليه السـلام ، منزلی است متعلّق به إمامزاده عليه السلام ، كه در حال حاضر در اختيار حوزه علميّه قرار گرفته ، و دروس دينيّه به روش حوزوی برای طبقـهٔ نسوان تدريس می شود، و جمع زيادی از بانوان و دختران ، اشـتغال به تحصيل علوم دينيّه دارند .

كتابخانهٔ إمامزاده أبوالعبّاس عليه السلام

در جوار إمامزاده أبو العبّاس عليه السـلام ، كتابخانهای وابسـته به تشـكيلات وسـيع إمامزاده عليه السـلام تأسيس گرديده ، و به صورت فعّال می باشد ، و يكی از مراكز علمی - دينیِ شـهر خوراسگان به شمار می رود، و تمامیِ رشد و امكانات آن ، متعلّق به إمامزاده أبو العبّاس عليه السلام ميباشد .

۷- داران

مركز شهرسـتان فريـدن می باشـد ، و در ۱۲۰ كيلومتری شـمالِ غرب اصـفهان واقع شـده است (۱) . مـدرسه علميّـهٔ آن ، به نام منتظريّه است ، كه در سال ۱۳۵۸ شمسـی به صورت منزلی بوده ، كه آقای دكتر مصطفوی إهداء نموده اند، و در سال ۱۳۶۲ ، با ضميمه شدن يک قطعه زمين ، ساختمان مدرسهٔ علميّه ، شروع گرديده است .

در زمان بازديـد نويسـنده از مدرسه ، در سال ۱۳۶۵ قسـمتی از ساختمان مدرسه به صورت دو طبقه أنجام گرفته ، و بخشـی از آن، محلّ سكونت طلّاب مدرسه قرار گرفته بود ، و طلّاب آن (كه بيست و پنج نفر بودند) در رتبهٔ درسی

۱- لغتنامه دهخدا

مقدّمات و سطح متوسّط اشتغال به تحصیل داشتند . تأسیس مدرسه ، زیر نظر حجّه الإسلام و المسلمین ، آقای سیّد أمین الله معین الدّینی انجام گرفته است .

۸–دُرْچِه

درچه ، که در قدیم آلأیّام درچهٔ پیاز نامیده میشده ، و به صورت روستائی بوده ، در حال حاضر ، توسعه یافته ، و به حالت شهر در آمده است ، و گفته میشود که با حومه نزدیک آن ، جمعیّتی در حدود چهل هزار نفر دارد . محلّ آن با فاصلهٔ کمی ، در جنوب غربیِ اصفهان ، در جنوب جادّهٔ اصفهان – نجف آباد ، و در شمال اتوبان اصفهان – ذوب آهن ، قرار گرفته است .

مدرسهٔ علمیّهٔ إمام حسین علیه السلام

مدرسه ای است که در سالهای بین ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ قمری ، زیر نظر آیه الله حاج سیّد مصطفی شریعت موسوی ، (فرزند مرحوم آیه الله ، آقا سیّد مهدی درچه ای أعلی الله مقامه) تأسیس گردیده ، و دو طبقه است و ۱۲ حجره و دو مَدرس و یک کتابخانه دارد، و محلّ آن ، در محلّهٔ دُرّ می باشد . مدرسهٔ یادشده ، سالهای طولانی ، محلّ سکونت طلاب و فعّالیّت درسی بوده ، ولی در حال حاضر تعطیل می باشد .

۹– دستجرد جرقویه

جرقویه یکی از بخشهای استان اصفهان و کویری می باشد ، و مردم آن علاقمند به مذهب و مکتب أهل البیت علیه السلام می باشند .

از روستاهای آن ، عدّهٔ زیادی برای تحصیل علوم دینیّه ، وارد حوزهٔ علمیّهٔ میشوند ، و عموماً طلبه های مؤدّب و دارای ریشه های عمیقِ دینی و مذهبی هستند ، و در ترویج دین ، کوشا می باشند .

ص:۵۲۸

یکی از روستاهای جرقویه ، دستجرد است ، که امامزاده ای دارد به نام سلطان سعید علیه السلام، که نسب او را منتهی به امام موسی بن جعفر علیه السلام می دانند .

ساختمان إمامزاده ، در سال ۱۳۶۷ شمسی تجدید بناء گردیده ، و حرم و گنبد بزرگی برای آن ساخته شده است ، که در حال تکمیل می باشد .

مدرسهٔ علمیّهٔ دستجرد

در کنار أمامزاده ، مدرسهٔ علمیّه ای ساخته شده ، که دوازده حجره (به شکل دو طبقه) دارد، و یک مَدرس هم برای آن در نظر گرفته شده است .

۱۰- دولت آباد

واقع در ۱۵ کیلومتری شمال اصفهان می باشد ، و مدرسهٔ علمیّه ای دارد ، به نام مدرسهٔ جعفریّه که زیر نظر یکی از علماء بزرگوار محل، آیه الله ، آقای حاج شیخ محمّد حسین نجفی دامت برکاته میباشد ، (طبق کاشی کاری بالای سردَرِ مدرسه) و در سال ۱۳۷۷ قمری تأسیس گردیده است .

مدرسهٔ یاد شده ، ۱۲ حجره دارد، و بخشی دو طبقه است ، و چهار طرف ساختمان دارد، و در جوار مسجد قرار گرفته است . در زمان بازدید نویسنده از مدرسه ، در سال ۱۳۶۷ شمسی (۱۴۰۸ قمری) در حدود ۱۵ نفر اشتغال به تحصیل داشتند ، که شش نفر آنها ساکن در مدرسه بودند ، و بقیّه فقط در بعضی از درسهای مدرسه ، شرکت می نمودند .

۱۱- دهاقان

شهری است در ۱۸ کیلومتری غرب شهرضا(۱) و مدرسهٔ علمیّه ای دارد ، که

۱- لغتنامهٔ دهخدا، جلد ۲۴ ، صفحهٔ ۴۳۶

به نام مدرسهٔ علميّهٔ حسينيّه ناميده مى شود ، و در سال ۱۳۸۴ قمرى ، زير نظر يكى از علماى محل به نام آقاى شيخ نعمت الله اسماعيلى تأسيس گرديده ، و در كاشيكارى بالاى در مدرسه ، و نيز بر روى قطعهٔ سنگى در داخل مدرسه ، سال تأسيس آن ، قيد گرديده است .

مدرسهٔ ياد شده، دو طبقه است ، و ۱۵ حجره دارد، و محلّ آن در انتهاى بازار دهاقان ، خيابان شهيد موسوى ميباشد . در هنگام بازديد نويسنده از مدرسه ، (در سال ۱۳۶۵ شمسى، مقارن ۱۴۰۶ قمرى) دَه نفر طلبه ، زير نظر آقاى روح الأمين و آقاى بهارى ، اشتغال به تحصيل داشتند .

۱۲- رهنان «رنان»

شهر رهنان ، قبلاً به صورت روستائى بوده، و در حال حاضر ، كاملاً به شهر اصفهان متّصل گرديده ، و داراى مسجد جامع و مدرسهٔ علميّه اى مى باشد، كه سابقهٔ آن به سيصد سال قبل ميرسد، و روى سقّاخانهٔ سنگىِ آن ، تاريخ ۱۱۱۲ هجرى ، حجّارى شده است .

مدرسهٔ ياد شده ، متّصل به مسجد مى باشد ، و هشت حجره دارد، كه محلّ تحصيل و فعّاليّت درسىِ طلّاب بوده است . تا سال ۱۳۱۳ شمسى طلّاب علاقمند رهنانى ، مراحل مقدّماتى دروس حوزه اى را در اين مدرسه ، سپرى مينموده اند، و سپس به سوى حوزهٔ علميّهٔ بزرگ اصفهان رهسپار گرديده ، و ادامهٔ تحصيل مى داده اند . محلّ مسجد و مدرسه ، خيابان أبوذر ، نزديك فلكهٔ إمام حسين عليه السلام (فلكهٔ شهردارى) مى باشد (۱).

ص:۵۳۰

۱- تحقيقات فوق ، به وسيلهٔ يكى از فضلاء عاليقدر رهنان ، حجّه الإسلام ، آقاى شيخ محمّد على رضائى دام عزّه ، أنجام گرديده است

۱۳– زرّین شهر

این شـهر ، که قبلًا به صورت روسـتائی بودرو به نام (ریز) خوانـده می شد ، در أثر مجاورت با کارخانهٔ عظیم ذوب آهن ، به سرعت توسعه یافته ، و به صورت شهری نسبتاً بزرگ در آمده ، که در منطقهٔ لنجان ، مورد توجّه قرار گرفته است .

مدرسهٔ علميّهٔ زرّين شهر

در سال ۱۳۲۵ شمسـی، یکی از علماء فعّال و پرتلاش ، حجّه الإسـلام و المسـلمین ، آیه الله ، آقای حاج شـیخ محمود شـریعت ریزی ، در قطعه زمین بزرگی به مساحت چهار هزار متر ، مدرسهٔ علمیّه ای را پایه گذاری ، و در سال ۱۳۳۹ شمسی در قسمتی از همین زمین ، کتابخانه ای تأسیس نمودند .

کوشـش و پشـتکار عجیب این بزرگمرد ، و حمـایت مراجع زمـان (آیه الله العظمی ، آقـا سیّد ابـوالحسن اصـفهانی، و آیه الله العظمی، آقای بروجردی و مراجع تقلید پس از آنها) و نیز حمایت علماء بزرگ حوزهٔ علمیّه اصـفهان ، موجب رشد و موفّقیت برنامه های این مدرسـهٔ علمیّه گردیـد ، تا جائی که در بعضـی از دوره ها ، تعـداد طلّاب مـدرسه ، به ۵۵ نفر رسـیدند (که این رقم با توجّه به محدودّیت روستای ریز و شرائط منطقه) از أهمیّت شایانی برخوردار می باشد

در زمان بازدید نویسنده از مدرسه (در سال ۱۳۶۶ شمسی)، شمار طلّاب مدرسه به ۳۰ نفر می رسید ، که در دورهٔ مقدّمات و سطح ، اشـتغال به تحصـیل داشـتند ، و جمعی از علماء زرّین شـهر ، با همکاری یکدیگر ، در تدریس و ادارهٔ امور طلّاب اقدام می نمودند .

مفاخر علمیِ زرّین شهر

از مفاخر گذشتهٔ ریز (زرّین شهر)، یکی مرحوم آقا سیّد محمّد ، معروف به

(آقا سیّد آقاجان) بوده ، که مدرّسی بزرگ در دروس سطح ، و خطیب و واعظی برجسته به شمار می رفته ، و در مقامات معنوی و روحی ، جایگاهی برجسته داشته است . وی اصلاً ریزی بوده، و در اصفهان تحصیل و سپس تدریس می نموده ، و منبر می رفته است ، و در سال ۱۳۶۴ قمری از دنیا رفته ، و در تخت فولاد، در تکیهٔ سیّد العراقین ، مدفون گشته است (۱) . و دیگری مرحوم آقا شیخ مرتضی ریزی ، متوفّای ۱۳۲۹ قمری میباشد ، که از شاگردان شیخ أنصاری بوده ، و أوّل کسی است که أفکار مرحوم شیخ را با تدریس کتاب رسائل (فرائد الأُصول) در اصفهان مطرح نموده است .

مرحوم آقا شیخ مرتضی ریزی ، مجتهدی اصولی بوده، و در زهد و تقوی ، مقامی رفیع داشته ، و شبهای جمعه در تخت فولاد، برنامهٔ دعای کمیلی داشته ، که در سوز و گداز و ایجاد انقلاب روحی و توبه و إنابه ، نقش عجیبی ایفاء مینموده است ، و جمعیّت پایِ منبر او را ، متجاوز از ده هزار نفر نوشته اند(۲) پدر آن بزرگمرد ، از علماء جلیل القدر و ساکن ریز بوده، و در بقعهٔ مخصوصی ، در همان روستای ریز ، مدفون گردیده است (۳) .

۱۴-زَوارِه

زواره بر وزن شَرارِه و هَزارِه ، از توابع شهر أردستان ، و با فاصلهٔ ۱۷ کیلومتر ، در شمال شرقیِ آن قرار گرفته است (۴) .

۱- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۱۰۸ و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۱۳

۲- دانشمندان و بزرگان اصفهان ، صفحهٔ ۴۹۸

۳- رجال اصفهان ، صفحهٔ ۸۴

۴- فرهنگ جغرافیائی ایران ، جلد ۱۰، صفحهٔ ۱۰۴

زواره ، مدینه السّادات

زواره در قرون أوّلیهٔ اسـلامی ، وقف بر سادت طباطبائی گردیده ، و لذا ، سادات زیادی از نسل امام حسن مجتبی علیه السلام ، به این محـل مهاجرت نموده انـد ، و در نتیجه ، به علّت فراوانیِ سادات در این شـهر کوچک ، به نام (مـدینه السّادات) نامیـده شده ، و ظاهراً این نامگذاری ، مربوط به أوائل قرن چهارم هجری بوده است (۱).

سابقهٔ تشیّع در زواره

با توجّه به سکونت سادات طباطبائی در این شهر، می توان سابقهٔ تشیّع آن را به دست آورد، و با وجود نسل پیامبرصلی الله علیه وآله در این شـهر مذهبی ، می توان به خوبی دریافت که آنها حافظ و ناشر فرهنگ دینی و مذهب أهل البیت علیه السلام ، در این مطنقه بوده انـد، و نیز می توان به درستی قضاوت نمود، که از حدود زمان متوکّل عبّاسـی (زمان مهاجرت گستردهٔ سادات ، به زواره) تا کنون ، مذهبی غیر از تشیع و ولای أهل البیت علیه السلام ، در این شهر وجود نداشته است .

شهر زواره، خاستگاه چهره های بزرگ علمی

بسیاری از علماء بزرگ و مشهور ، از این شهر برخاسته و در جهان علم و دانش ، درخشیده اند ، همانند :

۱- حکیم و مفسّـِر و ریاضی و منجّم و دانشمند متبحّر ، مولی جمشید بن مسعود بن محمود زواری ، که آثار بسیاری از خود به جای گذارده ، و از علماء بزرگ

ص:۵۳۳

۱- آتشکده أردستان ، جلد ۱،صفحهٔ ۱۴۶-۱۴۷

أواسط قرن نهم هجری بوده است (۱).

۲- مفسّر و محدّث و فقیه أدیب ، مولی أبو الحسن ، علی بن حسن زواره ای که از علمای قرن دهم بوده ، و استاد ملاّ فتح الله کاشانی (مفسّر نامدار شیعه) می باشد ، و آثار تألیفی فراوان دارد .

۳- سیّد سراج الدّین زواری (میر قاسم) ، که از شاگردان مبرّز شیخ بهائی بوده ، و تألیفات بسیاری داشته است، و به احترام او که در میدان ستیّهٔ قم إقامت داشته ، آن میدان را به نام میدان میر (میر قاسم) نامیده اند .

۴- ملاّ عبدالعظیم بیدگلی زوارهای ، که مجتهدی بزرگ و مدرّسی عالیقدر بوده ، و متوفّای بعد از ۱۲۴۸ قمری میباشد ، و از شاگردان محقّق قمی صاحب قوانین) و از معاصرین و همدرس سیّد شفتی بوده است (۲) .

بقعه های دینی زواره، سندی بر دیانت و تشیّع و فرهنگ مذهبی زواره

بقعه های زیادی (در حدود بیست عدد) در زواره وجود دارد ، همانند بقعهٔ سبز ، که گفته میشود متعلّق به بانی مسجد جامع زواره است ، و بقعهٔ سیّد بهاء الدّین حیدر ، که جدّ أعلای أغلب سادات طباطبائی أردستان و زواره است ، و بقعهٔ سیّد علاء الدّوله ، که از نیاکان سادات طباطبائی بوده ، و بقعهٔ میرزا محمّد صادق ، که از علماء بزرگ بوده ، و بقعهٔ میرزا محمّد طاهر طبیب (نیر آلحکماء)،

۱- ریحانه الأدب ، جلد ۴، صفحهٔ ۲۵۶

۲- در کتاب (حوزه های علمیّهٔ شیعه) ، جمع زیادی از علما و بزرگان زواره را مورد بحث قرار داده ، و به تفصیل ، از آثار و عظمت آنها بحث کرده ایم، البته بخش زواره از آن کتاب ، هنوز به چاپ نرسیده است

و بقعهٔ حاجی میر محمّد علی و حاج میرزا علیرضا خادم الحسین ، که از مردان نیکوکار بوده اند ، و بقعه های دیگر ، که همه و همه ، نشان دهندهٔ سابقهٔ دینداری و ولایت و تشیع و علم و دانش و معنویّت مردم زواره ، می باشد .

به طور کلّی ، مردم زواره ، أکثریت قاطع آنها باسواد بوده اند، و معمولاً ، قرآن را با تجوید می خوانده اند ، و در قدیم آلأیّام، علماء بزرگی در علم تجوید ، همانند : ملاّ حافظ زواره ای ، و ملاّ شاه محمّد زواره ای ، داشته اند . البته از دورهٔ حکومت پهلوی به بعد ، وضعیّت علمی و دینی زاوره ، صدمه دیده ، و آن رونق قدیم را ندارد (۱) .

مدرسهٔ علمیّهٔ حاج لطفعلی خان

تنها مدرسهٔ علمیّهٔ زواره ، مدرسه ای است که به وسیلهٔ حاج لطفعلی خان ترشیزی (کاشمری) ، در زمان ملاّ عبد العظیم بن محمّد تقی بیدگلی ، که معاصر با حجّه الاسلام شفتی ، (متوفّای ۱۲۶۰ قمری) بوده، در حدود یکصد و شصت سال قبل تأسیس گشته ، و موقوفاتی بر آن قرار داده شده است .

مدرسهٔ یاد شده ، پس از تأسیس ، زیر نظر ملاّ عبد العظیم قرار گرفته ، و آن بزرگمرد ، تولیت امور مدرسه و تدریس و تربیت طلاّب را بر عهده داشته ، و پس از او ، فرزندش به نام ملاّ محمّد علی ، و پس از او ملاّ اسماعیل بن ملاّ عبد العظیم ، و پس از آن، ملاّ علی أکبر بن ملاّ عبد العظیم و پس از آنها ، برخی از نوه های ملاّ عبد العظیم ، تولیت مدرسه را برعهده داشته اند .

این مدرسه ، سالیان دراز ، محلّ فعّالیّت علمی و تربیت طلاّب بوده ، و فعّالیّت حوزه ای در آن أنجام می گرفته است ، تا آنکه در سال ۱۳۰۰ شمسی

۱- اظهارات آگاهان محلی

(۱۳۴۰ قمری) در زمان حکومت پهلوی أوّل غصب گردیده ، و به صورت دبستان در آمده است ، ولی در سال ۱۳۶۴ شمسی ، برابر ۱۴۰۴ قمری ، به حوزه علمیّه بازگردانده شده ، و محلّ سکونت و درس و بحث حوزوی قرار گرفته و مدرسهٔ یاد شده ، در دوره أخیر ، و به نام مبارک امام باقر علیه السلام ، نامگذاری شده است .

مدرسهٔ لطفعلی خان (مدرسهٔ أمام باقر علیه السلام) دارای ۸ حجره می باشد ، و ساختمان آن در سه طرف قرار گرفته ، و به صورت یک طبقه میباشد ، و به علت استحکام بناء ، فقط گاهی تعمیراتی در آن انجام گرفته است .

محلّ مدرسه ، در جوار أمامزاده یحیی علیه السلام ، در محلّهٔ سر بازار میباشد (۱)

۱۵- سمیرم

شهری است در ۱۶۵ کیلومتری جنوب اصفهان ، که راه أصلیِ آن از اصفهان، از طریق شهرضا میباشد .

مدرسهٔ علمیّهٔ إمام جعفر صادق علیه السلام

در سال ۱۳۵۴ شمسی ، زیر نظر یکی از مدرّسین عالیقدر و بزرگوار حوزهٔ علمیّهٔ قم، حضرت حجّه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ رحمت الله فشارکی دامت برکاته ، و با فعّالیّت مرحوم حاج حسین صابری و با کمک مردم ، در شهر سمیرم، مدرسهٔ علمیّه ای به نام امام جعفر صادق علیه السلام شروع به ساختمان گردیده ، و در سال ۱۳۵۸ به پایان رسیده است .

۱- تحقیقات محلّی و بررسی حضوری نویسنده ، در تاریخ ۱۳۶۷ شمسی ، و نیز آتشکدهٔ أردستان، جلد ۱ ، صفحهٔ ۱۵۶

این مـدرسه دو طبقه است ، و در زمان تهیّـۀ گزارش و أنجام تحقیق راجع به این مدرسه (در سال ۱۳۶۷ شمسی)، بیست و پنج نفر طلبه در این مـدرسه سـکونت داشـته ، و در رتبه هـای درسـی مقـدّمات و سـطح (شـرح لمعه و اصـول الفقه) ، مشـغول به تحصیل بوده اند (۱).

۱۶- سُهْر فیروزان

(۲)

که مشهور به سُهر فریزان است ، و نزدیک به شهر فلاورجان ، و از توابع آن شهرستان می باشد .

در أواخر قرن چهـاردهم هجری قمری ، مـدرسه ای به وسـیلۀ سازمـان اوقـاف اصـفهان و نظـارت رئیس آن (در آن هنگام) ، تأسیس گشته است .

این مـدرسه یک طبقه است ، و به سـبک مـدارس قدیمه ساخته شده ، و دارای یک مَدرَس و ۱۲ حجره میباشـد ، و دری دارد که به سوی إمامزادۀ سُهر فیروزان علیه السلام ، باز می شود .

۱۷- شاه تور «شاهطور»

دهی است از منطقۀ رویدشت ، که در فاصلۀ ۶۰ کیلومتری اصفهان می باشد

مدرسۀ علمیّۀ شاهطور

در طرف شمال إمامزاده عبد العزیز علیه السلام (که نسب او به حضرت امام موسی بن جعفر علیه السلام میرسد) صحنی وجود داشته ، به نام صحن مدرسه ، که هنوز هم

۱- گزارش و تحقیقات أنجام شـده ، توسّط مـدرّس مـدرسه (در تاریـخ فوق) ، آقای شـیخ علی پیروزی دام عزّه ، فراهم شده است

۲- فرهنگ جغرافیائی ایران ، جلد ۱۰، صفحه ۱۱۶

قسمتی از آن باقی است ، و آن صحن ، دارای پنج حجرهٔ بوده ، که دو حجره آن جزء مسجد گردیده ، و سه حجره هنوز باقی است ، که احتیاج به مرمّت و تعمیر دارد . آخوند ملاّ عبدالرّزاق (آخوند شاه تور) متوفّای حدود ۱۴۰۰ قمری ، و پدر او ملاّ مهدی ، و پدر او ، ملاّ عبد الرّزاق ، و پدر او ، ملاّ علی ، همه عالِم دینیِ محل بوده اند . در زمان آخوند ملاّ علی ، که موقعیّت علمیِ برجسته ای داشته ، مدرسهٔ یاد شده ، محلّ درس و بحث بوده ، و اطاقی هم در راه پشت بام وجود داشته ، که کتابخانهٔ مدرسه بوده ، و مرحوم ملاّ علی ، در آنجا به مطالعه می پرداخته است (۱) (۲) .

۱۸- شهرضا «قمشه»

شهری است بسیار قدیمی (۳) که به نام قشمه نامیده می شده ، و به مناسبت احترام إمامزادهٔ بزرگواری که در آن شهر مدفون گردیده ، و به نام شاه رضا علیه السلام مشهور می باشد ، این شهر ، به نام (شهرضا) معروف گردیده است .

شهرضا در ۸۰ کیلومتریِ جنوب اصفهان قرار گرفته ، و در میان راه أصلیِ اصفهان - شیراز واقع شده است . مردم شهرضا، در مذهب تشیّع متعصّب و قاطع ، و هیچ نوع أقلیّت مذهبی را در خود نمی پذیرند (۴) .

سابقهٔ علمی و دینیِ شهرضا بسیار زیاد است ، و علماء زیادی در آن زندگی

۱- اظهارات آقای سیّد محمّد حسین شاهمیری ، به نقل از عالِم بزرگوار، آقای حاج شیخ عبدالرّسول شاه توری ، فرزند مرحوم ملاّ عبدالرزّاق رحمه الله علیه

۲- مرحوم آقای سیّد مصلح الدّین مهدوی ، در یادداشتهای خود ، این مدرسه را از آثار دورهٔ شاه عبّاس اوّل ، به شمار آورده اند

۳- جغرافیای کامل ایران ، جلد ۱، صفحّ ۳۲۶

۴- تاریخ شهرضا، صفحهٔ ۵۴

نموده ، و یا از آن برخاسته انـد ، و لـذا در بارهٔ آن ، کلمـهٔ یونانچه (مخفّف یونان کوچک) به کار برده شده است ، و چهره های برجسته ای از آن برخاسته و درخشیده اند ، همانند :

۱- آقـا شـیخ محمّـد حسـین قمشه ای اصـفهانی نجفی ، که از شاگردان شـیخ أنصاری و آقا سیّد محمّـد حسـین کوه کمری و میرزای شـیرازی و میرزا حبیب الله رشتی بوده ، و تألیفات گرانقدری در فقه و اصول از خود به جای گذارده ، و در سال ۱۳۳۶ قمری ، وفات یافته است (۱).

۲- حکیم و فیلسوف نامـدار ، آقـا شـیخ محمّـد رضـا قمشه ای متخلّص به (صـهبا) و متوفّای ۱۳۰۶ قمری ، کـه مـدرّس فقه و اصول و فلسـفه در مدرسـهٔ صـدر تهران بوده ، و شاگردانی نامـدار ، هماننـد : مرحوم حکیم جهانگیر قشـقائی و حاج میرزا أبو الفضل کلانتر و ... ، تربیت نموده ، و در هنگام مرگ ، به أطرافیانش توجّه کرده و گفته است: آیا دیدیـد أسب سـفیدی را که حضرت إمام مهدی (عج) برای سوار شدن من فرستاده اند ؟ (۲) .

۳- حکیم و مفسّـر و زاهـد نامدار و با ولایت ، حاج شـیخ مهدی الهی قمشه ای ، متوفّای ۱۳۹۳ قمری(۳) که ترجمه و خلاصهٔ التَفسـیر ایشان بر قرآن مجیـد ، از بهترین و مفیـدترین ترجمه های قرآن به حساب می آید ، و ترجمه مفاتیح الجنان و ترجمهٔ و شرح صحیفهٔ سجادیّهٔ آن بزرگمرد مفید و أرزشمند است ، و نیز دیوان بزرگ أشعار ایشان ، مورد توجّه می باشد .

۱- گنجینهٔ دانشـمندان ، جلد ۵، صفحهٔ ۳۹۱ (جمع دیگری از علمای شـهرضا نیز، در همین جلـد از کتاب یاد شـده ، نام برده شده اند، و شرح حالشان ذکر گردیده است)

۲- گنجینهٔ دانشمندان ، جلد ۵، صفحهٔ ۳۹۲

۳- گنجینه دانشمندان ، جلد ۸، صفحه ۱۰۸

۴- مرحوم ملّا مصطفی قمشه ای ، که از علماء و حکمای قرن سیزدهم بوده است .

۵- مرحوم آقا شیخ محمّد باقر قمشه ای ، متوفّای ۱۲۹۶، که جامع معقول و منقول، و مدرّس در حوزه علمیّهٔ اصفهان بوده است .

۶- مرحوم آقا شیخ أسد الله حکیم ، متوفّای ۱۳۳۴، که مدرّس علوم عقلی ، در مدرسهٔ چهارباغ اصفهان بوده است (۱).

و همچنین چهره های دیگری از این شهر ، در کتب تراجم و رجال ، همانند : روضات الجنّات ، ریحانه الأدب ، گنجینهٔ دانشمندان ، رجال اصفهان ، و دانشمندان و بزرگان اصفهان و ...، مورد معرّفی قرار گرفته اند .

مدارس علميّهٔ شهرضا

الف – مدرسهٔ حسينيّهٔ سادات

این مدرسه ، در سال ۱۳۳۰ شمسی (۱۳۷۰ قمری) تأسیس گردیده ، و سرپرستی و تدریس آن را ، یکی از علماء مبرّز شهرضا، حضرت حجه الإسلام و المسلمین ، آیه الله ، آقای حاج سیّد مهدی حجازی (۲) بر عهده دارند، و دارای کتابخانه ای می باشد ، و در طرف شرقیِ مدرسه ، مسجد جالبی وجود دارد ، که به نام مسجد سادات ، نامیده می شود . عدّه ای از طلّاب

۱- در کتاب (حوزه های علمیّهٔ شیعه) در بخش مربوط به شهرضا به نحو مفصّل بحث خواهیم داشت ، انشاء الله . و به کتاب تاریخ شهرضا، از صفحهٔ ۶۲ تا ۱۰۱، و گنجینه دانشمندان ، جلد ۵، بخش مربوط به شهرضا مراجعه شود

۲- خاندان حجازی ، از خاندانهای سابقه دار و علمی شهرضا میباشند ، و علمای زیادی در این خاندان تربیت یافته و به عالم علم و دین خدمت نموده اند

و فضـلای شـهرضا، در این مدرسه به تحصـیل فقه و اصول و ... اشتغال دارند، و آیه الله ، آقای حجازی ، تدریس درس خارج فقه می نمایند . محلّ مدرسه واقع در خیابان أبوذر می باشد .

ب – مدرسهٔ علمیّهٔ صاحب الزّمان علیه السلام

این مـدرسه ، در سـال ۱۳۵۰ شمسـی (۱۳۹۰ قمری) زیر نظر یکی از علمـاء مـبّرز مشـهور شـهرضا، حضـرت حجـه الإسـلام و المسـلمین ، آقای حاج شـیخ غدیر علی ممیّزدامت برکاته ، تأسـیس گشـته ، و کتابخانهٔ قابل توجّهی دارد، که مشتمل بر سیزده هزار جلد کتاب (در زمان بازدید نویسنده از مدرسه و کتابخانه ، در سال ۱۳۶۵ شمسی) می باشد ، که أًخیراً بر تعداد کتابهای آن افزوده شده است .

بخشی از مدرسهٔ صاحب الزّمان علیه السلام ، دو طبقه ، و بخشی دیگر ، سه طبقه است ، و سی حجره دارد و از نظر ساختمان و نماسازی و کاشـی کاری و فعّالیّت درسی ، (در زمان بازدید نویسنده از مدراس شهرضا، در تاریخ ۱۳۶۵ شمسی) جالب ترین مـدراس علمیّـهٔ شـهرضا محسوب می گردیـد ، و در آن زمان ، در حـدود هفتاد نفر طلبه ، در رتبه مقـدمات و سـطح متوسّط و سطح عالی (رسائل و مکاسب و کفایه الاُصول)، در این مدرسه اشـتغال به تحصـیل داشـتند ، و کتابخانهٔ مدرسه ، بسیار فعال و مورد بهره برداری بود.

محلّ مدرسه ، خیابان صاحب الزّمان (عج) می باشد .

ج – مدرسهٔ أقدمیّه

این مـدرسه در سال ۱۳۳۵ شمسی (۱۳۷۵ قمری) زیر نظر یکی از علمـای شـهر ، حجّه الإسـلام و المسـلمین آقـای حاج شـیخ نصرالله زارعان در محلّهٔ فضل آباد ، خیابان صاحب الزّمان (عج) تأسیس گشته است . در زمان بازدید از

مدرسه (در سال ۱۳۶۵ شمسی) در حدود سی نفر طلبه در رتبه های درسیِ مقدّمات و سطح متوسّط و عالی ، در این مدرسه تحصیل علم می نمودند ، و کتابخانه ای هم در حدّ نیاز طلّاب مدرسه وجود داشت ، و أخیراً نوارخانه ای نیز تأسیس گردیده است .

مدرسهٔ یاد شده ، یک طبقه است ، و سرپرستی فعلیِ آن را ، حجّه الإسلام و المسلمین آقای حاج شیخ غلامحسین اسماعیل پور بر عهده دارند .

در مجاورت مدرسهٔ أقدمیّه ، سقّاخانه ای است که از نظر معنوی مورد توجه میباشد ، و کلا مدرسه أقدمّه و مسجد آن (در طرف شرق مدرسه) و سقاخانه یاد شده ، از موقعیّت معنوی ، برخوردار میباشد .

د- مدرسهٔ علمیّهٔ إمام حسین علیه السلام

مدرسه ای است که در سال ۱۳۵۴ شمسی ، زیر نظر یکی از علمای شهر ، حجّه الاسلام آقای حاج سیّد علی أکبر قرشی ، در خیابان دکتر بهشتی ، تأسیس گشته است . در زمان بازدید از مدرسه ، سی نفر طلبه در این مدرسه اشتغال به تحصیل داشتند در دوره مقدّمات و سطح ، و کتابخانهٔ آن مشتمل بر شش هزار جلد کتاب بود ، که أخیراً أفزایش یافته است .

مدرسهٔ یاد شده ، دو طبقه است و مشتمل بر پانزده حجره ، و دو سالن و یک مَدرَس میباشد .

ه – مدرسهٔ علمیّهٔ امام صادق علیه السلام

مدرسه ای است که در سال ۱۳۵۵ شمسی ، زیر نظر حجّه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ نعمت الله جعفری ، تأسیس گشته ، و محلّ تحصیل علوم دینیّه برای دختران و زنان می باشد ، و محل آن در خیابان حکیم صهبا ،

کوی شعیع ، واقع گردیده است . در زمان بازدید از مدرسه ، یکصد نفر در رتبهٔ مقدّمات و سطح متوسّط (شرح لمعه و اصول الفقه) در این مرکز علمی و دینی اشتغال به تحصیل داشتند .

در نماکاریِ مدرسه ، از کاشی استفاده شده ، و مساحت آن ۱۸۰۰ متر می باشد ، و کتابخانه ای ، در حدّ نیاز طلّاب مدرسه دارد .

و – دار العلم « مدینه العلم صاحب الزّمان «عج»»

قطعه زمین وسیعی به أندازهٔ شصت هکتار ، در سمت راست جادّهٔ اصفهان ، شهرضا، در مَدخل شهر قرار گرفته ، و مُشرف بر شهرضا میباشد ، و بارگاه و آستان مقدّس شاه رضا علیه السلام و ساختمانهای شهر ، کاملاً در معرض دید می باشد، و این قطعه زمین بزرگ ، در اختیار حوزه علمیّه و علمای شهرضا قرار گرفته ، به منظور تأسیس یک مجموعهٔ علمی - بهداشتی - اجتماعی ، مشتمل بر مدرسهٔ علمیّه و مسجد و منزلهای مسکونی برای مدرّسین و طلّاب معیل، و نیز بیمارستان و کتابخانه و سالن مطالعه و مرکز انتشارات و تحقیقات و ... ، و فعلاً ، بخشی از طرح یاد شده ، به اجرا در آمده است .

در حال حاضر، ساختمان مدرسهٔ علمیّه ، به نام : دار العلم صاحب الزّمان (عج) در حال أنجام می باشد، که دو طرف آن ساخته شده ، و دو طرف دیگر در حال تکمیل می باشد، و نماسازی یک طرف أنجام شده است .

ساختمان مدرسه دو طبقه است در قطعه زمینی به مساحت دوازده هزار متر مربّع ، و ۲۵۰ حجره در نقشهٔ مدرسه ، منظور گردیده ، که یکصد حجرهٔ آن آماده شده است . کتابخانهٔ مدرسه ، با هشت هزار جلد کتاب و سالن مطالعه ، مورد بهره برداری می باشد . هیئت اُمنائی مرکّب از ۲۵ نفر، که چهارده نفر آنها

از علماء و مدرّسین شهرضا ، و بقیّه ، از معتمدین و مؤمنین می باشند ، بر این مجموعه ، نظارت دارند (۱) ولی عمدةً ، تأسیس و سرپرستی و ادامه برنامه های گوناگون مدرسهٔ یاد شده ، بر عهده شخصیّت والای روحانیّت شهرضا، حضرت حجه الاسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ غدیر علی ممیّز دامت برکاته العالیه می باشد ، که با فعالیت گسترده و مداوم ایشان ، گامهای برجسته ای در راه أهداف یاد شده ، برداشته شده است . تاکنون، از مجموع واحدهای مسکونی که در طرح یاد شده است ، و تعداد آنها سیصد عدد میباشد ، فقط پنج واحد ساخته شده است، و به خاطر نیاز شدید طلّاب معیل ، تعدادی از آنها در حجره های مدینه العلم ، اسکان داده شده اند . در تابستانها ، طلّاب شهرضائی مقیم قم ، برنامه های درسی و تحقیقی خود را در (مدینه العلم) أنجام میدهند .

شمار طلّاب شهرضا

شمار طلّاب ساکن و محصل در شهرضا، یکصد و پنجاه نفر ، و با محاسبهٔ طلّابی که در اصفهان و قم اشتغال به تحصیل دارند ، چهارصد نفر می باشند .

۱۹ – طالخونچه

قبلًا یکی از روستاهای بخش سمیرم سُفلی بوده ، و أخیراً ، جزء شهرستان النجان ، و از توابع مبارکه گردیده ، و حدود یک فرسخ با شهر مبارکه فاصله دارد

مدرسهٔ علمیّهٔ قائم آل محمّد «عج»

مدرسه ای است ، در قطعه زمینی به مساحت پانصد متر مربّع ، و دارای شش

۱– ناظر شرعی این مجموعه ، در زمان حاضر آیه الله ، آقای حاج شیخ محمّد علی اسماعیل پور، مقیم قم می باشند

حجره میباشد و دو باب مغازه دارد، که به عنوان مَدْرس و صندوق قرض الحسنه ، از آن استفاده میشود . طبقهٔ دوّم مدرسه ، که محلّ کتابخانه و سایر نیازمندیهای آن است (در زمان تهیّهٔ گزارش در سال ۱۳۷۰ شمسی) تکمیل نگردیده بوده است . شروع در تأسیس مدرسه ، سال ۱۳۹۸ قمری ، برابر ۱۳۵۷ شمسی میباشد .

۲۰- فریدون شهر

شهری است که در ۱۵۵ کیلومتری غرب اصفهان می باشد، و در سال ۱۳۶۴ شمسی ، به وسیلهٔ یکی از علمای منطقه ، جناب آقای نوراللّهی، منزلی تهیّه گردیده ، و به عنوان مدرسهٔ علمیّه قرار داده شده ، و در آن فعّالیّت حوزهای شروع گردیده ، و در چند نفر طلبه داشته است(۱).

۲۱- فَلاوَرْجان

شهری است در بیست کیلومتری اصفهان ، و در حاشیه زاینده رود میباشد ، که فاصله آن تا زرّین شهر (مرکز لنجانات)، سی و پنج کیلومتر است (۲) .

مدرسهٔ علمیّهٔ فلاورجان

مدرسه ای است، که در مرکز شهر قرار گرفته ، و دارای سه دَرِ ورودی است ، و سردَرِ اصلی آن ، با کاشی معرق تزیین یافته ، و جمله :

أنَا مَدينَةُ العِلمِ وَ عليٌّ بابُها

در میان نوشته های کاشیکاری ، جلب توجّه می نماید . بیست نفر طلبهٔ زن

۱- اظهارات أمام جمعهٔ محترم شهر داران ، در ملاقاتی در تاریخ اردیبهشت ماه ۱۳۶۵ شمسی

۲- جغرافیای کامل ایران ، جلد ۱، صفحهٔ ۰۳۲۵

و پـانزده نفر طلبـهٔ مرد ، در این مـدرسه تحصـیل علم مینماینـد . البته قسـمت طلاّـب مرد و طلاّب زن ، کاملاً جـدا و مجزّای از یکدیگر می باشد .

زمین مـدرسه دو هزار متر ، و ساختمان آن دو طبقه ، و جمعاً دارای هجـده حجره و مَـدرس میباشـد . این مـدرسه قبلاً متعلّق به یکی از پزشـکان شـهر بوده و طبق وصیّت آن بزرگمرد ، همسر و سایر ورثهٔ او ، در اختیار علماء و حوزهٔ علمیّه گذارده اند ، و با همکاری مردم با ایمانِ شـهر ، در حال ساخته شـدن است ، و ساختمان مـدرسه هنوز کامل نگردیـده ، و تأسـیس آن از سال ۱۳۶۱ شمسی بوده است .

۲۲- قَمْصَر

در سـی کیلومـتری جنـوب شـرقیِ کاشـان قرار گرفته ، و به خـاطر کوهسـتانی بودن ، از آب و هوای بسـیار مطبوعی برخوردار است، و محلّ پرورش درخت گل محمّدی ، و تولید بهترین گلابها و عطرهائی است که در تمام شـهرها و کشورها مورد توجّه است .

و برای شستشوی خانهٔ کعبه از گلاب قمصر استفاده میشود

مدرسهٔ علمیّهٔ ولی عصر علیه السلام

آیـه الله ، سیّد مهـدی یـثربی ، در قطعـه زمیـن بزرگی که در محـلّ مرتفعی قرار گرفته ، و مُشـرف بر قمصـر میباشـد ، مدرسـهٔ باشکوهی در چهار طبقه با پنجاه و پنج حجره و ده مدرّس و یک کتابخانه (که در حال حاضر ، در سال ۱۴۱۷ قمری ، مشتمل بر پنج هزار جلد کتاب می باشد) ، تأسیس نموده اند ، که قسمتی از نماسازی و کاشی کاری آن ، أنجام شده است .

این مدرسه در حال حاضر، یکصد و بیست طلبه در دورهٔ مقدّمات و سطح

متوسّط دارد، و در تابستانها که هوای کاشان ، گرم و سوزان می شود ، جمعی از طلاب آن شهر ، در این مدرسه ، به فعّالیّت درسی و تحقیقی اشتغال پیدا میکنند، همچنان که در گذشته زمان نیز چنین بوده ، و علمای بزرگ کاشان ، در تابستانها ، فعالیت علمی و تحقیق و تألیف خود را ، در قمصر ادامه می داده اند ، همانند : مرحوم فیض کاشانی ، که قسمتی از کتاب شریف محجّه البیضاء را در قمصر تألیف نموده اند، و نیز مرحوم آیه الله ، آقا سیّد محمّد تقی پشت مشهدی ، که تابستانها را در این محل میگذرانده ، و به فعّالیّت علمی و دینی می پرداخته اند (۱).

۲۳- کاشان

یکی از شهرهای قدیمی ایران (۲) و به تعبیر دیگر، یکی از قدیمی ترین شهرهای ایران می باشد (۳) .

در أوّلین تقسیمات کشوری ، در سال ۱۳۱۶ شمسی ، از شهرستانهای تابع استان مازندران ، و در سال ۱۳۳۹ شمسی ، جزء استان مرکزی گردید ، و از سال ۱۳۵۵ شمسی تاکنون ، از توابع استان اصفهان محسوب میشود (۴) .

قاطعیت و پایبندی شدید مردم کاشان ، نسبت به مکتب أهل البیت علیهم السلام در طول تاریخ اسلام

در تمام دوره های تاریخ اسلام، مردم کاشان مسلمان و معتقد به مکتب تشیّع

۱- اظهارات آیه الله یثربی و تحقیقات حضوری و محلی

۲- جغرافیای کامل ایران ، جلد ۱، صفحهٔ ۳۲۸

۳- لغتنامهٔ دهخدا ، جلد ۳۸، صفحهٔ ۱۸۲

۴- سیمای کاشان ، صفحهٔ ۱۶

بوده انـد ، و قـاطعیّت و تعهّـد شدیـد آنهـا ، نسبت به مکتب أهـل البیت علیهم الله ، آن چنـان زبـانزد بوده است ، که در زبـان دشـمنان مکتب تشیّع ، نـام کاشان در ردیف نام قم (که عُش (۱) آل محمّـد علیهم السـلام ، و پایگـاه علم و ایمان و اعتقاد به خانـدان عصـمت و طهـارت علهـم السـلام بـوده) قرار میگرفتـه ، و دشـمنان خانـدان إمـامت ، حمله هـای شدیـد و انتقادهـای سرسـختانهٔ خود را متوجّه این دو شـهر پر برکت مینموده اند ، و نویسـنده متعصّب و خبیث کتاب (بعض فضائح الرّوافض)، در أکثر موارد، که به شـهر قم و مردم آن ظالمـانه حمله کرده است ، نـام کاشـان را هم به دنبـال آن آورده ، و کلمـات و تعبیرات زهر آگین خود را أداء نموده است .

و از آن طرف ، دانشمند و محقّق و متکلّم بزرگ ، مرحوم عبد الجلیل قزوینی ، در کتاب بسیار أرزشمند (نقض) ، معروف به (بعض مثالب النّواصب) که در حدود سال ۵۶۰ هجری ، (در دوران قدرت و تسـلّط أهل تسنّن و مخالفین مکتب ولایت أهل البیت علهم السـلام) تألیف نموده ، در جای جایِ کتاب نفیس خود، دفاعهای قاطعانه و مسـتدل و مسـتند خود را از شـهر قم و کاشان و دیگر شـهرهای شـیعه نشین (همانند : ساری ، اُرَم ، آبه) در کنار هم ، و یکسان قرار داده است ، مثلاً در ضمن بحثی می نویسد : ... اگر غرض این بودی از خواندن مناقب ، بایستی که به قم و کاشان و آبه و بلاد مازندران و سبزوار و دیگر بقاع ، که إلّا شیعه نباشند ، نخواندندی (۲) . و در جـای دیگری ، پس از بحثی مفصّل، دربارهٔ عظمت علمی و معنوی قم و علماء و مدارس و مساجد و کتابخانه های آن ، پیرامون کاشان می نویسد:

۱- عُش = آشیانه

۲- کتاب نقض ، صفحهٔ ۷۷، چاپ سلسلهٔ انتشارات أنجمن آثار ملِی

۴ و کاشان بحمد الله و مَنّه ، منوّر و مشهور بوده است ، همیشه ، و بحمد الله هست ، به زینت اسلام و نور شریعت و قواعد آن ، از مساجد جامع و مساجد دیگر با آلت و عدّت و مدارس بزرگ ، چون مدرسه صفویّه و مجدیّه و شرفیّه و عزیزیّه ، با زینت و آلت و عدّت و اوقاف و مُدرّس (مُدَرِّسین) چون إمام ضیاء الدّین ، أبو الرّضا ، فضل الله بن علیّ الحسنی ، عدیم النّظیر در بلاد عالَم به علم و زهد ، و غیر او از أئمّه و قضاه ، و کثره فقهاء و مقریان و مؤذّنان و عقود مجالس و ترتیب (تربیت) علمای سلف ، چون قاضی أبوعلی الطّوسی وأولادش (...) و در وی ، مصلحان بیمرّ ، و حاجیان بی عدد ، و عمارت مشهد إمام زاده ، علیّ بن محمّد الباقر به (بار کرز) (۱) است که مجد الدّین فرموده است ،...، و مانند این ، که همه دلالت است بر صفاء ایمان ، و نزهت طاعات مؤمنان کاشان ، عمرها الله بالعدل و التوحید و قبول الرّساله و إثبات العصمه (۲)

و در جای دیگر می نویسد : به قم و قاشان (کاشان) و آبه، همهٔ فتاوی و حکومات ، بر مذهب صادق و باقر باشد ، و قاضی، علوی یا شیعی باشد (۳) .

و یاقوت حموی در معجم البلدان می نویسد : قاشان بِالشّینِ المُعجَمَهِ ... وَ أهلُها کُلُّهُم شیعَهٌ إمامِیَّهٌ ... وَ یُنسَبُ إلَیها طائِفَهٌ مِن أهلِ العِلمِ ... (۴)

یعنی: قاشان (کاشان) با شین نقطه دار ... أهل آن، همه شیعهٔ(دوازده) إمامی هستند ... ، و نسبت داده می شود به این شهر، گروهی ازأهل علم ....

ص:۵۴۹

۱- منظور، مشهد أردهال می باشد

۲- کتاب نقض ، صفحه ۱۹۹-۱۹۸، توجّه شود، عبارات به سبک قدیمی است ، و دارای ویژگیهای إنشاء آن زمان میباشد

۳- کتاب نقض ، صفحهٔ ۴۵۹

۴- معجم البلدان ، جلد ۴، صفحهٔ ۲۹۷-۲۹۶

و در کتاب تقویم البلدان تألیف أبو الفداء ، که در سال ۷۲۱، از تألیف آن فارغ شده، آمده است : قاشان (کاشان) از قم کوچکتر است ... ، شهری است نزدیک قم، مردمش شیعی هستند . جماعتی از علماء ، بدان منسوبند (۱).

و در کتاب (الأنساب) سمعانی (از علماء قرن ششم) آمده است:

... قاشانُ (کاشان) وَ هِیَ بَلْدَةُ عِندَ قُم، عَلی ثَلاثین فَرسَخاً مِن إصبَهانَ ، (اصفهان) دَخلتُها وَ أقَمتُ بِها یُومَینِ وَ أهْلُها مِنَ الشّیعَهِ ، وَکانَ بِها جَماعَهُ مِن أهلِ العِلمِ وَ الفَضلِ وَ أدرَکتُ جَماعَهً مِنهُم بِها ، وَ أدرَکتُ بِهَا السَّیِّدَ الفاضِلَ ، أبَا الرِّضا، فَضلَ اللهِ بنَ عَلِیٍّ (العَلَوِیِّ) الحُسَینِیِّ القاسانی، وَکَتَبُ عَنهُ أحادیثَ وَ أقطاعاً مِن شِعرِه ، وَ لَمّا وَصَلتُ إلی بابِ دارِه ، قَرَعتُ الحَلقَهَ ، وَ قَعَدتُ عَلَی الدَّکَّهِ ، أنتَظِرُ خُروجَهُ فَنَظَرتُ إلیَ البابِ ، فَرَأیتُ مَکتُوبَاً فَوقَهُ بِالجُصِّ :

إنَّما یُریدُ اللهُ لِیُذهِبَ عَنکُمُ الرِّجسَ أهلَ البَیتِ وَ یُطَهِّرَکُم تَطهیراً (۲)

یعنی : قاسان (کاشان) شهری است در نزدیکی قم ، با فاصلهٔ سی فرسخ تا اصبهان (اصفهان) . من وارد آن شهر شدم ، و دو روز اقامت جستم ، و أهل آن شیعه هستند ، و در آن شهر، جماعتی از اهل علم و فضل بودند، و من جماعتی از آنها را در آن شهر ملاقات نمودم ... و در کاشان به ملاقات سید فاضل، أبو الرضا ، فضل الله بن علی علوی حسینی کاشانی رسیدم ، و أحادیث و قطعه هائی از شعر (از سروده های خود او) از زبان او شنیدم، و نوشتم، و در هنگامی که به دَرِ خانهٔ او رسیدم، حلقه دَرِ خانه را کوبیدم، و منتظر ماندم تا او از منزل خارج شود، پس در آن هنگام دیدم که بالای دَرِ خانهٔ او با گچ نوشته شده

ص:۵۵۰

۱- تقویم البلدان ، صفحهٔ ۴۸۶ - ۴۸۷

۲- الأنساب سمعانی ، جلد ۱۰، صفحهٔ ۱۸-۱۷

(و گچ بری شده):

إنَّما یُریدُ اللهُ لِیُذهِبَ عَنکُمُ الرِّجسَ أهلَ البَیتِ وَ یُطَهِّرَکُم تَطهیراً (۱).

علاّمهٔ أمین (صاحب أعیان الشّیعه ، کاشان را جزء بلاد شیعه به شمار آورده ، و نظریه های یاقوت حموی در « معجم البلدان » و سمعانی در «الأنساب » و ... را نقل کرده ، و بدین طریق ، تشیّع ریشه دار مردم کاشان را مورد تأیید و تأکید قرار داده است . (۲)

و قاضی نور الله تستری ، در مجالس المؤمنین ، راجع به تشیّع مردم کاشان شرحی می نویسد ، و نوشته های یاقوت حموی و أنساب سمعانی و عبد الجلیل قزوینی و ... را نقل نموده ، و أعمال مردم کاشان را ، در مورد روز عید الزّهراء

(سالروز قتل عمر به دست أبولؤلؤ) که به عنوان تجلیل ، او را (بابا شجاع الدّین) مینامند ، به نقل از میر مخدوم شیرازی ، ذکر کرده (۳) ، که نشانهٔ روشنی از قاطعیّت مردم کاشان ، دربارهٔ تشیّع ، و نیز ، دشمنی با دشمنان أهل البیت علیهم السلام ، می باشد .

و حاجی شیروانی ، در بستان السّیاحه ، در مورد کاشان می نویسد:

کاشان بلده ای است مسرّت نشان ... بطّال و أهل کسالت و بیکار ، در آن دیار کم است ، و همگی به کسب و کار اشتغال دارند، و از بطالت و بیکاری ، احتراز لازم شمارند ... مردمش از قدیم ، مذهب إمامیّه دارند

ص:۵۵۱

۱- گچبری شدن این شعار بزرگ مکتب أهل البیت علیهم السلام (یعنی آیه تطهیر) بالای سردَرِ خانهٔ عالِم بزرگی همچون سیّد ابوالرّضا راوندیِ کاشانی ، در قرن ششم، و در اوج قدرت أهل تسنّن در ایران ، نشانهٔ روشنی از قدرت و نفوذ مکتب أهل البیت علیهم السلام، در شهر کاشان ، در آن زمان می باشد

۲- أعیان الشّیعه ، چاپ جدید ، جلد ۱، صفحهٔ ۲۰۶

۳- مجالس المؤمنین ، جلد ۱، صفحهٔ ۸۶ - ۸۸

... أرباب فضل و کمال و ... ، از آن دیار بسیار ظهور نموده اند ... (۱) .

و حمد الله مستوفی قزوینی ، دربارهٔ مردم کاشان می نویسد : مردم ، شیعه مذهب اند ، و أکثرشان حکیم وضع ، و لطیف طبع ، و در آنجا جهّال و بطّال ، کمتر باشد (۲).

کاشان ، در دیدگاه سیّاح فرانسوی ،از نظر دینی و علمی و مذهبی

شاردن ، جهانگرد فرانسوی ، دربارهٔ کاشان ، در زمان صفویّه می نویسد: در خود شهر و حومه آن (که زیباتر از خود شهر است (۳) مجموعاً شش هزار و پانصد خانه و باغچه ، و چهل باب مسجد (۴)، سه باب مدرسه ، و دویست باب إمامزاده (۵) وجود دارد ... ، بازارها و گرمابه های آن فوق العاده عالی و تمیز و خوش ساخت است (۶) (۷) .

ص:۵۵۲

۱- بستان السّیاحه، صفحهٔ ۴۸۷

۲- نزهه القلوب ، صفحه ۶۷-۶۸

۳- به خاطر باغهای متعدّد، که در أطراف شهر وجود داشته است

۴- در کتاب تاریخچهٔ وقف ، صفحه ۱۱۹ - ۱۲۰ ، از بیش از دویست و چهل مسجد نام برده شده است

۵- دویست إمامزاده ، در کاشان و أطراف آن ، نشانهٔ بزرگی است از حضور ذراری رسول خدا صلی الله علیه وآله ، در این منطقه ، و سندی است بر طرفداریِ مردم کاشان و حومه، از خاندان رسالت علیهم

۶- سیمای کاشان ، صفحهٔ ۳۸، به نقل از سیاحتنامهٔ شاردن ، جلد ۳، صفحهٔ ۸۳

۷- عبدالرّحیم کلانتر ضرّابی نیز ، در تاریخ کاشان ، صفحهٔ ۴۳۵، می نویسد : مختصر آنکه و قدر دویست گنبد و بارگاه و خرگاه از إمامزادگان ، در أصل شهر و نواحی و کوهسار کاشان . الست و هر یک موقوفاتی دارند

سابقه و أهمیّت علمی کاشان

هم چنان که از عبارت یاقوت حموی در معجم البلدان ، و سمعانی در کتاب الأنساب، و سایر منابع تاریخی به دست می آید ، شهر کاشان ، همیشه مرکز علم و دانش ، و خاستگاه علماء و دانشمندان بزرگ و محدّثین و مفسّرین و فقهاء و حکماء و اُدباء و ....، بوده است . و اینک به شواهد و نشانه هائی در این زمینه توجه فرمائید :

(کنت گوبینو) دانشمند فرانسوی ، پس از سفر به کاشان ، دربارهٔ آن مینویسد : ..... موضوع دیگر آنکه ، شهر کاشان در عالَم دانش و أدب نیز ، سابقهٔ درخشانی دارد، و مردانی بزرگ و نامور ، از آن دیار ، برخاسته اند (۱).

راوند کاشان ، از آغاز تاریخ اسلام تاسَدِهٔ هفتم هجری ، از آبادیهای پر اعتبار کاشان، و یکی از مراکز مهّم فرهنگ و دانش ایران ، بوده است ، و از آنجا دانشمندان و پیشوایانی نامور برخاسته اند .... (۲) .

مردم سخت کوش « آران » و « بیدگل» هم، با آنکه در حاشیهٔ کویر واقع شده اند ، از قدیم آلأیّام در پیشبرد دین و فرهنگ ، نقش مهمّی را ایفاء نموده اند

وجود بقاع متبرّک ، مکتب خانه ها و مدارس علمیّه ، زمینهٔ رشد و پرورش علماء ، دانشمندان و سخنوران بزرگی را در گذشته فراهم آورده است ....(۳) .

تشویق و زمینهٔ اقدام أفراد نیکوکاری ، چون صفیّ الدّین ، و معین الدّین و مجدالدّین ، در ساختن مدارس علمیّهٔ مجهّز ، و محلّ نشر معارف اسلامی ،

۱- سیمای کاشان ، صفحهٔ ۳۹، و تاریخ اجتماعی کاشان

۲- سیمای کاشان ، صفحهٔ ۴۰

۳- سیمای کاشان ، صفحهٔ ۴۲

و علوم عقلی و نقلی ، و أدبیّات و هنر، تا جائی که کاشان از مراکز علم و أدب و سرآمد شهرها گردید ، از آثار در خورِ توجّه این عصر (دورهٔ سلجوقیان و حاکمیّت عمومی سنّی های متعصّب) به شمار می رود . قطب راوندی ، أبوالرّضا و عزّ الدّین علیّ و ...، از علمای بزرگ این دوره اند

راوندی ، مؤلّف راحه الصدور ، که از مورخان آن عصر به شمار می رود، کاشان را ، منشأ فضلاء و هنرمندان دانسته ، و أغلب وزیران و دبیران و مستوفیان و ... را ، از تربیت یافتگان کاشان ، دانسته است (۱).

در دورهٔ نفوذ خواجه طوسی در حکومت مغولها ، به موجب احترامی که خواجه نصیر الدؤین طوسی ، برای بابا أفضل کاشانی قائل بوده ، کاشان از فتنه ها محفوظ مانده ، و در أثر فرمانروائی بهاء الدّین ، محمّد بن خواجه شمس الدّین جوینی و پسرش در کاشان ، زمینه های بسیاری ، برای ترقّی و پیشرفت فرهنگ و دانش در این شهر، فراهم گردیده است (۲).

در دورهٔ صفویّه ، شهر کاشان از نظر مذهب ، وسعت ، ثروت و زیبائی به درجهٔ بالائی رسیده ، و از نظر مساجد و أماکن مذهبی و مراکز علمی و فرهنگی فعّال بوده ، و رونق بسیار داشته است .

در أواخر قرن دوازدهم ، و نیمه أوّل قرن سیزدهم ، در أثر شخصیّت برجستهٔ علمی و تقوائی ملّا مهدی نراقی ، و فرزند او ، ملّا أحمد نراقی ، و علماء بزرگ دیگر، حوزه علمیّهٔ کاشان ، از اعتباری برجسته برخوردار گردیده ، تا جائیکه بسیاری از علماء و فضلاء و طلّاب ، به سوی شهر و حوزه علمیّهٔ کاشان

۱- راحه الصدور ، صفحهٔ ۵۱

۲- سیمای کاشان ، صفحهٔ ۵۹

مهاجرت نموده ، و به تکامل علمی می پرداختند ، که از آن جمله ، اقامت چهار سالهٔ چهرهٔ برجستهٔ عالَم فقه و اصول ، و خاتم المجتهدین ، شیخ مرتضی أنصاری قدس سره (که در مدّت یاد شده، در کاشان ، به فعّالیّت علمی اشتغال داشته اند) سندی روشن ، برای مطلب فوق می باشد .

مزار إمامزادگان فراوان در منطقهٔ کاشان ،نشانهٔ بارزی از فرهنگ تشیّع در این سرزمین

در شهر و ناحیه کاشان ، در حدود دویست بقعه و مزار (۱) از ذراری رسول خدا وا ، إمامزادگان عظیم الشأن ، که عموما دارای مقامات علمی و معنوی و چه بسا کرامات برجسته ای بوده اند ، وجود دارد که هرکدام از آنها در زمان

خود ، از طریق ارشاد مردم و أعمال و أخلاق شایسته ای که از آنها تجلی نموده ، نقش بسیار جالب و ارزشمندی ، در حفظ و گسترش فرهنگ تشیع و مکتب أهل البیت علیلا داشته اند ، و بسیاری از آنها ، در نشر علم و دانش ، و بالا بردن سطح آگاهی و دانش اجتماع، سهم بسزائی را به خود اختصاص داده اند ، و در مجموع ، عامل برجسته ای برای رشد و ترقی فرهنگ دینی و عمومی جامعه ، بالأخص در زمینه پای بندی به مکتب أهل البیت علیلا ، به شمار می روند .

إمامزاده علیّ بن محمّد الباقر علیه السلام نمایندهٔ إمام باقر علیه السلام ، در منطقهٔ کاشان

یکی از معتبر ترین امامزادگان عظیم الشأن مدفون در بلاد ایران ، و صاحب

ص:۵۵۵

۱- تاریخ کاشان (مرآت آلقاسان) صفحه ۴۳۵ ، سیمای کاشان ، صفحه ۳۸، به نقل از سیاحتنامه شاردن ، مجموعه تاریخی مذهبی مشهد اردهال ، أثر حسین فرخ یار ، صفحه ۱۴ و ...

و ۵۵۶ ، و ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه علمیه اصفهان که (ج ۲)

یکی از پر عظمت ترین مزارات فراوان منطقه کاشان ، إمامزاده علی بن محمد الباقر علی مشهور به : حضرت سلطان علی بن محمد الباقر علی ، می باشد ، که فرزند بدون واسطه إمام باقر علی بوده ، و مقام معنوی بسیار بالائی داشته ، و کرامات فراوانی (در زمان حیات و پس از شهادت) از آن حضرت ظاهر گردیده است ، و بسیاری از علماء و مراجع بزرگ شیعه ، ارادت و علاقه خاصی نسبت به این بزرگوار داشته و دارند .

عظمت و جلالت مقام این بزرگوار، و أهمیت مرقد و مدفن آن حضرت، در محلی که در حال حاضر، به نام مشهد اردهال نامیده می شود، و برکات زیارت و توسل به آن حضرت ، تا به حدی رسیده است ، که بسیاری از کتب أنساب و تاریخ و تراجم ، درباره آن إمامزاده بزرگوار ، یا مدفن ایشان ، یاثواب زیارتشان ، مطالب ارزشمندی مطرح ساخته اند .

کتابهای : النقض ، جمهره أنساب العرب ، نهایه الأنساب ، تذکره الأنساب ، مجالس المؤمنین ، منتخب التواریخ ، عمده الطالب ، ریاض العلماء، ألمجدی، مشجرات ، مزارات علویین ، تاریخ قم، جنات الخلود ، بحار الأنوار، منتهی الامال ، روضات الجنات ، دیوان راوندی ، إمام زادگان معتبر ، ستارگان فروزان و ... ، هرکدام به شکلی ، درباره نام ، یا محل دفن یا شهادت و عظمت این بزرگوار، مطالبی و یا نکته هائی در بردارند ، و کتابهای مستقلی نیز درباره عظمت این امامزاده و بقعه و بارگاه و تاریخ درخشان مزار کثیر آلبرکات آن حضرت ، تألیف گردیده است ، همانند :

۱- زندگی و زیارتنامه حضرت سلطانعلی ، اثر یکی از علماء بزرگوار کاشان ، مرحوم حاج شیخ عبد الرسول مدنی کاشانی ، که در این کتاب ، شرح سفر حضرت سلطانعلی به سوی منطقه کاشان و أردهال (ور أردهار) و شهادت

ص:۵۵۶

و دفن آن حضرت را ، از نسخه ای خطی که یکصد و سی سال قبل از تألیف این کتاب ، نوشته شده بوده ، نقل نموده است . ۲ و ۳ – دو رساله درباره حضرت سلطانعلی لا ، أثر یکی از علماء جلیل القدر و معاصر کاشان ، آقای حاج سید عزیزالله إمامت کاشانی ، دام عزه(۱) ۴- رساله ای درباره حضرت فاطمه معصومه ع و حضرت علی بن الإمام محمد الباقر لا که در مؤسسه تحقیقاتی مدرسه الإمام المهدی علا قم ، زیر نظر حضرت آیه الله العظمی ، آقای حاج سید محمد باقر موحد أبطحی، تهیه ، و در سال ۱۴۰۹ قمری منتشر شده است .

۵- مجموعه تاریخی – مذهبی مشهد اردهال ، أثر آقای حسین فرخ یار، که این کتاب ، دارای ۱۷۹ صفحه می باشد ، و به تفصیل درباره مطالب مربوط به إمامزاده سلطانعلی لیلا۔ و شهادت و دفن و مزار و بقعه و بارگاه آن حضرت، و نیز درباره مراسم عزاداری تاریخی برای آن بزرگوار، بحث نموده است .

إعزام حضرت سلطانعلی علیه السلام ، از طرف إمام باقر علیه السلام

جمعی از شیعیان و دوستداران اهل البیت طلا از چهل حصاران (کاشان) و فین ، نامه ای به محضر امام محمد باقر ع نوشتند ، و از آن حضرت در خواست نمودند ، که یکی از فرزندان خود را به منطقه چهل حصاران (کاشان فعلی) و أطراف آن ، برای ارشاد مردم اعزام نمایند ، و هنگامی که حضرت علی بن إمام محمد باقر علا ، وارد منطقه گردیدند ، مردم چهل حصاران و فین

۱- مجموعه تاریخی – مذهبی مشهد اردهال ، صفحه ۳۴، ولی در کتاب گنجینه دانشمندان ، جلد ۶، صفحه ۲۶۵، فقط از یک کتاب درباره حضرت سلطانعلی و هلال بن علی ، از این نویسنده یاد نموده است

و بـارکرز و خاوه و جاشب و ... ، با کمال احترام و تجلیل ، اسـتقبال نمودنـد و مـدت سه سال ، آن بزرگوار با کمال احترام در میان مردم به ترویج دین پرداختند ، و روزهای جمعه ، از راههای دور و نزدیک ، شیعیان اجتماع می نمودند ، و از اقامه نماز و برنامه های ارشادی آن حضرت، بهره می گرفتند .

پس از این ، حاکم آن منطقه و عده ای از دشمنان أهل البیت علیلا ، لشکرکشی نموده ، و پس از مدتی جنگ ، عده زیادی از طرفین کشـته شدند ، و حضـرت علی بن الإمام محمد الباقر علا ، با جمعی از شیعیان و یاران مخلص به شهادت رسیدند ، و در بارکرز (باریکرسف ، بارکرسف) « مشهد اردهال فعلی »

مدفون گردیدند (۱) (۲) .

نویسـنده این سـطور ، شـخصا ، مشـمول کراماتی از آن حضرت گردیده ام ، و کرامات زیادی را نیز ، درباره دیگر متوسلین به آن حضرت شنیده ام ، و نه تنها عموم مردم ، نسبت به این بزرگوار علاقه شدید دارند، بلکه علماء بسیاری در زمر� علاقمندان و معتقدان به عظمت این بزرگوار بوده و هستند، همانند :

مرحوم آیه الله العظمی، مرعشی نجفی نیا و هم چنین ، حضرت آیه الله

۱- جریان مفصل اعزام و إرشاد و شـهادت را ، در کتاب مجموعه تاریخی - مذهبی مشـهد اردهال، از صفحه ۳۵ تا ۶۲ مطالعه فرمائید

۲- جنازه های آن بزرگواران ، در تابوتهائی ، در سـردابهای موجود است ، و مرحوم آیه الله العظمی ، مرعشـی نجفی ، در سال ۱۳۴۰ یا ۱۳۴۱ شمسـی ، به آن سـردابه تشـریف می برنـد و متجـاوز از یکصـد تابوت می بیننـد، که قسـمتی از تخته های چند تـابوت شکسـته ، و درون هر یـک، جسـدی در لبـاس زنـدگی بـا سـر و صورت باز و موهای ژولیـده نمودار بوده ، و ایشان از پوسیده نشدن بدنها و تابوتها ، اظهار تعجب می نمایند (به مجموعه تاریخی - مذهبی مشهد اردهال، صفحه ۱۵۳ و ۱۵۴ ، و نیز به کتـاب «کرامات صالحین » از نویسـنده عالیقـدر ، آقای شـیخ محمـد رازی صاحب کتاب گنجینه دانشـمندان) صـفحه ۳۲۵، مراجعه فرمائید

العظمی ، آقای حاج سید محمد باقر موحد ابطحی مدظله العالی و ...

خاندانهای علمی کاشان

در طول تاریخ علمی و مذهبی کاشان ، خاندانهای بزرگ علمی، در آن رشد و نمو یافته ، و در میان آنها ، چهره های برجسته ای ، درخشیده اند که این شهر را

علاوه بر « دار آلمؤمنین » بودن « مجمع العلماء » قرار داده اند ۱- خاندان علمی طوسی (۱) ۲- خاندان علمی قطب راوندی کاشانی ۳- خاندان علمی سید أبو الرضا راوندی کاشانی ۴- خاندان علمی غیاث الدین جمشید کاشانی ۵- خاندان علمی فیض کاشانی (۲) ۶ - خاندان علمی ملا مهدی وملا أحمد نراقی کاشانی (که این خاندان ، چهره های متعدد و برجسته ای را در بر میگیرد) ۷- خاندان علمی آقا سید محمد تقی پشت مشهدی ، (که سرسلسله این خاندان ، آقا سید ماجد حسینی ، از معاصرین شاه سلیمان صفوی می باشد)

۸- خاندان علمی میر ابوالقاسم مجتهد ، (که علماء بزرگ و مجتهدین بزرگواری در این خاندان ظهور یافته اند) ۹ - خاندان علمی میرزا نصر الله ، إمام جمعه کاشان ۱۰ - خاندان علمی میر عبد الباقی (سرپرست مدرسه سلطانی) ۱۱- خاندان علمی ملا أحمد نطنزی کاشانی ۱۲ - خاندان علمی شیخ الإسلام

۱- خاندان علمی طوسی، از قدیمی ترین خاندانهای علمی شیعه ، و طرق اجازات ، در کاشان میباشد ، که جمعی از قضات و فقهاء و مشایخ اجازات ، از این خاندان برخاسته اند . سرسلسله این خاندان ، عبد الجبار بن محمد طوسی است ، که از شاگردان شیخ الطائفه (شیخ طوسی) می باشد، و اولین شخصی است که ، بنیان علمی را در خاندان خود گذاشت، و اولین کسی است که ، کاشان را مسکن دائمی خود قرار داد (دائره المعارف تشیع، جلد ۱، صفح ۱۹۶)
۲- در کتاب سیمای کاشان ، از صفحه ۱۲۷ تا ۱۴۵ ، دهها شخصیت علمی از این خاندان را معرفی نموده است

کاشان (که سرسلسله آنها ، آقا سید جعفر شیخ الإسلام می باشد) ۱۳ - خاندان علمی سادات رضوی کاشان (که از زمان صفویه مورد توجه قرار گرفته اند) ۱۴ خاندان علمی سادات منزوی (که سرسلسله آنها ، مرحوم میر مظفر حسینی میباشد) ۱۵ - خاندان علمی آقا سید محمد رضا مجتهد کلهری (که سرسلسله آنها حاجی میر عبد الغنی مجتهد کلهری است ، و عده زیادی از مجتهدین و علماء در این خاندان ظهور یافته اند) ، ۱۶ - خاندان علمی حاج سید حسین مجتهد کاشانی ۱۷ خاندان علمی ملاـ حبیب الله شریف کاشانی (که علماء و فضلاء بزرگی به این خاندان منسوب هستند) ۱۸ - خاندان علمی یثربی کاشانی (که بخشی از خاندان بزرگ علمی حاج سید محمد تقی پشت مشهدی ، میباشند) ۱۹ - خ اندان علمی امامت کاشانی ۲۰ - خاندان علمی مصطفوی کاشانی و خاندانهای علمی دیگری که در طول تاریخ کاشان ، به ظهور رسیده ، و چهره های علمی ارزشمندی ، به عالم علم و ادب ، عرضه نموده اند (۱).

چهره های علمیِ بزرگ کاشان

با یک نگاه ، به تاریخ طولانی حوزه های علمیه شیعه ، و مجامع بزرگ علمی

۱- در کتاب تاریخ کاشان (مرآه القاسان)، از صفحه ۲۷۶ تا ۳۱۶، خاندانهای علمی کاشان را با ذکر شخصیتهائی از آن خاندانها ، معرفی نموده ، و نیز در کتاب سیمای کاشان ، از صفحه ۱۱۰ تا ۱۸۶، در ضمن معرفی علماء بزرگوار کاشان، از قرن دوم تا چهاردهم ، به عده ای از خاندانهای علمی کاشان اشاره نموده ، و هم چنین در کتب تراجم، همانند : أعیان الشیعه ، ریحانه الأدب ، روضات الجنات ، گنجینه دانشمندان ، طبقات مرحوم حاج آقا بزرگ طهرانی و ...... در ضمن معرفی علماء بزرگی از کاشان ، به خاندانهای علمی آنان نیز اشاره شده است، و در کتاب دائره المعارف تشیع، جلد ۱، صفحات ۱۷۲-۱۷۳-۱۹۶ - ۲۰۴- ۲۰۶ ، از خاندانهای راوندی ۱ و ۲ و طوسی و فیضی و کاشانی به تفصیل نسبی ، بحث و بررسی گردیده است

(ج ۲)

و حوزه ها و مدارس علمیه ، در توابع اصفهان ۴

(۵۶۱۶

جهان تشیع ، و مطالعه کتب رجال و تراجم، همانند : ألفهرست منتجب الدین رازی ، جامع الرواه ، أعیان الشیعه ، طبقات حاج آقا بزرگ طهرانی ، روضات آلجئات و ...، ملاحظه مینمائیم که از شهر با ایمان و ولایت کاشان ، چهره های برجسته ای در عالم فقه و حدیث و تفسیر و کلام و اخلاق و ادب و ... برخاسته اند ، و علماء دیگری نیز از همین شهر ، به کوشش در راه تحصیل و تعلیم و نشر مکتب أهل البیت عال پرداخته اند ، که گرچه از نامداران بزرگ عالم علم نیستند ، ولی در دوره های سخت ، با همت بلند و ایمان استوار ، و مجاهدتهای ارزشمند (در سنگر علم و ارشاد دینی) نقش بسیار ارزشمندی را بر عهده گرفته ، و موفق گردیده اند ، که کاشان را در طول تاریخ درخشانش

و شهر أهل البیت علی و مهد ولایت نگاه دارند ، و نویسنده کتاب سیمای کاشان ، موفق گردیده ، که با تحقیق و تتبع در کتب رجال و تراجم، متجاوز از چهارصد تن از این بزرگان را (از قرن دوم تا چهاردهم)، مورد ذکر و معرفی اجمالی ، قرار دهد، و در برخی موارد، به معرفی تفصیلی بپردازد، و نیز در کتابهای تاریخ کاشان و گنجینه دانشمندان (بخش مربوط به کاشان) و دیگر کتابهائی که درباره کاشان تألیف گردیده ، هرکدام ، عده ای از مفاخر علمی و ادبی این شهر ولایت را ، معرفی نموده اند . و اینک اشاره ای به چند چهره برجسته ، از مفاخر علمی کاشان می نمائیم :

۱- ضیاء الدین ، فضل الله بن علی ، حسنی (۱) راوندی کاشانی ، متوقای بعد از ۵۴۸ (۲) . او علامه دهر و یگانه زمان ، و از مفاخر مشایخ حدیث به

ص:۵۶۱

۱- در بعضی از کتب تراجم، حسنی و در بعضی دیگر حسینی ضبط شده است

۲- ألثقات العیون ، فی سادس القرون (طبقات حاج آقا بزرگ طهرانی ، قرن ششم) صفحه ۲۱۸ و ریحانه الأدب ، جلد ۴، صفحه ۱۰ ، به نقل از آلدرجات الرفیعه سید علی خان مدنی

شمار رفته ، و از شاگردان شیخ أبوعلی طوسی (فرزند شیخ طوسی) بوده ، و شاگردانی همانند : شیخ منتجب الدین رازی ، و ابن شهر آشوب مازندرانی و ... داشته ، و تألیفات بسیار و ارزشمندی از خود به جای گذاشته است .

خاندان علمی او ، از مفاخر شیعه و شخص او نه تنها جامع علوم ، بلکه دارای کرامات و مقامات معنوی بوده ، و مدرسه عظیمی در کاشان داشته است (۱) .

عموم صاحبان تراجم (۲) از این چهره برجسته تاریخ شیعه یاد نموده ، و هرکدام ، از تألیفات و حوزه درسی و خاندان علمی و اخلاق و حسب و نسب او ، به عظمت یاد کرده اند، و او را از مفاخر شیعه ، و سادات و ذراری پیامبر لوله ، و حوزه های علمیه ، و ایران ، و کاشان ، و راوند، به شمار آورده اند

۲- قطب الدین راوندی « سعید بن هبه الله راوندی کاشانی » ، که فقیهی محقق ، متکلمی مدقق ، محدثی جامع و ماهر ، مفتری متبحر ، و شاعری جلیل القدر ، و شخصیتی دارای کرامات معنوی بوده، و در سال ۵۷۳ قمری در قم وفات یافته ، و در صحن بزرگ آستان مقدس حضرت معصومه عل ، مدفون گردیده است .

او نه تنها از مفاخر بزرگ کاشان ، بلکه از چهره های برجسته شیعه و ایران می باشد . تألیفات فراوان ، خاندان علمی بزرگ و برجسته ، فرزندان نامدار او (بالأخص شیخ حسین بن سعید ، که به مقام شهادت نیز نائل گشته) استادان ممتاز و شاگردان برجسته ، و آثار و برکات معنوی او ، که در زمان حیات ظاهری،

۱- الثقات العیون ، صفحه ۲۱۸

۲- همانند : صاحب روضات الجنات ، حاج آقا بزرگ طهرانی (در الذریعه و طبقات) صاحب أعیان الشیعه و مؤلف ریحانه الأدب و صاحب ریاض العلماء

و پس از فوت او ظاهر گردیده ، همه و همه ، نشانه بارزی از یک شخصیت ممتاز و مرتبط با مقام منیع ولایت و خاندان نبوت و رسالت و امامت علی میباشد . درباره این بزرگمرد الهی نیز ، عموم صاحبان تراجم ، به تجلیل با شرح و تفصیل بسیار ، پرداخته اند (۱).

۳- غیاث الدین جمشید کاشانی ، که حکیمی مفسر ، و منجمی ریاضی بوده ، و استعداد و نبوغی برجسته ، و کشفیاتی ارزشمند ، داشته است . در علوم ریاضی و نجوم ، از مفاخر بزرگ علمی شیعه ، در قرن نهم به شمار رفته است . در تکمیل زیج ایلخانی خواجه نصیر الدین طوسی ، کتابی نوشته ، و به نام زیج خاقانی نامیده است . تألیفات او متعدد ، و عموما در زمینه نجوم و ریاضی می باشد . درباره متحد بودن این بزرگمرد و سید گازر ، صاحب تفسیر معروف گازر ، بحثهائی وجود دارد ، که طالبین بایستی به کتب تراجم، مراجعه فرمایند . مراجعه فرمایند .

۴- ملاـ فتح الله کاشانی ، فرزند ملا شکر الله ، که فقیهی محقق ، و متکلمی مدقق ، و مفری نامدار و برجسته ، بوده است . گرچه به خاطر عظمت و شهرت فراوان تفسیر بزرگ او ، به نام منهج الصادقین ، تنها به عنوان مفسر شناخته شده ، ولی او در تمامی علوم اسلامی ، از قبیل فقه و حدیث و کلام و علوم ادبی و ... که در آن زمان رایج بوده ، مهارت و تبحر داشته است (۲) . وی، در سال ۹۸۸ و به قولی ۹۹۷ وفات یافته است (۳) .

۱- همانند : صاحب روضات الجنات و حاج آقا بزرگ طهرانی (در الذریعه و طبقات) و صاحب أعیان الشیعه و مؤلف ریحانه الأدب و صاحب ریاض العلماء و

۲- عموم صاحبان تراجم ، شخصیت یاد شده را با ألقاب : فقیه ، متکلم، أدیب و ...... یاد کرده اند

۳- إحیاء الداثر من القرن العاشر (طبقات حاج آقا بزرگ طهرانی ، قرن دهم) صفحه ۱۷۷

۵- ملاـ محمـد بن شـاه مرتضـی، ملقب به محسن ، و معروف به «ملاـ محسن » و « فیض » و « فیض کاشـانی » (کاشـی) متوفای ۱۰۹۱ . او فقیه ، محـدث مفسـر ، حکیم ، متکلم، أدیب و شاعر میباشـد ، و در هر زمینه محقق ، مـدقق ، متفطن ، ماهر ، متتبع ، مبتکر و منفرد می باشد ، و جامع علوم عقلی و نقلی ، ظاهری و باطنی ، به شمار رفته است .

شهرت او به علم و تحقیق ، عالمگیر ، و عظمت آثار علمی او ، مورد قبول موافق و مخالف می باشد . در کتاب ریحانه الأدب ، یکصـد و بیست أثر قلمی و تألیفی او نام برده شده ، که برخی از آنها چندین مجلد میباشد ، و در کتاب سـیمای کاشان، شـمار کتابها و رساله های فیض را بیش از یکصد و پنجاه عدد دانسـته است (۱) . کتاب وافی ، و ألمحجه البیضاء، و تفسـیر صافی در میان مجموع آثار مرحوم فیض ، از اهمیت و شهرت ویژه ای برخوردار است .

أساتید نامدار و برجسته مرحوم فیض ، خاندان علمی او ، که (مشتمل بر دهها چهره علمی و عالم و دانشمند دینی است) مرقد مطهر او ، که از مزارات مورد توجه مردم کاشـان می باشـد ، و کراماتی که در زمان حیات و پس از وفات آن بزرگمرد، ظاهر گردیده ، همه و همه ، نشانه عظمت استثنائی او می باشد (۲)

۶- حاج ملا مهـدی (محمد مهدی نراقی کاشانی ، متوفای ۱۲۰۹ قمری . او ، فقیه ، اصـولی ، حکیم ، متکلم، أخلاـقی ، أدیب بوده، و جامعیت او در علوم عقلی و نقلی ، به حدی رسیده ، که در کلمات بعضی از بزرگان ، با

۱- سیمای کاشان ، صفحه ۱۲۸

۲- مطـالعه شـرح حـال این بزرگمرد ، در کتابهـای روضات الجنات ، أعیان الشـیعه ، ریحانه الأدب و سایر کتب تراجم توصـیه میشود

وج ۲،

و حوزه ها و مدارس علمیه ، در توابع اصفهان)

(۵۶۵)

عنوان : خاتم المجتهدین ، لسان الفقهاء و المتکلمین ، ترجمان الحکماء و المتألهین و ... مورد تمجید قرار گرفته است (۱).

علاوه بر علوم رایج در حوزه های بزرگ دینی ، در حساب و هندسه و هیئت (علوم ریاضی و علوم ادبی ، خصوصا معانی و بیان ، دستی قوی داشته ، و در تحصیل علم ، از شوق و ولعی عجیب ، برخوردار بوده است . کتابهای متعدد و متنوع او ، در فقه و اصول و کلام و اعتقادات و اخلاق و ... (۲) مورد توجه و استفاده بزرگان میباشد ، و در میان خاندان علمی او ، شمار قابل توجهی از گوهرهای درخشان علمی، وجود داشته است .

او پس از رسیدن به مدارج بزرگ علمی (در حوزه اصفهان و کربلا) به کاشان مراجعت نمود و به حوزه علمیه آن چنان رونقی بخشید، که آن شهر دار الایمان را ، با عنوان : دار العلم و دار التحصیل و مجمع العلماء ، مفتخر نمود (۳) (۴)

۷- ملا أحمد نراقی کاشانی او فقیه ، اصولی ، محدث ، رجالی ، ریاضی ، نجومی ، معقولی و منقولی ، شاعر و ... بوده، و از مفاخر علمی شیعه و ایران و کاشان ، به شمار می رود . در

۱- ریحانه الادب، جلد ۶، صفحه ۱۶۴ و ...

۲- در کتاب سیمای کاشان ، صفحه ۱۵۴، شمار کتابها و رساله هائی که از قلم آن بزرگمرد به جای مانده ، بیش از چهل عدد ذکر گردیده است

۳- ریحانه الأدب ، جلد ۶، صفحه ۱۶۵

۴- در عموم کتب تراجم ، از این بزرگمرد و فرزند او ، (ملا أحمد نراقی) ، با تجلیل و تمجید فراوان و ذکر آثار و خدمات ، یاد شده و او را از مفاخر عالم علم و تقوی و معنویت ، به شمار آورده اند

زهد و تقوی و أوصاف نیکو، شهرت عالمگیر دارد، و همانند پدرش ملا مهدی نراقی ، در عظمت بخشیدن به حوزه علمیه کاشان ، نقشی حیاتی داشته است زحمات او در اداره حوزه علمیه کاشان، و تربیت طلاب علوم دینیه ، بسیار بوده است ، و عظمت علمی او ، شخصیت برجسته عالم فقه و اصول و اجتهاد و تحقیق ، یعنی شیخ أعظم أنصاری (خاتم المجتهدین) را ، مدت چهار سال در کاشان نگهداشت ، و او را به کسب علم در حوزه درسی مرحوم نراقی، ترغیب نمود (۱).

در میان تألیفات او (که تاسی عنوان ذکر شده) کتابهای : « مستند الشیعه » و « معراج السعاده » و « عوائد الأیام » ، از شهرت و ارزش بسیار والائی برخوردار می باشد . وفات آن بزرگمرد، در سال ۱۲۴۴ یا ۱۲۴۵ قمری بوده ، و در حدود أوائل قرن چهاردهم ، جنازه ملا مهدی نراقی و ملا أحمد نراقی (که مدفون در نجف اشرف هستند) بدون هیچ گونه تغییری دیده شده است (۲) .

۸- آقا سید محمد تقی پشت مشهدی

فقیه اصولی و عالم کامل ، جامع بین علوم ظاهری و باطنی ، مرحوم آقا سید محمد تقی پشت مشهدی ، فرزند آقا سید عبد الحی بن سید ابراهیم بن سید ماجد پشت مشهدی (سر سلسله خاندان علمی پشت مشهدی و معاصر شاه سلیمان صفوی (۳)) . وی از علماء ربانی و صاحب کرامات بوده ، و مفتخر به ملاقات ولی العصر و الزمان ، حضرت بقیه الله الأعظم (عج) گردیده است (۴) .

۱- زندگانی و شخصیت شیخ انصاری ، صفحه ۶۹

۲- به ریحانه الأدب ، جلد ۶، صفحه ۱۶۳ مراجعه شود

۳- تاریخ کاشان ، صفحه ۲۸۷

۴- گنجینه دانشمندان ، جلد ۶، صفحه ۲۴۹

وج ۲)

و حوزه ها و مدارس علمیه ، در توابع اصفهان)

(۵۶۷)

برخی او را با ألقاب : سید آلفقهاء و المجتهدین و سند آلأتقیاء و الزاهدین ، مورد تجلیل قرار داده ، و ملا حبیب الله شریف کاشانی ، درباره او نوشته است:

کان غالم فاضه ، فقیها ، أولیه ، جامعه بین العلم الظاهر و آلباطن ، مز￼اضه غایده ، زاهده موثوقه به عند الخواص و ألأفاضل ، من تلامذه ضاجب الریاض(۱) .

از نسل آن بزرگمرد ، علماء و مجتهدین متعدد برخاسته اند ، و مزار شریف ایشان ، در جوار حضرت حبیب بن موسی ع ، در پشت مشهد کاشان ، مورد توجه ، و زیارتگاه مؤمنین ، و دارای ضریح می باشد ، و وفات آن مجتهد بزرگوار ، در سال ۱۲۵۸ قمری بوده است .

۹- ملا حبیب الله کاشانی

او ، عالم عابد زاهد ، و صاحب تألیفات گرانقدر ، در زمینه فقه و تفسیر و عقائد و اخلاق و علوم ادبی و شعر و علوم غریبه بوده، و پس از تحصیل مقامات علمی در حوزه های کاشان ، تهران و کربلاء ، در نزد اساتید هر رشته ، در ست هیجده سالگی ، از استادش حاج سید حسین کاشانی ، به اجازه اجتهاد مفتخر گردیده است (۲).

وی ، پس از طی مراحل علمی ، به کاشان مراجعت نموده ، و به زعامت دینی و تربیت طلاب و تدریس و تألیف پرداخته ، که شمار کتاب و رساله های او ، به یکصد و پنجاه عدد می رسد (۳) و از میان آنها ، کتاب « منتقد المنافع »، در شرح مختصر النافع ، در چهارده جلد ، جلب توجه می نماید . وی خاندانی علمی

۱- گنجینه دانشمندان ، جلد ۶، صفحه ۲۴۹ به نقل از لباب الالقاب

۲- ریحانه الأدب ، جلد ۵، صفحه ۱۸

۳- سیمای کاشان ، صفحه ۱۶۸

دارد ، و در سال ۱۳۴۰ قمری وفات یافته است .

۱۰ – آقا میر سید علی یثربی کاشانی

فقیه بزرگ و اصولی محقق ، و استاد و مربی عظیم الشأن ، آیت بزرگ حق ، و زاهد و متقی نامدار ، آقا میر سید علی یثربی ، متوفای ۱۳۷۹ قمری .

وی از مفاخر بزرگ علمی کاشان ، و خاندان بزرگ علمی پشت مشهدی و یثربی می باشد ، و در مدت اقامت او در نجف اشرف برای تحصیل و تدریس، و مدت اقامت او در قم برای تدریس ، همانند ستاره ای درخشان ، همهٔ علماء و فضلاء را متوجه خود می ساخته است .

او در حوزه نجف ، استادهای بزرگواری ، همانند : آقا سید محمد کاظم یزدی و مرحوم شریعت اصفهانی و مرحوم نائینی و مرحوم آقا ضیاء الدین عراقی و آقا سید ابوالحسن اصفهانی داشته ، و در همان حوزه ، و نیز حوزه علمیه قم (که به أمر آیه الله العظمی ، حاج شیخ عبد الکریم حائری ، مدت هفت سال در آن اقامت جسته) حوزه درسی ایشان ، مجمع فضلاء و محل استفاده مراجع عالیقدر شیعه دوره متأخر، بوده است (۱)

مرحوم آیه الله یثربی ، در زمره مبرز ترین و برجسته ترین چهره های علمی فقه و اصول در نیمه دوم قرن چهاردهم بوده اند ، و در هنگام مراجعتشان از نجف اشرف ، مرحوم آقا ضیاء الدین عراقی ، با اشک جاری این بزرگمرد را بدرقه نموده اند ، و مرحوم آیه الله العظمی ، آقای بروجردی تا در مسئله بقاء بر تقلید میت ، با بحثی علمی با این بزرگمرد، تغییر فتوی دادند، و در دنباله مناظرهای علمی با ایشان ، پیام فرستادند که : من ، شما را اصولی مبرز می دانستم ،

۱– گنجینه دانشمندان ، جلد ۶، صفحه ۲۷۹

و نمی دانستم که فقیه بلند پایه ای هم هستید (۱).

بقعه های دینی کاشان ، نشانه ای از سابقهٔ علمی کاشان

در شـهر کاشان و حومه آن ، بقعه هائی متعلق به علماء بزرگ دین، وجود دارد که هرکدام ، سندی بر تاریخ درخشان علمی و دینی کاشان میباشـد ، همانند : « بقعه سـید ابوالرضا راوندی » و « بقعه ملا فتح الله کاشانی » و « بقعه و مزار مرحوم ملا محسـن فیض کاشانی » و « مرقـد مرحوم حاج میر عبد الواسع منزوی » و « مقبره حاج سـید محمد تقی پشت مشـهدی » و « مزار و مقبره شیخان » و « مزار و مقبره حاج میرزا أبو القاسم مجتهد » و .. (۲) .

مدارس علميّهٔ كاشان

با توجه به سابقه دیرینه کاشان ، در فعالیتهای گسترده علمی و پای بندی مردم آن به مکتب أهل البیت طلا ، به خوبی می توان حـدس زد که ، در طول تاریخ درخشان این شـهر ، مدارس علمیه متعددی ساخته شده (۳) ، و محل فعالیت علمی و تحصـیل و تدریس بوده است . ما ، در این بخش ، مدارس

۱- سیمای کاشان ، صفحه ۱۷۴
۲- از بقعه های بسیار ارزشمند کاشان ، بقعه محتشم کاشانی است ، که او گرچه از شعرا بوده ، و در زمر علماء به شمار نمی رود ، ولی مقام معنوی او ، و عنایت پیامبر اکرم له و حضـرت زهراء ع و ائمه معصومین علی نسبت به او ، موجب شده که بقعه و مزار او ، از مفاخر دینی کاشان محسوب گردد
۳- شـمار مدراس کاشان در حدی زیاد بوده ، که عبدالرحیم کلانتر ضرابی می نویسد : دیگر از جمله مساجد و مدراس در هر محله سه چهار مسـجد هست ، و هم مـدارس زیاد در این شـهر برپاست ، ولی ذکر همه ، مورث تطویل است (تاریخ کاشان ، صفحه ۴۲۵)

علمیه کاشان را به دو دسته تقسیم می نمائیم : أول : مدرسه های قبل از دوره صفویه ، دوم : مدرسه های دوره صفویه ، تاکنون

مدارس علميّهٔ شيعه ، قبل از دورهٔ صفويّه

محقق و دانشمند متکلم و مجاهد عظیم الشان شیعه ، نصیر الدین ، أبو الرشید ، عبد الجلیل قزوینی رازی ، در کتاب بسیار ارزشمند خود ، به نام (نقض) یا (بعض مثالب التواصب)، درباره کاشان و مراکز دینی و علمی آن ، توضیح می دهد و می نویسد:

... و مدارس بزرگ ، چون مدرسه صفویه و مجدیه و شرفیه و عزیزیه با زینت و آلت و عدت و أوقاف و مدرس ، چون إمام ضیاء الدین ، أبو الرضا ، فضل الله بن علی آلحسنی ، عدیم النظیر در بلاد عالم ، به علم و زهد ، و غیر او از ائمه ، و قضاه و کثره فقهاء و مقریان و مؤذنان و عقود مجالس و ترتیب علمای سلف ، چون قاضی أبوعلی طوسی و أولادش ... (۱) .

در عبارت یاد شده ، در شهر کاشان در نیمه قرن ششم (زمان تألیف کتاب نقض) از چهار مدرسه بزرگ که از وسایل لازم و امکانات مناسب ، برخوردار بوده ، و موقوفه هائی داشته ، و مدرسان بزرگ در آنها تدریس می کرده اند، و مجالس درسی گوناگون تشکیل میشده ، به اجمال یاد شده، که نشان دهنده فعالیت علمی و حوزوی چشم گیر ، در شهر کاشان ، (آن هم در دوره حاکمیت و تسلط قهری سیاست و فکر اهل تستن، در قرن ششم ، در أکثر بلاد ایران) می باشد .

و اینک با تفصیل بیشتر از مدارس آن دوره ، یاد می نمائیم :

۱- کتاب نقض ، صفحه ۱۹۸

الف – مدرسهٔ صفویّه

صفی الدین ، أبوطاهر ، اسماعیل ، ملقب به عزیز آلحضرت کاشی ، از دستیاران خواجه نظام الملک طوسی، عمارات متعددی در شهرهای گوناگون انجام داد، و از جمله ، مدرسه ای در کاشان إحداث کرد(۱).

این مدرسه ، محل تدریس و فعالیت علمی سید أبوالرضا (فضل الله) راوندی بوده و گفته میشود که این مدرسه ، از همه مدارس کاشان بزرگتر و عالی تر بوده است (۲) .

ب – مدرسهٔ خواجه معین

خواج معین الدین ، أبونصر، أحمد بن محمود کاشی ، (مقتول در سال ۵۲۱ به دست اسماعیلیه) در نقاط مختلف ایران ، اقدام به ساختن مدرسه و دارالشفاء و ... نموده است .

از جمله آثار او در کاشان ، مدرسه علمیه ای بوده که تا سال ۸۷۷ دائر و برقرار بوده است ، ولی هم اکنون اثری از آن نیست (۳) .

ج – مدرسهٔ مجدیّه

مدرسه ای است که به مجد الدین عبد الله (عبید الله) فضل بن محمود کاشانی (متوفای ۵۳۵ قمری) نسبت داده شده است ، و مدرسه ای وسیع بوده ، و تولیت و سرپرستی و تدریس این مدرسه باشکوه ، با سید أبوالرضا فضل الله راوندی

۱- تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۱۴۰، و نیز رجوع شود به لغتنامه دهخدا ، جلد ۳ صفحه ۸۹۰. در ذیل عنوان أبونصر ، و کتاب نقض ، صفحه ۷۳۵

۲- سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۰

۳- به تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۱۴۱ و ۲۰۱، و سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۱ مراجعه شود

بوده است (۱).

د– مدرسهٔ شرفیّه

أنوشیروان ، فرزند خالد کاشانی (متوفای ۵۳۲) بناهای مهمی از قبیل : مدرسه ، کتابخانه ، دار الشفاء و کاروانسرا ، در نقاط مختلف کشور إحداث می نماید ، که از آن جمله، مدرسه شرفیه و کتابخانه بزرگ آن ، در شهر کاشان بوده است(۲) . در نزدیك بازار کاشان ، محلی وجود دارد به صورت مخروبه ، که به نام شرفیه نامیده می شود، و احتمال دارد که همان مدرسه شرفیه باشد . این مدرسه در سال ۷۲۱ هجری ، رو به خرابی گذارده بوده است (۳) .

ه– مدرسهٔ عزیزیّه

عزیز الدین کاشانی وزیر سلطان طغرل سلجوقی ، این مدرسه را بنا نموده است (۴) ، و ناصر الدین منشی کرمانی ، در سال ۷۲۵ از این مدرسه بانام مدرسه عزیزی ، یاد میکند و می گوید: خرابی در آن راه یافته است (۵) .

و – مدرسهٔ خان

مدرسه ای بوده که بنای آن ، به دست سید لطیف خان (از بستگان

۱– تاریخ مدراس ایران ، صفحه ۱۴۰ ، به نقل از آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز، صفحه ۱۰۸، و سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۲، به نقل از تاریخ اجتماعی کاشان ، صفحه ۲۹۶

۲– سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۲، به نقل از تاریخ اجتماعی کاشان

۳– تاریخ مدارس ایران ، ص ۱۴۰، به نقل از آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز، ص ۱۱۰

۴– سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۳ ، به نقل از آثار آلوزراء سیف الدین حاجی با تصحیح محدث ارموی، صفحه ۲۶۵

۵– تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۱۴۰، به نقل از آثار تاریخی کاشان و نطنز، صفحه ۱۱۱

سید ابوالرضا راوندی) گذاشته شده ، و نوشته اند که غیاث الدین جمشید کاشانی ، در آن مدرسه ، به درس و بحث علمی اشتغال داشته است (۱).

ز- مدرسهٔ علیّ بن فضل الله

فرزند دانشمند و بزرگوار سید ابوالرضا فضل الله راوندی کاشانی ، یعنی أبوالحسن ، عز الدین ، علی بن فضل الله راوندی کاشانی ، که عالمی فقیه و مورد وثوق ، و شاعری ادیب بوده، و با شیخ منتجب الدین رازی متوقای سال ۵۸۵ هجری معاصر بوده ، و تفسیری به نام تفسیر عز الدین نوشته است ، مدرسه ای بی نظیر در کاشان بنا نهاده است (۲) .

ح- مدرسهٔ بابا ولی

در کتاب تاریخچه وقف در اسلام، در ضمن معرفی مدارس کاشان ، و نیز در کتاب گنجینه دانشمندان ، از مدرسه بابا ولی یاد شده (۳) .

ولی هیچ گونه توضیحی داده نشده ، که این مدرسه متعلق به چه دورهای است، و با توجه به کلمه بابا ، احتمال داده می شود که متعلق به دوره های قبل از صفویه باشد . در حال حاضر، مسجدی به نام « بابا ولی » وجود دارد، که کتابخانه ای با هشت هزار جلد کتاب دارد (۴) ، ولی مدرسه ای به این نام ،

۱- سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۳ ، به نقل از تاریخ اجتماعی کاشان ، صفحه ۹۴

۲- ریحانه الأدب ، جلد ۴، صفحه ۱۱

۳- تاریخچه وقف در اسلام ، صفحه ۱۲۱، و گنجینه دانشمندان ، جلد ۶، صفحه ۲۴۵، و در همین کتاب، صفحه ۲۷۰ در شرح حال آیه الله صبوری ، از تدریس ایشان در مدرسه گذر باباولی، یاد شده است

۴- سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۸

وجود ندارد . |

ط – مدرسهٔ خواجه تاج الدّین

مـدرسه و بقعه خواجه تاج الـدین را برخی از باسـتان شـناسان ، از بناهای قرن نهم هجری قمری ، و عده دیگر، به دوران مغول نسبت می دهنـد . ایـن بقعـه دارای دو گنبـد آجری است که در زیر هرکـدام ، قبـوری جـای گرفته است . این مـدرسه و بقعه چندین بار مرمت شده است (۱) .

مدارس علميّهٔ کاشان ، از دورهٔ صفويّه تا کنون

الف – مدرسهٔ علميّهٔ سلطانی «مدرسهٔ إمام»

مـدرسه ای است بسـيار بزرگ و باشـکوه ، که از آثـار دوره قاجـاريه میباشـد ، و در انتهای بازار و زاويه شـمالی ميـدان کمال الملك ، قرار گرفته است . این مدرسه به دسـتور فتحعلی شاه قاجار، در سال ۱۲۲۱ شروع به تأسیس گردیده ، و در سال ۱۲۲۹ قمری ، پایان یافته(۲)، و أمر تولیت و تدریس و سرپرستی موقوفات مدرسه ، بر عهده فقیه نامدار ، ملا أحمد نراقی ، بوده است .

عبد الرحیم کلانتر ضرابی ، در تاریخ کاشان، درباره این مدرسه می نویسد :

از علامات و عمارات عالیه ، یکی مـدرسه سـلطانی است ، که خاقان خلد آشـیان مغفور ، آنجا را بنا نمود . همه از گچ و آجر تراش ... و ألحق به این اسـتحکام بنائی در کاشان دیده نشده ، و از شالوده تا نهایت ، علی التحقیق یک خشت خام و یک گل و خاک ، در آن به کار نرفته است . در مقدمه آن مدرسه ،

۱- فهرست بناهـای تـاریخی و اماکن باسـتانی ایران ، از نصـرت الله مشـکوتی نشـریه سازمان ملی حفاظت آثار باسـتانی ایران ، صفحه ۲۴۰

۲- سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۳ ، به نقل از تاریخ اجتماعی کاشان

جلوخانی بزرگ و از دو طرف ، دو بازار عریض رفیع ، از یک طرف به وسط بازار و طرف دیگر به معبر عام می رسد ... اما وضع مدرسه ، مربع طولانی ، در حقیقت من ، در وسط فضای آن آب نمائی طولانی ، و وسط آن حوضی من بزرگ ، که به یک أطراف آن آب نما ، هر طرفی سه باغچه بزرگ ، از أشجار سرو و بید و أنجیر ، و متن آنها سبزی کاری ....

و خلاصه مطلب اینکه ، نویسنده مذکور ، بیش از سه صفحه درباره حجرات و مدرس ها و مسجد و گنبد و گلدسته و ایوانها و آب انبار عجیب مدرسه ، و هم چنین درباره مدرس مخصوص عالم علوم عقلی، و نیز ادرس دیگر ، مخصوص عالم علوم نقلی بحث نموده ، و هم چنین از کاشی کاری و آجرنماکاری مدرسه ، و دو منزل مخصوص عالم معقول و عالم منقول ، و نیز درباره لوازم مدرسه و موقوفاتی که برای طلاب و مدرسین و خادم و ناظر و متصدی قرار داده شده ، و هم چنین برنامه عزاداری ده روز دهه عاشورا ، برای سید الشهداء طلا و إطعام طلاب و ذاکرین امام حسین ع ، یاد نموده و شرح داده است ، که مطالعه آن جالب می باشد (۱).

این مدرسه بزرگ و باشکوه ، ۵۲ حجره ، با ایران و صندوقخانه ، مدرس ، کتابخانه (۲) سرداب بزرگ تابستانی ، با بادگیرهای مرتفع ، گنبد آجری ، با دو پوشش ، و در طبقه زیرین آن مسجد و محراب ، با شبستانهای مستطیل شکل و آب انبار بزرگ و مهم و ... دارا میباشد ، و تماشای زیبائی های معماری و مهندسی ، و أنواع تزئینات آن، خستگی را از انسان دور می سازد ،

۱- به تاریخ کاشان ، چاپ دوم، به کوشش ایرج افشار ، از انتشارات فرهنگ ایران زمین ، از صفحه ۴۲۰ تا ۴۲۴ مراجعه شود

۲- کتابخانه مدرسه ، پنج هزار جلد کتاب دارد (سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۸)

و ۵۷۶) و ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه علمیه اصفهان ۶

ج ۲)

و به راستی از جاهای دیدنی کاشان می باشد .

در زمان بازدیـد نویسـنده ، از حوزه علمیه کاشان و مدرسه سـلطانیه (در تاریخ مهرماه ۱۳۶۶ شمسـی)، یکصد و پنجاه طلبه در دوره مقدمات و سطح متوسط و عالی و دوره خارج ، در این مدرسه اشتغال به تحصیل داشتند .

مدرسه سـلطانی که بعد از انقلاب اسـلامی، به نام مدرسه امام نامیده می شود، یکی از مراکز اصـلی فعالیت حوزهای ، در شهر کاشان ، در حال حاضـر میباشد ، و تولیت مدرسه و تدریس درس خارج آن ، بر عهده آیه الله ، آقای حاج شیخ جعفر صبوری دامت بر کاته قرار گرفته است (۱).

ب – مدرسهٔ آقا بزرگ

مسـجد و مـدرسه آقابزرگ ، یکی از میراثهای فرهنگی کاشان میباشد . حاج محمد تقی خانبان ، این مدرسه و مسـجد را برای درس و بحث حاج ملا مهدی نراقی دوم ، ملقب به آقابزرگ (فرزند ملا مهدی نراقی أول) بنا نموده است (۲) .

طبقه زیرزمین ، که هم کف بـا بـاغچه هـا است ، اختصـاص به مـدرسه یافته ، و حجرات مسـکونی در آن قرار دارد . گنبـد دو پوش آجری این بنا ، بر روی هشت جرز قطور قرار گرفته و وضع منحصـر به فردی دارد، و در مجموع، این مسـجد و مـدرسه ، از نظر معمـاری کیفیت جـالب توجهی را دارا می باشـد ، و از بناهـای عـالی کاشـان محسوب می شود ، و گنبـد و دو مناره دو طرف آن ، که هر یک گلدسته ای است برای أذان إعلام و مناجات شب خوانان ...، همه از گچ

۱– سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۴ و ۱۸۴

۲– تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۳۴۴

(ج ۲،

و

حوزه ها و مدارس علمیه ، در توابع اصفهان و

(۵۷۷

و آجر و کاشی الوان مشجر در کمال تنقیح ساخته شده ، و موقوفاتی برای مخارج طلاب و تعمیرات آن قرار داده شده است .(۱)

نصرت الله مشکوتی ، درباره بنای این مدرسه می نویسد:

مدرسه آقا، که از مدارس مشهور دوران قاجار و قرن سیزدهم هجری قمری است ، از لحاظ شیوه معماری و ساختمانی ، بی نهایت ارزنده می باشد . گنبد عظیم و دو مناره کاشی آن ، در حال حاضر بلندترین ابنیه تاریخی کاشان است . در سر در مدرسه ، کتیبه ای است که (حسرت) نام شاعر ، سروده است ، و در روی کاشی به خط نستعلیق خوانده می شود ، و مورخ به سال ۱۲۶۸ هجری قمری است ... - ساختمان گنبد بزرگ آجری و شبستان های زمستانی و سرپوشیده آن ، در طبقه دوم بناء ، واقع شده است . صحن مدرسه ، زیبا و دارای حجراتی میباشد . در چهار بدنه مدرسه ، کلیه پشت بغلهای آن، مزین به کاشی کاری است ... (۲).

در زمان بازدید نویسنده از مدرسه ، سی نفر از طلاب حوزه علمیه در این مدرسه سکونت داشتند . در دوره های اخیر ، نظارت بر مدرسه آقابزرگ ، بر عهده مرحوم آیه الله ، حاج آقا رضا مدنی کاشانی ، متوفای ۱۴۱۳ قمری ، بوده است (۳) .

ج – مدرسهٔ میان چال

مدرسه و مسجد میان چال ، واقع در بازار بزرگ کاشان است ، و دارای

۱- تاریخ کاشان ، صفحه ۴۲۴

۲- فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران ، صفحه ۲۶۸

۳- سیمای کاشان ، صفحه ۱۸۱

حجره های متعدد و کتابخانه ای با پنج هزار جلد کتاب می باشد ، و عده ای از طلاب حوزه علمیه ، در آن اشتغال به تحصیل دارند . مرحوم آیه الله ، حاج آقا رضا مدنی کاشانی ، متوفای ۱۴۱۳ قمری ، که از علمای مبرز و صاحب تألیفات ، و از مجتهدین نامدار کاشان بودند ، در این مدرسه اشتغال به تدریس داشتند، و در مسجد آن ، عهده دار برنامه نماز جماعت و ارشاد مردم بودند(۱)

تاریخ بنا و بانی مدرسه و مسجد میان چال که دارای حوض خانه و سرداب بزرگی می باشد ، معلوم نیست ، و احتمال دارد از بناهای دوره صفویه باشد (۲)

د- مدرسهٔ درب پلان «مصطفویّه»

در سال ۱۲۳۶ هجری ، به همت حاج میر محمد علی کاشانی (۳) ، بانام یاد شده ، مدرسه و مسجدی تأسیس گردیده ، که بخش مدرسه آن ، در سمت جنوب مسجد واقع است ، و به وسیله یک راهرو ، به مسجد راه می یابد .

این مدرسه دارای دوازده حجره می باشد (۴) و هم اکنون به نام مدرسه مصطفویه نامیده می شود، و طلاب ساکن آن ، در دوره مقدمات و سطح متوسط و عالی ، اشتغال به تحصیل دارند (۵) .

در زمان بازدید نویسنده از حوزه علمیه کاشان (در سال ۱۳۶۶ شمسی)، شمار طلاب مدرسه یاد شده چهل نفر بودند، و سرپرستی آنها بر عهده آیه الله ،

ص:۵۷۸

۱- سیمای کاشان ، صفحه ۱۸۱، به نقل از کیهان فرهنگی، سال ۱۳۶۶، شماره ۴، صفحه ۱۲

۲- تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۲۳۹ ، به نقل از آثار تاریخی کاشان و نطنز، صفحه ۲۴۲

۳- زعیم مجاهد ، آیه الله ، آمیر محمد علی کاشانی ، جد اعلای آیه الله سید محمد باقر مصطفوی میباشد . (گنجینه دانشمندان ، جلد ۶، صفحه ۲۷۲)

۴- تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۳۴۴

۵- سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۱، به نقل از تاریخ اجتماعی کاشان ، صفحه ۲۹۶

حاج سید محمد باقر مصطفوی کاشانی دامت برکاته قرار داشت .

ه- مدرسهٔ رَزّاقیّه

پس از زلزله شدید سال ۱۹۹۲ در کاشان ، شخصی به نام عبد الرزاق خان، اقدام به احداث بناهائی نمود، و از جمله ، مدرسه ای را تأسیس کرد که به این نام خوانده می شد (۱).

و – مدرسهٔ حسینیّه

مدرسه ای بوده که تا سال ۱۰۲۸ معمور و دائر بوده است (۲) .

ز- مدرسهٔ و کتابخانهٔ اعتمادی

یکی از علماء معاصر کاشان ، آیه الله ، حاج سید عباس اعتمادی ، که از مدرسین و علماء مبرز کاشان و عضو یکی از خاندانهای علمی این شهر می باشند ، مرکزی را به نام دار العلم اسلامی تأسیس نموده اند ، که مرکز مطالعه عمومی، و دارای کتابخانه معظم و مدرسه علمیه می باشد (۳) و در این مدرسه ، جمعی از طلاب حوزه علمیه اشتغال به تحصیل دارند .

ح- مدرسهٔ محمّد صالح بیک

شخصی به نام محمد صالح بیک ، مدرسه ای ساخت در دو طبقه ، مشتمل بر بیست حجره و سرداب ، و بازارچه ای واقع در جلوخان مدرسه ، وقف بر آن نمود . پس از زلزله ۱۱۹۲ هجری ، مرمت و تجدید بنا گردید ، و در أوائل

۱- سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۲، به نقل از تاریخ اجتماعی کاشان ، صفحه ۲۹۶

۲- سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۳ ، به نقل از تاریخ اجتماعی کاشان ، صفحه ۹۴

۳- گنجینه دانشمندان ، جلد ۶، صفحه ۲۵۷

و ۵۸۰) و ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه علمیه اصفهان به وج ۲)

نهضت مشـروطیت ، از رونق افتاد، و سـپس در مسـیر خیابان نراقی قرار گرفت، و ویران گردید ، و در باقیمانده آن ، دبیرستانی ساخته شد (۱).

گفته می شود که، مدتی شیخ أعظم أنصاری ت ، در این مدرسه ، تدریس نموده اند .

ط – مدرسهٔ حاج محمّد حسین تبریزی

|

حـاج محمـد حسـین ترک تبریزی ، در نزدیکی مـدرسه و مسـجد میـان چـال، مـدرسه ای بـا گـچ و آجر و کاشـی بنا نمود، و موقوفاتی بر آن قرار داد (۲) .

عبد الرحیم کلانتر ضرابی ، این مدرسه و مسجد را از بناهای رفیعه عالیه کاشان ، به شمار آورده است (۳).

ی – مدرسهٔ حاج سیّد مرتضی

این مدرسه ، در زمان زندیه ساخته شده ، و خرابه آن هنوز باقی است ، و جای آن، محله گلچغانه است (۴) .

یا مدرسهٔ فاضل نراقی

در کتاب گنجینه دانشـمندان ، از مدرسه ای یاد میکند ، به نام مدرسه فاضل نراقی ، که قسـمت عمده آن در مسـیر خیابان قرار گرفته است (۵) .

۱- تاریخ مدارس ایران ، صفحه ۳۳۹، بنقل از آثار تاریخی کاشان و نطنز، صفحه ۲۶۸

۲- تاریخ مدارس ایران صفحه ۳۴۲

۳- تاریخ کاشان صفحه ۴۲۵

۴- اظهارات یکی از شعرای کاشان به نام آقای فیضی

۵- گنجینه دانشمندان ، جلد ۶، صفحه ۲۴۵

(ج ۲)

و

حوزه ها و مدارس علمیه ، در توابع اصفهان که

(۵۸۱۶

یب – مدرسهٔ علمیّهٔ آیه الله یثربی

این مدرسه ، در سال ۱۳۸۸ قمری ، توسط آیه الله ، آقای حاج سید مهدی یثربی دامت برکاته، به یاد برادر بزرگشان ، مرحوم آیه الله العظمی، آقای حاج سید علی یثربی تا ، تأسیس گردیده است .

مدرسه ای است که محل تحصیل و فعالیت طلاب جوان می باشد ، و در حال حاضر (سال ۱۴۱۷ قمری) از دوره درسی مقدمات ، تا سطح و خارج ، ، در آن تدریس می شود ، و از مدارس فعال کاشان ، در دوره اخیر به شمار می رود .

قبلا سی حجره در این مدرسه وجود داشته ، و أخیره ، پنجاه حجره به آن اضافه گردیده ، و نماسازی و کاشی کاری مدرسه ، انجام نشده است .

محل مدرسه ، در خیابان امام خمینی می باشد ، و کتابخانه ای با ده هزار جلد کتاب دارد [(۱)]. طلاب مدرسه ، در زمان بازدید نویسنده از حوزه علمیه کاشان، (در سال ۱۳۶۶ شمسی) ۲۵۰ نفر بودند ، و أخیرا شمار آنها به سیصد نفر افزایش یافته است . مدرسه ولی عصر (عج) در قمصر کاشان ، وابسته به همین مدرسه می باشد .

مکتب کوثر

مدرسه ای است متعلق و وابسته به مدرسه آیه الله یثربی ، و در نزدیکی آن قرار گرفته ، و طبقه نسوان در آن به دروس حوزهای اشتغال دارند .

در زمان بازدید نویسنده از حوزه علمیه کاشان ، یکصد نفر در این مدرسه مشغول به تحصیل بودند ، و أخیره شمار آنها ، به یکصد و بیست نفر افزایش یافته است .

۱- سیمای کاشان ، صفحه ۱۰۵

۵۸۲۶) و ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه علمیه اصفهان که ج ۲)

در این مدرسه ، هشت مدرس و شش اطاق ، به عنوان خوابگاه وجود دارد .

۲۴- کچو مثقال

به بخش مربوط أردستان مراجعه شود ، ضمن معرفی حوزه علمیه أردستان روستای کچو مثقال و مدرسه علمیه آن ، مورد بحث قرار گرفته است .

۲۵ - گلپایگان

این شهر ، مرکز شهرستان گلپایگان می باشد ، که از شمال ، به خمین و محلات و از جنوب ، به خوانسار و فریدن ، و از مشرق ، به میمه ، و از مغرب ، به الیگودرز محدود می گردد (۱).

گلپایگان ، یکی از شهرهای قدیمی کشور، و دارای ابنیه و عماراتی قدیمی می باشد ، که از جمله آنها ، مسجد و مناره ای از دوره سلجوقیان ، و نیز بنای بقعه هفده تن (که هفده إمامزاده بزرگوار ، در یک بقعه مدفون می باشند ، و ساختمان آن متعلق به دوره صفویه است) را می توان نام برد (۲) .

شهر گلپایگان ، از نظر دینی و اعتقادات مذهبی و پای بندی به مکتب ولایت و تشیع ، دارای نشانه های ارزشمند ، همانند : مساجد بسیار (۳)و چندین إمامزاده و بقعه دینی می باشد ، که نشانه بارزی از اعتقادات پاك ، و پای بندی مردم آن به اسلام و قرآن و مکتب أهل البیت علی ، به شمار می رود .

این شهر مذهبی و حومه آن ، زادگاه فقهاء بزرگ و نامدار می باشد ،

۱- جغرافیای کامل ایران ، جلد ۱، صفحه ۳۳۰

۲- لغتنامه دهخدا ، جلد ۴۰، صفحه ۳۵۸

۳- در کتاب گنجینه دانشمندان ، جلد ۶، صفحه ۴۱۸، ۵۶ مسجد را با نام مشخص ، ذکر میکند و سپس می نویسد : و چند مسجد دیگر

لا

حوزه ها و مدارس علمیه ، در توابع اصفهان

که

(۵۸۳)

و چهره های برجسته ای از آن ، در حوزه های علمیه و مراکز علمی ، درخشیده اند، همانند :

ا- فقیه و مرجع عالیقدر ، آیه الله العظمی ، آقا سید جمال الدین گلپایگانی متوفای ۱۳۷۷ قمری ، که نه تنها در مقامات علمی و آثار قلمی ، از شخصیتهای بزرگ حوزه علمی شیعه به شمار می رود ، بلکه در نیل به مقامات معنوی ، و سیر و سلوك روحی ، و انقطاع الی الله ، از چهره های نامدار و از مفاخر بزرگ قرن چهاردهم ، محسوب گردیده است (۱) (۲) .

۲ - زعیم و مرجع عالیقدر جهان تشیع ، آیه الله العظمی ، آقای حاج سید محمد رضا موسوی گلپایگانی بی ، متوفای ۱۴۱۴ قمری ، که هزاران مجتهد و محقق و نویسنده و مبلغ دینی ، در حوزه درس ایشان تربیت شدند ، و زعامت و مرجعیت ایشان ، نه تنها در حفظ و رشد و تکامل حوزه علمیه بزرگ شهر مقدس قم ، نقش حیاتی داشت ، بلکه در تمامی شهرهای ایران ، و کشورهای دیگر ، آثار و برکات زعامت و رهبری آن بزرگمرد ، در رشد و توسعه دامنه فعالیتهای علمی و دینی ، آثار و نتایج شگرفی را برجای نهاد ، و چه بسیار مساجد، مدارس علمیه ، کتابخانه ها، خانه های عالم (۳) که از باقیات

ص:۵۸۳

۱- شرح حال مفصل این بزرگمرد ، و سایر مفاخر علمی گلپایگان را در کتاب « حوزه های علمیه شیعه » عرضه می داریم ، انشاء الله تعالی

۲- این بزرگمرد ، در یک خاندان علمی ارزشمندی درخشیده اند که در میان آنها از پدران و برادران و فرزندان ، علماء بزرگواری ، ظهور نموده و به مقامات علمی نائل گردیده اند

۳- منظور ، خانه هائی است که به دستور آن زعیم بزرگ ، در شهرها و روستاها ساخته می شد ، که در فصلهای تبلیغی (همانند : ماه مبارك رمضان و محرم و صفر) محل اقامت مبلغین دینی باشد، و استقلال روحانیت و مبلغ دینی ، کاملا محفوظ بماند

و ۵۸۴) و ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه علمیه اصفهان که

ج ۲)

الصالحات این بزرگ مرجع دینی (در داخل و خارج ایران) به شمار می رود .

۳ - مرجع عالیقدر و معاصر ، آیه الله العظمی ، آقای حاج شیخ لطف الله صافی گلپایگانی مدظله العالی، که آثار قلمی و برکات علم و اجتهاد این بزرگمرد، از زمان مرجعیت مرحوم آیه الله العظمی ، آقای بروجردی ، و سپس دوران مرجعیت سی و چهار ساله آیه الله العظمی ، آقای گلپایگانی ، ظاهر می باشد ، و فیوض و برکات اندیشه روشن و حسن تدبیر ایشان ، در صحنه های گوناگون ، مورد توجه صاحب نظران قرار گرفته است .

و هم چنین بزرگانی ، همانند : مرحوم آیه الله ، آخوند ملاـ محمد جواد صافی گلپایگانی (پدر بزرگوار أخوان صافی گلپایگانی) ، آیه الله ، حاج شیخ علی صافی گلپایگانی، آیه الله ، فرید گلپایگانی، آیه الله ، وحید گلپایگانی، آیه الله ، حاج سید محمد حائری گلپایگانی، آیه الله ، آخوند ملا زین العابدین گلپایگانی، آیه الله ، قاضی زاهدی ، آیه الله ، حاج میرزا ابوالقاسم محمدی گلپایگانی . و نیز ، دهها مجتهد و عالم بزرگ دیگر ، که در شهر گلپایگان و یا در حوزه های نجف ، سامراء ، کربلاء ، مشهد و اصفهان به فعالیت علمی و دینی اشتغال داشته ، و تربیت کننده علماء بزرگ دینی بوده اند (۱) (۲) .

ص:۵۸۴

۱- برای آشنائی بیشتر با مفاخر علمی گلپایگان ، علاوه بر نقباء البشر ، أعیان الشیعه ، ریحانه الأدب و دانشمندان و بزرگان اصفهان ، به گنجینه دانشمندان (مخصوصا جلد ۶ از صفحه ۴۱۸ تا ۴۳۹) مراجعه شود ، و ما نیز در کتاب حوزه های علمیه شیعه ، بخش مربوط به گلپایگان ، بررسی مفصلی داریم ، انشاء الله

۲- در شهر گلپایگان و اطراف آن ، خاندانهای علمی ارزشمندی شکل گرفته است ، که هرکدام ، در برگیرنده چهره های علمی، اعم از مرجع تقلید و مجتهد ، محقق ، نویسنده و گوینده می باشند، از قبیل : خاندان علمی هاشمی گلپایگانی ، موسوی گلپایگانی، قاضی زاهدی ، صافی گلپایگانی ، محمدی گلپایگانی، حائری گلپایگانی، وحید گلپایگانی ، نخعی گلپایگانی و ..

وج ۲،

و حوزه ها و مدارس علمیه ، در توابع اصفهان که ۵۸۵

۴

مدارس علميّهٔ گلپايگان

الف – مدرسه ای قدیمی

بوده ، متعلق به پیش از یکصد سال قبل (که ابتداء تأسیس آن معلوم نیست و در حکومت جبار پهلوی ، تخریب گردیده و جزء فلکه ای قرار گرفته ، که در سالهای پس از انقلاب اسلامی، به نام فلکه ۱۷ شهریور نامیده شده است .

ب و ج – مدرسهٔ کوی دروازهٔ خوانسار و مدرسهٔ کوی علیا

ب و ج - در کتاب گنجینه دانشمندان ، جلد ۶ صفحه ۴۱۹ ، از دو مدرسه یاد می کند یکی به نام مدرسه کوی دروازه خوانسار و دیگری به نام مدرسه کوی علیا، که هیچ کدام از آنها در حال حاضر وجود ندارد .

د – مدرسهٔ مسجد حجّه الإسلام

مسجد حجه الإسلام (جد بزرگوار آقای قاضی زاهدی معاصر) حجره هائی داشته ، که محل اقامت و تحصیل طلاب حوزه علمیه بوده ، و در دوره ایشان ، (در حدود یک قرن و نیم قبل) تا سالهای متمادی ، حوزه علمیه گلپایگان ، فقال بوده ، و طلآب علاقمند ، از اطراف و أکناف ، به سوی این حوزه علمیه ، روی

می آورده اند .

ه– مرکز فعّالیّتهای علمی و تبلیغی

در زمان بازدید نویسنده از شهر و حوزه علمیه گلپایگان (در سال ۱۳۶۵ شمسی) منزلی بود سه طبقه (با محاسبه طبقه زیر زمین) ، که حضرت آیه الله العظمی ، آقای حاج سید محمد رضا موسوی گلپایگانی ، به عنوان منزل عالم تهیه کرده بودند ، و تمام فعالیتهای حوزه ای و تبلیغی شهرستان گلپایگان ، در آن مرکز علمی و دینی انجام می گرفت، و در آن زمان ، ۲۵ نفر طلبه در رتبه مقدمات و سطح، در آن مجمع علمی اشتغال به تحصیل داشتند .

ص:۵۸۵

و- مدرسهٔ آیه الله وحید

مدرسه ای است که در سال ۱۳۴۰ قمری ، به وسیله مرحوم آیه الله ، وحید گلپایگانی ، در گوگد گلپایگان (۱) تأسیس گشته ، و در زمان بازدید نویسنده از شهر و حوزه علمیه گلپایگان ، در حال تجدید بنا بود .

ز- مدرسهٔ بزرگ آیه الله العظمی گلپایگانی

در سال ۱۳۶۲ شمسی، آیه الله العظمی ، آقای گلپایگانی ، قطعه زمین بزرگی به مساحت دوازده هزار متر ، برای تأسیس حوزه علمیه و نیازمندیهای دیگری که جنبه دینی - اجتماعی دارد ، اختصاص دادند، و قسمتی از آن را که به مساحت تقریبی سه هزار متر می باشد ، برای ساختن مدرسه علمیه تعیین نمودند .

ساختمان مدرسه (با محاسبه طبقه زیرین) سه طبقه ، و در چهار طرف ، و مطابق اصول معماری مدارس علمیه قدیم میباشد ، و ۶۰ حجره ، و ۱۰ مدرس بزرگ دارد، و در طبقه زیرین ، نیازمندیهای مدرسه ، از قبیل : آشپزخانه ، رختشویخانه ، سالن غذاخوری ، مخزن کتابخانه ، دستگاه تهویه ، أنبار، حمام و ... ، قرار داده شده است .

در طبقه اول و دوم مدرسه ، حجره ها و مدرس ها و نیز دو سالن مطالعه (در ضلع جنوب شرقی) و یک نمازخانه ، با سقف بلند (در ضلع جنوب غربی)، و در طرف شرقی و غربی مدرسه ، دو راهرو و سردر جالب قرار گرفته است .

ص:۵۸۶

۱- گوگد ، یکی از روستاهای تابعه گلپایگان ، و زادگاه مرحوم آیه الله العظمی ، آقای حاج سید محمد رضا موسوی گلپایگانی است ، که اخیرا در اثر توسعه گلپایگان ، متصل به شهر گردیده است

تزئینات و نماسازی و کاشی کاری مدرسه (در حال حاضر ، سال ۱۳۷۵ شمسی) مقداری انجام شده ، و در حال تکمیل می باشد ، و در مجموع، مدرسه بسیار مجللی است، و از مراکز دیدنی شهر گلپایگان ، به حساب می آید .

در حال حاضر، تعداد ۴۰ نفر طلبه در رتبه های درسی مقدماتی و سطح متوسطه و عالی در این مدرسه اشتغال به تحصیل دارند ، و برنامه های آن ، زیر نظر دفتر آیه الله العظمی، آقای گلپایگانی (در قم) اداره میشود ..

محل مدرسه ، خیابان گوگد (خیابان شهید مطهری) میباشد(۱).

۲۶ – گَوَرْت

از روستاهای شرق اصفهان و نزدیک به خوراسگان میباشد ، و مدرسه ای داشته ، که بانی آن شخصی به نام میرزا باقر بوده است (۲).

۲۷ – مِهْرآباد

به بخش مربوط به اردستان (در همین کتاب) مراجعه شود ، در ذیل معرفی حوزه علمیه أردستان ، مورد بحث قرار گرفته است .

۲۸ – نائین

شهری است در بین راه اصفهان – یزد ، در ۱۴۰ کیلومتری شرق اصفهان ، و در منطقه کویری، قرار گرفته است . این شهر، قدیمی می باشد ، و سابقه آن،

۱- برای آشنائی با تأسیس و خصوصیات ساختمانی مدرسه یاد شده ، این نویسده دو نوبت (در سالهای ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ شمسی) به بازدید از مدرسه موفق گردیده ، و برای آگاهی نسبت به فعالیتهای انجام شده در سالهای اخیر ، از گفتگو با علماء و مسئولین امور حوزه علمیه شهرستان گلپایگان ، بهره گیری نموده است

۲- دار العلم شرق ، صفحه ۱۲۰۹ مخطوط) ورقه ضمیمه

به پیش از اسلام می رسد (۱)، و بسیاری از علماء و بزرگان ، از آن برخاسته اند .

نائین ، دو مدرسه علمیه دارد که یکی قدیمی، و دیگری جدید البناء است .

الف – مدرسهٔ إمامزاده

مدرسه ای است با دو طبقه ، در جوار امام زاده ، سلطان ، سید علی بن ابراهیم (مجاب) بن موسی بن جعفر علا ، و دارای بیست حجره می باشد .

دو نفر از علماء بزرگ نائین ، به نام های : آقا سید عباس کاشفی ، و حاج شیخ جمال الدین نجفی ، در این مدرسه تدریس و سرپرستی و زعامت داشته اند . مدرسه را به نام مدرسه آیه الله نائینی می نامند ، و تأسیس آن ، به حدود یکصد سال قبل می رسد .

از سال ۱۴۰۰ قمری ، تعمیراتی در این مدرسه شروع گردیده ، که تا زمان بازدید نویسنده از مدرسه (در سال ۱۳۶۵ شمسی = ۱۴۰۶ قمری) ادامه داشت ، و در کاشی های نصب شده در اطراف مدرسه ، تاریخ ۱۴۰۴ قمری نقش بسته بود، که تاریخ تعمیر و نصب کاشی های جدید می باشد .

در طرف جنوب شرقی مدرسه ، ایوان باشکوهی وجود دارد که دو طرف آن، چهار حجره ، به صورت دو طبقه ساخته شده ، و در این ایوان ، دری به سوی حرم امامزاده باز شده است . در زمان بازدید از مدرسه ، طلبه ای در این مدرسه ساکن نبود .

ب – مدرسهٔ علمیّهٔ جعفری

این مدرسه در سال ۱۳۹۰ قمری ، به وسیله مرحوم آیه الله ، حاج شیخ جمال الدین نجفی نائینی تأسیس گشته ، و محل آن واقع در خیابان إمام

۱– لغتنامه دهخدا، جلد ۴۶، صفحه ۱۶، در لغت نائین

....

می باشد ، و ۱۰ حجره دارد، و دارای کتابخانه ای می باشد ، که بعضی از کتابهای آن خطی و ارزشمند است .

در زمان بازدید نویسنده از مدرسه (در سال ۱۳۶۵ شمسی) بیست نفر در رتبه دروس أدبی و مقدماتی ، اشتغال به تحصیل داشتند .

در دوره اقامت بیست ساله مرحوم آیه الله ، حاج شیخ جمال الدین نجفی ، در شهر نائین ، حوزه علمیه این شهر، از رونق خوبی برخوردار بوده است (۱).

مفاخر علمی نائین

از شهر نائین ، علماء و بزرگان بسیاری برخاسته اند ، که از مفاخر علمی این شهر به شمار می آیند، همانند :

۱- حکیم و متکلم و فقیه و اصولی نامدار ، مرحوم میرزا رفیع الدین محمد بن حیدر طباطبائی ، معروف به « میرزا رفیعای نائینی » ، متوفای ۱۰۸۰ یا ۱۰۸۲ قمری (مدفون در تخت فولاد اصفهان و صاحب بقعه مخصوص) که از أساتید علامه مجلسی و شیخ حر عاملی، و از شاگردان شیخ بهائی ، و صاحب تألیفات أرزشمند بوده (۲) است .

۲- حکیم و متکلم و محدث و فقیه عظیم الشأن ، بهاء الدین ، محمد بن محمد باقر حسینی نائینی اصفهانی، متوفای بعد از ۱۱۳۰ قمری ، که تألیفات گوناگونی از خود به جای گذارده (۳) ، که نشانه بلندی همت او ، و مشتمل بر

۱- اظهارت و توضیحات مرحوم آقا سید عماد الدین شهرستانی ، سرپرست مدرسه علمیه نائین ، در هنگام بازدید از مدرسه ، در سال ۱۳۶۵ شمسی

۲- ریحانه الأدب ، جلد ۶، صفحه ۱۲۷ - ۱۲۸

۳- ریحانه الأدب ، جلد ۱، صفحه ۲۹۰

مطالب بسیار لطیف و ارزشمند می باشد (۱).

۳- شخصیت برجسته و ممتاز حوزه علمیه نجف اشرف ، آیه الله العظمی ، آقا میرزا محمد حسین نائینی تیا ، متوفای ۱۳۵۵ قمری ، که از مراجع بزرگ شیعه ، و از زعمای عالیقدر و پرچمداران علمی حوزه نجف اشرف بوده اند .

۲۹- نجف آباد

شهر نجف آباد ، در ۲۷ کیلومتری غرب اصفهان ، در مسیر جاده اصفهان به خوزستان قرار گرفته ، و در سالهای اخیر ، رشد و توسعه زیادی یافته است .

وجه نامگذاری به نام «نجف آباد»

در لغتنامه دهخدا ، شرحی درباره تاریخچه نجف آباد نوشته شده ، که خلاصه اش این است : بنا به عقیده علماء ، در زمان صفویه در حدود سال ۱۰۲۲ هجری قمری ، از طرف شاه عباس اول ، مقداری جواهر و پول نقد برای مرقد مطهر و آستان مقدس امیرالمؤمنین علی لا ـ اختصاص داده شد، و تصمیم بر إرسال آنها گرفته شد، شیخ بهائی به دیدار شاه عباس رفت و گفت : دیشب در خواب ، حضرت علی لا را زیارت کردم، فرمودند:

نجف اشرف را به جواهرات شما حاجتی نیست ، جواهرات را صرف ساختمان شهری در نزدیکی اصفهان به نام نجف آباد کنید شاه عباس سخن مرحوم شیخ بهائی را قبول کرد، و با نظارت آن بزرگمرد ، شهر نجف آباد ساخته شد (۲).

۱- روضات الجنات، جلد ۷، صفحه ۱۲۱

۲- لغتنامه دهخدا ، جلد ۴۶، صفحه ۳۵۸، یزدانی نجف آبادی ، در کتاب دیباچ دیارتون ، چنین آورده است : .. چند شتر که با بارهای سنگین از سکه های نقره شاه عباس ، به راه نجف میرفت ، پنج فرسنگی پایتخت در یک دره وسیع ریگی ، میان دو رشته کوه خشک فت و دیگر برنخاست ، تلاش شتربانان بی اثر بود . یک روز و دو روز گذشت، « بقیه در صفحه بعد »

(ج ۲)

و حوزه ها و مدارس علمیه ، در توابع اصفهان »

(۵۹۱)

بنابراین ، سابقه شهر نجف آباد به چهار قرن گذشته می رسد .

مفاخر علمیِ نجف آباد

از شهر نجف آباد ، علماء بسیار و شخصیتهای مبرزی برخاسته اند ، همانند :

۱- مرحوم آیه الله ، آقا سید محمد حسین ، فرزند آقا سید محمد ، متوفای ۱۳۳۱ قمری ، که از مجتهدین عالیقدر و از شاگردان آخوند خراسانی ، و آقا سید محمد کاظم یزدی بوده، و پس از أخذ إجازه اجتهاد ، به نجف آباد برگشته ، و علاوه بر إقامه جماعت در مسجد بازار ، در حجرات مسجد ، تدریس مینموده است (۱)، ۲- مرحوم آیه الله ، آقا سید محمد نجف آبادی ، متوقای ۱۳۵۸ قمری ، که از مجتهدین و مراجع بزرگ در حوزه علمیه اصفهان بوده اند ، و حوزه درسی ایشان مجمع مبژرترین چهره های علم و فضل بوده ، و شاگردان زیادی را تربیت نموده اند ، ۳- مرحوم آیه الله ، آقای حاج میر سید علی نجف آبادی ، متوفای ۱۳۶۲ قمری ، که از مفاخر بزرگ نجف آباد ، و از علماء و مدرسین و مجتهدین طراز أول اصفهان بوده اند .

و هم چنین ، عده زیادی از علماء و فضلاء از این شهر برخاسته اند ، و بعضی در حوزه های (نجف ، قم، مشهد، اصفهان) درخشیده اند، و در عالم علم

« بقیه از صفحه قبل » و اشتران هم چنان خفته بودند، کاروان سالار درمانده شد، و به پایتخت (اصفهان) خبر داد ، همان شب شیخ بهائی ، مشاور و محرم شاه ، إمام خفته در نجف (أمیر المؤمنین علی یلا) را به خواب دید که اشتران را آزاد کنید ، سکه های نقره را همانجا خرج کنید . و بنائی به نام من بسازید ، که چنین خواسته ام . اراده إمام لا أنجام شده ، آنجا آب نبود ، از راه دور آوردند و در آن ریگ زار ، بنا و صحن و ضریح و گنبدی ساختند و با دو باغ در دو سو ، و نام آرامگاه امام لئلا را بر آن نهادند که از مال نجف آباد شده بود (دیباچه دیار نون ، صفحه ۱۱)

۱- گنجینه دانشمندان ، جلد ۷ صفحه ۳۱

و اجتهاد و قلم و بیان ، از مفاخر روحانیت و حوزه علمیه می باشند (۱).

مدارس علمیّه و کتابخانه های نجف آباد

الف – مدرسه الْحُجَّه

که به نام مدرسه حجتیه نیز نامیده می شود . این مدرسه اولین پایگاه رسمی حوزه علمیه ، در شهر نجف آباد میباشد ، و تأسیس آن به حدود نیم قرن قبل می رسد .

یکی از علماء پر تلاش و با همت ، یعنی مرحوم آقای شیخ ابراهیم ریاضی ، متوفای ۱۳۷۴ قمری ، که از تحصیل کرده های حوزه علمیه اصفهان و قم، و از شاگردان مرحوم آیه الله العظمی ، حائری یزدی (مؤسس حوزه علمیه قم) بوده، در زمان مرحوم آیه الله ، حاج شیخ أحمد حججی تا متوفای ۱۳۶۵ قمری ، و با همکاری و کمک ایشان ، مدرسه علمیه حجتیه را تأسیس نموده است (۲) .

مدرسه یاد شده ، از یادگارهای این دو مرد بزرگ و با تقوی می باشد ، و علم و دانش و تقوای مرحوم حججی ، و همت بلند و کوششهای خستگی ناپذیر مرحوم ریاضی ، حوزهای پربار و پربرکت ، که تاکنون باقی می باشد ، و برکاتی

۱- در کتاب گنجینه دانشمندان ، جلد ۷، از صفحه ۲۹۱ تا ۳۱۸، و هم چنین ، در مواضع متفرقه همان کتاب، به مناسبت شهرهای محل اقامت علمانی که از نجف آباد برخاسته ، و در آن شهرها اقامت جسته اند ، جمع زیادی مورد معرفی قرار گرفته اند ، و نیز در کتابهای طبقات حاج آقابزرگ طهرانی و دانشمندان و بزرگان اصفهان و رجال اصفهان و سیری در تخت فولاد اصفهان ، به عدهای از آنان اشاره شده ، و شخصیت آنها مورد بحث و معرفی قرار گرفته است

۲- تحقیقات حضوری نویسنده در محل ، و نیز دیباچ دیار نون ، صفحه ۱۶۶ و ۱۷۶، در شرح حال مرحوم حججی و مرحوم ریاضی

حج ۲،

و حوزه ها و مدارس علمیه ، در توابع اصفهان)

(۵۹۳)

گسترده دارد ، را ، به عالم حوزه های علمیه ، تقدیم نموده است .

مدرسه یاد شده ، دارای دو طبقه است ، و سی حجره(۱) و مدرس و کتابخانه قابل توجه (با حدود پنج هزار جلد کتاب) و نیز نوارخانه دارد، و در زمان بازدید نویسنده از مدرسه ، (در سال ۱۳۶۵ شمسی) هفتاد نفر طلبه ، در رتبه های درسی مقدمات - سطح متوسط - سطح عالی (رسائل و مکاسب و کفایه آلأصول) در این مدرسه تحصیل علم می نمودند .

محل مدرسه ، واقع در خیابان امام می باشد ، و مسجدی هم در جوار آن قرار دارد .

ب - مدرسهٔ جامعه الإمام المْنتظر «عج»

محل مدرسه واقع در خیابان منتظری شمالی می باشد ، و مساحت آن ده هزار متر است . هفت هزار متر زیربنا دارد، و با محاسبه طبقه زیرزمین ، سه طبقه است . یکصد و هشتاد و شش حجره ، و چهار مدرس عظیم برای درسهای عمومی و اجتماعات بزرگ ، و چندین مدرس کوچک دارد، و از تمامی امکانات مناسب و جدید ، در ساختمان مدرسه ، بهره برداری شده است

بنای مدرسه (به عللی) هنوز به اتمام نرسیده ، و جمعی از طلاب ، به نحو رسمی و غیر رسمی ، در این مدرسه اشتغال به تحصیل دارند . کتابخانه ای برای مدرسه در نظر گرفته شده ، که هنوز فعال نیست .

شروع به ساختمان این مدرسه ، در حدود سال ۱۳۵۸ شمسی بوده ، و سلسله مسائلی در رابطه با این مدرسه ، و عموما شهر نجف آباد و حوزه علمیه آن مطرح می باشد ، که مربوط به هدف این کتاب و این بررسی نمی باشد

۱- گنجینه دانشمندان ، جلد ۷، صفحه ۳۰۱

و ۵۹۴ ، و ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه علمیه اصفهان که

ج ۲)

ج – مسجد مرحوم آیه الله حججی

مسجدی است واقع در خیابان منتظری شمالی ، که مرحوم آیه الله ، حاج شیخ أحمد حججی ، در آن اقامه جماعت و تدریس داشته اند ، و در حقیقت ، حرکت علمی و حوزهای قبل از تأسیس مدرسه الحجه (که قبلا ذکر گردید) در این مسجد و به وسیله آن بزرگمرد، شروع گردیده است .

د– کتابخانهٔ مسجد مرحوم آیه الله حججی

فرزند برومند مرحوم آیه الله حججی ، جناب حجه الإسلام و المسلمین ، آقای حاج شیخ رضا حججی ، در سال ۱۳۶۵ شمسی ، در قطعه زمینی به مساحت یک هزار متر و زیربنای سیصد متر ، کتابخانه ای تأسیس نموده اند ، در چهار طبقه ، که طبقه زیرین ، مخزن کتابخانه ، و طبقه أول ، سالن مطالعه آقایان ، و طبقه دوم و سوم ، سالن مطالعه بانوان و طبقه چهارم ، سالن اجتماعات و مرکز تحقیقات علوم اسلامی می باشد .

این کتابخانه در حال حاضر ، چهارده هزار جلد کتاب دارد ، که مشتمل بر کتب خطی و نفیس نیز می باشد ، و در مجموع، محل فعالیت علمی و مطالعات اسلامی ، محسوب می گردد .

ه– کتابخانهٔ زهرائیّه علیها السلام

واقع در خیابان فردوسی شمالی می باشد ، در قطعه زمینی به مساحت ۶۳۰ متر و زیربنای ۴۳۰ متر ، و در سال ۱۳۶۶ شمسی، تأسیس گشته است .

این کتابخانه سه طبقه است ، که طبقه اول در اختیار خادم و نیازمندی های کتابخانه می باشد ، و طبقه دوم مخزن کتابخانه ، و طبقه سوم ، سالن مطالعه

است، و پنجاه هزار جلد کتاب عربی و فارسی و لاتین ، در این مرکز علمی و دینی وجود دارد، و کتابخانه ای فقال به شمار می رود .

و – حوزهٔ علمیّهٔ زهرائیّه علیها السلام

در مجاورت کتابخانه یاد شده ، حوزه علمیه ای برای بانوان میباشد ، که عده ای از طبقه نسوان ، به تحصیل علوم حوزه ای در آن اشتغال دارند .

ز – حوزهٔ علمیّهٔ فاطمیّه علیها السلام

واقع در خیابان امام ، جنب مسجد جامع می باشد ، و دارای دو طبقه است ، و عده ای از بانوان ، در آن اشتغال به تحصیل علوم حوزه ای دارند .

۳۰ – نَطَنْز

شهری است در حد فاصل بین اصفهان و کاشان ، در ۷۴ کیلومتری جنوب شرقی کاشان ، و ۳۲۶ کیلومتری تهران (۱).

شهر نطنز ، مدرسه علمیه قدیمی داشته ، در نزدیکی مسجد جامع قدیمی ، که در زمان حکومت پهلوی ، به تصرف اداره فرهنگ زمان در آمده ، و با تغییر ساختمان ، تبدیل به دبیرستان دخترانه گردیده بوده است . پس از انقلاب اسلامی ، مدرسه یاد شده ، به حوزه علمیه بازگردانده شده ، و به نام مدرسه شهید صدوقی ، نامگذاری گردیده است .

در زمان بازدید نویسنده از شهر نطنز ، و تحقیق درباره مدرسه یاد شده (در سال ۱۳۶۶ شمسی) بیست نفر طلبه در آن مدرسه ، در رتبه مقدمات و سطح، تحصیل علم می نمودند .

۱- فرهنگ معین ، جلد ۵، صفحه ۲۱۲۸

بسمه تعالی

يا فاطِمَهَ الزَّهْراَّءُ يا بِنْتَ مُحَمَّدٍ يا قُرَّهَ عَيْنِ الرَّسُولِ يا سَيِّدَتَنا وَمَوْلاتَنا اِنّا تَوَجَّهْنا وَاسْتَشْفَعْنا وَتَوَسَّلْنا بِكِ اِلَى اللهِ وَقَدَّمْناكِ بَيْنَ يَدَىْ حاجاتِنا يا وَجيهَهً عِنْدَ اللَهِ اِشْفَعى لَنا عِنْدَ اللَه

السَّلاَمُ عَلَيْكِ يَا سَيِّدَهَ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ السَّلاَمُ عَلَيْكِ يا والِدَهَ الحُجَجِ عَلَى النّاسِ

اَجمَعينَ السَّلاَمُ عَلَيْكِ اَيّتُهَا المَظلُومَهُ المَمنُوعَهُ حَقُّها،اَللّهُمَّ صَلِّ على أُمَّتِکَ

وَابنَهِ نَبيِّکَ وَ زوجَهِ وَ صِّی نَبيِّکَ صَلوهً تَز لفُها فَوقَ زُلفی عِبادَکَ المُکرَمينَ

مِن اَهلِ السَّموات وَ اَهلِ الارَضينَ

منقول از مفاتيح حاج شيخ عبّاس قمی

ص:۵۹۶

۱۱- اصفهان از دیدگاه شعراء و سرایندگان بزرگ

اشاره

ص:۵۹۷

اصفهان از دیدگاه شعراء و سرایندگان بزرگ

از دیر زمان ، شعرای عالیقدر و نکته سنجان عالم شعر و أدب ، دربارۀ اصفهان به سرودن أشعاری زیبا ، با مضامین بلند و معانی لطیف ، پرداخته اند و دربارۀ هر یک از أرزشهای طبیعی و معنوی اصفهان و مردم آن ، أشعاری دلپذیر و دلنشین ، سروده اند .

در این سروده ها ، از علم و دانش ، ایمان و ولایت ، عشق و ایثار ، جهاد و شهادت ، شجاعت و شهامت ، هنر و ظرافت مردم اصفهان ، تجلیل و تمجید شده ، و از مسجدها و مدرسه ها، مناره ها و گلدسته های این شهر بزرگ ، به عظمت یاد شده و این قطعۀ بزرگ از سرزمین پهناور ایران ، جایگاه تجلّی ایمان به خدا و رسول صلی الله علیه وآله ، و عشق و علاقه ، به امامان معصوم علیهم السلام ، و محلّ به نمایش در آمدن أرزشهای علمی و دینی، و اعتقادات پاك و أفكار و أندیشه های متعالی ، در قالب زیباترین و پرجاذبه ترین هنرهای لطیف و ظریف ، از قبیل : شعر و خطّ و معماری و کاشی کاری و گچ بری و ...، معرّفی گردیده است . در این بخش ، از میان سروده های بسیاری از آثار شعرای قدیم و معاصر، تنها به چند سروده (آن هم به فرازهائی از آنها) اکتفا نموده ، و از بُستان پرطراوت شعر و أدب ، گلهائی زیبا بر می گزینیم و شامّۀ جان را به عطر ذوق و ابتکار و خلّاقیّت و بیان نُخْبگان إحساس و عاطفه ، نوازش می دهیم .

این قسمت را به ترتیب حرف اوّل عنوان و (تخلّص) شعرای عالیقدر ، تنظیم نموده ایم .

شهرام محمّدی «آذرخش» « معاصر »

اصفهان

اصفهان ای سرزمین عطرها و یادها

ای شمیم غنچه ها در کوله بار بادها

ای زمینت سبزتر از جای پای آسمان

یک چمن آئینه در زیر پل رنگین کمان

ای سبک پیک نسیمت قاصد پیغام گُل

در کتاب عشق ، نامت همردیف نام گُل

ای کبود آسمانت شیشهٔ احساسها

خواب هر کویت پر از شعر سپید یاسها

ای فضای دلنشینت شعر ناب زندگی

ای زلال زنده رودت رشک آب زندگی

زنده رود آئینه ای از نقره پیش روی توست

غرفه غرفه آب و آرامش پل خواجوی توست

غرفه غرفه ، نقش آب و آسمان در قابها

روی طاقیها درنگ جاری مهتابها

شیر سنگی ، پاسبان پیر پستوهای خواب

پلّه پلّه رفته تا دامان موجا موج آب

گشته پنهان هر طرف در پشت هر دیوار باغ

روح صد باغ است سرگردان تو را در چارباغ

خوشه های نور از گلدسته هایت چیدنی است

در طنین کاشیِ آبی ، فروغت دیدنی است

ص:۶۰۰

نزد من زیباتر است از بوی جوی مولیان

چون تراود از تن گلدسته ها عطر أذان

تا سحر نام تو را بر تارک گلدسته گفت

در سکوت سنگها یک باغ اسلیمی شکُفت

یاسها پیچیده بر گیسوی سبز آبها

دست زنبقها گرفته دامن محرابها

تابپاشد هر سحرگه در شبستانها نسیم

دامنی از عطر بسم الله الرحمن الرّحیم

أبرهای عطر و باران بر سرت چادر شدند

خنده ای کرد آسمان ، سنگابهایت پُر شدند

از شکوه گنبدت تشبیه ها بگریختند

چون کبوترها به بام کاشیَت پَر ریختند

گنبد شیخت حباب پایدار آسمان

چون حباب نور بر أمواج اسلیمی روان

ای غرور سنگی فوّارهای چل ستون

در میان پیچ و تاب آب ، قصر واژگون

ای سپاهان ! ای ز شولای هنر پیراهنت

وسعت سبز هنر پیداست در هر روزنت

اصفهان ؛ ای عشق ، ای آئینه زار زنگها

با تو بیرون می روم از خویشتن فرسنگها

می نشانم با نسیم عشق ، در جانم تو را

از فراز پل ، سی و سه بار می خوانم تو را

تا ابد از عطر صلح و دوستی آکنده باش

شدهنر پاینده از تو ، تا ابد پاینده باش

ص:۶۰۱

سیّد عبّاس حسامی «احساس» « معاصر »

سرود زاینده رود

ای مهد هنروران ایران

وی تاجِ سر هنر ، صفاهان

ای خاك پُر از عبیر و گوهر

ای مخزن سیم و تودهٔ زر

در دامن تو، گهر فزون است

و دشتِ هنر تو ، لاله گون است

چون میر عماد بس هنرمند

از بهر تو ، طرح تازه أفکند

بس گنج غنی بسان درویش (۱)

داری تو نهان به تربت خویش

آن شیخ بزرگ ما، «بهائی»

آن مظهر عشق و پارسائی

بوده است به ملك تو یگانه

نامش به زمانه ، جاودانه

«صائب » که به سبك اصفهانی

گفت آن همه شعر پُر معانی

از رتبه به اوج کهکشان شد

با دست سخن بر آسمان شد

۱- مقصود ، درویش عبد المجید ، خطّاط نامدار است.

از فیضِ تو گفته است مضمون

در خاک تو گشته است مدفون

تصویر جمال تو « جمال » است

سرفصل فضائلت ، «کمال » است

از لطف و صفا ، تو ای صفاهان

تاج شرفی به فرق ایران

از شور و «نوا» ی « آشنا» یت

بر گنبد چرخ شد صدایت

نقّاش زمان « مصوّر الملک »

آورد به ساحل هنر فُلک

در حکمت و فلسفه «جهانگیر»

شد دانش و فضل او جهانگیر

بگذاشت ز دست ، ساز و مضراب

بنمود ز عشق ، رو به محراب

در شعر و فنِ سخن سرائی

زد سکّه به نام خود «همائی»

ای شهر شهیر ملک ایران

زیبد به تو ناز ، ای صفاهان

داری توهنروری یگانه

خطّاط محقّق زمانه

استاد «فضائلی» که در خط

و از «میر عماد» یافت سرخط

از گنبد آبیت به گردون

باشی به جهان عشق ، بی چون

ص:۶۰۳

بر تارک آسمان درخشی

بر جسم فلک ، چو جان درخشی

بر رود تو تانگاه عشق است

پلهای تو شاهراه عشق است

هر فصل تو نقشی از بهار است

دشت و دمن تو لاله زار است

(احساس) ز فیض زنده رود است

پیوسته تو را به لب سرود است

هنوز آراسته است از نقش ها ایوان و درگاهت

هنوز از گُنبد شیخ است مُحکم پایهٔ جاهت

بود از صنع معماران جهانی چشم بر راهت

دل از کف میر باید کلک نقّاشان آگاهت

هنوز اهل نظر هستند مفتون وهوا خواهت

مگر دست تمّنا شان رسد روزی به دامانت

ص:۶۰۴

مهرداد «اوستا»،علی اکبر کنی پور «مستی»، جواد «آذر»

اصفهان ، مهد شاعران و أدیبان نامدار انسان

و مرکز فقه و حدیث و کلام و حکمت

بر سپاهان گذر ای پیک نسیم سحری

کامده منظر او قبله ی مرد هنری

به هوایت چه کند ای همه زیبائی و مهر

همچو أشک من اگر گل نکند پرده دری

از «جمال» تو سخن یافت چنین لطف و جمال

وز « کمال » تو سرأفراز چنین شعر دَری

در هوای لب شیرین دهنانت سازد

لاله با داغ دل و غنچه به خونین جگری

ای تو أفراشته در مُلک سخن رایت فخر

وی به دوش تو در این ره عَلَم راهبری

ای به آئین سخن گستری و مذهب شعر

ختم گردیده ترا منصب پیغامبری

خطِ هر جادهٔ کوی تو به تشریف خیال

زده بر دفتر إمکان ، رقم بی خبری

ص:۶۰۵

از کلام و حِکَم و فلسفه و فقه و حدیث

از فنون عملی تابه علوم نظری

هرکه در چشم خرد سرمهٔ خاکت نکشید

نپذیرند از او دعوی صاحب نظری

و آنهمه نخل که در باغ تو پربار و بَرند

سرو سان خسته دلم از غم بی بار و بری

بی « صغیر » تو کهن ساله سخن گوی ، صغیر

خار ، بی «صاعد» تو، دامن گلبرگ تری

بینوا آنکه ندارد ز «نوا» ی تو نوا

بی گهر آنکه «متین» ات نشناسد گهری

نی به گفتار « طلائیِ » تو مرغ چمنی

نی به یکتائی «یکتا» ی تو مشک تتری

گر «بصیر» ت نبود در نظر روشن بین

رهروان را چه بود فایده ، جز بی بصری

زینتِ أفسر سلطان سخن « أفسر » تو

به سپاهان و خراسان و سمرقند و هری

شعر « آشفته » ات از دیدهٔ صاحب نظران

مطلع روشنی و مصدر والا نگری

ز تو ای خاک أدب خیز به (مستی) رو کرد

(مهرداد)ت که بر (آذر) زند آسوده سری

بر تو ای خلق أدب پرور فرخنده درود

تافراز است ثریّا و فرود است ثری

ص:۶۰۶

مرحوم استاد سیّد عبد الکریم أمیری فیروزکوهی

به مناسبت بنای آرامگاه صائب

آن رشک جنان را که لقب نصف جهان است

زان نصف جهان است که نصفش به جنان است

خُلد است بدان نصفه که آن نصفه عیان است

ماه است بدین نیمه که این نیمه عیان است

گر کُلّ جهان نیست ولی کمتر از آن نیست

ور نصف جهان است ولی خوشتر از آن است

با عین صفا، هان سوی او بین که ببینی

کز نصف جهان در وی از ألفاظ نشان است

زان نصف جهان ، کُلّ جهان زاد عجب نیست

گردون ز دخان زاد و فراتر ز دخان است

لا ، بل ، که جهانی است دگر بر زبر خاک

زین سان که جهانیش به حیرت نگران است

گوئی به مَثَل عالم بالاست که در طبع

هر صورتی از جُزویِ کُلّیش نهان است

چرخ زبرین است و در او خُلد برین است

مرآت زمین است و در او نقش جهان است

ص:۶۰۷

سلمان مسلمانش ، تاج سر اسلام

سردار خراسانش ، سلطان زمان است

هر کس که تماشائی این طرفه مکان است

چون من به تحیّر سر أنگشت گزان است

آرام و خَمُش ، پُر ز صلابت ، تُهی از غم

لب بسته ز دعوی است که بگشوده دکان است

گوهر طلب از وی که نگوید به تو کان نیست

دُرّی است کرامت که در این قُلزم و کان است

در هر قدمش صد أثر از دانش و علم است

وز هر رقمش صد هنر از پیشه وران است

از لطف إله آن همه آواز□ توحید

از مسجد وی خاسته با بانگ أذان است

آن مسجد شاهی نسبش از در نسبت

گر کعبهٔ خُرد است ولی مهد أمان است

وان گنبدش از گنبد گردنده به آواز

لبّیک اجابت را پیغام رسان است

در نقش و نگار در و دیوارش از آثار

رنگی ز بهاری است که فارغ ز خزان است

در نام و نشان بسته میان از قِبَل اوست

هر کس که از او نام و نشانی به میان است

پا بستهٔ تعلیمش «صدر» همه آفاق

شایستهٔ تکریمش «میر» همگان است

ص:۶۰۸

هر جا به میان برزده دامان کمالی است

پروردهٔ دانای وی از خُرد و کلان است

هر طفل که برخیزد از آن خاک هنرخیز

در کار هنر همچو قلم بسته میان است

دانشور نقّادش افزون زقرین است

صنعتگر استادش بیرون زقران است

با من چه ستیزی که ستایشگرم آن را

«خاقانِ» سخن بین ، که ستایشگر آن است

دیروز به آثار و خبر نصف جهان بود

وامروز به دیدار و نظر ، کلّ جهان است

زان کلّ جهان است که آن جان جهان را

سرمنزل جسم است و سراپردهٔ جان است

آن را که به میزان لسان ، از همه بیش است

گر بیشیِ هر مرد به میزان لسان است

«صائب» که مقام سخن و فکر صوابش

برتر ز کلام است و فراتر ز بیان است

نیش قلمش ، تیغ جهانگیر معانی

صوب سخنش ، کشور أندیشه ستان است

نویافته چون معنی نوخاسته اش بین

کاین چرخ کهن نو کند آن را که نَوان است

آن طرح نو آیین ، بنگر بر سر خاکش

تا خاک ببینی که به مه نور فشان است

ص:۶۰۹

وان نو شده مثوای کهن باتو بگوید

کامروز نو آنست و از آن خصم نَوان است

آذر به دل دشمن أخرس فتد از رشک

زین نور کز آن طور سخن در لمعان است

آری که ز دیوان قضا حقّ طلبان را

خطّی است که سرخطّ أمان از حدثان است

هر شمع بر آن خاک به شکرانه زبانی است

هر چند که آن طُورِ سخن ، بسته دهان است

و آن سنگ لحد آن به جنان گرم ثنا را

دستی به دعا برشده از صدق جنان است

یا رب که لسان خیر به بنیاد و بنان نیز

آن را که در این خیر لسان است و بنان است

اکنون که (أمیر) از در خشنودی و شادی

اتمام بنا را به طرب تهنیه خوان است

شایسته تر از ختم سخن هیچ نداند

زیرا همه دانند که او هیچ ندان است

ص:۶۱۰

آقای شکرالله فرقدانی «بیان» «معاصر»

شهر نور و دار العلم قرون

شهر من سرشار موج کاشی است

شهر من گنجینهٔ نقّاشی است

شهر رؤیائی ترین پروانه ها

شهر بارآورترین گلخانه ها

شهر چندین پل به روی زنده رود

شهر جاری در تبسّم ، در سرود

شهر مسجد شیخ و شهر چل سُتون

شهر دارالعلم أعصار و قرون

شهر گنبد ، شهر مسجد ، شهر نور

شهر قندیل دعا در کوه طور

شهر دانش ، شهر بینش ، شهر هوش

شهر صدها عالم پرچم بدوش

شهر ابداع هنر در دست ذوق

شهر ایراد سخن از روی شوق

شهر من شهر «کمال» و شهر «میر»

شهر عالی رتبگان بی نظیر

شهر تبیین دعای انتظار

شهر استشمام گلهای بهار

شهر سرداران خوب انقلاب

شهر شاهد ، شهر بیزاری ز خواب

ص:۶۱۱

شهر قالی ، شهر مخمل ، شهر خز

شهر مینا ، شهر نقره ، شهر گز

شهر ما آئینهٔ تصویر ماست

شهر ما ، تاریخ عالمگیر ماست

شهر من شهر قشنگ اصفهان

شهر من شهر سخن ، شهر (بیان)

سُرخ رو وسرفراز وشاد کام واستوار

با شکوه وفرّ جاویدان بمان ای اصفهان

رُوح میبخشد جهان را بسکه باشد دامنت

دلرُبا ودلگشا ودلستان ای اصفهان

کند از جا سّد استبداد وکاخ ظلم را

خون پاکان تو چون سیل دمان ای اصفهان

دامن پاک تو را نازم که پروردی چنین

پاک جانانی دلیر و قهرمان ای اصفهان

پیشتاز لشکر حقند فرزندان تو

بهر محو و باطل و دفع خان ای اصفهان

شهره در علمند و فضل وصنعت وشعر وهنر

مردم خوب تو بین همگنان ای اصفهان

ص:۶۱۲

پژمان بختیاری

اصفهان

تا پیش دیده راه صفاهان گرفته ام

پیرانه سر جوان شده ام جان گرفته ام

گر نور چشم من أفزون شود گمان مدار

و در دیده ، خاک راه صفاهان گرفته ام

عمر دوباره یافتم از آب زنده رود

جامی مگر ز چشمۀ حیوان گرفته ام

با این هوای دلکش و ، این خاک دلنشین

دیوانه من، که دامن تهران گرفته ام

جز در هوای ملک صفاهان نبوده است

گر مهلتی ز کینۀ دوران گرفته ام

رؤیای روزگار فرح بخش رفته است

کش باهزار شعبده دامان گرفته ام

با نور ماه و بوی گل و شور عندلیب

بزمی عجب به روضۀ رضوان گرفته ام

او شاد از آنکه یار سخنگو گزیده است

من شاد از آنکه یار سخندان گرفته ام

تاننگرم به روی کس از بعد روی او

بر نور دیده راه ز مژگان گرفته ام

دامان دولت از کف من رفت و مانده است

أنگشت حسرتی که به دندان گرفته ام

وا کرده زنده رود گریبان به ناز و من

از بار غصّه سر به گریبان گرفته ام

ص:۶۱۳

آقای محمود شاهرخی «جذبه» «معاصر»

مهد آزادگان و عالِمان و هنرمندان

ألا خطّهٔ پاک مینو سرشت

که خاکت بود رشک باغ بهشت

ألا روضهٔ نغز و پدرام و پاک

فروزنده چون گوهر تابناک

ألا مهد پاکان و آزادگان

سرای یَلان ، کوی دلدادگان

دیار دلیران و مردان مرد

سرافراز گردان دشت نبرد

کنام هژبران دشمن شکار

مقام دلیران خنجر گذار

صفاهان که خاکت عجین با صفاست

سراپردهٔ عشق و کوی وفاست

به علم و هنر بودی از دیر باز

به تاریخ ایران زمین سرفراز

از این پیش ای مرز نام آوران

تو خود شهره بودی به نصف جهان

کنون یک جهانی تو اندر شمار

تو را باد زین مرتبت ، افتخار

تو را عزّت جاودان داده اند

بدین خطّه نقش جهان داده اند

اگر هشت روضه است باغ جنان

چهار است از آن ویژهٔ اصفهان

چه نغز است و زیبا گلستان تو

عجب لاله زار است دامان تو

به باغ تو چندان شقایق دمید

کز آن داغ گل جامه بر تن درید

بسی سَرْوَت از داسِ عدوان شکست

که از سوکشان لاله در خون نشست

ز بس در ره دوست دادی شهید

به درگاه حق آمدی روسفید

نوای حسینی چو شد نغمه ساز

به بانگ عراق و به صوت حجاز

برآمد چنان شور از اصفهان

که عشّاق را رفت تاب و توان

همه جانب جبهه ها تاختند

ز شادی سر از پای نشناختند

به میدان نهادند رو همچو شیر

همه حق پرستان زبُرنا و پیر

به گَردی به دشمن چنان تاختند

کز آن خیره چشم جهان ساختند

ص:۶۱۵

چنان پا فشردند در کارزار

که بر لشکر خصم شد کار ، زار

به ناورد آن سان گشادند دست

که پشتِ سپاه مهاجم شکست

در آن عرصهٔ آتش و خشم و خون

بشد خصم از این شیر مردان زبون

به مردانگی در صف گیر و دار

کشیدند از جانِ دشمن دمار

اگر بود امروز استاد طوس

نه رستم ستودیّ و نه اشکبوس

به مدح کس ار بر گشادی زبان

ستودی تو را ای یل اصفهان

ألا ای صفاهان دلت شاد باد

«همیشه بر و بومت آباد باد »

تو را می سزد در جهان افتخار

جزای شهیدانت باکردگار

کنون بشنو این جاودانی سرود

از قول یلان از لب زنده رود

که ما در جهانِ بقا زنده ایم

به تاریخ ، جاوید و پاینده ایم

حمید سبزواری «حمید» «معاصر»

اصفهان جان جهان و مظهر همّت و ایثار

از هر کران خطّهٔ ایران زمین درود

بر لاله های رُسته ز دامان زنده رود

بر مردمی که چشم عجوز زمان ندید

همزادشان به سایهٔ نُه گنبد کبود

بر مردمی که از هنر و فضل مردمی

بر رویشان خدای در مرحمت گشود

بر مردمی که بر تنشان لطف کردگار

آراست جامه از خِرد و علم تار و پود

بر مردمی که گوهر فکر بلندشان

أرزد به صد خزانه گهرهای نابسود

بر مردمی که از پی پیروزی وطن

از کار و کوشش ساخته برگستوان و خود

بر مردمی که بر صف پیکار کرده روی

تا بر کَنَد ز نطع زمین وصلهٔ جهود

قومی طراز قامت أقوام روزگار

در عشق و در فضیلت و آزادگیّ و جُود

ص:۶۱۷

فرزانه مردمی که زبان سخنوران

در هر زمان به دانش و پرهیزشان ستود

هر قوم را خدا ز رهی آزمون کند

وین زمره را به همّت و ایثار ، آزمود

نازم بر آن دیار که ایثار خلق آن

زنگ ملال ، از دل خلق وطن زُدود

نازم بر آن دیار که در آن نیافت راه

ضعف و ضلال و جهل و تن آسائی و جُمود

چون گلشنی است مُلک سپاهان و مردمش

أفرشتگان آمده از آسمان فرود

چون خیمه ایست کشور ایران فراشته

وین خیمهٔ فراشته را اصفهان عمود

دنیا اگر چه جای بقا و خلود نیست

بنگر به اصفهان و صفا را در آن خلود

بشنو کنون زنای من آوای اصفهان

تا بِشکُفی چو غنچه از این دلنشین سرود

وین جانفزا ترانه بر آری ز لب چو من

جان جهان نبود اگر اصفهان نبود

حسین سرور اصفهانی «سرور»

اصفهان ، مهد صفا و شهرهٔ جهان

اگر که شهر من ، این شُهرهٔ جهان ، مانده است

هزار رکن رکینش به دوشِ جان مانده است

به دامنِ «صُفه» مهدِ صفا، صفاهان است

که با سلامت دیرینه ، جاودان مانده است

مگر زمرحمتِ سیرتِ صفا کیشان

به استقامت پاینده ، اصفهان مانده است

تَبَرُّکِ نفسِ راهیانِ حق بوده است

که هر بنا به پی استاده آستان مانده است

مگر نه شهر شکوفندگیّ أخلاق است ؟

سزد اگر که مصون از بدِ زمان مانده است

نهاده است به باور ، هزار صورت حال

اگر که «نقشِ جهان» ، بوم جاودان مانده است

بخوان گشوده کتابی از اصفهان ، هر چند

از او به دفتر أیّام ، داستان مانده است

ص:۶۱۹

چه دستها که برآمد ز آستین تلاش

که هر رواق و هر ایوان و آستان مانده است

فروغمندی ایمان پاک ، پاشد نور

اگر به بستر این تیره خاکدان مانده است

هزار دست به پایین «هزاره» ها کوشاست

که سخت ، بر سر هم ، پایْوَر چنان مانده است

از اعتبار مزارات «تخت فولاد» است

به تخت بخت ، اگر شهر ، در أمان مانده است

ورق ورق همه «اسلیمی» و «معرّق» ناب

که بر «کتیبهٔ» گل منظر زمان مانده است

سواد قدس « مساجد » هزار سکّه فزود

بر آنچه فاخر ، از عهد باستان مانده است

هزار بوته ز «کاشی » به ذهن کاشته است

زهر «کتیبه » که بر باور زمان مانده است

ندیده زخم زمان ، در بر شهور و سنین

به قاب شهرت پاینده در أمان مانده است

به « خانه خانه » بسی خوان ، به دامن رنگین

به «گنجه گنجه» بسی گنج شایگان مانده است

هم از نوازش رنگین راهیان هنر

بسی رواست که بر باور زمان مانده است

صفای شهر ، مصلّای «قدس» را مانَد

که با تجسّم سبز نماز خوان مانده است

به « چل ستون » تو چه دانی چراغدان عتیق

به نبض پُر طپش و شعله ور چه سان مانده است

چو مشتهای گره کرده ، میله های «منار»

کشیده سر به گلوگاه آسمان مانده است

هزار «گنبد فیروزه » پایْوَر ، ستوار

هزار نقش ، چو آغوش آسمان مانده است

بخوان ز گنبد پُر نقش شیخ لطف الله

حدیث قدرت ایمان که در أمان مانده است

به پاسِ آیهٔ یَعْمُر مَساجِد الله است

گر این خجسته بنا ، با شکوه و شان مانده است

از این تَیَمُّن گلبانگ سبز روحانی است

اگر که «مأذنه » با جاریِ أذان مانده است

چه آسمانهٔ «گلدسته» های پایْوَری

چو چتر سبز ، سرأفراز و سایه بان مانده است

به عرشه های مُنقّش حضورِ «کاشی» ها

همه نگار ، چو آغوش آسمان مانده است

فروغ منظر قندیلهای نورانی

به طاقدیس قداسَت ، همیشه مان ، مانده است

به سیر پهنۀ میدان در آی تا بینی

چه نقشها به رخ نقشۀ جهان مانده است

سرود صولت « آللە وِردی » است به رود

که هر دهان « پُل » اینک سرود خوان مانده است

بود مُدَرِّس خلق و سزد اگر بینی

وفور «مدرسه» در شهر اصفهان مانده است

هزار چشم تحیّر زِهرعتیقه شناس

به چشمه چشمۀ « پُلها » نگاهبان مانده است

بدوز چشم تماشا به چشم « طاق » و ببین

چه صف ، ز « راسته بازار » اصفهان مانده است

هزار جوشش پیر از جوار آن جاری است

به جلوه ، گر پل « خواجو » چنین جوان مانده است

ألا که در پیِ بگذشته می رسنی از راه

بیا که با همه آغوش ، اصفهان مانده است

بزن به بازوی «بنّا» هزار برس و ببین

چه سان بنا، به بُنِ جان دوستان مانده است

بیا به مهد تماشای ایستا ماندن

بیا به مأمن ایمان ، که در امان مانده است

هزار نکته زهر صاحب درایت و هوش

که از « محدّثُ » و « راویِّ » داستان مانده است

ز «فقه شیعهٔ » حق پوی جعفری بسیار

همه بلوغ نبوغ و فروغ جان مانده است

أثر بسی ز «فقیه» و «حکیم» و دانشمند

پُر از تلاوت و « تفسیر » حق بیان مانده است

ز «خاندانِ علوم » و « خدایگان فنون »

بسا اثر که ز آفات در امان مانده است

«نجوم» و «فلسفه» ، «تاریخ» و علم «طبّ» و «أدب»

به بطن جاری دیباچهٔ زمان مانده است

به خطّ سیر قلم ، بس سخن ز «طغرائی»

به دستمایهٔ کارائیِ بنان مانده است

عروس علم ، به تزویجِ « میرداماد » است

رواست گر که نَمیرا و جاودان مانده است

از این که «شیخ بهائی» چراغ علم أفروخت

سزَد به نام ، که سرخیل روشنان مانده است

« کمال » را همه کارآئی سخن باقی است

« جمال » را جهش فکر جاودان مانده است

زکِلکِ « حجّت حق ، ابطحی » تکامل یافت

هر آنچه در اثر سعیِ دیگران مانده است

(سرور) مردم آینده ، نغمه خوان گویند :

سرود نغز تو ، باشعر اصفهان مانده است

رضا صغیرا «سعید»

اصفهان ، افتخار کشور ایران

اصفهان ای مهر گردون هنر

ای ضیاء دیدهٔ أهل بصر

دفتر تاریخ را عنوان توئی

افتخار کشور ایران توئی

ای که در وصفت سخنها گفته اند

أهل معنی دُرِّ معنا سُفته اند

بس که روح افزائی و ذوق آفرین

أهل عالم بر تو گویند آفرین

وه چه زیبا گفته اند أهل بیان

هست شهر اصفهان نصف جهان

بلکه در اینجا گروهی أهل فن

دوستداران هنر در این سخن

رخش همّت را فراتر رانده اند

اصفهان را خود جهانی خوانده اند

زین سبب تاریخ دارد افتخار

بر تو و آثار تو در روزگار

ای زما بر آب و خاک تو درود

هست زینت بخش تو « زاینده رود »

داده این آب روانت آبرو

نهرها در نهر جاری ، جو به جو

می رود پیوسته این آب حیات

موج زن در شهر چون شطّ فرات

ای ز سر سبزی فضایت چون جنان

روح بخش مردم از پیر و جوان

« چارباغت » همچو جنّت دلگشاست

چار فصلش خرّم است و باصفاست

صف کشیده بر لب هر جویبار

سرو و کاج و بید و شمشاد و چنار

هر طرف باد صبا پویان شود

در میان سبزه ، عطر افشان شود

نقش بسته بر در و دیوارها

صنعت معماریِ معمارها

سبک معماری به خوبی کرده گُل

در « پل خواجو » و ، در «سیّ و سه پل »

خیره گشته بر تو چشم راستان

و از بناهای زمانِ باستان

طرفه میدانی که داری در میان

نام زیبایش بُود «نقش جهان»

«چل ستون» و «مسجد شیخ» و «امام»

حیرت انگیزند ألحق هرکدام

ص:۶۲۵

کز در و دیوار آنها آشکار

هست زیبا کار استادانِ کار

دیده حیران است از معماریش

طرح نقّاشان و کاشی کاریش

اینهمه چون گنج پر گوهر بود

یادگار صنعت کشور بود

دیگر اینجا بِه بود دم درکشم

رشته را در گوهر دیگر کشم

پای خود بیرون نهم از آب و گل

شمّه ای سازم رقم توصیف دل

دل که گویم ، مقصدم أهل دل است

چون که دل بیرون از این آب و گل است

اصفهان را بوده است از دیر باز

و عارفانی أهل دانش ، أهل راز

عالمانی بِه زگنجی شایگان

هر یکی مقبول و مشهور جهان

شاعرانی ، نکته سنجانی کهن

مشتهر در علم و عرفان و سخن

راهیان کعبۀ مهر و وفا

سالکان مسلکِ صدق و صفا

راد مردانی که از خود بگذرند

مهر نوع خویش در دل پرورند

ص:۶۲۶

جا به جا ، هر گوشه غوغائی به پاست

صحبت از ایثار در راه خداست

زین همه آثار خود در روزگار

اصفهان دارد هزاران افتخار

با چنین خوبی بود ایران زمین

همچو أنگشتر ، صفاهانش نگین

بی گمان شعر صفاهان را (سعید)

روح قدسی در وجود من دمید

اصفهان من

یا رب کدام روز مبارک بنا نهاد

معمار آفرینش وبانّی کن فکان

شهری که عقل خیره شود از ره قیاس

جان جهان لقب نهدش یا جهان جان

منوچهر قدسی

ص:۶۲۷

محمّد «أبوالقاسم» جندقیان « شفیق اصفهانی »

تخت فولاد

یاد آور ادوار درخشش علم و ادب در اصفهان

تخت فولاد ، ای زیارتگاه عشق

خاکِ پاک تو ، عبادتگاه عشق

ای زده پهلو به فردوس برین

عرش را گشته ز رفعت هم نشین

هر کف خاک تو دریای گهر

مشعل ایوان تو شمس وقمر

در طوافت هر شب و روز از فلک

دسته ، دسته بر زمین آید ملک

لیک أبْناء وطن از گمرهی

ترک تو گفتند با این فرّهی

دوش دیدم زیر سقف آسمان

کوه صفّه این همیشه سرگران

آتشی از اختران در سینه داشت

سر به زانوی غمی دیرینه داشت

چیست آیا فکر این پیر خموش

این نشسته سالها بی جنب و جوش

پرسه می زد آن حوالی تا سحر

بادِ گرد آلود ، چون من نوحه گر

روح سرگردانِ أهل درد بود

یا که درویشی بیابانگرد بود

زنده رود ، آن دورها در پیچ و تاب

رو به سوی گورها چشمی پرآب

چهره اش از موجها پر چین شده

یک جهان غم دیده ، خشم آگین شده

در کنارش این همه خون دل است

آنکه بیند خرمن گُل غافل است

هر شکوفه از درختی می دمید

پیش چشمانم کفن می شد پدید

در زمین و آسمان غم بود ، غم

صبر أیّوب آن میان کم بود ، کم

ناگهان بانگ اذان آمد به گوش

زد خروس عرش گوئی آن خروش

باطلوع فجر ، فتح باب شد

گورها بشکافته ، محراب شد

جملهٔ إحرام پوشان ، صف به صف

چون گهرها مانده بیرون از صدف

ایستاده رو به درگاه نیاز

اقتدا کرده به «یوشع» در نماز

ص:۶۲۹

آری اینجا خوابگاه أولیاست

وادی أمن است ، طور أنبیاست

با «لسان الأرض» آن شو، همزبان

تا بگوید باتو أسرار نهان

فیضها خفته است در این سرزمین

چشم دل بگشاجهانِ جان ببین

رحمت حق روی بر آن کرده است

آسمانش نورباران کرده است

از «مصلّا» خوش وزد بوی بهشت

یارب از گردون ، که در آن پای هشت

بوده در شبهای جمعه این مکان

تا سحر شب زنده دارِ زاهدان

یاربِ دل خستگان ، بشنیده است

همره ألعفوها ، نالیده است

زیر آن کهنه کلاهِ آبی اش

بوده « بابا » شاهد بی خوابی اش

« رکین دین » پیر خراباتیّ عشق

خرقه صد چاک مناجاتیِّ عشق

آن که بخشید آبرو سجّاده را

ذکر دل آموخت خُمّ باده را

لیک أکنون رفته اند از یادها

آن دعاها ، ناله ها ، فریادها

ص:۶۳۰

تخت فولاد است و غربت این زمان

بر جبینش جای پائی زین و آن

تکیه ها مخروبه ، ویران گشته اند

تکیه گاه باد و بوران گشته اند

آب انبارش اگر خشکیده است

روز و شب چون چشم من گرییده است

چارطاقیهای زیبایش چه شد؟

آن مشبّک آجریهایش چه شد ؟

از «رفیعا » گنبدی گر مانده است

چون حبابی ، باد بر آن برده دست

« ریزی » اینجا با درشتی های دهر

چون تواند پنجه افکندن به قهر

« بید آبادی » اگر لرزد تنش

تیشهٔ کین ، سوده سر بر مدفنش

« شیخ کاشی » در قعود و در قیام

شکوه دارد هر نماز از خاص و عام

گور ملّای « گزی » با آن خصال

گُم شده در گرد طوفان ملال

با تو ای « روضاتی » این بیداد چیست ؟

روضه ات را جز خزان در راه نیست

آن که در این خاک گنجی پربهاست

گر که او را « درچه ای » خوانم خطاست

ص:۶۳۱

زیر و رو گرگور «خواجوئی» کند

جویدش گردون که دلجوئی کند

مرقد « خوانساری » آن مولای دین

گشته متروک ای دریغ از مسلمین

« فاضل هندی » که فخر عالم است

نیز ، دامن گیرش این خاک غم است

تا ببوسد قبر بانوی « أمین »

گشته با او روبرو ، این سیل کین

باخطِ برجسته ، لوح گورها

باشد از اندوهشان منشورها

حق پرستان را ز یاری شاد کن

کعبهٔ ویرانشان آباد کن

در کف این خاک سرد ، اکسیرهاست

سینه اش آرامگاه «میر» هاست

محرم « شیخ بهائی » بوده است

یار آن پیر خدائی بوده است

تاشود نقش ضمیرش خطّ راز

پیش رویش دفتر دل کرده باز

خوانده او را زنده نزد مردگان

داده بعد از مرگ را بر او نشان

آری این خاک فراموش جهان

بوده مهد عبرت پیر و جوان

ص:۶۳۲

بس « جهانگیر » آنکه بی تاج و نگین

سوده در هر بقعه ای رخ بر زمین

از «حسام الواعظینش » یاد آر

کز سخن او داشت تیغ آبدار

أهل منبر خالی از جوش و خروش

خفته اینجا ، زیر گِل ، یکسر خموش

کن نظر پست و بلند روزگار

تاکنی اندیشه پایان کار

هست در هر گوشهٔ این سرزمین

چون فلاطون ، صد حکیم خم نشین

جام آن خونین دلان ، خورده به سنگ

بخت با بیداری آنان به جنگ

کلک « قدسی » سر برآر از زیر خشت

با تو باید آیه های حق نوشت

نی همی « أنصاری » والا تبار

سر فرو برده در آغوش غبار

بس مورّخ ، بس محقّق ، بس أدیب

خفته در هر سویِ این وادی غریب

کاشکی « درویش » (۱) باخطّ ألم

زین مصیبت ، نامه ای می زد رقم

۱- مقصود ، درویش عبد المجید ، خطّاط مشهور می باشد.

گشته أکنون خاک غم کاشانه اش

ره گشوده جغد بر ویرانه اش

ماهمه رهپوی این سرمنزلیم

لیک ، از این غم نصیبان ، غافلیم

تا ز تو یاد آورند، آیندگان

یاد کن از رفتگان این جهان

خفته در هر سوی این بیت الحزن

شاعری در بستر خاک مِحَن

آنکه می خوانْد از پی محمل سرود

خفته در این آب و گل ، بر او درود

در رَهَم « شیدا » نشسته ، سینه چاک

همچو « غمگین » خسته دل ، أندوهناک

« واله » با آن انجمن آرائیش

خفته خامش گوشهٔ تنهائیش

تا «فدا» پیوسته باشد در به در

فتنه خواهد تربتش زیر و زبر

از تو ای « آتش » در این ماتم سرا

خیمهٔ ظلمت نمی سوزد چرا

چشم در راه است تا آفاق دور

در غروب غربتش «نیّر» چو «هور »

تکیهٔ «گلزار» ما ویران چراست

خار دامن گیر این بستان چراست

ص:۶۳۴

از «همائی » یاد آر و خامه اش

رونظر کن جاودانی نامه اش

بشنو از او این نفیر دردناک

تاکنی در ماتم او سینه چاک

«ای خوش آن روزی که یاری داشتم

در دل آرام و قراری داشتم»

حالیا در خاک ، آن مرغ سخن

پر شکسته ، خفته دور از هر چمن

جملهٔ این در وطن ناشادها

همچو «عنقا» رفته اند از یادها

گُلبن عشقند ، روکن سویشان

دِه صفا ، آفاق جان از بویشان

گم شده در خاک ، دُرّ و گوهرند

زیر پاخفته ، ولی تاجِ سرند

همرهی کن طبعِ درد آوای من

تا رسد بر هر مزاری پای من

از هنر، تن جامه هر کس دوخته

شمع آن فانوس گشته ، سوخته

گرچه « ذوفن » زد رقم بر لوح زر

کلک فولادینش آیات هنر

پای بوس هر «ضریحی » ، نام اوست

نزد « آل عصمت » او را ، آبروست

ص:۶۳۵

لیک دارد تربتِ آن زنده یاد

سقفی از أبْرُ، ستون از گِردباد

« حاج عباس » آگه از دنیای عشق

آن « علامت » ساز « عاشورا » ی عشق

یادگارش زیر سقف هربنا

داده زینت ، مجلسِ « آل عبا »

روح او ، هم صحبت اهل بهشت

لیک جسمش مانده تنها زیر خشت

بی « مصور » نقش پرداز بزرگ

در دلم بنشسته أندوهی سترگ

آهی از گورش نمی گیرد سراغ

تا که بر بالین او گردد چراغ

آن که بر کاشی رقم زد نام را

ز آتش دل پخت خشت خام را

نقش عشق آمد پدید از فکر او

گنبد و محراب را داد آبرو

گرچه « ابراهیم » باشد غیر خار

نیست آن گل آفرین را بر مزار

بر جبین کهنه کرباس هنر

نام « رنگ آمیز » بادا جلوه گر

قامتش خم، چهره زنگاری شده

پرده ها از او قلمکاری شده

ص:۶۳۶

رفته أمّا حرف آن مرد خدا

بر لب خوان کرم مانده به جا

« شکر نعمت ، نعمتت أفزون کند

کفر ، نعمت از کفت بیرون کند »

یادی از احساس آن استاد کن

خفته در این خاک ، روحش شاد کن

پیش چشم أهل بینش ، اصفهان

شد ز أرباب هنر ، نصف جهان

در دل این خاک ، سوز و سازهاست

بر لب خاموش او، آوازهاست

اکتفا کردم به بوئی از بهار

دسته ای گل بستم از چندین هزار

تا دهم شرح ، این ملال معنوی

نیست کافی صد کتاب مثنوی

گرچه « گلزار شهیدان » خرّم است

گرد این خوبان ، حصاری از غم است

گرد غربت ، بوسه داده رویشان

اشک ماتم ، گشته شمع کویشان

بعد از این ، بی کس در این غم خانه اند

لاله های رسته در ویرانه اند

ای دریغ از مرگ « صمصام » دلیر

پیروِ بهلول ، آن فرزانه پیر

ص:۶۳۷

گشت چون بر مرکب چوبین سوار

همرهش کوچید ، عقل این دیار

چون بنای مسجدی گردد خراب

حُرمت آن هم شود نقش بر آب

اعتبار هر مکان ، ز آثار اوست

کعبه را ، از پاره سنگی آبروست

گیرم این جا پر گل و ریحان شود

بی عزیزان ، خارِ چشم جان شود

خیز از پا، بند غفلت باز کن

بر سر این آشیان ، پرواز کن

تا ببینی آنچه را من دیده ام

بشنوی خود ، آنچه را بشنیده ام

ناخلف فرزند بودن تا به کِی ؟

خصم خویشاوند بودن تا به کِی ؟

جمله بیدارند در این شهر خواب

دیده بگشا، از حقیقت رُخ متاب

خانۀ أجداد خود ویران مخواه

خویش را نفرینیِ دوران مخواه

ای قلم همچون (شفیق) أشکی فشان

رستخیزی کن به پا در سوکشان

مصطفی هادوی «شهیر»

اصفهان مهد شعرای نامدار

اصفهان ای مهد فرهنگ و هنر

ای شده در عالم شهرت سمر

ای سراسر خاک تو چون کیمیا

پیش چشم أهل بینش توتیا

چارباغ تو بوَد باغ بهشت

خاصه اندر موسم اردیبهشت

زنده رودت زنده دارد روح و جان

چلستون تو بوَد نقش جهان

جلوه های دلکش آثار تو

می تراود از در و دیوار تو

خاک تو پرورده « سینا » و « شکیب »

« عاشق » و « مشتاق » و « آزاد» و «طبیب »

موطن «شیدا» و «شوقی » و «جمال »

جایگاه « واله » و ، مهد «کمال »

« مجمر » و « دهقان » و « عمّان » و « صغیر »

« آذر » و « دریا » و « ریحان » و « بصیر »

« جابر » و « الفت » « مظاهر » باصفا

«صائب » و « آتش » ، «نوا» ی آشنا

« هاتف » و « قدسی » ، « طلائیّ » و « متین »

«نصر» و «خسرو» ، « صاعد» ذوق آفرین

نامشان سرلوحهٔ صدها کتاب

آفتاب آمد دلیل آفتاب

ص:۶۳۹

محمّد علی صاعد «صاعد»

اصفهان ، مهد علم و دانش و حصن أهل البیت علیهم السلام

و شهر ایمان و ولایت ، و ایثار و شهادت ، و دعا و مناجات

حوزهٔ علمیّه ات ، دیرینه سال

اصفهان ای مهد فرهنگ بشر

زادگاه علم و میعاد هنر

ای به هر گامت ز دانش صد نشان

ای به هر خشتت دو صد حشمت عیان

سینه ات لبریز از حال و خبر

هر کنارت از حوادث صد أثر

موزهٔ پَسْت و بلند روزگار

از گذشته ، بی شمارت یادگار

گنبد و گلدسته ات خوش زَرق و برق

شهره در عالم به « دار العلم شرق »

« گنبد شیخ » تو در «نقش جهان »

کاسهٔ زرّین طراز آسمان

خاک دانش پرورت خلدی حَسَب

زنده رودت چشمهٔ کوثر نَسَب

نهر های جاریت آب حیات

بهر پویه در کف از جنّت برات

ای سراسر خاک تو سبزینه زار

چار فصلت فصل دیوان بهار

بر سر هر برزن و هر کوچه باغ

بسته ای از میوه هایت چلچراغ

باغهایت از فواکه دلفریب

و پرز انگور و گلابی جوز و سیب

ای فضای جانفزایت دلنشین

ای هوای جان شکارت بی قرین

ای بهشتی منظر ای خُلدی تبار

ای به خوبی ها مَثَل در روزگار

در همه عالَم سرآمد در هنر

پیش آهنگ تمدّن بر بشر

فرّ و فرهنگت زبانزد در جهان

از هنر، حقّت مسلّم بر جهان

مردمانت سخت کوش و پایدار

عاقبت اندیش و عاقل ، هوشیار

اصفهان ! ای شهر خلق ذوفنون

شهر ایثار و شهادت ، شهر خون

شهر مردان بزرگ و نامدار

شهر کوشش ، شهر صنعت ، شهر کار

شهر جوشش ، شهر بینش ، شهر علم

شهر ایمان ، شهر تقوا، شهر حلم

اصفهان ! ای پایگاه علم و دین

مهد رشد عالمان راستین

ص:۶۴۱

شهر عالم پرور دانش شعار

عالمانی مشتهر در روزگار

عالمانی بوذر و سلمان أثر

در پیِ احقاق حق ، کرده خطر

عالمانی حق گزین و حق مدار

در مصیبتها صبور و بردبار

حوزهٔ علمیّه ات دیرینه سال

مَدْرَس و مدرسه ات ، پر شور و حال

طالبان علم در آموختن

شمع سان ، شب تا سحر در سوختن

تا یکی مفلق کند ظاهر ، نبوغ

عالَمی سازد ز دانش ، پر فروغ

تا یکی دانشوری ملّا شود

« مجلسی » یا « میر » یا «صدرا » شود

ای صفاهان ! ای بهشت روی خاك

ای ز أنوار الهی تابناك

ای بهشت نقد در روی زمین

ای تو را لطف خدا در آستین

فرّ اسلام و تشیّع ، فرّدین

شُهره در عالم به « دارالمؤمنین »

شهر مولا، شهر یاران علی علیه السلام

شهر عشق و ، جان نثاران علی علیه السلام

سینه چاکان مزار فاطمه علیها السلام

در مصیبت ، بی قرار فاطمه علیها السلام

ص:۶۴۲

ای حَصین حِصن ولای اهل بیت علیهم السلام

نخل سرسبز عزای اهل بیت علیهم السلام

سال تو هر روز تاسوعا بود

سه دهه در ماه ، عاشورا بود

مسجد و مدرسه ات ، جای عزاست

خانه خانه ، روضه و هیئت به پاست

کوی و برزن ، هر محلّه هر کجا

یاحسینیّه است یا دار الشّفا

انس داری بازیارت ، با دعا

گریه را دانی به هر دردی دوا

در شب جمعه ، کمیلت پای عرش

صبح جمعه ، ندبه ات آوای عرش

همنوا وهم تلاوت بامَلک

می رود آوای قرآن بر فَلک

روز و شب بوی خوش عطر و دعا

هست (صاعد) از تو تا عرش علا

اصفهان ! ای شهر من ، شهر شعور

شهر دانش ، شهر زیبائیّ و نور

این همه از لطف یزدانی بود

پرتو اشراق ربّانی بود

این همه فیض از وجود عالمان

شد نصیب خطّه ات ، ای اصفهان

جاودان ، خرّم بمان ای اصفهان

در پناه حضرت صاحب زمان (عج)

ص:۶۴۳

علی شیرانی «صحّت»

اصفهان و جلوه های زیبائی و علم و ایمان و شعر و أدب

اصفهان ! ای وادی سبزینه ها

جای جایت جادهٔ آئینه ها

ای خیابانت خیابان بهار

میهمانان تو، مهمان بهار

شهر من! ای شهر زیبای هنر

ای هنرمند تو دنیای هنر

ای بهارستان بهارستان راز

ای سحر زارت همه خورشید ساز

مهر و مه ، چون سیب شیرین تواند

أختران ، انگور زرّین تواند

پرشکوه از لاله ، کوهستان تو

چلچراغستان ، شکوهستان تو

لاله خرمن خرمن و ، گل موج موج

نغمه گوناگون و ، مرغان فوج فوج

صبح لبریز از بهار و شبنمت

ساخته چشم و چراغ عالمت

کرده مات أفلاک را معماریت

گنبد پر نقش و میناکاریت

سرزمینِ روشن اندیشه ها

در بهارستان نورت ، ریشه ها

چشم عالم خیره از نقّاشیت

کاش ، گرد غم نبیند کاشیت

آن که راه اوج ، در أفلاک جُست

کلک اعجاز «مصوّر» های تست

****

گفتهٔ نام آورانت ، دُرّ ناب

شعرشان چون چشمه سارانت پر آب

از «کمالت» نغز و کامل شد کلام

وز «جمالت» جمله در حسن تمام

شعر شَعری سرخطی از دفترت

زنده رود اُسطورهٔ سطر ترت

در گلویت کرده گُل، آوازها

«هاتفت» از غیب گوید رازها

دفتر سبزت پر از ترجیع بند

تر زبانانِ ترا، مضمون بلند

نازت از رنگین خیالانِ غزل

«صائبت» مست غزالان غزل

سطح فکرِ روشنان ، تاخطّ نور

شطح شوق عارفانت ، شطّ شور

پیش أهل فَن «أسیر» ت را «جلال»

شوق « مشتاقت » چو « عاشق » بی زوال

ص:۶۴۵

حظّ وافر می دهد شعر «حزین»

شور در شعری نشاید بیش از این

چون «شفائی» آن حکیم بی قرین

خوش سخن ، شیرین زبان ، شور آفرین

فکر رنگین «صفائی» چون «طبیب»

طبع «پژمانت» گل آور چون « شکیب »

شورها در نعرهٔ «عمّان» تست

دشت گل پروردهٔ «دهقان» تست

عشق ، در شعر دل انگیز « نشاط »

و نشئه در « گلزار » گلریز « نشاط »

قدر « زرگر » را شناسد گوهری

آنکه طبعش کرده ، گوهر پروری

در کلام « فایضت » فیض سحر

سطر رنگینش پر از عطر أثر

در سخن ، طرز «بصیرت » دلپذیر

قطعه هایش ، قطعه های بی نظیر

بی دلانت همچو «شیدا»، مست راز

چون سحر در بزم سوز ، آئینه ساز

در ضمیر « سالمت » ، ذوق سلیم

عطر تضمینش ، چو گلبوی نسیم

دُر فشان « دریا » و « موجت » چون « صغیر »

شهر من ای تر زبانانت « شهیر »

ص:۶۴۶

لطف خاصی در غزلهای «پناه»

دشت یاسی پرورد چون نور ماه

عشق می جوشد ز گفتار «متین»

خیزدش «مستی» ، ز شعر دلنشین

بلبلانت را «نوا» پرشور باد

از «سرورت» عالمی « مسرور » باد

« قدسیِ » روشن ضمیر ، آن پیر دیر

می کند اندیشه اش در اوج ، سیر

خسرو إقلیم معنی « خسروی »

شاهکارش، هم غزل هم مثنوی

« صاعدت » ، برقلّهٔ آزادگی

می کند تا پای جان استادگی

باغ طبع «معرفت» پر شبنم است

سینهٔ «جمشیدیت » ، جام جم است

تازه گوئی ها، که فنّ شاعر است

از سخنهای «مظاهر» ، ظاهر است

شعر والای « پریشت » گوهر است

آنکه رایِ وی وَرای باور است

ساختار شعر پرمغز «سخا»

گویدت از گفتهٔ نغز سخا

وادی سرسبز راه « راهی » است

آنکه شعرش یک بهار آگاهی است

ص:۶۴۷

روشنانت چون « کیانی » نکته دان

«خاکیانت» برتر از افلاکیان

رهرو دشت سخن ، « پویای » راز

آنکه دارد پیش رو راه «فراز»

«آتشی» دارد ، زبانی آتشین

شعر او ، شیرین و گرم و دلنشین

هر که را با دل چو « آیت » خلوتی است

فکر سبزش از بهاران آیتی است

« خادمت » ، آن خادم اندیشه ها

می دواند نشئه در گُلریشه ها

لاله های راز در « هامون » تُست

یک بیابان شوق در « مجنون » تُست

گفتهٔ « فرهاد » ، شیرین چون شکر

تیشهٔ اندیشه اش ، تیغ سحر

صد چمن گل کرده فریاد « فرید »

آنکه رنگین شعرِ پرشور آفرید

تازگی پیداست در شعر « شفیق »

دیده اش باریک بین ، فکرش دقیق

« قدسیِ » آئینه دل ، چون قدسیان

ذکر حقّش در سخن ، وِرد زبان

« آذرخشت » خرمنی از آتش است

خوشه های تازۀ شعرش خوش است

ص:۶۴۸

« واصفت » سرمست از اوصاف دوست

روز و شب ، ورد زبانش ذکر اوست

« نرگست » سرمست در باغ سخن

برگ رنگینش ، بهار انجمن

« بختیاری » چشمهٔ جوشان شعر

طبع او پرشور از طوفان شعر

نوجوانان چون « وطن خواه » و « امید »

رایشان روشن تر از صبح سپید

در تو صدها شاعر نازک خیال

بی نظیر و ، بی بدیل و ، بی مثال

****

عقل ، محو عارفان کاملت

آسمان شرمندهٔ آب و گِلت

یک سحر إشراق در صحرای تو

«بوعلی ها» پرورد، سینای تو

حوزهٔ علمیّه ات ، دریای علم

مردم دریادلت ، جویای علم

عالِمانت ، جمله در عالَم عَلَم

همچو کوهت ، سالکان ثابت قدم

عالِمانت ، هم معاصر ، هم قدیم

جمله چون « خوانساری »(۱) آن مرد حکیم

ص:۶۴۹

۱- منظور،حکیم محقّق و نامدار،آقا حسین خوانساری،می باشد.

« ابن عَبّاد » آن حکیم فاضلت

عارف ربّانیِ صاحب دلت

« بونُعَیم » آن حافظ صاحب فنون

عارف دریا دلِ طوفان درون

خاکت از « شیخ بهائی » پربها

صفحه ات رنگین ز خطّ «میر»(۱)ها

« تستری »(۲) ألحق ، محقّق در علوم

واقف رازت ، مدقّق در علوم

نام والای « رفیعایت » رفیع

صد رهت در صدر و، « صدرایت » رفیع

مرد حق علاّمهٔ دین « مجلسی » است

آنکه در دانش چو او کمتر کسی است

شیخ « بَحرانی » (۳) بود بحر العلوم

« فاضل هندی » است از این مرز و بوم

مجتهد « رازی » ، « عریضی » ، « عاملی »

پیر دیر و ، پیرو راه علی

« خان قشقائی » گل روی سبد

شد « جهانگیر » آنکه نامش تا ابد

ص:۶۵۰

۱- مقصود،میرداماد،میر فندرسکی،میرعماد خطّاط،میرلوحی و... می باشد.

۲- مقصود ، ملاّ عبد الله تستری ، استاد و سرپرست بزرگ مدرسهٔ عبدالله می باشد.

۳- مقصود ، ملاّ عبد الله بحرانی اصـفهانی ، از شاگردان برجسـتهٔ علاّمه مجلسی و صاحب کتاب عظیم الشأن عوالم العلوم ، می باشد.

آنکه آید کم، قرینش در قرون

آنکه بودش دانش و بینش ، فزون

همچو دریا، پاک عنصر « درچه ای »

دُر چه گویم ؟ برتر از دُرّ ، درچه ای

« نوریِ » روشن ضمیر از سوز عشق

چون « مدرّس » بود درس آموز عشق

« تویسرکانی » به تاکستان راز

باده نوش نور ، چون مستان راز

« کاشی » و « کلباسی » و « کرمانیّت »

عارفان کامل ربّانیت

بس ز «بید آبادی» و « آباده ای »

دادِ دین و ، دادِ دانش داده ای

گل کند پیوسته در این سرزمین

اجتهاد بانوانی چون (۱) أمین

«ابطحی» در عصر ما دانش پژوه

آسمان سبز فکرش پرشکوه

****

پر ز گل دشت شقایق پوش تو

رازها در سینهٔ پرجوش تو

کوچه سارت کوچهٔ سرخ بهار

۱- مقصود ، مجتهدهٔ عالیمقام ، حاجیه خانم امین (صاحب تألیفات بسیار) می باشد

زنده رودت سر به سر ، آذین پُل

حلقهٔ پل ، حلقهٔ رنگین گُل

****

موج زن ، از صولت سیلت ، صلات

کرده گُل، صوت قنوتت ، از قنات

چشمه سارانت ، زبان ذکر حق

خطّ موجت ، ترجمان ذکر حق

شهر ایمان ، شهر آئین ، شهر دین

مردم حق باورت ، أهل یقین

****

جانفزا صحرا ، ز صوت سِهره ات (۱)

یک سحر گُل ، جلوه گر از چهره ات

جلوه ات چون فرودین ، در چار فصل

چارباغت دلنشین ، در چار فصل

تا که در سیر است چرخ روزگار

تا که در گردش بود لیل و نهار

تا که باشد جلوه گر خورشید و ماه

تا ز چشم و سینه جوشد اشک و آه

۱- سِهره : پرنده ای است شبیه بلبل که بسیار خوش آواز است و پرهای زرد آمیخته به سبز دارد.

تا که روید سبزه و گل در چمن

تا بهار عشق خیزد از سخن

شهر پاکان ، عرصهٔ آزادگان

اصفهان ، ای اصفهان ، ای اصفهان

دورمانی ، دورِ دور ، از هر گزند

چون ستیغ کوه ، باشی سربلند

مردمت را لطف یزدان یار باد

ساغر پرفیضشان سرشار باد

خاک پاکت ، تاقیامت سبز سبز

خاطرت ، چون طبع (صحّت) ، سبز سبز

خوشه های نور از گلدسته هایت چیدنی است

در طنین کاشی آبی، فروغت دیدنی است

نزد من زیباتر است از بوی جوی مولیان

چون تراود از تن گلدسته ها عطر اذان

تا سحر نام تو را بر تارک گلدسته گفت

در سکوت سنگها یک باغ اسلیمی شکفت

اصفهان ای شهر گَل

پُر گُلی چون خاطر روشندلان ، ای شهر گُل

میزنی موج از صفا، ها، اصفهان ، ای شهر گل

چون دیار گرم مهری تا ابد ای خاک پاک

چون بهار شهر نوری جاودان ، ای شهر گل

جاد گلپوش نوری ، کهکشان گَرد رهت

در دلت خورشیدها داری نهان ، ای شهر گل

شوق را آئینه داری چون زلال أشک ما

چشمها باشد به دامانت روان ای شهر گل

بی پناهان را دهی در سایه پوش گل ، پناه

بهر مرغان بهاری آشیان ، ای شهر گل

در کنارت چشمۀ زمزم بود یازنده رود

یا که داری شطّ نوری در میان ، ای شهر گل

بی سبب أهل جهان ، نصف جهانت خوانده اند

بلکه دارد جلوه در نصفت ، جهان ، ای شهر گل

أفکنی تا فرش گل در راه بی برگ و نوا

برگ گل ریزی به رَه ، چون پرنیان ، ای شهر گل

ص:۶۵۴

تا دل غم دیدگان را خالی از غمها کنی

روحِ بخشی ، چون بهاری بی خزان ، ای شهر گل

سینهٔ پرنور پاکانی ، سحر را جلوه ای

همچو خورشیدی به زیر آسمان ، ای شهر گل

کهکشانها مُشتِ گَرْد از خاک صحرای تواند

خاکیانت برتر از افلاکیان ، ای شهر گل

از هنر نامت به خطّ نورها شد نقش عرش

چون تو کو ، گردون نشین ، گردون نشان ، ای شهر گل

خرّمی ، خوبی ، خوشی ، خاصی ، چو بزم أهل دل

ای گلستان ، ای بهار ، ای بوستان ، ای شهر گل

سبزه هایت مخمل سبزند چون فرش حریر

برگ گلهایت چو بال طوطیان ، ای شهر گل

منزل گلپوش مطلب ، در دیار سبز تُست

هست در هر کوچه ات صد کاروان ، ای شهر گل

باد را از گرد خالی ساز و ، کن لبریز عطر

بی نصیبان را به مطلبها رسان ، ای شهر گل

زخمها را التیام از پنبهٔ مهتاب تُست

نوشداروی دل ای دار الأمان ، ای شهر گل

بر سر دیوانگانت ، جای سنگ و اینجا زنند

یاس ، نرگس ، لاله ، نسرین ، أرغوان ، ای شهر گل

چون تو باغی نیست در آفاق ، ای باغ بهشت

چون تو شهری نیست در این خاکدان ، ای شهر گل

ص:۶۵۵

دشتهایت چون فلک آئینه پوش از چشمه ها

کوههایت جمله چون رنگین کمان ، ای شهر گل

رقص موج آبهایت ، لرزش بال پری

حلقهٔ گلهاست یا پلها عیان ، ای شهر گل

سر به سر پوشیده صحرای وجود از موج خار

چون تو کِی بی خار و خس گردد جهان ، ای شهر گل

بزم شور و ، بزم شوقی ، بزم عشق و بزم انس

شهر گل ، ای شهر شعر و شاعران ، ای شهر گل

در دل ما تا أبد مهر تو بس باشد ، چه غم

آسمان گر نیست با ما مهربان ، ای شهر گل

مصر یوسف سیرتانی ، ای بنایت حِصن حُسن

خواهمت در اوج عزّت ، همچنان ، ای شهر گل

نغمهٔ رنگین مرغانت ، زداید زنگ دل

تانگردد سینه ای گرم فغان ، ای شهر گل

همچو فکر ما، بهارت سبز باد ای سبزه زار

همچو طبع ما، نسیمت گل فشان ، ای شهر گل

چون تو آیم هر نفس از شهر رنگین بهار

چون تو دارم خرمن گل ارغوان ، ای شهر گل

دفتر ما چون سبد تا لب ، ز نامت پر گل است

هر دم از وصفت شود پر گُل ، دهان ، ای شهر گل

خاطر (صحّت) ز شوقت شاخهٔ گل گشته است

اصفهان ، ای شهر زیبا، اصفهان ، ای شهر گل

ص:۶۵۶

مجتبی کاظم زاده «عطوفی»

اصفهان ، مهد ذوق و عقل و هنر و صفا

باشکوه و دلربائی اصفهان

یک جهان لطف و صفائی اصفهان

چار فصلت شهره باشد در جهان

شهر خوش آب و هوائی اصفهان

زنده رودت نغمه ساز زندگی است

نای هستی را نوائی اصفهان

مردمانت سخت کوش و هوشمند

مُلک ذوق و عقل و رائی اصفهان

شهر شعر و شاعران شُهره ای

در أدب صاحب لوائی اصفهان

با کهن تاریخ مسجد جامعت

جامع تاریخ مائی اصفهان

هر بنایت یادگار دوره ایست

نقش دوران را بنائی اصفهان

با بناهائی عظیم و باشکوه

فرّ ایران را نمائی اصفهان

گر چه ایران سرزمین جلوه هاست

جلوه گاهِ جلوه هائی اصفهان

چون (عطوفی) هر که دیدت یک نظر

گفت یک دنیا صفائی اصفهان

ص:۶۵۷

محمود عندلیب «عندلیب»

درود بر اصفهان ، سلام بر زاینده رود

فصل بهار و ساحل زیبای زنده رود

برخیز تا به شادی و همراهیِ سرود

گردش کنیم باز در اطراف اصفهان

لذّت بریم نیز ، به گلگشت زنده رود

یادش بخیر دور جوانی ، که روز و شب

همگام ما، هماره نشاط و سرور بود

پیرانه سر، به یاد جوانی فتاده ام

خواهم زبان ، به وصف عروس جهان گشود

برخیز و عزم ساحل زاینده رود کن

گاه قیام گشت ، نباشد گَهِ قعود

در صبحدم که نغمهٔ جان پرور أذان

زنگار غم ز سینهٔ صاحبدلان زدود

در لحظه ای که دختر گلچهر آفتاب

از کوهسار دیده بدین بوستان گشود

در هر کجا رویم ، گلستان و بوستان

از این نسیم خلد وزد ، زان شمیم عود

روضات خلد ، روی زمین گشته آشکار

تسنیم و کوثر است ، که جاریست این حدود

جنّت وجود یافت خدایا در اصفهان ؟

یا جنّت است بافت در آن ؟ اصفهان وجود

ص:۶۵۸

جاریست در سراسر آن آب زندگی

زین فیضِ مستدام بود مأمن خلود

فرّاش روزگار چه فرشی فکنده است

علم و هنر گرفته در آن ، نقشِ تار و پود

« نقش جهان » و « مسجد آدینه » را نگر

چشم بشر ندیده چنین دُرِّ نابسود

بس گنبد کبود که در جای جای اوست

مانند آن نشان ندهد گنبد کبود

بس باغ و بوستان و بناهای دیدنی

مجموعه ای که حیرت بینندگان فزود

صدها أدیب و شاعر و نقّاش نامدار

مردان باهنر ، که فلک نامشان ستود

مانند اصفهان به جهان کس ندیده است

در شأن نوعروس جهان ، همسری نبود

اینجا بهشت روی زمین است (عندلیب)

«گویی بهشت آمده از آسمان فرود »

یارب نگاه دار سپاهان ، زهر گزند

از چشم زخمِ دشمن و ، بدخواهی حسود

بر زنده رود ، آب بقا ، بی عدد سلام

بر خاک پاک نصف جهان ، بیکران درود

در اختلاف دال ، مرا اعتقاد نیست

در این قصیده ، قافیه آمد سرود و عود

ص:۶۵۹

محمّد قدسی «قدسی»

اصفهان و جلوه های کمال

شهر من ای شهر صفاهان ، شهر گلها

شهر عبیر أفشان ترین گلهای دنیا

چشم هنر ، مفتون کاشی کاری تُست

اعجازها در صنعت معماری تُست

از سبز فکران سخنران ، سبزه زاری

از چلچراغ روشنان ، روشن دیاری

زاینده رودت ، زمزم آرامش روح

موسیقی آبش ، بلوغ رامِش روح

در چارباغت ، هشت جنّت شادمانی است

گلفرش شادابش ، حریر مهربانی است

نقش جهانت ، در هنر ، نقش آفرین است

نقشی سزاوار هزاران آفرین است

مساجد زیبا با جلوات عرشی

در «مسجد شاهت» (۱) ، شهود غیب کردم

با دلستان گفت و شنود غیب کردم

ص:۶۶۰

۱- منظور ، مسجد امام واقع در میدان نقش جهان (میدان امام) می باشد.

بر سجده چون سر در شبستانش نهادم

حاجت گرفتم ، بر کف آوردم مرادم

سنگ نگارستان چین ، معماری آن

گیتی ندارد نقش کاشی کاری آن

در «گنبد شیخت» شکوه عرش دیدم

بانگ هُوَ الحَیُّ الحَمید ، از آن شنیدم

معماریش ، چون کاسهٔ گردون ، فریباست

گوئی که آن جامِ جهان بینِ جم ، آنجاست

حیران به «مسجد جامعت» چشم نظاره

آنجا سری در اوجها دارد مناره

گلدسته هایش ، هودج پرواز انسان

در مشت محرابش کلید راز عرفان

در خاتم مسجد ، نگینی همچو پروین

رخشان مزار «مجلسی» ، علاّمهٔ دین

علاّمه ای آئین نگهدار و محقّق

باشد «بحار» او دو صد بحر از حقایق

فانوس فقه جعفری ، کنز روایات

مصداق نور محض ، مفتاح مهمّات

این چلچراغ علم را ایزد بر أفروخت

هر کس از او رخ تافت ، حرمان خرمنش سوخت

در گوشه ای زان بقعه ، مردی گشته مدفون

دیوان شعرش ، چشمهٔ جوشان مضمون

ص:۶۶۱

آن شاعر شیرین سخن ، «میر جهانی» است

«حیرانِ» روی یار و، دریای معانی است

آن عارف فحل و فقیه باکرامت

دارد به دار القدس سبحانی ، اقامت

آنجا کمی پائین تر از آن قدس درگاه

باشد مزار «صافی» ، آن مرد دل آگاه

صافی ، فقیه و عارفی روشن روان بود

بیزار ، از آوازه و نام و نشان بود

از تربت پاکش ، شمیم عشق خیزد

عطر بهشتی ، زان حریم عشق ، خیزد

هرگاه سایَم جبهه بر آن مدفن پاک

روحم کند از خاک ، سیری سوی أفلاک

****

هر گه قدم در « مسجد سیّد » گذارم

گیرد به کف شوق عبادت ، اختیارم

گیرم ضریح « حجّه الإسلام » در بر

زان آستان بویم ، شمیم روح پرور

آنجا بلند ایوانی از عرش کریم است

یک غرفه از گلزار جنّات النّعیم است

بر سنگ فرش مسجد از شوق عبادت

فوج ملک ، بنهاده زانوی ارادت

ص:۶۶۲

ای در پی خوبان روان گردیده هر سو

از « حجّت الإسلام شفتی » ، خوبتر کو ؟

آن عارف آگاه دل ، صاحب کرامت

عالم ، محدّث، مجتهد ، أهل درایت

****

مسجد حکیم ایوانی از افلاک نور است

آنجا عبادتگاه عشّاق ظهور است

در غرفه های این مصلّای مناجات

طلّاب دین سرگرم تعلیم روایات

در شرق مسجد ، بقعه ای از جوهر نور

« کلباسی » آنجا خفته خوش در بستر نور

آن زاهد شب زنده دار ، آن مرد تقوی

آن اسوهٔ پاکی ، خلوص ، آن أهل معنی

مدرسه های علمیّه ، مدرس فقه و حکمت و تفسیر و...

مدرسه هایت مَدْرَسِ درسِ فقاهت

رایج در آن تدریس ، تفسیر است و حکمت

« مدرسهٔ صدر » و « امام صادقت »(۱)

آوازه رفته ، تافراسوی ثریّا

۱- مقصود ، مدرسهٔ سلطانی جهارباغ است ، که به نام مدرسهٔ امام صادق علیه السلام نامیده شده است.

آنجا أدیبان ، عالمانی ذی فنونند

هر یک بنای کاخ حکمت را ستونند

«خواجو» و «جدّه» ، « ذوالفقارت » (۱) گلشن علم

زانها فروزان چلچراغ روشن علم

داری به « نیم آورد » صدها عالم دین

آئین نگهبانند و ، حق خواهند و ، حق بین

در جای جایت ، مکتب تدریس قرآن

مهد هزاران قاری خوش خوان ، خوش الحان

از بس شود قرآن در اقلیمت تلاوت

جاریست موج رحمت ، آیات طراوت

حوزهٔ علمیّه و چهره های درخشان علم و معنویّت

ای اصفهان ، ای شهر من ، ای شهر جاوید

ای دامنت پرجلوه از أنوار توحید

ای حوزهٔ علمیّه ات ، علاّمه پرور

صدها چو « ریزی »، « درچه ای » پرورده در بر

أهل حدیث و فقه و تفسیر و روایت

عالم ، محقّق ، مجتهد ، أهل درایت

تعداد این آئین مداران ، چون ستاره

هرگز به آسانی نیاید در شماره

۱- مقصود ، مدرسهٔ صدر خواجو ، و مدرسهٔ جدّه ، و مدرسهٔ ذوالفقار است.

ای اصفهان ، در خود بسی أوتاد داری

صاحبدلی چون « صاحب عبّاد » داری

درعهد صاحب منصبی ، بس رنجها برد

در راه ترویج شریعت ، خون دل خورد

در محفل درس ، آن أدیب نکته پرور

می ریخت گوهر ، از دهان در مدح حیدر

دیوان شعرش در مدیح بوتراب است

در وصف آن مولا ، شهِ مالک رقاب است

در شیشهٔ جان ، عطر مِهر مصطفی داشت

نقش نگینِ دل ، ولای مرتضی داشت

أوّل قدم در فتح باب حوزه ، بنهاد

در شهر ما، رونق به علم و دین حق داد

از عالمان ذی فنون ، « شیخ بهائی » است

مردی که اعجاز کمالاتش ، خدائی است

علّامه ای استاد در فقه و فقاهت

در درس تفسیر و ریاضی ، علم هیئت

در علم جبر وهندسه ، جفر و طلسمات

آید به دوران مثل او ؟ هیهات ، هیهات

در رمل و اسطرلاب هم، کشّاف أسرار

در شاعری هم ، صاحب ذوقی است سرشار

دانش ز «میر فندرسک » ، آذین و فریافت

فخری دگر ، زان نکته دان نامور یافت

ص:۶۶۵

این عالم فحل فقیه باکرامت

بر طالبان آموخت ، عمری درس حکمت

فرّو فروغ برج بینش زین حکیم است

مام زمان ، ز آوردن چون او ، عقیم است

آوازۀ این فیلسوف اصفهانی

پیچیده در تالار حکمت ، جاودانی

میر زمان ، فخر فضیلت ، « میرداماد »

میر معاریف جهان ، در حکمت استاد

نجم النّجوم برج أختر جوش حکمت

دیگر چو او کِی پرورد آغوش حکمت

در فیلسوفان ، بوعلی سینای ثانی

در عارفان ، بحر گهرزای معانی

هر جا که دوران ، از حکیمان بزم چیند

در صدر آن ، « صدرای شیرازی » نشیند

تفسیر او ، دروازۀ شهر شهود است

مفتاح الهامات فیّاض وجود است

در کاروان فیلسوفان ، پیشوا اوست

در بحر طوفان خیز حکمت ، ناخدا اوست

در معرفت ، أسفار آن مردِ حق آگاه

سیر الی الله است و، فی الله است و ، باللہ

هرجا سخن از سرّ هستی در میان است

« ملّاعلیّ نوری » آنجا راز دان است

ص:۶۶۶

آن عالم عارف ، حکیمی فیلسوف است

در برج حکمت ، آفتابی بی کسوف است

بی « فاضل هندی » فضیلت ناتمام است

تألیف او در فقه دین ، « کشف الّلثام » است

أرباب علم ، اعجوبه الدّهرش بخوانند

گنج گهر ، در علم تفسیرش بدانند

هر جا سخن از اجتهاد و فقه و دین است

« روضاتی » آنجا چون « جزی » مسند نشین است

« آباده ای » کشاف أسرار حقایق

غوّاص بحر دانش ، استادی محقّق

« کاشی » حکیم باکرامت ، فحل دوران

بحر فقاهت ، منبع تفسیر قرآن

استاد در علم الحدیث ، أهل روایت

تفسیر گویی بی نظیر ، أهل درایت

« قشقائی » آن صیت کمالاتش « جهانگیر »

گنجینهٔ عرفان و حکمت ، فقه و تفسیر

نام « مدرّس » آن أبَر مرد سیاست

خورشید رخشا نیست ، در برج قداست

بیدار دل مردی ، که بی پروا چو خورشید

در عصر بیداد رضاخانی ، درخشید

بنگر توانمندیِّ آن مرد الهی

یکدم نشد تسلیم استبداد شاهی

ص:۶۶۷

« بانو أمین » آن گوهر دریای عرفان

عالم به فقه و حکمت و تفسیر قرآن

در « چل حدیثش » هست أسرار سماوات

« سیر و سلوکش » می دهد سیر مقامات

چرخ أدب را أختر رخشان ، «همائی» است

در نغمه سنجان ، بلبل دستان ، «همائی» است

در شاعری ، نازك خیال و نکته پرداز

در خلوت رندان عاشق ، محرم راز

تخت فولاد ، مزار أولیاء و علماء و شهداء

شهر من ای شهر پرستوهای عاشق

شهر شهیدان ، شهر گلهای شقایق

بر تخت فولادت نگاه افکندم از دل

رفتم چو عاشق ، هر طرف منزل به منزل

آنجا، مزار پاك مردان خدائیست

گلگشت خاکش ، جلوه گاه کبریائیست

از سنگفرش کهکشان درگاه این خاك

نور حقیقت می رود تا بام أفلاك

عطر جنان دارد گلستان شهیدان

از لاله لبریز است ، این گلزار رضوان

گلزار ایثار آفرینان نبرد است

آرامگاه بهترین مردان مرد است

ص:۶۶۸

آنجا هزاران گوهر نایاب عشقند

در ملک باور ، مهر عالمتاب عشقند

آنجا شقایق زار مردان جنون است

در هر قدم ، صدها شهید از نسل خون است

بگذشته از نامان و ، غرق بی نشانی

گلباده نوشان از سبوی جاودانی

ایوان « شمس آبادی » ، اورنگ سپهر است

از گنبدش رخشان ، فروغ ماه و مهر است

أول شهید عصر حاضر در ره حق

مردی که عمری ، علم و دین را داد رونق

بر گلشن سبز ولایت ، باب توحید

با خون سرخش رنگ و آبی تازه بخشید

****

ای دل اگر خواهان وجد و شور و حالی

از صدق رو کن ، بر مزار « بوالمعالی »

مردی حکیم از زمرهٔ روشن ضمیران

در زهد و تقوا ، در شمار بی نظیران

بوی گل از قبر «محمّد صادق »(۱) آید

دیدار آن زنگ ملال از دل زداید

نام محمّد صادق ، آن انسان واصل

در جان عشّاق حقیقت ، کرده منزل

۱- مقصود ، راهنما و مرّبی حاج شیخ حسنعلی اصفهانی است.

مردی که مِی از ساغر توحید نوشید

بی ادّعا، در هفت شهر عشق گردید

در خلوت عرفانیان ، شمع شهود است

نامش به لب ، زیباترین شعر و سرود است

چون نام « بید آبادی » آید بر زبانم

گویی ز شوقش پرکشد از تن روانم

آن مقتدای اهل بیتش ، پیر کامل

مفتاح مُعضل ها، کلید حلّ مشکل

در گوشه ای از بقعه اش مدفون « مفید » است

مردی که در علم و عمل ، فحلی فرید است

بیرون بقعه ، « میرمعصوم » آرمیده

مردی که روحش پر به علّیین کشیده

بر مدفن « خونساری » از دل هرکه رو کرد

در بارگاه قدس ، کسب آبرو کرد

مرحوم «خونساری» ، جمال العارفین است

چون « خواجوئی » در زمرهٔ أهل یقین است

اصفهان مدفن امامزادگان والامقام

ای شهر من ، ای روضهٔ گلهای صدپر

ای مدفن اولاد أمجاد پیمبر

تو در بغل « شهزاده ابراهیم » داری

شهزاده های واجب التّعظیم داری

ص:۶۷۰

اینها همه نوباوگان مصطفایند

از نسل زهرا علیها السلام وعلیٍّ علیه السلام مرتضایند

دُرْجی تو و، این حق مداران ، گوهر تو

چون جان گرامی ، چون روان در پیکر تو

شهزاده « اسحق » و « حسن » ، « سیّد محمّد »

شهزاده « باقر » ، « زینب » ، « اسماعیل » و « أحمد »

دیگر « أبو العبّاس » تو، از نسل عبّاس

می گردد از آن عیسوی دم ، تازه أنفاس

آنجا ، فقیه آل عصمت آرمیده

آنجا « إمامی » ذخر امّت آرمیده

آن رهرو راه خدا ، رهپوی مولا علیه السلام

صاحبدلی والاتبار از نسل زهرا علیها السلام

آن یکّه تاز عرصهٔ وعظ و خطابت

در حوزه بود استاد تدریسِ فقاهت

یک عمر پرچمدار ایمان و شرف بود

ترویج قرآن ، نشر أحکامش هدف بود

اصفهان پایگاه ایمان و ولایت و شهر شور و شوق

أهل البیت علیهم السلام

شهر من ، ای اقلیم مردان سلحشور

ای خطّهٔ حق پیروان ، ای مأمن نور

با مردمانت تار و پودم خورده پیوند

همشهریانی یکدل و خوب و برومند

ص:۶۷۱

همشهریانی حق پرستان ، حق شعاران

در راه تنظیم شعائر ، جان نثاران

همشهریانی ، رهروان راه فطرت

تا پای جان ، فرمانبر قرآن و عترت

همشهریانی شهرهٔ ایمان در آفاق

با « چارده خورشید عصمت » بسته میثاق

دل بر رسول صلی الله علیه وآله ، آن کعبهٔ آمال داده

دست تولاّ برعلیّ و آل علیهم السلام داده

شوق ولایت ، شور بخش سینه هاشان

جای علی علیه السلام باشد ، دل بی کینه هاشان

عهد ألستی باعلیّ و آل علیهم السلام بسته

از غیر عترت ، رشتهٔ الفت گسسته

یک چاه غربت ، راز دار بوترابند

در راه عشقَش ، تا به جان ، پا در رکابند

احیاگران رسم سرخ سوگواری

در سوک زهرا علیها السلام ، بی قرار از داغداری

بنیان گذاران عزای فاطمیّه علیها السلام

دلهایشان ماتم سرای فاطمیّه علیها السلام

در تکیه های قلبشان مأوای مولاست

غربت سرای حضرت امّ ابیهاست

دلهایشان خلوتگه نور خدائی

از جانشان سرشار ، شور کربلائی

ص:۶۷۲

در خویش از این غم، نینواها ناله دارند

در سینه ها ، داغ هزاران ساله دارند

دشت جگرهاشان ، عطش جوش حسین علیه السلام است

محراب دلهاشان ، عزاپوش حسین علیه السلام است

گر دیگران ، ماه محرّم سوگوارند

اینان شب و روز ، این عَلَم بر دوش دارند

اینان ، مسلمانانِ سلمان دودمانند

سلمانُ منّا أهل بیتِ این زمانند

سلمان ، که پا، جا پای آل الله بگذاشت

در سینه از مولا ، نشان عاشقی داشت

این حق پرستان ، ردّ پای سبز اویند

در معرفت ، دُردی کشان آن سبویند

چشم انتظار مهدی علیه السلام موعود عشقند

خونین دلان هجر آن معبود عشقند

تا در جهان شور و نوای عشق جاریست

در روزگاران ، تاصفای عشق جاریست

تا آفتاب ، آئینه دار نُه سپهر است

تا عالم آرائی ، به دست ماه و مهر است

تا هست سرشار از تجلّی ، جام خورشید

جاوید مان ، ای شهر من ، جاوید، جاوید

چون طبع (قدسی)، گلشنی باشی شکوفا

چون زنده رودِ ذوق او ، مانی گوارا

ص:۶۷۳

آقای محمّد قهرمان (از مشهد مقدّس)

نقش جهان ، در آینهٔ اصفهان

نقش جهان در آینهٔ اصفهان ببین

نصف جهان رها کن و نصف جهان ببین

ای در وطن غریب ، سفر کن ز شهر خویش

صد آشنا به بوم و بَرِ اصفهان ببین

توفیق شد رفیق و سعادت دلیل راه

امدادِ بخت و ، مرحمت آسمان ببین

ای مرغ خسته پَر ، که سرت زیر بال ماند

در فصل گل ، شکفتگی بوستان ببین

بگشای چشم دل به تماشای زنده رود

آب بقا به چشمهٔ حیوان ، روان ببین

جان تازه کن ز خندهٔ دندان نمای پل

در ماه تیر ، جلو□ رنگین کمان ببین

باغی که بود تکیهٔ «صائب » نظاره کن

خالی ز مرغ نغمه سر آشیان ببین

در گوشه ای نه در خور قدر بلند او

آرامگاه شاعر شیرین زبان ببین

با چشم دل به تربت پاکش نظر فکن

گَنجی که مانده است به کُنجی نهان ببین

گمنام اگرچه ماند به ایران دویست سال

امروز نام او همه جا در میان ببین

از شعر نغز او نتوان سرسری گذشت

رنگینی معانی و سحر بیان ببین

همّت بخواه ای دل از آن طبع تابناك

شعر شکسته بستهٔ خود را روان ببین

چون گُلشنی است مُلك سپاهان ومردمش

افرشتگان آمده از آسمان فرود

چون خیمه ایست کشور ایران فراشته

وین خیمه فراشته را اصفهان عمود

دنیا اگر چه جای بقا و خلود نیست

بنگر به اصفهان و صفا را در آن خلود

بشنو کنون ز نای من آوای اصفهان

تا بشکفی چو غنچه از این دلنشین سرود

وین جا نفزاترانه بر آری زلب چومن

جان جهان نبود اگر اصفهان نبود

ص:۶۷۵

آقای محمّد حسن صفوی «قیصر»

اصفهان

گر بگذری به خطّهٔ زیبای اصفهان

مستت کند هوای دل آرای اصفهان

پیچیده است بوی گل و عطر یاسمن

در کوچه باغهای مصفّای اصفهان

همچون دم مسیح ، روانهای مرده را

احیا کند نسیم فَرَح زای اصفهان

خون حیات و زنده دلی آورد به جوش

در سیر و گشت منظر زیبای اصفهان

در کام أهل حال نگر زنده رود را

جاری چو شهد ناب به مینای اصفهان

از هر طرف سرود بهاران زندگی

بر گوش جان رسد ز مصلّایِ اصفهان

در فنّ شعر و صنعت و معماری و هنر

هرگز کسی نیافته ، همتای اصفهان

فرزانگانِ شعر و سخن ، رشک می برند

بر طبع شاعرانِ توانای اصفهان

ص:۶۷۶

بر تارک سپهر أدب ، نقش بسته است

نام « صغیر » ، گوهر والای اصفهان

ثبت است شعر « صائب » و نازک خیالیش

در سینه های مردم دانای اصفهان

« مردانی » ، آن أدیب سخن دان نکته سنج

بی جا نگشته واله و شیدای اصفهان

صفحه به صفحه ، دفتر و دیوان شعر او

جانبخش و جانفزاست چو گلهای اصفهان

« قیصر » به یادگار ، تو هم خوش نگاشتی

شور آفرین چکامۀ غرّای اصفهان

این گلستان است یا رب یا بهشت جاودان

یا جهان جان و یا جان جهان یا اصفهان

این عجب کاندر زمین است و بود رشک فلک

وین عجب کاندر جهان است و بود بیش از جهان

حبّذا شهری که خاکش سر بسر جان لطیف

مرحبا ملکی که آبش جملگی روح روان

محمد کاظم (واله)

ص:۶۷۷

حسن بهنیا «متین»

اصفهان ، شهر مساجد زیبا، و مهد هنر و هنر آوران

بهشتی که حق در ازل آفرید

بر آن بندگان راست چشم امید

چو نسیه است و نتوانش امروز دید

به زودی بر آن نسیه نتوان رسید

بهشتی گُزین نقد در این جهان

بهشت جهان ، خطّهٔ اصفهان

صفاهان بهشتی است بِه از بهشت

بهشتی است رشک بهشت از سرشت

که در آن دمد گل ، ز هر خار کشت

هنر بارَد اینجا زهر پاره خشت

در اینجا پدید آید از خاک ، زَر

زر از خاک و ، از سنگ لعل و گُهر

به مژگان سزد خاک این شهر رُفت

کز اینجا هنر جلوه کرد و شکُفت

به وصفش چه حاجت به گفت و شنوفت

چه نیکو سرود آنکه این نکته گفت

جهان را اگر اصفهانی نبود

جهان آفرین را جهانی نبود

ز دوران دمی را غنیمت شمار

قدم نِهْ در این شهر و در این دیار

به پرداز ، اینجا به گشت و گُذار

به دست آر ، هر چیزت آید به کار

که هر چیز خواهی به دست آوری

در این شهر ، از عمر لذّت بری

خرامان خرامان سوی چارباغ

روان شو که تا یابی از غم فراغ

ز شادی بر افروز در دل چراغ

رهی ، تا ز رنج و غم و درد و داغ

بزن بر لب رود ، نم نم قدم

بزن آب ، بر آتش درد و غم

گذر کن سوی رود زاینده رود

که بر آبروی صفاهان فزود

از آوای آبش توانی شنود

هزاران ترانه ، هزاران سرود

چه موسیقی از آن طرب خیز تر

چه از این هیاهو دل انگیز تر

گذر کن به میدان نقش جهان

که پیداست نقش جهانی در آن

ننازد چرا بر جهان ، اصفهان

جهان را کجا بهتر از این نشان

ص:۶۷۹

کجا چون صفاهان زفرّ و شکوه

جهان را به خود خوانده از هر گروه

سوی «گنبد شیخ» أفکن نظر

ز فیروزه بین گنبدی جلوه گر

نه تنهاست تاج ، اصفهان را به سر

که تاجی است شایان ، به فرق هنر

چه تاجی که چون زد به سر اصفهان

از این تاج شد تاجِ فرق جهان

سوی « مسجد شاه »(۱) بردار گام

هنر را تماشا کن آنجا تمام

در و سقف و دالان و دیوار و بام

همه زُمْردین رنگ و فیروزه فام

چنین نقش زیبا در اینجا که بست

چه کس را در این نقش بوده است دست

یکی شاهکار است در آن عیان

که آن طرح قبله است در این مکان

نه پی بردن آسان بر آن می توان

بر آن پی برد فکرت نکته دان

از بینندگان از هزاران هزار

یکی می برد پی به این شاهکار

۱- مقصود ، مسجد امام ، واقع در میدان نقش جهان ،می باشد.

به قانون هیئت ، چو در این مطاف

نبودی مَصون قبله از انحراف

همان را نه مشروع بود انعطاف

بجستند راهی درست از خلاف

که آنجا به نیروی فکر قویم

نمودِ مُصَلّی ، بُوَد مستقیم

ز « عالی قاپو » چون برانم سخن

چه گویم من از این بنای کهن

که توصیف آن نیست در حدّ من

بُوَد در حدِ اوستادان فن

که آیند و گویند أوصاف آن

ز أوصاف عالی بنای جهان

چو بر « مسجد جامعش » بگذری

هزاران هنر أندر آن بنگری

به طاق مُعلّق اگر پی بری

سرانگشت حیرت به لب آوری

به جیب تفکّر ببر سر فرو

ره کشف این راز پنهان بجو

چنین کارگاهی هنرآفرین

نه مسجد ، که عرشی است روی زمین

هنر موج زن از یَسار ویمین

به هر سو گشا چشم عبرت ، ببین

ص:۶۸۱

که آن یک از این حیرت آمیزتر

از این، آن یک إعجاب انگیز تر

« دو جنبان منارش » شگفت آور است

نه معجز ، ز معجز بسی برتر است

کرامت مگو از کرامت بَر است

تو را جنبشش گر که ناباور است

بگیر اوّلی را بجنبان ، ببین

که جنبد چه سان ، بی تکان ، دوّمین

نظیرش توان دید افزون بنا

همه حیرت انگیز و حیرت فزا

همه نقش فکر بدیع و رسا

همه در خورِ آفرین ، مرحبا

که گر یک به یک آورم در شمار

شمارش شود بیشتر از هزار

هنرهای دستیِّ آن بی کران

که مانده است و ماند به جا جاودان

قلمدان ، قلمکار سازیِّ آن

هم از گچبریهاش در هر مکان

از تذهیب و ترصیع و أنواع خط

هزاران هنر ، زین رقم ، زین نمط

به جز اصفهان شهر مینو طراز

کجای جهان راست این امتیاز

ص:۶۸۲

که هست از هنر در جهان سرفراز

دری از هنر بر جهان کرده باز

هنرمندهائی از آن خاستند

که شهر هنر را بیاراستند

اگرچه هنر نادر و کم بود

هنرآفرین کم به عالَم بود

در این شهر ، أفزون دمادم بود

هنر ، اصفهان ، این دو توأم بود

به هر جا سخن از هنر می رود

سخن ز اصفهان بیشتر می رود

سزد بیش از این وصف شهر هنر

ستایش فزون ، وصف بی حدّ و مر

زأندازه بیرون ز حد بیشتر

که تاجی است زرّین جهان را به سر

بدین شهر کان گوهر آرد به بار

سزد آنکه ایران کنر افتخار

ورای هنرهای آن ، شعر آن

که در این هنر هم عنان جهان

دلیلم حضور سخن آوران

سخن آوران و سخن پروران

کجا سرزمینی جز این سرزمین

سخن پروری پرورد ، چون (متین)

ص:۶۸۳

محمّد علی مردانی «مردانی»

اصفهان ، شهر علم و فضل و هنر

و جهاد و شهادت

یک جهان جانیّ و ، هم جان جهان ، ای اصفهان

در جهان مانی هماره جاودان ، ای اصفهان

قرنها باشد که تاریخ وطن را زیوری

بلکه باشی زیب تاریخ جهان ، ای اصفهان

گاه گشتی شهره بر ، نصف جهان ، این جان پاک

گَه زدی نقش جهان بر لوح جان ، ای اصفهان

باشد از « نقش جهانت » یک جهان حسرت به دل

گر کنی افشا تو آن درد نهان ، ای اصفهان

از شرار دل ، زنی آتش دل أفلاک را

گر بیاری سوز دل را بر زبان ، ای اصفهان

کِی رود از خاطر آن روزی که برپاشد ز کین

از سر پاکانِ تو ، کوهی گران ، ای اصفهان

مدّعی ، قلب عزیزان تو از هم می درید

بهر عبرت پیش چشم میهمان ، ای اصفهان

از منار و مسجد و محراب هایت می رسد

قرنها بر گوش ، آوای أذان ، ای اصفهان

ص:۶۸۴

« تخت فولاد » ت چو رضوانست از آیات حق

بس بهشتی أندر او دارد مکان ، ای اصفهان

مهر گردون ، مات روحانیّتِ ذیشان توست

کاخترانشان هشته سر بر آستان ، ای اصفهان

خون گلرنگ « مدرّس » آن زعیم پاکدین

خطّ بطلان زد به نقش نامِ خان ، ای اصفهان

محور « زاینده رود » ت چشمه سار زندگی است

باشد از هر گوشه اش کوثر روان ، ای اصفهان

از فداکاری و جانبازیِّ سربازان تو

شد زمین مبهوت و ، حیران آسمان ، ای اصفهان

تا ببارد أبر و ، روید لاله از خاک وطن

تا زنَد خورشید سر از کهکشان ، ای اصفهان

سرخ رو و ، سر فراز و ، شادکام و ، استوار

باشکوه و فرِّجاویدان بمان ، ای اصفهان

روح می بخشد جهان را بسکه باشد دامنت

دلربا و ، دلگشا و، دلستان ، ای اصفهان

کَند از جا سدّ استبداد و کاخ ظلم را

خون پاکان تو ، چون سیل دمان ، ای اصفهان

دامن پاک تو را نازم که پروردی چنین

پاک جانانی دلیر و قهرمان ، ای اصفهان

پیشتاز لشکر حقّند فرزندان تو

بهر محو باطل و دفع خَسان ، ای اصفهان

ص:۶۸۵

شهره در علمند و ، فضل و صنعت و شعر و هنر

مردم خوب تو بین همگنان ، ای اصفهان

خود نه تنها أندر این جنگ عظیم کفر و دین

گوی سبقت را ربودی زین میان ، ای اصفهان

تا ابد بر مردمان پاک ایمانت درود

از امام و امّت والا نشان ، ای اصفهان

بر شهیدان سرافرازت سلام کردگار

تا به خاکت مهر باشد زرفشان ، ای اصفهان

زین وجیزت ، کلک (مردانی) ز کان معرفت

ریخت در پای تو یاس و أرغوان ، ای اصفهان

تا بروید لاله در دامانت از خون شهید

زیبَد أر وصف تو بنگارد بنان ، ای اصفهان

مردانی آن ادیبِ سخندان نکته سنج

بیجا نگشته واله و شیدای اصفهان

صفحه بصفحه دفتر ودیوان شعرا و

جانبخش و جانفزاست چو گلهای اصفهان

قیصربه یادگار تو هم خوش نگاشتی

شور آفرین چکامهٔ غرّای اصفهان

ص:۶۸۶

آقای عبّاس کی منش «مشفق کاشانی»

تجلّی علم و ادب و شجاعت و شهامت در اصفهان

اصفهان ای بارۀ پروازها

از تو در گوش فلک آوازها

ای کرامت را جهانی ساخته

بر چکاد حق علم افراخته

بافروغی هم رکاب آفتاب

همچنان ، بر پهنۀ گیتی بتاب

در تو بینم تابش خورشید را

جلوه های روشن امّید را

تافلق سرچشمۀ گلگون توست

در رگ تاریخ ، جاری خون توست

ز آستینت دست حق آمد به در

سرفرازی ، سوده بر پای تو سر

پردۀ اندیشه را نقش و نگار

نقش پرداز هنر در روزگار

خاک پاکت توتیای دیده هاست

روشنی بخش دل مشتاق ماست

عالمانت را سریر سروری

زیبد و شاید به کار رهبری

پاس ایمان را مسیحائی دمند

در حریم حرمت حق محرمند

شاعرانت ، در سخن رشک ملَک

فضل را گسترده دامن تا فلک

پاسدارانت چو شیر بیشه ها

این خداجویان و پاک اندیشه ها

مردمانت مردمی را چاره جوی

آب رفته باز آورده به جوی

در ستیغ فتح، بانامرد ها

پهلوان قرن ، در ناوردها

شعله های ایزدی افروخته

خرمن أهریمنی را سوخته

آنکه گفت اینجا بود نصف جهان

خود نمی دانست این راز نهان

کاصفهان ماجهانی دیگر است

دوستان را داستانی دیگر است

تا جهان را اصفهان جان آمده

شامل ألطاف یزدان آمده

در شهادت شهره ، در دین استوار

در شجاعت بی بدیل و نامدار

دامنت پرورده ابراهیم ها

کوفته پا بر سر دیهیم ها

آتش اینجا شعله ریحانی کند

گل کند گل، تاگل افشانی کند

ص:۶۸۸

جویبارت رشته ای از سلسبیل

تشنگان وادی حق را دلیل

از فروغ لاله های درد و داغ

دشت در دشت تو روشن از چراغ

موجها ، در موجها زاینده رود

دارد اینک نغمه های رود رود

رود نِی ، بحر خروشانست این

شطّی از خون شهیدانست این

در دل او قُلْزُمی از خون گذشت

آنچه بر أروند و بر کارون گذشت

موج ایثار از درون آبها

ریخته بر پهنهٔ گردابها

زمزم است این رود ، رشک کوثر است

یعنی این نیل است و موسی پرور است

بحر رحمت را در اینجا ساحل است

کاروان در کاروان جان و دل است

این شهیدانی که اینجا خفته اند

در دل و جان همچو گل بشکفته اند

بیخود از خود ، با خدا بودن خوش است

از تعلّق ها رها بودن خوش است

چشم ایران روشن از جان شماست

مهر و مه آئینه گردان شماست

ص:۶۸۹

آقای جعفر «نوا» «معاصر»

ای اصفهان

ای محیط دانش و فرهنگ و علم و حکمت و عرفان

سلام ای اصفهان ! ای پرورشگاه هنرمندان

سلام ای شهر تاریخی ! سواد اعظم ایران

محیط دانش و فرهنگ و علم و حکمت و عرفان

گرامی دایۀ برجسته استادان عالیشان

همیشه دایر و معمور باش و أمن و آبادان

خوش و سرسبز و خرّم ، هم تو مانی ، هم مقیمانت

تو مهد عالمان ، صنعتگران ، نقش آفرینانی

تو کانون نوابغ ، هوشمندان ، نکته سنجانی

تو بر أهل فنون و ابتکار و ذوق ، سامانی

هم ایران افتخار از نام تو دارد هم ایرانی

تو تعظیم و ستایش را سزاواری و شایانی

بناها وعمارتها و مسجدهاست بُرهانت

تو از آغاز ای شهر سپاهی ، محترم بودی

دِژ جنگاورانِ زبدۀ ثابت قدم بودی

عدالتخانه بودی ، ایمن از جور و ستم بودی

همیشه در تمام جنگها صاحب عَلَم بودی

ز قدرت در مهمّات جهان چندان أهمّ بودی

که از انبوهی لشکر ، سپاهان گشت عنوانت

تو شهر راد مردان غیور کشور آرائی

تو گنجی پر گُهر ز آثار ممتاز هنرهائی

ص:۶۹۰

ز آرایش ، فرح بخشیّ و ، منظور نظرهائی

تو محبوبی ، تو مطلوبی ، تو مقبولی ، تو زیبائی

تو بر نصف جهان ، ای اصفهان ، مشهور دنیائی

شود پیوسته افزوده مقام و عزّت و شانت

هنوز آگهدلان ، فرخنده می دانند فالت را

هنوز از دور می آیند و می پرسند حالت را

دل از کف دادگان دارند امّید وصالت را

مگر بینند طرف زنده رود بی مثالت را

ستایش می کند گیتی ، جمالت را ، کمالت را

هنوز آید به گوش ، آواز مردان سخندانت

هنوز آراسته است از نقشها ایران و درگاهت

هنوز از گنبد شیخ است محکم پایهٔ جاهت

بود از صنع معماران ، جهانی چشم بر راهت

دل از کف می رباید کلکٔ نقّاشانِ آگاهت

هنوز أهل نظر هستند مفتون و هواخواهت

مگر دست تمنّاشان ، رسد روزی به دامانت

همیشه سربلند ، ای اصفهان بادا ، لوای تو

همیشه روح بخش و جانفزا بادا ، هوای تو

تو زینت بخش ایران عزیزی ، جان فدای تو

تو باقی باش ، چون باشد بقای ، من بقای تو

مبادا بی نوا گردی ، که می گوید (نوا) ی تو

بود دست توانای هنرمندان نگهبانت

ص:۶۹۱

آقای محمّد کاظم «واله» ، شاعر و خوشنویس معروف اصفهان

بهشتی شایگان

این گلستان است یارب ، یا بهشت جاودان

یا جهان جان و ، یا جان جهان ، یا اصفهان

این عجب ، کاندر زمین است و ، بود رشک فلک

وین عجب ، کاندر جهان است و ، بود بیش از جهان

حبّذا شهری که خاکش سر به سر ، جان لطیف

مرحبا ملکی که آبش جملگی روحِ روان

نار ونارنج و ترنج و سیب و شفتالو و بِه

روز و شب أندر درختانش به باغ و بوستان

هر یکی تابنده خورشیدی است در چارُم سپهر

هر یکی رخشنده شَعرائی ز هشتم آسمان

این بُوَد یارب صفاهان یا سپهر هشتمین

یابُوَد غیرت فزای قدس ، یا رشک جنان

مُضْمَر أندر آب صافش ، صاف تَسنیم و مَعین

مُدْغَم أندر خاک پاکش ، پاک مشک و زعفران

از نسیمش می وزد پیوسته بر جان ، بوی دل

وز شَمیمَش می رسد همواره بر دل ، بوی جان

در فضایش ، زنده جوید ، عیش فردوس برین

وز هوایش ، مرده دریابد حیات جاودان

باغهای باصفا و خانه های پرفضاش

هر یکی باغ ارم ، هر یک بهشتی شایگان

ص:۶۹۲

همای شیرازی

اصفهان شهر علم و عدل و حکمت و ایمان

شد ز ألطاف کردگار جهان

غیرت خُلد، خاک اصفاهان

در صفاهان بیا اگر خواهی

ره بری سوی روضهٔ رضوان

ننهی تا به خاک او قدمی

نبری ره به چشمهٔ حیوان

آب صافش برد کدورت دل

خاک پاکش زداید أنْدُهِ جان

سینه ای نیست أندرو مجروح

خاطری نیست أندرو پژمان

گر به ظلْمات هست چشمهٔ خضر

ور بهشت است در فَلک پنهان

از ادیبان چو مجلس « صاحب »

وز حکیمان چو کشور یونان

این همه خرّمی در این کشور

این همه خوش دلی در این سامان

ص:۶۹۳

باشد از عالمان ربّانی

فلکی پر کواکب رخشان

باشد از عالِمان عدل شعار

عالَمی در لباس أمن و أمان

همه در عدل ، نوذر و کسری

همه در زهد، بوذر و سلمان

عالِمش ، جمله عالِمِ حق جو

عاملش ، جمله عامِلِ فرمان

نقش ألکاسب حبیب الله

در رُخ خوب تاجرانش بخوان

در دیانت ، وحید فی الأدوار

در أمانت ، أمین فی الایمان

گر نور چشم من افزون شود گمان مدار

در دیده خاک راه صفاهان گرفته ام

عمر دوباره یافتم از آب زنده رود

جامی مگر ز چشمۀ سیوان گرفته ام

ص:۶۹۴

۱۲- فهرست منابع و مآخذ

در این فهرست عمدهٔ کتابهائی را که در تألیف این کتاب ، مورد بهره برداری قرار گرفته است ، نام می بریم ، و از ذکر بسیاری از کتابهایِ تاریخی و جغرافیائی و فقهی و أدبی و لغوی و ... ، که به مناسبت ، و برای روشن شدن یک مطلب ، مورد بهره برداری و مراجعه قرار گرفته ، پرهیز می نمائیم .

ألقرآن الکریم

نهج البلاغه

الصّحیفه السّجادیّه

آتشکدهٔ آذر... آذر بیگدلی

آتشکدهٔ أردستان... أبو القاسم رفیعی مهرآبادی

آثار التّقوی (شرح حال آیه الله فقیه أحمدآبادی)... سیّد محمّد علی روضاتی

آثار الحجّه... شیخ محمّد رازی

آثار ملّی اصفهان... أبو القاسم رفیعی مهرآبادی

آشنائی با حوزه های علمیّهٔ شیعه... میر سیّد حجّه موحّد أبطحی

آل بویه و اوضاع زمان ایشان... علی أصغر فقیهی

إثبات الهداه بالنّصوص و المعجزات... شیخ محمّد بن الحسن ، حرّ عاملی

أجود التّقریرات (تقریرات درس مرحوم نائینی)... آیه الله العظمی خوئی

أحسن التّقاسيم... محمّد بن أحمد مقدسی

أحسن الوديعه... آقا سيّد محمّد مهدی خوانساری

إحقاق الحق (با تعليقات گستردۀ آيه الله مرعشی)... قاضی نورالله تستری

إحياء الدّاثر (طبقات)... حاج آقا بزرگ طهرانی

أخبار الحكماء... علی بن يوسف قفطی

إرشاد المسلمين (شجره نامۀ سادات مير محمّد صادقی)... سيّد عبدالله ثقه الإسلام

أرمغان اصفهان... سيّد مصلح الدّين مهدوی

اُسد الغابه... عزّ الدّين بن الأثير

اصفهان... حسين نور صادقی

اصفهان... دكتر لطف الله هنرفر

اصفهان در شعر شعراء... مجموعۀ سروده ها ، با مقدّمۀ استاد منوچهر قدسی

اصول كافی... محمّد بن يعقوب كلينی

أعلام النّساء... عمر رضا كحّاله

أعلام الوری... فضل بن حسن (أمين الإسلام طبرسی)

أعيان الشّيعه... علاّمه سيّد محسن أمين عاملی

إقبال الأعمال... سيّد رضی الدّين ، بن طاووس حلّی

إكمال الدّين و إتمام النّعمه... شيخ صدوق

الإرشاد... شيخ مفيد

الإستيعاب... ابن عبد البر

الإصابه... ابن حجر عسقلانی

الإصفهان... سيّد على جناب

الأعلام... خير الدّين زركلى

الأنساب... سمعانى

ألثّقات العيون (طبقات)... حاج آقا بزرگ طهرانى

الجامع الصّغير... جلال الدّين سيوطى

الحقائق الراهنه (طبقات)... حاج آقا بزرگ طهرانى

الخرائج و الجرائح (با تصحيح و تعليق مؤسسه الإمام المهدى قم)... قطب الدّين راوندى

ألخصال... شيخ صدوق

الخلاصه... علاّمهٔ حلّى

الذّريعه ألى تصانيف الشّيعه... حاج آقا بزرگ طهرانى

إلزام النّاصب... شيخ على يزدى حائرى

الضّياء اللاّمع (طبقات)... حاج آقا بزرگ طهرانى

ألغدير... علاّمه ، شيخ عبدالحسين أمينى

ألفهرست... شيخ طوسى

ألفهرست... شيخ منتجب الدّين رازى

ألفهرست... محمّد بن اسحق (ابن النّديم)

ألفيض القدسى... حاج ميرزا حسين نورى

ألكامل فى التّاريخ... ابن أثير

ألكرام البرره... حاج آقا بزرگ طهرانى

ألكنى والألقاب... حاج شيخ عباس (محدّث قمى)

ألمجدى فى أنساب الطّالبيّين... أبو الحسن ، علىّ بن أبى الغنائم علوى عمرى

ألمختارات من الرّسائل... تهيّهٔ ايرج افشار

ألمنجد... لويس معلوف اليسوعى

ألنّابس فی القرن الخامس (طبقات)... حاج آقا بزرگ طهرانی

ألوافی بالوفیات... صلاح الدّین صفدی

أمالی مفید... شیخ مفید

أمالی طوسی... شیخ طوسی

أمالی صدوق... شیخ صدوق

أمل الأمل... شیخ محمّد بن الحسن (الحرّ العاملی)

أنساب خاندان مجلسی... میرزا حیدر علی مجلسی

أنساب خاندانهای مردم نائین... سیّد عبدالحجّه بلاغی

أنوار نعمانیّه... سیّد نعمت الله جزائری

ایرانشهر... نشریّۀ بزرگ شمارۀ ۲۲ ملّی یونسکو در ایران ، ۱۳۴۲ شمسی

بحار الأنوار... علّامه ، ملّا محمّد باقر مجلسی

برنامه ریزی جامع آموزشی و پژوهشی دانشگاه اصفهان... دانشگاه اصفهان

بستان السّیاحه...حاجی زین العابدین شیروانی

بُغْیَه الْوُعاه... جلال الدّین سیوطی

بیان المفاخر... سیّد مصلح الدّین مهدوی

تأسیس الشّیعه لعلوم الإسلام... آیه الله سیّد حسن صدر

تاریخ اجتماعی کاشان... حسن نراقی

تاریخ أردکان... علی سپهری أردکانی

تاریخ اصفهان و ری... میرزا حسن خان جابری أنصاری

تاریخ بیهق... علی بن زید بیهقی

تاریخ تشیّع اصفهان... شیخ مهدی فقیه ایمانی

تاریخ جدید یزد... أحمد بن حسین بن علی کاتب

تاریخ جرجان... سهمی

تاریخ حزین... حزین لاهیجی

تاریخ شهرضا... مسیح الله جمالی

ص:۶۹۸

تاریخ طبری... محمّد بن جریر طبری

تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن أخیر... سیّد مصلح الدّین مهدوی

تاریخ فرهنگ اصفهان... مجتبی ایمانیّه

تاریخ قم... محمّد حسین ناصر الشّریعه

تاریخ کاشان (مرآت القاسان)... عبد الرحیم کلانتر ضرابی

تاریخ مدارس ایران... حسین سلطان زاده

تاریخ یعقوبی... أحمد بن أبی یعقوب اصفهانی

تاریخچهٔ أبنیهٔ تاریخی اصفهان... نیکزاد أمیر حسینی

تاریخچهٔ اوقاف اصفهان... عبدالحسین سپنتا

تاریخچهٔ کتابخانه های ایران و کتابخانه های عمومی... رکن الدّین همایونفرّخ

تاریخچهٔ محلّهٔ خواجو... سیّد مصلح الدّین مهدوی

تاریخچهٔ وقف در اسلام... علی أکبر شهابی

تجارب السّلف... نخجوانی

تحفه الأبرار(خاتمه)... خاتمه ، به قلم سیّد مصلح الدّین مهدوی

تحفه العالم... میر عبدالّلطیف خان شوشتری

تذکره الحفّاظ... شمس الدّین ذهبی

تذکره القبور... مرحوم آخوند گزی

تذکرۀ شوشتر... سیّد عبد الله شوشتری

تذکرۀ نصرآبادی... میرزا محمّد طاهر نصرآبادی

ترجمهٔ تقویم البلدان... عبدالمحمّد آیتی

تعلیقات کتاب نقض... محدّث اُرموی

تفسیر تبیان... شیخ طوسی

تقریب التّهذیب... ابن حجر عسقلانی

ص:۶۹۹

تقویم البلدان... أبو الفداء

تلامذه العلّامه المجلسی... سیّد أحمد حسینی

تنقیح المقال... شیخ عبدالله مامقانی

تهذیب الأحکام... شیخ طوسی

تهذیب التّهذیب... ابن حجر عسقلانی

ثواب الأعمال... شیخ صدوق

جامع الأنساب... سیّد محمّد علی روضاتی

جامع الرّواه... میرزا محمّد بن علی أردبیلی

جامع السّعادات... ملّا مهدی نراقی

جامع مفیدی... محمّد مفید مستوفی بافقی

جزوهٔ میراث فرهنگی (دربارهٔ تخت فولاد)... سازمان میراث فرهنگی اصفهان

جزوهٔ کتابخانهٔ ابن مسکویه... نشریّهٔ کتابخانهٔ ابن مسکویه

جشن نامهٔ ابن سینا... انتشارات أنجمن آثار ملّی

جغرافیای اصفهان... میرزا حسین بن محمّد ابراهیم خان تحویلدار اصفهان

جغرافیای کامل ایران... زیر نظر وزارت آموزش و پرورش

خلدبرین (یا تاریخ گویندگان اسلام)... شیخ أحمد بیان الواعظین

دائره المعارف الإسلامیّه... جمعی از محقّقان

دائره المعارف الإسلامیّه الشّیعیّه... زیر نظر سیّد حسن أمین عاملی

دائره المعارف بزرگ اسلامی... زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی

دائره المعارف بستانی... بستانی

دائره المعارف فارسی... غلامحسین مصاحب

دائره المعارف فرید وجدی... محمّد فرید وجدی

دار العلم شرق (مخطوط)... سیّد مصلح الدّین مهدوی

دانشمندان و بزرگان اصفهان... سیّد مصلح الدّین مهدوی

دانشمندان و سخن سرایان فارس... محمّد حسین رکن زاده - آدمیّت

دلیل المخطوطات... سیّد أحمد حسینی

دیباچهٔ دیارنون... یزدانی نجف آبادی

دیوان جمال الدّین عبدالرّزاق... جمال الدّین عبد الرّزاق

دیوان طبیب (رساله ای در شرح حال طبیب اصفهانی)... کیوان سمیعی

ذکر أخبار اصفهان... حافظ أبونعیم

راحه الصّدور... محمّد بن علی بن سلیمان راوندی

راهنمای اصفهان... دکتر لطف الله هنرفر

راهنمای مراکز فرهنگی اصفهان... مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی

رجال اصفهان... مرحوم آخوند گزی و سیّد مصلح الدّین مهدوی

رجال شیخ طوسی... شیخ طوسی

رجال کشّی... محمّد بن عمر بن عبدالعزیز کشّی

رجال نجاشی... أحمد بن علی نجاشی

روضات الجنّات... آقا سیّد محمّد باقر خوانساری اصفهانی

روضه المتّقین... علاّمه ، ملاّ محمّد تقی مجلسی

ریاحین الشّریعه... شیخ ذبیح الله محلاّتی

رياض العلماء... ملا عبدالله أفندى اصفهانى

ريحانه الأدب... ميرزا محمّد على مدرّس تبريزى

ص:٧٠١

زندگانی آیه الله بروجردی... شیخ علی دوانی

زندگانی آیه الله چهارسوقی... آقا سیّد محمّد علی روضاتی

زندگی و شخصیّت شیخ أنصاری... آقا شیخ مرتضی أنصاری

زندگینامهٔ آیه الله فانی... بیت آن بزرگمرد

زندگینامهٔ علاّمهٔ مجلسی... سیّد مصلح الدّین مهدوی

سپاسگزاری از مردم... نشریّهٔ سازمان اوقاف اصفهان

سفرنامهٔ ابن بطوطه... ابن بطوطه

سفرنامهٔ شاردن... شاردن فرانسوی ، ترجمهٔ حسین عریضی

سِیَر أعلام النُّبَلاء... محمّد بن أحمد بن عثمان ذهبی

سیری در تخت فولاد اصفهان... سیّد مصلح الدّین مهدوی

سیمای کاشان... حبیب الله سلمانی آرانی

شجرهٔ مبارکه... سیّد محمّد جزائری

شجره نامهٔ سادات ورثهٔ حاج میرباقر خوانساری... خاندان میرباقری

شرح حال آیه الله العظمی غروی کمپانی... آقا شیخ محمّد رضا مظفّر

شرح فارسی من لایحضره الفقیه... علاّمه ، ملاّ محمّد تقی مجلسی

شرف النّبی صلی الله علیه وآله... أبوسعید خرگوشی

شمس طالعه... حاج میرزا محمّد طبیب زاده

شهداء الفضیله (شهیدان راه فضیلت)... علاّمه ، شیخ عبدالحسین أمینی

طبقات المحدّثین بإصبهان... حافظ أبوالشّیخ

عالم آرای عبّاسی... اسکندر بیک ترکمان

علل الشّرائع... شیخ صدوق

علماء معاصرین... ملاّ علی واعظ خیابانی تبریزی

عمده الطّالب ، فی أنساب آل أبیطالب... أحمد بن علی حسنی (ابن عنبه)

عوالم العلوم (با استدراکات مؤسّسه الإمام المهدی)... ملاّ عبدالله بحرانی اصفهانی

عیون أخبار الرّضا (ع)... شیخ صدوق

غروب خورشید... یادوارهٔ آیه الله أردکانی

فتوح البلدان... محمّد بن اسحاق (ابن النّدیم)

فروع کافی... محمّد بن یعقوب کلینی

فرهنگ جغرافیائی ایران... دائرهٔ جغرافیائی ستاد ارتش

فرهنگ معین... دکتر محمّد معین

فوائد الأصول... آقا شیخ محمّد علی کاظمینی

فوائد الرّضویّه... حاج شیخ عبّاس (محدّث قمی)

فهرست کتب خطّی کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی... محمّد آصف فکرت

فهرست بناهای تاریخی و أماکن باستانی ایران... نصرت الله مشکوتی

فهرست کتابخانهٔ آیه الله مرعشی نجفی... سیّد أحمد حسینی

فهرست کتابخانهٔ آستان قدس رضوی... زیر نظر آستان قدس رضوی

فهرست کتابخانهٔ مجلس شورای ملّی... نویسندگان متعدّد

فهرست کتابخانهٔ مدرسهٔ عالی سپهسالار... با همکاری جمعی از محقّقان

فهرست کتابخانهٔ مدرسهٔ فیضیّه... حاج آقا مجتبی عراقی

فهرست کتابخانهٔ مدرسهٔ فیضیّهٔ قم... رضا استادی

فهرست کتابهای چاپی... خان بابا مشار

فهرست کتابهای خطّی کتابخانهٔ ملّی ملک... جمعی از نویسندگان

ص:۷۰۳

فهرست کتب خطّی کتابخانه های اصفهان... سیّد محمّد علی روضاتی

فهرست نسخه های خطّی کتابخانۀ آیه الله گلپایگانی... سیّد أحمد حسینی

فهرست نسخه های خطّی کتابخانۀ آیه الله گلپایگانی... رضا استادی

فهرست نسخه های خطّی کتابخانۀ عمومی اصفهان... جواد مقصود همدانی

قصص العلماء... میرزا محمّد تنکابنی

قواعد الأحکام... علاّمۀ حلّی

کرامات صالحین... شیخ محمّد رازی

کشف الخبیّه عن مقبره الزّینبیّه... شیخ محمّد علی ، معلّم حبیب آبادی

کشف الغمّه... علیّ بن عیسی إربلی

کشف الیقین... سیّد رضی الدّین ، علی بن طاووس حلّی

کلیّات أشعار و آثار شیخ بهائی (مقدّمه)... از استاد سعید نفیسی

گنجینۀ دانشمندان... شیخ محمّد رازی

گنجینۀ آثار تاریخی اصفهان...دکتر لطف الله هنرفر

لسان المیزان... ابن حجر عسقلانی

لغتنامۀ دهخدا... علی أکبر دهخدا

لیست بقاع و زیارتگاههای مذهبی ایران... سازمان اوقاف و امور خیریّۀ ایران

مآثر و آثار... محمّد حسن خان اعتماد السّلطنه

مجالس مفید... شیخ مفید

مجالس المؤمنین... قاضی نورالله تستری (شهید)

مجلّۀ حوزه... مقالات گوناگون

مجلّهٔ نور علم... شماره های گوناگون

ص:۷۰۴

مجلّۀ هنر و مردم (مقالات کتابخانه های ایران)... شماره های گوناگون

مجلّۀ یادگار... شماره های گوناگون

مجمع البحرین... شیخ فخر الدّین طریحی

مجمع الرّجال... شیخ عنایت الله قهپائی

مجمع الفصحاء... رضا قلیخان هدایت

مجمل التّواریخ و القصص... علی بن محمود رودباری

مجموعۀ تاریخی مذهبی مشهد أردهال... حسین فرّخ یار

محاسن اصفهان... مفضّل بن سعد مافرّوخی اصفهانی

محیط أدب (مجموعۀ سی مقاله)... یادبود استاد محیط طباطبائی

مرآت الجنان... یافعی

مرآت الأحوال جهان نما... آقا أحمد بهبهانی

مستدرک الوسائل... حاج میرزا حسین نوری

معالم العلماء... ابن شهر آشوب مازندرانی

معجم اُدباء الأطبّاء... محمّد خلیلی

معجم الأدباء... یاقوت حموی

معجم البلدان... یاقوت حموی

معجم رجال الحدیث... آیه الله ، سیّد أبوالقاسم خوئی

مقدّمۀ تاریخ یعقوبی... دکتر ابراهیم آیتی

مقدّمۀ تفسیر مجد البیان... حاج آقا نورالله نجفی

مقدّمۀ فوز أکبر و مطلع الأنوار... حاج شیخ مهدی فقیه ایمانی

مقدّمهٔ کتاب ألنّفحات الرّحمانیّه... عبدالله السّبیتی

مقدّمهٔ محاسن اصفهان... سیّد جلال الدّین حسینی طهرانی

مقدّمهٔ مفصّل طبقات المحدّثین بإصبهان... عبد الغفور بلوشی

ص:۷۰۵

مقدّمهٔ منتقله الطّالبیّه... سیّد محمّد مهدی خرسان

مکارم الأثار... شیخ محمّد علی ، معلّم حبیب آبادی

مکیال المکارم... آقا سیّد محمّد تقی موسوی أحمد آبادی

مناقب آل أبی طالب... ابن شهراشوب مازندرانی

منتقله الطّالبیّه... ابراهیم بن ناصر علوی (ابن طباطبا)

منتهی الأمال... حاج شیخ عبّاس (محدّث قمی)

منتهی المقال... أبو علی حائری

منیه الطّالب... آقا شیخ موسی خوانساری

میرزای شیرازی... حاج آقا بزرگ طهرانی ، ترجمهٔ ادارهٔ پژوهش و نگارش

میزان الإعتدال... محمّد بن أحمد بن عثمان ذهبی

میزان الأنساب... آقا میرزا محمّد هاشم چهارسوقی

نابغهٔ فقه و حدیث... سیّد محمّد جزائری

ناسخ التّواریخ... میرزا تقی خان سپهر

نزهه القلوب... حمدالله مستوفی قزوینی

نشریّهٔ ادارهٔ اوقاف اصفهان ۱۳۴۵ شمسی... سازمان اوقاف اصفهان

نصف جهان فی تعریف الإصفهان... محمّد مهدی اصفهانی

نقباء البشر... حاج شیخ آقا بزرگ طهرانی

نقد الرّجال... میر مصطفی تفرشی

نقض... عبد الجلیل قزوینی

نوابغ الرّواه فی رابعه المآت (طبقات)... حاج شیخ آقا بزرگ طهرانی

نورالأبصار... شبلنجی

نورالأنوار (فی کشف أحوال زینب بنت موسی بن جعفر علیه السلام)... سیّد محمّد علی مبارکه ای

ص:۷۰۶

وحید بهبهانی... علی دوانی

وسائل الشّیعه... شیخ محمّد بن الحسن الحرّ العاملی

وفیات الأعیان... إبن خلّکان

وقایع السّنین و الأعوام... میر عبدالحسین خاتون آبادی

وقعه صفیّن... نصر بن مزاحم

وقفنامۀ مدرسۀ صدر

هدیّه الرّازی الی الإمام المجدّد الشّیرازی... حاج آقا بزرگ طهرانی

هدیّه العباد... حاج شیخ عباسعلی أدیب

یادنامۀ بانوی مجتهدۀ أمین... وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

یادنامۀ حاجیه خانم أمین... مصطفی هادوی (شهیر)

یادوارۀ آیه الله فقیه امامی... سیّد حجّه موحّد أبطحی

یادوارۀ چهاردهمین قرن شهادت فاطمۀ زهراء علیها السلام... سیّد حجّه موحّد أبطحی

یتیمه الدّهر... ثعالبی نیشابوری

۱۳– فهرست اعلام

در این فهرست ، تنها به نام و عنوان شخصیّت هائی اشاره می نمائیم ، که شرح حالی از آنها در این کتاب بیان شده است، و از ذکر نام شخصیّت هائی که به مناسبت شرح حال مساجد، مدارس ، کتابخانه ها ، بقعه های علمی ، و أعلامِ معرّفی گردیده ، و سایر مباحث کتاب ، فقط نامی از آنها برده شده است ، (به جهت اختصار) خودداری نموده ایم .

چند تذکّر مهم :

ألف – مبنای تنظیم فهرست ، ترتیب ألفبائی نامها می باشد .

ب – نامهای مرکّب ، همانند محمّد علی، محمّد حسین ، محمّد باقر ، محمّد رضا محمّد مهدی ، علی محمّد، علینقی ، به ترتیب حروف أوّلین کلمه ، ذکر می گردد

ج – در فرهنگ اجتماعی شیعیان در قرنهای أخیر ، در نامگذاری فرزندانشان ، از کُنْیه ها (همانند أبو القاسم، أبوالفضل) بهره می گیرند، بنابراین در نام بردن از این شخصیّت ها ، از همین کُنْیه ها استفاده نموده ایم .

د– در مورد بعضی از شخصیّت ها ، که از نام آنها اطّلاعی به دست ما نرسیده ، از یک عنوان وصفی ، یا یک کُنْیه استفاده نموده ایم ، و به ترتیب حروف ألفباء ، از آنها یاد کرده ایم ، مانند بنت المجلسی ، دختر صاحب بن عبّاد ، خواهر ملّا رحیم ، أبوشیبهٔ اصفهانی و ...

آغا سلطان (عالمهٔ فاضله)... ج ۱، ص ۶۴۷

آمنه بنت عبّاد علوی طباطبائی (محدّثه)... ج ۱، ص ۲۱۵ و ۳۶۱ و ۴۶۲

آمنه بنت عبد الکریم (محدّثه)... ج۱، ص ۶۴۲

آمنه بیگم (فرزند ملّا محمّد تقی مجلسی)... ج ۱، ص ۵۰۰ و ۶۴۳ و ج ۲، ص ۳۹۱

امامزاده ابراهیم علیه السلام (خیابان کهن دژ)... ج ۱، ص ۲۰۳

امامزاده ابراهیم علیه السلام (در روستای نرمی دولت آباد)...ج ۱، ص ۱۶۱

امامزاده ابراهیم علیه السلام (در محلّهٔ شاهزاده ابراهیم)... ج ۱، ص ۱۶۰

امامزاده ابراهیم علیه السلام (روستای ردّان)... ج ۱، ص ۲۰۲

امامزاده ابراهیم علیه السلام (محلّهٔ دارالبطّیخ)... ج ۱، ص ۲۰۳

امامزاده ابراهیم علیه السلام (نزدیک فرودگاه اصفهان)... ج ۱، ص ۲۰۳

امامزاده ابراهیم علیه السلام (نزدیک میدان طوقچی – قدس)... ج ۱، ص ۲۰۲

ابراهیم بن شیبهٔ اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۱۶

شیخ ابراهیم بن علی خوانساری اصفهانی... ج ۱، ص ۳۸۶

ابراهیم بن قتیبهٔ اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۱۶

ابراهیم بن محمّد بن سعید ثقفی اصفهانی... ج ۱، ص ۲۱۶ و ۲۶۱ – ۲۶۴

ابراهیم بن ناصر بن ... طباطبا (صاحب منتقله الطّالبیّه)... ج ۱، ص ۴۶۶

شیخ ابراهیم زاهدی گیلانی... ج ۱، ص ۵۱۳

ابراهیم طباطباعلیه السلام (سرسلسلهٔ خاندان بزرگ سادات طباطبائی)... ج ۱، ص ۲۱۶ و ۴۶۲

آقا سیّد ابراهیم کابلی... ج۱، ص ۵۶۳

ابن بادشالهٔ اصفهانی (از ملاقات کنندگان با امام زمان)... ج ۱، ص ۱۰۱

ابن سینا «حسین بن عبد الله بن سینا»... ج ۱، ص ۳۰۳-۳۰۹ و ج ۲، ص ۴۸۲

أبواسحق بن بحیر اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۵۵

امامزاده أبوالحسن علیه السلام (محلّهٔ عطشاران جی)... ج۱، ص ۲۰۳

أبوالحسن اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۵۵

آقا سیّد أبوالحسن اصفهانی (زعیم شیعه)... ج ۱، ص ۶۰۰ - ۶۰۳ و ج ۲ ص ۱۱۱ و ۲۰۲

میرزا أبو الحسن بروجردی... ج ۱، ص ۴۷۰ و ج ۲، ص ۴۴۲

حاج میرزا أبو الحسن تویسرکانی... ج ۱، ص ۴۰۶ و ج۲، ص ۱۵۹

میرزا أبو الحسن جلوه (حکیم نامدار)... ج ۱، ص ۴۶۸ و ج ۲، ص ۱۸۳

آقا سیّد أبوالحسن شمس آبادی... ج ۱، ص ۴۴۵ و ۶۱۳ و ج ۲، ص ۳۱۲ و ۴۵۴

میرزا أبو الحسن طبیب (سلطان الأطبّاء)... ج ۲، ص ۴۹۳

امامزاده أبوالعبّاس علیه السلام (محمّد)... ج ۱، ص ۱۹۱ - ۱۹۸

حاج میرزا أبوالفضل خاتون آبادی... ج ۲، ص ۱۹۸

آقا شیخ أبوالفضل ریزی (مجتهد و مدرّس)... ج ۲، ص ۴۴۸

حاج شیخ أبوالقاسم (حاج آخوند زفره ای)... ج ۲، ص ۵۴ و ۴۴۳

حاج میر أبوالقاسم «جعفر» (میر کبیر خوانساری)... ج ۱، ص ۴۳۱ و ج ۲، ص ۵۱۸

أبوالقاسم بن محمّد بن حیدر اصفهانی... ج ۱، ص ۳۸۶

مولی أبوالقاسم جرفادقانی (گلپایگانی)... ج ۲، ص ۷۴

میر سیّد أبوالقاسم خاتون آبادی... ج ۱، ص ۴۱۹ و ج ۲، ص ۱۴۳

آقا سیّد أبوالقاسم دهکردی (مجتهد و مرجع بزرگوار)... ج ۲، ص ۳۰۵

میرزا أبوالقاسم رشتی... ج ۲، ص ۲۱۳

حاج میرزا أبوالقاسم زنجانی... ج ۱، ص ۵۳۰

آقا سیّد أبوالقاسم سدهی اصفهانی... ج ۱، ص ۳۹۶

آقا میرزا أبوالقاسم طبیب (ناصر حکمت)... ج ۲، ص ۶۸ و ۴۹۸

میرزا أبوالقاسم قمی (میرزای قمی ، محقّق قمی)... ج ۲، ص ۱۸۱

میر أبوالقاسم موسوی حسینی (میر فندرسکی)... ج۲، ص ۴۷۱

آقا سیّد أبوالقاسم موسوی خواجوئی... ج ۱، ص ۵۳۰

ص:۷۱۱

آقا شیخ أبوالقاسم نورائی... ج ۲، ص ۱۴۴

أبوالّلطیف بن أحمد اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۵۷

میر أبوالمحسن خاتون آبادی (شهید)...ج ۱، ص ۴۲۱

آقا میرزا أبوالمعالی (محمّد) کلباسی... ج ۱، ص ۴۸۰ و ج ۲، ص ۴۳۶

آقا میرزا أبوالهدی کلباسی... ج ۱، ص ۴۸۱ و ج ۲، ص ۴۳۷

سیّد أبوتراب گلستانه... ج ۱، ص ۴۸۴

آقا سیّد أبوجعفر «خادم الشّریعه»... ج۱، ص ۴۲۲ و ج ۲، ص ۴۲۹

أبوشیبهٔ اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۵۶

شیخ أبوطالب زاهدی... ج ۱، ص ۵۱۲

أبومحمّد بن عبد الله اصفهانی (عالم نسّابه)... ج ۱، ص ۳۵۳

أبونصر بن أبی مسعود اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۵۸

امامزاده أحمد علیه السلام... ج ۱، ص ۱۶۳ - ۱۶۷

امامزاده سیّد أحمد علیه السلام (محلّهٔ جروکان)... ج ۱، ص ۲۰۳

أحمد بن ابراهیم «أبو العباس ضبّی» (أدیب و وزیر نامدار)... ج ۱، ص ۲۹۶ - ۲۹۹

أحمد بن أبی السّری (محدّث)... ج ۱، ص ۲۱۸

أحمد بن أبی یعقوب اصفهانی «یعقوبی» (مورّخ نامدار)... ج ۱، ص ۲۶۴ - ۲۶۷

أحمد بن أحمد بن فضل (محدّث)... ج ۱، ص ۲۱۸

أحمد بن عبد الله بن مهران (حافظ أبونعیم اصفهانی)... ج ۱، ص ۳۰۹ - ۳۱۲ و ۴۱۱

أحمد بن عبدالرّحمن... بن قدامه السّعدی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۱۸

أحمد بن علویّهٔ اصفهانی «ابن علویّه» (از چهره های نامدار)... ج ۱، ص ۲۶۷ - ۲۶۹

أحمد بن علی اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۱۹

أحمد بن فرات رازی (شیخ أبومسعود)... ج ۱، ص ۱۰۵ - ۱۰۹ و ج۲، ص ۹۰

أحمد بن محمّد (ابن فاذشاه) (محدّث)... ج ۱، ص ۲۲۳

أحمد بن محمّد «ابن مسکویه»... ج۱، ص ۲۹۹ - ۳۰۳ و ج ۲، ص ۴۸۱

أحمد بن محمّد بن بطّهٔ اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۲۳

أحمد بن محمّد بن اُسید اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۲۲

أحمد بن محمّد بن حسن اصفهانی (امام مرزوقی)... ج ۱، ص ۳۵۷ - ۳۵۸

أحمد بن محمّد بن ذرّ اصفهانی... ج ۱، ص ۳۵۸

أحمد بن محمّد سیّاری اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۲۱

أحمد بن مفضل ، أبوسلمهٔ اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۲۴

أحمد بن مندویه (طبیب اصفهانی)... ج ۲، ص ۴۷۹

أحمد بن یعقوب اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۲۵

آقا شیخ أحمد بید آبادی... ج ۱، ص ۴۱۲ و ج ۲، ص ۳۲۲ و ۴۴۳

حاج شیخ أحمد حججی... ج ۲، ص ۵۹۲ و ۵۹۴

حاج سیّد أحمد خوانساری (آیه الله العظمی)... ج ۱، ص ۶۰۸-۶۰۶ و ج ۲، ص ۱۴۷ و ۵۱۹

میر سیّد أحمد عاملی... ج ۱، ص ۵۳۶ ،ج ۲، ص ۴۲۸

سیّد أحمد فقیه امامی (آیه الله)... ج ۱، ص ۱۹۶ - ۱۹۸ و ۴۰۱ و ۶۲۹ و ج ۲، ص ۲۱۶ و ۳۶۱

حاج شیخ أحمد فیّاض (آیه الله)... ج ۱، ص ۶۱۷ و ج ۲، ص ۱۴۷ و ۳۱۳ و ۳۱۸

آقا شیخ أحمد مدرّس زنجانی اصفهانی... ج ۲، ص ۲۰۴

ملّا أحمد نراقی (چهرهٔ نامدار شیعه)... ج ۲، ص ۵۶۵

ادریس بن عبد الله اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۲۶

امامزاده اسحاق علیه السلام... ج ۱، ص ۱۶۷

اسحاق بن سعد قطربلّی (فرماندار اصفهان و دلباختهٔ امام زمان)... ج ۱، ص ۱۰۳

امامزاده اسحق علیه السلام (خوراسگان)... ج ۱، ص ۲۰۳

آقا سیّد أسد الله شفتی... ج ۱، ص ۴۴۲

آقا شیخ أسد الله قمشه ای... ج۲، ص ۱۴۵ و ۴۷۰ و ۵۴۰

ص:۷۱۳

أسعد بن عبد القاهر اصفهانی... ج ۱، ص ۲۲۶ و ۳۲۹ - ۳۳۱ و ۴۴۴ و ج ۲، ص ۶۳

امامزاده اسماعیل علیه السلام... ج ۱، ص ۱۶۹ - ۱۷۲ و ج ۲، ص ۳۷۵

اسماعیل «صاحب» بن عبّاد (چهرهٔ نامدار شیعه)... ج ۱، ص ۲۷۶ - ۲۹۶ و ج ۲، ص ۳۷۸

اسماعیل بن محمّد بن عبد الرّزاق «کمال اسماعیل»... ج ۱، ص ۳۲۸ - ۳۲۹

حاج شیخ اسماعیل بن منیر الدّین بروجردی... ج ۲، ص ۴۶۹

حاج اسماعیل خاتون آبادی (حکیم و مدرّس محقّق)... ج ۲، ص ۱۴

حاج ملّا اسماعیل خواجوئی (فقیه و اصولی و حکیم نامدار)... ج ۲، ص ۴۵۷

ملّا اسماعیل خواجوئی دوّم... ج ۲، ص ۴۵۸

حاج سیّد اسماعیل ریزی... ج ۲۰، ص ۴۳۱

آقا سیّد اسماعیل صدر (مرجع بزرگ شیعه)... ج ۱، ص ۴۵۷

آقا شیخ اسماعیل معزّی (مجتهد زاهد)... ج ۲، ص ۱۵۹ و ۲۰۷ و ۴۶۳

حاج ملّا اسماعیل نقنه ای... ج ۲، ص ۲۰۵ و ۲۴۷

آقای حاج سیّد اسماعیل هاشمی... ج ۲، ص ۱۵۲

آقا شیخ امان الله گینکانی... ج ۲، ص ۱۷۷

امامزاده باقر علیه السلام (محلّهٔ خواجو)... ج ۱، ص ۲۰۳

بانوی اصفهانیّه (أوّلین زن مسلمان ایرانی)... ج ۱، ص ۸۳

بدران بن شریف اصفهانی (محدّث و چهرهٔ علمی)... ج ۱، ص ۲۲۷ و ۳۶۰

حاج میرزا بدیع موسوی درب امامی... ج ۱، ص ۵۲۵ و ج ۲، ص ۲۱۳ و ۴۵۶

براقهٔ اصفهانی... ج ۱، ص ۲۲۷

بنت المجلسی (دختر ملّا عزیز الله مجلسی)... ج ۱، ص ۴۹۹ و ۶۴۴

بندار بن عبدالحمید کرخی اصفهانی (شاعر و ادیب نامدار)... ج ۱، ص ۳۴۸ - ۳۵۰

حاج میرزا بهاء الدّین نوری... ج ۲، ص ۴۴۲

ص:۷۱۴

میرزا تاج الدّین گلستانه... ج ۱، ص ۴۸۵

امامزاده جعفر علیه السلام (جعفریّه)... ج ۱، ص ۲۰۴ و ج۲، ص ۵۸ و ۵۹ و ۳۸۱ - ۳۸۴

امامزاده جعفر بن الرّضا علیه السلام... ج ۱، ص ۲۰۴ - ۲۰۵

جعفر بن سلمهٔ اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۲۷

جعفر بن محمّد بن سعید ثقفی... ج ۱، ص ۲۲۸

میرزا جعفر سبزواری (شیخ الإسلام)... ج ۱، ص ۴۵۱

آقا سیّد جعفر شفتی... ج ۱، ص ۴۴۳

میرزا جعفر شیخ الإسلام... ج ۱، ص ۴۵۱ و ج ۲ ص ۱۹۷

استاد جلال الدّین همائی... ج ۲، ص ۴۶۸

حاج آقا جمال الدّین خوانساری... ج ۱، ص ۲۰۳

حاج میرزا جمال الدّین کلباسی... ج ۱، ص ۴۸۱ و ج ۲، ص ۴۳۷

آقا سیّد جمال الدّین گلپایگانی (آیه الله العظمی)... ج ۲، ص ۵۸۳

حاج شیخ جمال الدّین نجفی مسجد شاهی... ج ۱، ص ۵۰۸ و ج۲، ص ۴۳۳

آقا جمال خوانساری (فقیه و محقّق نامدار)... ج ۲، ص ۱۱۳ و ۱۱۵ و ۴۲۵ و ۵۱۸

مولی جمشید زواری (حکیم و ریاضی مفسّر)... ج ۲، ص ۵۳۳

غیاث الدّین ، جمشید کاشانی (مفسّر حکیم)... ج ۲، ص ۵۶۳

حاج میرزا جواد نوری... ج ۱، ص ۴۴۱

جهانگیر خان قشقائی... ج ۲، ص ۳۰۴ و ۴۴۵

حارث بن أبی الحارث (نمایندهٔ والی اصفهان از طرف امام علی علیه السلام)... ج ۱، ص ۸۸

ملّا حبیب الله کاشانی... ج ۲، ص ۵۶۷

حاج سیّد حجّه موحّد أبطحی... ج ۱، ص ۵۲۳ و ج ۲، ص ۱۲۵ و ۱۶۲ و ۱۶۵

میرزا حسن (حکیم شفائی ، شاعر نامدار)... ج ۲، ص ۴۸۵س

امامزاده حسن علیه السلام (روستای زمان آباد)... ج ۱، ص ۲۰۶

حاج ملّا حسن آرندی نائینی (صاحب مقام کشف و شهود)... ج۲، ص ۲۱۲ و ۴۴۱

حاج شیخ حسن صافی اصفهانی (آیه الله)... ج۱، ص ۶۳۰ و ج ۲، ص ۱۴۸ و ۳۱۵ و ۳۹۴

حسن اصفهانی (میر قوام الدّین)... ج۱، ص ۳۷۵

حسن بن عبّاس رستمی اصفهانی... ج ۱، ص ۳۶۱

حسن بن عطاء بن... شاذویه (محدّث)... ج ۱، ص ۲۲۸

حسن بن علویّهٔ اصفهانی... ج ۱، ص ۲۲۸

ملّا حسن بن محمّد لنجانی (ملّا تاجا، پدر فاضل هندی)... ج ۲، ص ۳۱۸

حاج آقا حسن حکمی طبیب... ج ۲، ص ۴۹۵

حاج میرزا حسن خان أنصاری (مورّخ و أدیب بزرگ)... ج ۲، ص ۴۴۲

حاج ملّا حسن درّی... ج ۲، ص ۲۱۴ و ۴۷۰

آقا میر سیّد حسن روضاتی (مجتهد متنفّذ)... ج ۱، ص ۴۳۶

آقا سیّد حسن صدر (فقیه و مرجع بزرگوار)... ج ۱، ص ۴۵۹

حاج سیّد حسن فقیه امامی... ج۱، ص ۴۰۱ و ۶۳۷ و ج ۲، ص ۱۶۲ و ۱۶۵

آقا میرزا حسن کاشانی... ج ۲، ص ۱۵۹

مولی حسن گیلانی... ج۲، ص ۴۳۸

آقا میر سیّد حسن مدرّس (مجتهد و مرجع نامدار)... ج ۱، ص ۵۴۰ و ج ۲، ص ۴۰۲ و ۴۰۳

آقا سیّد حسن مدرّس (مجاهد و شهید نامدار)... ج ۲، ص ۱۲۲

آقا سیّد حسن مدرّس (معاصر)... ج ۱، ص ۵۴۳

ملّا حسنعلی تستری (فقیه و اصولی محقّق)... ج ۲، ص ۱۹۴ – ۱۹۷

آقا حسنعلی مازندرانی... ج ۱، ص ۴۸۹

امامزاده حسین علیه السلام (نزدیک جادّهٔ قهجاورستان)... ج ۱، ص ۲۰۶

قاضی أمیر حسین اصفهانی... ج ۱، ص ۵۶۰

ص:۷۱۶

حسین اصفهانی (ضمیری اصفهانی ، شاعر نامدار)... ج ۱،ص ۳۹۰

حسین بن عبد الله بن سینا (ابن سینا)... ج ۱، ص ۳۰۳ - ۳۰۹ و ج ۲ ص ۴۸۲

حسین بن علیّ... بن عبد الصّمد «طغرائی»... ج ۱، ص ۳۱۷ - ۳۲۲

حسین بن محمّد بن... طباطبا (ابن طباطبا، علوی اصفهانی)... ج ۱، ص ۴۶۵

حسین بن محمّد بن مفضّل «راغب اصفهانی»... ج ۱، ص ۳۱۳ - ۳۱۶

ملّا حسین تفلیسی... ج ۱، ص ۴۳۹

حاج آقاحسین خادمی... ج ۱ ص ۴۲۳-۴۲۵ و ۴۶۰و ۶۱۵ و ج ۲ ص ۱۷۴ و ۲۱۷ و ۳۰۰ و ۳۱۴

ملّا حسین خوانساری...ج ۱،ص۴۲۸

آقا حسین خوانساری (محقّق نامدار)... ج ۲، ص ۱۱۳ و ۱۱۵ و ۴۲۴ و ۵۱۷

حسین صاعدی اصفهانی (از چهره های صاعدیان ، که تشیّع را پذیرفته)... ج ۱، ص ۱۲۶

حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی... ج ۱ ص ۶۰۳ - ۶۰۶ و ج ۲ ص ۲۶۴ و ۳۱۰ و ۳۱۸

میرزا حسین طبیب... ج ۲، ص ۴۸۵

مولی حسین لُنبانی گیلانی (فقیه زاهد)... ج ۲، ص ۲۵ و ۴۳۶

آقا سیّد حسین مرعشی حسینی (سلطان العلماء)... ج ۱، ص ۴۳۸ و ج ۲، ص ۲۳۹ و ۲۴۰

آقا سیّد حسین موسوی خوانساری... ج ۱، ص ۴۳۱

حاج میرزا حسین نائب الصدر... ج ۲، ص ۴۴۶

حاج ملّا حسینعلی تویسرکانی (فقیه و مرجع زاهد)... ج ۲، ص ۴۲۵

حاج ملّا حسینعلی صدّیقین... ج ۲، ص ۴۶۴

امامزاده حمزه علیه السلام (خیابان سروش)... ج ۱، ص ۱۷۳

حمزهٔ اصفهانی (مورّخ و أدیب نامدار)... ج ۱، ص ۲۶۹

حمیدهٔ رویدشتی... ج ۱، ص ۶۴۵

سیّد حیدر بن محمّد بن... شرفشاه... ج ۱، ص ۳۶۹

میرزا حیدر علی مجلسی... ج ۱، ص ۵۰۲

حاج شیخ حیدر علی محقّق (معاصر)... ج۲، ص ۲۱۷

سیّد حیدر گلستانه (شرف الدّین حیدر)... ج ۱، ص ۴۸۲

خواهرملّا رحیم اصفهانی (عالمهٔ فاضله)... ج ۱، ص ۶۴۶

دختر آقا بزرگ مازندرانی (از خاندان علّامهٔ مجلسی)... ج ۱، ص ۶۴۵

دختر صاحب بن عبّاد... ج۱، ص ۶۴۱

درویش محمّد اصفهانی (أوّلین ناشر حدیث أهل البیت در اصفهان)... ج ۱، ص ۳۷۷ و ۴۹۳

ذو النّون طبیب... ج ۲، ص ۴۸۴

مولی رجبعلی تبریزی... ج ۲، ص ۲۵۶

حاج شیخ رحمت الله فشارکی... ج ۲، ص ۵۳۶

رشید الدّین بن ابراهیم اصفهانی... ج ۱، ص ۳۸۷

میرزا رضا (طبیب و شاعر أدیب)... ج ۲، ص ۴۹۳

آقا میرزا رضا الهی... ج ۲، ص ۱۵۹

حاج میرزا رضا کلباسی... ج ۱، ص ۴۸۲ و ج ۲، ص ۳۱۱

میرزا رضی (اعجوبه در ریاضی و صنعت)... ج ۲، ص ۲۷۸

آقا سیّد رضی الدّین (محمّد) شیرازی اصفهانی... ج ۲، ص ۴۲۷

زکی (دختر ملّاصالح مازندرانی)... ج ۱، ص ۴۹۰

امامزاده زید علیه السلام... ج۱، ص ۱۷۴ - ۱۷۷

زید بن علیّ حسینی (أبویعلی)... ج ۱، ص ۳۵۹

آقا سیّد زین العابدین (طبیب و شاعر و أدیب)... ج ۲، ص ۴۹۴

آقا سیّد زین العابدین ابرقوئی... ج ۲، ص ۱۰۷

آقا میر زین العابدین خوانساری... ج ۱، ص ۴۳۲ و ج ۲، ص ۴۳۳ و ۵۱۸

ص:۷۱۸

آقا سیّد زین العابدین رضوی... ج ۱، ص ۴۲۹

ملاّ زین العابدین مجلسی... ج ۱، ص ۵۰۲

امامزاده زینب علیها السلام (زینبیّه)... ج ۱، ص ۱۷۷ - ۱۸۵ و ج ۲، ص ۴۰۶

زینب بیگم (دختر مولی محمّد سعید أشرف مازندرانی)... ج ۱، ص ۶۴۴

سیّد سراج الدّین زواری (معروف به میر قاسم)... ج ۲، ص ۵۳۴

سریّ بن سلامهٔ اصفهانی... ج۱، ص ۲۲۹

سعید بن أبی الرّجاء، صبرفی اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۰

سعید بن جبیر (مفسّر و چهره نامدار و شهید شیعه)... ج ۱، ص ۹۵ - ۹۷

سعید بن هبه الله (قطب الدّین راوندی ، چهرهٔ نامدار شیعه)... ج ۲، ص ۵۶۲

سلطان بیگم (عالمهٔ شاعره)... ج ۱، ص ۶۴۷ و ج ۲، ص ۳۷۷

سلمان فارسی (افتخار اسلام و شیعه ، و ایران و اصفهان)... ج ۱، ص ۷۴ - ۸۳

سلیمان بن أحمد طبرانی اصفهانی... ج۱، ص ۱۱۰

سلیمان بن داود منقری اصفهانی (محدّث نامدار)... ج ۱، ص ۲۳۰

سلیمان خان شیرازی (رکن الملک)... ج ۲، ص ۲۹۴

شتردار اصفهانی (که در سفر خراسان شتردار امام رضا علیه السلام بوده)... ج ۱، ص ۹۸

شرفشاه بن عبد المطّلب اصفهانی... ج ۱، ص ۳۶۳

میرزا شریف طبیب... ج ۲، ص ۴۸۳

ملاّ شعیبا خوانساری... ج ۲، ص ۱۱۶

سیّد شهاب الدّین نحوی... ج ۲، ص ۲۴۹

شهربانو (عالمهٔ شاعره)... ج ۱، ص ۶۴۶

صاحب «اسماعیل» بن عبّاد (چهرهٔ نامدار شیعه و ایران)... ج ۱، ص ۲۷۶ - ۲۹۶

آقا سیّد صدر الدّین صدر (مرجع عالیقدر)... ج ۱، ص ۴۵۸

ص:۷۱۹

آقا سیّد صدر الدّین عاملی ... ج ۱، ص ۴۵۵

حاج آقا صدر الدّین کوپائی... ج ۲، ص ۳۰۹ و ۴۴۴

حاج سیّد ضیاء الدّین علاّمهٔ فانی... ج ۲، ص ۴۶۹

طاهر بن عرب اصفهانی (حافظ اصفهانی ، سلطان القرّاء)... ج ۱، ص ۳۷۱ - ۳۷۳

سیّد عباد بن أحمد بن... شرفشاه... ج ۱، ص ۳۶۸

سیّد عباد گلستانه... ج۱، ص ۴۸۳

سیّد عباد بن سیّد یحیی گلستانه... ج ۱، ص ۴۸۳

عباد بن عبّاس طالقانی اصفهانی (محدّث و چهرهٔ علمی)... ج ۱، ص ۲۳۱ و ۳۵۴

عباد بن یحیی بن... شرفشاه... ج ۱، ص ۳۷۰

حاج شیخ عبّاسعلی أدیب... ج ۱، ۶۲۳ - ۶۲۵ و ج ۲، ص ۱۰۸ و ۱۱۹ و ۱۸۴

میر عبدالباقی خاتون آبادی... ج ۱، ص ۴۱۹

میرزا عبدالباقی طبیب (حکیم و منجّم و شاعر)... ج ۲، ص ۴۸۸

آقا عبدالباقی مازندرانی... ج ۱، ص ۴۸۹

حاج میرزا عبدالجواد حکیم باشی (طبیب)... ج ۲، ص ۴۹۵

آخوند ملاّ عبد الجواد مدرّس خراسانی... ج ۲، ص ۱۸۳ و ۲۴۹

آقا سیّد عبدالحسیب عاملی... ج ۱، ص ۵۳۷ و ج ۲، ص ۴۲۸

میر عبدالحسین خاتون آبادی... ج ۱، ص ۴۱۶

حاج میرزا عبدالحسین خاتون آبادی... ج ۱، ص ۴۴۱ و ج ۲، ص ۱۴۵ و ۲۹۲ و ۴۵۳

آقا سیّد عبدالحسین طیّب (آیه الله)... ج ۱، ص ۵۴۲ و ۶۲۱ و ۶۲۳ و ج ۲، ص ۳۰۰ و ۳۱۴

آقا شیخ عبدالحسین محلاّتی... ج ۲، ص ۳۰۳

عبد الرّحمن اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۲

عبد الرّحمن اصفهانی (هدایت یافته و شیعه شدۀ به دست امام هادی علیه السلام)... ج ۱، ص ۹۹

عبد الرّحيم بن أحمد «ابن الإخوه»... ج ۱، ص ۳۲۳ - ۳۲۶

عبدالرّحيم بن علیّ بن مرزبان (طبيب اصفهانى)... ج ۲، ص ۴۸۱

ميرزا عبدالرّحيم شيخ الإسلام... ج ۱، ص ۴۵۱

ميرزا عبدالرّزاق طبيب... ج ۲، ص ۴۸۷

آقا سيّد عبدالرّزاق موسوى أحمد آبادى... ج ۱، ص ۴۷۵ و ج۲، ص ۱۱۱ و ۴۵۱

عبد السّلام اصفهانى (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۲

عبد العالى كركى اصفهانى (چهرهٔ نامدار شيعه و حوزه هاى علميّه)... ج ۱، ص ۳۴۲ - ۳۴۳

ملاّ عبدالعظيم بيدگلى زواره اى... ج ۲، ص ۵۳۴ و ۵۳۵

حاج ميرزا عبدالغفار تويسركانى... ج ۱، ص ۴۰۵ و ج ۲، ص ۴۴۴

آقا شيخ عبدالكريم گزى (مجتهد و فقيه نامدار)... ج ۲، ص ۲۱۴ و ۴۶۳

امامزاده عبدالله عليه السلام (امامزاده شورى)... ج ۱، ص ۲۰۸

مولى عبدالله افندى (صاحب رياض العلماء)... ج ۲، ص ۲۷۹ و ۳۴۶

عبد الله بن أحمد... بن خشنام اصفهانى (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۲

عبد الله بن جعفر طيّار عليه السلام... ج ۱، ص ۲۰۷

عبد الله بن راشد اصفهانى (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۳

عبد الله بن محمّد اصفهانى (ابن خازن ، نديم صاحب بن عبّاد)... ج ۱، ص ۳۵۵ - ۳۵۷

عبد الله بن محمّد اصفهانى (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۳

عبد الله بن محمّد بن عبد الوهّاب اصفهانى (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۴

عبد الله بن محمّد كنانى (شكنجه ديدهٔ راه تشيّع)... ج ۱، ص ۱۰۲

ملاّ عبد الله تسترى (فقيه زاهد ، و مؤسّس نامدار)... ج ۲، ص ۱۸۸ - ۱۹۴

آقا سیّد عبد الله ثقه الإسلام (آیه الله)... ج ۱، ص ۵۴۲ و ج ۲، ص ۴۷۴

عبدالله حاسب... ج ۱، ص ۳۶۶

ملّا عبد الله مجلسی... ج ۱، ص ۴۹۹

ص:۷۲۱

میرزا عبدالله مجلسی... ج ۱، ص ۵۰۱

عبد الواحد اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۵

سیّد عبدالوهاب «معین الأطباء» (طبیب حکیم)... ج ۲، ص ۴۹۶

عثمان اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۵

ملاّ عزیزالله مجلسی... ج ۱، ص ۴۹۸

حاج آقا عطاء الله فقیه امامی (آیه الله)... ج ۱، ص ۴۰۰ و ج ۲، ص ۲۱۵ و ۴۶۱

عفت الزمان أمین (عالمهٔ فاضله)... ج ۱، ص ۶۴۸

سیّد علاء الدّین گلستانه (چهرهٔ نامدار و بزرگ خاندان گلستانه)... ج ۱، ص ۴۸۴

سیّد علاء الدّین محمّد (شهشهان)... ج ۱، ص ۲۰۹ و ۴۴۷ و ج۲، ص ۳۸۶

امامزاده علی علیه السلام (درب امام)... ج ۱، ص ۱۸۵ – ۱۸۸

امامزاده سیّد علی علیه السلام (شاه سیّد علی)... ج ۱، ص ۱۸۸

آقا میر سیّد علی (مدرّس)... ج ۱، ص ۵۴۰

حاج میرزا علی آقا شیرازی (چهرهٔ نامدار علم و تقوی و معنویّت)... ج ۲، ص ۳۰۹ و ۴۹۹

علی امران اصفهانی... ج ۱، ص ۳۷۴

حاج میرزا علی أصغر شریف... ج ۲، ص ۵۵ و ۳۲۳

آقا سیّد علی أصغر مدرّس برزانی... ج ۲، ص ۱۴۶ و ۳۱۲

ملاّ علی أکبر اژه ای اصفهانی (فقیه متکلّم)... ج ۱، ص ۳۹۷ و ج۲، ص ۲۸ و ۴۵۸

ملاّ علی أکبر خوانساری... ج ۱، ص ۴۲۸

سیّد علی أکبر طبیب (صدر الأطبّاء)... ج ۲، ص ۴۹۶

آقا شیخ علی أکبر فقیه (معاصر)... ج ۲، ص ۱۶۲ و ۱۶۵

آقای حاج سیّد علی أکبر هاشمی طالخونچه ای... ج ۲، ص ۱۵۲

آقا سیّد علی امامی العریضی اصفهانی (فقیه حکیم)... ج ۱، ص ۳۹۹

علی بن أحمد بن عبد الله اصفهانی اسواری (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۶

ص:۷۲۲

علی بن حسن بن محمّد بن مندهٔ اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۶

علی بن حسن زواره ای (محدّث و مفسّر نامدار)... ج ۱، ص ۳۸۸ - ۳۹۰ و ج ۲ ص ۵۳۴

علی بن الحسین (أبو الفرج اصفهانی)... ج ۱، ص ۲۷۰ - ۲۷۵ و ج ۲، ص ۴۸۰

علیّ بن حسین بن علیّ باقولی (ضریر نحوی ، جامع باقولی)... ج ۱، ص ۳۶۲

علیّ بن حمزهٔ اصفهانی... ج ۱، ص ۳۵۳

علیّ بن عبد العالی کرکی (محقق ثانی ، چهره نامدار حوزه های علمیه) ج ۱، ص ۳۳۵ - ۳۴۱

علیّ بن عبد الله بن کوشید اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۹

علیّ بن عبد الله بن أحمد، أبو الحسن اصفهانی اسواری (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۷

علیّ بن عبد الله بن أسد اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۳۷

علیّ بن فرات اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۴۰

امامزاده علیّ بن محمّد الباقر علیه السلام (مشهد أردهال)... ج ۲، ص ۵۵۵ - ۵۵۹

علیّ بن محمّد بن... ثقفی اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۴۰

علیّ بن محمّد بن شیره اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۴۰

علیّ بن محمّد تُرکهٔ اصفهانی (صائن الدّین)... ج ۱، ص ۳۳۱ - ۳۳۵ و ۴۰۳

میر سیّد علیّ بن میر محمّد رفیع طباطبائی... ج ۱، ص ۴۶۸

حاج سیّد علی بهبهانی (آیه الله العظمی)... ج ۱، ص ۶۱۱ - ۶۱۳ و ج ۲، ص ۳۱۲

علی ترکه (ضیاء الدّین)... ج ۱، ص ۴۰۴

آخوند ملاّ علی شاهطوری... ج ۲، ص ۵۳۸

میر علی شهید... ج ۱، ص ۱۱۹

حاج سید علی طباطبائی بروجردی... ج ۱، ص ۴۶۹

حاج میرزا علی طباطبائی نژاد... ج ۲، ص ۵۰۸ و ۵۰۹ - ۵۱۰

خواجه صدرالدّین ، علی طبیب... ج ۲، ص ۴۸۳

حاج سیّد علی علاّمهٔ فانی (آیه الله)... ج ۱، ص ۶۱۸ - ۶۲۰ و ج ۲، ص ۱۱۸ و ۴۶۹

ص:۷۲۳

حاج شیخ علی قدیری کفرانی... ج ۲، ص ۳۱۸

آقا شیخ علی محمّد الشّریف... ج ۱، ص ۴۱۴

آقا میرزا علی محمّد حسین آبادی... ج ۲، ص ۳۲۲

آقا شیخ علی محمّد فقیه حبیب آبادی... ج ۲، ص ۴۶۲

میرزا علی محمّد نائینی... ج ۲، ص ۱۲۱

آقا شیخ علی مشکوه سدهی... ج ۲، ص ۱۴۷ و ۳۱۴ و ۴۵۵ و ۵۱۴

آقا شیخ علی مفید... ج۱، ص ۵۱۵ و ج ۲، ص ۳۱۱ و ۴۳۵

شیخ علی منشار عاملی اصفهانی... ج ۱، ص ۳۸۰

آقا میر سیّد علی موحّد أبطحی... ج ۱، ص ۵۲۱

حاج میر سیّد علی نجف آبادی (فقیه اصولی)... ج ۲، ص ۳۰۷ و ۳۵۶ و ۴۴۴ و ۵۹۱

حاج میرزا علی نقی زنجانی... ج ۱، ص ۵۲۹

آخوند ملّا علی نوری اصفهانی (فقیه حکیم و مدرّس محقّق)... ج ۲، ص ۱۸۲

آقا میر سیّد علی یثربی کاشانی (آیه الله)... ج ۲، ص ۵۶۸

آقا شیخ علی یزدی (مدرّس نامدار)... ج ۲، ص ۳۰۶ و ۴۴۳

عماد بن محمّد اصفهانی (منجّم)... ج۱، ص ۳۷۳

عمر الإصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۴۰

عمرو بن سلمه (والی اصفهان از طرف حضرت علی علیه السلام)... ج ۱، ص ۸۹

شیخ عنایت الله اصفهانی... ج ۱، ص ۳۸۸

فاطمه بیگم (خلیفه سلطانی)... ج۱، ص ۶۴۸

فاطمهٔ رویدشتی... ج ۱، ص ۶۴۶

ملّا فتح الله کاشانی (مفسّر جامع و نامدار)... ج ۲، ص ۵۶۳

حاج میرزا فتح الله موسوی درب امامی... ج ۱، ص ۵۲۶

ملّا فتح الله نمازی شیرازی (شیخ الشّریعهٔ اصفهانی)... ج ۱، ص ۵۹۵ و ج ۲، ص ۲۴۷

ص:۷۲۴

فتح بن علیّ بن محمّد بنداری اصفهانی...ج ۱، ص ۳۶۵

حاج شیخ فرج الله دُرّی... ج ۲، ص ۱۵۲ و ۱۷۶

سیّد فضل الله بن علیّ راوندی کاشانی (چهرهٔ نامدار شیعه)... ج ۲، ص ۵۶۱

حاج سیّد فضل الله سجادی... ج ۲، ص ۳۱۹

قاسم بن أبی أیّوب اصفهانی (پناه دهندهٔ سعید بن جبیر)... ج ۱، ص ۹۸

قاسم بن محمّد اصفهانی (محدّث)... ج۱، ص ۲۴۱

امامزاده کرّار علیه السلام (خیابان جی- محلّهٔ بوزان)... ج ۱، ص ۲۰۹

کمال الدّین بن محمّد اصفهانی... ج ۱، ص ۳۷۶

حاج شیخ لطف الله صافی گلپایگانی (آیه الله العظمی)... ج ۲، ص ۵۸۴

شیخ لطف الله میسی عاملی... ج ۲، ص ۲۳ و ۲۵۶

مالک أشتر نخعی (وارد بر اصفهان)... ج ۱، ص ۹۰

حاج شیخ مجتبی لنکرانی (آیه الله)... ج ۱، ص ۶۱۶ و ج ۲، ص ۳۱۳

حاج سیّد مجتبی میر محمّد صادقی... ج۱، ص ۵۴۳

آقا شیخ مجدالدّین نجفی... ج ۱، ص ۵۱۰ و ج ۲، ص ۱۵۲

ملّا محراب گیلانی... ج ۲، ص ۴۳۸

امامزاده محسن علیه السلام... ج ۱، ص ۱۸۹

آقا سیّد میر محسن میر محمّد صادقی... ج ۱، ص ۵۴۱ و ج ۲، ص ۴۶۰

آقا سیّد محمّد (آقا سیّد آقاجان نوربخش)... ج ۲، ص ۴۵۴ و ۵۳۱

امامزاده محمّد علیه السلام (أبو العبّاس)... ج ۱، ص ۱۹۱ – ۱۹۸

امامزاده سیّد محمّد علیه السلام (شاه قاضی)... ج ۱، ص ۲۱۰

شیخ محمّد (شیخ بهائی ، نابغهٔ تاریخ)... ج ۲، ص ۲۵۵

ص:۷۲۵

آقا میر سیّد محمّد (مدرّس)... ج ۱، ص ۵۴۱

میرزا محمّد (ملک الأطبّاء)... ج ۲، ص ۴۹۳

امامزاده سیّد محمّد علیه السلام (نزدیک خمینی شهر و کوه سیّد محمّد)... ج ۱، ص ۲۰۹

امامزاده محمّد علیه السلام (خیابان وحید)... ج ۱، ص ۱۹۰

ملاّ محمّد ، معروف به (فیض کاشانی)... ج ۲، ص ۵۶۴

حاج محمّد ابراهیم قزوینی اصفهانی... ج ۱، ص ۴۷۶

حاج محمّد ابراهیم کرباسی (کلباسی)... ج ۱، ص ۴۷۹ و ج ۲، ص ۳۹۸

آقا میرزا محمّد ابراهیم نوّاب... ج ۱، ص ۵۴۷

میر محمّد اسماعیل أعرجی (سبزواری)... ج ۱، ص ۵۳۹

میر محمّد اسماعیل خاتون آبادی... ج ۱، ص ۴۱۷ و ج ۲، ص ۱۴ و ۱۰۶

میر سیّد محمّد أشرف (صاحب کتاب فضائل السّادات)... ج ۱، ص ۵۳۷

محمّد اصفهانی (شمس الدّین محمّد، از مشایخ مجلسی أوّل)... ج ۱، ص ۳۷۶

محمّد اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۴۲

میر محمّد اصفهانی (معزّ الدّین)... ج ۱، ص ۳۸۱

محمّد اصفهانی عاملی (درویش محمّد ، جدّ مادری ملاّ محمّد تقی مجلسی)... ج ۱، ص ۳۷۷

امامزاده محمّد باقر علیه السلام (خوراسگان ، محلّهٔ خیادان)... ج ۱، ص ۲۱۰

آقا سیّد محمّد باقر أبطحی سدهی اصفهانی... ج ۱، ص ۳۹۶ و ج ۲، ص ۱۸۴ و ۳۰۹

مولی محمّد باقر اصفهانی (وحید بهبهانی ، آقا باقر بهبهانی)... ج ۱، ص ۵۶۸ - ۵۸۰

مولی محمّد باقر بن محمّد مؤمن (محقّق سبزواری)... ج ۱ ص ۴۵۰ و ج ۲ ص ۱۹۷ و ۲۵۴

آقا میرزا محمّد باقر پیشنماز... ج ۲، ص ۴۲۷

حاج میرزا محمّد باقر تویسرکانی... ج ۲، ص ۱۵۹

حاج میرزا محمّد باقر حکیم باشی... ج ۲، ص ۲۴۹ و ۴۳۰ و ۴۹۴ و ۴۹۵

آقا سیّد محمّد باقر خاتون آبادی... ج ۲، ص ۱۴۱

آقا سیّد محمّد باقر خوانساری (صاحب روضات)... ج ۱ ص ۴۳۳ و ج ۲، ص ۴۳۸ و ۵۱۸

میر محمّد باقر داماد (میر داماد ، حکیم نامدار)... ج ۱، ص ۵۳۴ - ۵۳۶

آقا سیّد محمّد باقر درچه ای (آیه الله)... ج ۱، ص ۵۲۶ و ج ۲، ص ۲۱۵ و ۴۶۲

آقا میرزا محمّد باقر زنجانی... ج ۱، ص ۵۲۹

آقا سیّد محمّد باقر شفتی... ج ۱، ص ۴۴۲ و ج ۲، ص ۱۴۳ و ۲۰۱ و ۳۵۱ و ۴۰۰ - ۴۰۲

آقا سیّد محمّد باقر شفتی (دوّم)... ج۱، ص ۴۴۳

حاج شیخ محمّد باقر صدّیقین... ج ۲، ص ۴۶۵

حاج میرزا محمّد باقر طباطبائی... ج ۱، ص ۴۷۰

آخوند ملاّ محمّد باقر فشارکی... ج ۲، ص ۴۲۵

حاج شیخ محمّد باقر فقیه ایمانی... ج ۲، ص ۴۶۴

آقا شیخ محمّد باقر قمشه ای... ج ۲، ص ۵۴۰

حاج شیخ محمّد باقر کرمانی... ج ۲، ص ۱۶۴

میرزا محمّد باقر گلستانه... ج ۱، ص ۴۸۵

آقا میرزا محمّد باقر لاهیجی (صاحب تفسیر تحفه الخاقان)... ج ۱، ص ۵۴۶

ملاّ محمّد باقر مجلسی (علامه)... ج ۱، ص ۴۹۶ - ۴۹۸ و ج ۲، ص ۳۴۴ و ۳۸۷ و ۳۹۱

آقا سیّد محمّد باقر موحّد أبطحی (آیه الله)... ج ۱، ص ۵۱۹

آقا شیخ محمّد باقر نجفی مسجد شاهی... ج ۱، ص ۵۰۵ و ج ۲، ص ۱۵

محمّد بن أحمد بن... ابراهیم طباطبا (ابن طباطبا، علوی اصفهانی)... ج ۱، ص ۴۶۴

محمّد بن أحمد بن... طباطبا علوی (ابن طباطبا علوی)... ج ۱، ص ۳۵۱

محمّد بن أحمد بن بشر اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۴۳

میرزا محمّد بن أحمد طبیب... ج ۲، ص ۴۹۴

محمّد بن أحمد معصومی (أبوعبدالله معصومی)... ج ۱، ص ۳۵۹

محمّد بن اسحاق بن مطهر اصفهانی... ج ۱، ص ۳۴۶

ص:۷۲۷

محمّد بن الحسن الأسدی ، القاضی الإصفهانی... ج ۱، ص ۲۴۳

محمّد بن الحسین بن عبد الرّحمن الإصفهانی... ج ۱، ص ۲۴۳

محمّد بن بحر اصفهانی... ج ۱، ص ۳۵۲

محمّد بن حبیب الله (از چهره های بزرگ علمی آل ترکه)... ج ۱، ص ۳۶۷

آقا شیخ محمّد بن حسن اصفهانی (فاضل هندی ، کاشف اللّثام)... ج ۲، ص ۴۵۸

میرزا محمّد بن حسن شیروانی (ملاّ میرزای شیروانی)... ج ۱، ص ۵۰۳

محمّد بن حیدر اصفهانی (میرکی)... ج ۱، ص ۳۸۵

میرزا محمّد بن حیدر (میرزا رفیعا نائینی)... ج ۱، ص ۴۶۷ و ج ۲، ص ۴۷۲ و ۵۸۹

محمّد بن سعید اصفهانی... ج ۱، ص ۲۴۴

محمّد بن سلیمان اصفهانی (از اصحاب امام صادق علیه السلام)... ج ۱، ص ۲۴۵

محمّد بن صدر (خواجه أفضل الدّین)... ج ۱، ص ۳۷۱ و ۴۰۳

محمّد بن صدرالدّین اصفهانی... ج ۱، ص ۳۸۷

محمّد بن عبد الرّشید اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۴۶

محمّد بن عبد الرّشید اصفهانی (امام محدّث)... ج ۱، ص ۳۶۶

آقا سیّد محمّد بن عبد الصّمد شهشهانی (مجتهد نامدار)... ج ۱، ص ۴۴۸ و ج ۲، ص ۴۵۶

مولی محمّد بن عبد الفتّاح تنکابنی (فاضل سراب)... ج ۱، ص ۴۷۱ و ج ۲، ص ۴۶۱

محمّد بن عبد الله «ابن مملّک اصفهانی» (محدّث و متکلّم نامدار)... ج ۱، ص ۲۴۷

محمّد بن عبد الله طبیب اصفهانی (ابن الفقیه)... ج ۲، ص ۴۸۳

محمّد بن عبد الرّزاق اصفهانی (جمال الدّین)... ج۱، ص ۳۲۶ - ۳۲۸

حاج محمّد بن علی أردبیلی (صاحب جامع الرّواه)... ج ۲، ص ۲۲۸

محمّد بن علی ترکه... ج ۱، ص ۳۷۳

محمّد بن علی کاتب اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۴۸

محمّد بن علی نحوی اصفهانی... ج ۱، ص ۳۶۰

محمّد بن غالب اصفهانی (راوی زیارت شهداء کربلاء از ناحیهٔ مقدّسه)... ج ۱، ص ۲۴۹

مولی محمّد بن محمد باقر حسینی نائینی (فقیه، حکیم و متکلّم)... ج ۲، ص ۵۸۹

محمّد بن ملّا علی زواری (قاضی صفیّ الدّین)... ج۲، ص ۳۷۶

محمّد بن منده (از أصحاب امام جواد علیه السلام)... ج۱، ص ۲۵۰

محمّد بن مهران اصفهانی (محدّث)... ج۱، ص ۲۵۱

میر محمّد بن میرلوحی... ج۲، ص ۳۷۷

آقا محمّد بیدآبادی (حکیم و عارف حقیقی و نامدار)... ج ۲، ص ۴۳۴

آقا سیّد محمّد ترک (خوئی)... ج ۲، ص ۲۴۷ و ۴۴۵

محمّد ترکه (صدرالدّین)... ج ۱، ص ۴۰۴

محمّد ترکه اصفهانی (أفضل الدّین)... ج ۱، ص ۳۷۸ - ۳۷۹

آقا میر محمّد تقی (مدرّس)... ج۱، ص ۵۴۰

ملّا محمّد تقی الماسی... ج ۱، ص ۵۰۱ و ج ۲، ص ۳۹۱

ملّا محمّد تقی بن ملّا عبدالله مجلسی... ج۱، ص ۵۰۱

آقا سیّد محمّد تقی پشت مشهدی... ج ۲، ص ۵۶۶

حاج سیّد محمّد تقی حسینی درب امامی (طبیب)... ج ۲، ص ۴۹۷

حاج سیّد محمّد تقی خوانساری (آیه الله العظمی)... ج ۲، ص ۵۱۹

آقا شیخ محمّد تقی رازی (مجتهد نامدار)... ج ۱، ص ۵۰۵ و ج۲، ص ۱۵ و ۴۳۲

حاج شیخ محمّد تقی فشارکی... ج ۲، ص ۳۱۹

حاج شیخ محمّد تقی فهامی... ج ۲، ص ۴۲۶

حاج شیخ محمّد تقی مجلسی (آیه الله)... ج ۱، ص ۶۳۶

ملّا محمّد تقی مجلسی (علّامهٔ نامدار)... ج ۱، ص ۴۹۴ - ۴۹۶ و ج ۲، ص ۳۸۷ - ۳۹۰

آقا سیّد محمّد تقی مستجاب الدّعوه... ج ۱، ص ۵۳۱

میر محمّد تقی موسوی (وزیر)... ج ۱، ص ۴۷۵ و ج۲، ص ۱۱۱

ص:۷۲۹

آقا سیّد محمّد تقی موسوی أحمد آبادی... ج ۱، ص ۴۷۳ و ج ۲، ص ۱۱۱ و ۴۴۹ - ۴۵۲

آقا شیخ محمّد تقی نجفی مسجد شاهی... ج ۱، ص ۵۰۶ و ج ۲، ص ۱۵ و ۴۰۴ - ۴۰۵

آقا سیّد محمّد جزائری... ج ۱، ص ۴۱۰

حاج محمّد جعفر آباده ای... ج ۲، ص ۴۲۳

حاج ملّا محمّد جواد آدینه... ج ۲، ص ۳۰۵ و ۴۴۹

آقا میرزا محمّد جواد حسین آبادی... ج ۱، ص ۴۱۱ و ج ۲، ص ۴۳۴

آقا سیّد محمّد جواد خراسانی... ج ۱، ص ۴۲۷ و ج ۲، ص ۴۶۰

آقا شیخ محمّد جواد فریدنی... ج ۲، ص ۱۷۶

آقا سیّد محمّد جواد مسائلی... ج ۲، ص ۲۴۷

آقا سیّد محمّد جواد مسجد شاهی... ج۲، ص ۱۹۸

محمّد حافظ (مخترع اصفهانی)... ج ۱، ص ۳۷۴

حاج محمّد حسن خراسانی (عالم زاهد)... ج ۱، ص ۴۷۹

شیخ میرزا محمّد حسن داورپناه... ج ۲، ص ۴۵۴

میرزا محمّد حسن شیرازی (امام مجدّد، میرزای شیرازی)... ج ۱، ص ۵۸۵ - ۵۹۱

آقا سیّد محمّد حسن فانی... ج ۲، ص ۴۶۹

آقا شیخ محمّد حسن لاری بیضاوی... ج ۲، ص ۱۰۷

آقا سیّد محمّد حسن مجتهد اصفهانی (فقیه بزرگ)... ج ۱، ص ۵۳۱ و ج ۲، ص ۲۶۴

آقا سیّد محمّد حسن میرجهانی (آیه الله)... ج ۱، ص ۶۲۴ - ۶۲۹ و ج ۲، ص ۳۹۴

میرزا محمّد حسن میردامادی... ج ۱، ص ۵۳۸

آقا شیخ محمّد حسن نجف آبادی (مجتهد زاهد)... ج ۲، ص ۱۱۸ و ۴۶۳

آقا میرزا محمّد حسن نجفی (فقیه نامدار)... ج ۱، ص ۵۴۸ و ج۲، ص ۱۶۴ و ۴۶۷

آقا شیخ محمّد حسن نجفی (صاحب جواهر الکلام)... ج ۱، ص ۵۸۲ - ۵۸۵

آقا شیخ محمّد حسین أشنی (مجتهد مدرّس)... ج ۲، ص ۵۵ و ۴۳۷

ص:۷۳۰

آقا شیخ محمّد حسین اصفهانی (صاحب فصول)... ج ۱، ص ۵۸۰ - ۵۸۲

میرزا محمّد حسین بن رفیع الدّین محمّد... بن میرزا رفیعا... ج ۱، ص ۴۶۷

ملاّ محمّد حسین بن ملاّ ولی الله... ج ۲، ص ۳۹۷

شیخ محمّد حسین جویباره ای... ج ۱، ص ۴۷۱

محمّد حسین خان (صدر اصفهانی)... ج ۲، ص ۲۹۶

میر محمّد حسین طباطبائی نائینی... ج ۱، ص ۴۶۸

میرزا محمّد حسین طبیب... ج ۲، ص ۴۹۴

آقا شیخ محمّد حسین غروی اصفهانی (محقّق نامدار)... ج ۱، ص ۵۹۸ - ۶۰۰

میرزا محمّد حسین غروی نائینی (میرزای نائینی)... ج ۱، ص ۵۹۶ - ۵۹۸ و ج ۲، ص ۵۹۰

آخوند ملاّ محمّد حسین فشارکی (آخوند فشارکی)... ج ۲، ص ۳۰۵ و ۴۴۹

آقا شیخ محمّد حسین فقیه نطنزی... ج ۲، ص ۱۵۲

آقا شیخ محمّد حسین قزوینی... ج ۱، ص ۴۷۶

آقا شیخ محمّد حسین قمشه ای اصفهانی... ج ۲، ص ۵۳۹

میر محمّد حسین کتابفروش... ج ۱، ص ۴۷۸

ملاّ محمّد حسین کرمانی... ج ۲، ص ۱۱۶

آقا محمّد حسین مازندرانی... ج ۱، ص ۴۸۹

میرزا محمّد حسین نائب الصّدر خاتون آبادی... ج ۱، ص ۴۲۰

آقا سیّد محمّد حسین نجف آبادی... ج ۲، ص ۲۰۱ و ۵۹۱

آقا شیخ محمّد حسین نجفی مسجد شاهی (صاحب مجد البیان)... ج ۱ ص ۵۰۶ - ۵۰۸

آقا شیخ محمّد حسین هزار جریبی... ج ۱، ص ۵۴۹

آقا شیخ محمّد حکیم خراسانی... ج ۲، ص ۳۰۶ و ۴۷۰

آقا میر محمّد خاتون آبادی... ج ۲، ص ۱۴۱

آقا سیّد محمّد خراسانی... ج ۱، ص ۴۲۷ و ج ۲، ص ۴۶۰

ص:۷۳۱

آقا سیّد محمّد درب امامی... ج ۱، ص ۴۰۰ و ج۲، ص ۴۲۸

مولی محمّد رضا (بن فاضل سراب)... ج ۱، ص ۴۷۱

میر محمّد رضا خاتون آبادی... ج ۲، ص ۱۵

آقا سیّد محمّد رضا خراسانی... ج ۱، ص ۴۲۶

آقا سیّد محمّد رضا خراسانی... ج ۱ ص ۴۲۸، ۶۱۵ و ج۲ ص ۱۴۶، ۱۷۴، ۲۹۹،۳۱۲، ۴۶۰

آقا سیّد محمّد رضا خوانساری... ج ۲، ص ۴۴۵

آقا شیخ محمّد رضا حکیم قمشه ای (صهبا)... ج ۲، ص ۱۴۴ و ۵۳۹

آقا محمّد رضا مازندرانی... ج ۱، ص ۴۹۰

ملّا محمّد رضا مجلسی... ج ۱، ص ۵۰۱

آقا شیخ محمّد رضا مسجد شاهی... ج ۱، ص ۵۰۹ و ج۲، ص ۳۰۸ و ۴۳۳

آقا سیّد محمّد رضا موحّد أبطحی... ج ۱، ص ۵۲۰

آقا سیّد محمّد رضا موسوی گلپایگانی (مرجع عالیقدر جهان تشیّع)... ج ۲، ص ۵۸۳

آقا سیّد محمّد رضوی... ج ۱، ص ۴۲۹

مولی محمّد رفیع بیدآبادی... ج ۲، ص ۴۳۵

حاج شیخ محمّد رفیع گیلانی (جیلانی)... ج ۲، ص ۲۱۲

آقا محمّد سعید أشرف مازندرانی... ج ۱، ص ۴۸۹

محمّد سعید طبیب اصفهانی... ج ۲، ص ۴۸۴

سیّد محمّد شفیع جزائری... ج ۱، ص ۴۰۹

مولی محمّد صادق (بن فاضل سراب)... ج ۱، ص ۴۷۱ و ج۲، ص ۴۶۱

میر محمّد صادق (سرسلسلهٔ خاندان میر محمّد صادقی)... ج ۱، ص ۵۳۹

ملّا محمّد صادق أردستانی... ج ۲، ص ۴۶۶

حاج محمّد صادق تخت فولادی... ج ۲، ص ۴۳۳

میرزا محمّد صادق حسینی بهشتی... ج ۲، ص ۲۶

ص:۷۳۲

میر محمّد صادق خاتون آبادی... ج ۲، ص ۱۵

میر محمّد صادق خاتون آبادی (شهید)... ج ۱، ص ۴۱۸

حاج میر محمّد صادق خاتون آبادی (فقیه و مرجع نامدار)... ج ۲، ص ۱۱۷ و ۴۵۲

آقا میر محمّد صادق کتابفروش (فقیه محقّق)... ج ۱، ص ۴۷۷ و ج۲، ص ۴۷۳

میر محمّد صالح خاتون آبادی... ج ۱، ص ۴۱۷

ملّا محمّد صالح مازندرانی... ج ۱، ص ۴۸۶ – ۴۸۷ و ج ۲، ص ۳۹۱

شیخ محمّد صالح مازندرانی (جویباره ای)... ج ۱، ص ۴۷۱ و ج۲، ص ۴۳۳

میرزا محمّد طبیب... ج ۲، ص ۴۹۳

ملّا جلال الدّین، محمّد طبیب... ج ۲، ص ۴۸۷

جلال الدّین ، محمّد طبیب... ج ۲، ص ۴۹۲

حاج میرزا محمّد طبیب زاده (مجتهد زاهد)... ج۲، ص ۳۹۲

میرزا محمّد طبیب محلّه نوی... ج ۲، ص ۴۹۷

آقا شیخ محمّد علی (معلّم حبیب آبادی)... ج ۲، ص ۱۸۴

آقا شیخ محمّد علی ابراهیمی (معاصر)... ج۲، ص ۱۶۲ و ۱۶۵

آقا سیّد محمّد علی أبطحی سِدِهی اصفهانی... ج ۱، ص ۳۹۷

ملّا محمّد علی أسترآبادی... ج۱، ص ۵۰۳ و ج ۲، ص ۳۹۱

میرزا محمّد علی بن میرزا مظفّر... ج ۲، ص ۴۷۳

آقا شیخ محمّد علی حزین (حزین لاهیجی)... ج ۱، ص ۵۱۳

آقا میرزا محمّد علی شاه آبادی... ج ۱، ص ۴۱۳

آقا سیّد محمّد علی عاملی اصفهانی (آقا مجتهد)... ج ۱، ص ۴۵۶

آقا سیّد محمّد علی مبارکه ای (خطیب نامدار و نویسندهٔ متتبع)... ج ۲، ص ۴۴۴

ملاّ محمّد علی مجلسی... ج ۱، ص ۵۰۱

آقا شیخ محمّد علی مدرّس فتحی... ج ۲، ص ۱۲۲ و ۴۵۳

ص:۷۳۳

حاج شیخ محمّد علی مسجد شاهی (ثقه الإسلام)... ج ۱، ص ۵۰۸ و ج ۲، ص ۱۵۱

آقا سیّد محمّد علی موحّد أبطحی... ج ۱، ص ۵۲۰ و ۶۳۵ و ج ۲، ص ۱۴۸ و ۳۱۵

آقا سیّد محمّد علی میر محمّد صادقی... ج ۱، ص ۵۴۴ و ۶۳۱ و ج۲، ص ۳۱۵ و ۴۷۴

آقا محمّد علی هزار جریبی... ج ۱، ص ۵۴۷

میرزا محمّد فسائی (کمال الدّین ، میرزاکمالا)... ج ۱، ص ۵۰۴ و ج ۲، ص ۳۹۱

آقا سیّد محمّد فشارکی (فقیه محقّق)... ج ۱، ص ۵۹۱

حاج آقا محمّد قزوینی... ج ۱، ص ۴۷۶

آخوند ملاّ محمّد کاشانی (آخوند کاشی ، حکیم نامدار)... ج ۲، ص ۱۲۱ و ۳۰۴ و ۴۶۹

آقا سیّد محمّد کاظم حسینی... ج ۲، ص ۵۶

آقا محمّد کاظم واله... ج ۲، ص ۴۷۴

آقا سیّد محمّد کاظم یزدی (فقیه نامدار شیعه)... ج ۱، ص ۵۹۲ – ۵۹۵ و ج ۲، ص ۲۴۶

آقا سیّد محمّد کتابفروش (فقیه زاهد)... ج ۱، ص ۴۷۷

حاج آقا محمّد کلباسی (فرزند حاجی کلباسی)... ج ۲، ص ۴۰۰

حاج شیخ محمّد کلباسی (معاصر)... ج ۱، ص ۴۸۲

آقا سیّد محمّد گلستانه (مورّخ الإسلام)... ج۱، ص ۴۸۵

آقا محمّد مازندرانی (نورالدّین محمّد)... ج ۱، ص ۴۸۹

سیّد محمّد مظهر طباطبائی... ج ۱، ص ۴۶۸

حاج آقا محمّد مقدّس... ج ۲، ص ۳۲۲ و ۳۵۸ و ۴۶۸

میر محمّد مؤمن تنکابنی (حکیم مؤمن)... ج ۲، ص ۴۸۶

آقا سیّد محمّد مهدی خوانساری اصفهانی (صاحب أحسن الودیعه)... ج ۱، ص ۴۳۵

آقا میرزا محمّد مهدی روضاتی... ج ۱، ص ۴۳۴

آقا محمّد مهدی کلباسی... ج ۱، ص ۴۸۰ و ج۲، ص ۳۹۹

آقا میر محمّد مهدی نائب الصّدر... ج ۱، ص ۵۴۵ و ج ۲، ص ۴۲۷

ص:۷۳۴

آقا سیّد محمّد نائب الصّدر... ج ۱، ص ۴۷۵

حاج ملاّ محمّد نائینی... ج ۲، ص ۴۵۹

آقا سیّد محمّد نجف آبادی (مجتهد بزرگوار)... ج ۲، ص ۱۱۷ و ۳۰۷ و ۴۵۳ و ۵۹۱

ملاّ محمّد نصیر مجلسی... ج ۱، ص ۵۰۱

حاج میرزا محمّد نوّاب لاهیجی... ج ۱، ص ۵۴۷

محمّد هادی بن میرلوحی... ج ۲، ص ۳۷۷

آقا میرزا محمّد هاشم چهارسوقی... ج ۱، ص ۴۳۴ و ج ۲، ص ۳۵۳ و ۵۱۹

حاج شیخ محمّد یاسینی همدانی... ج ۲، ص ۵۰۸

سیّد محمّد یزدی (سیّد رکن الدّین یزدی)... ج ۲، ص ۸۵ – ۸۶

آقا سیّد محمود درب امامی... ج ۲، ص ۴۶۵

حاج شیخ محمود شریعت ریزی... ج ۲، ص ۳۲۹ و ۵۳۱

آقا شیخ محمود کاشانی (سالک)... ج ۲، ص ۱۵۲ و ۳۱۹

آقا سیّد محمود کلیشادی (سیّد مغنی گو)... ج ۲، ص ۱۱۲ و ۲۴۹

آقا شیخ محمود مفید (حکیم بزرگ)... ج ۱، ص ۵۱۴ و ج ۲، ص ۳۱۱ و ۴۳۵

امامزاده مختار علیه السلام (خوراسگان)... ج ۱، ص ۲۱۰

ملاّ مختار أعمی (قاری اصفهانی)... ج ۱، ص ۳۸۴

مخنف بن سلیم (والی اصفهان از طرف امام علی علیه السلام)... ج ۱، ص ۸۷

امامزاده مرتضی علیه السلام (نزدیک جعفریّه)... ج ۱، ص ۲۱۰ و ج ۲، ص ۳۸۴

حاج شیخ مرتضی أردکانی (آیه الله)... ج ۱، ص ۶۳۳

آقا سیّد مرتضی خراسانی... ج ۱، ص ۴۲۷ و ج ۲، ص ۴۶۳

آقا شیخ مرتضی ریزی (مجتهد مدرّس و واعظ نامدار)... ج ۲، ص ۴۴۵ و ۵۳۲

آقا شیخ مرتضی مظاهری (آیه الله)... ج ۲، ص ۲۱۶

حاج سیّد مرتضی موحّد أبطحی ج ۱ ص ۵۱۵ - ۵۱۸، ۶۲۵ و ج ۲ ص ۱۲۴، ۳۸۶، ۵۰۰ - ۵۰۲

ص:۷۳۵

مریم بیگم (نوۀ ملاّ محمّد تقی مجلسی)... ج ۱، ص ۶۴۴

مریم بیگم صفوی... ج ۱، ص ۶۴۶

مسعود بن عبد الله بیضاوی (بابا رکن الدّین)... ج ۲، ص ۴۴۰

آقا میرزا مسیح روضاتی... ج ۱، ص ۴۳۵

ملاّ مصطفی قمشه ای... ج ۲، ص ۵۴۰

حاج سیّد مصطفی موحّد محمّدی... ج ۲، ص ۱۲۴

سیّد مصطفی مؤیّد الأطبّاء... ج ۲، ص ۴۹۷

حاج سیّد مصطفی مهدوی هرستانی... ج ۱، ص ۶۲۰ و ج ۲، ص ۱۰۷ و ۱۱۹

آقا سیّد مصلح الدّین مهدوی (نویسندۀ معاصر)... ج۲، ص ۵۳۲

ملاّ مظفّر ترکه... ج ۱، ص ۴۰۵

میر معصوم خاتون آبادی (چهرۀ بزرگ معنویّت)... ج ۱، ص ۴۱۹ و ج۲، ص ۱۲۴ و ۴۳۵

مفضّل بن سعد «مافرّوخی اصفهانی» (أدیب و مورّخ نامدار)... ج ۱، ص ۳۱۲ – ۳۱۳

ملاّ مقصود علی مجلسی... ج ۱، ص ۴۹۴

ملک محمّد اصفهانی... ج ۱، ص ۳۸۳

منصور بن عبدالله اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۵۲

حاج آقا منیرالدّین بروجردی (مجتهد محقّق)... ج ۲، ص ۳۵۵ و ۴۶۹

امامزاده موسی علیه السلام (خیابان کاشانی)... ج ۱، ص ۲۱۱

موسی بن عبدالملک اصفهانی... ج ۱، ص ۳۵۰

آقا شیخ موسی خوانساری (محقّق جلیل القدر)... ج ۲، ص ۵۱۹

آقا سیّد مؤمن شفتی... ج ۱، ص ۴۴۳

حاج شیخ مهدی الهی قمشه ای... ج۲، ص ۵۳۹

حاج سیّد مهدی امامی سِدِهی... ج ۲، ص ۵۱۳ و ۵۱۵

حاج میرزا مهدی جویباره ای ... ج ۱، ص ۴۷۲ و ج۲، ص ۴۶۱

ص:۷۳۶

آقا سیّد مهدی خوانساری... ج ۲، ص ۵۱۸

آقا سیّد مهدی درچه ای (آیه الله)... ج ۱، ص ۵۲۷ و ج ۲، ص ۲۱۵ و ۲۶۲

میرزا مهدی طبیب... ج ۲، ص ۴۹۴

آقا شیخ مهدی فقیه ایمانی (نویسندهٔ معاصر)... ج ۲، ص ۱۲۵

حاج سیّد مهدی گلستانه... ج۱، ص ۴۸۶

آقا مهدی مازندرانی (شهید)... ج۱، ص ۴۸۹

آقا شیخ مهدی مسجد شاهی (حاج آقا نورالله)... ج۱، ص ۵۰۶

آقا شیخ مهدی نجفی مسجد شاهی... ج۱، ص ۵۱۰ و ج۲، ص ۱۵۱

آقا سیّد مهدی نحوی... ج ۱، ص ۵۳۲

حاج ملّا مهدی نراقی (چهرهٔ نامدار شیعه)... ج ۲، ص ۵۶۴

نابغه جعدی (شاعر نامدار اسلامی و تبعیدی معاویه به اصفهان)... ج ۱، ص ۹۲-۹۵

امامزاده سیّد نجم الدّین علیه السلام (خیابان کهندژ - جوی آباد)... ج ۱، ص ۲۱۱

نسمه خاتون (عالمهٔ فاضله ، دختر مرحوم کاشف الغطاء)... ج ۱، ص ۶۴۷ و ج۲، ص ۴۳۲

حاجیه نصرت خانم أمین (مجتهدهٔ ایرانی)... ج ۱، ص ۴۲۱ و ۶۴۹ و ۶۷۱ و ج۲، ص ۴۴۰

میرزا نصیر (طبیب حکیم شاعر)... ج ۲، ص ۴۹۰ و ۴۹۲

نظام الشّرف اصفهانی... ج ۱، ص ۳۶۵

سیّد نعمت الله جزائری (محدّث محقّق و نامدار)... ج ۱، ص ۴۰۷ و ج۲، ص ۱۵۶

حاج شیخ نورالدّین أشنی... ج ۲، ص ۴۳۷

حاج سیّد نورالدّین جعفریان... ج۲، ص ۲۹۰

حاج آقا نورالله (مهدی) مسجد شاهی... ج۱، ص ۵۰۶

حاج ملّا هادی سبزواری (حکیم نامدار)... ج ۲، ص ۱۸۳

ملّا هادی مازندرانی (آقا هادی مترجم)... ج ۱، ص ۴۸۷

امامزاده هارون ولایت علیه السلام (هارونیّه)... ج ۱، ص ۱۹۸ - ۲۰۱

سیّد هاشم طبیب... ج ۲، ص ۴۸۸

هبه الله اصفهانی (حکیم أبوالقاسم طبیب)... ج ۲، ص ۴۸۲

هبه الله بن أحمد... أسدی اصفهانی... ج ۱، ص ۳۶۳

هبه الله بن داود اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۵۴

آقا شیخ هبه الله هرندی... ج ۲، ص ۱۲۲ و ۳۰۸ و ۴۶۴

میرزا هدایت الله طبیب... ج ۲، ص ۴۸۴

همسر شیخ بهائی... ج ۱،ص ۶۴۳

همسر ملّا محمّد صالح جویباره ای... ج ۲، ص ۴۳۳

میرزا یحیی مدرس (أدیب و مدرّس و شاعر نامدار)... ج ۲، ص ۲۰۲ و ۴۷۳

حاج میرزا یحیی مستوفی... ج ۲، ص ۴۳۰

حاج شیخ یحیی هدایت... ج ۲، ص ۳۱۹

یزید بن قیس أرحبی (نمایندهٔ امام علی علیه السلام در اصفهان)... ج ۱، ص ۸۵

یوسف بن یحیی اصفهانی (محدّث)... ج ۱، ص ۲۵۵

آقا سیّد یوسف خراسانی... ج۱، ص ۴۲۶ و ج۲، ص ۴۶۰

یونس اصفهانی (از أصحاب امام زمان (عج) در هنگام ظهور)... ج ۱، ص ۱۲۸

شیخ یونس مفتی... ج ۱، ص ۳۸۶

۱۴- فهرست مطالب

ص:۷۳۹

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ.ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفا علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب « مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱.بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)

۲.تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی

۳.جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه ، تبلت ها، رایانه ها و ...

۴.سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو

۵.گسترش فرهنگ عمومی مطالعه

۶.زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱.عمل بر مبنای مجوز های قانونی

۲.ارتباط با مراکز هم سو

۳.پرهیز از موازی کاری

۴.صرفا ارائه محتوای علمی

۵.ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱.چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲.برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳.تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴.تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵.ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶.تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷.راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸.طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹.برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰.برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

۱.JAVA

۲.ANDROID

۳.EPUB

۴.CHM

۵.PDF

۶.HTML

۷.CHM

۸.GHB

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

۱.ANDROID

۲.IOS

۳.WINDOWS PHONE

۴.WINDOWS

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

درپایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک ۱۲۹/۳۴- طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۸۸۳۱۸۷۲۲ ـ ۰۲۱

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
WWW
برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹